ORIANA FALLACI

EEN MAN

uitgeverij bert bakker

van Desmond
10-08-1987

EEN MAN

Oriana Fallaci

EEN MAN

roman

Vertaald door Henny Rip

1985 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Eerste druk november 1980
Tiende druk november 1985

© 1979 Rizzoli Editore | Milaan
© 1980 Nederlandse vertaling Henny Rip | Den Haag
Oorspronkelijk titel *Un uomo*, verschenen bij
Rizzoli Editore | Milaan
Omslag Anthon Beeke | Amsterdam
Typografie Marijke Mooy | Amsterdam
Foto achterplat Piero Raffaelli
ISBN 90 351 0176 6

Γιά σένα

Voor jou

Het uur is aangebroken om te gaan.
Ieder van ons volgt zijn eigen
weg: ik om te sterven, jullie om
te leven. Wat beter is dat weet
God alleen.

naar Plato, Apologie van Sokrates

PROLOOG

Een gebrul van verdriet en van woede steeg op boven de stad en weerklonk ononderbroken, als een obsessie, elk ander geluid wegvagend, de grote leugen uitschreeuwend. Zi, zi, zi! Hij leeft, leeft, leeft! Een gebrul dat niets menselijks had. Het steeg dan ook niet op uit menselijke wezens, wezens met twee armen en twee benen en eigen gedachten, het steeg op uit een monsterlijk beest zonder gedachten, de massa, de octopus die op het midden van de dag, overdekt door een korst van opgeheven vuisten, vertrokken gezichten, verwrongen monden, het plein van de Grieks-orthodoxe kathedraal was binnengevallen om daarna zijn tentakels uit te rekken in de aangrenzende straten en die te verstoppen, te overstromen met de onverbiddelijkheid van een lavastroom die elke hindernis op zijn weg verslindt, en met zijn zi, zi, zi te verdoven. Denken dat men er zich aan kon onttrekken, was een illusie. Sommigen probeerden het, en sloten zich op in de huizen, in de winkels, in de kantoren, overal waar men maar dacht eén schuilplaats te kunnen vinden om tenminste het gebrul niet te horen, maar door de deuren, de ramen, de muren, drong dat evengoed in hun oren door, zodat zij zich al gauw overgaven aan de beheksing. Onder het voorwendsel te willen kijken, gingen zij naar buiten, gingen een tentakel tegemoet en liepen erin, en ook zij werden een gebalde vuist, een vertrokken gezicht, een verwrongen mond. Zi, zi, zi! En de octopus groeide, spreidde zich met schokken uit, bij elke schok duizend meer, tienduizend meer, honderdduizend meer. Om twee uur 's middags waren het er vijfhonderdduizend, om drie uur een miljoen, om vier uur anderhalf miljoen, om vijf uur waren zij niet meer te tellen. Zij kwamen niet alleen uit de stad, uit Athene. Zij kwamen ook van verweg, uit de landbouwgebieden van Attika en Epiros, van de eilanden in de Egeïsche Zee, uit de dorpen van de Peloponnesos, uit Macedonië, uit Thessalië: met treinen, met boten, met bussen, wezens met twee armen en twee benen en eigen gedachten voordat de octopus hen opslokte, boeren en vissers in hun zondagse pak, arbeiders in overall, vrouwen met hun kinderen, studenten. Kortom, het volk. Dat volk dat je tot gisteren ontweken had, dat je alleen gelaten had als een lastige hond, dat niets van je wilde weten toen je zei: laten jullie je niet in het gareel brengen door de dogma's,

door de uniformen, door de doctrines, laten jullie je niet in de luren leggen door wie je bevelen geeft, door wie je beloftes doet, door wie je angst aanjaagt, die een heerser door een nieuwe heerser wil vervangen, wees, god-nog-aan-toe, geen kudde, schuil niet onder de paraplu van andermans schuld, strijd, gebruik je hersens, denk eraan dat iedereen iemand is, een kostbaar individu, met verantwoording, een werktuig van zichzelf, verdedig je 'ik', kern van elke vrijheid, de vrijheid is een plicht, voordat het een recht is is het een plicht. Nu luisterden zij naar je, nu je dood wàs. Gaande in de richting van de octopus droegen ze je portret, borden met dreigementen en uitdagingen, lauwerkransen, bloemstukken in de vorm van een A, van een P, van een Z, A voor Alekos, P voor Panagoulis, Z voor zi, zi, zi. Honderden kilo's gardenia's, anjers, rozen. En het was die woensdag van de 5de mei 1976 afschuwelijk heet, de stank van de gesmoorde bloemblaadjes benam mij de adem evenzeer als de zekerheid dat dit alles niet langer dan een dag zou duren, dat daarna het gebrul verstomd zou zijn, dat het verdriet zich zou hebben opgelost in onverschilligheid, de woede in gehoorzaamheid, en dat de wateren zich kalm, in zachte, weke vergetelheid, zouden sluiten boven de draaikolk van je gezonken schip: de Macht zou opnieuw gewonnen hebben. De eeuwige Macht, die nooit sterft, valt altijd alleen om weer op te rijzen uit zijn as; je denkt misschien hem verslagen te hebben met een revolutie of een slachting die ze een revolutie noemen, maar daar is hij weer, onaangetast, alleen anders van kleur en meer niet, hier zwart, daar rood, of geel of groen of paars, terwijl het volk het accepteert of het lijdelijk ondergaat of zich aanpast. Glimlachte je daarom die onmerkbare, bittere en spottende glimlach?

Naast de doodkist met het glazen deksel dat het marmeren beeld, je lichaam, tentoonstelde, mijn ogen gericht op de bittere en spottende glimlach die om je lippen krulde, wachtte ik als versteend het ogenblik af waarop de octopus de kathedraal zou binnenvallen om zijn te late liefde over je uit te storten, en de angst overviel mij even verscheurend als de leegte van het verdriet. De kerkdeuren waren vergrendeld, gebarricadeerd met ijzeren stangen, maar ze schudden hevig onder woedende slagen, en door onzichtbare bressen drongen de tentakels al binnen. Zij slingerden zich om de zuilen van de zijbeuken, druppelden van de balustraden van de vrouwengalerij, zij grepen zich vast aan het stenen hekwerk van de iconostase; rondom de katafalk had zich een krater gevormd die van minuut tot minuut nauwer werd: om de druk aan weerszijden en in mijn rug tegen te houden, moest ik op het glazen deksel steunen. Dat was angstig en benauwend, want ik was

bang het te breken en bovenop je te vallen en opnieuw de koude te voelen die mij in de handen gebeten had toen wij in de rouwkamer onze ringen hadden gewisseld, aan jouw vinger die welke je aan mijn vinger had gedaan en aan mijn vinger die welke ik aan jouw vinger had gedaan, zonder wetten of contracten, op een dag vol vreugde, nu drie jaar geleden, maar een ander steunpunt was daarbinnen niet te vinden: ook het koord dat in het begin een scheiding vormde met de katafalk was weggezogen door de golven van de mythomanen, de nieuwsgierigen, de gieren die de manie hebben zich een plaats op de eerste rij te zoeken om zich te laten zien, om een rol in de komedie te spelen. De knechten van de Macht in de eerste plaats, de vertegenwoordigers van het culturele en parlementaire fatsoen, die met gemak de krater bereikt hadden, omdat de octopus altijd opzij gaat wanneer zij uit hun limousines stappen, gaat-uw-gang-excellentie-neemt-u-plaats. En kijk ze daar eens opgeprikt staan met hun grijze colberts, hun vlekkeloze overhemden, hun verzorgde nagels, hun walgelijke respectabiliteit. En dan de leugenaars die vertellen dat zij zich tegen de Macht verzetten, de demagogen, de bedrijvers van de smerige politiek, dat wil zeggen de partijleiders met hun zeteltje in het parlement, die met hun ellebogen hadden moeten werken om binnen te komen, niet omdat de octopus weigerde hen door te laten, maar omdat hij hen wilde omhelzen. En kijk ze hun bedroefde uiterlijk eens ten toon spreiden; van onder hun wenkbrauwen verzekeren zij zich ervan dat de fotografen klaar staan om af te drukken, zij bukken zich om de doodkist te bezoedelen met hun Judaskussen en het glas dof te maken met slakkeslijm. En dan degenen die je de kloterevolutionairen noemde, de toekomstige volgelingen van de fanatici, van de moordenaars die revolverschoten lossen in naam van het proletariaat en van de arbeidersklasse, misbruik stapelend op misbruik, laaghartigheid op laaghartigheid, zelf machthebbers. En kijk ze hun vuist eens heffen, de huichelaars, met hun baardjes van valse revolutionairen, hun burgerlijke houding van toekomstige bureaucraten, toekomstige heersers. Tenslotte de priesters, synthese van iedere tegenwoordige, verleden en toekomstige macht, van ieder misbruik van gezag, van iedere dictatuur. En kijk ze zich eens trots rondbewegen in hun donkere priesterkleed, met hun zinloze symbolen en hun vaten met wierook die de ogen en de geest benevelen. Temidden van hen de Hogepriester, de patriarch van de orthodoxe kerk, in paarse zijde gehuld, druipend van goud en van kettingen, van kostbare kruisen, saffieren, robijnen, smaragden, die galmend de psalm zong: 'Eonía imí tou esou. Dat de herinnering aan je eeuwig zal zijn', maar niemand hoor-

de hem want het geluid van de woedende slagen op de kerkdeuren was nu vermengd met dat van brekende ruiten, met geknars van de sloten die niet tegen de druk bestand waren, met het gekrakeel van degenen die protesteerden en het doffe geraas van het plein waar het gebrul was aangezwollen tot de kracht van een zware explosie en waar de octopus, vastgeplakt tegen de muren van de kathedraal, ongeduldig eiste dat ze je naar buiten zouden brengen.

Plotseling explodeerde er een verschrikkelijke, doffe slag, de middelste kerkdeur begaf het en de octopus kwam schuimend binnen, zijn lavastromen voor zich uit rollend. Er stegen kreten van angst op, geroep om hulp, en de krater vernauwde zich tot een draaikolk die mij op de kist wierp om mij onder een absurd gewicht te begraven en te doen verliezen in een duisternis waarin ik alleen nog maar de vlek van je bleke, kleine gezicht onderscheidde, je over de borst gekruiste armen, en het glinsteren van de ring. Onder mij wankelde de katafalk, het glazen deksel kraakte: nog even en het zou, zoals ik vreesde, versplinterd worden. 'Achteruit, beesten, willen jullie hem soms opeten?' schreeuwde iemand. En toen: 'Naar de wagen, snel, naar de wagen!' Het absurde gewicht nam af, door een spleet filterde een spiraal van licht, zes vrijwilligers wierpen zich in de draaikolk en hieven de kist op om die via een zijuitgang in veiligheid te brengen en de lijkwagen te bereiken die dicht bij de trappen was vastgelopen. Maar het beest was nu niet meer in toom te houden en bij het zien van dat uitgestalde lijk, duidelijk zichtbaar achter de breekbare, doorzichtige afscherming, werd het waanzinnig. Alsof brullen niet meer voldoende was en het je nu wilde opeten, richtte het zich helemaal op, viel loodzwaar op de dragers die, vastgeklemd in zijn greep, niet vóór- of achteruit konden gaan en die wankelden, uitgleden, en vroegen om: 'Een doorgang, alstublieft, we moeten erdoor!' Op hun schouders steeg en daalde en schokte de kist, slingerend als een vlot ten prooi aan een stormachtige zee, je heen en weer schuddend, je soms bijna omkerend, zodat ik tevergeefs met vuistslagen en schoppen ruimte probeerde te maken, en vertwijfeld, met de angstwekkende gedachte dat de zes hun evenwicht zouden verliezen en je over zouden laten aan de gulzige menigte, wanhopig schreeuwde: 'Pas òp, Alèkos, pas òp!' Er had zich ook een stroom gevormd die ons meetrok in de richting tegenovergesteld aan die van de lijkwagen, zodat die in plaats van dichterbij te komen steeds verder weg was, steeds verder weg. Er gingen eeuwen voorbij voordat de kist bij de wagen aankwam, er schuin ingeworpen werd om geen tijd te verliezen, zodat het portier op slot gedaan kon worden, om een barrière op te werpen tegen de

klauwen die het wilden openen, en daar moest een woedende strijd voor gevoerd worden met voeten die plattrapten, nagels die krabden: er ging een eeuwigheid voorbij voordat ik, mij centimeter na centimeter langs de zijkant van de lijkwagen wringend, erin slaagde naast de chauffeur te gaan zitten, die verlamd was door paniek, door het vermoeden dat dit alleen nog maar het begin was. Want nu moesten we het kerkhof bereiken.

Die eindeloze reis, met de kist scheef erin gegooid en je lichaam barbaars uitgestald als een voorwerp in een etalage, bijna als een provocerende en hoerige uitnodiging: kijken-maar-niet-aankomen. Die nachtmerie zonder einde in de wagen die, gevangen in de lavastroom, niet vooruit kwam en, zodra hij een meter won, die onmiddellijk weer verloor. We zouden er drie uur over doen om een afstand af te leggen waar onder normale omstandigheden maar tien minuten voor nodig waren: de Mitropoleosstraat, de Othonosstraat, de Amaliastraat, de Diakoustraat, de Anarafseosstraat. De politieagenten die de stoet volgens plan hadden moeten begeleiden, waren meteen verloren gegaan in de slachting, dikwijls gewond of mishandeld; de jongelui die de opdracht hadden voor de ordedienst te zorgen, waren meteen weggeveegd, van de vele tientallen bleven slechts vijf of zes schipbreukelingen over die zich, overdekt met blauwe plekken, inspanden om als schild te dienen voor de kapotgeslagen raampjes. Het blijkt ook uit de luchtfoto's, waarop de lijkwagen een onduidelijk vlekje is dat verdrinkt in de maalstroom van de compacte massa, het oog van de cycloon, de kop van de octopus. Op geen enkele manier kon men zich van haar losmaken: hij zat zo vastgekleefd dat het niet mogelijk was uit te maken in welke straat wij waren, op welke afstand van het kerkhof. En alsof dat nog niet genoeg was kwam er een bloemenregen bij die op de voorruit een gordijn van schemering liet vallen, een duisternis die leek op de duisternis die mij begraven had in de kathedraal, toen ik op de katafalk geworpen was. Soms werd het gordijn wat dunner en schonk mij wat licht, en dan zag ik dingen waardoor ik mij verloor in vragen waarop ik geen antwoord kon geven: was het mogelijk dat zij plotseling, spontaan, wakker geworden waren, dat zij zich niet meer gedroegen als de kudde die gaat waarheen degene die beveelt en die belooft en die angst aanjaagt het wil? En als zij soms wéér gestuurd waren, wéér in het gareel gezet, ten bate van de één of andere jakhals die je dood wilde uitbuiten? Maar ik zag ook dingen die de twijfel uitwisten en die mijn hart verwarmden. Trossen mensen die aan de lantarens en aan de bomen hingen, die uit de ramen en de vensterbanken puilden, die in rijen op

de daken stonden, in de dakgoten, aaneengerijd als vogels. Een vrouw die huilde, en mij huilend smeekte: 'Niet huilen!' Een vrouw die wanhopig was, en mij in haar wanhoop toeriep: 'Moed houden!' Een jongeman met zijn overhemd aan flarden die, zich een weg banend door de mierenhoop, mij een gymnasiumschrift van je toestak, ongetwijfeld een kostbaar aandenken voor hem, en zei: 'Ik geef het jou!' Een oudje dat met haar zakdoek zwaaide en al zwaaiend snikte: 'Adieu mijn jongen, adieu!' Twee boeren met een witte baard en een zwarte hoed die, geknield op het asfalt, voor de lijkwagen, een zilveren icoon ophieven en uitriepen: 'Bid voor ons, bid voor ons!' De lijkwagen overreed hen bijna, de mensen beschimpten hen, opzijstommelingen-opzij, en zij bleven daar op het asfalt liggen om de zilveren icoon op te heffen.

Het duurde totdat een stem mompelde we-zijn-er, en rondom opende zich een ruimte nauw als een goot; de chauffeur stopte, iemand trok de kist naar buiten die, op de schouders van de dragers gehesen, zich heel langzaam door een onverwachte doorgang voortbewoog, onder een ijzige stilte. Plotseling brulde en schokte en duwde de octopus niet meer. En toch was hij er. Met een schaarbeweging waren enkele van zijn tentakels de lijkwagen vóór geweest, bij tienduizenden krioelden zij op het kerkhof en eromheen; maar zwijgend. Daarbinnen bedekten zij elke zerk, elke grafsteen, vulden ieder bloemperk, ieder laantje, klitten zij vast aan iedere cipres, aan ieder monument; maar zwijgend. En in die ijzige stilte liepen wij, langs de doorgang die zich, stilzwijgend, opende om ons door te laten en zich, stilzwijgend, weer achter ons dichthechtte: naar de grafkuil die niet te zien was, en toen plotseling wel. Smal, diep, een put die zich opende onder mijn schoenen. Ik wankelde. Iemand greep mij beet, tilde mij op, zette mij op het muurtje van het aangrenzende graf, en de begrafenis begon. Maar aan de randen van het graf had de octopus een bolwerk van lichamen opgericht, en om je te laten zakken zoals ze je moesten laten zakken, het hoofd waar het kruis zou komen en de voeten tegen het laantje, moest de kist gedraaid worden. Maar het bolwerk was onwrikbaar, hard als cement, tevergeefs vroegen de doodgravers achteruit-maak-plaats-opzij, en daarom lieten ze je zakken op de manier waarop je lag: het hoofd tegen het laantje en de voeten waar ze het kruis zouden zetten. De enige dode, voor zover ik weet, met het kruis op de voeten. En toen je op de bodem van de put lag kwam, uit wie weet welke spleet, de Hogepriester te voorschijn, met zijn paars-zijden mantel en zijn goud, zijn kettingen van saffieren, smaragden, robijnen. Pompeus, priesterlijk, hief hij de bisschops-

staf om je de goddelijke zegen toe te kennen en meteen rolde hij voorover in de put, brak het glazen deksel en viel op je borst. Daar bleef hij enkele seconden, rood aangelopen van schaamte, grotesk, om zijn waardigheidstekenen bijeen te rapen, verward te zoeken naar een steunpunt om eruit te klimmen; toen visten ze hem op en hij verdween beledigd en vergat je de goddelijke zegen toe te kennen. De eerste handenvol aarde vielen op je. Ze vielen met doffe, gesmoorde klappen, maar toch hoorde de octopus ze. Die schudde zich met een droge rilling, bijna een elektrische ontlading, de stilte brak, uit elkaar scheurend in een apocaliptisch tumult. En er waren er die schreeuwden hij-is-niet-dood, Alekos-is-niet-dood, er waren er die woorden schreeuwden die ik niet kon onderscheiden maar later begreep, en één was mijn naam, één de opdracht schrijf-vertel-het-schrijf, en terwijl de kluiten aarde nu bij scheppenvol neervielen, als hamerslagen op mijn ziel, langzaamaan het marmeren standbeeld bedekkend, de bittere en spottende glimlach, terwijl de vlaggen golfden in stromen van nutteloos rood, begon het gebrul weer: ononderbroken, als een obsessie, elk ander geluid wegvagend, de grote leugen uitschreeuwend zi, zi, zi. Hij leeft, leeft, leeft.

Ik verdroeg het tot de kuil vol was en een pyramide van verwelkte kransen, van dubbel verstikkende bloemblaadjes werd, en toen vluchtte ik weg. Weg met de leugens, georganiseerde of spontane, de tijdelijke en te late liefdes, het verdriet en de woede die niet langer dan één dag uitgeblaft worden. Maar hoe meer ik wegvluchtte, hoe meer ik het weigerde, zoveel te meer vervolgde het vervloekte gebrul mij met de echo van de herinnering, van de twijfel, en dus van de hoop, mij troostend en achtervolgend als het getik van een klok zonder wijzers. Hij leeft, leeft. Hij leeft, leeft. Hij leeft, leeft. Ook nadat de octopus je vergeten was en weer kudde was geworden die gaat waarheen degene die beveelt en die belooft en die angst aanjaagt het wil, ook nadat je nederlaag zich gekristalliseerd had in de voortdurende triomf van degene die beveelt, die belooft, die angst aanjaagt, hield die aan: een spook dat zich had vastgehecht aan de wanden van mijn hersens, genesteld tussen de plooien van mijn geweten, onweerstaanbaar zelfs wanneer ik het met de logica of het gezond verstand of het cynisme bestreed. Zodat ik mij, op een bepaald moment, begon voor te houden dat het misschien waar was. En dat ik, als het niet waar was, iets moest doen om het waar te laten lijken of waar te laten zijn.

Zo kwam het dat ik, reizend langs paden die soms helder en soms nevelig duister waren, soms open om er langs te gaan en soms versperd door struikgewas en slingerplanten, de twee aspecten van het

leven zonder welke het leven niet zou bestaan, banen natrekkend die ik kende omdat wij ze samen afgelegd hadden of die mij bijna onbekend waren omdat ik ze uitsluitend kende uit de episoden die je mij verteld had, op zoek ging naar je sprookje. Het gebruikelijke sprookje van de held die in zijn eentje strijdt, verschopt, versmaad, onbegrepen. De gebruikelijke geschiedenis van de man die weigert zich te onderwerpen aan de kerken, aan de angst, aan de mode, aan de ideologische schema's, aan de absolute principes, van welke kant zij ook mogen komen, met welke kleur zij zich ook mogen bekleden, en die de vrijheid predikt. De gebruikelijke tragedie van het individu dat zich niet aanpast, dat zich er niet bij neerlegt, dat met zijn eigen hoofd denkt, en daarom vermoord door allen sterft. Hier is het, en jij, mijn enig mogelijke gesprekspartner, ligt daar onder de grond, terwijl de klok zonder wijzers de weg van de herinnering aanwijst.

EERSTE DEEL

HOOFDSTUK I

'S Nachts had je die droom gehad. Een meeuw vloog rond bij het aanbreken van de dag, en het was een prachtige meeuw, met zilveren veren. Hij vloog alleen en vastberaden boven de slapende stad, en het leek of de hemel hem toebehoorde, evenals de gedachte van het leven. Plotseling was hij in zijn vlucht gedraaid voor een loodrechte duikvlucht in zee; in de zee had hij een gat geprikt waaruit een fontein van licht opsteeg, en de stad was ontwaakt, vol vreugde, want sinds lange tijd had men geen licht gezien. Op hetzelfde ogenblik stonden de heuvels in vuur en vlam, uit de wijdopen vensters riepen de mensen het goede nieuws, met duizenden waren ze naar de pleinen gegaan om feest te vieren, om de lof te zingen van de herwonnen vrijheid: 'De meeuw! De meeuw heeft gewonnen!' Maar jij wist dat zij zich allemaal vergisten, dat de meeuw verloren had. Na de duik hadden talloze vissen hem aangevallen om hem in de ogen te bijten, om hem de vleugels af te rukken, en er was een vreeslijke strijd losgebarsten die elke hoop op redding uitsloot. Tevergeefs verdedigde hij zich, met behendigheid en moed, als een waanzinnige om zich heen pikkend, zich omgooiend in sprongen die enorme waaiers van schuim rondsproeiden en golven voortstuwden tot aan de klippen: de vissen waren te talrijk en hij te eenzaam. De vleugels aan flarden, het lijf overdekt met kerfwonden, de kop mishandeld, verloor hij steeds meer bloed, streed steeds zwakker, en tenslotte was hij, met een schreeuw van pijn, samen met het licht in de diepte verdwenen. Op de heuvels waren de vuren uitgegaan, de stad was weer in slaap gevallen, in het donker, alsof er niets was gebeurd.

Het zweet brak je uit als je eraan dacht: van vissen te dromen was altijd een slecht voorteken voor je geweest, ook in de nacht van de staatsgreep had je van vissen gedroomd. Van haaien. Het zweet brak je uit en je begreep dat de nederlaag van de meeuw een waarschuwing was; misschien zou je het een week of een dag moeten uitstellen, en opnieuw de mijnen onder het bruggetje moeten controleren, je ervan overtuigen dat je geen fouten had gemaakt. Maar de avond tevoren was het aftellen begonnen, om acht uur in de ochtend zouden ook de twee bommen in het park en in het stadion ontploffen, de bossen op de heuvels zouden ontvlammen zoals in de droom, en de kameraden

die deel hadden aan de opdracht waren niet meer op te sporen. Trouwens, wat zou je in het tegengestelde geval gezegd hebben: dat je van een meeuw had gedroomd die door de vissen was opgevreten, en dat vissen een slecht voorteken voor je waren? Zij zouden lachen of denken dat je in paniek was geraakt. Er bleef dus niets anders over dan je aan te kleden en te vertrekken. Je trok je zwembroek aan, je overhemd, je broek. Het was augustus en zodra je daarginds aankwam zou je je overhemd en je broek uittrekken en alleen je zwembroek aanhouden: mocht iemand je zien, dan zou die denken dat je een eigenaardig type was, iemand die ervan hield om bij zonsopgang te gaan zwemmen. Wie gaat er nu een tiran vermoorden met alleen een zwembroek aan? Je trok je schoenen met touwzolen aan. Je schoenen zou je aanhouden, want de rotsen waren snijdend scherp. Of niet? Nee, ook de schoenen zou je niet nodig hebben voor het afleggen van het stuk over de klippen tussen de weg en de oever, want onmiddellijk erna zou je in het water springen om de motorboot te bereiken. Je pakte je portefeuille met het geld en de valse papieren, stak ze bij je, maar je veranderde van gedachten en haalde ze weer te voorschijn. Helemaal geen papieren: geen echte en geen valse. Als de vissen de meeuw te pakken zouden krijgen moesten zij hem geen enkele identiteit kunnen toeschrijven. En als zij hem zouden doden? Als zij hem doodden zouden de kranten eenvoudig melding maken van een lijk dat langs de kust van Sounion gevonden was. Leeftijd, ongeveer dertig jaar. Lengte, één meter vierenzeventig. Gewicht, nauwelijks zeventig kilo. Lichaamsbouw: fors. Haar: zwart. Huid: erg blank. Bijzondere kentekenen: geen, behalve een snor. Maar in Griekenland hebben veel mannen een snor.

Je keek op je horloge: bijna zes uur. Dadelijk zou Nikos je roepen met een druk op de claxon, en terwijl je op dat geluid van de claxon wachtte werd je overvallen door de herinnering aan de laatste maanden en erdoor gekweld als door een hevige jeuk. De dag waarop je gedeserteerd was om de tiran niet te dienen, was je van huis tot huis gegaan op zoek naar iemand die je onderdak zou geven, maar niemand gaf je onderdak, niemand hielp je, en van uur tot uur werd de kring van politiemannen die jacht op je maakten nauwer, totdat je hun adem in je nek voelde, en met wankelende wilskracht vroeg je je af: lijden, vechten, voor wie, voor wat? De dag waarop je begrepen had dat andermans angst, andermans gehoorzaamheid, andermans onderworpenheid je fataal zou zijn en dat je daarom het land moest verlaten, moest vluchten op zoek naar nieuwe huizen waar je gastvrijheid zou kunnen vragen, had je je met een vals paspoort ingescheept

op het vliegveld van Athene en had Cyprus bereikt, om ook daar achtervolgd te worden door de politiemannen, ook daar hun adem in je nek te voelen, ook daar te twijfelen en je af te vragen: lijden, vechten, voor wie, voor wat? De dag waarop je begrepen had dat je er ook daar niet in zou slagen iets te bereiken, was de minister van Binnenlandse Zaken, Georgazis, bezig jacht op je te maken om je uit te leveren aan de Junta, en daarom moest je weer vluchten en je leed honger, je leed kou, 's nachts sliep je in een verlaten hut, overdag voedde je je door vruchten uit de velden te stelen, bij jezelf herhalend: lijden, vechten, voor wie, voor wat? De dag waarop het lot je had gevoerd naar de enige die je kon redden, president Makarios, en die je een vrijbrief had aangeboden om Italië te bereiken en had gezegd: ga-naar-mijn-minister-Georgazis-die-zal-hem-ondertekenen, zodat je erheen was gegaan met bonzend hart en het kantoor was binnengegaan vrezend dat ze een valstrik voor je hadden gespannen, klaar om te schreeuwen, 'goed, arresteer me maar: waar dient het ook toe om te lijden, te vechten, de mensen weten niet wat zij met de vrijheid moeten doen'. En hij, een ondoorgrondelijk gezicht opheffend, òmlijst door een ravenzwarte baard, bijna een monnikskap die alles verborg behalve de priemende ogen, had geglimlacht: 'Hm, jij. Uitgerekend jij die ik al maandenlang probeer te vangen. Geef je je er rekenschap van wat een risico's ik zou lopen als ik je hielp?' 'Dan helpt u mij niet; levert u mij dan maar uit aan de smerissen! Waar dient het ook toe...' 'Lijden, vechten? Om te leven mijn jongen. Wie er zich bij neerlegt leeft niet: hij òverleeft.' En toen: 'Wat ben je van plan, jongen?' 'Alleen maar één ding: wat vrijheid.' 'Kan je schieten en goed mikken?' 'Nee.' 'Kan je een bom maken?' 'Nee.' 'Ben je bereid om te sterven?' 'Ja.' 'Hm! Sterven is gemakkelijker dan leven, maar ik zal je helpen.' Hij had je werkelijk geholpen. Alles wat je wist had hij je geleerd. Zonder hem zou je nooit de twee mijnen gefabriceerd hebben die nu onder het bruggetje lagen, voorbij de bocht. Vijf kilo trotyl, anderhalf kilo plastic, twee kilo suiker. 'Suiker?' 'Ja, dat veroorzaakt een snellere ontbranding.' Je had je geamuseerd als met een spel toen je zijn instructies opvolgde: 'Zou het zoet genoeg zijn? Laten we er nog een schepje bijdoen.' Maar nu je eraan dacht dat het niet om een spel ging, dat het erom ging een mens te doden, rilde je. Je had nooit gedacht dat je een mens zou kunnen doden, je kon niet eens een dier doden. Deze mier bijvoorbeeld. Een mier kroop tegen je arm op. Je haalde hem er met voorzichtige vingers af en zette hem op het nachtkastje. De claxon klonk.

Je controleerde de tijd, zes uur, en met vastberaden stappen liep je

de trap af, naar Nikos die achter het stuur van de taxi wachtte, ging op de achterbank zitten om een normale passagier te lijken. Nikos was je neef en van beroep taxichauffeur. Je had hem gekozen omdat hij je neef was, je kon hem dus vertrouwen, en omdat hij taxichauffeur was. Een taxi valt minder op: welke politieman komt op het idee dat er twee lui een aanslag gaan plegen met een taxi? Bovendien, een auto huren of kopen kost veel geld, en het geld dat voor het kopen of huren van een auto nodig is had je niet; om daarover te beschikken had je lid moeten zijn van een partij, je voor zijn ideologie moeten buigen, voor zijn wetten, voor zijn opportunisme: als je niet bij een partij hoort, als je niet de garantie van een onderscheidingsteken biedt, wie kijkt je dan aan, wie financiert je? In Rome, waar je je toevlucht had gezocht na Cyprus te hebben verlaten, hadden de politiekbedrijvers je kletspraatjes aangeboden en verder niets. Aalmoezen en verder niets. Kameraad hier, kameraad daar, leve het internationalisme en de vrijheid, hoogstens een kamer om te slapen en een eethuisje om zo nu en dan je honger te stillen, maar meer niet. Op een gegeven moment had een socialistische functionaris, één van diegenen van wiens gezicht men de kunst afleest om carrière te maken en om zijn naaste te beduvelen – en je wilde er je hoofd om verwedden als die niet vroeg of laat een partijbons zou worden – je ontvangen. Dik als een varken had hij je met bijziende ogen door zijn bril strak aangekeken en je hemel en aarde beloofd: kameraad hier, kameraad daar, leve het internationalisme en de vrijheid. Maar je was weer uit Italië vertrokken met lege handen, en ook daarna had geen drachme je bereikt. Wat je landgenoten betreft, wier plicht het geweest zou zijn je te helpen, zoals bijvoorbeeld degene die zich als het opperhoofd van de linksen in ballingschap beschouwde, je kende hen maar al te goed. Zich compromitteren met een gek die met een handjevol andere gekken de tiran wil doden? Nooit van hun leven! Natuurlijk, als de aanslag zou lukken zouden ze je op 't lijf vallen als sprinkhanen op een korenveld en de rol van medeplichtigen en beschermers spelen, maar nu boden ze je hoogstens een glaasje cognac aan: drink maar eens, jongen, en veel geluk. 'Heb je gisteravond gegeten?' vroeg Nikos. 'Ja, gisteravond wel.' 'Waar?' 'In een restaurant.' 'Heb je je in een restaurant laten zien?!' Je haalde je schouders op en je rekende zwijgend uit of er tijd genoeg was om langs Glyfada te rijden, om het huis terug te zien met de tuin met sinaasappel- en citroenbomen. Daar had je je jongenstijd en je jeugd doorgebracht, daar woonden je ouders: toen je terugkwam in Athene had het je verschrikkelijk veel moeite gekost om er niet heen te gaan. Pas er voor op toe te geven aan dergelijke

romantische gedachten, zei Georgazis. Romantische gedachten? Misschien, maar een man is een man juist ook omdat hij toegeeft aan romantische gedachten. 'Rij langs Glyfada' beval je Nikos. 'Langs Glyfada? Maar het is laat!' 'Doe wat ik je zeg.' Nikos reed er met grote snelheid langs: je had maar net tijd om het raam te zien van de kamer waar je vader sliep en de tuin waar een in 't zwart gekleed oudje de rozen water gaf. Het feit dat je moeder de gewoonte niet verloren had om bij het aanbreken van de dag wakker te worden om de rozen water te geven vertederde je, de gedachte aan je slapende vader gaf je een steek in 't hart, met een ruk draaide je je om, om nog eens te kijken, maar Nikos sloeg de aangrenzende laan al in en al gauw was de taxi op de weg die langs zee loopt. De weg die de tiran elke ochtend reed in zijn geblindeerde Lincoln, om zich van zijn residentie in Lagonissi naar Athene te begeven. De laatste weken had je hem tientallen malen afgelegd op zoek naar het geschikste punt om de mijnen te plaatsen, en de eerste keuze was gevallen op een rotsboog: je had hem graag van bovenaf willen bombarderen als met een bliksemflits van Zeus, als een goddelijke bestraffing. Maar dat was niet uitvoerbaar want een explosie werkt van beneden naar boven, en je was gedwongen je toevlucht te nemen tot het bruggetje dat zich voorbij een bocht bevond. Meer dan een bruggetje was het een rechthoekig hol, vrij diep, waarover het asfalt van de weg liep met een dikte van slechts vijftig centimeter. De afstand van de bodem van het hol tot het asfalt was tachtig centimeter, alsof ze het er speciaal voor hadden gebouwd. Daar geplaatst zouden de mijnen drie tot vier meter brede kraters openrijten en de exploderende kracht zou enorm zijn. Het enige probleem: ontvluchten in het volle licht van de zon. Niet voor niets zei Georgazis dat aanslagen in het donker gepleegd moeten worden; niets beschermt de vlucht beter dan de duisternis. En als ze je zagen wegvluchten? Niets aan te doen. Bovendien hield je niet van de duisternis. In de duisternis bewegen zich vleermuizen, mollen en spionnen, geen mannen die voor de vrijheid strijden.

Je kwam bij het bruggetje aan om kwart voor zeven. Nikos opende snel de bagageruimte om je de draad te geven die aan de mijnen verbonden moest worden en meteen liet je een vloek horen. De streng zat helemaal in de knoop, was een warboel van knopen. 'Wat heb je uitgehaald, stommeling, wat heb je uitgehaald?!' 'Ik niets, ik...' Maar er was nu geen tijd meer om te discussiëren, en nog minder om het te verhelpen; daarom kleedde je je uit, gaf Nikos het overhemd, de pantalon en de schoenen in bewaring, en blootsvoets, met alleen de

zwembroek aan, rende je naar het hol, die warboel van knopen tegen de borst gedrukt.

Het bruggetje bestaat nu niet meer. Het is opgevuld met aarde omdat de weg breder gemaakt is en de bocht gecorrigeerd: als je daar terugkwam zou je zelfs de plek niet meer herkennen waar het zich bevond. Maar ik herinner het mij heel duidelijk, ik heb het gezien toen je mij erheen bracht voordat het verdween, en even duidelijk herinner ik mij wat je mij vertelde over die ochtend: het begin van je sprookje, van je tragedie, van alles. De zee was woest die ochtend, hevige golven sloegen kapot tegen de kust, en het was koud. Of had je het koud omdat de draad in de knoop zat? Het liet je niet met rust, je begreep niet hoe het had kunnen gebeuren. Misschien had Nikos hem in de bagageruimte gegooid met een te ruwe beweging, misschien was hij vergeten hem vast te binden en had het schokken van de taxi de ramp veroorzaakt. Hoe de dingen ook in hun werk waren gegaan, van de gladde rol van tweehonderd meter was een warboel overgebleven: zodra je een knoop eruit haalde vormde zich een andere; zodra je die andere eruit haalde vormde zich weer een nieuwe... Tot wanhoop gebracht rukte je de draad kapot. Je haalde het stuk dat heel was gebleven eruit, mat het en er ontviel je een tweede vloek: maar veertig meter, één vijfde van de benodigde lengte! De rots die je had uitgekozen om het mechanisme te ontsteken en te vluchten was tweehonderd meter ver weg: hoe moest het programma nu veranderd worden, hoe? Je had besloten die rots te kiezen na eindeloos veel proeven, en omdat je vandaar een volmaakt uitkijkpunt had. Wanneer de zwarte Lincoln het stuk weg tussen de bocht en het bruggetje aflegde, was er een ogenblik waarin de motorkap half verborgen bleef door een verkeersbord en volgens de berekeningen had je precies op dat moment het contact moeten openen. Nog afgezien van het feit dat die rots dichtbij het water was en dat je er vanaf dat punt snel in had kunnen duiken. Handelen vanaf veertig meter afstand daarentegen, betekende honderdzestig meter rennen voordat je het water bereikte. Het betekende ook dat de berekening opnieuw gemaakt moest worden: hoe zou het uitzicht zijn vanaf veertig meter? Je maakte het uiteinde van de draad aan de mijnen vast, en toen, met het andere uiteinde in je hand, ging je controleren tot waar hij reikte. Vervloekt, hij kwam tot een punt vanwaar de weg niet te zien was door de betonnen steunmuur die er langs liep, en alsof dat nog niet voldoende

was zou je op dat punt volledig te kijk staan. Je keerde op je schreden terug: met zo'n korte draad bleef je slechts over je precies onder de weg op te stellen, een tiental meters van het bruggetje verwijderd, met het risico in de lucht te vliegen. Een zelfmoord. En toch waren er geen andere oplossingen, en deze bood het voordeel dat de zwarte Lincoln bijtijds te zien was. Voordeel? Welk voordeel? Om de auto goed te zien moest je over de rand van het asfalt kijken en alsof dat nog niet voldoende was verloren de gemaakte berekeningen ook daar hun waarde. Er moest opnieuw gerekend worden, met nieuwe maatstaven, er moest een ander moment gekozen worden om het contact te openen, en o wee als je je één seconde zou vergissen, een fractie van een seconde: een fractie van een seconde is voldoende om het doel te missen. Aan het werk dus. En vlug, heel vlug. Meestal passeerde de zwarte Lincoln het bruggetje om acht uur en het was bijna kwart voor acht.

Je hersens begonnen te werken met de snelheid van een computer. Laten we eens kijken: hij reed altijd honderd kilometer per uur, honderd kilometer zijn honderdduizend meter, een uur heeft drieduizendzeshonderd seconden, honderdduizend gedeeld door drieduizendzeshonderd is ongeveer zevenentwintig, dus elke seconde kwam de Lincoln zevenentwintig meter dichterbij. Elk tiende deel van een seconde twee meter zeventig. Maar hoe moest je dat tiende deel van een seconde uitrekenen? Door hardop te tellen, had Georgazis gezegd: kilia ena, kilia dio, kilia tria. Duizend één, duizend twee, duizend drie. Goed, zo zou je het doen. Je probeerde het een paar keer, om de pauzes vast te stellen tussen de duizend één en de duizend twee, de duizend twee en de duizend drie, je wierp een laatste blik op de mijnen, je hechtte de draad vast, en je was klaar. Zeven uur vijfenvijftig. Vijf minuten om tot rust te komen, om je af te vragen... Hij heette Georgios Papadopoulos, de man die je over vijf minuten zou doden en met wie je misschien ook in de lucht zou vliegen. Wat voor iemand zou het zijn, van dichtbij gezien, in vlees en bloed? Je had hem nooit van dichtbij gezien, in vlees en bloed: alleen op de foto's. Op de foto's leek hij op een spinnetje, en was dwaas: dat onbeschaamde snorretje, die demonische oogjes. Maar dictators zijn altijd dwaas, hebben altijd demonische oogjes. Zij sperren ze open alsof zij de kinderen angst willen aanjagen: als-je-ongehoorzaam-bent-straf-ik-je! Eénmaal, terwijl je zijn foto bekeek, had je bij jezelf gezegd: ik zou hem wel eens in zijn gezicht willen zien. Maar dat was vòòrdat je de aanslag voorbereidde; later had je het niet meer bij jezelf gezegd. Deze laatste twee weken bijvoorbeeld, toen je langs die weg postte om

de tijden en het traject vast te stellen, om de tijd te controleren waarop hij zijn villa in Lagonissi verliet en de snelheid waarmee zijn auto reed en het aantal auto's die het convooi vormden, had je hem naar hartelust in zijn gezicht kunnen kijken. Maar zodra de zwarte Lincoln dichterbij kwam draaide je hem de rug toe. Ook omdat je niet wilde dat ze je zouden herkennen, dat is waar, maar nog meer omdat het idee hem in het gezicht te zien je verontrustte. Als je een vijand in het gezicht kijkt en je merkt dat hij ondanks alles een mens is zoals je zelf, dan vergeet je wat hij vertegenwoordigt, en hem doden wordt moeilijk. Het is beter jezelf wijs te maken een auto te doden. Ook toen je de mijnen fabriceerde, toen je de tijden en de afstanden bestudeerde, toen je honderdduizend door drieduizendzeshonderd deelde, dacht je aan een auto en niet aan een man in een auto. Twee mannen zelfs, want aan het stuur zat de chauffeur. God-nog-aan-toe, de chauffeur. Wat voor iemand was dat? Een rotvent of een stakker die zijn salarisje moest verdienen? Het was beslist een rotvent: fatsoenlijke mensen worden geen chauffeur bij een tiran. Of worden ze het wèl? Daar moest je niet aan denken, bepaalde vragen stelt men zich niet wanneer er oorlog is. Tijdens de oorlog schiet men; en wie het treft, treft het. De vijand is tijdens de oorlog geen man, maar een doelwit dat in het vizier gehouden moet worden en verder niet. Als naast hem een stakker zit, of een kind, dan is dat pech. Pech? Kletspraat: is het juist om onrecht met onrecht te bestrijden, bloed met bloed? Nee, dat is het niet. En nu je er beter over nadacht was het ook niet juist om de oorlog als voorbeeld te nemen: niets is stommer, meer reactionnair dan het begrip oorlog; wanneer had je ooit iets goeds gezien in de oorlog? Je had niet eens in dienst willen gaan; na steeds weer uitstel gevraagd te hebben, had je het soldatenuniform moeten aantrekken op je achtentwintigste; zelfs het richten van een geweer maakte je misselijk. Hoe dan ook, als je aan de chauffeur dacht voelde je je ziek en beschaamd; je moest moeite doen om voor jezelf de dingen te herhalen die je tegen de kameraden zei: geweld roept geweld op, de woede van de verdrukte tegen de onderdrukker is gerechtvaardigd, als iemand je slaat moet je hem niet de andere wang toekeren maar hem een klap teruggeven, die man heeft de vrijheid vermoord, in het oude Griekenland werd de doder van een tiran vereerd met monumenten en lauwerkransen. En zelfs de zin die je uit je hoofd geleerd had: ik ben niet in staat een mens te doden, een tiran is echter geen mens, maar een tiran. Plotseling leek het je dat het vals klonk, bijna als een leugen. Had je het daarom zo koud? Onzin: je had het koud omdat je naakt was en omdat het koud was.

Je nestelde je tussen de stenen, de armen om de benen geslagen om je een beetje te verwarmen. De motorboot kwam eraan, precies op tijd, en voer naar de afgesproken inham. Maar wat was die ver weg: zou je het halen? Het water moest vanochtend ijskoud zijn: in het ijskoude water duiken, in het ijskoude water zwemmen, zou moeilijk zijn. Natuurlijk zou, als je samen met de auto de lucht in vloog, of als je niet bijtijds de oever bereikte en kon duiken, dat probleem niet bestaan. Het leven. Wat een dwaas iets, het leven. Je draait aan een knop, je maakt contact tussen een negatieve pool en een positieve pool en... Het geluid van het convooi dat dichterbij kwam bereikte je oren. Je sprong op en mompelde treurig: 'Vooruit, het is zover'.

Het was werkelijk een convooi. Het werd geopend door het escorte van de motorpolitie, drie rechts en drie links, dan volgde het auto-escorte, twee jeeps achter elkaar, dan de Eerste Hulp ambulance, dan de radio-wagen, dan nog eens vier motorrijders, en tenslotte hij: de zwarte Lincoln. En daarachter nog een jeep en nog een patrouille van motorrijders. Ze hadden het laatste stuk van de rechte weg bereikt en kwamen naderbij met de normale snelheid. Al gauw zouden zij achter de bocht verdwijnen, en als ze die voorbij waren zouden ze opnieuw in zicht komen. Het geluid zwol aan, en je rekte je hals om beter te zien. De eerste twee motorrijders kwamen tevoorschijn en reden je al tegemoet, zo duidelijk zichtbaar dat je hun gelaatstrekken kon onderscheiden. Ter hoogte van het verkeersbord werden ze echter een verwarde schaduw en je begreep dat je daarna niets meer zou kunnen onderscheiden zodat je gedwongen was alleen bij intuïtie te handelen, alleen volgens het tijdschema, er rekening mee houdend dat de afstand tussen het verkeersbord en de eerste mijn tachtig meter was, dat er om tachtig meter af te leggen met een snelheid van honderd kilometer per uur ongeveer drie seconden nodig zijn. Ongeveer! Je hersens gingen weer werken met een krankzinnige snelheid en je lichaam verstijfde krampachtig: het ongeluk lag uitgerekend in dat 'ongeveer'. Als zevenentwintig meter in een seconde afgelegd worden, zijn drie seconden éénentachtig meter en niet tachtig: dan zou de eerste mijn dus te laat ontploffen. En de tweede ook, aangezien die een meter verder lag, dus op éénentachtig meter inplaats van tweeëntachtig. Conclusie, het contact moest verlaat worden. Hoeveel? Simpel: als een tiende deel van een seconde correspondeerde met twee meter zeventig, moest het verlaat worden met ongeveer een derde van een

tiende deel van een seconde. Ongeveer! Alweer dat 'ongeveer'! En dat alles als je aannam dat de zwarte Lincoln een constante snelheid aanhield! Mijn god. Hoelang duurt een derde van een tiende deel van een seconde? Een oogwenk? Nee, nog minder. Een derde van een tiende deel van een seconde is niet in menselijke termen te meten. Een derde van een tiende deel van een seconde is het noodlot. Je moest je overgeven aan het noodlot en geen tijd verliezen. Niet op de chronometer kijken. Langzamer tellen. Kilia ena, kilia dio, kilia tria. Duizend één, duizend twee, duizend drie. Langzamer? Maar wat betekent in dit geval 'langzamer'? De twee jeeps zijn gepasseerd. De ambulance-auto is gepasseerd. De radio-wagen is gepasseerd. De motorrijders zijn gepasseerd. Nu komt hij. Daar is hij: zwart. Hij komt dichterbij. Hij komt steeds dichterbij, zwart. Hij wordt steeds groter, steeds zwarter. Over een ogenblik zal hij bij het verkeersbord zijn en een verwarde schaduw worden. Laten we hopen dat mijn hand niet trilt. Hij trilt niet. Laten we hopen dat de Lincoln niet sneller of langzamer gaat rijden. Hij rijdt niet sneller en niet langzamer. Hij is bijna aangekomen. Hij komt aan. Hij is aangekomen. Duizend één, duizend twee, duizend drie, contact!

Gedurende een eeuwigdurend ogenblik, een miljoen jaren lang, gebeurde er niets. Toen werden je trommelvliezen verscheurd door het geluid van een droge, gemene explosie, en er ontplofte een tumult van stenen, er steeg een wolk van grijze stof op. Maar één wolk, maar één explosie. Er was maar één mijn ontploft. Hoe was dat mogelijk? En zelfs geen steen had je geraakt. Hoe was dat mogelijk? Je betastte jezelf ongelovig. Maar er was geen tijd om blij te zijn dat je ongedeerd was gebleven, want bliksemsnel drong het tot je door dat je ongedeerd was gebleven, omdat je gefaald had. Een gepantserde auto die in de lucht vliegt maakt veel meer lawaai, werpt een veel dichtere stofwolk op, en wat weg vliegt zijn niet alleen maar stenen. Wat had er dan niet gefunctioneerd? De lading, de tijd, de manier waarop je kilia ena, kilia dio, kilia tria geteld had, het noodlot? Het derde van het tiende deel van de seconde, het noodlot. Maar waarom was de tweede mijn niet ontploft? Had je de draad slecht vastgemaakt? Had je het ontploffingsmechaniek niet goed verbonden? Of was het de suiker geweest, het spel met de suiker, zou-het-zoet-genoeg-zijn-laten-we-er-nog-een-schepje-bijdoen? Je vroeg je dat alles af terwijl je rende. Bijna zonder je er rekenschap van te geven was je van de betonnen steunmuur gesprongen, en nu rende je, rende je, gedreven door één enkele aandrift: de zee bereiken, erin duiken, in het water verdwijnen, leven. Leven! Opeens lag de zee aan je voeten, bevond zich rond je lichaam

dat in het ijskoude water zonk, terwijl je hersens herhaalden het-is-werkelijk-ijskoud, en op een bepaald ogenblik was het zó koud dat je boven moest komen. Dat diende ook om een blik op de weg te werpen waar de politieagenten met getrokken revolver rondrenden, en dat toneel beangstigde je: meteen vulde je je longen met lucht en verdween weer onder water, om weer onder water te zwemmen. Je zwom met kalme, krachtige slagen, je was altijd een kampioen geweest, maar de zee was veel woeliger dan je had gedacht, een sterke stroom dreef je naar de kust in plaats van naar de boot: je kwam een tweede keer boven om adem te halen. Je keek een tweede keer naar de politieagenten om te controleren of ze op je af kwamen. Nee, ze renden allemaal naar het hol onder het bruggetje, ze hadden je niet gezien, je kon rustig doorzwemmen. Jammer dat er zo'n sterke stroom stond – als die er maar niet was. En de ademnood. Je was in ademnood gekomen. Zo nu en dan moest je stilhouden om adem te scheppen en verloor je kostbare tijd. Wat een golven. Voel eens wat een golven. Een hevige golf smeet je tegen de rotsen en je greep je, verdoofd, vast aan een uitsteeksel. Hoeveel tijd ging er voorbij terwijl je je daar vasthield, verdoofd en zonder aan de gevolgen te kunnen denken? Wat de gevolgen waren van die onvoorziene pauze werd je pas duidelijk op het moment waarop je ogen ongerust de motorboot zochten. Je had hen gezegd om precies vijf minuten te wachten, geen minuut langer. Je had het hen zelfs op ruwe toon gezegd, zodat ze het goed zouden begrijpen: 'Het is een bevel!' Zodra de vijf minuten om waren zouden zij beslist weggaan. Dat moest onmiddellijk voorkomen worden. Voorkomen door niet te blijven zwemmen maar te voet de inham te bereiken waar de boot gemeerd lag. Dan zouden ze je beslist zien en wachten. Je trok je moeizaam op uit het water. Je begon weer, dubbelgebogen, te rennen zoals eerst, over de scherpe rotsen, elke stap een wond, een felle pijn, maar daar stond tegenover dat je met behoorlijke snelheid de inham naderde. Nog vijftig meter, nog dertig, en dan zou je hen kunnen toeroepen: 'Hier ben ik! Ik kom er aan, wacht op me, ik kom er aan!' Dan een duik, een paar armslagen, en ze zouden naar je toekomen. Dertig meter. Twintig. Tien: 'Hier ben ik! Ik kom er aan, wacht op me, ik kom er aan, wacht op me!' De motorboot bewoog. Hij richtte zich naar zee en voer weg.

Hij voer weg, en voor de rest van je leven zou je nooit genezen van de obsederende herinnering aan die boot die naar zee voer zonder op je te wachten, ik-kom-er-aan-wacht-op-me-ik-kom-er-aan, van het gevoel van leegte dat je op dat moment overviel. De lust om te huilen, om te schreeuwen lafaards, gemene lafaards. De wanhoop. De vraag

wat-nu-te-doen, wat-te-doen. Je keek naar boven, naar de weg, waar het politie-escorte een controlepost had geïmproviseerd en mannen in uniform zich druk maakten onder geschreeuw van: 'Bewaak de kust! Let op alles wat beweegt!' Wat te doen? Je verstoppen natuurlijk. Je meteen verstoppen. Maar waar? Je ogen dwaalden wanhopig rond, op zoek naar een hol, een schuilhoek waar je een toevlucht kon vinden. Daar! Dat minuscuul kleine grotje, dat soort nisje dat zich tussen de rotsen van de klip bevond. Het was wel erg nauw, maar iets anders was er niet. Je bereikte het, kruipend op handen en voeten. Je nestelde je erin als een schaaldier in zijn schelp, nee als een foetus in de placenta: je voorhoofd op de knieën en de armen om de benen geslagen. Als je daar bleef tot het donker was zou je het misschien kunnen redden. Want op een gegeven ogenblik zouden zij het zoeken staken en dan zou je, met een beetje geluk, je kunnen verwijderen en de weg kunnen bereiken. Natuurlijk zouden de moeilijkheden niet uitblijven, in de eerste plaats de moeilijkheid om 's nachts naakt en blootsvoets rond te lopen, maar op verschillende plaatsen langs de kust had je kameraden geplaatst met de opdracht je op te pikken, en... Wat moest je tegen hen zeggen als je hen ontmoette? Wat moest je antwoorden op hun vragen, op hun onuitgesproken verwijten? Dat het mis was gegaan door de te korte draad, door de draad die in de knoop zat, door de berekeningen die je koortsachtig opnieuw had moeten maken, door een derde van een tiende deel van een seconde, door het noodlot? Je had te lang gewacht, nu begreep je het. Je had te langzaam kilia ena, kilia dio, kilia tria geteld: de eerste mijn was ontploft toen de Lincoln al bijna drie meter voorbij het bruggetje was. En de tweede mijn? Hoe zou je het feit kunnen rechtvaardigen dat de tweede mijn helemaal niet ontploft was? Oh, Theos! Theos! Theos mou. God, mijn god! Zoveel werk, zoveel ellende, zoveel opofferingen, zoveel maanden voor niets. Voor niets! Je moest er niet aan denken. Je werd gek als je eraan dacht. Het was beter je geest naar een andere gedachte te leiden: de demonstratieve bommen, de brand op de heuvels. Terwijl jij de aanslag pleegde moest er een bom ontploffen in het stadion en één in het park, en daarna moesten de bomen op de heuvels vlam vatten. Een krans van vuur die de hele stad wakker moest maken. De meeuw, de meeuw! Je opdrachten waren nauwkeurig geweest. Maar waren ze uitgevoerd of niet? Veertien apostelen zijn weinig voor een christus die de pretentie heeft om in z'n eentje een tirannie omver te werpen, laten we het toegeven. En als jij gefaald had, hadden ook zij recht op falen. Misschien was er ook in het stadion, ook in het park, niets ontploft, en brandde er niets op de heuvels. Het niets na het niets.

Wat zou Georgazis zeggen? En de politiekbedrijvers die hun praatjes, hun beloften niet waren nagekomen? Die zouden beslist hun eigen vooruitziende blik lof toezwaaien: die eenzame gek, die verwaande rebel die denkt dat hij de partijen, de discipline van de partijen, de logica van de partijen kan vervangen. Wij hadden het wel goed aangevoeld dat hij niet au sérieux genomen moest worden. Genoeg. Er was nu nog maar één ding te doen: er heelhuids afkomen. Maar wat een marteling zo opgevouwen te zitten, niet toe te geven aan de verleiding om een arm of een been uit te strekken. Die kriebel in de gewrichten te verdragen. En wat was die verdovende, opgeblazen slaperigheid? Daar moest je weerstand aan bieden, je moest wakker blijven. Maar wat een inspanning, wat een inspanning. Vooral met die helicopter. Er was ook een helicopter aangekomen. Hij vloog laag, hij vloog boven je heen en weer, en het hamerende geluid van zijn wieken maakte je net zo slaperig als een wiegeliedje. Over je ogen viel een loden scherm.

Hoelang had je geslapen? Je horloge vertelde het niet: het was doordrenkt met water en liep niet meer. Zeker niet minder dan één of twee uur: de zon stond hoog, je kon hem zien door een spleet van de schelp die zich boven je hoofd opende, en het was niet koud meer, integendeel, je zweette. Misschien kwam het door de stemmen die je wakker gemaakt hadden, stemmen die dichtbij waren, zò dichtbij dat je duidelijk kon horen wat ze zeiden. Ze zeiden: 'Onderzoek elke rots!' Ook de helicopter was teruggekeerd, met een geraas dat plotseling sinister klonk, bijna als schoten uit een zware mitrailleur. Het leek wel of het hele Griekse leger daar manoeuvres hield. 'Een eskader daar beneden!' 'De sergeant voor rapport!' 'Niet in de rij achter elkaar! Verspreiden!' Tenslotte een arrogante, boze schreeuw die tot in je slapen weerklonk: 'Ik herhaal, onderzoek elke meter grond!' 'Jawel, kapitein.' En de streep hemel boven je hoofd, de opening in de zoldering van het grotje, verdween onder een paar schoenen. Je hield de adem in. Je drukte je wanhopig tegen de schelp en een paar minuten lang leek het alsof je weer kind was geworden, wanneer je moeder probeerde je te straffen en je je, om haar klappen te ontwijken, onder het bed verstopte, daaronder tegen de muur aankroop, van daaruit naar haar voeten bleef kijken, naar haar boze geschreeuw bleef luisteren, waar-is-ie-heen, waar-heeft-ie-zich-verstopt, en je met gesloten lippen bad, o god, maak dat ze me niet ziet, maak dat ze weggaat. Soms ging ze

werkelijk weg zonder je gevonden te hebben, maar je vertrouwde het niet en bleef onder het bed, ondanks de honger, de dorst, de aandrang om een plasje te doen. Maar soms bukte zij zich, en zag je, strekte een dreigende, triomfantelijke hand uit, trok je te voorschijn: 'Ik heb je, kreng, ik heb je!' Maar waarom zou iemand zich deze keer moeten bukken en je zien? Je was nu een man, en je had geluk: in de loop van deze zestien maanden had je je tientallen malen kunnen redden. Waarom zou je bang moeten zijn voor een paar schoenen, voor die officier die, onvermurwbaar, boven je hoofd bleef staan? Er klonk een stem: 'We hebben goed gezocht, kapitein. Er is niets hier, er is niemand'. 'Ga dan wat hogerop kijken, en daarna gaan we de andere kant op.' Fen diepe zucht vulde je longen en je balde je vuisten, denkend: gelukkig, ik heb het gehaald. Maar op hetzelfde ogenblik waarop je dacht gelukkig-ik-heb-het-gehaald, bewoog de kapitein zich en struikelde. En viel van de rots af. Hij viel precies voor je. En zag je.

'Niet schieten! Niet schieten!' Hij riep het terwijl hij met bevende hand zijn revolver richtte, en het lukte je niet hem te antwoorden: schieten, waarmee? Toen schreeuwde hij: 'Kom eruit! Kom eruit!' Maar tevergeefs. Meer nog dan de angst en de woede had de verbijstering je verlamd: je zag geen kans jezelf uit de knoop te halen, je uit die schelp los te rukken. Dat deden zij. Met de wreedheid van de vissen die de meeuw van de droom aanvielen, stortten zij zich bovenop je, tegen elkaar opbotsend, elkaar trappend. Ze trokken je er bij je voeten uit, ze zetten je overeind, zonder te bemerken dat je niet rechtop kon staan omdat je benen sliepen, en proberen jezelf te verdedigen zoals de meeuw deed, zou dwaasheid geweest zijn. Het waren er te veel. Het was een vlek van uniformen die zich uitbreidde, steeds uitbreidde, en er alleen aan dacht je te slaan en te betasten. Eén sloeg je tweemaal tegen de slapen en op de ogen. Een ander sperde met beide handen je mond open om er zijn vingers in te steken en er de hemel weet wàt te zoeken, terwijl hij schreeuwde: 'Spuug het uit, spuug het uit!' Weer een ander stroopte je zwembroekje af om te zien of je daar wapens verborg. Toen legden ze je armen op je hoofd en duwden je naar boven. Maar je slaagde er niet in te lopen, want onder je blote voeten die al gewond waren door het rennen over de rotsen werd elke steen een mes en als je stilstond om de pijn even niet te voelen sloegen ze je ongeduldig met de kolven van de revolvers of met de lopen van de stenguns. Toen de weg bereikt was voelde je een

opluchting die onmiddellijk overging in verbittering: waar een krater had moeten zijn opende zich een gat van nauwelijks twee meter, om je te tonen dat je je niet alleen vergist had in het berekenen van het tiende deel van een seconde: je had je ook in de lading vergist. Zij duwden je in een bijzonder ruime auto, met opklapbare stoeltjes. Op die klapstoeltjes gezeten begonnen ze je te ondervragen. 'Wie ben je? Wie heeft je betaald? Wie zijn de anderen? Wie zat er in de motorboot?' En dan volgden klappen, stompen, trappen tegen je scheenbenen. De meest agressieve was een dikke vent in burger, met aapachtige gelaatstrekken en met een huid als een bijenkorf, geschonden door kraters en holen, littekens van pokken of van de hemel weet wat voor infectie. Hij sloeg met vreselijk zware handen, handen van een bokser, en hoe meer je hem weerstond door te zwijgen, des te woedender werd hij: 'Spreek òp, moordenaar, spreek òp! Spreek òp of ik breek je aan stukken!' 'Antwoord, misdadiger, antwoord, of ik sla je zò dat ik je vil!' 'Doe maar niet of je verbaasd bent, moordenaar, je redt het toch niet, als je niet antwoordt vermoord ik je, weet je wel wie ik ben, weet je dat wel?' Je wist het niet en het kon je niet schelen. Het enige wat je kon schelen was erin te volharden je mond te houden, hem niet de minste aanwijzing te geven je te identificeren: als hij je naam ontdekte zouden je kameraden geen tijd hebben om zich in veiligheid te brengen. Plotseling kwam een politieman dichterbij, een oude politieman met een vriendelijk gezicht. Hij begon hem aan een mouw van zijn jasje te trekken: 'Majoor, luistert u naar me, majoor, ik weet wie het is. Ik ken hem omdat ik dienst doe in Glyfada, hij komt uit Glyfada. Hij heet Panagoulis en...' Maar de pokdalige man liet hem niet uitspreken en, terwijl zijn mond zich opensperde en je een hele regen van speeksel tegemoet spoog: 'Ah! Ben jij het, smerige wurm! Dus je was niet verdwenen, je was er niet vandoor naar het buitenland, luitenant Georgios Panagoulis! Je was hier, vuil kreng, deserteur, verkochte, je was in Athene, lafaard, en je dacht het klaar te spelen?' Toen een ondraaglijke schroeiende pijn, een soort dolkstoot in je hals. Hij had zijn sigaret in je hals uitgedrukt. Je zakte met een zucht in elkaar en je gedachten werden wazig.

Wanneer je mij, in de laatste jaren van je leven, over de arrestatie vertelde, herinnerde je je niet goed meer wat er gebeurd was nadat die sigaret in je hals werd uitgedoofd. Het geheugen gaf je alleen losse beelden terug, verwarde flarden: de oude politieagent die de aandacht van de pokdalige man probeert te trekken om hem uit te leggen dat je niet Georgios bent, maar zijn broer Alexandros; de pokdalige man die hem wegduwt en, overtuigd dat hij nu je identiteit kent, weigert naar

hem te luisteren en hem wegjaagt, ga-weg-idioot-hinder-me-niet, zie-je-niet-dat-ik-aan-'t-werk-ben; opnieuw de oude politieagent, die zich verwijdert met een gebaar van berusting. Verder niets. Over de twee uren die je in die auto had doorgebracht en over de mishandeling gedurende die twee uren wist je niets te vertellen. Maar één ding herinnerde je je precies: de aankomst van Ladàs, die toen minister van Binnenlandse Zaken was en de rechterhand van Papadopoulos. De muur van uniformen die opzij gaat om hem door te laten. Zijn dikke, ronde, glimmende gezicht dat zich over je heenbuigt, terwijl zijn vette handjes je bijna liefdevolle schouderklopjes geven. Zijn lijmerige stem glibbert op je af: 'Luister naar me, luitenant, want ik ken je broer Alexandros. Ik ken hem van de tijd toen hij aan de Technische Hogeschool studeerde samen met mijn zoon. Een lastig type, laten we het toegeven, een soort anarchist. Hij had kritiek op Karamanlis, hij haatte het koninklijk huis, hij had geen goed woord voor Evangelis Averoff, hij had niets op met het communisme, hij had niets op met het fascisme, hij had nergens iets mee op. Maar toch was hij intelligent, en als je hem niet tegen de haren instreek viel er met hem te praten. En weet je waarom ik je dit zeg, luitenant? Omdat Alexandros als hij hier was tegen je zou zeggen: vertel alles aan Ladàs, vertrouw Ladàs. Beken Ladàs wie er achter deze aanslag zit. Dat zal je een hoop narigheid besparen.' Je herinnerde je het zo precies omdat je, terwijl Ladàs sprak, een groot verlangen had gekregen om te huilen. Je had geen verlangen om te huilen moeten hebben: het feit dat ze dachten dat je Georgios was bood je een groot voordeel, een paar dagen of tenminste een paar uren te winnen, je kameraden tijd te geven zich in veiligheid te brengen. Maar hoe meer je bij jezelf zei dat het misverstand een voordeel was, een grote meevaller, des te meer kriebelde het verlangen om te huilen je in de keel en maakte je ogen nat. 'Jij moet ook deserteren, Georgios.' 'Maar ik ben beroepsofficier, Alekos, ik kan het niet doen!' 'Je kunt het wèl. Je moet, dus je kunt.' 'Dat lukt mij niet, Alekos, dat lukt mij niet!' 'Het lukt je wel.' Je had hem overtuigd. En hij was gedeserteerd. De rivier Evros doorwadend was hij naar Turkije gegaan, vandaar naar Libanon, vandaar naar Israël, zonder een land te vinden dat hem accepteerde, dat hem hielp. Een lijdensweg. Toen, in de haven van Haïfa, een ogenblik voordat hij zich inscheepte naar Italië, hadden de Israeliërs hem gegrepen. Zij hadden hem uitgeleverd aan de kapitein van een Grieks schip, opdat die hem zou terugbrengen naar Athene, opdat die hem zou uitleveren aan de Junta. De kapitein had hem opgesloten in een hut en... De pokdalige man zei 'verdwenen' omdat, toen het schip in de haven van Piraeus

was aangekomen, de politie de hut leeg had gevonden en de patrijspoort open. Maar jij wist dat Georgios niet verdwenen was, dat hij dood was. Je wist het door een droom. Precies in de nacht toen het schip tussen Haïfa en Piraeus voer had je die droom gehad. Je liep met Georgios langs een bergpad, een pad boven een afgrond die in zee eindigde. Op een bepaald ogenblik had de berg zich met een rilling geschud, een lawine was op Georgios terechtgekomen. 'Georgios!' had je geschreeuwd, hem vastgrijpend. 'Georgios!' Maar het was je niet gelukt hem vast te houden. En Georgios was naar beneden gevallen, in zee, tussen de vissen.

Om twaalf uur brachten ze je weg. Rechts van je de pokdalige man, links van je een kolonel die met de pokdalige man redetwistte, op de klapstoeltjes twee bewakers met een pistoolmitrailleur, en twee anderen naast de chauffeur: acht in één auto. De druk van die lichamen benam je de adem en irriteerde de gezwollen plekken die je van de mishandeling had overgehouden, een tegen je ribben gedrukte revolver verdubbelde de kwelling. Het was de revolver van de pokdalige man, die steeds op dezelfde toon herhaalde: 'Je zal het gewaar worden, luitenant, je zal het gewaar worden!' Ofwel: 'Je zal het wel opgeven de doofstomme te spelen, luitenant, je zal het wel opgeven!' En na elke bedreiging gaf hij je een schop tegen je benen. Jij bleef zwijgen en naar de weg staren in de absurde hoop dat er iets onverwachts zou gebeuren. Een ongeluk liefst, dat je de kans zou geven om te vluchten. Maar er gebeurde niets. De auto reed veilig, voorafgegaan en gevolgd door de motorpolitie, niemand schonk er aandacht aan. Wanneer hij dicht langs andere auto's kwam en je probeerde de blik te ontmoeten van degene die erin zat, antwoordde een nietszeggende oogopslag; wanneer een enkele voorbijganger zich omdraaide, was het om de onverschilligheid te tonen van wie zich afvraagt: 'Wie hebben ze gearresteerd, een dief?' Of: 'Ze hebben een misdadiger gegrepen, goed zo!' Op een zeker ogenblik leek een meisje, dat met een jongeman op het trottoir liep, de waarheid te raden, met een bezorgd gezicht greep ze de pols van de jongeman en wees naar je. Het gaf je een geweldige troost, alsof het meisje de hele stad vertegenwoordigde, en de hele stad zich klaarmaakte om de ramen open te gooien en te roepen: 'Ze hebben hem gearresteerd, ze hebben hem gearresteerd! Laten wij toesnellen om hem te verdedigen!' Maar de jongeman haalde zijn schouders op met een uitdrukking van: 'Laat

gaan, niet mee bemoeien.' De troost werd desillusie, een grote vermoeidheid overviel je. Je boog het hoofd en het pijnlijke besef van de nederlaag kwam naar boven. Je voelde je belachelijk omdat je naakt was temidden van aangeklede mensen, je voelde je vernederd omdat je gefaald had, je voelde je alleen omdat je alleen was en omdat je bang was voor wat ze met je zouden doen. Twijfel ondermijnde je zelfbewustzijn: zou je in staat zijn weerstand te blijven bieden? De man met het pokdalige gezicht merkte het. Hij haalde de revolver weg uit je zijde en richtte hem op je kaak: 'Dadelijk zijn we er, luitenant. En ik zweer je dat je zal spreken. Jazeker, luitenant, je zal spreken. Want ik zal je het vuur na aan de schenen leggen. Weet je wat ze van mij zeggen? Dat ik zelfs beelden aan 't spreken krijg. Heb je niet begrepen wie ik ben? Ik ben majoor Theofilojannakos.'

Je kende die naam, en wat hij zei was waar: er bestond inderdaad een luguber grapje over hem. Een archeoloog vindt een beeld en kan er maar niet achter komen uit welke eeuw het dateert. 'Zeg het me!' roept hij uit tegen het beeld. Waarop de assistent van de archeoloog zegt: 'Brengt u het naar Theofilojannakos. Die krijgt het wel aan 't praten.' Maar de ontdekking dat hij het was hielp je. Het was alsof een windvlaag de angst en de twijfel en de nederlaag wegveegde, en zelfs het gevoel van belachelijkheid omdat je naakt was; dat alles maakte plaats voor de trots van het alleen zijn, het vernederd zijn, voor de zekerheid dat je je niet gewonnen zou geven. Je richtte je ogen op die bijenkorf van kraters, holen, van littekens achtergelaten door de pokken of door de hemel weet wat voor infectie, je barstte in lachen uit. 'Lach maar, lach maar' zei Theofilojannakos. De auto kwam langs het Olympisch stadion, dan langs het Hilton Hotel, en dan langs de Amerikaanse ambassade. Voorbij de ambassade sloeg hij rechts af en je hart kromp ineen. Achter de acacia's langs het trottoir had je meteen de Afdeling voor Speciaal Onderzoek van de militaire politie, van de ESA herkend. Het hoofdkwartier voor de martelingen.

Ook dat gebouw bestaat nu niet meer. Het werd afgebroken om er een wolkenkrabber te bouwen, die tenslotte niet gebouwd werd omdat tevelen zeiden dat wonen op die vervloekte plaats ongeluk zou brengen. Achter de acacia's op het trottoir zie je slechts afgeknotte kolommen, wat afhangende stukken ijzerdraad en een plein vuil van het afval. Als uit zee de zuidwesten wind waait, en het afval molentjes van woede vormt, als het ijzerdraad dof tegen de kolommen slaat, is

het alsof zich uit de ruïnes klagende stemmen verheffen. En toch is de wijk mooi, een villawijk met groene, lichte lanen, witte fin de siècle villaatjes waar de rijken een kok en een butler en een strijkster en een chauffeur hebben, elegante paleisjes in liberty-stijl, waar het corps diplomatique goed onderhouden tuinen en goed gepoetst koper heeft. Het is moeilijk te geloven dat hier, juist hier, de hel gelegen was waar uit de vensters het gegil en gesteun van de slachtoffers klonk. Hoorden de rijken met hun kok en hun butler en hun strijkster en hun chauffeur het niet? Hoorden de functionarissen van de consulaten en ambassades met hun goed onderhouden tuinen en hun goed gepoetste koper het niet, die van de Amerikaanse ambassade vooral, aangezien die aan het trottoir precies er tegenover lag? Of hoorden ze het en zeiden ze met een geërgerd gezicht: 'My God, daar beginnen ze weer. Laten we hopen dat ze vanavond de party niet storen.'? Het is ook moeilijk je voor te stellen wat voor soort gebouw het was, dit hoofdkwartier van de ESA. Misschien wel een mooi paleis zoals dat van de Lubianka in Moskou, zoals dat van de geheime politie in Madrid, of een kazerne die leek op zoveel andere kazernes van de landen aan de Middellandse Zee: oude muren, verveloze wachtkamers, stoeltjes bekleed met versleten imitatieleer, smerige asbakken, kantoren zonder enige versiering, met het portret van de tiran aan de wand en een bezwete ambtenaar achter het bureau. Zwarte nagels, aanmatigende snorretjes, botte, vette gezichten, kopjes koffie binnengebracht door in hun angst ingekapselde soldaatjes, ja commandant, ja luitenant, en tenslotte de kelders voor de gearresteerden, en de speciale kamers voor de ondervragingen. Eén ervan bevond zich op de bovenste verdieping, dichtbij het dakterras met de motor die in werking gesteld werd om het gesteun en gegil te overstemmen. Dat staat in de bladzijden die je een maand voor je dood schreef en die je verscheurde op de dag waarop je aan die verschrikkelijke bladzijde drieëntwintig toekwam, toen je mij verbood ze op te rapen; maar ik raapte ze toch op en ontdekte, teleurgesteld, dat ze alleen een zorgvuldige opsomming bevatten van de eerste vierentwintig uur die je daarbinnen doorbracht. Maar nu is het juist die opsomming waar ik van onder de indruk ben, die wanhopige overvloed van details, het feit dat je zoveel jaren later niets vergeten was, geen naam, geen zin, geen gebaar, als of ook het minste detail in je geheugen gegrift was met het geweld van een brandmerk.

De binnenplaats, vertel je in die bladzijden, was in staat van alarm toen de auto er binnenreed en Theofilojannakos tegen je zei: 'Welkom, luitenant.' Schildwachten met gerichte stengun, soldaten die

met nerveuze bewegingen opzij gingen, droge bevelen vermengd met gefluister en vragen: wie was die halfnaakte man op blote voeten, aan welke misdaad had hij zich schuldig gemaakt? Ze duwden je de trappen op, ze brachten je een kantoor binnen, ze namen een foto van je voor de kranten. Die waarop je een knappe, vermoeide zwemmer lijkt, je armen slap langs je lichaam hangend, je hoofd overhellend naar de linkerschouder, en in je blik een droefheid die iemands hart verscheurt. Toen riepen ze een arts om te controleren of je stomheid door shock veroorzaakt was. De arts kwam, en het bleek een eigenaardig type. Hij had een sympathiek en scherpzinnig gezicht, twee oogjes die glommen van medeplichtigheid en ironie; hij leek daar per ongeluk terecht gekomen. Met geveinsde verbazing onderzocht hij de brandwonden van de sigaret: 'Wie heeft dat gedaan?! Dachten ze dat je een asbak was?' Met bijna overdreven voorzichtigheid bestudeerde hij de gezwollen plekken en de schrammen: 'Doet het hier pijn? En hier? En hier?' Daarna vroeg hij of je slaap die zo rood zag pijn deed, en gedroeg zich alsof het hem irriteerde dat je niet op zijn vragen antwoordde. Het was duidelijk dat hij je sympathiek vond, dat hij je op de één of andere manier wilde helpen. Jij vond hem ook sympathiek, hoewel hij hun uniform droeg, maar je kon niets doen om het hem te tonen, je kon alleen maar hopen dat hij lang zou blijven. Hij bleef. Theofilojannakos werd dan ook al gauw ongeduldig: 'Kom, dokter, heeft hij een shock of heeft hij er geen?' 'Ja, ik denk dat hij een trauma heeft tengevolge van een schrik, maar ik zou hem rustig in mijn werkkamer moeten onderzoeken om enkele proeven te kunnen nemen.' 'Niets geen proeven, dokter, dit is een politiebureau, geen eerste hulppost!' 'En ik ben psychiater en geen veearts!' 'Als u psychiater bent, ziet u dan niet dat hij de doofstomme speelt, dat hij u ook voor de gek houdt?' 'Nee, en ik zou hem willen behandelen.' 'Wij zullen hem wel behandelen, dokter. U kunt gaan.' Zij wezen hem de deur, en hem verslagen naar de deur zien lopen was alsof je de boot weer naar zee zag varen zonder op je te wachten: wacht op me, ik kom eraan, wacht op me! Je had hem achterna willen rennen, je aan zijn mouw willen vastgrijpen, hem willen tegenhouden: neem mij mee, bedenk een uitvlucht om mij mee te nemen! En hij scheen het te voelen. Hij bleef stilstaan, draaide zich om en wierp je een blik toe die betekende: ik weet dat je veinst, maar zij zijn er niet zeker van, probeer het vol te houden. Maar in feite had het steeds minder zin om te veinzen, spoedig zou het ogenblik aanbreken waarop je hen op een andere manier het hoofd zou moeten bieden en tonen dat je noch doof noch stom was, en daar was het al, dat ogenblik: ze brachten je naar

een andere kamer, en die had een tafel en twee stoelen, dat wel, maar ook een smal ijzeren bed zonder matras. Naast het bed stonden drie sergeanten met de armen over elkaar geslagen en met een ploertendoder aan hun riem die zo groot was dat het een knots leek. Zij zelf waren ook erg groot, erg stevig. Je keek naar hen en je keek naar het bed, en een paar seconden lang was het je niet duidelijk waar een ijzeren bed zonder matras voor kon dienen, maar toen werd het je duidelijk, want twee grepen je ernstig, onverstoorbaar, vast en legden je er ernstig, onverstoorbaar, bovenop zonder zich iets aan te trekken van de kreet die je ontsnapt was bij de aanraking met de staaldraadmatras, die kapot was en je stak als prikkeldraad. Je beet op je lippen om de angst te overwinnen: zouden ze meteen beginnen of niet? Nee, niet meteen: een kapitein met een verlegen gezicht kwam binnen, hoestend en blozend: 'Pardon, goedenmiddag, pardon.' Met een gezicht alsof hij het absurde schouwspel van een halfnaakte, met bloed overdekte man op een bed zonder matras daar vóór hem niet zag ging hij achter de schrijftafel zitten. Hij legde er een vel papier op, hij legde er een paar potloden naast, en begon vragen te stellen die duidelijk betrekking hadden op Georgios; wat je naam was, in welk jaar je geboren was, bij welk regiment je hoorde, en, omdat je bleef zwijgen, antwoordde hij in jouw plaats: 'Oh ja, hier staat het, neem mij niet kwalijk. Lichting 1939; ik kende er een heleboel van negentiennegenendertig, allemaal beste jongens, ik had een vriend van negentiennegenendertig, we waren samen in kamp 534.' Je keek hem strak aan, je afvragend wat zijn rol was: was hij daar om een leemte op te vullen of was hij een onderdeel van het ceremonieel? Was hij misschien gestuurd door de één of andere psychologische afdeling: jij gaat erheen, je doet net alsof je van niets weet, je behandelt hem vriendelijk, je wekt zijn vertrouwen, en misschien komt er dan wel wat uit hem? Eén ding was zeker: hij had geen enkele zeggenschap en ze hadden hem doodsbang gemaakt. Toen de deur openging sprong hij overeind alsof hij gestoken werd. Of alsof er een generaal binnenkwam. Maar het was geen generaal, het waren twee lui in burger. Zij duwden hem opzij, met een langzaam hoofdgebaar beduidden ze hem weg te gaan, daarna plaatsten ze zich naast het bed, zwaaiden met een bundel papieren en zeiden, met nadrukkelijke en afgepaste stem: 'Ik ben vice-commissaris Malios van de anti-communistische dienst van het hoofdbureau van politie.' 'Ik ben vice-commissaris Babalis van hetzelfde bureau.'

Je had eens, als jongen, een schrikwekkende film gezien. Het was een science-fiction film waarvan de hoofdrolspelers robotmannen wa-

ren, gefabriceerd volgens een heel bijzondere formule, een procédé waardoor ze niet als kinderen geboren werden: ze werden geboren als volwassenen, aangekleed en wel, met een hoed op het hoofd en schoenen aan, en ze hadden allemaal hetzelfde gezicht, dezelfde lichaamsafmetingen, en dezelfde manier van bewegen en van stilstaan. Deze twee deden je precies aan die film denken. Bij de eerste oogopslag leken ze namelijk onbeduidende en ongevaarlijke types: nietszeggende gelaatstrekken, grijs pak, overhemd met das, maar zodra men hen beter bekeek boezemden zij angst in. En de reden was dat zij, hoewel de ene lang was en de andere klein, de ene mager en de andere zwaargebouwd, de ene een snor had en de andere niet, monsterlijk gelijk leken: bijna als de gespleten schaduw van dezelfde persoon. De manier waarop zij met hun benen wijd uit elkaar en hun buik vooruit stonden bijvoorbeeld. Die was precies dezelfde. De manier waarop ze naar je keken, alsof je in je eigen kamer was of in het ziekenhuis: die was precies dezelfde. En verder was de toon waarop ze spraken precies dezelfde, terwijl ze met slagvaardigheid de zinnen afwisselden in volmaakte synchronie. Zodra de ene een zin afgemaakt had, zei de ander meteen de volgende zin om het gesprek te voltooien, maar de volgende zin drukte geen afzonderlijke opvatting uit, maar het logische of syntactische vervolg van de zin die eerder gezegd was, zodat het, wanneer je naar hen keek en naar hen luisterde, leek alsof je een match bijwoonde van twee tennisspelers die nooit een bal missen. Tik, tik! Tik, tik! Tik, tik! 'Luitenant, wij hebben de inlichtingen die betrekking op u hebben.' 'Wij hebben ook het dossier van uw broer Alexander.' Tik, tik! 'Wij weten alles over u en wij nemen aan dat u alles over ons weet.' 'De buitenlandse radiostations besteden namelijk veel aandacht aan ons.' Tik, tik! 'Zij maken ons zelfs zwart. Zij zeggen dat wij martelen.' 'Dat zijn leugens. Ons systeem heeft geen martelingen nodig.' Tik, tik! 'Wij verpletteren de ondervraagde met de feiten, met de bewijzen die wij geduldig in elkaar zetten.' 'Zo wordt hij altijd ontwapend door onze goedheid.' Tik, tik! 'Sommigen zeggen tegen ons: ik zal doorslaan, maar ik wil een bepaalde persoon beschermen.' 'En dan hebben wij begrip voor hem en we doen wat hij vraagt.' Tik, tik! 'Eén zei er tegen ons: ik was verborgen in de woning van Die en Die, maar doe hem alsjeblieft niets, hij heeft een gezin.' 'En wij deden hem niets, wij gingen alleen naar hem toe en gaven hem wat goede raad.' Tik, tik! 'Vriendschap is mooi, zeiden wij tegen hem, maar door vriendschap zou je je leven in de gevangenis kunnen beëindigen.' 'Hij wierp zich op de knieën en zwoer dat hij het nooit meer zou doen.' Tik, tik! 'Dat is de reden waarom de communisten

ons haten.' 'Om onze beroepsbekwaamheid, om onze goede ideologische ondergrond.' 'Maar wij willen u niet vermoeien met ons gepraat, luitenant.' 'Wij willen u alleen een paar vragen stellen.' 'Bijvoorbeeld u het adres vragen van het huis waar u verborgen was.' 'Op die manier kunt u uw kleding krijgen en u aankleden. U kan toch zeker niet naakt blijven.' 'Waar woonde u luitenant?' Tik, tik! Tik, tik! Tik, tik!

Je volgde hen, je ogen van de één naar de ander draaiend met de beweging van de slinger van een klok, juist zoals men bij een tennismatch doet, en omdat je je niet herinnerde wie van de twee Malios en wie Babalis was, werden ze steeds meer het gespleten beeld van dezelfde persoon met dezelfde stem, herhaald door de echo. 'Waar woonde u, luitenant?' 'Ja, waar woonde u, luitenant?' Je moest hen stoppen, ontladen, van elkaar los maken. Je moest hen antwoorden, anders zou je gek worden. 'Ik herinner het mij niet.' 'Herinnert u het zich niet?' 'Nee, ik herinner het mij niet.' 'Luitenant! Weet u wat het woord ondervraging betekent? Bij de ondervraging komt bij iedereen de herinnering terug, dat kunnen wij u verzekeren.' 'Ik heb gezegd dat ik het mij niet herinner en er is geen hoop dat ik het mij wel zal herinneren.' 'Misschien bent u te gespannen, luitenant. Misschien heeft u een kop koffie nodig, of een glas cognac.' 'Ik heb niets nodig.' 'Is uw houding misschien ongemakkelijk, wilt u op deze stoel zitten?' 'Ik lig zo best.' 'Kom, luitenant, u gedraagt zich als een kind.' Nee, het hielp niet, ze misten de bal evenmin als je hen antwoordde. Je moest iets anders proberen. Een belediging misschien. Je probeerde het: 'Houd je bek, Malios! Houd je bek, Babalis!' Dat werkte. Zij werden twee personen. Ze smeten de dossiers de lucht in, ze begonnen te schreeuwen met verschillende, afzonderlijke stemmen: 'Zeg je hou-je-bek tegen ons, moordenaar?! Waarom zeg je niet ja-ik-was-het-en-ik-ben-er-trots-op, ik-neem-de-verantwoording-op-me?! Waarom gedraag je je niet als een man?' 'Wàt man, wàt man, zie je niet dat het geen man is?! Het is een lafaard, hij beeft, hij is bang!' 'Loop naar de duivel, Malios. Loop naar de duivel, Babalis. Je bent zèlf bang, eunuch. Iedereen weet dat je gecastreerd bent als een eunuch, Babalis.' 'Schoft!' Babalis wierp zich op je, Malios kon nog net zijn arm grijpen: 'Nee, Babalis. Het dient nergens toe je kalmte te verliezen. De luitenant zal verstandig zijn.' 'Verstandig? Wij praten tegen hem met de meeste vriendelijkheid en hij, een mislukte moordenaar, beledigt ons?!' 'Houd je kalm, zeg ik je. Hij zal ons niet lang meer beledigen. Hij zal er niet eens meer adem voor hebben.' 'Goed.' Maar de deur ging open en Theofilojannakos viel binnen. Schreeu-

wend: 'Jullie hebben het met de goede manieren geprobeerd, hè? Laat hem maar aan mij over. Stommelingen, hebben jullie niet begrepen dat er voor hem een speciaal systeem nodig is?'

Jij zei dat bij elk autoritair regime, bij elke dictatuur, of die nu van rechts of van links, in het westen of in het oosten, van gisteren, van vandaag of van morgen is, een goede ondervraging lijkt op het scenario voor een toneelstuk, met personages die volgens een nauwkeurige enscènering opkomen en afgaan en een regisseur die hen van achter de coulissen instrueert: de Inquisiteur aan wie het onderzoek is opgedragen. Je zei dat ieder van die personages een andere rol heeft, maar één enkel doel, namelijk het slachtoffer ertoe brengen te bekennen. Opdat zij erin slagen laat de Inquisiteur hen de vrije hand en wacht af. Hij heeft immers een geweldig wapen tot zijn beschikking, het wapen van de tijd, hij weet dat het slachtoffer het na verloop van tijd opgeeft. Om niet te verliezen moet het slachtoffer dus dat wapen neutraliseren: reageren met een tegenoffensief dat het normale verloop van de comedie in de war stuurt. Hongerstaking, agressiviteit, dat wil zeggen geweld dat tegen het geweld ingaat om hen er toe te brengen harder te slaan en je te doen flauwvallen, dat zijn enkele momenten van het tegenoffensief. Wanneer het slachtoffer, bezwijkend onder het geweld van de slagen of van de andere mishandelingen, flauwvalt of in coma raakt tengevolge van het vasten, wordt de ondervraging natuurlijk onderbroken. Dat biedt de gelegenheid om uit te rusten en de volgende martelingen het hoofd te bieden in betere conditie, en met het voordeel de gebruikelijke zinnen, de scènes en de stijl van de regie al te kennen. Je zei bovendien dat je deze dingen niet van te voren wist, maar dat je het bij intuïtie begrepen had zodra Malios en Babalis met z'n tweeën die monoloog begonnen waren. Juist door naar hen te luisteren en hen te observeren was de verdenking bij je opgekomen dat ze zinnen opzeiden uit een script dat van achter de coulissen door een bijzonder bekwame regisseur werd geleid, en personages vertolkten die het doel hadden je geest, die al in de war gebracht was door de verlegen, onhandige kapitein, af te stompen. En toen had je begrepen, steeds eerder uit instinct dan met je verstand, dat je je moest verdedigen door te zorgen dat je meteen geslagen zou worden; zodoende zou, als je tengevolge van de slagen flauwviel, niet alleen je lichaam maar ook je geest een rustpauze krijgen, en daarna zou je geen vergissingen maken. Het belangrijkste was de goede gelegenheid aan te grijpen. En

die werd je geboden door Theofilojannakos op het ogenblik dat hij binnenviel, onder het schreeuwen van jullie-hebben-het-met-de-goede-manieren-geprobeerd-laat-hem-maar-aan-mij-over, stommelingen-hebben-jullie-niet-begrepen-dat-er-voor-hem-een-speciaal-systeem-nodig-is? En, tot jou gericht: 'Wij weten toch wel wie je bent, misdadiger! Het heeft ons geen moeite gekost erachter te komen! Je bent de deserteur die naar Israël vluchtte, de verrader die van de boot ontsnapte! Vervloekte flikker!'

Dit was het moment, vooruit! Met een luipaardsprong flitste je van het bed af, met luipaardklauwen greep je zijn hand, duwde zijn hoofd achterover, brulde: 'Theofilojannakos! Flikkers dragen het majoorsuniform!' En meteen gebeurde er wat gebeuren moest, wat je wilde laten gebeuren: alsof ze losgeraakt waren van een veer die hen tot op dat moment had tegengehouden verloren Malios en Babalis hun zelfbeheersing, de drie sergeanten met de ploertendoders hun onbeweeglijkheid, allemaal tegelijk sprongen ze bovenop je en bevrijdden Theofilojannakos, en je aanval werd een duel tegen zes personen die zwaarder en minder moe waren dan jij. Twee vóór je, twee achter je, twee opzij, onder een hagel van vuistslagen, knuppelslagen, klappen, terwijl jij uitgleed, viel, weer opstond, schoppen, elleboogstoten en kopstoten uitdelend met de agressiviteit van een luipaard dat in een net gevangen is, maar vastbesloten het net kapot te scheuren. Het tafeltje viel om, een stoel vloog door de lucht, rakelings langs het lijf van Babalis die, bang geworden, naar de deur rende en om versterking riep, hoewel Theofilojannakos hem er vanaf probeerde te houden om geen andere getuigen bij zijn vernedering te hebben en protesteerde ach-wàt-versterking, maar er kwam al een onderofficier met een stengun aan, en dat was meer dan je had durven hopen. Je verbrak het net, je wierp je op de stengun om je er meester van te maken, je klauwde je eraan vast en, hoewel de onderofficier met ijzeren vingers vasthield, trok je er zo wanhopig aan dat je zelfs de slagen met de ploertendoders op je hoofd, op je schouders, op je armen niet voelde. Je hoorde alleen hun geschreeuw, en samen met het geschreeuw het doffe geluid van de klappen die lukraak uitgedeeld werden, zò lukraak dat nu de ploertendoder een klap gaf tegen het voorhoofd van Malios. Malios keerde zich verontwaardigd om en wilde de verantwoordelijke een schop geven maar raakte, in plaats daarvan, Babalis. Babalis werd kwaad en reageerde door met de rug van zijn hand Malios op de mond te slaan en dat was het begin van een vechtpartij tussen hen: je-hebt-me-geslagen-idioot-stommeling. Toen breidde het gevecht zich ook tot de anderen uit, waanzinnig, grotesk, te meer omdat zij onder het slaan

elkaar wederzijds toeriepen het niet te doen: 'Hou op, wat bezielt je, hou op! Schei uit, stop ermee! Merken jullie niet dat je zijn spelletje speelt? Houden jullie je liever met hem bezig!' En intussen, alleen gelaten met de onderofficier, bleef je trekken, trekken, je voelde dat zijn vingers slapper werden en heel langzaam toegaven, en daar gebeurde het: je stond op het punt de stengun weg te rukken, je rukte die uit zijn handen, je had hem beet! Je richtte hem. En meteen viel de hemel je op je ogen. Zwart, vol sterren. Duizend klauwen grepen je vast. Duizend wurgende strikken.

Nee, je was helaas niet flauwgevallen. De klap met de ploertendoder had je alleen verdoofd. Je deed je ogen open, je keek om je heen om te begrijpen waar je was en wat je bewegingloos hield. Je lag weer op het bed. Ditmaal hadden ze je eraan vastgebonden bij de enkels, bij de polsen; een sergeant zat op je borst, een andere op je benen. Over je heengebogen hijgde Theofilojannakos: 'We zullen je tot pap slaan, schoft. Tot pap!' Je keek hem in de ogen. Kon je hem maar in zijn gezicht spugen. Had je maar wat speeksel om hem in zijn gezicht te spugen. Je tong verzamelde de weinige druppels vocht die je had, bracht ze naar je lippen; hij begreep het en werd woedend: 'De knuppel!' Babalis kwam naar voren met de knuppel. 'Nu zal je eens wat zien, huurling!' De knuppel kwam neer tegen je voetzolen. Eén maal, twee maal, tientallen malen. De 'falanga'. De marteling die 'falanga' genoemd wordt. Wat een pijn. Wat een ondraaglijke pijn. Niet alleen pijn, een elektrische stroom die van de voeten naar de hersenen trekt, van de hersenen naar de oren, dan naar de maag, naar de buik, naar de knieën waar de hevige kramp zich concentreert. Terwijl een stem methodisch herhaalt: 'Neem deze. En deze. En deze. En deze. En deze.' Terwijl je hersens smeken: 'Flauwvallen, god-nog-aan-toe, flauwvallen. Niet schreeuwen, flauwvallen.' Maar hoe breng je het op om niet te schreeuwen? Je begon te schreeuwen. En toen gebeurde er iets ergers, toen hield Theofilojannakos je mond dicht, je mond en je neus, opdat je niet zou schreeuwen. De duim en wijsvinger stijf op je neus en de handpalm op je mond. Nee, niet verstikken, nee. Dat verdraag ik niet. Geef me alle stokslagen die je wilt, maar neem mij niet de lucht af. Een beetje lucht, alleen maar een beetje lucht, alsjeblieft. God, als ik hem zou kunnen bijten. Als ik mijn tanden van elkaar zou kunnen krijgen om hem in een vinger te bijten. Dan zou hij een ogenblik zijn hand weghalen, dan zou ik een ogenblik kunnen ademhalen. Je verzamelde alle energie die je overhad, en concentreerde die in je kaken. Langzaam, heel langzaam deed je je kaken van elkaar en beet hem, met kracht, in zijn linkerpink tot die kraakte. Een

wilde schreeuw. En dat was de schreeuw van Theofilojannakos die een bloedende hand omhoog hield met een in tweeën gebroken pink. Toen werd je gelyncht. 'Omgekocht, dat ben je! Huurling! Hoer!' Ze krijsten allemaal in koor, een koor van uniformen, en de één sloeg je om de oren, een ander sloeg je met je hoofd tegen het bed, een ander sloeg je op elk lichaamsdeel tot geen enkel deel van je lichaam meer op je impulsen reageerde, de staaldraad drong in je vlees, het pijnlijden werd afgewisseld door een verlammende gevoelloosheid. Flauwvallen, god-nog-aan-toe. Laat me flauwvallen, laat me uitrusten, laat me een beetje sterven, alleen maar een beetje. En eindelijk de duisternis. Een langdurige duisternis waarin je wegvalt als in een bevrijdende afgrond. En de stilte. Een stilte die in je oren gonst als het gezoem van wespen, terwijl je mond zich met bloed vult en je slapen barsten en het bewustzijn vervaagt in de wanhopig gewenste opluchting het gevoel te verliezen, een korte tijd te sterven.

Toen je je ogen weer opendeed was je niet alleen bij de polsen en enkels vastgebonden. Een riem ter hoogte van je maag maakte elke beweging onmogelijk, en je voelde je benen, je armen en je romp niet meer. Je voelde alleen nog maar je gezicht, alsof ze je onthoofd hadden en je hoofd, los van het lichaam, bleef leven. Je streek met de tong over je lippen. Ze leken enorm dik en groot, en je begreep dat ze verschrikkelijk opgezwollen moesten zijn. Je probeerde je oogleden op te tillen. Ze bleven dichtgeplakt en je begreep dat ook die vreselijk opgezwollen moesten zijn. Achter het gordijn van plakkerige oogharen haalden onduidelijke figuren zwaar adem. Eén lachte: 'Wat een karwei!' Er kwam een schaduw naar voren die op normale manier ademde en Theofilojannakos zei tegen hem: 'Hier is ie. Is hij het?' De schaduw kwam dicht bij je, boog zich over je heen, je als een wolk bedekkend, een aarzelende stem vroeg je: 'Herken je mij?' Je stootte een heel zwak nee uit. 'Leugenaar! Jullie waren samen op de officiersopleiding en je herkent hem niet?' onderbrak Theofilojannakos. De schaduw boog zich nogmaals voorover. Misschien had hij begrepen dat je Georgios niet was, maar durfde het niet met zekerheid te zeggen. 'Nou?' drong Theofilojannakos aan. De schaduw zweeg, terwijl hij zweetdruppels op je regende. 'Vooruit, is hij het of is hij het niet?' hield Theofilojannakos aan. 'Ik zou het niet weten. Hij moet het zijn maar hij lijkt me veranderd. Misschien omdat jullie hem zo toegetakeld hebben.' 'Goed, kom morgen terug.' De volgende dag kwam hij terug. En de dag erop en de daaropvolgende ook. Maar elke dag antwoordde hij hetzelfde, want elke dag werd je onherkenbaarder, ze mishandelden je steeds erger. Officieren, sergeanten, soldaten, dat

wil zeggen zonen van het volk waar men voor huilt, lijdt, vecht, dat men altijd vrijspreekt, waarvan men elke misdaad rechtvaardigt, want-het-is-niet-zijn-schuld. Vijf jaar later, toen ik je meenam om röntgenfoto's te laten maken om te zien wat de oorzaak was van je ademhalingsklachten, hield de radioloog ongelovig de plaat omhoog en riep uit: 'Maar wat hebben ze met deze man uitgevoerd? Hij heeft geen rib die nog heel is!'

Die had je inderdaad niet. Ze hadden ze allemaal kapotgeslagen met ijzeren staven. Je linkervoet daarentegen hadden ze verbrijzeld met knuppelslagen, daardoor liep je alsof dat been korter was. En je polsen, die hadden ze ontwricht door je urenlang aan het plafond te laten hangen, vastgebonden aan een touw, totdat je schouders en je armen totaal verkrampt en de gewrichten ontzet waren; je rechter pols was misvormd door een soort hoornachtig oedeem, dat monsterachtig geïrriteerd werd door de aanraking met je horloge. 'Ik kan niet eens een horloge dragen!' Op je borst had je heel veel kleine gaatjes want daar hadden ze je ontelbare malen met een sigaret gebrand; je rug en je heupen droegen nog de sporen van de zweepslagen die ze met een ijzeren karwats hadden toegebracht. Andere littekens had je op je benen, op je billen, rondom je geslachtsorganen. Maar de meeste indruk maakte het litteken in je zij, het gevolg van een snee die jou door Theofilojannakos was toegebracht met zijn kapotte briefopener terwijl Konstantinos Papadopoulos, de broer van Papadopoulos, zijn revolver op je slaap gericht hield. 'Ik steek hem je in je hart, ik steek hem in je hart!' Het vlees was slecht dichtgegroeid, met uitwassen die een basrelief van witte tranen leken, en die, als je ze aanraakte, hard aanvoelden, als rijstkorrels. Op de dag dat röntgenfoto's gemaakt werden streek de arts er ongelovig met een vinger overheen en stamelde: 'Oh god! Niet te geloven!' Zonder nog de martelingen mee te tellen die geen spoor achterlaten, bijvoorbeeld die om je wakker te maken zodra je uitgeput in slaap viel, of die van de verstikking. Ze hadden begrepen dat je die slechter verdroeg dan alle andere, en daarom namen zij daar steeds opnieuw hun toevlucht toe. Maar na de beet in de pink van Theofilojannakos gebruikten ze een deken: zij hielden je neus dicht en drukten met de deken op je mond. Tenslotte de sexuele mishandelingen. Wàt voor mishandelingen precies, dat heb je mij nooit gezegd: als ik je nauwkeurige vragen stelde werd je bleek en sloot je op in stilzwijgen. Maar van één ervan maakte je geen geheim: van de naald in de urinebuis. Ze kleedden je uit, bonden je aan het bed vast, masseerden je penis tot die recht stond en staken er, wanneer hij hard was, een ijzeren naald in: van de dikte van een

haakpen ongeveer. Dan maakten ze die gloeiend heet met een aansteker en het effect was hetzelfde als van een elektrische schok. Om je niet te doen sterven was er een arts bij met een stethoscoop.

Ze gingen twee weken lang door, terwijl het vragen op je hagelde waarop je, zelfs als je gewild had, geen antwoord had kunnen geven, omdat ze gericht waren tot Georgios. 'Antwoord, luitenant! Wie heeft je geholpen? Uit welke kazerne heb je de explosieven weggehaald? Wie moest er profiteren van het complot? Hoe heten je handlangers, waar wonen ze? Waar is je broer Alexandros? Wanneer heb je hem voor het laatst gezien? In welk huis was je ondergedoken nadat je van de boot gevlucht was, wie heeft de patrijspoort voor je geopend?' En jij zweeg. Je opende je mond alleen om je beklag te doen of om te schreeuwen. Toen, op de vijftiende dag, kwam er een in 't blauw geklede man, met een wit overhemd en een blauwe das. Hij had bijzonder goed verzorgde handen, met glanzende nagels die bedekt leken door een dun laagje lak, en dat was het eerste wat je van hem opmerkte, omdat die handen een dossier vasthielden waarop de naam van Georgios geschreven was en de code voor 'Volstrekt geheim'. Naar zijn gezicht keek je pas later, je slaagde er niet in je ogen los te maken van dat dossier, maar het gezicht weerspiegelde de handen; goed geschoren, goed gemasseerd. De gelaatstrekken waren scherp omlijnd en streng: hoog voorhoofd, lange neus, dunne mond. De scherpe ogen waren strak gericht achter dikke brilleglazen. Hij nam je een ogenblik op, met grote onverschilligheid, alsof je een voorwerp was en geen persoon. Hij begon, zwijgend, de papieren door te bladeren. Tenslotte bewogen zijn lippen en met kille stem zei hij: 'Ik ben kolonel Nikolaos Hazizikis, commandant van de ESA. Laten we eens wat praten, Alexandros. Voel je je al wat beter, Alexandros? Of moet ik je Alekos noemen?'

'De echte inquisiteur slaat niet. Hij speekt, intimideert, overrompelt. De echte inquisiteur weet dat een goede ondervraging niet uit fysieke martelingen bestaat, maar uit de psychologische mishandelingen die volgen op de fysieke martelingen. Hij weet dat de ondervraagde, wiens lichaam gereduceerd is tot een opeenhoping van wonden, blij zal wezen zijn toevlucht te vinden bij iemand die hem alleen maar

met woorden kwelt. Hij weet dat na zoveel pijn lijden niets de fysieke en morele weerstand gemakkelijker zal doen buigen dan de rustige aankondiging van nieuw pijnlijden. De echte inquisiteur vertoont zich nooit samen met de personages van de comedie die Ondervraging heet: om zich te tonen wacht hij tot het doek gevallen is na de eerste acte. Pas dan treedt hij op, als een regisseur die het werk van zijn toneelgezelschap coördineert, de vragen geduldig opvoerend, de antwoorden bestuderend met intelligentie, de stiltes beschaafd accepterend. Het kan hem dan ook niet schelen als hij geen bijzondere of snelle onthullingen krijgt. Hij is meer geïnteresseerd in kleine informaties, om het mozaïek te leggen dat hem in staat zal stellen de zwakke punten van zijn slachtoffer te ontdekken, het een gevoel van onzekerheid en angst te geven en tenslotte tot de totale capitulatie te brengen. Daarom is het, wanneer de inquisiteur zich aandient, niet voldoende om hem de antwoorden te weigeren. Je moet hem ook de samenspraak weigeren, elke vorm van samenspraak, en je geest moet waakzaam blijven. Dat is natuurlijk moeilijk. De fysieke martelingen verminderen ook de werking van de hersenen. Maar als men er achter wil komen hoever het onderzoek gevorderd is, wat ze wèl of niet ontdekt hebben, is het nodig zich in te spannen. Dus ogen en oren open. En je moet een goed geheugen en fantasie hebben, want de inquisiteur heeft geen fantasie. Hij is iemand die de macht als een extern verschijnsel ziet, een verzameling van middelen om de status quo te behouden, zonder zich met de problematiek te vermoeien. Niet dat hij een stommeling is, of een verwaande die dorst naar glorie: dikwijls zijn het niet eens persoonlijke ambities die hem aansporen, hij neemt er genoegen mee een nauwelijks gezaghebbende onbekende te zijn en zich slechts in de zijkamer van de Macht op te houden. Niet dat hij noodzakelijkerwijs slecht of corrupt is: wat hem drijft is dikwijls een oprechte haat tegen de ordeverstoring en een oprechte liefde voor de Orde. Maar zijn god is het totalitaire, onderdrukkende gezag, het model dat hij van de orde heeft is de symmetrie van de kruisen op een kerkhof. Bij die symmetrie sluit hij zichzelf zonder discussie aan; hij kan zich niets nieuws of anders voorstellen. Het nieuwe en het andere jagen hem angst aan. Toegewijd als een priester aan reeds goedgekeurde systemen, vergoddelijkt hij de reglementen en gehoorzaamt eraan op dezelfde manier waarop hij gehoorzaamt aan de banale richtlijnen van de élégance: blauw pak, wit overhemd, blauwe das. De echte inquisiteur is een lugubere man. Filosofisch is hij de echte fascist, dat wil zeggen de fascist zonder kleur die alle fascistische systemen dient, alle totalitaire systemen, alle régimes, als zij er maar

toe dienen de mensen in de rij te zetten als kruisen op een kerkhof. Je vindt hem overal waar een ideologie bestaat, een absoluut principe, een doctrine die het individu verbiedt zichzelf te zijn. Hij heeft kantoren in elke wijk van de Wereld, hoofdstukken in elk geschiedenisboek, gisteren diende hij de tribunalen van de katholieke Inquisitie en van het Derde Rijk, vandaag dient hij de heksenjacht van de oosterse en westerse tirannieën, van rechts en van links. Hij is eeuwig, alom aanwezig, onsterfelijk. En nooit menselijk. Misschien wordt hij verliefd, en huilt en lijdt hij bij gelegenheid zoals wij, misschien heeft hij een ziel. Maar als hij die heeft, dan ligt die in zo'n diep graf dat er een bulldozer nodig zou zijn om die op te graven. Wie dat niet begrijpt kan hem niet het hoofd bieden en de weerstand wordt dan uitsluitend een kwestie van persoonlijke trots. Begrijp me goed, persoonlijke trots is gewettigd en je bent het aan jezelf verplicht. Maar op zichzelf staand is het een politieke vergissing: aan de ondervraging het hoofd bieden betekent niet alleen een heldenmoed tonen als een Sint Sebastiaan of als de martelaren van het Colosseum, het betekent ook de Inquisiteur op het professionele en het geestelijke vlak vernederen, hem ertoe brengen te twijfelen aan zichzelf en aan het systeem dat hij vertegenwoordigt, al diegenen wreken die door zijn minzame wreedheid verpletterd werden.'

Het is een korte beschouwing die je vele jaren later, toen je sprookje ten einde liep, voor het boek zou schrijven, en het is de rationalisatie van je haat tegen Hazizikis, de enige beul die je nooit zou vergeven. Een doffe, pijnlijke, koppige haat. Een haat die geëxplodeerd was op hetzelfde ogenblik waarop hij je naam had uitgesproken om je te tonen dat hij wist wie je was. 'Voel je je al wat beter, Alexandros? Of moet ik je Alèkos noemen?' En je was hem blijven aanstaren, niet in staat om ja of nee te antwoorden. Je zou er heel wat voor gegeven hebben om ja of nee te antwoorden. Maar alsof ze je tong hadden afgesneden, waren de woorden niet uit je mond gekomen. Het was niet zozeer het feit dat je herkend was dat je met stomheid sloeg, en evenmin het besef van wat het betekende: de arrestatie van Nikos en van de anderen, het erbij betrokken zijn van Georgazis, het schandaal dat dit teweeg zou brengen omdat, als ze in staat waren geweest in weinige dagen je identiteit te ontdekken, zij er niet lang over zouden doen om te weten wie je de explosieven had gegeven en hoe die naar Athene waren gebracht. Het was zijn beledigende zekerheid, zijn minachtende neerbuigendheid, de onverschilligheid waarmee hij je behandelde. Theofilojannakos en zijn helpers waren menselijk in hun beestachtigheid: zo menselijk dat ze bang voor je waren en zich kwaad

maakten. Hij daarentegen werd niet kwaad en was evenmin bang voor je. Hij bleef achter het bureau zitten met zijn mooie handen en zijn onberispelijke kleding, hij nam kalm zijn bril af, maakte die schoon terwijl hij naar de glazen keek inplaats van naar jou, zette die treuzelend en met een licht kuchje weer op; kortom, hij gedroeg zich alsof hij geen enkel risico liep. Hij had overigens ook niet gewild dat er iemand bij bleef om je te bewaken. Hij had opdracht gegeven je de boeien af te nemen, hij had je een stoel aangeboden, en nu begon hij weer te spreken op de toon van iemand die in een café converseert, niet van iemand die ondervraagt op het hoofdkwartier van de ESA. 'Zwijg je? Nou, wie zwijgt stemt toe. Je voelt je dus goed. Dat doet me genoegen; dan is er tenminste iemand van de familie die zich goed voelt. Je vader heeft een hartinfarct gekregen toen hij het hoorde en je moeder is bijna gek geworden. Wat zij ons niet allemaal gezegd heeft toen wij het huis bij haar zijn gaan doorzoeken! Zij wilde niet dat we van een paar fauteuils de zittingen kapotmaakten, zij was verontwaardigd omdat wij de foto's uit haar album in beslag namen en omdat wij wilden weten waar een bepaald pakketje met geld vandaan kwam. Schreeuwen, gillen, beledigingen. Wij waren genoodzaakt haar te arresteren. Je vader ook, dat begrijp je. Ik moet je zeggen, het is altijd onaangenaam om twee oudjes te moeten arresteren, maar ik had geen keus. Wij houden ze ter beschikking. We moeten ze wel een tijdje vasthouden. Laten we zeggen een paar maanden. Ja, je bezorgt een hoop narigheid aan een hoop mensen. Als er geen grenzen en geen diplomatieke onschendbaarheden waren zouden we al onze cellen volstoppen. Maar dat interesseert je niet, nietwaar?' Een schor geluid: 'Nee.' 'Wel, dat is je goed recht. Als ik mij niet vergis heeft een goede revolutionair geen gevoelens, of hij veroorlooft ze zich niet. Hij is bereid zijn vader, zijn moeder, zijn vrienden en wie dan ook op te offeren. Dat kost hem geen moeite want het kan hem niet schelen. Hij heeft geen hart. Heb jij een hart?' 'Nee.' 'Daar was ik al bang voor. Maar je hebt droge lippen, ik zie dat je er moeite mee hebt de woorden uit te spreken. Wil je een glas water?' 'Ja.' 'Uitstekend.' Hij drukte op een bel, Babalis kwam binnen, heel eerbiedig en losgemaakt van zijn wederhelft: 'Ja, majoor.' 'Onze vriend zou graag een glas water willen drinken. Hij heeft droge lippen.' Toen wendde hij zich weer tot jou: 'Waar waren we ook weer gebleven? Oh ja, bij het hart. Je bent niet getrouwd, is het wel? Je hebt ook geen vast meisje. Zo nu en dan een avontuurtje, als het zo uitkomt, als er tijd voor is, maar geen vaste banden. Geen liefdes. Je enige liefde is de politiek; ik wed dat je nooit verliefd geweest bent. Maar ook dat begrijp ik: een goede revolutio-

nair moet zich door dergelijke dwaasheden niet laten afleiden. Of zijn mijn informaties onjuist, vergis ik me, en heb je wèl een vriendin?' Weer een schor geluid: 'En jij, Hazizikis?' 'Nee, ik ook niet. Net als jij ben ik niet getrouwd en net als jij ben ik niet verliefd. Wij hebben iets gemeen, wij tweeën, we zullen het tenslotte wel eens worden. Maar hier komt het water.' Babalis was binnengekomen met het glas water, en alles gebeurde voordat zij er zich rekenschap van konden geven, want noch de één noch de ander had de tijd om te bemerken dat je het glas niet naar je mond bracht. Zij hoorden iets breken, zij voelden iets nats, en toen sprong je al op het bureau van Hazizikis om hem de keel door te snijden. Hazizikis had maar net tijd om je te ontwijken door zich opzij te buigen. Babalis niet. Tussen jou en Babalis waren geen obstakels en hem treffen was gemakkelijk, al was het een schampsteek, en bij wijze van remedie, want je doel bleef Hazizikis. Voor hem had je het water geaccepteerd en tegen hem richtte je je opnieuw met het gebroken glas, trillend van woede om de onverstoorbare kalmte waarmee hij je ontweken was. Maar hij knipperde zelfs niet met zijn ogen. Zelfs zijn gelaatsuitdrukking veranderde niet. Hij volstond ermee op zijn belletje te drukken om versterking te vragen en om van het schouwspel te genieten dat onmiddellijk volgde. Bij de versterkingen waren de drie sergeanten die de eerste dag naast het bed stonden. Zij sprongen meteen bovenop je om de arm vast te houden die met het glas zwaaide, en met hen bond je de strijd aan, terwijl Babalis schreeuwde: 'Houd hem goed vast, houd hem!' Het gevecht duurde lang omdat je, hoewel je geen beweging meer kon maken, het glas niet losliet, je omklemde het zoals rugbyspelers de bal tegen hun borst klemmen, zonder er acht op te slaan dat het glas je vingers kapotsneed, en toen zij erin slaagden je hand los te maken, hing je rechterpink er half bij, de pees was doorgesneden. 'Nou, ik zie dat we vandaag geen gesprek kunnen voeren' zei Hazizikis op zijn gebruikelijke toon; daarna liet hij je aan Babalis over, die je armen op je rug bond en je vinger liet hechten na de arts te hebben verboden die te verdoven. Maar na een week verscheen hij weer, met zijn blauwe colbert, zijn blauwe das, zijn witte overhemd, zijn verzorgde nagels, en: 'Hoe gaat het met je vinger? Ze hebben mij gezegd dat je moedig bent, dat je de verdoving geweigerd hebt. Mijn complimenten. A propos, ben jij niet degene die de pink van majoor Theofilojannakos zowat in tweeën gebeten heeft? Nu zitten jullie allebei in 't verband en, als ik me niet vergis, is het ook dezelfde pink. Zoals de mohammedanen zeggen, oog om oog, en pink om pink. Kom, laten wij nu eens wat praten.'

Dat zei hij altijd: 'Kom, laten wij nu eens wat praten.' Hij zei het twee en een halve maand lang. Zij gingen er namelijk twee en een halve maand lang, ononderbroken, mee door je lichaam en je ziel te verscheuren. Theofilojannakos je lichaam, Hazizikis je ziel. Maar je sprak nooit. Je opende je mond alleen om hen te beledigen of om hen woedend te maken of om te zeggen: 'Ja, ik was het. Ik heb gefaald en dat spijt me. Als ik niet sterf zal ik het opnieuw doen.' De anderen spraken. Eén voor één hadden zij ze allemaal gearresteerd; er ging geen dag voorbij zonder dat zij je deze of gene brachten om je ertoe te brengen het op te geven, om je te doen begrijpen dat je tegenstand nutteloos was, en met een gezwollen gezicht en een blik waar alle wilskracht uit verdwenen was, zeiden ze je: 'Houd ermee op, Alekos, het heeft geen zin meer. Wij hebben het niet volgehouden, wij hebben alles gezegd.' En jij, ook al was je aan het bed vastgebonden, ook al hing je aan het plafond, antwoordde: 'Wie is dat? Wat wil hij? Ik ken hem niet.' Tegen het einde van september maakten Hazizikis en Theofilojannakos, met behulp van wat de anderen bekend hadden, een bekentenis op en vroegen je die te ondertekenen. Een handtekening, alleen maar een handtekening, en niemand zou je meer martelen. Je weigerde. Ze pasten de 'falanga' op je toe en tijdens de falanga vroegen ze opnieuw om je handtekening. Je weigerde opnieuw. Ze geselden je met een metalen zweep en na je met die metalen zweep te hebben gegeseld probeerden zij het nog eens. Je weigerde weer. Je bleef weigeren. Je zou onder de martelingen gestorven zijn als hij op een nacht niet verschenen was: kolonel Joannidis, de man van de ESA met het hoogste gezag.

Het was een koude nacht, die oktobermaand was het koud in Athene, en je lag naakt op het bed waaraan ze je, zoals altijd, vastgebonden hadden bij je enkels en je polsen. Een straaltje bloed liep uit je mond, want met vuistslagen hadden ze weer een tand van je gebroken, je gezicht was een wit masker, want al wekenlang sliep je niet en al dagenlang at je niet. Je ademde met moeite, een gereutel diep in de keel, en desondanks schreeuwde Theofilojannakos: 'Of je spreekt of niet, wij zullen toch zeggen dat je gesproken hebt! Of je tekent of niet, wij zullen toch zeggen dat je getekend hebt!' De deur ging wijd open en Joannidis kwam binnen met zijn krijgshaftige stap. Met zijn borst vooruit, zijn armen over elkaar, bleef hij naast het bed staan. Je herkende hem meteen, je wist wie hij was: niet alleen het hoogste gezag van de ESA, maar de sterkste man van Griekenland, zò sterk dat

zelfs Papadopoulos hem vreesde. Zwijgzaam, nors en bars als hij was tegen iedereen die hem benaderde, boezemde hij allen angst in en, hoewel hij niets deed om op te vallen, er integendeel van hield op de achtergrond te blijven, kende iedereen zijn hardheid, zijn onomkoopbaarheid, zijn koppigheid. Men zei dat hij, als hij het noodzakelijk zou achten, zijn moeder zou fusilleren en zijn rozentuin, de enige liefde die hij zich veroorloofde, zou verwoesten. Men zei ook dat hij een openlijke minachting toonde voor de tiran, dat hij hem slechts uit principe en met tegenzin geholpen had de staatsgreep uit te voeren, die overigens onmogelijk geweest zou zijn zonder zijn medewerking. Acht jaar later, toen de ironie van de geschiedenis en de comedie van het leven hem op jouw plaats hadden gezet, namelijk achter de tralies, zou ik met verbazing bemerken dat je hem respecteerde, zóals men eerder een tegenstander dan een vijand respecteert, en dat je er daardoor niet toe in staat was hem te haten. Was het je in die nacht onmogelijk geworden hem te haten? Kwam het door de woorden die hij tegen Theofilojannakos had uitgesproken? Met een onbewogen gezicht, zijn koude blauwe ogen op de jouwe gevestigd, bleef Joannidis een paar seconden zwijgen. Toen duwde hij, met een gebaar, Theofilojannakos opzij en zei tegen hem: 'Genoeg. Raak hem niet meer aan. Het heeft geen zin aan te houden, hij zal niet spreken. Eén keer op de honderdduizend gebeurt het dat iemand niet spreekt. En dat is met hem het geval.' Toen stak hij een hand naar je uit en greep je, terwijl zijn imponerende gestalte stijf bleef staan en er geen spier van zijn onaangename gezicht vertrok, bij een punt van je snor en trok er langzaam aan: 'Ik zal je fusilleren, Panagoulis.' Negentien dagen later, november was aangebroken met de noordenwinden, begon het Proces.

HOOFDSTUK II

De rechtszaal was klein en stonk, want in de aangrenzende gang bevond zich een rij toiletten met verstopte afvoerbuizen. Aan de middelste wand hing een icoon van de Madonna en het Kind, die het gebaar maakten de slachtoffers van die vieze lucht te zegenen. Onder de icoon bevond zich de lange tafel met de rechters van de Krijgsraad, allen gekozen uit de officieren die het regime toegewijd waren; allen geperst in het flessegroene uniform met de gouden knopen en de rode galons. Links van de rechters zat een kale magistraat met een pafferig, vettig gezicht, die het proces ongeldig had kunnen maken omdat hij geen militair was: de Openbare Aanklager, Liappis. Rechts bevond zich de kooi met de beklaagden, veertien, jou niet meegerekend. Loodrecht op de kooi en tegenover het Hof stond de tafel van de verdedigers, die op het laatste ogenblik benoemd waren en niet over de conclusies van het onderzoek beschikten. In elkaar gedoken van koude en van angst, ingekapseld in hun zwarte toga's, leken ze op vogeltjes die zich in evenwicht houden op een elektriciteitsdraad. Eén piepte: 'Er zou uitstel moeten komen, er zou uitstel moeten komen!' Achter hen stond de tafel voor de journalisten, van wie er uiterst weinig toegelaten waren en onder duizend beperkingen: geen bandrecorders voor wie de radio vertegenwoordigde, geen filmapparatuur voor wie de TV vertegenwoordigde, geen fototoestellen, behalve wanneer de voorzitter er speciale toestemming voor gaf. Tenslotte was er het afgescheiden gedeelte voor het publiek waarvoor men, om toegelaten te worden, een soort onderzoek moest ondergaan: de familieleden en de vrienden van de beklaagden mochten het proces niet bijwonen. Jij kwam binnen toen allen op hun plaats zaten, in een versteende stilte. Je liep met opgeheven hoofd, geboeid en tussen twee politiemannen geklemd, die je vasthielden bij je ellebogen. Met hen bereikte je de eerste rij, precies naast de borstwering van de kooi, en pas daar namen ze je de handboeien af. Maar zonder hun greep op je ellebogen te verslappen. Je droeg een soldatenuniform dat je te groot was en dat expres was uitgezocht om je er stuntelig uit te laten zien. Twee uur te voren hadden ze je oorvijgen gegeven omdat je het niet wilde aantrekken en een burgerpak eiste, zoals de andere veertien. Ze hadden het je aangetrokken, terwijl ze grinnikend zeiden dat het je werkelijk goed

stond, vooral aan de hals en in de schouders. Je hals zwom erin, je schouders verdronken gewoonweg. Je was in die drie maanden erg vermagerd, had twintig kilo van je normale gewicht verloren, en dat was ook aan je uitgeteerde gezicht te zien, aan de jukbeenderen die door je huid heenstaken. Een vrouwelijk familielid dat er in geslaagd was onopgemerkt binnen te komen, zocht je tevergeefs in de kooi en mompelde: 'Ik zie hem niet, is hij er niet, wanneer komt hij?' Maar je ogen waren twee bronnen van leven, en je glimlachte met zoveel trots en blije overmoed, dat de mensen er moeite mee hadden wat medelijden voor je op te brengen. De mensen kenden je overigens niet, de geruchten over je lijdensweg waren nooit tot buiten de muren van de ESA doorgedrongen. Alles wat de mensen van je wisten was niet meer dan het portret van een bange, onbekende huurling, van een gewone misdadiger die gehandeld heeft om aan wat geld te komen. Kortom, de informatie die verstrekt was door de pers van het regime, door de laffe broodschrijvers die zich onder een democratisch régime aandienen als meesters van moed en van vrijheid maar die, zodra een dictatuur het land overvalt, ermee naar bed gaan als hoeren. Om die te dienen belasteren zij dezelfden aan wie zij eerst lof toezwaaiden, en zwaaien lof toe aan dezelfden die zij eerst veroordeelden, zodat met welgevallen de oceaanwijde samenkomsten op de Piazza Venezia beschreven worden, de sportieve verdiensten van de dictator die op zijn vierenzeventigste nog in de Yang Tse-rivier zwemt, en die, zodra de angst achter de rug is, zodra de democratie is teruggekeerd, ongestraft opnieuw beginnen, zonder dat hen ooit iets overkomt, aangezien zij even onmisbaar zijn als schoenmakers en doodgravers. Wat zouden de nieuwe heersers zonder hen beginnen? Hoe zouden de goeroes van de macht die beveelt, die belooft en die angst aanjaagt, het zonder hen redden? Acht jaar later, toen je dood was, zouden ze je lof toezwaaien. En ze zouden in hun kranten schrijven atànatos, onsterfelijk, atànatos. Maar nu beledigden ze je. Er was immers geen partij, geen georganiseerde ideologie, geen erkende godsdienst die je beschermde.

De akte van beschuldiging werd voorgelezen: poging tot omverwerping van de Staat, poging tot moord op het staatshoofd, bezit van explosieven en van wapens, desertie. Je luisterde zonder met je ogen te knipperen en je bleef glimlachen. Het was allemaal waar en je was niet van plan het te ontkennen. Maar toen zeiden ze dat je volledig schuld had bekend in een getekend document waarmee je je medeplichtigen aangaf, en toen zagen zelfs de allerkortzichtigsten wie je was. Want zij zagen hoe je je losmaakte uit de greep van de twee politiemannen, hoe je opsprong en naar de rechters wees: 'Leuge-

naars! Mijn handtekening is niet bij de stukken, dat weten jullie! Elk document dat mijn handtekening draagt is een vervalsing van Hazizikis en Theofilojannakos, en dat weten jullie, dienaren van de tirannie.' 'Beklaagde, zwijg!' 'Wie moet er zwijgen? Door wie word ik aangeklaagd? Door jullie? Durven jullie mij aan te klagen, jullie? Ik klaag jullie aan, ik veroordeel jullie, voor jullie leugens, voor jullie mishandelingen.' En je probeerde je overhemd los te knopen om tenminste de littekens op je borst te tonen, en de messteken van Theofilojannakos in je zij. 'Beklaagde, in de rechtszaal kleedt men zich niet uit!' 'Als het noodzakelijk is om de bewijzen te leveren kleedt men zich wèl uit!' 'Welke bewijzen?!' 'De bewijzen van de mishandelingen die ik heb ondergaan gedurende de ondervraging! Messteken, slagen met de ploertendoder en met de knots, zweepslagen met een metalen karwats!' 'Stilte!' 'Brandwonden van sigaretten op de geslachtsdelen! Falanga op mijn voetzolen!' 'Stilte!' 'Naalden in de urinebuis, sexuele mishandelingen!' 'Stilte! Beklaagde, stilte!' 'Verstikking, schoppen, oorvijgen! Ook voordat ik deze zaal binnenkwam ben ik geslagen! En al sinds negentig dagen, negentig, hebben ze mij de handboeien niet afgenomen. Zelfs niet om te slapen, zelfs niet om te urineren! Ik vraag, eis, dat een arts mijn lichaam in deze zaal onderzoekt en vaststelt dat ik de waarheid spreek! Ik vraag jullie een onderzoek in te stellen naar de valsheid in geschrifte die door majoor Hazizikis en majoor Theofilojannakos gepleegd is. Ik vraag jullie deze twee en vice-commissaris Babalis, vice-commissaris Malios, de broer van jullie president, Kostas Papadopoulos, en de officieren van de ESA wier namen ik later zal noemen, te berechten wegens marteling. Ik vraag...' 'Beklaagde, deze dingen hebben niets met het proces te maken!' 'Als zij niets met het proces te maken hebben, heren van het Gerechtshof, dan heb ik dubbel veel reden om jullie dienaren van het regime te noemen.' Zij veroordeelden je onmiddellijk, tijdens de zitting, tot twee jaar gevangenisstraf wegens belediging van het Hof en van het gezag.

Het proces duurde vijf dagen en uit juridisch oogpunt was het een ware klucht. De getuigen waren dezelfden die aan het onderzoek hadden deelgenomen of die je hadden gemarteld, zij volgden elkaar snel op, bevestigden de verbalen, en de advocaten durfden hen niet eens te bestrijden. Als getuigen à décharge hadden zij maar twee of drie personen opgeroepen, die, voordat zij hun getuigenis aflegden, bedreigd waren, zodat zij in het getuigenbankje alles zeiden wat Liappis wenste. Uit vrees de tiran niet tevreden te stellen, overdreef Liappis zijn rol en al zijn interventies waren erop gericht je in discrediet te

brengen, staande te houden dat je een huurling was in dienst van buitenlanders, van Polikarpo Georgazis in het bijzonder, en bovendien een bandiet, een avonturier, een onrustzaaier die door iedereen gehaat werd. Om dat te bewijzen nam hij zijn toevlucht tot de bekentenis waarvan jij de echtheid had ontkend, en je verdediger verzocht tevergeefs om dat in de notulen vast te leggen.

Je verdediger kon geen gesprek met je voeren; alleen tijdens de zitting stonden zij hem toe je een paar minuten te benaderen, terwijl de twee politiemannen naast je meeluisterden, commentaar leverden, hinderden. Al gauw kwam er toen een derde bij, die achter je stond en die je niet liet spreken. Maar toch zag je geen ogenblik af van de houding die je jezelf had opgelegd; er was altijd wel een moment waarin je erin slaagde te gaan staan om te protesteren, te ontmaskeren, te logenstraffen, waardoor je de bijna bewonderende verbazing van de rechters wekte: was het ooit vertoond dat een man die de doodstraf riskeert de rol van beschuldigde in die van beschuldiger verandert, en met zoveel vastberadenheid en helderheid van geest? Was hij een gek of een zelfmoordenaar; begreep hij niet dat hij om zijn veroordeling vroeg? Natuurlijk begreep je het, je wist dat je, door je zo te gedragen, met je leven speelde, dat je het bij de rechters op tafel gooide als een fiche op de roulettetafel: rouge ou noir, et rien ne va plus. Maar je speelde niet blind, je speelde wetenschappelijk verantwoord, berekende scherpzinnig en emotieloos de gevolgen van ieder gebaar, van iedere zin, vermengde in elk bravourestuk een gelijke dosis verstand en moed, intuïtie en slimheid: als een groot speler die niet aan de roulettetafel gaat zitten om onbetekenende bedragen te winnen. Dat zou je mij jaren later uitleggen. Accoord, zou je mij uitleggen, je had maar een heel beperkte kans het te overleven. Laten we zeggen één procent. Er was negenennegentig procent kans dat ze je zouden fusilleren. Maar juist daarom moest je hoog mikken, door een systeem te volgen dat verbazing en verwarring zou veroorzaken, dat twijfel zou zaaien bij je beschuldigers: hij-is-zo-zeker-van-zichzelf, als-hij-eens-gelijk-had? En zo werd je elke dag vastberadener, agressiever, richtte je je trotser op tussen de andere beklaagden die zich daarentegen vernederden door te ontkennen, door zich te rechtvaardigen, zelfs door elkaar te beschuldigen of door de schuld op jou te werpen. En de hoop om die kans van één procent te winnen groeide en groeide.

Maar toen brak de dag aan die vastgesteld was voor je verdedigingsrede en voor het requisitoir van Liappis, en er gebeurde iets wat je niet had voorzien: je werd verliefd op de gedachte te sterven. Waarom

zou je het spel voortzetten? Om je te zien opleggen wat je trots zou kunnen opeisen, om de rol van slachtoffer te spelen? De rol van slachtoffer moet men altijd afwijzen, met de rol van slachtoffer bereikt men nooit iets, en hier was de vurig begeerde gelegenheid: de wereld te tonen wie je was en waar je in geloofde. De pers van het regime zou er geen rekening mee houden, dat was duidelijk, maar de buitenlandse journalisten wèl. Zij riskeerden niets als zij niet gehoorzaamden, en daarom zouden zij het vertellen, de waarheid over deze man die als een man leefde en stierf, zonder zich te buigen, zonder te vrezen, zonder er zich bij neer te leggen, terwijl hij het enig mogelijke goed, het enige goed dat telt, de vrijheid, predikte. En misschien zou ook iemand anders het vertellen: in jouw eigen land. Eén van de rechters, één van de advocaten, één van de politiemannen die spijt had gekregen. En velen zouden het te weten komen. En als je eenmaal dood was zouden ze van je houden en misschien zelfs je voorbeeld navolgen. En dan zou je niet meer alleen zijn. 'Beklaagde, sta op!' De voorzitter riep je. Volgens de procedure moest de beklaagde spreken vóór de Openbare Aanklager. De drie politie-agenten verslapten hun greep. Je stond op. Je keek de rechters één voor één aan. En je stem verhief zich vastberaden en helder. Prachtig.

'Heren van de Krijgsraad, ik zal het kort maken. Ik zal u niet vervelen. Ik zal zelfs niet meer doorgaan over het schandelijke verhoor dat ik heb ondergaan: wat ik daarover al heb gezegd is voor mij voldoende. Voordat ik de beschuldigingen die tegen mij zijn ingebracht in beschouwing neem, geef ik er de voorkeur aan de nadruk te leggen op een ander aspect van het beschamende vooronderzoek dat mij betreft: uw poging om de beschuldiging te staven met valse bewijzen, met onware elementen, met getuigenissen die van te voren in elkaar gezet zijn of die opgelegd zijn aan de getuigen van beide partijen. Mijn verdedigingsrede wil en zal dan ook geen zelfverdediging zijn. Het wil en zal eerder een requisitoir zijn, met als uitgangspunt juist het vervalste document dat mij wordt toegeschreven en dat de leidraad van het hele proces geweest is. Het is, naar mijn mening, een belangrijk document, omdat het kenmerkend is voor alle processen die zich afspelen in landen waar de wet samen met de vrijheid vermoord wordt. Nee, u staat niet alleen in deze schande. Terwijl ik tegen u spreek worden er ongetwijfeld patriotten in andere landen zonder wet en zonder vrijheid eveneens berecht door een Krijgsraad die in dienst

staat van een tiranniek regime, en veroordeeld op basis van valse bewijzen, onware elementen, getuigenissen die van te voren zijn opgesteld of die opgelegd zijn aan de getuigen, bekentenissen gelijkend op die welke ik nooit heb afgelegd en nooit heb ondertekend, zoals aangetoond wordt door het feit dat niet mijn handtekening eronder staat, maar die van twee beulen die Hazizikis en Theofilojannakos heten. Beulen die bovendien geen enkel respect voor de grammatica hebben. Vannacht heb ik eindelijk die bladzijden kunnen lezen, en het is moeilijk te zeggen of ik meer gehuiverd heb door de leugens of door de grove grammaticale fouten die zij bevatten. Ik verzeker u, als ik ze eerder gezien had zou ik, zelfs al lag ik in coma, nog een paar correcties hebben gesuggereerd. Helaas, over wat een analfabeten beschikt dit regime! Men zou zeggen dat de onwetendheid gelijke tred houdt met de wreedheid. Welnu, heren van de Krijgsraad, u weet heel goed dat het noch uit moreel noch uit juridisch oogpunt aanvaardbaar is gebruik te maken van een vals document. Aangezien dit proces gebaseerd is op een dergelijk document, zou ik het recht hebben gehad het ongeldig te doen verklaren. Ik heb het niet ongeldig doen verklaren omdat ik u niet wil laten denken dat ik bang ben om de beschuldiging onder ogen te zien. Natuurlijk accepteer ik de beschuldiging. Ik heb die nooit afgewezen. Noch gedurende de ondervraging noch tegenover u. En ik herhaal nu met trots: ja, ik heb de explosieven geplaatst, ik heb de twee bommen laten springen. Met het doel degene die u president noemt te doden. En het spijt mij alleen dat ik er niet in geslaagd ben hem te doden. Sinds drie maanden kwelt dat mij het meest, sinds drie maanden vraag ik mij met spijt af wat ik verkeerd heb gedaan en ik zou er mijn ziel voor geven om het opnieuw te kunnen doen, om te slagen. Het is dus niet de beschuldiging als zodanig die mijn verontwaardiging opwekt: het is het feit dat men mij door middel van die bladzijden belastert door te verklaren dat ik het geweest zou zijn die de andere beklaagden erbij betrokken heeft, die de namen genoemd heeft die in deze zaal zijn uitgesproken. Bijvoorbeeld de naam van de Cypriotische minister Polikarpo Georgazis. Daaruit blijkt de laagheid die er kenmerkend voor is. Om de aanklacht kracht bij te zetten hebben mijn beschuldigers zelfs gezegd dat ik geen blanco strafblad had, dat ik als jongen een nozem was, en als volwassene een misdadiger, een dief en een huurling. Mijn strafblad ligt voor u, heren van de Krijgsraad, en daaruit kunt u lezen dat ik nooit een nozem geweest ben, noch een misdadiger noch een dief noch een huurling. Ik ben altijd – en dat ben ik nog – een strijder geweest die voor een beter Griekenland vecht, voor een betere toekomst, kortom

voor een maatschappij die in de Mens gelooft. Dat ik mij hier bevind komt omdat ik in de Mens geloof. En in de Mens geloven betekent geloven in zijn vrijheid. Vrijheid van gedachte, van woord, van kritiek, van oppositie: alles wat de fascistische staatsgreep van Papadopoulos een jaar geleden over boord gegooid heeft. En zo kom ik bij de eerste beschuldiging die tegen mij uitgesproken is.'

'De eerste beschuldiging, ook in orde van belangrijkheid, is poging tot omverwerping van de Staat: artikel 509 van het Wetboek van Strafrecht. Is het niet paradoxaal dat degenen die mij ervan beschuldigen juist degenen zijn die op 21 april 1967 het artikel 509 schonden? Wie zou er dus in deze kooi moeten zitten? Ik of zij? Iedere burger met een beetje verstand en een beetje lef zou u antwoorden: zij. En hij zou eraan toevoegen wat ik er nu aan toevoeg: door een buiten de wet gestelde te worden, door te weigeren het gezag van de tiran te erkennen, heb ik artikel 509 gerespecteerd en niet geschonden. Maar ik maak mij niet de illusie wat dat punt betreft door u begrepen te worden, want als de staatsgreep mislukt was dan zou ook u in deze kooi zitten, heren van het Hof: niet alleen de hoofden van de Junta. Ik zeg hierover dus verder niets en ik ga over op de tweede beschuldiging: desertie. Het is waar, ik ben gedeserteerd. Enkele dagen na de staatsgreep heb ik mijn eenheid verlaten en ben met een vals paspoort naar het buitenland gegaan. Ik had het de dag zelf van de staatsgreep moeten doen, niet erna. Maar wat dat aangaat moet ik vrijgesproken worden: op de dag van de staatsgreep was de situatie met Turkije erg gespannen en als er oorlog uitgebroken was zou het mijn plicht geweest zijn om te strijden in plaats van te deserteren. Juist omdat de oorlog niet uitbrak, haastte ik mij een andere plicht te vervullen, te deserteren. Heren van het Hof, in het leger van een dictatuur dienen, ja, dàt zou verraad geweest zijn. Ik verkoos dus deserteur te zijn, ik ben trots op mijn keuze, en na dit te hebben gezegd komen we aan de beschuldiging toe die u het meest interesseert: poging tot moord op het Staatshoofd. Ik moet allereerst zeggen dat ik, in tegenstelling tot de praatjes die door mijn beulen over mij verteld zijn, niet van geweld houd. Ik haat het. Zelfs de politieke moord staat mij tegen. Wanneer die plaatsvindt in een land waar een vrij parlement is en waar de burgers de vrijheid hebben om zich uit te spreken, oppositie te voeren, er afwijkende gedachten op na te houden, dan veroordeel ik die met afkeer en verontwaardiging. Maar wanneer een regering zich door middel van geweld doet gelden en de burgers door middel van het geweld belet zich uit te spreken, oppositie te voeren, en zelfs te denken, dan wordt het een noodzaak, een gebod zelfs, om zijn toe-

vlucht te nemen tot het geweld. Jezus Christus en Gandhi zouden u dat beter kunnen uitleggen dan ik. Er is geen andere weg, en dat ik niet geslaagd ben telt niet. Anderen zullen volgen. En zij zullen slagen. Bereidt u erop voor en weest bevreesd. Nee, mijnheer de voorzitter, onderbreekt u mij alstublieft niet. Ik kom nu aan de derde beschuldiging toe en spoedig zult u naar de vier windstreken kunnen uitschreeuwen dat uw uniform niets vreest. Derde beschuldiging: bezit van explosieven. Wat kan ik nog toevoegen aan wat ik u al gezegd heb? Ik heb uitgelegd dat slechts twee van mijn medebeklaagden wisten dat ik mij voorbereidde op het plegen van een aanslag, maar zij wisten niet wat voor een aanslag. Ik heb ook de verantwoordelijkheid op mij genomen voor de twee bommen die op diezelfde ochtend in het park en in het stadion ontploft zijn. Ik heb uitgelegd dat die alleen een demonstratief doel hadden, bij wijze van waarschuwing, en dat zij daarom tot ontploffing zijn gebracht op een manier die voorkwam dat er slachtoffers onder de bevolking konden vallen. Als mijn medebeklaagden andere dingen hebben gezegd in de documenten die zij getekend hebben, dan telt dat niet. Het zijn documenten die afgeperst zijn met martelingen; als ik Hazizikis en Theofilojannakos martelde zou ik hen zelfs laten zeggen dat hun moeder een prostituée is en hun vader een flikker. En ik veronderstel dat de lasterpraat betreffende Polikarpo Georgazis aan soortgelijke systemen te wijten is. Ik weet het, Papadopoulos zou er heel wat voor geven als de laster waarheid zou zijn. En Joannidis ook. Dan zouden zij een voorwendsel hebben om Cyprus binnen te vallen en een eind te maken aan de onafhankelijkheid zoals zij hier een eind hebben gemaakt aan de democratie. Maar zij zullen er allebei in moeten berusten: geen enkele buitenlandse politicus is in de strijd die ik vertegenwoordig gemengd. Zij vindt hier in het vaderland plaats, heren, niet in het buitenland: terecht noemt mijn groep zich Grieks Verzet. En als Polikarpo Georgazis voor het Griekse Verzet, voor mij werkte, dan zou dat de eerste keer zijn dat een eenvoudig soldaat een minister van Defensie onder de wapenen roept. Maar, zult u tegenwerpen, waar kwamen dan die explosieven vandaan? Heren van de Krijgsraad, dat zal ik u niet zeggen. Ik heb het niet bekend onder de wreedste mishandelingen, verwacht u soms dat ik het in mijn verdedigingsrede beken? Dat geheim zal met mij sterven. En hiermee eindig ik. Ik heb alleen nog iets persoonlijks toe te voegen. Als u wilt een kleine daad van persoonlijke trots. Uw getuigen hebben gezegd dat ik een egoïst ben. Welnu, als ik dat was, als ik dat geweest was, zou ik rustig in het buitenland gebleven zijn. Ik ben daarentegen uit het buitenland te-

ruggekomen om risico's te lopen en om te strijden. Ik kende de gevaren die mij wachtten. Juist zoals ik nu de straf ken die u mij zult opleggen. Ik weet namelijk dat u mij ter dood zult veroordelen. Maar ik kom nergens op terug, heren van de Krijgsraad. Integendeel, ik accepteer vanaf dit moment deze veroordeling. Want de zwanezang van een echte strijder is zijn doodsgereutel wanneer hij getroffen wordt door het executiepeloton van een tirannie.'

In de rechtszaal viel een marmeren stilte. De rechters keken je als versteend aan zonder te reageren en er moesten een paar minuten voorbij gaan voordat de president van de Raad zijn stem terugvond om Liappis uit te nodigen zijn requisitoir te houden. Liappis sprak lang en zonder rekening te houden met wat je gezegd had; hij vroeg de doodstraf voor jou en voor een andere beklaagde, Elefterios Verivakis, levenslang voor Nikos, zware straffen voor bijna allemaal, daarna werd het proces een week verdaagd onder het voorwendsel dat één van de rechters koorts had. Zij wisten niet meer wat zij moesten doen. Men zei dat de leden van de Krijgsraad na je verdedigingsrede het onderling oneens waren, dat Papadopoulos zelf aarzelde of hij je zou laten fusilleren omdat hij begreep hoe onpopulair hem dat zou maken; dat er tengevolge hiervan bijeenkomsten waren in een beklemmende sfeer met het doel Joannidis te overtuigen, van wie bekend was dat hij vastbesloten bleef je geen gratie te verlenen. En zo werd het zondag 17 november 1968, de slotzitting. Jij was erg kalm, gedurende die zeven dagen en zeven nachten had je nooit spijt gehad, je had jezelf eerder verweten dat je niet méér gezegd had, en je had een gedicht geschreven dat een lofzang was op de dood: 'De witte duiven zijn weggevlogen / de lucht heeft zich gevuld met raven / zwarte vogels / Wild wiekgeklap van angst / heeft het hemelblauw verborgen / in de laatste ogenblikken / Gooit aarde in de grafkuil / opdat de witte duiven terugkeren / Aarde snel aarde / Maar de grafkuilen willen niet alleen aarde / ze willen as en bloed / ze willen de doden / werp ons de doden toe / Doordrenk de aarde met bloed / Opdat de witte duiven terugkeren is er veel bloed nodig'. En zo kwam je de rechtszaal binnen met je glimlach van altijd, je zekerheid van altijd, en je stem haperde geen ogenblik toen de president van het Hof je vroeg of je nog iets te zeggen had en je opstond om de woorden uit te spreken die elke mogelijkheid tot redding zouden uitsluiten. 'Heren van de Krijgsraad, in zijn requisitoir heeft de openbare aanklager Liappis de godin Themis aangehaald, de godin der gerechtigheid. Maar als wij onze toevlucht nemen tot de mythologie, dan moeten we dat doen zonder in de fouten te vervallen die hij maakt zodra hij zijn

mond opendoet. Uw openbare aanklager is een verwaande onwetende, heren, hij weet niet eens dat er twee godinnen Themis zijn: degene die, met de weegschaal in haar rechter- en het zwaard in haar linkerhand, sereen naar de weegschaal kijkt; en degene die, met de weegschaal in haar linker- en het zwaard in haar rechterhand, met een blinddoek voor de ogen naar het zwaard kijkt. Ik weet dat u naar het zwaard kijkt met een blinddoek voor de ogen. Dit is een politiek proces. Alle misdaden die mij zijn toegeschreven, van omverwerping van de staat tot desertie, van het bezit van explosieven tot de aanslag, maken deel uit van dezelfde beschuldiging, die politiek is. Bovendien kunt u zich geen weke houding veroorloven, heren van de Krijgsraad. Ieder van u heeft op 21 april 1967 zijn hoofd ingezet: mij niet veroordelen zou betekenen uzelf veroordelen, uw schuld erkennen. Dat begrijp ik zo goed dat ik geen verzachtende omstandigheid aanvoer die u tot een lichter vonnis zou kunnen bewegen en integendeel, herhaal: ik ben het die om de doodstraf verzoekt welke door de openbare aanklager gevorderd wordt. Laat mij fusilleren, dat zal dienen om ook moreel mijn strijd duidelijk te maken, de strijd van iedereen die zich verzet tegen het smerige regime dat heden Griekenland onderdrukt.'

En het vonnis luidde: de doodstraf voor poging tot omverwerping van de Staat, de doodstraf voor desertie, vijftien jaar gevangenisstraf voor poging tot moord op het Staatshoofd, drie jaar gevangenisstraf voor het bezit van explosieven en wapens, en bovendien nog de twee jaar waartoe je al veroordeeld was wegens belediging van het Hof en van het Gezag. In totaal: tweemaal ter dood en twintig jaar gevangenisstraf. Verivakis daarentegen kreeg levenslang. De andere veroordelingen varieerden tussen de vierentwintig en vier jaar gevangenisstraf. Generaal Fedon Gizikis, commandant van het garnizoen van Athene, tekende onmiddellijk de papieren die noodzakelijk waren voor de uitvoering van het vonnis.

Je had geen spier van je gezicht vertrokken. Je was zelfs niet van kleur verschoten. En even later had je, je lippen tot een ironische grijns plooiend, aan je advocaat gevraagd: 'Hoe doen ze dat, mij twee keer fusilleren?' En toen had je, zonder een antwoord af te wachten, je armen uitgestoken naar de politieagenten om je de handboeien weer aan te laten doen. Je voelde je vreemd opgelucht, zou je mij jaren later vertellen, bijna tevreden, niet dat je genoeg had van het leven, maar je

had genoeg van het lijden. Gewoonlijk is men vriendelijk tegen degene die moet sterven, men geeft hem een fatsoenlijke matras, men biedt hem goed eten aan en misschien zelfs een cognacje, men stuurt een priester naar hem toe zodat hij daar een beetje mee kan praten, men staat hem toe aan zijn familieleden en vrienden te schrijven. En bovenal slaat men hem niet meer. Geen mishandelingen meer en geen martelingen. Maar dat het zo niet zou zijn begreep je zodra ze je terugbrachten naar de ESA en in die cel zonder ramen en zonder bed wierpen, want daar binnen wachtten drie officieren met de karwats je op, en meteen kwam Theofilojannakos binnen, met Malios en Babalis. 'Wij hebben geen respect voor de grammatica, hè? Wij schrijven met stomme fouten, hè? Wij zijn analfabeten en stommelingen, hè? Nu zal je eens zien of wij analfabeten en stommelingen zijn, want we zullen je ondervragen zoals we je nog nooit ondervraagd hebben! En niemand zal het te weten komen of je hier binnen bent doodgegaan of voor het vuurpeloton.' En toen kwam de zweep op je rug neer, op je heupen, op je benen: ze wilden weten of een zekere Angelis had deelgenomen aan het complot om Papadopoulos te doden. Je viel bijna meteen flauw, en toen je weer bijkwam dacht je dat je droomde: naast je stond Hazizikis met zijn blauwe pak, zijn goedgeknoopte das, zijn goedgeschoren gezicht. 'Goedendag, Sokrates. Of moet ik je Demosthenes noemen? Nee, de vergelijking met Sokrates lijkt me juister. Ook hij was een geleerd man, ook hij sprak een indrukwekkende apologie uit. Gefeliciteerd, je redenaarskunst heeft me bijna ontroerd. Wie zou gezegd hebben dat je daartoe in staat was? Wel, in feite is het nuttig dat de grote geesten zoals jullie gevonnist worden en veroordeeld tot het drinken van de gifdrank: anders zou de geschiedenis niet te weten komen dat jullie bestaan hebben. Zal ik, de nieuwe Meletos, ook voor het nageslacht bewaard blijven?' Je voelde lust om te huilen. 'Ga weg, Hazizikis.' *'En om te beginnen, burgers van Athene, zal ik de beschuldigingen bespreken die door leugens tegen mij werden ingediend, de lasterpraat waarmee Meletos mij voor dit gerecht sleepte...* Zie je, mijn grammatica is slecht, maar ik heb een goed geheugen. Ik zou je ook de redevoering kunnen citeren over de onsterfelijkheid van de ziel.' Je lust om te huilen nam toe. 'Ga weg, Hazizikis.' *'Als de dood het einde van alles was, oh Simmias, dan zou het voor de slechten een onverwacht geluk zijn om te sterven, zich van het lichaam te bevrijden, omdat zich daarmee ook de ziel zou bevrijden die de misdrijven beging.'* 'Ga weg, Hazizikis.' 'Niet voordat ik je een paar vraagjes heb gesteld, Sokrates. Je zou mij nu moeten kennen: je denkt toch niet dat ik hier voor mijn plezier ben, dat ik de

moeite heb genomen hier te komen om met je over filosofie te spreken. Maar wat doe je? Huil je? Wie zou dat ooit gedacht hebben! Je bent in staat om te huilen! Maar als je huilt kan je mij niet antwoorden. En je moet mij antwoorden, mijn beste, want ik wil weten...' Toen draaide je je om en toonde hem een gezicht getekend door tranen. 'Hazizikis! Ik zal niet sterven, Hazizikis! En de dag zal komen waarop ik jou zal laten huilen, Hazizikis! Terwijl jij in de gevangenis zit, zal ik je vrouw naaien, Hazizikis! Ik zal haar naaien en nog eens naaien totdat zij bloed plast, totdat haar ingewanden eruit komen, Hazizikis! En jij zal niets anders kunnen doen dan huilen, dat zweer ik je.' 'Onmogelijk, mijn beste, je weet dat ik niet getrouwd ben. Zeg me liever of...' 'Hazizikis! Ik vermoord je, Hazizikis!' 'Nou goed, ik zal weggaan. Ik zal mijn vraag delegeren aan wie niet zo nauw kijkt. Je moet tòch doodgaan.' En hij liet je achter in de handen van de drie officieren die je ditmaal tot bloedens toe sloegen om te ontdekken of er een zekere Kostantopoulos in het complot zat.

De daaropvolgende vierentwintig uur daarentegen gebeurde er niets. De ochtend erna was het 20 november en ze scheepten je in op een motorboot. Zij brachten je naar Egina, waar je er drie dagen en drie nachten op wachtte gefusilleerd te worden.

Zij hadden op Egina veel voorzorgsmaatregelen genomen. Zij hadden een onbewoond gebouwtje uitgekozen in de oude vleugel van de gevangenis, zonder dat iemand het wist, zij hadden je in de grootste stilte door een zijingang naar binnen gebracht, en op de kleine binnenplaats hadden ze twintig bewakers gewapend met automatische geweren neergezet, op het binnenplaatsje van het gebouwtje nog eens vijf, in de gang nog negen, in je cel nog drie. Zevenendertig gewapende mannen voor één enkele, geboeide, man. Je glimlachte en je riep een sergeant om je tenminste een tijdje de handboeien te laten afdoen. De sergeant antwoordde dat het onmogelijk was: het meest categorische bevel betrof juist de handboeien. 'Zodra hij zijn polsen vrij heeft, valt hij aan als een roofdier. Het is een uiterst gevaarlijke misdadiger.' De enige concessie beperkte zich tot de ingang van de cel: die mocht open blijven. Maar in werkelijkheid was dat eerder een veiligheidsmaatregel dan een concessie: als je één van de bewakers had aangevallen, zou de open deur het de anderen, in de gang en op het binnenplaatsje, gemakkelijker maken om toe te snellen. Maar hoe had je hen moeten aanvallen, waarmee? De cel was leger dan een lege eierdop: ze

hadden je zelfs geen veldbed of matras gegeven: om te rusten moest je op de grond gaan liggen. Er kwam een officier binnen met een papier in zijn hand. Er was geen tijd te verliezen, zei hij, op grond van de krijgswet moest, als de president van de Republiek niet ingreep, het vonnis uiterlijk twee-en-zeventig uur nadat het was uitgesproken voltrokken worden. Er waren al achtenveertig uur voorbijgegaan, hier was het verzoek om gratie: je hoefde het alleen maar te ondertekenen. Je pakte het papier aan, je las het, je gaf het hem kalm terug: 'Nee'. De officier zette grote ogen op: 'Nee?... Teken je het verzoek om gratie niet? Heb ik het goed begrepen?' 'Dat heb je heel goed begrepen, papadopoulaki, kleine Papadopoulos. Ik teken het niet.' De officier hield aan: 'Luister naar me, Panagoulis. Misschien denk je dat het geen zin heeft, maar je vergist je. Ik ben gemachtigd je mee te delen dat de president bereid is de doodstraf in levenslang te veranderen.' 'Dat geloof ik graag. Hij zou het fijn vinden om aan de buitenwereld te vertellen dat ik juist aan hèm gevraagd heb mij het leven te schenken. Het zou hem goed uitkomen mij niet te fusilleren.' 'Het zou jou nog beter uitkomen, Panagoulis. Teken.' 'Nee.' 'Als je niet tekent is er geen hoop.' 'Dat weet ik.' De officier stopte het papier weer in zijn zak. Het leek hem oprecht verdriet te doen. Hij leek ook te twijfelen of hij weg zou gaan of niet, alsof hij de woorden zocht om je te overtuigen en die niet kon vinden. 'Wil je... wil je er een paar minuten over nadenken?' 'Nee.' 'Dan moet het morgenochtend om halfzes gebeuren,' zei hij geërgerd. En hij ging hoofdschuddend weg. In een hoek zuchtte één van de bewakers: 'Oh nee! Oh nee!'

Het was een jongen met een bijna baardeloos gezicht, zijn uniform was nog nieuw alsof het net uit het magazijn gehaald was. Hij had de scène met open mond gevolgd en keek je nu aan alsof hij op het punt stond in tranen uit te barsten. Je ging naar hem toe: 'Wat is er, papadopoulaki?' 'Ik...' 'Had jij ook gewild dat ik tekende?' 'Ja! Ik wel!' 'Heb je niet gehoord wat ik die officier geantwoord heb?' 'Ja, maar...' 'Niets "maar", papadopoulaki. Als het nodig is om te sterven, sterft men.' 'Ja, maar het spijt me toch.' 'Mij ook,' zei de tweede bewaker. 'Mij ook,' zei de derde. En dat bezwaarde je erg: het was zo vreselijk lang geleden dat een menselijk wezen niet gemeen tegen je geweest was. In al die tijd was dat alleen het oude vrouwtje geweest in het militaire ziekenhuis waar ze je naar toe brachten als je in coma raakte door de mishandelingen en door het vasten, degene die de toiletten schoonmaakte en die op een dag, toen ze je aan handen en voeten gebonden zal liggen, naar je toe was gekomen met haar werkemmertje en je zacht over het voorhoofd had gestreken: 'Arme Ale-

kos! Arm schepsel! Kijk toch eens hoe ze je hebben toegetakeld! En je bent altijd alleen, je praat nooit met iemand. Vanavond kom ik hier naast je zitten en dan vertel je me alles, hè?' Maar een politieagent had haar vastgegrepen en weggebracht met haar emmertje, en je had haar niet meer teruggezien. Je schraapte je keel om de ontroering de baas te blijven: 'Kom allemaal hier, papadopoulaki. Laten we de kwestie eens een beetje bespreken.' En toen ze allemaal om je heen stonden begon je hen uit te leggen dat ze niet treurig moesten zijn en niet passief, dat zij moesten strijden en zorgen dat je dood ergens toe zou dienen. Je declameerde zelfs een paar gedichten over de vrijheid voor hen, en zij luisterden eerbiedig, nederig: als zij een gedicht mooi vonden, schreven zij de verzen op hun sigarettendoosje: 'Dan vergeten wij ze niet.' Ze waren alle drie erg jong, dienstplichtige soldaatjes die uit verre dorpen gekomen waren; van jou wisten ze alleen dat je geprobeerd had de tiran te doden, en hun onwetendheid was van een dergelijke onschuld, dat het je moeite kostte om je uit te drukken, om de juiste woorden te vinden om begrepen te worden. 'In feite doet het er niet toe dat het mij mislukt is, begrijpen jullie, papadopoulaki? Wat er toe doet is dat iemand het geprobeerd heeft en dat later een ander het weer probeert en erin slaagt, want als je op straat loopt zonder een levende ziel last te bezorgen en er komt een vent voorbij die je een klap in je gezicht geeft, wat doe je dan?' 'Dan geef ik hem een klap terug!' 'Goed zo. En als hij je begint te slaan, ook zonder reden, wat doe je dan?' 'Dan sla ik hem ook.' 'Goed zo. En als hij je verbiedt te zeggen wat je denkt, en hij stopt je in de gevangenis omdat je er een andere mening op nahoudt, en de wet verdedigt je niet omdat er geen wet meer is, want de vrijheid afschaffen betekent ook de wet afschaffen, wat doe je dan?' 'Ik, tja, ik...' 'Dan vermoord je hem. Je hebt geen andere keus. Vermoorden is iets vreselijks, dat weet ik, maar onder een tirannie wordt het een recht, sterker nog, een plicht. Voordat het een recht is, is de vrijheid een plicht.' Tenslotte kreeg een onderofficier in de gang er genoeg van en beval je je mond te houden: 'Schei uit, Panagoulis. Zoek je vlak voor je dood nog discipelen?' Maar een ander nam het voor je op, schei-jij-uit-lelijk-zwijn-of-ik-sla-je-op-je-gezicht, en kwam je een sigaret aanbieden. Je voelde je opnieuw bezwaard. Hoe was het mogelijk dat ze plotseling zo vriendelijk voor je waren? Menselijke wezens zijn werkelijk eigenaardig: zolang je iets van hen verwacht geven ze je niets, wanneer je niets meer verwacht geven ze je alles. Alles? Nou ja, soms zijn een beschimping en een sigaret alles.

Tegen vijf uur 's middags was de wacht van de drie soldaatjes afge-

lopen en toen ze vertrokken voelde je een grote leegte; wie weet wat voor krengen ze je zouden sturen. Maar de drie nieuwen waren net zo, even jong, even onschuldig, even treurig. En het bezwaarde gevoel van eerst werd een ontroering die een uitweg vond in overmoed: 'Vooruit, papadopoulaki, doe wat voor de kost! Wie van jullie zingt er?' Zij wezen je een dikke, lompe jongen aan, met boerenhanden: 'Hij, hij! Hij zit in het kerkkoor van zijn dorp!' 'Werkelijk? Zing dan het requiem van de Mis voor de doden voor me.' 'Nee! Dat niet!' 'Zing het, zeg ik je!' Hij gehoorzaamde, maar je had liever gewild dat hij het niet gedaan had, want toen je naar hem luisterde voelde je een kramp in je maag. 'Dat hij in vrede ruste, oh Heer! Dat hij een waardig graf krijge, oh Heer! Aarde die terugkeert tot de aarde! Neem Uw dienaar aan, oh Heer!' Je onderbrak hem: 'Je requiem bevalt mij niet, papadopoulaki. De woorden dienaar-van-de-Heer bevallen mij niet. Je moet me beloven dat je, wanneer je het voor mij zult zingen, mij geen dienaar-van-de-Heer zult noemen. Niemand is dienaar van iemand. Zelfs niet van de Heer. Begrepen?' De jongen knikte, verward. Maar de kramp ging niet over. 'Kom op, papadopoulaki, laten we iets beters zingen! Wie kent "De glimlachende jongen"?' 'Ik!' 'Ik!' 'Ik!' 'Goed! Met ons allen!' 'Mijn gebroken hart / hoe zal het ooit genezen / mijn jongen met zijn lieve glimlach heb ik verloren / nooit zal ik hem meer zien / vervloekt zij het uur, vervloekt zij het moment / waarop onze vijanden hem hebben gedood / mijn jongen met zijn lieve glimlach...' Je zong met hen mee. Maar nog ging de kramp niet over. De hele avond zong, schertste en preekte je terwijl je probeerde niet aan dat requiem te denken, niet aan die kramp te denken, maar de kramp ging niet over. Er waren zelfs ogenblikken waarop hij erger werd. En dat waren de ogenblikken waarop je jezelf de dwaaste vragen stelde of je toevlucht zocht tot de meest onzinnige hoop: waar zou het gebeuren, hoe zou het gebeuren. Je dacht dat je had horen zeggen dat het zou gebeuren aan de andere kant van het eiland, op de schietbaan van de Marine, maar je wist niet of die zich op een binnenplaats bevond of buiten en je hoopte dat het buiten was maar dat het niet zou regenen, want je had een keer een film gezien waarin een partizaan gefusilleerd werd terwijl het regende. Je was ervan onder de indruk geweest omdat de partizaan in de modder viel. Je hoopte ook dat ze je niet in het gezicht zouden schieten, je vroeg je ook af hoe je tegen de soldaten moest zeggen je in je hart te schieten en niet in je gezicht, en tenslotte vroeg je je af of je pijn zou voelen. Dat was dom, dat begreep je: er is geen vergelijking tussen de pijn die je voelt wanneer je gemarteld wordt en de pijn die je

kan voelen wanneer je gefusilleerd wordt; er zijn minstens vijftig seconden nodig om te voelen dat een kogel in je vlees brandt en als die voorbij zijn ben je dood: dat had je ergens gelezen, of misschien had iemand die in de oorlog was geweest het je verteld. Maar de nieuwsgierigheid bleef en je moest je inspannen om die te overwinnen, om over ernstiger dingen na te denken, bij voorbeeld over wat je zou zeggen voordat het peloton zou schieten. Het was niet voldoende om leve-de-vrijheid te zeggen, je moest er iets aan toevoegen, of een zin zeggen die alles bevatte, de vrijheid inbegrepen. Zoiets als de uitroep van die Italiaanse officier die in '44 in Kefallonia door de Duitsers was gefusilleerd: 'Ik ben een man!' De kramp in je maag ging over bij het idee dat je hen zou toeroepen 'Ik ben een man!' Maar de kramp kwam meteen terug, want hij werd niet gevoed door de zin die je wel of niet zou uitroepen, de pijn die je wel of niet zou voelen, de regen waardoor je wel of niet nat zou worden, maar door het feit dat je op dat bepaalde uur van die bepaalde dag moest sterven. Het is één ding om tijdens martelingen te sterven, of tijdens de oorlog, of door een ontploffende mijn, dat wil zeggen met een marge van onvoorziene omstandigheden, maar het is iets anders om te sterven wetend dat je op dat bepaalde uur van die bepaalde dag moet sterven, met de planmatigheid van een trein die vertrekt. Nog één nacht en dan zou je ophouden te bestaan. Welnu, ondanks je kracht en je overtuiging en je trots, kon je je niet neerleggen bij het idee dat je zou ophouden te bestaan. Je slaagde er niet eens in je voor te stellen wat het betekende; je iets dergelijks afvragen was nog erger dan proberen vast te stellen of het heelal begrensd of onbegrensd was, of de tijd tijd was en de ruimte ruimte, of God bestond of niet, en of God en de tijd en de ruimte een begin hadden gehad of niet, of er vóór dat begin iets anders was geweest of het niets, en wat het niets was. Wat is het niets? Misschien is het dat wat men is of wat men niet meer is wanneer wij hebben opgehouden te bestaan, gefusilleerd op dat bepaalde uur van die bepaalde dag, na een dag en een nacht de rol van de moedige te hebben gespeeld ook al had je maagkramp.

Toen het donker werd begon je moe te worden. De inspanning om jezelf in tweeën te delen: aan de ene kant het lijden door die geheime bespiegelingen en aan de andere kant de komedie van de trotse onverschilligheid, hadden je afgemat. Je benen, je handboeien, je oogleden werden zwaar. Je had erge slaap. En hoe meer je die had, des te minder wilde je slapen. De bewakers zeiden: 'Ga slapen, Alekos. Waarom ga je niet wat slapen?' Maar iedere keer als zij het zeiden gaf je een ruw antwoord. Was het niet ongelofelijk dat men tegen een

man die op het punt stond voor altijd in te slapen zei ga-slapen-waarom-slaap-je-niet? Was het geen dwaasheid om in slaap te vallen als je nog maar zo kort te leven had? Om niet aan de slaap toe te geven liep je heen en weer, heen en weer, vermeed je het zelfs om te gaan zitten. Tenslotte, 's ochtends tegen drie uur, overviel de vermoeidheid je tegelijk met de behoefte om je ogen te sluiten. Je ging op de grond liggen, de bewakers op het hart drukkend je na tien minuten, niet meer dan tien minuten, te wekken, en je sliep meteen in. Toen had je die droom. Het leek je toe dat je een zaad was, en geleidelijk aan verdubbelde het zaad zich, verdrievoudigde zich, vertienvoudigde zich, werd zo dik en groot dat zijn schil het niet meer hield, ontplofte met een knetterende knal, om de aarde te overstromen met duizenden zaden; en elk van die zaden veranderde snel in een bloem, dan in een vrucht en weer opnieuw in een zaad dat op zijn beurt verdubbelde, verdrievoudigde, vertienvoudigde, om tenslotte te ontploffen en de aarde te overstromen met tienduizenden zaden. En op dat moment gebeurde iets heel vreemds. Uit een bloem ontlook namelijk een vrouw, en uit een andere bloem een andere vrouw, en uit nog een andere bloem nog een andere vrouw, en jij wilde ze allemaal bezitten, maar je dacht: oh hemel hoe doe ik dat, ik heb er de tijd niet voor, straks komt het vuurpeloton en brengt mij weg, ik moet opschieten, en daarom greep je de dichtstbijzijnde, zonder haar aan te kijken, zonder je af te vragen of ze je beviel, zonder haar te vragen of ze je accepteerde, en je drong in haar door, gulzig, haastig en gemeen, daarna gooide je haar weg en greep een tweede, op dezelfde manier, je drong op dezelfde manier in haar door, je wierp haar op dezelfde manier weg om een derde vast te grijpen, en een vierde, en een vijfde, en een zesde, tot je de tel kwijt raakte, elke lendenstoot een vrouw, en de angst het te moeten onderbreken omdat iemand je wakker maakte, je bij de schouders schudde en je wakker maakte. Wie? Je keek door je oogwimpers. Het was het lompe soldaatje dat in het kerkkoor zong: 'Het is vijf uur, Alekos. Je hebt twee uur geslapen.'

Je sprong overeind. Je keek de bewakers onderzoekend één voor één aan, in stomme woede. Twee uur! Je had hen gevraagd je na tien minuten wakker te maken en ze hadden je twee uur laten slapen! Een deel van je had hen willen slaan, hen in snikken uitbarstend willen slaan en schreeuwen: ellendelingen, stommelingen, dieven; je andere deel daarentegen begreep dat zij niet gehoorzaamd hadden uit sympathie voor je en uit goedheid, laat-hem-slapen-die-stakker, maar-hij-heeft-gezegd-tien-minuten, laat-hem-toch-maar-slapen, en met

moeite beheerste je je, treurig mompelend: 'Vuilakken. Jullie hebben mij twee uren leven ontstolen.' Toen zei je dat je je gezicht wilde wassen, je behoefte wilde doen, en zij namen je mee naar de gang waar een kraan was en een primitieve wc. In het bijzijn van iedereen, gehinderd door de handboeien, deed je je behoefte, waste je, en toen was het tien voor half zes. Daarna keerde je terug in de cel, vroeg een kop koffie, dronk die op, en toen was het vijf voor half zes. Nog vijf minuten om te leven dus. En wat denkt, in die laatste vijf minuten, een man die gefusilleerd gaat worden? Vele jaren later, toen ik je die vraag stelde, antwoordde je dat het heel moeilijk was om dat uit te drukken, het had je dan ook erg veel moeite gekost om die gewaarwordingen vast te leggen in een gedicht, maar er waren drie schrijvers die het hadden uitgedrukt in gedachten waarin je je herkend had: Dostojevsky in *De idioot*, Camus in *De vreemdeling*, Kazantzakis in *Het leven van Christus*. Van de laatste twee had je mij een résumé gegeven, van het eerste niet omdat we in discussie geraakt waren. Ik hield vol dat er in *De idioot* niets dergelijks voorkomt, en jij wierp tegen dat ik mij vergiste, dat Dostojevsky als jonge man ter dood veroordeeld was voor een politiek misdrijf en dat hij gratie had gekregen twintig minuten voordat hij aan de paal gebonden zou worden. Degene die in het boek het verhaal vertelde was prins Miskin, maar je herinnerde je niet in welk hoofdstuk de episode voorkwam. Om het mij te tonen had je ook geprobeerd het op te zoeken, urenlang had je de twee delen van *De idioot* doorgebladerd, maar tevergeefs, en tenslotte had je gezegd: 'Misschien vergis ik me.' Je vergiste je niet: dat zou ik na je dood te weten komen. Na je dood vond ik namelijk de passage die je die dag tevergeefs gezocht had. Tussen de bladzijden had je, wie weet wanneer, een stukje papier gelegd, zodat het boek op die bladzijden openviel zodra je het oppakte, en daar staan de woorden die je onderstreept had, de laatste vijf minuten waarin je je herkende. 'Er bleven hem dus vijf minuten over om te leven, meer niet. Hij zei dat die vijf minuten hem een oneindig lange tijd geleken hadden, een onmetelijke rijkdom. Het leek hem dat hij in die vijf minuten heel veel levens had kunnen leiden, maar dat hij nu niet aan het laatste ogenblik moest denken; hij nam daarom verscheidene besluiten. Hij rekende de tijd uit die nodig was om zijn kameraden vaarwel te zeggen en daarvoor bepaalde hij een paar minuten, hij stelde ook twee minuten vast om nog eens over zichzelf na te denken, de rest om voor een laatste maal om zich heen te kijken...' En daarna deze woorden: 'Hij zei dat niets ooit zo zwaar voor hem geweest was als de onophoudelijke gedachte: als het mogelijk zou zijn niet te sterven! Als ik het

leven opnieuw zou kunnen leven! Alles zou mij toebehoren. Ik zou iedere minuut in een hele eeuw veranderen, ik zou niets verliezen, ik zou mij van elk ogenblik rekenschap geven, ik zou er niet één meer verknoeien. Hij zei dat deze gedachte tenslotte was overgegaan in een dergelijk gevoel van woede, dat hij toen wenste om zo snel mogelijk gefusilleerd te worden.' Je had ook de vraag van Alexandra Jepantsjin onderstreept: 'Wat deed hij later met die rijkdom? Leefde hij terwijl hij zich rekenschap gaf van elke minuut?' En het antwoord van prins Miskin: 'Oh nee. Dat zei hij mij zelf toen ik hem daar naar vroeg. Hij leefde helemaal niet op die manier en hij verloor vele minuten.' Maar naast de woorden van prins Miskin had je een groot vraagteken gezet.

Jouw laatste vijf minuten duurden drie uren en vervolgens dertig uren. Om half zes was je gereed, maar het peloton kwam niet. Je vroeg aan een sergeant waarom, en de sergeant antwoordde dat het dan wel om zes uur zou komen. Je deed je dat half uur cadeau en om zes uur was je weer gereed. Maar het peloton kwam ook niet om zes uur. Je vroeg opnieuw aan de sergeant waarom, en de sergeant antwoordde: het zal om half zeven komen. Je deed jezelf weer een half uur cadeau, om half zeven was je opnieuw gereed. Maar opnieuw kwam het peloton niet. Hetzelfde om zeven uur, om half acht, om acht uur. Elk half uur bereidde je je voor om te sterven, maar stierf niet. Eénmaal, tweemaal, driemaal, viermaal, zesmaal, elke keer een opluchting en een kwelling, een hoop en een ontgoocheling, terwijl de spanning toenam en woede werd, ongeduld, zelfmoord-haast. Om half negen schreeuwde je: 'Waar is het wachten op?' En toen op de binnenplaats een onbekende voetstap klonk en op de drempel een kapitein verscheen, zuchtte je tevreden: 'Hier ben ik.' Er was tijd voor nodig voordat je begreep wat die, verbaasd en geërgerd stamelde: vandaag was het feest van Maria Maagd en Moeder. In Griekenland wordt niemand gefusilleerd op het Feest van Maria Maagd en Moeder, de executie was uitgesteld tot de volgende dag 22 november, hadden ze je dat niet gezegd? 'Nee.' Verdomme, wat een afschuwelijk misverstand, wat een wrede vergissing, had soms één of ander boosaardig type je voor de gek willen houden? Je keerde hem, zwijgend, de rug toe, je bleef de hele ochtend zwijgen en het is je nooit gelukt mij uit te leggen wat een man voelt die ontdekt weer vierentwintig uur leven voor zich te hebben. Geen half uur maar vierentwintig uur, veertienhonderdveertig minuten, een dag en een nacht om te denken,

te ademen, te bestaan. Als ik het je vroeg bleef je verbouwereerd een herinnering vervolgen die je misschien ontvluchtte en die er misschien niet was, alsof die tweede doodsstrijd die verontwaardigd had weggeveegd, en je eindigde er altijd mee de zin te herhalen die je de avond van onze ontmoeting had uitgesproken: 'Het wachten op het aanbreken van de dag begon weer en alles was als de dag tevoren, als de nacht tevoren.' Het martelende druppelen begon weer: vijf uur, half zes; zes uur, half zeven; zeven uur, half acht; acht uur, half negen; negen uur. Om negen uur kwam de officier terug die je het papier met het gratieverzoek had gebracht en voor de volgende ochtend de executie had aangekondigd. Met dezelfde gebaren zwaaide hij met hetzelfde papier, op dezelfde toon drong hij aan: 'Teken, kom, teken.' Je rukte hem het papier uit de hand, maakte er een prop van, wierp die in zijn gezicht, wierp je op hem en greep hem bij de kraag van zijn uniform. 'Lafaard, ellendeling, lafaard, je wist het dat ze mij gisteren niet zouden fusilleren! Ik wurg je, lafaard!' Hij werd met moeite van je weggerukt en maakte zich snel uit de voeten terwijl hij schreeuwde: ondankbare, hij had het gedaan zodat je zou tekenen, ondankbare. 'Je verdient niets, ondankbare, je zal mij niet meer zien.' Meteen klonk een droog bevel, een bewaker verbleekte, en je dacht het is zover, deze keer is het echt zover. Er gebeurde daarentegen opnieuw niets, en opnieuw begon het wachten. Half tien, tien uur; half elf, elf uur. Om elf uur was je erg onrustig, de wens dat ze het niet nog langer zouden uitstellen werd een behoefte, een koorts. Je vloekte tussen je tanden, vroeg om een horloge, zocht naar uitleg. Ontbrak Liappis misschien? Liappis moest, voor de wet, de executie bijwonen. Was de zee misschien woelig? Bij woelige zee varen de boten niet en misschien zelfs niet de motorboten van de Marine. Je riep een bewaker: 'Hoe is de zee?' De bewaker wendde zich naar de gang en herhaalde de vraag tegen de sergeant: 'Hoe is de zee?' 'Kalm, vanochtend kalm. Waarom?' 'Zomaar.' Kwam Liappis misschien per helicopter en kon die niet landen wegens de wind? Je riep de bewaker weer: 'Hoe is de wind?' De bewaker wendde zich weer naar de gang om het aan de sergeant te vragen: 'Hoe is de wind?' 'Wat voor wind? Er is helemaal geen wind. Waarom?' 'Zomaar.' Je beet op je lippen: 'Ik begrijp het niet. Ik begrijp het werkelijk niet.' Het vermoeden dat Papadopoulos besloten had je in leven te laten kwam nooit bij je op. Je had je onmogelijk kunnen voorstellen dat, terwijl jij verteerde in dat onmenselijke wachten, in de hele wereld acties gevoerd werden voor je: straatoptochten, politieke toespraken, demonstraties voor de vestigingen van de ambassades, gevechten met de politie, koortsachtige

telefoontjes van Staatshoofden, duizenden telegrammen, diplomaten die heen en weer reisden tussen Rome en Athene, Parijs en Athene, Londen en Athene, Bonn en Athene, Stockholm en Athene, Belgrado en Athene, Washington en Athene, en zelfs boodschappen van de Paus, van Lyndon Johnson, van Oe Thant, met het verzoek je te sparen. Maar hoe had je je dat kunnen voorstellen? Ze hadden je zelfs niet toegestaan je vader en moeder goedendag te zeggen, een woord met je advocaat te wisselen. Na het vonnis waren de enige personen die je had kunnen benaderen Theofilojannakos, Hazizikis, Malios en Babalis geweest, en die soldaatjes die er nog minder van wisten dan jij: voor jou begon en eindigde de wereld in die cel waarin je dacht even onbekend te zijn als het minste stuk zeewier.

In de middag kwam het peloton aan. 'Kom mee, Panagoulis.' Je omhelsde de bewakers één voor één, je vroeg hen het je te vergeven dat je nerveus geweest was, je bedankte hun ervoor dat ze je gezelschap hadden gehouden. De bewakers huilden. De jongen met het baardeloze gezicht en het dikke soldaatje dat in het kerkkoor zong waren er ook, zij tweeën snikten zonder zich in te houden, en de eerste gaf je een stompje op zijn neus, de tweede pakte je bij zijn kin: 'Moed houden, papadopoulaki.' Hij snoot zijn neus: 'Mag ik je iets vragen, Alekos?' 'Natuurlijk, papadopoulaki.' 'Waarom noemde je ons altijd papadopoulaki, wat betekent dat?' Je glimlachte: 'Soms betekent het lelijk papadopoulosje, en soms knecht van Papadopoulos. Dat hangt er vanaf hoe ik het zeg.' 'Maar ik ben geen lelijk papadopoulosje, een knecht van Papadopoulos!' 'Goed zo! Dan moet je samen met mij uitroepen: weg met Papadopoulos! Weg met het fascisme! Leve de vrijheid!' 'Weg met Papadopoulos! Weg met het fascisme! Leve de vrijheid!' 'Allemaal samen! Roep allemaal samen: leve de vrijheid!' 'Leve de vrijheid!' 'Goed zo! En wie van jullie wil iets voor mij doen?' 'Ik...' 'Ik...' 'Ik...' 'Goed. Bij de ESA is een zekere majoor Hazizikis. Bel hem voor mij op om hem te zeggen niet te vergeten een haan voor mij te offeren aan Esculaap.' 'Wàt?' 'Hij zal het begrijpen.' En je volgde het peloton. Buiten stonden twee auto's, een vrachtauto, een jeep. Je stapte in de jeep na een heel lange blik op de hemel te hebben geworpen: het was een hemelsblauwe dag, met een hemel zo helder als een schoongewassen raam. Het convooi vertrok. Maar je merkte meteen dat het niet in de richting van de schietbaan reed, want je kende Egina, je wist dat de weg naar de schietbaan in de tegenovergestelde richting lag en de berg opging, terwijl het convooi het laantje insloeg dat afdaalt naar de haven. 'Waar brengen jullie mij heen?' 'Naar Athene. We fusilleren je in Athene.' Zij

scheepten je in op dezelfde motorboot waarmee je gekomen was. Zij sloten je op in een hut waarin ze de kettingen van de handboeien aan een ring vastmaakten. Bij de haven van Piraeus stopten ze je snel in een auto. 'Waar brengen jullie mij heen?' 'Naar Goudi. We fusilleren je in het militaire kamp van Goudi.' Maar ze brachten je niet naar Goudi, ze brachten je naar de ESA. Daar was een commandant die je niet kende. Hij droeg een donkere bril en had een slecht ruikende adem. Terwijl hij je zijn stinkende adem in je gezicht blies zei hij tegen je: 'De kranten schrijven dat je al gefusilleerd bent, Panagoulis. Nu kunnen we ons pas goed met je vermaken zoveel als we willen.' Je bracht de hele nacht door in de overtuiging dat je hen zou zien binnenkomen om je aan het martelbed vast te binden. Maar zij kwamen niet en bij het aanbreken van de dag, toen ze je naar de auto van de vorige dag duwden, was je zo uitgeput dat je haast niet meer op je benen kon staan. Je liep met je ogen halfdicht en niets interesseerde je meer, je hoopte alleen dat ze zouden opschieten, dat ze je op een plek in de nabijheid zouden fusilleren, niet in Goudi. Een grote tevredenheid overviel je toen je merkte dat de laan met bomen niet de laan van Goudi was: gelukkig, ze hadden een stadskazerne uitgezocht, maar welke? 'Waar brengen jullie mij heen?' vroeg je opnieuw. 'We brengen je naar de executie, idioot. Waar wil je dat we je anders heen brengen? Het is afgelopen met de grappenmakerij.' Ze brachten je daarentegen naar Boiati.

HOOFDSTUK III

Het sprookje van de held eindigt niet met de grote daad die hem aan de wereld openbaart. Zowel in de sprookjes als in het leven is de grote daad slechts het begin van het avontuur, het begin van de missie. Daarop volgt de periode van de grote beproevingen, dan de terugkeer naar het dorp of naar het normale leven, dan de laatste uitdaging waarachter zich de valstrik van de dood, waaraan hij steeds heeft weten te ontsnappen, verbergt. De periode van de grote beproevingen is de langste, misschien ook de moeilijkste. Dat komt omdat de held gedurende die periode volledig is overgelaten aan zichzelf, onweerstaanbaar blootgesteld aan de verleiding het op te geven, terwijl alles tegen hem samenspant: de vergetelheid van de anderen, de wanhopige eenzaamheid, het voortdurend herhaalde lijden. Maar o wee als hij die tweede proef niet goed doorstaat, o wee als hij geen weerstand biedt, als hij het opgeeft: de grote daad die hem aan de wereld openbaarde wordt dan nutteloos en de missie faalt. Welnu, jouw periode van grote beproevingen heet Boiati. In die hel verspilde je de beste jaren van je bestaan, werd je heldenmoed bevestigd, en nam je sprookje vaste vormen aan. En dat wist je. Zoals een zieke die steeds weer over zijn ziekte vertelt, of een oorlogsveteraan die steeds weer over zijn oorlog vertelt en daar telkens op terug komt ook al spreekt men over een heel ander onderwerp, werd je het nooit moe om in je herinnering terug te gaan naar Boiati. Ook op het laatst, toen de herinnering aan de bom en aan het proces en aan Egina vervaagd was, terwijl je sprookje zich verrijkt had met veel gewaagder en zeker belangrijker ondernemingen, bleef het hoofdstuk Boiati in je voortleven met de beklemming van een ongeneselijke ziekte, de trots van een onmogelijke overwinning, alsof de tijd die je daar had doorgebracht je meer gekost had dan de mishandelingen en de uren waarin je erop wachtte gefusilleerd te worden. Over Boiati praatte je met iedereen, alsof het een obsessie voor je was; om er hoe dan ook over te kunnen praten kon het je niet schelen dezelfde dingen te herhalen tegenover wie het al gehoord had of wie het niet kon waarderen: de geschiedenis van je reis naar de hel deed je cadeau aan wie dan ook. En wat vond je het leuk om verbazing en afschuw op te wekken, om te amuseren wanneer je gevoel voor humor in de tragedie het komische ontdekte.

Het enige wat je nooit vertelde was de berusting die je wil verzwakt had voordat je daar aankwam, de hoop dat ze je snel zouden fusilleren, dat ze je meteen zouden fusilleren: een mens kan niet herhalen wat je gedaan had toen je aan de bewakers had gevraagd Hazizikis op te bellen om een haan te offeren aan Esculaap.

Boiati is ongeveer dertig kilometer van Athene verwijderd en de weg die naar Boiati voert is gemakkelijk te herkennen want hij wordt door veel borden aangegeven. Maar jij zag de borden niet, je staarde onverschillig naar het asfalt, en plotseling kwam de laan uit in een landschap van grijze heuvels, op de heuvel recht tegenover je lag een gebouw dat leek op de gevangenis van Egina, met een ringmuur en wachttorens en mitrailleurs op de wachttorens, op het hek het opschrift: Militaire Gevangenis van Boiati. De auto reed naar binnen, bereikte een grote binnenplaats waarop een rij van zes groengeverfde deurtjes uitkwam. Ze lieten je uitstappen, duwden je naar het laatste deurtje aan de linkerkant, iets mompelend waar je geen aandacht aan schonk, en smeten je toen naar binnen met zoveel geweld dat je op de vloer uitgleed en in je val je nek stootte. De smak verdoofde je, er gingen een paar minuten voorbij voordat je om je heen kon kijken om je gedachten te verzamelen. Waar was je? In een cel, dat was duidelijk. Zoals gewoonlijk, leeg als een lege dop: geen brits, geen matras, en zelfs geen deken. Enig voorwerp in die leegte, de emmer. Maar de cel was niet al te klein: laten we zeggen negen bij zeven stappen. En de bewakers? Die waren er niet. Vreemd, het reglement vereist dat een ter dood veroordeelde niet alleen blijft. Maar wat had die vent met de donkere bril en slecht ruikende adem gezegd terwijl je viel: 'Nou ben je thuis.' En daarna? 'Als je geluk hebt blijf je hier tot je krepeert' had hij daarna gezegd. Wat bedoelde hij? Dat ook deze keer het vonnis niet uitgevoerd zou worden? Onmogelijk, tenzij de doodstraf uitgesteld was. Uitgesteld voor een dag, een week, een maand? Het was een veronderstelling die geen vreugde bezorgde: het is zo moeilijk om weer te wennen aan de gedachte te zullen leven als men zich eenmaal verzoend heeft met de gedachte te zullen sterven. Je sleepte je tot aan de muur, om er met je rug tegenaan te leunen. Je ging zò zitten, met je rug tegen de muur, je benen op de vloer uitgestrekt, en je keek opnieuw rond. Dicht bij de deur liep een kever langzaam naar je toe. Hij kwam steeds dichterbij totdat hij op een halve meter afstand van je schoenen was, toen stond hij stil: dik en zwart, weerzinwekkend. Je bewoog je voeten: 'Weg, ga weg!' Toen had je spijt, riep hem terug. 'Vooruit, kom maar, vooruit!' De kever leek het te horen. Hij draaide zich om en kwam nog dichterbij, om

vlakbij je rechterhand stil te staan. 'Kom op, vooruit!' moedigde je hem aan. De kever ging een centimeter of twee verder, vermeed de hak, zette zijn mars voort naast je broek, en ter hoogte van je knieën stond hij onthutst opnieuw stil. Je bukte je om hem te bekijken. Hij had lange harige poten en twee voelhorens die recht stonden als twee snorren, maar het verbazingwekkendste waren de vleugels. Het glimmende, harde dekschild verborg prachtige vleugels. Zelfs een kever kon dus vliegen! Je stak je armen naar hem uit: 'Vlieg!' Nee, hij vloog niet. 'Spring dan tenminste! Spring!' Heel aarzelend klom hij op de ketting van de handboeien, toen op de handboeien, toen op de rug van je rechterhand, kwam bij het begin van je vingers waar hij leek te twijfelen: welk pad moest hij nemen, welke vinger? Tenslotte besloot hij de duim te nemen waar hij onverwachts zijn evenwicht verloor en met zijn kop naar beneden op de grond viel. Je barstte in lachen uit. Dat te horen gaf je een soort geluksgevoel: wie had ooit gedacht dat je nog in staat was om te lachen? En dat alleen om een kever die van je duim afgevallen was! Je aaide hem voorzichtig over zijn rug. Je vroeg je af hoe lang een kever leeft, hoe lang zijn gezelschap zou duren als ze je niet snel zouden fusilleren. Je vroeg je ook af of je een kever kunt africhten. Als kind had je geprobeerd een tor af te richten en het was je bijna gelukt. Je blijdschap nam toe. Wat een geluk om iemand bij je te hebben met wie je kunt spelen, praten, zonder veroordeeld te worden of verwijten te krijgen, wat een voorzienigheid! Tegen een kever kan je alles zeggen wat in je hoofd opkomt, zelfs dat moed uit angst bestaat, dat je in deze maanden dikwijls bang geweest was, dat je het vooral geweest was toen het vuurpeloton aankwam. Zij hadden het niet gemerkt, maar jezelf die kalmte en die overmoed opleggen was een vreselijke inspanning geweest: toen je op de motorboot zat kòn je niet meer. Ook een uur geleden kòn je niet meer. En een half uur geleden, en een minuut geleden. Bijna alsof je het niet prettig meer vond te leven. Maar plotseling, dankzij een lelijk schepseltje waarvoor je op andere ogenblikken alleen weerzin zou hebben gevoeld, merkte je dat je graag wilde leven, dat je tenslotte ook kunt leven in een cel van negen bij zeven passen. Als men maar een brits, een tafeltje, een stoel, een wc met een trekker en een kever had. En liefst ook wat boeken, wat papier, een paar potloden. Als ze je niet zouden fusilleren! Dan zou je kunnen studeren, lezen, gedichten schrijven: je was niet de enige mens ter wereld die gedwongen was om in de gevangenis te zitten en in sommige gevallen is in de gevangenis zitten een vorm van strijd. De tirannieën worden afgemeten naar het aantal politieke gevange-

nen, ben je dat niet met mij eens, Dali? Je zou hem Salvador Dali noemen om de voelhorens die op snorren leken, en met deze naam sprak je hem toe tot de sleutel in het slot omgedraaid werd en zes bewakers binnenkwamen met het eten. Dali hield zich zoet, met de voelhorens naar beneden. Misschien had je gepraat hem verveeld en sliep hij. 'Pas op voor Dali, papadopoulaki!' 'Pas op voor wie?' vroeg de soldaat die het dienblad vasthield. 'Voor Dali, voor mijn vriend.' 'Wat voor vriend?' 'Hij.' En je wees naar de kever. 'Ah?' zei de soldaat, terwijl zijn mond vertrok in een grimas van afkeer. En, met een enkele trap van zijn hak, verpletterde hij hem. Op de vloer bleef een witachtige pap over.

Je zei dat, meer dan die witte pap, het gekraak van het dekschild dat onder die zware schoen vermorzeld werd, je had aangegrepen. En het schrille geluid dat je, tegelijk met het gekraak, had menen te horen: alsof de kever, toen hij stierf een kreet van pijn had geslaakt. Je zei dat je je gevoeld had alsof ze in plaats van een kever, een schepsel met twee armen en twee benen tot moes getrapt hadden, en dat de gedachte hem verloren te hebben je het bloed naar het hoofd had doen stijgen, want het had je plotseling het bewustzijn teruggegeven van je eenzaamheid en van de lege cel, gemeubileerd met niets anders dan een emmer. Je zei dat al die dingen bij elkaar je beestachtig woest hadden gemaakt en je nieuwe energie hadden gegeven. 'Móórdenaar!' En met die belachelijke kreet sprong je op de soldaat af en sloeg hem met de handboeien in het gezicht. Het dienblad met het eten vloog tegen de muur, de soldaat viel achterover. Toen sprong op je op de andere vijf af, de ene kreeg schoppen tegen buik, de ander elleboogstoten, weer een ander stompen op zijn neus, en het was erger dan 's zomers een brandende lucifer in een bos gooien: binnen enkele seconden gingen ze je allemaal te lijf en was je toegetakeld tot een bloedend masker. Ook de directeur van de gevangenis kwam erbij, die van verontwaardiging stond te hakkelen. Maar wie hadden ze hem deze keer gestuurd, wie? Krankzinnig, herhaalde hij onvermoeibaar, krankzinnig; in al die jaren van zijn carrière had hij al heel wat meegemaakt, maar nog nooit een bezetene die zich kwaad maakt op een arme bewaker die gestuurd wordt om hem zijn eten te brengen, en wat had de bewaker misdaan, hij had een kever doodgetrapt, dus hem een dienst bewezen; de lui van de ESA hadden dan ook gelijk als ze zeiden dat je een wild dier was, dat je uiterst hardhandig aangepakt moest worden, zoals temmers de roofdieren in de dierentuin behandelen, hij was tegen dergelijke dingen, maar hij merkte dat hij geen keus had, hij zou je elk soort straf opleggen, om te beginnen zou je

geen veldbed krijgen dat hij je, ondanks de instructies, had willen geven, en hij zou je de post niet overhandigen, hij zou je geen kranten, geen boeken, geen papier en geen pen toestaan, precies zoals zij hem gezegd hadden, volstrekt harde maatregelen, en ook geen dagelijks wandelingetje in de open lucht, ook geen bezoek van familieleden. En vierentwintig uur per dag handboeien, want als je er met gebonden handen in slaagde de mensen te verwonden, wat zou je dan wel niet uithalen met je handen vrij? Je luisterde naar hem met geveinsde onverschilligheid, maar in werkelijkheid overwoog je elke zin met de grootste aandacht: verdorie, als die man disciplinaire maatregelen aankondigde, betekende het dat ze je niet zouden fusilleren. En dat was het enige wat op dit ogenblik telde, morgen zou de een of andere heilige je wel helpen. Morgen, dat is weer een andere dag.

Morgen is geen andere dag wanneer het bestaan niets menselijks heeft. Sinds een maand zat je daarbinnen en er waren momenten waarop je het verschil niet zag tussen in leven zijn en dood zijn, je wist dat je leefde alleen omdat je ademhaalde. Allereerst, die cel. Hij was vochtig, koud, want ze stonden je zelfs geen kachel toe, en werd verpest door een ondragelijke stank want de emmer werd maar éénmaal per twee dagen geleegd. Bij het binnenkomen hielden de bewakers de adem in of drukten een zakdoek tegen neus en mond, liepen rood aan, en renden, na rechtsomkeert gemaakt te hebben, naar buiten om over te geven. Jij was aan die stank gewend geraakt, maar zodra de deur openging en een vleugje frisse lucht binnenkwam merkte je het contrast, je werd soms misselijk en kon geen hap meer naar binnen krijgen. De afwezigheid van een bed vergrootte de kwelling. Hoewel het bij de ESA en op Egina ook zo geweest was, verzoende je je niet met de gedachte dat je op de grond moest slapen als een schurftige hond, bovendien was de vloer ijskoud, de tegels beschimmeld; dit was beslist niet de goede manier om van je eeuwige verkoudheid en hoest af te komen. En je miste een kussen. Geef mij tenminste een kussen, had je geschreeuwd. Maar Patsourakos, dat was de naam van de directeur, hield zich doof uit angst dat zijn superieuren hem van zachtheid zouden beschuldigen. Als kussen gebruikte je je opgerolde jasje, en zonder jasje had je het steenkoud. Om niet te bevriezen onderbrak je je slaap, stond op en ging heen en weer lopen met het resultaat dat na korte tijd je benen stijf werden, dan moest je je opnieuw op de grond uitstrekken of met je rug tegen de

muur gaan zitten: om te klappertanden en op de zon te wachten. Niet dat je die zag, de zon; tegen het raam hadden ze, om wie weet welke reden, een karton gezet. Maar toch voelde je de lauwe warmte ervan, en op die lauwe warmte wachtte je met meer ongeduld dan op het eten. Het eten kon je niet veel schelen, want van dat dienblad op de vloer walgde je en met de handboeien slaagde je er haast niet in te eten. De handboeien! De grootste kwelling waren de handboeien: je had nog steeds de handboeien aan. De eerste dag had je gedacht dat ze er vanaf zouden zien. God-nog-aan-toe, zij zullen mij toch niet in de gevangenis laten met de handboeien aan, aan geen enkele gevangene legt men op de handboeien te dragen, ze moeten het vergeten zijn, ja, ze hebben vergeten mij de handboeien af te doen, en toen de bewaker terugkwam om de emmer te legen had je je armen naar hem uitgestoken. 'Papadopoulaki, de handboeien. Jullie hebben de handboeien vergeten.' Maar de bewaker had geen antwoord gegeven, en toen er een week voorbij was had Patsourakos je uitgelegd dat het strengste bevel juist de handboeien betrof. 'Al sinds 13 augustus heb ik de handboeien aan!' 'Ik kan er niets aan doen, Panagoulis. Ze hebben mij gezegd dat te doen en dat moet ik doen.' Ze werden je maar twintig minuten in de vierentwintig uur afgenomen om je je behoefte te laten doen, en die twintig minuten vielen nooit samen met de aandrang. Je broek laten zakken werd daarna een ingewikkelde gymnastiek, want de ketting die de twee boeien verbond was maar dertig centimeter lang. Wat de boeien betreft, die waren zo nauw dat je polsen ervan kapot waren gegaan en uit de wonden druppelde bloed, vermengd met etter.

En toch waren het niet die dingen die je tot wanhoop brachten. Het was de eenzaamheid, het isolement. Je had niet het minste idee van wat er buiten de ringmuur gebeurde en in de gevangenis zelf. Je wist niet eens hoeveel gevangenen die bevatte en wie er in de aangrenzende cellen zaten. De enige mensen op wie je een blik kon werpen waren de bewakers die kwamen om je het eten te brengen of om de emmer te legen, en of je hen goedendag zei of hen beledigde, zij deden hun mond niet open tegen je. Dat was hen verboden en, om een stem te horen veschillend van de jouwe, moest je het met de echo doen van een twist of van een lied. Die hardnekkige stilte werkte op je zenuwen en deed je soms zelfs het verhoor en Egina betreuren. De dood kan je onder ogen zien, zei je bij jezelf, de martelingen kan je ondergaan, de stilte niet. Eerst lijkt het alsof die geen nadeel is, dat die juist helpt om beter en meer na te denken, maar al spoedig ontdek je dat je in die stilte minder en moeizamer nadenkt omdat de hersenen, slechts aangewezen op de herinnering, verschralen. Een mens die met niemand

spreekt en met wie niemand spreekt is als een put die door geen enkele bron gevoed wordt: langzamerhand vervuilt het water dat erin staat en verdampt. Zo nu en dan praatte je tegen een vlek op de muur. Een vlek op de muur kan goed gezelschap zijn, omdat hij zich beweegt, zijn contouren zijn nooit precies gelijk, zij verplaatsen zich voortdurend en schenken je soms een voorwerp, nu eens een profiel, dan een gezicht, dan een lichaam, misschien zelfs wel het gezicht van een vriend, het lichaam van een begeerde vrouw. En je spreekt ertegen zoals tegen een kever. Maar er is, laten we het toegeven, een groot verschil tussen een vlek op de muur en een kever; wanneer je de vergelijking maakte leed je eronder. Je miste Dali, de kever, zo erg. Je miste hem zó dat je ertoe kwam aan je geestelijke gezondheid te twijfelen: een mens kan huilen om de dood van een hond, van een kat, niet om de dood van een kever. En hoezeer had je jezelf niet wijsgemaakt dat je een andere zou zien verschijnen! Dagenlang had je hem zelfs gezocht, omdat je bij jezelf zei dat waar één kever is er nòg één moet zijn, geen enkel dier leeft alleen, maar je had niets gevonden behalve bepaalde ovale korreltjes die op muizenkeutels leken. Onnodig eraan toe te voegen dat je daar erg opgewonden over was, dat je heel graag een muis had willen hebben: je zou hem verkiezen boven een kever. Muizen zijn intelligent, zien er leuk uit, zijn gemakkelijk af te richten. Maar ook deze hoop vervloog snel: het waren geen uitwerpselen van een muis, het waren de uitwerpselen van een spin. Zonder de spin. Nee, er was werkelijk niets levends in die cel. Stilte was er en verder niets. Natuurlijk, als ze je een boek of een krant hadden gegeven, zou het lezen je geholpen hebben om je hersens te blijven oefenen, om tenminste met de geschreven woorden een dialoog te voeren; maar het verbod bleef van kracht en dat voedde de stilte, de eentonigheid, de verveling. De verveling! Wanneer je opgesloten zit tussen vier muren met een stinkende emmer en verder niets, dan wordt ook het nietsdoen een foltering, een minuut wordt honderd jaar, men verliest alle begrip van tijd.

Je kon de tijd niet meer berekenen. Je had geen horloge, ze hadden het je na de arrestatie niet teruggegeven, en er waren ogenblikken waarop je niet wist of het ochtend of middag was. Je vroeg je voortdurend af: hoe laat zou het zijn? Bij de ESA vroeg je het je nooit af, het kon je niets schelen als ze tegen je zeiden dat het negen uur 's morgens of vijf uur 's middags was, ook tijdens het proces vroeg je je het nooit af. En ook niet op Egina, behalve wanneer het nacht was... Te Boiati daarentegen verteerde de nieuwsgierigheid om te weten hoe laat het was je op een bijna ziekelijke manier, ze zeiden het je absoluut

niet, de zwijnen. 'Hoe laat is het?' Stilte. 'Geef me antwoord! Hoe laat is het?!' Stilte. Alsof ze hun de tong afgesneden hadden. Maar het ergste was toch nog iets anders: je was ook de telling kwijtgeraakt van de dagen, van de weken, van de maanden. In de eerste week maakte je, wanneer de duisternis inviel, een kerfje op de deur, maar na het achtste kerfje was je ziek geworden en had niets meer ingekerfd: 'Welke dag is het? Welke maand is het?' Stilte. Tevergeefs werd je boos en schreeuwde: 'Zeg het me, god-nog-aan-toe, wat verlies je ermee?!' Stilte. Toen je je in je hoofd gehaald had dat er minstens drie maanden om waren, ontdekte je door puur toeval dat er pas één voorbij was. Dat was op de dag dat ze je voor het eerst uit je cel haalden. 'Kom eruit, Panagoulis. Kom naar buiten!' 'Wat is er? Wat gebeurt er?' 'Bezoek.' 'Van wie?' 'Dat zal je wel zien.' Half verblind door het zonlicht en wankelend van zwakheid bereikte je de spreekzaal. Als het je moeder eens zou zijn? Je had haar sinds bijna twee jaar niet gezien, sinds de dag waarop je gedeserteerd was. Het was werkelijk je moeder. Daar was ze, met haar zondagse winterjas, haar tulbandhoedje, echt als een boerin op haar zondags. Maar waarom zei ze je niet goedendag? Waarom keek ze de andere kant op? Je ging naar het hek toe om haar te roepen, maar de ontroering kneep je keel dicht en je lippen bewogen niet. Je hoestte. Zij draaide zich om, bekeek je een ogenblik onverschillig, keek weer de andere kant op. Na een paar seconden wendde ze zich boos tot de bewakers: 'Komt hij nou of niet?' 'Hij is er al, ziet U hem niet?' Haar ogen gingen nog een keer langs en over je heen, op zoek naar iemand die er moest zijn en er niet was: dat witte skelet met die donkere kringen om zijn ogen en met handboeien om zijn dunne polsen leek zelfs in zijn gelaatstrekken niet op je. 'Nee, waar is hij?' Met een ijl stemmetje bracht je uit: 'Ik ben hier.' En meteen deed een schreeuw het vertrek schudden: 'Moordenaars! Wat hebben jullie met hem gedaan, moordenaars!' Je had nooit gedacht dat je moeder in staat was om te huilen: je had haar nog nooit met een traan aan haar wimpers gezien. Maar nu huilde zij en er ging heel wat tijd voorbij voordat zij kalmeerde en begon te praten en je er weer aan herinnerde hoe fijn het is naar de stem van iemand anders te luisteren. Ja natuurlijk, ze had je zoveel te vertellen: ze hadden ook haar gearresteerd, samen met je vader, wist je dat al? Ze hadden hen op 24 november vrijgelaten en hij was er niet goed aan toe, die honderdendrie dagen van vernederingen hadden hem van zijn stuk gebracht, maar je moest je geen zorgen maken, hij was nu al weer wat beter. Hij wist overigens niet dat je in de gevangenis zat. Hij wist zelfs niet van het proces dat tegen je gevoerd was, zij hield het

voor hem verborgen. Wat de doodstraf betreft, die was opgeschort. Ja, hij bleef drie jaar geldig, maar het werd algemeen aangenomen dat, Joannidis ten spijt, Papadopoulos je niet zou laten fusilleren: in Europa werd er teveel over je gesproken, je was een symbool geworden, je naam was op ieders mond. Daardoor kwam het ook dat zij haar eindelijk permissie hadden gegeven om je op te zoeken en vanochtend had Patsourakos haar ook toegestaan om eten voor je mee te nemen. Temeer omdat het overmorgen... Je onderbrak haar: 'Wat voor dag is het?' 'Weet je niet welke dag het is?! 23 december! Overmorgen is het Kerstmis!' 'Kerstmis?! Wil je zeggen dat ik hier pas een maand ben?' 'Jazeker.'

Het was na die ontdekking, dat trauma, dat je in opstand kwam: nee, zo kon het niet doorgaan. Een mens kan niet leven zonder zelfs ook maar enig benul van de tijd te hebben. Wàt muizen- of spinnenkeutels: je moest ontvluchten. En intussen moest je een menswaardige behandeling eisen. Je wilde een brits, god-nog-aan-toe, en een horloge, en een fatsoenlijke wc, en iedere ochtend de kranten. En verder wilde je dat ze tegen je zouden praten. Welk vonnis stelde vast dat je altijd alleen moest zijn, zonder horloge om de tijd te weten, zonder kalender om te zien wat voor dag het was, zonder iemand om op je vragen te antwoorden of ook maar een half woord tot je te richten? Met welk recht nam Joannidis wraak op je omdat je niet dood en begraven was? Je zou in hongerstaking gaan, je zou er mee doorgaan tot je in coma raakte en als Patsourakos niet toegaf, dan zou Papadopoulos het te weten komen en hij zou, om geen schandaal te verwekken bij de europese publieke opinie, je eisen inwilligen. Natuurlijk, een hongerstaking beginnen met al dat eten voor je neus was bijna krankzinnig. Je bewonderde alles wat je moeder had meegebracht. Oh, dat konijn moest werkelijk heerlijk zijn, bestond er een gerecht waarvan je meer hield dan van konijn? Van levertjes misschien. Verdorie! Er waren ook levertjes! Met laurierblaadjes! Wat nog meer? Haché! Als je had moeten kiezen tussen het konijn, de levertjes, en de haché, dan zou je nog meer in verlegenheid geweest zijn dan Paris die de appel aan de aantrekkelijkste godin moest geven: sinds hoeveel duizenden jaren had je zulke dingen niet meer gegeten? En er was genoeg voor dagen, zouden drie dagen voldoende zijn om een deel ervan op te maken? Vandaag levertjes, die niet lang goed blijven, morgen haché, anders smaakt die later ranzig, en met Kerstmis het konijn! Ja, de appel van Paris ging naar het konijn: heerlijk gaargebraden, geurend naar salie. Daarna zou je beginnen te vasten! Twee dagen lang stopte je je zo vol, dat je met Kerstmis zelfs geen kop

koffie naar binnen kon krijgen. Het was hard om niet van Kerstmis te genieten door het konijn op te eten, maar de volgende dag zou het zover zijn en je zei: 'Geduld, mooi beestje, geduld! Wij zullen de hongerstaking vierentwintig uur uitstellen, vandaag zie ik werkelijk geen kans om je op te eten, het spijt me!' Daarna maakte je vrolijk een paar danspassen, terwijl je je heen en weer bewoog tussen de deur en de muur ertegenover, tussen de muur en de deur. Maar bij de vierde wending stond je met gefronste wenkbrauwen stil. Vreemd, er was iets ongewoons met de deur: er kwam geen licht door het gat van het spionnetje zoals anders. Hoe kwam dat? Je ging erheen, legde je voorhoofd ertegen, en meteen sprong je achteruit: van achter het spionnetje keek een oog naar je. Verdomme! Hij had dus gezien hoe je met het gebraden konijn praatte, danste, je als een dwaas gedroeg. Wat voelde je je in verlegenheid gebracht, wat schaamde je je. Wie was het? Wat deed het ertoe wie het was: wie het ook was, hij moest gestraft worden. Je hief je geboeide armen op, je stak je rechterwijsvinger in het gat, en een schreeuw van pijn klonk, gevolgd door een koor van opgewonden stemmen: 'Vlug, naar de ziekenafdeling! Hij heeft hem pijn gedaan, hij heeft hem bijna blind gemaakt! Wàt bijna, hij heeft hem ècht blind gemaakt! Dat beest, dat wilde beest! Laten we dat wilde beest een lesje geven!' En een andere stem: 'Nee, nee, ik kan wèl zien! Hij heeft me niet blind gemaakt, ik kan zien, ik zweer het! Het was een ongelukje! Hij heeft het niet expres gedaan, zeg ik jullie, laat hem met rust, het is Kerstmis!' Maar tevergeefs. De celdeur ging wijd open en woedend, vastbesloten de belediging te wreken, braken ze met z'n zevenen binnen. 'Beest, gemeen beest, wild beest, wij zullen je je Kerstmis geven!' Het was alsof ze plotseling hun stembanden hadden teruggevonden, of de stilte van een maand onverwacht verscheurd werd om je doof te maken. En al gauw schreeuwden ze niet alleen, ze sloegen ook. Allemaal tegelijk, alle zeven. Gehinderd door de handboeien kon je niet eens proberen je te verdedigen en al gauw was je een hoopje schrammen en blauwe plekken op de vloer tussen het vertrapte konijn en de uitwerpselen uit de omgevallen emmer. Vrolijk Kerstfeest, vrolijk Kerstfeest.

En toch maakte, paradoxaal genoeg, die kerst-mishandeling de dingen gemakkelijker. Hij maakte je eerste hongerstaking in Boiati bijna verdraaglijk. Bij een hongerstaking is namelijk het begin erg moeilijk. De eerste drie dagen. Als die om zijn wordt men overvallen door een

grote zwakte, en de drang naar eten verdwijnt. Wanneer je dus begint te vasten na een flinke mishandeling, die afstompt, dan merk je niet eens dat je maag leeg is, want je wenst alles behalve eten, en dat is wat je deed vanaf het moment waarop de zeven je alleen lieten: twee-en-zeventig uur lang weigerde je zelfs water. Toen die voorbij waren accepteerde je een klein kopje koffie, vervolgens begon je opnieuw, totdat zo'n grote matheid je overviel dat je zelfs het bewustzijn verloor, en in die toestand vond de arts van de ESA je terug: dezelfde die op de dag van de arrestatie geprobeerd had je te helpen. Je was die dag half dood, want al bijna twee weken lang raakte je geen eten aan. Plotseling voelde je een naald in je arm prikken, en een vlaag van warmte verhitte je bloed, tegelijk met een gevoel van welbehagen. Je tilde je oogleden op en daar stond hij over je heengebogen, met zijn scherpzinnige gezicht, zijn oogjes die fonkelden van medeplichtigheid en ironie. 'Iassou, Alekos. Goedendag.' 'Wie ben je?' 'Je kent mij. Een dokter. Ik heet Danaroukas.' 'Wat wil je?' 'Je helpen.' 'Zoals je collega die bij de martelingen assisteert?' 'Ik assisteer niet bij martelingen.' 'Leugenaar.' Als antwoord stopte hij je een stukje chocolade in de mond: 'Zeg me waarom je niet eet.' 'Omdat ik een kalender wil hebben. Een horloge en een kalender. En omdat ik wil dat ze tegen mij spreken!' 'Te weinig, en verder?' 'Ik wil dat ze mij de handboeien afnemen.' 'Nog steeds weinig, en verder?' 'Een behoorlijke wc.' 'En verder?' 'De kranten. En een paar boeken. En een pen. En papier.' 'Zo is het beter. Als je maar één ding vraagt, zullen zij het je nooit geven. Als je er veel vraagt, zullen ze je er één geven. Of twee. Ik zal het melden. Verstop intussen deze chocolade. Die zal je de volgende keer helpen.' Hij ging weg met de lijst van verzoeken, en de volgende dag kwam de brits. Twee dagen later kwam een soldaat met een vriendelijk en sympathiek gezicht: 'Goedendag Alekos.'

Op Kerstdag hadden ze hem de buitenwacht van je cel toevertrouwd, zonder hem te zeggen wie je was. Zij hadden hem alleen uitgelegd dat je een bijzonder gevaarlijke misdadiger was, en dat hij dus zelfs niet het woord tot je moest richten, en dat had hem enorm nieuwsgierig gemaakt: hij was je gaan bekijken door het gat van de deur om te zien hoe een bijzonder gevaarlijk misdadiger eruit ziet, en meteen had hij de vinger in zijn oog gekregen. Je keek hem onderzoekend en vijandig aan: 'Wie ben je?' 'Ik ben degene die jij met je vinger in z'n oog hebt gestoken.' 'Zo leer je het af om te spionneren.' 'Ik ben geen spion.' 'Alle spionnen zeggen ik-ben-geen-spion.' Het soldaatje glimlachte en ging, zonder te antwoorden, naar de emmer om je ervan te verlossen. En als hij oprecht was? Je moest hem provoceren,

om er zekerheid over te krijgen. Je begon hem te provoceren: 'Ik zie dat je het leuk vindt om stront op te ruimen, papadopoulaki.' 'Nee, maar die van jou ruim ik graag op, Alekos, omdat ik je bewonder.' Zo, zo! Hij leek oprecht. Je wachtte totdat hij terugkwam met de schone emmer en je begon hem opnieuw te kwellen. 'Knoop mijn broek eens los, papadopoulaki. Ik wil plassen.' Hij glimlachte opnieuw, vriendelijk. Hij zette de schone emmer neer en knoopte toen, ernstig, je broek los. 'Help me nu om te urineren.' 'Nee, Alekos, dat niet. Dat past niet. Ik zal je de handboeien afdoen en dan doe je het alleen.' 'Ah! hebben ze je toestemming gegeven mij de handboeien af te doen, papadopoulaki?' 'Nee, dat hebben ze niet, maar ik heb al een hele tijd zin om het te doen.' 'Dat geloof ik niet.' 'Geloof het dan niet.' Je werd wat milder: 'Waarom heb je niet eerder tegen me gepraat?' 'Omdat ik je niet kende.' 'Of omdat je de moed er niet toe had, omdat ze je gezegd hadden dat het verboden is om tegen mij te spreken?' 'Dat het verboden was wist ik, maar toch heb ik in de afgelopen dagen, toen je ijlde, steeds tegen je gepraat. Nou, wil je dat ik je die handboeien afdoe of niet?' 'Jij doet ze af en ik ga er vandoor.' 'Als je er vandoor gaat grijpen ze je en dan komt in mijn plaats iemand die geen vriend is.' Je stak hem je polsen toe. Hij deed je de boeien af. 'En als ik je nu de sleutels en de revolver zou afpakken?' 'Dat zal je niet doen.' 'Waarom niet?' 'Omdat het een stommiteit zou zijn. Wil je plassen, ja of nee?' Van de wijs gebracht urineerde je en intussen bestudeerde je hem vanuit je ooghoek: nee, hij loog niet. Je voelde instinctief dat hij niet loog en na en lichte aarzeling, stak je hem opnieuw je polsen toe zodat hij je de handboeien weer aan kon doen. Bij de rechterpols, de eerst geïnfecteerde, had de wond het vlees weggevreten tot op het bot. 'En dit? Je moet behandeld worden, Alekos, er moet een verband om!' 'Doe de boeien aan, papadopoulaki, en hou op met de comedie.' 'Je bent onrechtvaardig. En ik doe de boeien niet aan zo'n wond. Ik ga meteen medicijn zoeken en verband.' 'Nee.' 'Ik ga toch.' Hij ging en kwam na een uur terug met zalf en verband. 'Daar heb je aardig lang over gedaan, papadopoulaki. Ben je rapport gaan uitbrengen over je vorderingen?' 'Nee, ik heb expres tijd verknoeid om je handen wat langer vrij te laten.' Toen behandelde hij je, verbond je, en deed je de boeien weer aan met een uitdrukking die je meer overtuigde dan enig woord. 'Dank je, papadopoulaki.' 'Ik heet niet papadopoulaki. Ik heet Morakis. Korporaal Morakis.'

Je deed er bijna een maand over om je zelf ervan te overtuigen dat hij niet loog, en gedurende die maand was je dikwijls wreed, zoals je steeds kón zijn wanneer je je van een waarheid wilde overtuigen. Hoe

sympathieker je namelijk iemand vond, des te meer angst had je om bedrogen te worden of om je te laten gaan, en deed je hem lijden. Maar tenslotte overtuigde zijn goedheid je. Hij was je zo toegewijd. Er waren ogenblikken waarop je je afvroeg hoe je het zonder hem zou stellen: niet alleen was hij het die, zelfs wel drie keer per dag, de emmer leegde, hij bracht je ook de kranten, de potloden en het papier die Patsourakos aarzelde je te geven. Niet dat Patsourakos het je moeilijk maakte, enige tijd had hij je zelfs toegestaan je moeder in de kapel te ontmoeten inplaats van in de spreekzaal met het hek. Op een dag hadden de bewakers je echter betrapt toen je haar een briefje gaf en toen had hij, om zich niet te compromitteren tegenover Joannidis, je de kranten, de potloden en het papier afgenomen, kortom alles wat je veroverd had met de hongerstaking die door Danaroukas onderbroken was. Hij had je de brits gelaten en verder niets. Bovendien deed Morakis je de handboeien af, waarbij hij iedere keer het risico liep ontdekt te worden, en dat was het wat je ervan overtuigde dat je hem echt kon vertrouwen, hem kon opbiechten dat je wilde vluchten. Hij leek niet verbaasd: 'Ik weet het, maar het is erg moeilijk.' 'Nee, een uniform is voldoende. Heb je er één over?' 'Mijn verlofuniform.' Je mat je zelf, je mat hem: hij was wat kleiner dan jij en had ook wat smallere schouders, maar alles bij elkaar genomen hadden jullie dezelfde lichaamsbouw. 'Goed, je geeft mij je verlofsuniform en jij houdt dat wat je aanhebt.' 'Ik?!?' 'Jij gaat natuurlijk met me mee.' 'Maar ik...' 'Kijk maar niet zo benauwd. Je zult alle tijd hebben om aan het idee te wennen. Want ik moet eerst weer op krachten komen. Ik ben nog zo zwak dat ik niet eens tot aan het hek zou komen.' 'En wanneer denk je te...' 'Dat weet ik niet. Het heeft geen haast. Breng me nu een flinke maaltijd.' Die bracht hij en je at met smaak. Zo at je iedere dag: je was zo rustig geworden dat Patsourakos je ook een tafel had toegestaan, een stoel, het wandelingetje in de buitenlucht. Het enige wat hij niet deed was je van de handboeien bevrijden: de ESA had hem de toestemming ervoor geweigerd: 'Zijn we de barmhartige Samaritaan aan 't spelen, mijnheer de directeur?' Hoe dan ook, ondanks de handboeien begon je het snel beter te maken in de lente waren de wonden aan je polsen bijna dicht, je begon weer op gewicht te komen, en het kwam zelfs voor dat ze je op feestelijke toon het lugubere gedicht hoorden zingen dat je geschreven had tijdens de week waarin het proces werd uitgesteld: 'De witte duiven zijn weggevlogen! De lucht heeft zich gevuld met raaaven! Zwarte vooogels!' Je vond het leuk om het te zingen, want, je wist dat je de bewakers dubbel ergerde omdat je vals zong. 'Hou je bek, Panagoulis!' Toen –

mei was aangebroken met zijn luwe warmte – gebeurde dat drama.

Op een ochtend namen ze je de handboeien af, brachten een emmer met warm water, wasten je, knipten je haar, schoren je, boden je een schoon overhemd en een gestreken pantalon aan, en zeiden dat je de binnenplaats op kon gaan om de benen te strekken zolang je daar zin in had. Het verbaasde je maar wekte geen argwaan bij je op: klaarblijkelijk hadden ze besloten toegevender te worden, en waarom zou je zo'n gelegenheid tot ontspanning afwijzen? Je liep de cel uit. Op de binnenplaats was niemand. Je leunde tegen de muur, hief je gezicht op naar de zon en daar sprong een bal tegen je voeten op. Je kneep je ogen half dicht om te zien wie die gegooid had, maar de zon verblindde je en weer zag je niemand. Was het misschien Morakis? Lui schopte je de bal weg. De bal kwam weer terug. Ja, dat moest Morakis zijn, die zich wie weet waar verstopt had en in een bui was om grappen te maken. Met wat meer enthousiasme gaf je weer een schop. De bal kaatste tegen de muur aan de overkant: voor de derde maal vond je hem voor je voeten. Ah, Morakis! Hij wilde je uitdagen, hè? Nou, dan zou je hem tevreden stellen. Sinds eeuwen had je niet meer gevoetbald, maar je zou hem laten zien dat je, hoewel kortademig, tegen hem op kon. 'Hup! Hup! Hup?' Je schopte éénmaal, tweemaal, driemaal terug, tot je in ademnood kwam en hijgend stopte: 'Ik ben moe, Morakis!' Maar niemand antwoordde je. 'Morakis!' Opnieuw stilte. Het kon toch niemand anders dan Morakis zijn? En terwijl je je dat afvroeg kreeg je het onaangename gevoel dat je geobserveerd werd. En toch was de binnenplaats leeg. Leeg? Nee, nu je aan de zon begon te wennen bespeurde je daar aan het andere eind een sergeant. Die gebaren maakte: 'Kom òp, Alekos, kom òp!' Je kende hem niet. Wie was het? 'Kom òp, Alekos, kom òp, speel!' Je werd rood, keerde hem de rug toe en ging je cel weer binnen. Daarna bleef je op Morakis wachten en toen die de volgende dag kwam, was de manier waarop hij je de kranten aanreikte voldoende om alles te begrijpen. Ze toonden allemaal de foto, genomen terwijl je voetbalde, ze zeiden allemaal hoe schandelijk de lasterpraat van de buitenlandse radiostations was die meldden dat je sinds negen maanden steeds geboeid werd gehouden en op de grond sliep als een hond en nooit de zon zag, en dat je een levend begravene was: Griekse kroniekschrijvers en correspondenten uit alle landen hadden kunnen controleren dat je daarentegen goed gezond was, goed gewassen, goed gekleed, zonder boeien, dat je de cel uitkwam wanneer je dat wilde; dat je zo weinig behoefte aan licht had dat je weer naar binnen ging nog voordat je ertoe aangespoord werd. Morakis was het toonbeeld van neerslachtigheid. 'Het was mijn vrije

ochtend... Als ik er geweest was zou het niet gebeurd zijn... Ik zou je gewaarschuwd hebben... Ik heb het pas gisteravond gehoord en...' 'Zeg me waar ze waren.' 'In de spreekzaal. Ze hadden hen in de spreekzaal verborgen. Vanuit de ramen keken ze naar je.' Je bleef een paar minuten zwijgen, toen barstte je in tranen uit en zei tegen Morakis zich gereed te maken: binnen een week wilde je vluchten.

Het was de nacht van 5 juni 1969 en de gevangenis sliep. Morakis kwam, met het uniform in de tas, en meteen trok je het aan. Daarna stopte je je kleren in de tas, plooide de dekens zò dat ze op een menselijke gestalte leken om degene die door het spionnetje zou kijken te misleiden, en je beval: 'Op weg!' Het leek alsof je een uitstapje ging maken. Morakis daarentegen was zenuwachtig: het besef dat hij op het punt stond een deserteur te worden en degene die verantwoordelijk was voor de door het regime meest gevreesde vlucht, deed zijn handen beven. 'Doe jij die dicht, mij lukt het niet' zei hij, naar de deur van je cel wijzend terwijl hij je de bos sleutels aanreikte. Je sloot die zonder dat je vingers beefden, jullie gingen het donker in zonder te weten hoe jullie de eerste moeilijkheid zouden oplossen: buiten het hek van de gevangenis komen. Als de schildwacht je eens herkende? Of je om de papieren vroeg? De schildwacht was half in slaap gevallen. 'Spreek jij' zei Morakis. Je stapte naar voren: 'Word wakker, soldaat van niks!' Vervolgens gooide je hem de bos sleutels toe: 'Doe het hek open, soldaat van niks!' 'Korporaal, eigenlijk...' 'In de houding wanneer je tegen een meerdere spreekt!' 'Ja, korporaal.' 'En wat moet dat losgeknoopte jasje? Is dat een nieuwe manier om je uniform te dragen?' 'Nee, korporaal. Neemt u mij niet kwalijk, korporaal.' 'Laat me controleren of alles hier in orde is.' 'Ja, korporaal. Gaat uw gang, korporaal.' Achter je klaagde Morakis heel zachtjes: 'Oh nee! Waar is dat voor nodig? Oh nee!' Maar je luisterde niet eens naar hem en, in de ban van de komedie, bleef je er schaamteloos mee doorgaan. 'Kijk eens wat een zootje! Is dat een manier om sleutels op te bergen? Schaam je! Door zo'n slordigheid zou wie dan ook kunnen ontvluchten, verdomme! Wie dan ook! Nou goed, voor vandaag ben je geëxcuseerd. Maar morgen kom je rapport uitbrengen, begrepen?' 'Ja, korporaal.' 'Doe het hek open.' 'Onmiddellijk, korporaal.' 'En niet 'wie-is-daar' of dergelijke onzin schreeuwen als we terugkomen, begrepen?' 'Ja, korporaal.' Hij deed het hek open, jullie waren op het militaire terrein waar de gevangenis deel van uitmaakte, en nu moest

de tweede moeilijkheid onder ogen gezien worden: van het terrein afkomen. Maar hoe? Zich bij de andere schildwacht aandienen en dezelfde comedie herhalen was ondenkbaar, tegen de ringmuur opklimmen en eraf springen was vreselijk riskant: de schijnwerpers van de wachttorens verlichtten die iedere vijftig seconden. En toch was er geen andere keus. Jullie hurkten neer op de plaats die het verst van de barakken verwijderd was, in afwachting van het goede moment en, zodra dat kwam: 'Vooruit!' Morakis klom snel op je schouders, greep zich aan de muur vast, was er bovenop, stak je zijn armen toe, trok je omhoog: 'Pas op voor het prikkeldraad!' Voor het prikkeldraad of voor de lichtbundel die onverbiddelijk naderbij kwam en jullie het volgende ogenblik zou verlichten? 'Springen!' Er klonk tweemaal een scheurend geluid: van allebei was de broek kapot en ook het jasje. Maar de sprong was goed afgelopen: geen verzwikkingen en geen blauwe plekken, jullie konden de heuvel afrennen en de weg bereiken; de enige hindernis was een herder, met kudde en hond, precies halverwege. 'Zal de hond ons zien?' 'Laten we hopen van niet.' 'Kom op!' Morakis was de eerste. Voorovergebogen rende hij als een haas, maar jij moest zo nu en dan stilstaan om op adem te komen, en de hond had je gezien. Hij blafte en blafte. Hij bleef blaffen totdat je, vuil van aarde en hijgend bij de weg kwam. En nu moesten jullie Athene zien te bereiken.

Gewoonlijk heeft degene die uit een gevangenis vlucht de hulp van een medeplichtige van buitenaf, bij voorbeeld van iemand met een auto die hem opwacht om hem de vlucht te laten voortzetten. Maar jouw wantrouwigheid, samen met je voorliefde voor het spel met het onmogelijke, had die oplossing terzijde geschoven: je had Morakis verboden om hulp te zoeken. Niemand mocht weten dat je met hem zou vluchten, alles moest worden overgelaten aan het toeval en aan jouw initiatief. Op de weg bevond zich dan ook geen levende ziel. 'En nu?' vroeg Morakis. 'Nu nemen we de bus.' 'De bus?!?' 'Ja, de bus: zoals twee korporaals die een avondje vrijaf hebben dat doen.' De bus kwam eraan, je stapte samen met Morakis in, en er was niet veel voor nodig om te begrijpen dat het een vergissing geweest was: met zo'n gescheurd en smerig uniform leken jullie op alles behalve op twee korporaals die een avondje vrijaf hebben. De kaartjesverkoper keek jullie verstomd aan: 'Gevochten?' 'Tja... Een schooier durfde het leger te beledigen.' 'Gaan jullie naar de stad?' 'Nee, we stappen bij de volgende halte uit.' Jullie stapten uit. Morakis leek steeds ongeruster. 'En nu?' 'Nu nemen we een taxi.' Ook de taxi kwam langs. Hij nam jullie maar voor een paar kilometers mee, want hij deed alleen dienst

in de omgeving van Boiati. Daarna moesten jullie weer lopen, slechts beschermd door de duisternis. 'En nu?' 'Nu doe ik mijn uniform uit.' Je verborg je achter een boom, nam de kleren die je in de tas van Morakis had gedaan en verkleedde je met een zucht van verlichting: op die manier zou men het spoor kwijtraken van twee korporaals in uniform. 'En nu?' 'Nu zoeken we een tweede taxi en dan een derde, tot Athene.' De derde taxi bracht jullie om middernacht in de stad, en op dat moment kwam de ontmoedigende kwetsbaarheid aan het licht van een plan dat aan het toeval was toevertrouwd: waar moesten jullie je verbergen? Gedurende de voorbereidingen had Morakis je meerdere malen gevraagd: 'Waar ga je na de vlucht heen? Ik kan mijn toevlucht zoeken bij een meisje of bij een familielid, maar jij? Je familie wordt in de gaten gehouden, je kameraden zitten in de gevangenis. Hoe zal je het redden?' En je had hem altijd geantwoord: 'Maak je geen zorgen, wel duizend huizen staan open om mij te ontvangen.' De huizen van wie? Van degenen die altijd wakker worden wanneer het gevaar voorbij is, wanneer de vrijheid is hervonden, kortom, van de praatjesmakers, de lafbekken die, zodra zij op de proef worden gesteld, wegsmelten als sneeuw voor de zon? Enkelen deden niet eens de deur voor je open. 'Wie is daar?' 'Ik ben het, Alekos, ik ben gevlucht, laat me binnen.' 'Ga weg, ben je dol, ga weg!' Anderen deden half open met de ketting op de deur, en raakten alleen al door je te zien in paniek: 'Ik kan niets doen, het is te gevaarlijk, ik kan niets doen!' Zelfs een meisje dat gezegd had je lief te hebben joeg je weg als een melaatse bedelaar: 'Ga weg, vlug! Je wilt toch zeker niet dat ik door jouw toedoen word opgepakt door de ESA?' Om drie uur 's ochtends waren jullie nog van de ene wijk naar de andere aan het zwerven, en Morakis werd wanhopig: 'Wat moeten we doen? Waar moet ik je laten?' Jij was uitgeput, door al dat lopen had je zowat geen gevoel meer in je benen en je sleepte ze voort, terwijl je mompelde: 'Ik ben het niet meer gewend, ik moet uitrusten, ik moet uitrusten.' Tenslotte merkte je een slooppand op: 'Als we hier eens uitrustten?' 'Accoord' antwoordde Morakis. Jullie sliepen meteen in, naast elkaar uitgestrekt als kinderen, en bij 't aanbreken van de dag werden jullie gewekt door woedend geschreeuw: 'Flikkers! Op plaatsen waar gewerkt wordt hoort jullie zwijnerij niet thuis, begrepen, vuile flikkers? Politie, politie!' Jullie hadden maar net tijd om op te springen en weg te rennen, achtervolgd door een troep dreigende arbeiders. Om de hoek stond je stil: 'We moeten uit elkaar, vlug!' 'Ik kan je niet alleen laten, Alekos, dat kan ik niet!' 'Jawel! Ga weg, zeg ik, ga weg!' 'Maar waar moet jij heen, waarheen?' 'Ik weet het niet, pieker er niet over,

smeer 'm!' De arbeiders kwamen dichterbij: 'Politie, pak ze, politie!' Morakis maakte zich uit de voeten. Je had zelfs niet de gelegenheid om goedendag tegen hem te zeggen, en dank je wel en tot ziens.

En daar was je dan, alleen, in de stad die ontwaakte. Daar stond je in het volle zonlicht met dat gezicht dat zes maanden geleden gefotografeerd was voor iedere krant, met die snor die je zelfs in een land van mannen met snorren herkenbaar maakt: was je tenminste maar op het idee gekomen om die af te scheren! 'Hij draagt een donkere pantalon, een lichtblauw truitje, en heeft een snor' zouden ze in de omroepberichten zeggen. Ongetwijfeld was om deze tijd, zeven uur in de ochtend, je vlucht al ontdekt, en de berichten zouden al omgeroepen zijn: er kon dus geen sprake van zijn een taxi te nemen. En de bus, nog erger. Verder lopen door de drukke of de stille straten even erg. Het probleem moest meteen opgelost worden, in deze wijk. Welke wijk was het? Oh ja, Kipseli. Wie woonde er in Kipseli? Patitsas! Demetrios Patitsas! Dat je daar gisteravond niet aan gedacht had! Demetrios was een ver familielid, een achterneef, en hij had met het Verzet te maken gehad: Theofilojannakos had je er wel degelijk met de 'falanga'-marteling de bevestiging van gevraagd tijdens een verhoor. 'Wie is die Demetrios die de valse paspoorten leverde, wie is het?' En ook bij die gelegenheid was er geen woord uit je mond gekomen. Demetrios zou je een nacht gastvrijheid verlenen, al was het maar uit dankbaarheid. Maar wat was zijn adres? Oh ja, Patmosstraat 51. Nou, laten we eens zien: welke kant moet je op om in de Patmosstraat te komen? Deze kant op, rechtsaf, links, dan weer naar rechts... De Patmosstraat! Maar wat is die lang, er komt geen eind aan: dat is nummer honderdnegenenveertig, het is dus nog een heel eind tot éénenvijftig. Honderdzevenenveertig, honderdvijfenveertig... Negenennegentig, zevenennegentig, vijfennegentig... Steeds met gebogen hoofd, met de angst dat iemand zich omdraait en zegt: 'Maar is dat Panagoulis niet?' Zevenenvijftig, vijfenvijftig, drieënvijftig... Eénenvijftig! Eindelijk was je bij éénenvijftig aangekomen, drukte op de bel. De één-na-laatste van boven aan de linkerkant. Door de huistelefoon antwoordde een slaperige stem: 'Wie is daar?' 'Ik ben het.' 'Wie, ik?' 'Doe open, Demetrios! Verlies alsjeblieft geen tijd!' Een klik en de buitendeur ging open. De portier was er niet. Een korte aarzeling, de lift of de trap, en toen, hijgend, de trap op. God-nog-antoe wat veel trappen voor een man die sinds elf maanden geen trappen loopt en zowat geen benen meer heeft! Acht trappen om de vierde etage te bereiken waar een ontsteld gezicht je aanstaart, niet in staat je weg te sturen. Maar deze keer verloor je geen tijd om jezelf aan te

bevelen. Met een sprong was je in huis en deed de deur achter je dicht: 'Ik ben gevlucht, Demetrios. Je moet me minstens één nacht hier houden.' 'Gevlucht?! Vertel op...' 'Straks. Geef me eerst een scheermes, ik moet mijn snor afscheren.'

Zonder snor was je bijna onherkenbaar. Je bekeek jezelf voldaan in de spiegel en toen ging je de woning inspecteren. Eén oogopslag was voldoende om te begrijpen dat het lot je naar een uitstekend toevluchtsoord had gebracht: de Patmosstraat bevond zich in een soort kasbah, en de flat van Patitsas in een gebouw dat gelijk was aan de andere. Het had bovendien een dubbel dakterras vanwaar je, in geval van nood, op het aangrenzende dak kon springen om je uit de voeten te maken. Maar dat zou niet nodig zijn: wie zou ooit kunnen ontdekken dat je dààr verborgen was? Niemand had je zien binnengaan, niemand had je de trap op zien lopen, en vanuit de ramen aan de overkant kon men niet zien wat er hierbinnen gebeurde omdat ze veel lager waren. Je telde de kamers: woonkamer, badkamer, keuken, en een kamer waarvan de deur dicht was. 'Wat is hier?' 'Een vriend.' 'Woon je niet alleen?!' 'Nee, maar maak je niet ongerust. Het is een echte vriend, een kameraad.' 'Hoe heet hij, wat doet hij?' 'Hij heet Perdikaris, hij is student.' 'Ik wil met hem praten.' Patitsas deed de deur open. Onder de Portretten van de gebroeders Kennedy en een affiche van het Rode Plein met de kathedralen met de gedraaide torenspitsen en het Kremlin, lag een jongeman te slapen. Je hield een glimlach in en ging naar binnen. Je maakte hem wakker, je sprak hem aan op besliste toon: 'Ik ben Panagoulis. En ik ben gevlucht uit Boiati. Geen stommiteiten, begrepen?' Na een ogenblik van verbazing sprong hij uit bed en antwoordde je met kussen, omhelzingen, bezweringen van trouw. Alekos-je-weet-niet-hoe-ik-je-bewonder, Alekos, ik-zou-mijn-leven-voor-je-geven. En Patitsas, op de foto's van de gebroeders Kennedy, het Rode Plein met de kathedralen met de gedraaide torenspitsen en het Kremlin wijzend: 'Wat heb ik je gezegd? Wees maar gerust! Je bent bij kameraden, verdorie, je had niet beter terecht kunnen komen, waarom ben je niet dadelijk hierheen gekomen? En rust nu uit, eet wat, en vertel ons hoe je het hebt klaargespeeld, donderse kerel!' Zo ging het door, met geruststellingen en vleierijen, tot op het moment waarop de radio het nieuws meldde. De vlucht was om acht uur 's ochtends ontdekt, zei de radio, toen de bewakers de deur van de cel hadden moeten openbreken omdat de

sleutels niet te vinden waren die aan korporaal Morakis waren toevertrouwd. Samen met Panagoulis was ook Morakis verdwenen, hij werd nu gezocht als medeplichtige en deserteur. Er brak meteen een discussie los: je moest het land verlaten, dat was duidelijk, maar hoe? Patitsas zei over zee, met een buitenlands vrachtschip of een jacht; Perdikaris zei over land, via de grens met Albanië of Joegoslavië; jij zei dat een vliegtuig beter was, zonder snor en met een bril op zou niemand je herkennen, als je maar een paspoort had. Maar daar zou Demetrios wel voor kunnen zorgen. 'Nietwaar, Demetrios?' 'Natuurlijk! Morgen.' Maar de volgende dag werd het onderwerp uitgesteld. Het is zondag, weet je, op zondag gaat iedereen naar het strand, op zondag speel je niets klaar. Bovendien hadden ze een afspraakje met twee meisjes en als ze daar niet heengingen zou dat verdacht zijn. Tot straks, wij zien elkaar vanavond op etenstijd.

Met etenstijd waren ze niet teruggekomen. En ook niet om middernacht, ook niet laat in de nacht, ook maandagochtend niet, ook maandagmiddag niet: waarom? Klam van angst telde je de minuten en iedere minuut was een pessimistische veronderstelling. Als ze eens gearresteerd waren? Nee, in dat geval zou de politie je al zijn komen halen. Als ze eens een auto-ongeluk hadden gekregen? Nee, in dat geval zou iemand van zich hebben laten horen. Als ze eens van plan waren... Kom nou, aan zoiets wilde je niet eens denken: het was duidelijk dat ze bij die twee meisjes waren blijven slapen en dat... Helemaal niet duidelijk! Wisten ze soms niet dat je alleen was, angstig, zenuwachtig, met het probleem van geen tijd te verliezen, van het land uit te komen? Je zat ook zonder eten. In de ijskast hadden ze twee eieren achtergelaten, een tomaat, en de kaas die van zaterdagavond was overgebleven. De eieren en de kaas had je meteen opgegeten, de tomaat later, zodat je nu niets anders dan een korst brood overhad, en hielden ze daar ook geen rekening mee? Tenzij... Nee, Demetrios was betrouwbaar, Perdikaris een beste jongen, zij waren vast bezig een paspoort te zoeken en daarom kwamen ze niet opdagen. Dat zei je tegen jezelf. Maar de twijfel bleef, werkte als vergif, en ten prooi daaraan had je geen rust, je liet je op bed vallen, stond weer op, zette de radio aan en weer af: verstikt door woede, onmacht, onzekerheid. Weggaan of niet? Accoord, weggaan zou een stap zijn die aan dwaasheid grensde, maar toch was het beter daar niet te blijven. Stel dat zij, ondanks de hartelijke ontvangst bang waren geworden. Uit angst begaat men elk soort laagheid, en het was alsof je hen zag met hun gezichten vol pukkels, hun vette haren, hun goedkope blue jeans, het was alsof je hen hoorde: 'Moest-ie nou net bij òns komen? Ik ben

niet van plan om voor hem de gevangenis in te gaan!' 'Ik ook niet!' 'En als we eens naar de politie gingen?' 'Het is gemakkelijker om niet naar huis te gaan, hem uit te hongeren: vroeg of laat gaat hij er dan wel vandoor.' Ja, het was een vergissing geweest om in de Patmosstraat je toevlucht te zoeken, daarvan gaf je je nu rekenschap. Een vergissing en verlies van kostbare tijd. Zodra het donker werd zou je weggaan. Je wachtte op het donker maar, juist toen je op het punt stond om weg te gaan, ging de deur open: 'Daar zijn we! Ach, de vrouwen! Wat een hoeren zijn de vrouwen toch! Hoe je het ook bekijkt, het is altijd de schuld van de vrouwen. Ze hadden ons ontvoerd. Wij zeiden: konden we hem tenminste maar opbellen! Maar we zijn voor je bezig geweest, de hele tijd. Wij zijn ook aan de haven geweest. En we hebben en schip voor je gevonden. Het is een vrachtschip dat woensdag uit Piraeus vertrekt, met bestemming Italië.'

In de jaren dat wij samenleefden en ik je goed leerde kennen merkte ik dat er een onderwerp was waar je weinig en met tegenzin over sprak: de dagen die je bij Patitsas en Perdikaris thuis had doorgebracht. Zodra ik probeerde er meer over te weten te komen, verbleekte je en zei: 'Laat maar.' Eénmaal zag je echter van je terughoudendheid af en, terwijl je mij vertelde wat ik tot nu toe verhaald heb, zei je mij dat bij het horen van de stemmen van die twee, daar-zijn-we-wat-een-hoeren-zijn-de-vrouwen-toch, je maag samenkneep. En toen je hen aankeek had een vreemde onrust zich van je meester gemaakt. Iets in hen overtuigde je niet: ze waren te vrolijk, te hartelijk, ze praatten teveel en spraken zichzelf tegen. Bij voorbeeld, waren ze bij de meisjes geweest of hadden ze zich met jou bezig gehouden? Die twee dingen gingen niet goed samen. En het vrachtschip, wat voor een vrachtschip was dat? Hoe hadden ze het gevonden, met wie hadden ze onderhandeld, welke voorwendsels hadden ze gebruikt? Je werd scherp: 'Klets wat minder en wees duidelijker.' 'Natuurlijk, Alekos, natuurlijk, maar waarom word je zenuwachtig, heb geduld, bedaar, we hebben de hele nacht vóór ons en we moeten toch zeker eten. Heb je geen honger? Kijk eens wat een lekkere dingen we hebben meegebracht: aubergines, geitenbout, blinde vinken.' 'Eerst het nieuws en dan de blinde vinken.' 'Oh, maar je vertrouwt ons dus niet! We hebben je te lang alleen gelaten, hè? Je bent zenuwachtig geworden, wie weet wat je je in 't hoofd hebt gehaald. Het is waar, we hadden gisteravond moeten terugkomen. Maar die twee hoeren... Vanochtend wilde ik even naar je toegaan, maar het was al laat, ik zou te laat op kantoor gekomen zijn.' Je wendde je tot Perdikaris: 'Zou jij ook te laat op kantoor gekomen zijn? Ga jij ook naar kantoor?' 'Nee,

ik had college aan de universiteit.' 'Had je ook om twaalf uur college aan de universiteit? En ook 's middags?' 'Kom, Alekos, je bent onredelijk. Vanmiddag ben ik naar de haven gegaan. En ik heb de kapitein gezocht...' 'Hoe heet die kapitein?' 'Dat herinner ik me werkelijk niet, Alekos. Een moeilijke, buitenlandse naam. Was het Japans of Zweeds, Demetrios?' 'Zweeds, geloof ik.' 'En het schip?' 'Dat was toch Zweeds?' Je greep hem bij zijn nek: 'Waag het niet, jongen.' Als Patitsas niet toegesneld was, had je hem gewurgd. 'Kalm aan' zei Patitsas 'kalm aan, je bent òp van de zenuwen, ik begrijp 't wel. Maar kwaad worden op hem, op die stakker! Waarom word je niet kwaad op mij? Ik heb hem naar de haven gestuurd. Vertrouw je mij niet? Ik ben een familielid en een vriend van je. Als kinderen speelden we samen, ben je dat vergeten?' Je duwde hem opzij: 'Ik ga weg.' 'Ben je gek? Wil je vermoord worden?' En de ander: 'Nee, Alekos, nee. Je hebt ons verkeerd begrepen.' Intussen grepen ze je handen, liefkoosden je, beklaagden zich. Tenslotte capituleerde je: 'Nou goed, laten we die blinde vinken en die aubergines opeten.' Je at en je dronk. Er was wijn in overvloed, witte, waar je van hield, met hars erin, en wijn had je sinds bijna een jaar niet aangeraakt. De woede van eerst werd al gauw vrolijkheid, en de vrolijkheid een roes. 'Nou jongens, laten we nu praten over dat schip dat woensdag vertrekt.' 'Later, Alekos, later. We hebben teveel gedronken, laten we lekker gaan slapen.' 'Ja, kom, nog één glaasje en dan gaan we slapen, Alekos!' Geeuwend eindigde je in de kamer van Perdikaris en, onder het portret van de gebroeders Kennedy, de affiche van het Rode Plein met de kathedralen met de gedraaide torenspitsen en het Kremlin, kameraden-wij-zijn-kameraden, sliep je in voor een benauwde droom. Met vissen. Je was met Morakis, op de weg van de aanslag, langs zee, maar hij stond halverwege de wegkant en jij op een klip dicht bij het water. Morakis schreeuwde: 'Vier ogen zien meer dan twee, waarom zijn we uit elkaar gegaan?' Toen wierp een golf twee vissen op de klip. Je wilde ze grijpen maar ze leefden en waren zo glibberig dat ze bliksemsnel wegglipten als je ze maar even aanraakte, en als je er één pakte ontsnapte de andere je, zodat je je op de andere wierp en de eerste verloor, en eronder leed omdat je begreep dat het nergens toe diende er één te pakken: Je moest ze alle twee vangen. Morakis, riep je, Morakis, kom me helpen! Maar Morakis hoorde je niet en je viel van de klip af en toen je op het punt stond te verdrinken, merkte je dat Morakis al eerder dan jij gevallen was. Patitsas schudde je: 'Wat is er? Voel je je niet goed?' 'Waarom?' 'Je was onrustig, je kreunde.' 'Ik had een nare droom. Er gaat iets gebeuren.' 'Er zal niets gebeuren, Alekos. Slaap maar rustig.'

De volgende ochtend was het dinsdag en Patitsas ging heel vroeg weg, terwijl jij nog slaperig was. 'Ah, gisteravond hebben we niet over dat schip gepraat! Al die wijn ook! Om twaalf uur zullen we erover praten. Om twaalf uur zal ik thuis zijn. Tot straks, neem me niet kwalijk, ik ga er vandoor.' Je had zelfs niet de tijd om hem te antwoorden: nee-laten-we-er-onmiddellijk-over-spreken-verdorie. Dat hernieuwde gevoel van onbehagen dat door de wijn was vervaagd, maar je dwong je erover heen te komen, en een paar uur later, toen je opstond, voelde je je bijna vol vertrouwen. Fluitend zette je koffie, dronk die op, zette de radio aan, en meteen kwam het gevoel van onbehagen weer boven. De omroeper zei dat er geen spoor gevonden was noch van jou noch van Morakis en de regering bood een half miljoen drachme aan iedereen die aanwijzingen kon geven die tot de arrestatie zouden leiden. Verdraaid, een half miljoen drachme is een mooi bedrag, meer dan voldoende om iemand in verleiding te brengen. Je moest oppassen, vermijden om geluid te maken wanneer Patitsas en Perdikaris niet thuis waren, het licht niet aandoen, de radio zacht zetten, anders zouden de buren argwaan kunnen krijgen. Een half miljoen drachme. Hm, een half miljoen drachme. Wisten zij dat, die twee, dat je een half miljoen drachme waard was? Je maakte Perdikaris wakker die in de kamer ernaast zijn roes uitsliep: 'Hé, weet je dat ik een half miljoen drachme waard ben?' 'Daar praten ze al minstens sinds gisteren over' mompelde Perdikaris, toen draaide hij zich om en begon weer te snurken. Sinds gisteren?! Sinds gisteren, dat was toch niet mogelijk? En waarom hadden ze je dat niet gezegd? En wie had het tegen hun gezegd? De radio in elk geval niet. Je had geen enkele nieuwsuitzending gemist en dit was de eerste keer dat er over een beloning gesproken werd. De kranten misschien? Nee, de kranten komen 's maandags niet uit. Als het werkelijk in de krant had gestaan zou het nieuws al van zondag zijn en... Je ging terug naar Perdikaris: 'Hé, jij! Wie had het je gezegd, van die beloning?' 'Ach, ik weet het niet, ik herinner het me niet, ik heb teveel gedronken, laat me slapen, wat doet het ertoe?' Hij leek oprecht, je geloofde hem. Oh god, weg met dat wantrouwen, met die verdenkingen: had je je optimisme verloren? Kende je geen geduld meer? Je zou op bed gaan liggen en op Demetrios wachten. Ik-kom-om-twaalf-uur-terug, had hij gezegd. Precies om twaalf uur werd de sleutel in het slot omgedraaid. Je richtte je op een elleboog op: 'Demetrios?' Als antwoord klonk een luidruchtig tumult, toen het geluid van een omvallende stoel; wel twintig politiemannen in burger stormden de woning binnen met getrokken revolver: 'Handen omhoog, of we schieten!'

Dit zijn de foto's die gemaakt werden toen ze je 's middags aan de journalisten toonden, voor dat ze je naar het militaire terrein van Goudi brachten. Je ogen kijken naar de grond, je mond is verzegeld door een hartverscheurende bitterheid, je handen hangen slap uit de ijzers die je polsen omsluiten: je lijkt het symbool zelf van de nederlaag en de vernedering. Een vernedering die niet zozeer voortkwam uit het feit dat je weer gepakt was, alswel door wat het ministerie van Openbare Orde aan de pers verklaard had. 'Leden van zijn organisatie hebben hem verraden om de beloning te ontvangen. Het zijn er twee, zij heten Patitsas en Perdikaris.' Maar tegen jou had de commissaris veel meer gezegd. 'Je dacht gehoorzame en toegewijde slaven te hebben, hè? Al sinds zondag wisten we dat je in de Patmosstraat op nummer 51 zat! We zijn niet eerder naar binnen gegaan omdat we hoopten dat jij naar buiten zou komen: wij hadden je neefje beloofd je niet in huis gevangen te nemen. Hij kwam hier en zei: Hij zal wel naar buiten komen, hij is zo zenuwachtig. En ik heb niet eens iets te eten voor hem achtergelaten!' Twee dagen hebben we gewacht, terwijl we al je bewegingen in de gaten hielden. Toen hadden we er genoeg van, en dat hebben we je neefje en zijn vriend toegeschreeuwd: wat voor spelletje spelen we, hij is in staat daar maanden te blijven, gewend als hij is om in de gevangenis te zitten! En hij: 'Ik zal zorgen dat hij naar buiten komt, ik zal hem naar de haven brengen.' Wij hebben ons geduld verloren. We hebben ons de huissleutel laten geven. Het half miljoen drachme was hem echter niet voldoende, hij heeft ook een baantje bij de Olympic Airlines geëist. We hebben het hem bezorgd. Wij zijn gentlemen, mensen die hun woord houden, geen bedriegers zoals je vrienden.' Later hadden ze je gezegd dat ook Morakis gevangen genomen was. Zij waren hem al bijzonder energiek aan het verhoren. En hij bekende, hij bekende.

HOOFDSTUK IV

Hoe het mogelijk is dat een man, die ter dood veroordeeld is en gegrepen na een wonderbaarlijke ontsnapping, er in slaagt de ontmoediging te overwinnen en meteen een nieuwe vlucht te bedenken, is iets dat men alleen kon begrijpen wanneer men je kende. En toch was dat 't wat er gebeurde toen ze je anderhalve maand later van Goudi terugbrachten naar Boiati. Patsourakos was toen geen directeur meer, de smaad had hem zijn baan doen verliezen, en bij de deur van je cel stond een lelijke man van een jaar of vijftig, met een groot, kaal hoofd en een neus als een grote snavel, je op te wachten. 'Goedendag, Alekos, welkom terug!' welkom terug!' Je bestudeerde hem vanonder je oogharen. Varkensoogjes, dom en tegelijk boosaardig. Dikke lippen, zwak en tegelijk gemeen. Zware, beverige handen, handen die met hetzelfde gemak konden smeken of slaan. 'Wie ben je?' 'Ik ben Nikola Zakarakis, Alekos, de nieuwe directeur.' 'Wat wil je?' 'Met je praten, Alekos, je uitleggen hoe ik erover denk.' 'En hoe denk je erover, Zakarakis? Zeg het me maar.' 'Ik denk, kijk, ik denk dat je een moedige vent bent, Alekos, dat je lef hebt. En omdat ik denk dat je een moedige vent bent, dat je lef hebt, ben ik het meteen eens geworden met kolonel Joannidis. Ik heb hem gezegd: kolonel, wat gebeurd is is gebeurd, laten we zeggen, zand erover, laten we er niet meer over praten. Laten we de fouten die deze jongen begaan heeft vergeten, laten we hem tonen dat we menselijk zijn, laten we hem geen aanleiding geven om zich als een deugniet te gedragen, dan zal hij tenslotte spijt krijgen en tot inkeer komen. En de kolonel: wat stelt u voor te doen, mijnheer Zakarakis? Ik stel voor hem wat toegevender te behandelen, heb ik geantwoord, met hem te praten, hem de handboeien af te doen. Ja, laten we hem die handboeien afdoen, hij draagt ze al bijna een jaar, laten wij ons een gebaar van goede wil veroorloven! Natuurlijk was de kolonel niet enthousiast, maar hij heeft gecapituleerd. Mijnheer Zakarakis, zei hij, u bent de directeur, u bent degene die telt. U heeft de vrije hand, kiest u het systeem dat u wilt.' Oh, god. Stom en toch slim, dreigend en toch verzoeningsgezind: je kende dat soort. Het soort dat zich buigt voor elke macht, voor elke autoriteit, voor elk machtsmisbruik. Leve Papadopoulós, leve Stalin, leve Hitler, leve Mao Tse Toeng, leve Nixon, leve de Paus, leve wie er

toevallig komt, om maar geen moeilijkheden te krijgen. En bovendien het soort dat zich verhaalt op wie er slechter aan toe is dan hij, want alleen op die manier kan hij compensatie zoeken voor zijn eigen kleinheid en zich wreken voor het onrecht dat hij op zijn beurt ondergaat. Uit hem komen de dictaturen voort, met hem worden de totalitaire regimes versterkt. Het is niet toevallig dat hij, gewoonlijk, een uitstekend exemplaar van een cipier is. Je moest meteen de kaarten op tafel leggen, hem eraan herinneren wie je was, hem afwijzen en provoceren om de nieuwe strijd op gang te brengen. Je onderbrak hem: 'Ben je uitgepraat, Zakarakis?' 'Nee, Alekos, ik wilde er nog aan toevoegen...' 'Dat is niet nodig, Zakarakis. Ik weet waarom je gekomen bent. Je bent gekomen om me te zeggen dat ik een mooie jongen ben en dat ik je beval, dat je door me geneukt wil worden. Dat is een oude geschiedenis, iedereen weet dat de knechten van de Junta flikkers zijn. Maar ik heb geen zin om je te neuken, Zakarakis. Vandaag niet en nooit. Dat genoegen kan ik je niet doen, je bent te lelijk en te vet. Je bent walgelijk.' 'Hè? Wat? Hoe?!' 'Ik heb gezegd dat ik je niet zal neuken, Zakarakis, omdat je lelijk, vet en walgelijk bent. Ik zou niet eens je broek kunnen laten zakken om een blik op je lelijk achterwerk te slaan.' 'Schoft! Communistenknecht! Huurling!' En gesticulerend liep hij weg.

Enkele uren later kwam hij koppig weer terug. 'Tja! Het spijt me van die scène. Het was mijn schuld, Alekos, ik had niet begrepen dat je een grapje maakte. Al hadden ze mij wel verteld dat je er van houdt grapjes te maken, dat je een vrolijke jongen bent. Dat had ik niet moeten vergeten. Tja, om het me te laten vergeven heb ik dit voor je meegebracht. Hier, pak aan.' Je ogen lichtten op: hij wilde je een koboloi geven. Sinds minstens een jaar droomde je van een koboloi; het spelen met die soort rozenkrans was een manie van je en in de verveling van het isolement werd het een noodzaak, maar o wee als je 't aannam. Dat zou gelijk staan met hem vrijspreken, hem zeggen ik-begrijp-je-Zakarakis-jij-hebt-ook-familie, jij-bent-ook-een-zoon-van-het-volk, laten-we-vrede-sluiten. En dat zou je zonder hoop overleveren aan zijn spelletje. Je moest volharden in je afwijzende houding, hem tonen dat je noch met zachte noch met harde hand onderworpen kon worden, dat jullie vijanden waren en dat moesten blijven. Je onderdrukte dus de impuls om je vingers uit te steken naar dat kostbare geschenk en, onverschilligheid veinzend, zei je: 'Ik wil het niet hebben.' 'Kom, vooruit, neem het. Ik geef het je graag.' 'Ik heb je gezegd dat ik het niet wil hebben. Ik wil van jou maar één ding, Zakarakis: een wc met een trekker.' 'Een wc met een trekker?! Waar-

om?' 'Omdat ik de emmer niet wil. Die stinkt. Die is onhygiënisch.' 'Maar alle cellen hier hebben een emmer! Niemand heeft een wc met een trekker!' 'De mijne zal die wel hebben.' 'Kom, wees redelijk. En neem mijn cadeautje aan.' 'Ik neem geen cadeautjes aan van de fascisten. Van de fascisten neem ik alleen een wc met een trekker aan. Omdat ik daar recht op heb.' Zakarakis trilde. Hij wist dat je vroeg of laat het woord fascisme zou hebben uitgesproken en over het woord fascisme had hij een antwoord voorbereid. 'Tja, mijn beste Alekos, jij bent jong. Je begrijpt de dingen niet. Op jouw leeftijd sprak ik ook over fascisme.' 'Je wilt me toch niet zeggen dat je er kwaad van sprak, Zakarakis.' 'Ja, toch wel. Ik had geen hersens. En bovendien had Mussolini ons aangevallen, ik had beslist geen vriendelijke gevoelens voor hem. Ik herinner me een avond in Rimini. Weet je, in negentienveertig was ik krijgsgevangene in Rimini, soms discussieerde ik met de Italianen, en die avond zei ik dat Mussolini een misdadiger was, een ramp voor de mensheid...' 'Bravo, Zakarakis! Bravo!' 'En zij antwoordden mij dat Mussolini een natie gesticht had, kalmte en rust aan het hele land had gegeven...' 'En jij geloofde dat, nietwaar?' 'Nee, helemaal niet. Ik heb je gezegd dat ik naïef was, zoals jij nu bent. Ik geloofde het helemaal niet, en ik protesteerde. Ik schreeuwde: zien jullie niet hoeveel ellende jullie doormaken door zijn schuld? En zij: nee, aan onze ellende hebben de Engelsen de schuld, de joden en de communisten. Maar ik, moet je horen wat ik hun antwoordde. Want ik weet m'n woordje te doen, je hebt geen idee wat een goede diplomaat ik ben, ik had ambassadeur kunnen worden. Ik antwoordde hun: van de joden houd ik ook niet, maar in Griekenland, wat zijn jullie daar dan komen doen? De joden zoeken?' 'Maak het kort, Zakarakis, maak het kort.' 'Nee, wees vriendelijk, wacht! Want weet je wat zíj me antwoordden? Zij antwoordden me: daar zijn we gekomen voor Albanië, anders zouden jullie Grieken het ingepikt hebben om het Noord-Epiros te noemen.' 'Dat was waar, Zakarakis.' 'Maar je wilt werkelijk niet luisteren! Want op dat punt zei ik tegen hun: ja, Albanië is van ons, maar het fascisme is misdadig. En weet je tot welke slotsom zíj kwamen? Zij kwamen tot de slotsom dat degene die het fascisme bestrijdt misdadig is, omdat hij, door het fascisme te bestrijden, het communisme in de kaart speelt! Zij hadden gelijk, mijn jongen. Meer dan gelijk, dat weet ik nu. En ik zeg je: jij begaat, in goed vertrouwen, dezelfde misdaad.' 'Geloof je dat werkelijk, Zakarakis?' 'Of ik het geloof? Ik ben er zeker van, wiskundig zeker, mijn jongen. Iedere antifascist werkt voor het communisme en voor de Sovjet Unie.' 'Hm!' Je veinsde verwarring en daarna schonk je hem

zo'n glimlach die niemand kon weerstaan: 'Interessant. Verdomd interessant. Mag ik je een vraag stellen, Zakarakis?' 'Hier sta ik, mijn jongen. Helemaal tot je beschikking.' 'Spreek je Italiaans, Zakarakis?' 'Nee, ik niet. Ik ken alleen maar Grieks. Stel je voor, ik heb nooit Engels of Frans of Duits willen leren. Ik ben een nationalist.' 'Ik begrijp het. En de Italianen in Rimini, spreken die Grieks?' 'Geen woord.' 'En hoe kon je dan zoveel met hen kletsen, idioot, jij die zelfs je Grieks niet kent en je slechter uitdrukt dan een analfabeet?' Hij vergat de beloften die hij zichzelf en Joannidis gedaan had. Hij gaf je stokslagen tot je het bewustzijn verloor. Maar dat kon je niet schelen, dat was wat je wilde. Want zo had je een geldig voorwendsel om hem één van je hongerstakingen op te leggen en om de wc met trekker te krijgen, onontbeerlijk werktuig voor de volgende vlucht.

Doordat hij nog nooit een hongerstaking meegemaakt had, was Zakarakis niet bekend met de kwestie van de eerste drie dagen, met de bijzonderheid dat men alleen dàn een wanhopige behoefte aan voedsel heeft, en dat, wanneer die voorbij zijn, een milde verdoving intreedt die elke neiging tot eten uitsluit. Hij beging dus de vergissing om naar je toe te komen toen je al sinds drie weken vastte, om het te overleven accepteerde je alleen een beetje water. Je wangen waren ingevallen, je benen waren zo dun als polsen geworden, en uit je mond kwam zo'n ondraaglijke stank dat het moeite kostte om dicht bij je te blijven staan. Zodra hij je zag werd hij dus bang en besloot het ministerie van Justitie op de hoogte te brengen. 'Hij gaat dood, hij gaat dood!' 'Als hij doodgaat, wordt u gearresteerd, wij kunnen ons geen internationaal schandaal veroorloven' antwoordden ze op het ministerie van Justitie. Gearresteerd?! Grote goden, hij moest je er werkelijk toe brengen iets in je mond te steken! Zakarakis ging naar de keuken, wierp een blik op de maaltijd die ze voor hem klaargemaakt hadden, ontdekte tot zijn grote spijt dat het zijn meest geliefde gerecht was, linzen, en bracht het je. 'Kalimera, goedemorgen, alsjeblieft!' Een dun stemmetje: 'Wat wil je, Zakarakis? Wat is er?' 'Míjn eten, voor mij gekookt! En ik geef het aan jou. Linzen.' Linzen? 'Ga weg, Zakarakis.' 'Kom, proef er wat van, proef er tenminste wat van, ze zijn lekker weet je, goed voor de gezondheid!' 'Ga weg, heb ik gezegd!' 'Houd je er soms niet van? Heb je liever een biefstukje? Een soepje, bouillon?' Bouillon, ja, daar zou je trek in gehad hebben, wat zou je niet gegeven hebben voor wat bouillon! 'Nee, Zakarakis. Geen bouillon, geen soepje, geen biefstukje. Ik wil een wc met een trekker en verder niets.' 'Maar ik heb je uitgelegd dat niemand hier een wc met een trekker heeft!' 'Jij wel.' 'Ik ben de directeur!' 'En ik ben ik. Ik wil

een wc met een trekker.' 'Die kan ik je niet geven.' 'Dat kan je wel. Je hoeft hem alleen maar te kopen en te laten installeren.' 'Nee. Nee, en nog eens nee!' 'Dan ga ik dood. En dan eindig jij in deze cel wegens dood door schuld. Of zelfs wegens moord, dat zal je zien. Er zullen journalisten uit de hele wereld komen, ze zullen je ervan beschuldigen mij vermoord te hebben door mij zonder eten te laten en door mij te slaan, en ieder land zal sancties treffen tegen Griekenland, dat door jouw schuld niet in de EEG zal kunnen komen.' 'Wàt zeg je?' 'Dàt zeg ik. En Papadopoulos zal het je niet vergeven, Joannidis evenmin. En laat me nu met rust, ik wil in vrede sterven. In de hemel zal ik een wc met een trekker vinden.' Zakarakis ging bijna huilend weg. 's Nachts sliep hij niet en de volgende dagen kwam hij je steeds de pols voelen of je voorhoofd aanraken, terwijl hij bange zuchten slaakte. Je ging zienderogen achteruit en deed niets om het te verbergen. Zodra hij dichterbij kwam, bewoog je de lippen: 'Ik sterf... ik sterf.' Op het laatst capituleerde hij: 'Alekos, hoor je me?' 'Ja...' 'Als ik je nou die wc met een trekker gaf, zou je dan een kopje bouillon aannemen?' 'Ik begrijp het niet... zeg het nog eens...' 'Als ik je de wc met de trekker geef, drink je dan een kopje bouillon van me?' 'Nee, eerst de wc met een trekker en dan de bouillon.' 'Nou góéd dan! Je zàl de wc met een trekker hebben!' 'Onmiddellijk.' 'Onmiddellijk!' Een half uur later kwamen werklui met troffels en breekhamers de cel binnen. En jij nam de bouillon aan, je begon weer te eten.

Het idee van de wc met een trekker, of liever gezegd het idee van de vlucht gebaseerd op de wc met een trekker, dateerde van vele maanden eerder, maar had vaste vorm aangenomen in Goudi toen je begreep dat je vroeg of laat naar je oude cel in Boiati zou terugkeren. Om er uit te vluchten was het namelijk een cel vol deugden. Niet alleen bevond hij zich op de begane grond en grensde aan een weinig gebruikt weggetje, maar de muren waren zo verzadigd van 't vocht dat ze daar neergezet leken te zijn om er een gat in te maken. Het was voldoende over een geschikt stuk gereedschap te beschikken om te graven, over een voorwerp om het groter wordende gat te verbergen, en over een manier om je geleidelijk aan van het puin te ontdoen. Welnu, dat laatste kon alleen maar een wc met een trekker zijn, en nu ze op het punt stonden die te installeren, voelde je je alsof de onderneming al voor de helft voltooid was. Je kon zelfs grapjes maken met Zakarakis: 'Hé, papadopoulaki, waar is dat bord met linzen?' 'Vandaag heb ik geen linzen. Ik kan je een stukje kip aanbieden.' 'Kom op met die kip.' Intussen dacht je na over de manier om de andere twee problemen op te lossen. Allereerst, met welk werktuig zou je moeten

graven? Je had zelfs geen vork, om te eten gaven ze je een lepel en... Verdomd, de lepel! Wat kon je anders verlangen: een breekhamer, een boor? Je verborg de lepel onder de brits, en toen de bewaker die kwam zoeken haalde je de schouders op: 'Wat weet ik van die stomme lepel van je? Die zullen ze meegenomen hebben.' Toen krabde je aan de muur om de proef te nemen. Ja, het werkte, de pleisterlaag liet gemakkelijk los en de bakstenen brokkelden meer af dan je gedacht had. Je zette alles weer in elkaar met behulp van een groot stuk gekneed brood en nu bestudeerde je het probleem van het te bedekken gat. Je had een gordijntje nodig. Maar op wat voor manier de eis van een gordijntje rechtvaardigen, welke list moest je aanwenden om dat te verkrijgen? In elk geval geen nieuwe hongerstaking, de hongerstaking was een wapen dat niet overdreven vaak gebruikt moest worden. Chantage misschien. Ja, je zou wachten tot Zakarakis kwam om bedankjes in ontvangst te nemen, en dan zou je hem chanteren. Hij kwam. 'Ben je tevreden? Bevalt je wc met trekker je?' 'Ja. Alleen het gordijntje ontbreekt.' 'Wat voor gordijntje?' 'Het kuisheidsgordijntje. Nu ik een wc met een trekker heb wil je toch zeker niet dat ik er mee doorga mijn behoefte te doen voor de ogen van wie door het spionnetje naar me kijkt?' 'En wie kijkt door het spionnetje naar je wanneer je je behoefte doet?' 'Allemaal. Jij ook.' 'Ik?!?' 'Ja, Zakarakis. Houd je maar niet van de domme. Ik heb je gezien.' 'Ellendeling! Kreng!' 'Als je me beledigt, vertel ik alles.' 'Dan vertel je wàt, chanteur?!' 'Ik ben geen chanteur, ik ben kuis. Is het mijn schuld dat ik kuis ben, dat ik om een kleinigheid bloos? En verder zou een gordijntje vrolijk staan, ik heb zelfs geen tafel en geen stoel...' 'Ik begrijp het, je wilt je kamer een beetje meubileren. En ik wil je mijn grootmoedigheid tonen: ik zal een tafel en een stoel laten neerzetten.' 'En een gordijntje.' 'Maar wàt gordijntje! Waar vind ik een gordijntje?!'

Nee, de chantage werkte niet. Zelfs de smeekbeden werkten niet. 'Zakarakis, alsjeblieft: het gordijntje.' 'Een gordijntje heb ik niet.' 'De een of andere lap en twee spijkers zijn al voldoende.' 'Nee.' 'Waarom niet?' 'Omdat ik het ben die beslist, begrijp je? De directeur ben ik, begrijp je? Als ik altijd naar je luisterde, dan zou jij tenslotte deze gevangenis besturen! Ik heb genoeg van je pretenties! Ik heb je een tafel gegeven, ik heb je een stoel gegeven, en het gordijntje geef ik je niet! Ik geef het je niet!' 'Als je het me geeft, geef ik je de tafel terug, geef ik je de stoel terug.' 'Nee, het is een principekwestie. En bovendien ben je gek.' Gek? Dat was de oplossing. Je zou hem doen geloven dat je gek was en tenslotte zou hij je tevreden stellen. 's Avonds wachtte je tot hij ging slapen, toen zette je de tafel onder het raam,

daarbovenop zette je de stoel, je trok je op aan de tralies, en: 'Zakarakis! Slaap je, Zakarakis? Je moet niet slapen, Zakarakis! Je moet mijn gordijntje naaien! Ik wil een lichtblauw! Met strookjes!' Of: 'Zakarakis! Heb je mijn gordijntje al genaaid? Heb je er strookjes aan gemaakt?' Zo ging je drie, vier, vijf nachten door, terwijl de andere gevangenen protesteerden: 'Directeur, geef hem dat gordijntje! Wij kunnen niet slapen!' De zesde nacht viel Zakarakis binnen met zijn bewakers en gaf je stokslagen. Maar na de stokslagen gaf hij je het gordijntje. Lichtblauw, met strookjes. En je kon beginnen te graven. Je werkte dag en nacht, onvermoeibaar, je handen gebruikend wanneer de lepel doorboog: je vingers waren vol schrammen en sneden. De pijn voelde je niet eens: naar dat gat kijken dat steeds groter werd, tot het een doorsnede van vijfenveertig centimeter bereikte, was een pijnstillende vreugde. En je zong, je floot, je lachte. Vooral wanneer je de stukjes puin in de wc gooide en doortrok: zonder je er zorgen over te maken of het geen verdenking zou opwekken. Je was overigens niet eens gealarmeerd toen Zakarakis met gefronste wenkbrauwen bij je kwam: 'Zeg eens, ben je ziek? Heb je dysenterie?' 'Ik niet, waarom?' 'Je trekt steeds de wc door.' Die trek ik door omdat ik het leuk vind. Is dat verboden?' 'Nee, het is niet verboden.' Maar in zijn varkensoogjes lichtte een flits van intelligentie op.

En toen kwam de dag waarop de dikte van de overgebleven muur nog maar twee of drie centimeter bedroeg: met een paar harde slagen zou je er doorheen breken. Je hoefde dus alleen maar de nacht af te wachten en met een diepe zucht strekte je je uit op de brits om te fantaseren: eenmaal op het weggetje, zou het dan beter zijn om naar rechts te gaan of naar links? Links lagen de kwartieren van Zakarakis, rechts de keukens. Beter naar rechts. Ja, maar hoe zou je het met de schildwacht klaarspelen? Nou ja, dat probleem met de schildwachten was wel op te lossen, dat had je gezien tijdens de vlucht met Morakis. En ook de hindernis van de ringmuur waar je deze keer alleen overheen zou moeten komen. Het geluk liet je nooit in de steek, in feite was zelfs Zakarakis een geluk geweest. Arme Zakarakis. Hij had je de koboloi en de linzen aangeboden, hij had je de wc met een trekker en het gordijntje met strookjes gegeven, en jij had hem geprovoceerd tot hij buiten zichzelf raakte, je had zelfs van zijn domheid geprofiteerd. Maar had je werkelijk gelijk als je zei dat het types als hij zijn die de tirannieën uitlokken en steunen? Als je er beter over nadacht kwam je

tot de conclusie dat zij de eersten zijn die eronder lijden: in feite was ook hij een gevangene. Altijd opgesloten in die gevangenis om zich te laten vervloeken en beledigen, altijd overgeleverd aan de genade van mensen als Joannidis en van ministers van Justitie, altijd in de greep van de angst, de angst voor wie beveelt, de angst voor wie later zal bevelen. Je zou hem graag gezegd hebben dat je in feite niets tegen hem had, dat je in feite ook hem als een gevangene beschouwde. Je zou hem ook graag bekeren, hem uitleggen dat wanneer hij jou en mensen zoals jij sloeg, hij eigenlijk zichzelf sloeg, degene die hij had kunnen zijn: een vrij en ongehoorzaam man in plaats van een knecht. Jammer dat de tijd ervoor ontbrak. Aan deze dingen dacht je toen Zakarakis de cel binnenkwam. Hij leek erg moe en sprak beleefd tegen je. 'Alekos, wil je me 'n genoegen doen?' 'Zeg het maar, Zakarakis...' 'Ik voel mij niet lekker vanavond, ik heb rust nodig. Niet zingen vannacht, niet de wc doortrekken om je te amuseren.' 'Goed, Zakarakis.' 'Want je hebt een hekel aan mij, dat is logisch, ik ben je cipier en...' 'Ik heb geen hekel aan jou, Zakarakis, ik heb een hekel aan de mensen die je dient. Jij bent ook een gevangene, Zakarakis, zoals Patsourakos het was, zoals alle cipiers van gevangenissen met of zonder dictatuur zijn. Wanneer dit Land zijn vrijheid zal hebben teruggevonden, dan zal je begrijpen wat ik bedoel en waarom ik mij nu zo gedraag. Jullie zijn slachtoffers van de onwetendheid en van de lafheid, jullie hebben geen schuld. De schuld ligt bij degene die beveelt, de wreedheid zit in degene die beveelt. Jij bent niet wreed, Zakarakis, Je bent alleen dom.' Zakarakis glimlachte op dezelfde vreemde manier als op de ochtend waarop hij je gevraagd had of je dysenterie had. Ditmaal bemerkte je het en je werd er pijnlijk door gealarmeerd. Maar het was te laat voor voorzorgen of voor bedenkingen, de nacht brak aan, en terwijl je de ongerustheid trachtte te overwinnen, wachtte je tot de taptoe klonk en tot de stilte inviel.

Elf uur. Twee stevige vuistslagen, een elleboogstoot, en het buitenste laagje van de muur viel. Je keek door het gat naar buiten: het weggetje leek verlaten. Je spitste je oren om eventuele geluiden op te vangen: je hoorde geen enkel geluid. De weg was dus vrij! Met ingehouden adem stak je je hoofd door het gat, toen een arm en een schouder. Je duwde jezelf naar buiten. Op het moment waarop ook de andere schouder er door moest, bleef je steken. Had je de breedte verkeerd berekend? Nee, het kwam door je kleren: het leren jasje, het wollen overhemd, de trui. Naakt zou je er gemakkelijk doorheen kunnen. Je kleedde je helemaal uit, maakte van je spullen een bundel, gooide die naar buiten. Hij kwam neer met een heel lichte plof, het

was een sprongetje van nauwelijks een halve meter. Schitterend! Je stak opnieuw je hoofd met een arm en een schouder door het gat, trok ook de andere arm en schouder naar buiten, schoof naar voren tot aan je middel. Nu was het voldoende om je buik in te trekken: zó. Je te ondersteunen: zó. Weer vooruit te schuiven: zó. En... Gelach kwetste je trommelvliezen gevolgd door een honende stem: 'Het is koud, Alekos. Wat doe je daar half naakt? Waar is je kuisheid gebleven?' Het was Zakarakis, met wel twintig soldaten die langs het weggetje stonden opgesteld. Zakarakis lachte, lachte. Ook de soldaten lachten. Zij lachten zó erg dat de lopen van hun geweren heen en weer zwaaiden als de takken van een boom die door de wind heen en weer wordt geschud.

'En jij dacht dat ik dom was, hè? Je-bent-alleen-maar-dom-Zakarakis. Dom, blind en doof, hè? Je dacht dat ik niet begrepen had wat al dat krabben, dat wc doortrekken en je achter het gordijntje verbergen betekende, hè? Verwaande vent! Opschepper! Weet je waarom ik je je gang liet gaan? Omdat jij mij met rust liet, misdadiger! Omdat ik je op heterdaad wilde betrappen, mij amuseren! Ja, me amuseren!' En dan volgden er slagen: in je gezicht, op je borst, op je geslachtsdelen. 'Want ik tel helemaal niet mee, hè? Ik ben een arme stommeling, ik ben een gevangene zoals jij! Imbeciel, ik ben de directeur! Ik ben het hoofd! Het hoofd! En een intelligent hoofd: ik had zelfs uitgerekend hoelang je er over zou doen, kreng! Ik wist heel goed dat je het vannacht zou proberen! Dat wist iedereen, iedereen! Iedereen had de scheur in de muur gezien! Dat had je niet gedacht, hè, dat er aan de buitenkant een scheur was ontstaan?' En dan volgden slagen: in je gezicht, op je borst, op je geslachtsdelen. Maar het waren niet de slagen die pijn deden, het was de vernedering, het geluid van die woorden, de herinnering aan dat gelach dat je trommelvliezen gekwetst had toen je, met je lichaam half buiten, half binnen, had opgekeken naar de soldaten die langs het weggetje stonden opgesteld en naar hem die honend herhaalde het-is-koud-Alekos-wat-doe-je-daar-half-naakt. Je voelde dat je een rood hoofd kreeg van schaamte, je had willen sterven. Oh, Theòs! Theòs mou! Oh god, mijn god! Te worden geslagen, goed, gemarteld, verscheurd: maar niet belachelijk gemaakt. Dat is niet rechtvaardig, dat is niet menselijk. 'Je verbeeldde je dat ik werkelijk was gaan slapen, hè? Dat ik lekker warm in bed lag en over jouw kletspraatjes nadacht, hè? Weet je hoeveel uren ik je

daar stond op te wachten met mijn bewakers?! Drie uren, drie!' Je gezwollen oogleden gingen omhoog voor een blik vol minachting, je opgezwollen lippen bewogen zich met moeite: 'Ik zal 't je betaald zetten, Zakarakis. Hoe weet ik niet, maar ik zal het je dubbel en dwars betaald zetten. Ik zal je een zenuwinzinking bezorgen, ik zal zorgen dat je in 't gekkenhuis komt.' Zakarakis antwoordde met een laatste schop en toen, moe van het slaan, bezweet, droeg hij je over aan de lui van de ESA, die je in een deken wikkelden en je naar het militaire kamp van Goudi brachten. En daar begonnen weer de gebruikelijke ondervragingen, de gebruikelijke mishandelingen. Ook de pelgrimstocht van de gebruikelijke personages begon weer: Malios, Babalis, Theofilojannakos, Joannidis.

De agressiefste was, ook deze keer, Theofilojannakos. 'Zeg me waarmee je gegraven hebt, waarmee?' 'Met een lepel Theofilojannakos.' 'Dat is niet waar, dat is niet mogelijk, dat geloof ik niet. Zeg me wie je geholpen heeft! Wie zijn je medeplichtigen, wie?!?' 'Niemand, Theofilojannakos.' 'Liegbeest, leugenaar, schijnheilige! Je zal het gauw genoeg bekennen!' 'Met een van jouw valse papieren, Theofilojannakos? Heb je mij nog niet leren kennen, Theofilojannakos? Veeg je gat af met je bekentenissen, haal je schoolgeld terug. Veeg je gat ermee af, dat is nodig!' 'Ik vermóórd je!' De minst verbaasde was Joannidis. Hij keek je strak aan zonder iets te zeggen, zijn kille gezicht bijna ontspannen in een grijns van toegevendheid, en pas na lange tijd zei hij hoofdschuddend: 'Panagoulis, Panagoulis! Ik zei het wel dat je gefusilleerd moest worden, Panagoulis! Het is de schuld van Papadopoulos die niet het lef had je onder de grond te stoppen!' En dan Fedon Gizikis, de opperbevelhebber van het garnizoen van Athene die het bevel om je te fusilleren had getekend. Hij was streng en treurig. Om de linkermouw van zijn jasje bevond zich een rouwband: enige dagen tevoren was zijn vrouw gestorven. Hij boog zich over je heen terwijl je geboeid op de grond lag, naast een onaangeroerde maaltijd op een dienblad, en zei: 'Mijnheer Panagoulis! Eet u alstublieft wat, mijnheer Panagoulis.' Hij was, in veertien maanden, de eerste die u tegen je zei. Je antwoordde hem dus even beleefd: 'Zonder bestek, generaal? Neemt u mij niet kwalijk, generaal, maar ik ben geen hond.' 'Ik weet het, mijnheer Panagoulis, ik weet het. Maar u moet hun wrok begrijpen. Zodra ze u een lepel geven, gebruikt u die om u door de muur heen te graven!' Je kreeg een ingeving. Dit was de juiste persoon, dit was de juiste gelegenheid om je te wreken op Zakarakis en op degenen die je hadden vernederd en uitgelachen. Als je erin zou slagen deze beleefde en gezaghebbende man te overtuigen,

dan zou de val moeiteloos dichtslaan. Je zocht zijn wat argeloze ogen, je trok iedere spier van je gezicht samen in overdreven verbazing: 'Generaal! U gelooft toch niet aan de geschiedenis van de lepel!? Een muur is geen caramelpudding!' 'Wat zegt u, mijnheer Panagoulis! Wàt zegt u!?' 'Ik zeg dat het de bewakers geweest zijn die mij geholpen hebben, generaal: dezelfden die mij later gearresteerd hebben. Ik zeg dat het Zakarakis geweest is, generaal. Het idee is steeds van Zakarakis uitgegaan! Hij heeft het mij aan de hand gedaan. Hij hoopte na mijn vluchtpoging overgeplaatst te worden, weg te gaan net als Patsourakos! Hoe kon ik vermoeden dat hij een dubbel spel speelde, generaal? Ik heb hem geloofd en, met uw welnemen, u zou hetzelfde gedaan hebben! Wanneer de directeur van een gevangenis de cel van een gevangene binnenkomt en tegen hem zegt: laten we het op een accoordje gooien, jij hebt er belang bij te vluchten, ik heb er belang bij overgeplaatst te worden, laten we elkaar helpen, enzovoort! Wanneer hij hem zijn bewakers ter beschikking stelt, hem het droombeeld van de vrijheid voorspiegelt... Generaal, ik vraag mij zelfs af of het dubbele spel wel in zijn plannen was opgenomen: hij leek zò eerlijk tegenover mij! Misschien heeft hij zijn houding op het laatste ogenblik veranderd uit vrees dat één van de bewakers zou spreken. Hij was er zó op gesteld om, net als Patsourakos, weg te komen van Boiati!' 'Mijnheer Panagoulis, ik kan mijn oren niet geloven. Het is ongehoord! Volstrekt ongehoord!' 'Dat vind ik ook, generaal. En tegenover u beken ik deze kwestie graag omdat u een gentleman bent, een beschaafd en correct persoon, een ware militair. U heeft mij nooit mishandeld, nooit. En u weet heel goed dat ik tegenover de anderen mijn mond niet open zou doen: wanneer ik gemarteld word, spreek ik niet.' 'Dat weet ik, mijnheer Panagoulis, dat weet ik. En ik moet het toegeven: u bent een man van eer. Maar wat u mij toevertrouwt is zó schandelijk, zó ongelooflijk!' 'Ik ben het met u eens, generaal, maar het is de waarheid. De zuivere waarheid helaas. Stelt u zich voor, toen het niet lukte het gat te maken, kwam Zakarakis mij herhaaldelijk zeggen: probeer het nog eens, probeer het! Ik zal je een breekhamer geven! En omdat ik op een dag moe was, het werkelijk niet klaarspeelde, werd hij boos. Hij zei: je wilt toch zeker niet dat ík dat gat in de muur voor je maak? Maar daarna stuurde hij toch een paar bewakers om mij te helpen. Dan-kan-ik-tenminste-weg-net-als-Patsourakos. Hm! En wat hij zei over officieren, over u in het bijzonder, generaal! Ik bedoel niet de militairen die ik zelf veracht, de knechten van de Junta; ik bedoel militairen zoals u, generaal!' 'Dank u, mijnheer Panagoulis. U bent een zeer correcte vijand, mijnheer Panagoulis.

Maar u zult er zich rekenschap van geven dat ik deze informatie niet vóór me kan houden, dat ik ze zal moeten rapporteren.' 'Ik geef mij er rekenschap van, generaal. Ik zal ervoor boeten, maar dat doet er niet toe. Rapporteert u, generaal, rapporteert u.' 'Tot ziens dan, mijnheer Panagoulis.' 'Tot ziens generaal.' 'Ik zal u een lepel laten brengen, mijnheer Panagoulis.' 'Dank u, generaal.' 'En eet u alstublieft wat hè?' 'Ja, generaal.'

Hij groette je, saluerend alsof je een meerdere van hem was, en hij verwijderde zich, ten prooi aan een ziedende verontwaardiging. Enkele minuten later rapporteerde hij alles aan Joannidis die, met evenveel verontwaardiging, Theofilojannakos bij zich ontbood. 'Dus dat gat is gegraven met een lepel!' 'Ja, kolonel. Die schooier heeft het bekend.' 'Een gewone soeplepel.' 'Ja, kolonel, dat staat nu vast.' 'En niemand heeft hem geholpen, niemand heeft hem bijvoorbeeld een breekhamer gegeven.' 'Nee, kolonel. Het is een beest, die vent, dat is bekend.' 'En u bent een idioot! Een nietsnut, een sufferd!' 'Kolonel!' 'Een imbeciel! Een ondervrager van het jaar nul, een amoebe!' 'Kolonel!' 'Verdwijn uit mijn gezicht of ik schop u eruit!' Intussen waren de bewakers die op het weggetje om je gelachen hadden naar Goudi gebracht en uit de kamers waar zij geslagen werden klonk hun geschreeuw je zoeter in de oren dan harpmuziek. 'Nee, help, nee! Ik heb er niets mee te maken! Ik ben onschuldig, onschuldig, ik zweer het! Nee, ik heb hem niet geholpen, nee! Hou óp, moedèr, hou óp!' Met enkelen werd je ook geconfronteerd, en zij waren zó toegetakeld dat je een ogenblik in de verleiding kwam om hen onschuldig te verklaren. Maar de herinnering aan het schaamrood dat je wangen gekleurd had was te vers, zodat je hetgeen je tegen Gizikis gezegd had bevestigde en er nog een schepje bovenop deed: 'Ja, zij zijn het. Zakarakis had hun de breekhamer gegeven, en zij hielpen mij met de breekhamer. Daarna brachten zij het puin weg zodat de wc niet verstopt raakte.' 'Het is niet waar, het is niet waar!' 'Het is waar, helaas. En omdat zij lui waren, omdat zelfs Zakarakis er niet in slaagde hen het puin snel te laten wegbrengen, gooide ik op een bepaald moment alles in de wc die werkelijk verstopt raakte. En zij wilden die, om mij dwars te zitten, niet repareren.' Zakarakis daarentegen zag je niet. Joannidis wilde hem helemaal voor zich. Om precies te zijn, Joannidis had enige twijfel. Hij had je beter door dan wie dan ook en hij wist dat je overal toe in staat was: ook tot het afstand doen van de eer van die vlucht door te liegen om zo Zakarakis in moeilijkheden te brengen. Maar zijn twijfel voedde een redenering en, van welke kant hij de zaak ook bekeek, die redenering leek hem volkomen juist. Waarom zou hij

Zakarakis moeten verwijderen? Als je gelogen had zou er van nu af aan geen betrouwbaarder en onbuigzamer bewaker zijn dan Zakarakis. Als je daarentegen de waarheid had gezegd, dan moest Zakarakis gestraft worden, maar niet zoals hij hoopte. Het had dus geen zin om tijd te verdoen aan een onderzoek of aan verwijten: wat minachting zou voldoende zijn. Hij riep hem bij zich en: 'U wilde dus met pensioen gaan, Zakarakis.' 'Ik begrijp u niet, kolonel.' 'U begrijpt me, Zakarakis, u begrijpt me. De man die niet spreekt heeft deze keer gesproken. Ik weet alles, u kunt u de komedie besparen.' 'Kolonel, ik blijf volhouden dat ik u niet begrijp. Ik ben moe, dàt wel, u kunt u niet voorstellen hoe die vijf maanden met die ellendeling geweest zijn. Ik zou graag overgeplaatst willen worden, dàt wel, om hem niet meer te zien en niet meer te horen, om te vergeten dat hij bestaat. Maar met pensioen! Nee, nee!' 'Overgeplaatst, Zakarakis? Heb ik dat goed gehoord? Heeft u gezegd overgeplaatst?' 'Ja, kolonel. Als het mogelijk zou zijn, ja. Ik houd het niet meer uit, kolonel! Het is een duivel, ik verzeker het u, een duivel!' De stem van Joannidis werd ijziger dan ooit. 'Ik ken hem beter dan u, Zakarakis. Het is een duivel, dàt wel, maar hij is eerlijk. Precies het tegenovergestelde van u die een imbeciel bent en oneerlijk. Ik zou u moeten arresteren, Zakarakis, u wegens verraad voor een krijgsraad slepen. Maar dat zou te weinig voor u zijn, dat zou een geschenk zijn en...' 'Een krijgsraad, kolonel? Een proces wegens verraad?!? Kolonel, ík heb die misdadiger gegrepen, ík ben het die...' 'Val mij niet in de rede, Zakarakis. Ik heb vooropgesteld dat ik geen komedie accepteer. En ik herhaal dat de krijgsraad te weinig voor u zou zijn, een geschenk. Ik weet welke straf u verdient. Weet u welke dat is? U blijft waar u bent, Zakarakis. U blijft in Boiati! Met hem! U zult hem op uw nek hebben zolang hij leeft, dat zweer ik!' 'Nee, kolonel, nee! Dàt niet!' 'Ja, zeg ik u. En vanaf dit ogenblik draag ik u ook een nieuwe taak op, Zakarakis: een speciale cel voor hem te bouwen, een cel waaruit hij, zelfs als u de deur voor hem open doet, niet ontsnappen kan. En nu eruit. En pas op Zakarakis: als u faalt beloof ik u iets ergers. Dan sluit ik u samen met hem achter de tralies!'

Twee weken lang leefde Zakarakis als een larve. De botsing met Joannidis had hem zò van zijn stuk gebracht dat hij, zoals hij je in een ogenblik van zwakheid zou bekennen, er niet eens in slaagde zijn echtelijke plichten te vervullen, terwijl zijn vrouw hem tevergeefs plaagde met spottende opmerkingen: 'Het lijkt wel of zij het Parthenon bij je besteld hebben!' Van de wanhopige willoosheid die hem verslapte, het machteloze bewustzijn van zijn onvermogen, bevrijdde

hij zich alleen wanneer hij droomde dat hij je weer in een cel had, maar dan een waaruit je niet zou kunnen ontsnappen. Maar wàt voor soort cel?! Dat was de vraag die hem de slaap, de eetlust, de sexuele kracht ontnam. Joannidis had hem zelfs de verantwoordelijkheid voor de keus opgelegd: 'Dat is úw zaak, Zakarakis. Ik geef u drie maanden de tijd. Na Kerstmis moet hij klaar zijn.' Na Kerstmis! Nog maar drie maanden! In de hoop het probleem op te lossen, bladerde Zakarakis in catalogi en architectuurboeken, leerde moeilijke uitdrukkingen: potentiële energie, wrijvingsweerstand, stelling van Maxwell, van Betti, van Clayperon. Maar tevergeefs. Accoord, het moest een cel zijn van gewapend beton en met zó'n stevige basis, zulke dikke muren, dat er niet eens met een pneumatische boor doorheen te komen was. Accoord, hij moest dubbele deuren hebben, van staal, bijna onzichtbare ramen, het dak versterkt door een elektrisch circuit dat je als een bliksem zou treffen alleen al door ernaar te kijken. Maar ook dat zou niet voldoende zijn, hij voelde het: er was iets beters nodig, iets meer. Kijk, iets dat niet alleen je lichaam maar ook je fantasie gevangen zou houden: iets dat je hersens zou beletten om te denken. Met zijn primitief denkvermogen had hij namelijk begrepen dat dit het punt was, je hersens beletten om te denken, want de volgende keer zou je niet je toevlucht nemen tot een gat in de muur, maar van een geheel nieuwe duivelse streek. En o wee als het je zou gelukken: Joannidis zou geen medelijden hebben. 'Pas op, Zakarakis! Als u faalt beloof ik u iets ergers dan de krijgsraad. Ik sluit u samen met hem op achter de tralies!' Toen, op een dag tegen het eind van november, terwijl hij over een kerkhof liep en een graftombe in de vorm van een kapelletje zag, kwam het idee op: een graftombe! Dat was het wat die duivel nodig had: een graftombe! Een cel die de vorm en de afmetingen van een graftombe had. Hij zou een graftombe voor je bouwen. Misschien zelfs met een cipresje ernaast. Stond er niet al een cipresje op de grote centrale binnenplaats? En als een kunstenaar die bang is de scheppingsdrang te verliezen als hij niet op staande voet gehoor geeft aan zijn inspiratie, keerde Zakarakis onmiddellijk terug naar Boiati, tekende een parallellepipedum, stelde er de maten van vast. Twee maanden later was de cel klaar. De vreselijke cel waar je vier jaar in zou blijven vanaf een ochtend in februari.

Die vreselijke ochtend in februari. Je was in Goudi, die vreselijke ochtend in februari, en je had je werkelijk niet voor kunnen stellen dat Zakarakis zijn Parthenon had gebouwd. Je maakte je zelfs de illusie dat je aan zijn heerschappij onttrokken was. Je had het niet al te slecht in Goudi, de directeur liet je nooit de handboeien aandoen, de

bewakers bleven dikwijls een praatje met je maken, en bovendien had je een nieuwe Morakis leren kennen: een soldaat die bereid was je te laten vluchten. 'Kijk mij eens aan, Alekos, herinner je je mij?' 'Nee.' 'En toch ken je me, Alekos, je hebt me gezien.' 'Waar? Wanneer?' 'Op het hoofdkwartier van de ESA, meteen na je arrestatie, tijdens een mishandeling.' 'Een mishandeling?' 'Ja, zij bevalen mij je stokslagen te geven en ik gaf je stokslagen. Maar daarna schaamde ik mij zó.' 'Dat geloof ik niet.' 'Het is de waarheid, Alekos, de waarheid. Ik schaamde mij zó dat ik zwoer je te helpen bij de eerste gelegenheid en...' 'Dat geloof ik niet.' 'Ik zwoer je te helpen en ik zei bij mijzelf: als ze hem niet vermoorden, zal ik op een dag iets voor hem doen.' 'Denk erom dat Morakis zestien jaar gekregen heeft.' 'Dat weet ik.' 'En de volgende keer verliezen zij geen tijd om mij te arresteren, dan schieten ze op mij en op wie bij mij is.' 'Dat weet ik.' 'Maar wàt weet je, hansworst.' Je gebruikelijke systeem volgend had je hem bespot, bedreigd, vernederd, maar tenslotte had je jezelf ervan overtuigd dat hij niet loog en samen hadden jullie een plan voorbereid. Geen lichtzinnigheden deze keer, geen bravourestukjes. Behalve een uniform zou hij je militaire documenten verschaffen om Goudi uit te komen, een vals paspoort, een bril om je gelaatstrekken te veranderen, en bij de uitgang zou een auto je opwachten, in de baai van Vouliagmeni zou een jacht je oppikken, klaar om uit te varen en de extra-territoriale wateren te bereiken. Enige moeilijkheid, de twee hangsloten die je celdeur op slot hielden: een kapitein had de sleutels. 'Ik kan ze niet van hem wegpikken, Alekos.' 'Dat is niet nodig. Ga maar naar een ijzerwinkel en koop alle sleutels die je geschikt lijken.' Hij was erheen gegaan, was met een vijftig sleutels teruggekomen, en één daarvan had het eerste hangslot geopend. Het tweede niet. 'Wat doen we nu, Alekos?' 'Heel eenvoudig: je koopt er nog meer. Koop alle sleutels die in de handel zijn. Met proberen en nog eens proberen zullen we de goede wel vinden.' Hij was weer gegaan, was weer teruggekomen, met zowat een honderd sleutels. Van acht uur tot elf uur 's ochtends, gedurende zijn dagdienst, en vervolgens van tien uur tot middernacht, gedurende zijn avonddienst, was hij met het tweede hangslot bezig geweest, zwetend, bevend bij de gedachte verrast te worden. 'Laten we deze eens proberen.' 'Past niet.' 'Deze.' 'Past niet.' 'Deze.' 'Past niet.' En bij de achtendertigste sleutel: 'Die past!' Het slot was opengegaan. 'Goed. Kan je het morgen klaarspelen?' 'Ja, alles is klaar.' 'Ook de auto, ook het jacht?' 'Ja, die wachten al dagen.' 'Om middernacht dan. Tot morgen.' Middernacht was een volmaakte tijd. Om middernacht sliep het kamp.

Je zong, die ochtend, zoals in de tijd van de wc met de trekker. 'De witte duiven zijn weggevlooogen! De lucht heeft zich gevuld met raaaven!' Maar je zong niet lang want tegen negen uur kwam een peloton de cel binnen: 'Pak je boeltje bij elkaar, Panagoulis. Je gaat weg.' 'Ga ik weg...? Waarheen...?' 'Naar Boiati, Panagoulis. Je gaat terug naar Boiati.' Een vrachtwagentje, een reis zonder eind, een neiging om te huilen die je de adem benam, en daar waren de grauwe omtrekken van Boiati, met zijn ringmuur en zijn wachttorentjes. Zakarakis wachtte je bij de ingang op, de handen op de heupen, en zijn lelijk, olijfkleurig gezicht hield met moeite een uitdrukking van triomf in. 'Kijk eens wie daar is, kijk eens wie we terugzien! Kom, mijn beste, kom maar! Je hebt er geen idee van wat ik voor je heb klaargemaakt terwijl je met vacantie in Goudi was.' Hij pakte je bij een arm, duwde je voort over het weggetje dat naar de binnenplaats met de cel waaruit je ontvlucht was leidde, hij ging er voorbij zonder stil te staan. Hij sloeg rechtsaf, linksaf, weer rechtsaf, en je hart klopte onstuimig: je voelde dat er iets ergs ging gebeuren wanneer Zakarakis zou zeggen we-zijn-er-mijn-beste-we-zijn-er. Iets afschuwelijks, iets dat je meer zou folteren dan alle folteringen die je tot nu toe had ondergaan.' We zijn er, mijn beste! We zijn er! Bevalt het je? Dit is voor jou, helemaal voor jou, alleen voor jou!' En midden op het plein verscheen, als een klap in je gezicht, de graftombe met het cipresje. 'De cipres is wat klein, mijn beste. Maar hij zal groeien.'

Jij zei dat het niet mogelijk was zich een idee te vormen van die cel als men hem niet gezien had. En daarom vroeg je, toen de Junta gevallen was, aan de minister van Defensie Evangelis Tossitsas Averoff toestemming om de cel te fotograferen. Maar hij stond het je niet toe. Je vroeg het hem opnieuw toen je parlementslid was, en legde uit dat het geen gril was, maar de noodzaak om de wereld te tonen hoe gevangenen onder een dictatuur behandeld worden, maar opnieuw weigerde hij het je. Halsstarrig vroeg je 't hem, drie jaar lang, iedere keer de verdenking naar voren brengend dat hij voor de wereld het voorwerp van de schande wilde verbergen, dat hij misschien zelfs van plan was om de herinnering eraan uit te wissen door het met de grond gelijk te maken, maar hij bleef het je steeds weigeren. Hij liet je niet eens het hek van Boiati binnengaan om er een blik op te werpen, om bij jezelf te zeggen, kijk, daar zat ik ingemetseld, en ik heb het overleefd, ik heb gewonnen. Je hebt de cel nooit teruggezien, nooit gefotografeerd.

Maar na je dood, in de dagen waarin ik als een pelgrim op zoek ging naar de sporen van een verzonken verleden, naar wegen of gebouwen die dikwijls niet meer bestonden, afgeknotte kolommen, stukken ijzerdraad heen en weer geslagen door de wind, zag ik de cel voor je terug, fotografeerde ik hem voor je. De bulldozers van Evangelis Tossitsas Averoff waren bezig hem af te breken. Nu de wachttorentjes, een groot deel van de ringmuur, de middelste barakken gesloopt waren, brokkelde alles af tot niets, zodat ik met moeite de binnenplaats herkende waar ze je op die vernederende dag hadden laten voetballen, het kantoor van Zakarakis, de cel waaruit je met Morakis ontsnapt was en waarin je was teruggekeerd om de strijd van de wc met de trekker te voeren. De cel herkende ik door het gat in de muur: vanaf het weggetje was nog het gerepareerde stuk te onderscheiden. Maar toen kwam ik bij de grote binnenplaats die Zakarakis had uitgekozen om zijn Parthenon op te richten, en in een flits herkende ik het want alleen al bij het zien ervan stond mijn hart stil. Het was werkelijk een graftombe, je had niet overdreven. Van een graftombe had het de kleur, de afmetingen, de aanblik: slechts een raampje van dertig bij dertig centimeter onderbrak de platte eenvormigheid van het cement, en de opening van de uiterst kleine deur die toegang gaf tot het voorvertrek van de cel. Binnen was het erger. Want binnen merkte ik dat alles nog veel kleiner was dan aan de buitenkant leek: tweederde van de ruimte was in beslag genomen door het voorvertrek. De eigenlijke cel was achterin, achter een hekje dat tot op kinhoogte uit een stalen plaat bestond en daarboven uit tralies. De oppervlakte was nog geen twee bij drie meter: laten we zeggen de afmeting van een tweepersoonsbed. Niet veel meer. Toch is die vergelijking nog onnauwkeurig want zo zou men kunnen denken dat de ruimte waarin je je kon bewegen die van een tweepersoonsbed was. Dat was niet zo. Om zich te bewegen was er alleen een strook van één meter tachtig lang en negentig centimeter breed, de rest werd ingenomen door een brits en door een hokje met een primitieve wastafel en een wc. De brits, die op vijftig centimeter van de grond was vastgemaakt, was ingesloten door de hoekmuren en de muur van het hokje. Op bed liggen was dus als in een doodkist liggen, ook door de erg lage zoldering en door de duisternis. De duisternis was bijna volslagen. Afgezien van een fletse blauwe lamp, kwam er alleen wat licht binnen uit het voorvertrek, waar de zoldering uit horizontaal ijzerwerk bestond. Maar echt licht was het eigenlijk niet, want boven het ijzerwerk was een rooster, daarboven een ijzeren traliewerk, en door dat ijzeren traliewerk sijpelde de zon binnen als door een zeef, druppelsgewijze

nauwelijks een flets schijnsel gevend, als zwakke gele naalden. De regen daarentegen kwam er gemakkelijk doorheen, evenals 's winters de koude en 's zomers de warmte, kortom, het was een graf blootgesteld aan elke slechte weersgesteldheid. Ik sloot mij erin op. Ik probeerde te lopen op de strook van één meter tachtig bij negentig, mij het gedicht herinnerend dat zei: 'Drie stappen vooruit / en weer drie terug / duizend maal dezelfde weg / de wandeling van vandaag heeft mij vermoeid...' Drie stappen? Men deed er hoogstens twee, en dan werd men al duizelig. Ik probeerde mij op de brits uit te strekken. De lage zoldering en de wanden die de brits insloten beletten mij adem te halen. Ik greep mij vast aan de tralies, om weer op adem te komen, ik dwong mijzelf de verleiding te weerstaan het hekje open te duwen. Toen het mij leek dat ik daarbinnen al uren had doorgebracht, keek ik op mijn horloge: er waren pas tien minuten om. Ik probeerde het daarom opnieuw, met al mijn wilskracht, maar de tijd druppelde zo langzaam dat men de zin van het gebeuren verloor, de geest kristalliseerde in een doodse stilte, en in die stilte baande één enkele gedachte zich een weg: eruit, eruit, eruit!

En toch toonde je geen ogenblik aan Zakarakis dat je je verloren voelde en, met een brede glimlach, antwoordde je hem: 'Bravó, Zakarakis! Heb jij dat gemaakt?' 'Ja, dat heb ìk gemaakt.' 'Dat geloof ik niet, Zakarakis. Daar heb je het verstand niet voor.' 'Toch wel! Ik heb het gemaakt, dat zweer ik, ìk heb het getekend!' 'Geféliciteerd.' Toen wees je op het voorvertrek. 'Is dit ook voor mij?' 'Nee, dat is voor de bewakers wanneer ze je je portie komen brengen. Maar als je braaf bent geef ik het je dertig minuten per dag om erin te wandelen.' 'Goed, Zakarakis, goed.' 'Heb je niets anders te zeggen?' 'Jawel, Zakarakis. Ik zal ontsnappen, Zakarakis.' 'Nee, hieruit zal je niet ontsnappen.' 'Ik zal ontsnappen, wedden?' 'Goed, we wedden. Om wat?' 'Een kolonelsuniform.' 'Accoord.' Hij vergrendelde het hekje en de buitendeur en liet je alleen met je gedachten. Je moest je hersens laten werken, nadenken zonder je door woede te laten overmeesteren, zonder energie te verliezen met het betreuren van het ongelukkige noodlot waardoor de sleutel van het tweede hangslot niet vierentwintig uur eerder gevonden was, zonder deze traan langs je wang te laten rollen, deze traan die de wimpers nat maakt. Er moest toch een oplossing zijn om hier uit te komen, een paar dagen zouden voldoende zijn om die te ontdekken, en met dergelijke bespiegelingen bracht je de eerste dag door, en de tweede, de derde, de vierde, de vijfde. Intussen verzamelde je inlichtingen, indrukken, en verwerkte die: rondom de graftombe stonden zestien bewakers, drie langs iedere zijde en één op

elke hoek, het eten brachten ze met z'n vieren... Nieuwe, botte gezichten. Misschien lag de oplossing in die nieuwe, botte gezichten, misschien zou het niet moeilijk voor je zijn de bewakers voor de gek te houden, om de manier te vinden om de cel uit te komen. De hindernis was niet de cel, het was de ringmuur met prikkeldraad: was het normaal prikkeldraad zoals in de tijd van de vlucht met Morakis of een draad waar elektrische stroom door liep? Je kon het niet vragen, je zou verdenking wekken. Er bleef je dus niets anders over dan te gokken, deze keer op goed geluk, rouge ou noir et rien ne va plus: als je geëlektrokuteerd werd was het een draad die onder stroom stond; als je ongedeerd bleef was het een normale draad. Het was ook daarom de moeite van het proberen waard, omdat de truc waarvan je gebruik zou maken om uit de cel te komen zo mooi was. De mooiste, de amusantste die je fantasie ooit had uitgedacht. En op de zesde dag besloot je het te wagen. De avond viel, de vier bewakers kwamen binnen met het eten, twee bleven in het voorportaal staan, één opende het hekje, één stapte over de drempel met het dienblad en meteen viel het dienblad op de grond. God-nog-aan-toe, de cel was leeg en op de brits lag een briefje: 'Beste Zakarakis, ik zal terugkomen om het kolonelsuniform te halen. Als je Theofilojannakos en Hazizikis ziet, zeg hun dan dat ik ze bloed zal laten plassen. Als je Joannidis ziet, zeg hem dan dat hij je met pensioen stuurt. Je zeer toegenegen Alekos.'

Ook de twee wachters uit het atrium snelden toe. 'Waar is hij?!?' 'Hij is er niet!' 'Onmogelijk.' 'Onmogelijk?! Kijk dan!' 'Wie heeft hem vanochtend het eten gebracht?' 'Jij, dat heb jij gebracht.' 'Leugenaar!' 'Leugenaar tegen mij?' 'Ja, tegen jou.' 'Houd je kalm, jongens. Laten we ons verstand gebruiken. Heb je de deur goed op slot gedaan toen je naar buiten ging?' 'Jazeker!' 'En de sleutels, aan wie heb je die daarna gegeven?' 'Aan jou, ik heb ze aan jou gegeven!' 'Aan mij?! Leugenaar!' 'Jongens, laten we geen ruzie maken onder elkaar! Laten we hem liever zoeken!' En hun ogen inspecteerden de zoldering, de muren, alsof je een vlieg was. Intussen hield je, ineengedoken onder de brits je adem in en de drang tot lachen. Precies datgene wat je voorzien had was aan 't gebeuren: zij keken niet op de enige plaats waar je je schuil kon houden, namelijk onder de brits. Zouden ze zo stom zijn om ook de tweede fout te begaan, namelijk weggaan zonder het hekje en de deur weer te sluiten? Kijk, nu zaten ze op de brits, ze klaagden maar-hoe-heeft-hij-het-klaargespeeld-god-nog-aan-toe-hoe-heeft-hij-het-klaargespeeld, ze zeiden er-moet-alarm-geslagen-worden, ze gingen naar buiten zonder het hekje en de deur weer te sluiten. 'Alarm! Alarm!' Nu was het kamp één enkele schreeuw:

'Alarm, alarm!' Je wachtte een paar seconden en toen wèg, om met de anderen mee te schreeuwen alarm-alarm. Je bereikte een boom, vandaar het keukengebouw. Een schaduw kwam vlak langs je, een soldaat. Hij vroeg je: 'Heb jij hem gezien?' 'Ja, daarginds!' antwoordde je, wijzend op iemand die in tegenovergestelde richting rende. Hij bedankte je, liep 'daarginds-daarginds' schreeuwend verder. Niemand bekommerde zich om je, niemand nam de moeite om de schijnwerpers aan te steken, je kon proberen de ringmuur te bereiken. Je bereikte die, je begon ertegenop te klimmen, je was er bovenop, rouge ou noir et rien ne va plus, je raakte het prikkeldraad aan. Nee, er stond geen elektrische stroom op, maar het scheurde je vlees erger kapot dan de avond waarop je met Morakis vluchtte. Hoelang zou je er deze keer over doen om je los te maken? Het donker hielp maar het alarm moest ophouden. Je vormde een luidspreker met je handen: 'Alarm afgelopen! Alarm afgelast!' Een stem herhaalde: 'Alarm afgelopen! Alarm afgelast!' Zij sloten zich er allemaal bij aan: 'Alarm afgelopen! Alarm afgelast!' Toen een boze snauw van een sergeant: 'Wie heeft er gezegd alarm afgelopen?' 'Hij!' 'Hij, wie?' 'Die vent in burger!' 'Die vent in burger?! Stommelingen! Zoek hem!' Je rukte het prikkeldraad van een been af, je bleef er met een arm aan vastzitten. Je mouw werd nat van 't bloed. Had je een ader gescheurd? De pijn verlamde je een seconde te lang. 'Ik zie hem!' 'Waar?' 'Op de muur! Grijp hem!' Er ging een schijnwerper aan, je werd overstroomd door licht. En je stond op het punt te springen toen je voelde dat je vastgegrepen werd: 'Ik heb hem beet sergeant!'

Er volgde een tamelijk kort vasten op. In het buitenland bleef men zich met je bezighouden en Zakarakis was steeds banger dat je dood zou gaan. 'Eet!' 'Nee!' 'Eet alsjeblieft!' 'Nee.' 'Het is eten dat je moeder gebracht heeft.' 'Dan moet zij het maar opeten.' 'Vooruit, zeg me wat je wil.' 'Dat heb ik je gezegd: ik wil een kolonelsuniform. Daar heb ik recht op. Ben ik ontsnapt ja of nee?' 'Nee, want ik heb je weer gepakt.' 'Dat telt niet. Uit de cel ben ik ontsnapt en ik heb je getoond dat je een idioot bent.' 'Jij bent zelf idioot!' 'Nee, ik ben intelligent. En ik wil het kolonelsuniform.' 'Wat moet je daarmee, met een kolonelsuniform!?' 'Het aantrekken. Het is carnaval, met carnaval verkleedt men zich, en het gekste pak dat er bestaat is het kolonelsuniform omdat je baas, Papadopoulos, het draagt.' 'Ellendeling!' 'Pias!' De volgende dag, dezelfde dialoog. Tenslotte de vertwijfelde schreeuw van Zakarakis: 'Breng hem een kolonelsuniform!' 'Dat is er niet, mijnheer de directeur, er zijn hier geen kolonels.' 'Vindt er een!' Zij vonden het, je trok het aan en je at. Zakarakis

kwam terug. 'Geef het mij nu terug.' 'Geen denken aan.' 'Ik heb het je alleen gegeven om je te laten eten. Je hebt gegeten, geef het dus terug.' 'Nee.' 'Trek hem het unifòrm uit!' Met z'n vijven sprongen ze op je af. Belemmerd door de uiterst kleine ruimte, tegen elkaar aan botsend, met hun ellebogen tegen de muren stotend, trokken ze het uit. Ze trokken ook je schoenen uit, lieten je dagenlang zonder, en het was koud. Het vasten begon opnieuw. 'Eet.' 'Nee.' 'Wat wil je?' 'Mijn schoenen.' 'Hier zijn je schoenen. Eet je nu?' 'Nee.' 'Wat wil je nou nog meer?!' 'Ik wil een bad nemen. Want ik stink en ik heb luizen. Net als jij Zakarakis.' 'Ik stink niet! Ik heb geen luizen!' 'Die heb je wèl. Je hebt er één die negentig kilo weegt. Dat ben jezelf.' 'Ik vermoord je!' 'En jij eindigt voor de krijgsraad, wegens moord. Dat heeft Joannidis tegen je gezegd.' 'Vooruit dan maar, geef hem zijn bad!' 'Warm, ik wil een warm bad. Anders krijg ik longontsteking en dan kom je toch voor de krijgsraad, wegens dood door schuld.' 'Warm! Geef hem een warm bad!' 'Ik wil ook de kapper.' 'Roep de kapper!' De teil met het warme water kwam, de kapper kwam. Zij wasten je, zij schoren je, zij knipten je. Maar je haar knipten ze af tot op een halve centimeter, in opdracht van Zakarakis, en de strijd brak opnieuw los. 'Lelijk zwijn, je hebt me laten ontharen.' 'Ik heb je niet laten ontharen, ik heb het heel kort laten knippen; zei je niet dat je luizen had?' 'Luizen zitten niet alleen op iemands hoofd, maar overal waar haar groeit. Dus dan moet je mij helemaal ontharen, ook onder mijn oksels, ook bij mijn kloten.' 'Je bent gèk! Ze hebben mij een gèk gegeven om te bewaken!' 'Ik ben niet gek, Zakarakis. Je weet heel goed dat ik mij zo gedraag om jóu gek te maken. En daar zal ik in slagen, zo waar als ik in dit graf zit.' 'Ontháár hem!' 'Niet zij, jíj. Want ik weet dat je mij graag aanraakt, dat je behalve een zwijn en een luis ook een flikker bent.' Hij liet je aan de brits vastbinden. Hij sloeg je persoonlijk. Hij sloeg je zò hard dat hij daarna de dokter moest roepen die je vol afschuw bekeek: je lichaam was van 't hoofd tot de voeten blauw en opgezwollen. 'Wie heeft dat gedaan?' 'Dat heeft Zakarakis gedaan. Hij wilde mij ontharen.' 'Je ontharen?!?' 'Ja, om mij vervolgens te verkrachten. Hij zegt dat ze dat in de bordelen van Istanboel zo doen. Ik heb mij verdedigd, en hij heeft mij geslagen.' 'Je verkrachten!?' 'Ach ja. Dat probeert hij met iedereen, iedereen weet het. Het is een flikker.' Deze keer kreeg Zakarakis een leveraanval die hem een week in bed hield.

Het was nu zover dat ieder van de twee tegelijkertijd slachtoffer en beul van de ander was. De verhouding baseerde zich op een voortdurend wisselen van de rollen of jullie speelden die tegelijkertijd, en het

zou moeilijk geweest zijn om vast te stellen wie van de twee wreder was tegen de ander. Misschien jij, want jij begreep Zakarakis goed. Zakarakis daarentegen begreep jou niet. Hoe had hij dat gekund? Wat jij uitdrukte en vertegenwoordigde lag verder verwijderd van zijn arme wereldje dan Alpha Centaurus van de Aarde verwijderd is. Hij zou gelachen hebben als zij hem hadden uitgelegd dat de echte held zich nooit overgeeft, dat hetgeen hem van de anderen onderscheidt niet de grote daad is waarmee het begint of de trots waarmee hij de martelingen en de dood het hoofd biedt, maar de standvastigheid waarmee hij zich herhaalt, het geduld waarmee hij ondergaat en reageert, de trots waarmee hij zijn lijden verbergt en het degene die het hem aandoet in het gezicht terugwerpt. Zijn geheim is: niet berusten, zich niet als slachtoffer beschouwen, niet aan de anderen droefheid of wanhoop tonen. En, wanneer de gelegenheid zich voordoet, zijn toevlucht nemen tot het wapen ironie en spot: logische bondgenoten van een geboeide man. Zodoende werd hij, toen je nieuwe offensief losbrandde, er opnieuw door overrompeld.

Het nieuwe offensief brandde los met het geweld van een kanonschot, zodra de verstijvingen veroorzaakt door de laatste mishandeling wat minder pijnlijk werden. Op een avond greep je je vast aan de tralies van het hekje en riep, je stem naar de ijzeren tralies bovenin het voorvertrek richtend, de bewakers en gevangenen bij elkaar. 'Attentie, attentie! Het radiojournaal van Boiati! Speciaal bulletin! Nicolaos Zakarakis, directeur van dit stinkoord heeft het aan zijn lever. Er deden geruchten de ronde dat deze kwaal het gevolg zou zijn van de driftbui die zich van hem meester gemaakt heeft toen hij er niet in slaagde een gevangene te verkrachten die niet van flikkers houdt, maar dit was een vals gerucht. Wij kunnen onthullen dat de leverkolieken van Zakarakis te wijten zijn aan de teleurstelling dat hij door de betreffende gevangene niet in zijn achterste begeerten voldaan is. Een ieder die zich als vrijwilliger wenst aan te bieden voor de macabere operatie wordt verzocht zich tot het betreffende bureau te wenden met opgave van zijn persoonlijke gegevens. Zakarakis betaalt met linzen.' En de daaropvolgende avond: 'Attentie, attentie! Het radiojournaal van Boiati. Speciaal bulletin. Zakarakis liegt. Hij heeft het niet aan zijn lever, hij heeft aambeien. Deze gevangene weet het doordat die vuilak ze hem heeft laten zien. Hij heeft ook uitgelegd dat hij die bij de Turken gekregen heeft toen hij als mannelijke hoer in een

bordeel in Istanboel werkte. De kwaal van Zakarakis is verergerd tengevolge van een onderhoud met de minister van Justitie die hem tegen zijn achterste geschopt heeft.' Zo ging het iedere avond, met ijzige stiptheid, en in de barakken achter de ringmuur was het vermaak zò groot dat de aanvragen voor een vrije avond er door verminderden. 'Wat doe je vanavond? Ga je naar de bioscoop?' 'Nee, ik luister naar het speciale bulletin van Panagoulis.' Ofwel: 'Ben je gisteravond naar de stad geweest?' 'Nee, ik ben hier gebleven om naar het speciale bulletin van Panagoulis te luisteren.' Soms voegden zich, met geveinsde onverschilligheid, ook officieren bij het gehoor, nieuwsgierig om te weten wat je bij de volgende uitzending zou bedenken. Geleidelijk aan was de uitzending namelijk een feuilleton geworden over de erotische ervaringen van Zakarakis in het denkbeeldige bordeel in Istanboel, en je vaardigheid bestond erin je steeds te onderbreken bij een spectaculaire ontwikkeling. 'Morgen, beste luisteraars, zult u de rest vernemen.' De intrige herinner ik mij niet goed maar, als ik mij niet vergis, hield Zakarakis er op een zeker moment mee op hoer te zijn en werd gecastreerd om eunuch van de Groot-Vizier te worden. Daaruit sproot een reeks ongelofelijke obsceniteiten voort waar andere personages bij betrokken waren. De Groot-Vizier zelf heette Papadopoulos, een Kalief heette Joannidis, een beul heette Theofilojannakos, een valse raadsman heette Hazizikis. De Groot-Vizier en de Kalief haatten elkaar dodelijk, de beul en de valse raadsman zetten elkaar voortdurend een hak, maar allen smeedden de meest hechte banden als het erom ging de eunuch te vernederen die, om zich te verdedigen, proeven van verachtelijke onderworpenheid aflegde.

Tenslotte kwam Zakarakis naar je toe. Hij kwam, leunde moe tegen het hekje, keek je met fletse ogen aan: 'Alekos, ik moet met je spreken.' 'Kom binnen, maak het je gemakkelijk, Zakarakis, er is zoveel plaats hierbinnen. Het is een uiterst ruime zaal, wil je liever op de divan zitten of op één van deze fauteuils? Maar, niet liefkozen, hè? Me niet aanraken. Vandaag voel ik mij kuiser dan ooit.' 'Luister naar mij, Alekos. Ik weet best dat je grapjes maakt. Ik weet best dat je weet dat ik een fatsoenlijke en normale man ben. Ik heb een vrouw en twee kinderen.' 'Zakarakis, de vrouw is een alibi. Er zijn zoveel flikkers die een vrouw hebben, en de kinderen, wie weet van wie die zijn.' 'Schoft!' 'Je moet me niet beledigen en niet aanraken, Zakarakis, anders zeg ik het in het radiojournaal dat je ook de horentjes ophebt. Kijk eens, daar had ik niet aan gedacht, vanavond neem ik je rol van eunuch af en ik laat je trouwen met de favoriete vrouw van de Groot-Vizier, zo krijg je meteen de horentjes op en de Kalief naait je vrouw.'

'Luister naar me, Alekos. Ik begrijp je. Ik heb een boek over psychologie gelezen en van bepaalde dingen heb ik verstand. Je bent jong, je hebt sexuele behoeften. Daardoor ben je zo opgewonden. Toen ik in Rimini was, als gevangene van de Italianen, was ik ook altijd onrustig omdat ik een vrouw nodig had. Dus, als je wilt, zal ik een vrouw laten komen. Eens per maand. Of zelfs eens per week. Zou je dat graag willen, hè? Zou je dat graag willen?' 'Ik begrijp het, Zakarakis. Het is de oude geschiedenis, je wilt dat ik je neuk. Arme Zakarakis, je bent werkelijk verliefd op mij geworden. Verdorie, je bent tot over je oren verliefd. Je bent zó je hoofd kwijt dat je me ontroert en, als ik het kon, zou ik je tevreden stellen. Ja, een vluggertje zou je verdienen. Maar ik heb het je al duizendmaal gezegd: het lukt me niet, je bevalt me niet!' 'Misdadigèèèr!' 'Niet hysterisch doen, Zakarakis. Niet onredelijk zijn. Is 't soms míjn schuld dat ze niks in je zien? Je bent nog kaal ook. Luister, Zakarakis: waarom breng je mij je vrouw niet? Het blijft toch allemaal in de familie.' 'Hangen zal ik je! Ik zal je laten ophangen!' 'Nou goed dan. Ik schik me in dit offer. Ik zal je neuken.' Met een bliksemsnelle sprong deed je het hekje dicht, met je linkerhand blokkeerde je zijn armen, met de rechter liet je zijn broek zakken, met je knieën drukte je hem tegen de muur. De bewakers, die op zijn kreten van ontzetting kwamen aanlopen, konden hem maar net op tijd van je losrukken. Enige dagen later, het was 9 april, vatte je stromatras vlam.

Zakarakis zou altijd, zwerend bij zijn vrouw en zijn kinderen, blijven volhouden dat jij het geweest was die hem aanstak. En, je gaven van komediant kennende, zou ik geneigd zijn om zijn lezing te accepteren. Als krijgslist zou het namelijk allesbehalve dom geweest zijn: de bewakers snellen toe en laten de deur wijd open, in de rook en de verwarring glip je weg en spring je over de ringmuur. Het is echter een feit dat ze, precies twee dagen daarvoor, de stromatras weggehaald hadden en die daarna opvallend voorzichtig hadden teruggebracht. Het is een feit dat een bevriende bewaker je had toegefluisterd: 'Alekos, had je iets in de stromatras verborgen? Ik heb gezien dat korporaal Karakaxas er met z'n hand in zat.' Het is een feit dat Zakarakis je na die aanval gestraft had door je ook de lucifers en de sigaretten af te nemen. Het is een feit dat, toen je herstellende was, een zekere majoor Koutras van de ESA bij je kwam en tegen je zei: 'Als je aan niemand vertelt wat er gebeurd is, heb je mijn erewoord dat wij je zullen vrijlaten om naar het buitenland te vluchten.' Het is een feit dat je, tot het laatst toe, met hartstochtelijke oprechtheid tegen mij bleef herhalen: 'Ik zweer het je, ik heb de matras niet in brand

gestoken. Dat deden zij. Over andere dingen heb ik gelogen uit berekening of uit noodzaak, maar hierover niet. Ik beschikte niet eens over een lucifer, ook al had ik gewild, dan had ik het toch niet kunnen doen, waarom geloof je mij niet? Tegen zeven uur 's avonds hoorde ik een fluittoon, dan een licht ontploffinkje, en de matras vatte vlam. Ik ben er zeker van dat zij er iets in hadden gedaan: plastic of zwavel.' En in ieder geval, op wat voor manier de zaken ook gegaan waren, Zakarakis liet niets na om je te laten sterven. Met je handen aan de tralies smeekte je: doe open, ik verbrand, ik stik, ik sterf. En niemand stak een vinger uit. Temidden van je geschreeuw steeg een steeds dichtere rook op door de getraliede zoldering van het voorvertrek, maar toch maakte geen van de zestien bewakers rondom de cel aanstalten om je te hulp te snellen, alsof Zakarakis hen een verbod had opgelegd. De bewaker die je over Karakaxas had verteld stond naast hem en herhaalde: 'We moeten ingrijpen, mijnheer de directeur! Hij wordt gebraden!' En Zakarakis: 'Kalm aan, maak je niet bezorgd, kalm aan. Het is één van zijn gebruikelijke trucs.' Het duurde een hele tijd voordat hij besloot iets te doen, en toen was de cel al een oven, uit de stromatras laaiden vlammen op, jij lag bewusteloos op de grond. Toen de dokter kwam en gealarmeerd zei dat je in het ziekenhuis opgenomen moest worden, dat je anders zou sterven, stond Zakarakis niet eens toe dat ze je naar buiten trokken: 'Het is voldoende hem in het voorvertrek te laten.' Ze lieten je daar twee dagen, uitgestrekt op een deken. De tweede dag regende het, je werd door en door nat, de dokter slaagde er alleen in zich een paraplu te laten geven om je gezicht te beschutten. Er moest opgebeld worden naar het ministerie van Defensie, en daarna moest de tussenkomst van Papadopoulos gevraagd worden, om Zakarakis te laten capituleren. Maar je was toen al in een meelijwekkende toestand, je snor, oogharen en wenkbrauwen waren verbrand, de huid van je gezicht en je handen overdekt met blaren: je zag niet meer en je sprak niet meer. In de ziekenafdeling van Goudi, waar ze je lieten opnemen, werd vastgesteld dat je bloed tweeënnegentig procent koolmonoxyde bevatte. Je bleef tweeënzeventig uur in coma. En toen je terugkeerde naar Boiati vond je een Zakarakis die je ontving met deze woorden: 'Hé, er is nieuws voor je. Je vriend is de pijp uit.' Toen gaf hij je een krant met een titel die zei: 'Gisteren is op Cyprus de oud-minister van Binnenlandse Zaken en van Defensie Polikarpo Georgazis gestorven.'

Hij was in zijn auto gevonden, gedood door een serie schoten uit een stengun, zette de krant uiteen. De moordenaars waren ontkomen en er was geen hoop hun identiteit te ontdekken. Wat de aanwijzin-

gen betreft, die waren vaag. De avond tevoren had Georgazis erin toegestemd een ontmoeting te hebben met mysterieuze individuen in een afgelegen dorp, toen hij wegging had hij zijn vrouw met meer dan gewone overgave omhelsd en haar gezegd: 'Als ik niet op tijd terugben, laat mij dan zoeken.' Je barstte in krampachtig snikken uit, en niet alleen uit verdriet. Ja, tijdens de ondervraging en het proces had je met kracht elke deelname van zijn kant ontkend: proberen-Polikarpo-Georgazis-erbij-te-betrekken-is-belachelijk, ik-ken-die-mijnheer-niet, denkt-U-dat-een-soldaat-een-minister-van-Defensie-onder-de-wapenen-kan-roepen? Maar Hazizikis had evengoed de rol ontdekt die Georgazis in de aanslag had gespeeld, de bewijzen die hij geleverd had waren zó verpletterend dat tengevolge daarvan de betrekkingen tussen de Griekse en de Cypriotische regering definitief verslechterd waren. Joannidis had het aantal van zijn officieren op het eiland verdubbeld, en in weinige weken tijd had Georgazis de macht verloren, de vriendschap van Makarios, de achting van de andere politici, die hem nu beschouwden als een avonturier die tot elke lichtvaardigheid in staat is, en bovendien had hij zich de haat op de hals gehaald van Papadopoulos, die zelfs in het openbaar gezworen had het hem betaald te zullen zetten. Wie had de valstrik van de afspraak in het afgelegen dorp georganiseerd, de beulen in zijn persoonlijke dienst of zijn peetvaders van de CIA? Misschien beiden, in een gecoördineerde actie, hoe dan ook, je grote vriend was er niet meer. De man die in je geloofd had, die je geholpen had, die je onderwezen had, die jij bewonderde met het enthousiasme van een kind dat verliefd is op zijn onderwijzer. Ook hij was dood, evenals Georgios. Door jouw schuld, evenals Georgios. Op een zeker ogenblik werd het snikken zò krampachtig dat je moest overgeven, en ziek werd. Je was een maand ziek. En je was nauwelijks genezen toen Zakarakis je een nieuw verdriet bracht: 'Vooruit, maak je klaar. Vlug. De president laat je een paar uur naar buiten gaan.' 'Waarom?' 'Omdat je vader op sterven ligt; mijnheer de President staat je toe afscheid van hem te gaan nemen. Wat een grootmoedig gebaar, hè? Als het aan mij lag dan mocht je hem zelfs niet op een foto terugzien.'

Je hield van je vader met een liefde vol tederheid. Jaren later zou je mij bekennen dat je die tederheid nooit voor je moeder gevoeld had, die zo hard en flink en onafhankelijk was, maar dat je altijd met een hartstochtelijke tederheid van je vader had gehouden. Misschien omdat je vader veel ouder was dan zij: hij was getrouwd toen hij oud was, had kinderen gekregen toen hij oud was, hij had ze als oude man opgevoed, dat wil zeggen met de toegevendheid van een oude man.

Toen je een kind was en je onder het bed verstopte om aan de klappen van je moeder te ontkomen, er hele dagen bleef, de honger en de behoefte om een plasje te doen bedwong, schreeuwde zij: 'Kom eronder vandaan, je krijgt nog meer van me.' Hij daarentegen fluisterde: 'Kom eronder vandaan, er zal je niets gebeuren, ik ben er.' Toen je op school zat en er 'n hekel aan had 's middags thuis te blijven om te studeren, sloot zij je op in je kamer en draaide de sleutel twee keer om, hij knipoogde tegen je en zei: 'Ga er maar vandoor! Straks maak ik het wel in orde.' En toch was hij nooit een rebel geweest, je vader. Als beroepsmilitair was hij opgegroeid in de school der gehoorzaamheid en had hij zijn moed altijd verspild in de oorlogen met kanonnen en geweren. Het leger was zijn wereld, de vlag van het vaderland zijn god, en wat was hij teleurgesteld geweest toen je de wiskundestudie had gekozen in plaats van het officiersuniform zoals Georgios! Wat een verdriet toen je gedeserteerd was, wat een ontsteltenis toen je in de gevangenis geëindigd was, wat een afschuwelijke vernedering toen ze ook hem arresteerden en honderddrie dagen vasthielden. Later had je gehoord wat hem in die honderddrie dagen was overkomen. Oorvijgen en beledigingen en mishandelingen van iedere aard ondanks zijn zesenzeventig jaren, zijn medailles, zijn rang van kolonel. 'Al zou je geen andere schuld hebben, in elk geval heb je er schuld aan dat je een misdadiger ter wereld gebracht hebt!' Ofwel: 'Waarom wil je naar huis? Je vrouw heeft je in de steek gelaten, zij is er vrolijk op los gaan leven, zij had genoeg van een oud wrak zoals jij.' Een extra harde oorvijg had hem aan één oog bijna blind gemaakt, een ergere vernedering had hem een fysieke en mentale verlamming bezorgd: sinds acht maanden zweefde hij in een geestelijke toestand zonder vreugde of verdriet en herinnerde zich ook niets van wat er gebeurd was. Hij vermoedde evenmin dat je een tot levenslang veroordeelde was, wie de doodstraf nog boven het hoofd hing. Vanuit zijn fauteuil of zijn bed vroeg hij steeds dezelfde dingen: 'Waar is Alekos?' 'In het buitenland.' 'Wat doet hij daar?' 'Hij studeert.' 'Waarom komt hij mij niet opzoeken?' 'Hij zal zal wel komen.' 'Ik wil hem zien, ik wil hem omhelzen voordat ik sterf.' Ook jij wilde hem omhelzen. Er waren ogenblikken waarop je het zo hartstochtelijk wenste, dat je je weer kind voelde en... Zakarakis bewoog zich ongeduldig. 'Nou, maak je je klaar of niet om naar je vader te gaan voordat hij sterft?' 'Nee.' 'Nee?! Heb je nee gezegd?!' 'Ik heb nee gezegd, Zakarakis. Jouw Papadopoulos zal mij niet gebruiken om de komedie van grootmoedigheid te spelen. Hij zal de pers en de televisie niet roepen om de reis van de verloren zoon naar het sterfbed van zijn

vader op te nemen. Ga weg, Zakarakis.' 'Harteloos beest.' 'Ga weg, Zakarakis.' 'Je zal wel van gedachte veranderen, je zal nog wel van gedachte veranderen.' 'Ga weg of ik wurg je, Zakarakis.' Zakarakis ging weg en de volgende avond kwam hij terug: 'Hij is gestorven, kreng! Gestorven zonder je te omhelzen!'

Eerst reageerde je niet, alsof je doof of stom was of het je niet kon schelen. Maar toen spoog Zakarakis op de grond, misschien uit verontwaardiging over wat hem onverschilligheid leek, en je lichaam sprong op, uit je mond kwam een gebrul dat niets menselijks had: 'Zakaráááákíííís!!!' Je greep hem bij z'n keel. Je kneep hem tot zijn gezicht blauw aanliep en zijn tong afschuwelijk lang werd. Toen de bewakers er in slaagden je vingers los te maken, had je hem bijna gewurgd.

HOOFDSTUK V

Zoals het water uit een pijp die eentonig druppelt, steeds gelijk aan zichzelf, met obsederend getik hamerend in de stilte van de lege nacht, zodat je van het horen ervan gek wordt en om een ander geluid smeekt, een explosie desnoods, een dodelijk schot, alles liever dan die wrede gelijkvormigheid, die duisternis, zó gingen de jaren voorbij na de avond waarop Zakarakis je zei dat je vader dood was en de bewakers je beletten hem te wurgen. In die jaren kwam je namelijk nooit uit je graf, alleen door de blauwe lamp verlicht, overschreed je nooit de drempel waarachter de dag en de nacht lagen, de zon en de sterren en de regen en de wind. Zelfs niet om je benen te strekken, om een luchtje te scheppen. Zelfs niet om in de ziekenafdeling opgenomen te worden wanneer je in coma geraakte, zelfs niet om je moeder te zien wanneer zij haar toestonden je te bezoeken. Eerst vonden de gesprekken met haar plaats in de spreekzaal van de andere gevangenen, zodat je buiten kwam en honderdzesentwintig stappen erheen en honderdzesentwintig stappen terug maakte, en terwijl je liep de hemel zag. Maar na die avond ontmoette je haar steeds in je cel, met het hekje dat jullie scheidde. En toch gebeurde er veel in die jaren. In de eerste plaats gebeurde het, dat je mij leerde kennen door de boeken die ik geschreven had en door de artikelen die ik soms kon laten publiceren in de Atheense kranten. Als gevolg hiervan gebeurde het, dat je mijn taal leerde, die je studeerde met het ritme van twintig woorden en twee onregelmatige werkwoorden per dag: zodat wij zouden kunnen praten wanneer wij elkaar zouden ontmoeten. De inspanning om je geheugen te oefenen diende bovendien om de geestelijke daadloosheid te bestrijden die uit het isolement voortkomt, de vreselijke mist die de kunst om zich te concentreren en zelfs om een herinnering te achterhalen, om zich aan fantasieën over te geven, uitblust. En verder gebeurde er, zoals we zullen zien, dat je in die jaren je mooiste gedichten schreef. Maar wat bovenal gebeurde was dat je nooit berustte, dat je nooit afstand deed van je rol van held die niet toegeeft. Zeventien maal werd je verrast bij het doorzagen van de tralies aan het hekje met de minuscuul kleine vijltjes die dienen om medicijnflesjes te openen, tweeënvijftig maal werd je gestraft met het afnemen van pen, schrijfpapier, de Italiaanse grammatica, het woordenboek

van Rapaccini, de kranten en de boeken; negenentwintig maal met het afnemen van schoenen en sigaretten. Achttien maal sloegen ze je tot je bewusteloos viel, evenveel malen deden ze je het dwangbuis aan onder geschreeuw dat je gek was, en wat de hongerstakingen betreft, die waren zo talrijk dat je er spoedig de tel van verloor. Toen je er met mij over sprak en die nauwkeurige lijst opsomde, herinnerde je je alleen de langste: zeven van vijftien dagen, vier van vijfentwintig dagen, twee van dertig, één van zevenendertig, één van veertig, één van vierenveertig, één van zevenenveertig. Gedurende deze laatste voedde je je uitsluitend met water en koffie met suiker en een stuk chocolade dat je in de matras verstopt had, en je werd zó broodmager dat de dokter gedwongen was je met een sonde in de neus te voeden. De ergste marteling. Die slang die via je neusholte door je keel naar beneden liep en vandaar in de slokdarm verdroeg je absoluut niet, want hij verstikte je zoals de hand van Theofilojannakos in de tijd van de ondervraging en gaf je bovendien de neiging tot overgeven zonder te kunnen overgeven. Zodra ze die in je neusgat staken dacht je: genoeg gevast, genoeg! Maar dan begon je er opnieuw mee, en natuurlijk begon je opnieuw alleen om je te blijven oefenen: er waren gevallen waarin alles je de eentonige herhaling van een rite toescheen en je gewild had dat Zakarakis een nieuwe gemeenheid zou bedenken waarover je je een beetje zou kunnen opwinden, om je het geeuwen te beletten. Toen hij je voor de eerste maal de schoenen afpakte had het je bijna geamuseerd, hoewel het winter was, en ook toen hij je voor de eerste maal het dwangbuis aantrok. Het leek je een curiositeit. Mettertijd was het echter een gewoonte geworden, en nu bestond het enige tijdverdrijf uit de vijltjes waarmee je deed alsof je de tralies van het hekje door zaagde. Het was verrukkelijk die te vinden in het door je moeder gebrachte eten, om een stuk konijn in je mond te steken en dat ijzeren reepje tussen je tanden te voelen, want als hij het gerasp van ijzer hoorde, snelde Zakarakis toe: 'Schoft, wat doe je?!' 'Ik? Niets.' 'Waar heb je het verborgen?!' 'Wàt verborgen?' 'De vijl, misdadiger, de vijl!' 'Wàt voor vijl?' 'Ik heb je gehóórd! Je zaagde aan de trááálies!' Vervolgens riep hij de bewakers, die je helemaal fouilleerden, in de omslag van je broek, de kraag van je overhemd, de zomen van je onderbroek, je schoenzolen zochten, maar ze vonden niets, want het vijltje zat op een plaats waarvan ze nooit dachten daar te moeten zoeken: tussen je haar, tussen je tanden, tussen de bladzijden van een boek. 'En toch was je aan het zagen, vervloekte vent!' 'Ik zaagde niet, Zakarakis, ik maakte muziek.' En lachend nam je een glas, maakte met speeksel de rand nat, streek er met je wijsvinger overheen om

het geluid van ijzergerasp na te bootsen. 'Luister, stommeling.'

Ook het grappenmaken gaf je afleiding, ook dat hielp je de verveling te bestrijden: je gaf het ook nooit op hen met je Cagliostro-vondsten in de maling te nemen. De geschiedenis van de revolver van brood en zeep bijvoorbeeld. Geduldig had je, met zacht broodkruim en zeepresten, een namaakrevolver gefabriceerd, daarna had je met de koppen van verbrande lucifers de greep zwart gemaakt, de loop had je omwikkeld met zilverpapier, en op een avond was je klaar om hem op de bewakers te richten: 'Handen omhoog! Geef me de sleutels!' De bewakers waren ditmaal slechts met z'n tweeën en ongewapend, in het halfdonker leek het stuk speelgoed werkelijk op een revolver, en degene die het dienblad vasthield liet het meteen vallen, de ander reikte je bevend de sleutels aan. Je gaf ze hem grinnikend terug, je had ze toch niet kunnen gebruiken, buiten stonden de zestien schildwachten. 'Sufferds!' Of de geschiedenis van het ijzerdraad waarmee je het hekje voor je wilde laten openmaken. Om je te bewaken was er in het voorvertrek van de cel een arme stommeling, een recruut die zó van het boerenland kwam. Zakarakis had hem daar neergezet om je te beletten de tralies door te zagen: hij had hem gezegd dat je een heel belangrijke gevangene was en de woorden 'heel belangrijk' hadden zo'n indruk op hem gemaakt dat hij, ook al verloor hij je niet uit het oog, je gehoorzaamde met de ijver van een knecht. Hij noemde je zelfs excellentie. 'Soldaat van niks, steek mijn sigaret aan.' 'Ja, excellentie.' 'Soldaat van niks, waai me eens wat koelte toe.' 'Ja, excellentie.' Die dag lag er op de vloer van het voorvertrek een stuk ijzerdraad. 'Soldaat van niks, kom hier.' 'Ja, excellentie.' 'Doe het hangslot open, ik moet eruit om te plassen.' 'Ja, excellentie, ik ga meteen de sleutels halen.' 'Waar heb je de sleutels voor nodig, imbeciel! Het slot gaat niet open met een sleutel! Zie je dat stuk ijzerdraad niet? Waarom denk je dat ze het daar laten liggen? Om het slot open te maken natuurlijk!' 'Ja, excellentie. Neem mij niet kwalijk, excellentie, maar in mijn dorp worden de sloten met sleutels geopend!' 'Denk je dat jouw stomme dorp mij wat kan schelen? Vlug, maak open! Ik kan het niet langer ophouden!' 'Ja, excellentie. Ik gehoorzaam, excellentie. Maar zou u intussen niet in uw wc kunnen urineren, excellentie?' 'Idioot! Zie je niet dat die verstopt is? Heb je niet gehoord dat de directeur mij vroeg er niet in te plassen totdat ze die gerepareerd hebben? Vlug, pak dat stuk ijzerdraad, doe open! Zó!' Geheel van de wijs prutste en prutste de stakker, maar zonder succes. 'Neem mij niet kwalijk, excellentie, het lukt mij niet, ik roep de sergeant.' 'Als je de sergeant roept, geef ik je aan! Vooruit, blijf het proberen!' Er was

niets gebeurd want, opmerkzaam gemaakt door de woordenwisseling, waren de andere bewakers tussenbeide gekomen om hem te verhinderen door te gaan: 'Halve gare, wat ben je aan het uitvoeren?!' Maar, zoals in het geval van de revolver van brood en zeep, had het je geholpen om de zwaarmoedigheid een beetje te overwinnen, het gevoel van leegte dat door studie en lectuur niet opgevuld wordt, dat er eerder door gevoed wordt. Het is juist door te studeren en te lezen, zei je, dat je in de gevangenis het zwakker worden van het intellect kan afmeten. Zó denk je een werkwoord geleerd te hebben, en een half uur later merk je dat je het alweer vergeten bent. Dan neem je het dus opnieuw door, zegt het opnieuw op: io vado - tu vai - egli va - noi andiamo - voi andate - essi vanno, maar je oogleden worden zwaar, je gaat op de brits liggen om een slaapje te doen, slaapt de hele middag, en bij het ontwaken is je geest zò verdoofd dat je het gevoel hebt een plant te zijn in plaats van een mens.

Niet dat je had afgezien van het idee om te vluchten. Totdat de gewoonte tussenbeide kwam, onvermijdelijk, onverbiddelijk, om je het graf te doen aanvaarden en je verzet in te dammen in de poëtische ader en verder niets, hield je nooit op aan dat luchtkasteel te bouwen. Maar met steeds minder overtuiging en meer oppervlakkigheid, of met als leidraad de humor als doel op zichzelf. Dit wordt bewezen door de poging waar je uiteindelijk van afzag, iets wat duidelijk in de afgronden van je onderbewustzijn wortelde, de poging waarbij je de bewaker betrok die de stommeling van het ijzerdraad had vervangen: een jongeman die er van droomde acteur te worden. Na een paar rake opmerkingen begreep je voldoende dat ook zijn verstand gering was, dat je hem naar je pijpen kon laten dansen, zodat je hem meteen begon te vleien. 'Hm! Je zou dus acteur willen worden. Met een dergelijk uiterlijk heb je geen ongelijk. Laat je eens 'en profil' zien... Ja, een prachtig profiel. Er wacht je een grote carrière.' 'De kwestie is dat ik niemand ken, mijnheer Panagoulis, niemand.' 'Daar moet je je geen zorgen over maken. Zeg me liever: ben je er zeker van dat je acteur wilt worden? Want ik ben het met je eens dat het een mooie carrière is: vrouwen bij de vleet, villa met zwembad, miljarden. Maar in het begin vereist het zulke opofferingen. Er zijn lui die hun leven op het spel hebben gezet om acteur te worden: denk maar aan Lawrence Olivier, aan wat die voor Churchill heeft gedaan.' 'Wat heeft hij gedaan?' 'Dat is een lang verhaal, ik zal het je wel eens vertellen. Zeg me intussen eens: heb je declamatie gestudeerd?' 'Ja, als kind.' 'Dat is nog beter. Declameren is als het leren van vreemde talen. Als je die als kind leert, vergeet je ze niet meer. Ben je fotogeniek?' 'Oh ja.

Maar waarom vraagt u me dat?' 'Omdat ik je kan helpen.' 'Hier? Terwijl u hier zit?' 'Niet bepaald. Morgen praten we erover. Het belangrijkste is dat je je mond er niet over open doet tegen Zakarakis. Hij haat acteurs, het theater, de film. Hij is afgunstig.' 'Wees gerust, mijnheer Panagoulis.' 'Zeg maar jij tegen me.' 'Wees gerust, Alekos.' 'Goed. Breng morgen de foto's.' En de volgende dag: 'Uitstekend. Het lijdt geen twijfel, je bent fotogeniek. Hm! Ben je wel eens in Rome geweest?' 'Nooit.' 'Fantastische stad. Mijn beste vrienden wonen allemaal in Rome. Sofia zei altijd tegen mij...' 'Sofia? Welke Sofia?' 'Val me niet in de rede. Sofia Loren natuurlijk. In Rome bewoonde ik een vleugel van haar kasteel. Tja. Daar bereidde ik de aanslag voor, maar niet verder vertellen. Stel je voor, haar man hielp mij zelfs om de mijnen te fabriceren. Als tegenprestatie vroeg hij me alleen om een scenario voor hem te schrijven.' 'Een scenario? Heb je een scenario geschreven voor Sofia?' 'Niet voor Sofia, voor Carlo! Carlo, haar man, de filmproducent!' 'Oh!' 'Onder pseudoniem natuurlijk.' 'Oh!' 'Wat is daar voor vreemds aan, had ik soms een vriend die de gevangenis voor mij riskeerde een dienst moeten weigeren?' 'Nee, nee!' 'Dus zoals ik zei, Rome is de geschiktste stad om bij de film te komen. De enige. Tegenwoordig moet zelfs Marlon Brando als hij in een film wil spelen, naar Rome gaan. En als je werkelijk een ster wilt worden, dan is Hollywood niets meer waard! Dan moet je naar Rome gaan. Hm! Laat mij de foto's nog eens zien.' 'Hier zijn ze.' 'Uitstekend. De neus is uitstekend. En ook het rechterprofiel. Het linkerprofiel iets minder. Wat typisch, net als bij Lawrence Olivier. Help me onthouden dat ik je de geschiedenis van Churchill en Lawrence Olivier vertel. Tja: ik geloof dat ik je wel bij Sofia kan aanbevelen. Of liever, bij Carlo. Sofia telt in deze zaken niet mee. Hoogstens kan ze je, wanneer Carlo het contract met je getekend heeft, als tegenspeler vragen. Vanwege je uitgesproken mannelijke gelaatstrekken.' 'Meen je dat, Alekos?! Werkelijk?' 'Kalm aan, jongen. Je denkt toch niet dat ik kan toveren? En bovendien is Carlo voorzichtig. Hij zal wel een jaartje voorbij laten gaan voordat hij je een rol naast Sofia toevertrouwt. Hij zal je laten proefspelen, hij zal je naar de televisie sturen.' 'Voor mij is de televisie ook goed.' 'Ja, maar ik wil niet dat je je illusies maakt. De televisie biedt niet dezelfde verdiensten als de film. Als ik erin slaag je vijftigduizend drachme per maand te laten betalen zal het veel zijn.' 'Vijftigduizend?!?' 'Dat lijkt je een fortuin, hè? Toch is het maar een hongerloontje. Later kan je er wel vijfhonderdduizend verdienen.'

En zo ging het dagen en dagen door, terwijl hij al maar opgewondener werd en jij het geschikte ogenblik afwachtte om hem de genade-

slag toe te brengen. Dat ogenblik kwam toen hij je vroeg een brief aan Carlo en Sofia te schrijven. 'Ben je gek geworden? Wil je dat ik mijn vrienden ruïneer, de man die mij geholpen heeft de bom te maken? Weet je niet dat hij met de Amerikanen samenwerkt? Weet je niet dat hij ook in de gevangenis zou komen als de brief zoek zou raken? En denk je overigens dat men een dergelijk verzoek per brief kan doen? Ik moet natuurlijk persoonlijk met hem praten. Ik moet met je meegaan naar Rome! Ik dacht dat zoiets toch vanzelfsprekend was! Als je mij niet een handje helpt om te vluchten, hoe kan ik jou dan helpen om acteur te worden?' 'Vluchten! Maar dat is moeilijk, Alekos, dat is gevaarlijk!' 'Wàt moeilijk, wàt gevaarlijk! Zelfs Lawrence Olivier slaagde erin met Winston Churchill. Stommeling! Sufferd! Bestudeer de geschiedenis liever! Je weet niet eens dat Churchill uit die nazigevangenis ontsnapte omdat Lawrence Olivier hem hielp! En Lawrence Olivier was geen bewaker, hij deed dienst als kok! Voor hèm was het wèl moeilijk en gevaarlijk. Maar Churchill vergat de bewezen dienst nooit. En toen hij eerste minister werd beval hij hem aan. Hij zei: accoord, zijn profiel is van één kant niet fraai, maar Larry is mijn vriend, profiel of geen profiel, ik wil dat hij Lawrence Olivier wordt! De kwestie is dat Lawrence Olivier lef had, en dat jij dat niet hebt. Ik heb al deze tijd verloren door mij met je bezig te houden, en zie eens met wat voor resultaat. Weg! Ga weg! Ik wil je nooit meer zien!' 'Nee, Alekos, luister...' 'Weg! Eruit!' Twee weken lang speelde je de beledigde, en tevergeefs vroeg hij je hem te vergeven, legde je uit dat zijn aarzeling een ogenblik van zwakte was geweest dat zich nooit meer zou herhalen. 'Ik weiger naar je te luisteren!' Je sprak pas weer tegen hem toen hij op zijn knieën viel en je smeekte hem toe te staan je te helpen ontvluchten: je was zijn enige hoop, hij had niemand anders die hem een handje zou helpen om acteur te worden, om zijn roeping te kunnen volgen, als hij zonder jou naar Rome ging zouden Carlo en Sofia hem geen blik waardig keuren. Je nam het aanbod aan met een gezicht alsof jij hem een geweldig cadeau gaf. Als hij het zich maar goed in zijn hoofd prentte: je capituleerde alleen door die vervloekte ondeugd die de naam edelmoedigheid draagt. Je zag namelijk niet in waarom je je tot hem zou moeten wenden in plaats van tot Lawrence Olivier die zo dapper was en die je moeder had opgebeld om je zijn diensten aan te bieden. 'Lawrence Olivier?! Werkelijk?!' Jazeker. Niet dat Larry iets voor niets deed, je wist heel goed dat hij je zijn diensten aanbood om je mee te nemen naar Londen en om je enscenering van 'Koning Oidipous' te krijgen, maar Londen beviel je niet, teveel mist en teveel monarchie, dus: 'Ik zal jou tevreden stellen.

Laten we ons voorbereiden.' Het gebruikelijke uniform, het gebruikelijke nachtelijke uur, en een manier om het land uit te komen zouden jullie later wel vinden. Wat het probleem van de zestien bewakers rondom de graftombe betrof, dat was niet iets om je zorgen over te maken: tot zover zat het plan Sofia goed in elkaar. In die periode werd het avondeten je steeds door maar twee bewakers gebracht, en niet zelden was één daarvan de aspirant-acteur. De andere was iemand die wat hersens betreft nog minder waard was: het zou voldoende zijn hem te verdoven, hem uit te kleden, hem aan de brits vast te binden, zijn mond dicht te plakken met een flinke pleister en zijn uniform aan te trekken. 'Je hoeft mij alleen maar een touw en een pleister te bezorgen, jongen.'

De volgende dag bracht de aspirant-acteur het touw en de pleister: 'Vanavond hebben hij en ik dienst.' 'Goed.' Je verborg het touw achter de wc, de pleister onder je oksel, en je wachtte af. Maar het enthousiasme ontbrak je, zou je mij later vertellen, en bij het invallen van de duisternis kreeg je een geweldige slaap: je viel in slaap en droomde van een vrouw die je bezat. Het gebeurde maar heel zelden dat je ervan droomde een vrouw te bezitten, na de nacht van Egina was het je misschien viermaal overkomen en iedere keer had het maar heel kort geduurd want de angst dat je tijd te kort zou komen, dat je voor het vuurpeloton zou worden geleid vóór het eind-orgasme was als een complex in je blijven doorwerken. Ditmaal was het daarentegen een tamelijk lange droom. Het leek alsof dat je de eeuwigheid vóór je had en je drong kalm in de vrouw door, met de rustige en liefelijke bewegingen van een kalme zee die het strand beroert met liefkozingen van schuim, zich dan langzaam terugtrekt, geduldig talmt alvorens terug te keren, opnieuw te beroeren met nieuwe traagheid en het was zoet om de uitbarsting uit te stellen, het ogenblik waarop de zee zou zwellen om zich te verpletteren in een uitstorting van bulderend water, het was zalig het wachten te verlengen tot een slot dat je niet ontzegd kon worden, dat nu nader kwam, nog nader, steeds nader, nog even en de laatste golf zou met glorieuze schuimspatten te pletter slaan. Daar kwam hij op, hij kwam, hij was op het punt je omver te werpen, en... 'Word wakker, Alekos, word wakker! Ik ben hier, wij zijn hier!' De aspirant-acteur schudde je met beide handen en zijn blik wenkte, smeekte, wees naar zijn kameraad die jij had moeten aanvallen. Je keek hem woedend aan: 'Ellendeling, je hebt mij niet tot het eind laten komen!' Vervolgens, steeds schreeuwend je-hebt-mij-niet-tot-het-eind-laten-komen, je-hebt-mij-niet-tot-het-eind-laten-komen, joeg je hem weg, terwijl je hem het dien-

blad met het avondeten achterna smeet. Hij ging snikkend weg. Gek, je was gek, herhaalde hij, ze hadden gelijk als ze je het dwangbuis aandeden. Toen vroeg hij aan Zakarakis om vrijgesteld te worden van de dienst in jouw cel en je zag hem niet meer terug. Het speet je niet. Tenslotte was je brits toch niet àl te ongemakkelijk, je cel toch niet àl te klein: het was nu zover dat je aan het graf gewend was.

De gewoonte is de afschuwelijkste van alle ziektes want zij doet ons welk ongeluk, welk verdriet, welke dood dan ook aanvaarden. Uit gewoonte leeft men naast gehate personen, leert men ketenen dragen, onrecht ondergaan, lijden, verzoent men zich met het verdriet, met de eenzaamheid, met alles. De gewoonte is het gemeenste van alle vergiften want zij komt langzaam en stil bij ons binnen, groeit stukje bij beetje, zich voedend met onze onbewustheid, en wanneer wij ontdekken dat wij haar bij ons dragen, heeft iedere vezel van ons zich aangepast, is ieder gebaar bepaald, bestaat er geen medicijn meer dat ons kan genezen. De avond waarop je er van had afgezien opnieuw een vluchtpoging te wagen, was dit 't wat er gebeurd was. Er was gebeurd wat je nooit voor mogelijk had gehouden: je miste de open ruimte en het groen en het blauw van de hemel en de mensen niet meer. Wanneer 's zomers de zon door de zoldering van het voorvertrek filterde en op de vloer van het voorvertrek een compacte lichtvlek vormde, hinderde de weerkaatsing ervan je zó dat je je met knipperende ogen terugtrok in het donkerste hoekje van je cel en daar bleef tot zonsondergang als een mol die nooit uit zijn hol komt. Als Zakarakis een raam voor je gemaakt had om je overdag de lucht en 's nachts de sterren te laten zien, zou je het met een krant hebben dichtgestopt. En toch bestond er iets dat door het gewend zijn aan het donker, aan het gebrek aan ruimte, aan de eentonigheid niet was uitgedoofd: je vermogen om te dromen, te fantaseren en om het verdriet, de woede, de gedachten in verzen te vertalen. Hoe meer je lichaam zich aanpaste en in luiheid verslapte, zoveel te meer bood je geest weerstand en ontketende je verbeelding zich door gedichten te baren. Je had altijd gedichten geschreven, al vanaf de tijd dat je nog een jongen was, maar het was in die periode dat je scheppende vermogen losbarstte: onbedwingbaar. Tientallen en tientallen gedichten. Bijna elke dag een gedicht, al was het soms kort. 'Huil niet om mij / Weet dat ik sterf / Je kunt mij niet helpen / Maar kijk naar die bloem / die bloem die verwelkt zeg ik je / Geef die water.' Ofwel: 'Ik hield zo van het licht /

dat het mij gelukte een kaars aan te steken / Maar ik verkwistte dat matte, zwakke schijnsel / Want voordat ik er vreugde in kon scheppen / bemerkte ik wanhopig / dat ik elders een diep duister projecteerde / want hetzelfde licht dat ik vasthield / vulde met de schaduw van mijn lichaam / mijn wegen met duisternis.' Ofwel: 'Ik begrijp je niet, God / Zeg mij opnieuw / Vraag je mij je te bedanken / of je te excuseren?' Je schreef ze ook als Zakarakis je pen en papier afnam, want dan pakte je een scheermesje dat je daarvoor apart hield, sneed je in je linkerpols, doopte in de wond een lucifer of een tandenstoker, en schreef met bloed op wat je toevallig vond: de verpakking van een verbandgaasje, een stukje stof, een leeg sigarettendoosje. Vervolgens wachtte je totdat Zakarakis je het papier en de pen teruggaf, schreef het gedicht over in een minuscuul klein handschrift, waarbij je er voor zorgde geen millimeter ruimte te verkwisten, vouwde het blad in dunne strookjes, en stuurde het de wereld in om het sprookje te vertellen van een man die zelfs door de sleur niet opgeeft. De krijgslisten waren verschillend: de strookjes papier tussen het afval werpen opdat een bevriende bewaker ze kon verzamelen, ze in de zomen stoppen van de broeken die je naar huis zond om te laten wassen, ze tussen je moeders kleren laten glijden wanneer ze je kwam opzoeken. Je leerde echter eerst de verzen uit het hoofd, om het verloren gaan of de vernietiging ervan te voorkomen, en wat een woordenwisselingen wanneer Zakarakis eiste ze te lezen om ze te censureren of goed te keuren. 'Waar heb je ze gestopt? Geef op! Weet je niet dat in de gevangenis alles wat geschreven is door de directeur gecontroleerd moet worden?' 'Ik weet het maar ik kan ze je niet geven, Zakarakis. Ik heb ze in mijn magazijn weggesloten.' 'Wat voor een magazijn?! Ik wil het magazijn zien!' 'Hier is het, Zakarakis.' En je wees op je hoofd. 'Dat geloof ik niet, lelijke leugenaar, dat geloof ik niet!' Hij had het, daarentegen, wèl moeten geloven, want jaren later zouden we in dat magazijn alle gedichten terugvinden die verloren gegaan of vernietigd waren: om ze te publiceren in een boek waarvan velen dachten dat dit het begin van een literaire loopbaan zou zijn.

Het spreekt vanzelf dat de woordenwisselingen niet alleen vanwege de gedichten ontstonden. Op de bladen papier die Zakarakis zich aanmatigde te censureren vielen soms naast de woorden vreemde getallen op, mysterieuze berekeningen: als een schipbreukeling vastgeklampt aan het vlot van je geest, was je ook weer begonnen wiskunde te studeren. 'Zeg mij wat het is!' 'Het is een stelling, Zakarakis.' 'Wat voor een stelling?' 'Als ik het je zei zou je er niets van begrijpen.' 'Omdat ik een domkop ben, hè?' 'Ja, dat ben je. Hou dus je bek en laat

mij met rust.' Gewoonlijk blies hij, verslagen door zijn onwetendheid, de aftocht. Maar soms drong hij aan en dan kwamen er groteske ruzies uit voort die terugvoerden naar de tijden van de boosaardige oorlogsvoering. Uit de wiskunde ontsproot dan ook de botsing die je laatste maanden in Boiati zou vergiftigen. Het was in het voorjaar van 1973, en die dag was Zakarakis weer het magazijn komen zoeken waarin je de gedichten verborg. 'Waar is het? Zeg me waar het is!' 'Ik heb het je gezegd, Zakarakis, in mijn hoofd.' 'Dat is niet waar, dat is niet mogelijk, je kunt ze niet allemaal onthouden!' Plotseling viel zijn blik op een briefje waarop je geschreven had: '$X^n + Y^n = Z^n$'. Hij maakte zich er met een sprong meester van: 'En wat is dit? Ik zie hier geen getallen. Aha, dit is geheimschrift, schooier!' 'Nee, Zakarakis, het is geen geheimschrift.' 'Is het dat niet? Wil je dat ik meneer de kolonel roep? Wil je dat hij je dwingt te bekennen wie X en Y en Z zijn? En de n-nen? Wie zijn de n-nen?' Je wees op de brits, je nodigde hem uit te gaan zitten. 'Kom hier, Zakarakis.' 'Nee, anders doe je mij mijn broek uit en probeert mij te verkrachten zoals die andere keer.' 'Ik zal je niet verkrachten, Zakarakis. Ik beloof het je.' 'En zal je mij zeggen wie X en Y en Z zijn, wie de n-nen zijn?' 'Ik zal het je zeggen, Zakarakis. De n-nen zijn getallen. X en Y en Z zijn onbekende waarden.' 'Schoft, leugenaar! Je denkt mij in de maling te kunnen nemen, hè? Ik zal wel ontdekken wie die onbekende waarden zijn!' 'Dan zou je werkelijk een genie zijn, Zakarakis, want in driehonderd jaar is niemand erin geslaagd.' 'Driehonderd jaar? Zie je wel dat je mij in de maling neemt, zie je wel? Bewakers, bindt hem vast!' Ze bonden je aan de brits vast, en je was vreemd gedwee. Zakarakis was, daarentegen, steeds bozer. 'Nu zal je spreken, hè? Je zal spreken.' 'Ik zal spreken, Zakarakis. En als je het niet begrijpt zal ik, zodra je mij losmaakt, je broek laten zakken.' 'Spreek!' 'Goed, luister naar me. Als n een positief heel getal is, groter dan twee, kan aan de vergelijking niet voldaan worden door hele waarden van de onbekenden X, Y en Z die geen nul zijn. Daarom...' 'Oplichter! Misdadiger! Dat is het wat je bent, een oplichter! Een misdadiger!' 'En jij bent een imbeciel, Zakarakis. Kan ik het helpen dat de vergelijking zo luidt?' 'Wat voor vergelijking, ellendeling?' 'De vergelijking die je in je handen hebt: X^n plus Y^n is gelijk aan Z^n. Dat is een vergelijking, Zakarakis, een wiskundige vergelijking. Je weet toch dat ik aan de Technische Hogeschool wiskunde studeerde. En als je van de veronderstelling uitgaat dat de differentiële berekening...' 'Hou òp!' Hij ging bijna huilend naar buiten. In zijn hand hield hij het stukje papier waarmee hij het complot zou ontdekken. Want dat was het enige wat het kon zijn,

verdomme, een complot om weer een keer te ontvluchten. En dat moest hij verijdelen, hij moest je tonen dat jij de imbeciel was.

Nachtenlang studeerde Zakarakis erop, vastbesloten de lof van Joannidis te verdienen. Natuurlijk had hij zich tot de spionagedienst, tot de KYP, kunnen wenden, maar dat zou betekenen aan anderen een verdienste cadeau geven die hij helemaal voor zichzelf wilde houden. En, zonder iemand om een oordeel te vragen, kwam hij tot de volgende conclusies. De drie n-nen waren drie soldaten die deel uitmaakten van het complot om je te laten ontvluchten; mijnheer X, mijnheer Y en mijnheer Z waren drie burgers die vanuit het buitenland opereerden. X voor Xristos (= Christos) of Xristopoulos (= Christopoulos) of Xarakalopoulos (= Charakalopoulos). Tenzij X en Y en Z, in plaats van personen, namen aanduidden van landen of steden. In dat geval zou X op Xania (= Chania), de hoofdstad van Kreta, kunnen slaan en Y op Yemen, Z op Zürich. Of stond X voor Xristougenna (= Christougenna), dat wil zeggen voor Kerstmis? Vast en zeker, dat was het wat het betekende, Kerstmis: met de medeplichtigheid van drie soldaten zou je met Kerstmis ontsnappen naar Zürich, reizend via Yemen. Hij kwam terug. 'Je dacht dat ik dom was, hè? Ik heb alles ontdekt, ik heb alles opgelost.' 'Alles?! Verdorie, Zakarakis! Nee, dat is niet mogelijk. Ik zweer je dat het niet mogelijk is.' 'Ja, dat is het wèl. Ik weet wie X is, wie Y is en wat Z is. Je wilt naar Zürich vluchten, hè, schoft?' 'Wàt zei je, Zakarakis?' 'Ik weet dat de Z voor Zürich staat.' 'En als die nou eens voor Zakarakis stond?' Er volgde een tragische stilte, Zakarakis keek je aan als een stompzinnige. Verdomd, daar had hij niet aan gedacht! Als Z daar voor zijn naam stond, betekende dat maar één ding: dat je hem met de medeplichtigheid van drie soldaten en een mijnheer Y met Kerstmis wilde vermoorden. 'Je wilt mij laten vermoorden, hè? Dat had ik kunnen weten!' 'Nee, Zakarakis. Je bent zo stom dat het een vergissing zou zijn je te vermoorden. Zonder jou zou ik mij doodvervelen. Ik zweer je dat het niet om jou gaat. Het gaat om Fermat.' 'Wie is dat? Ik ken hem niet!' 'Dat kan ook niet, Zakarakis. Hij leefde driehonderd jaar geleden. Het was een wiskundige die zich ook met politiek en literatuur bezighield, met een speciale gave voor de differentiële berekening en de waarschijnlijkheidsberekening. Deze vergelijking...' Opnieuw ging hij er vandoor en gaf je geen tijd om uit te leggen dat de vergelijking bestond, dat dit het beroemde probleem van Fermat was, hij had het opgelost maar de tekst ervan was verloren gegaan, zodat men sinds drie eeuwen probeerde aan te tonen waarom X tot de n-de plus Y tot de n-de gelijk is aan Z tot de n-de, niemand slaagde erin en de Engelse Academie van Wetenschappen

had een prijs uitgeloofd, en nu wilde jij proberen de prijs te winnen, niet zozeer om het geld als wel voor het genoegen om degene die je in dit graf hield een morele klap in zijn gezicht te geven. Maar er gebeurde iets ergers: Zakarakis gaf opdracht om je pen en papier af te nemen, en om goed te zoeken zodat je geen stompje potlood, geen kartonnetje, geen verbandgaasje zou overhouden. Ze zochten goed. Ze vonden zelfs het verroeste scheermesje. En nu, zonder pen en papier, zelfs zonder het scheermesje om je in de polsen te snijden en daar bloed uit te laten druppelen om het als inkt te gebruiken, werd het oplossen van het probleem een onmogelijke onderneming. Je probeerde het. Het was alsof je met je handen een paling wilde vangen. Nauwelijks legde je in je geheugen een gedeelte van de vergelijking vast, of hij glipte van je weg. Het is één ding je geest verzen in te prenten, maar iets anders is het inprenten van wiskundige berekeningen. Op een middag leek het je echter dat je de oplossing gevonden had. Zodat je je opgewonden aan de tralies vastgreep: 'Papiiier!! Pèèèn!! Vlùùùg!! Toe, alsjeblieft!!' Maar niemand antwoordde en toen Zakarakis je papier en potlood teruggaf, was het te laat. Je was alles vergeten.

Jaren later sprak je er nog met bitterheid over. Of liever gezegd, je begon de geschiedenis lachend te vertellen en tegen het eind werden je stem en je gezicht omfloerst door verbittering. Je zei dat die episode je meer gekwetst had dan vele mishandelingen; dat na afloop ervan een vreemd gevoel in je gerijpt was ten opzichte van Zakarakis, bijna een toegevendheid die je cultus voor de verantwoordelijkheid van de enkeling, van het individu, aantastte. Want het besluit van de kwestie was voor beiden erg pijnlijk geweest. Niet in staat om vast te stellen of X en Y en Z voor Xristos of Xristopoulos of Xarakalopoulos of Xania of Xristougenna, en Y voor Yemen, Z voor Zürich of voor hemzelf stond, had Zakarakis zich namelijk tot de KYP gewend. En de KYP had hem, met minachtende hilariteit, geantwoord dat jij gelijk had, er was geen sprake van een complot maar van het beroemde probleem van Fermat, Frans wiskundige uit de zeventiende eeuw: mijnheer de directeur moest belachelijke aanwijzingen vermijden. Je had hem, geheel verslagen, naar je toe zien komen, met een schrift en twee ballpoints, een rode en een blauwe, in zijn hand, en: 'Ik... kijk... ik kom zeggen dat het me spijt want ik heb gehoord dat die Fermi werkelijk dood is.' 'Niet Fermi, Zakarakis: Fermat.' 'Fermi of Fermat dat is mij om het even. Hier zijn twee ballpoints en een schrift.' 'Ik heb ze niet meer nodig, Zakarakis. Ik herinner mij niet meer wat ik gevonden had.' 'Misschien schiet het je wel weer te binnen.' 'Ik denk

het niet. Ga weg, Zakarakis, ga weg.' Maar toen hij op de drempel stond had je hem teruggeroepen: 'Hé, Zakarakis!' 'Ja...' 'Luister, Zakarakis. Ik heb het je gezegd meteen toen wij elkaar pas kenden en ik herhaal het nu voor je: je bent een ongelooflijke smeerlap, maar je kunt het niet helpen. En wanneer je in de beklaagdenbank zult zitten, zal ik komen om tegen je te getuigen en precies ditzelfde te zeggen: hij was een ongelooflijke smeerlap, maar hij kon het niet helpen. En ik zal vragen om je alleen te veroordelen tot opsluiting hierbinnen van een week.' 'Ik ben het hoofd! Ik ben de directeur!' 'Je bent niets, arme Zakarakis. Niets anders dan een symbool van de kudde die lijdelijk ondergaat en die altijd degene die beveelt gehoorzaamt. Jij telt niet, jij zult nooit tellen, en je zal altijd door iedereen in de maling genomen worden, arme Zakarakis, of je het wilt of niet. Dat is het punt: of je het wilt of niet.' Toen had je je op de brits uitgestrekt om te luieren en om de droefheid te proeven van een onvermoede waarheid: hem haten kostte je nu moeite.

En het was zondag 19 augustus 1973. 's Nachts had je door de vochtige warmte niet kunnen slapen, de cel was zo heet als een oven: je stond op om een vleugje lucht op te zoeken en meteen liet je je weer, uitgeput, op de brits vallen. Over de vloer marcheerde met uitzonderlijke rechtlijnigheid een optocht mieren. Zij kwamen uit het voorvertrek, liepen onder het hekje door en dwars door de cel heen, om uit te komen achter de wc-pot, dicht op elkaar als een lint. Je had ze sinds een week opgemerkt en in een eerste opwelling wilde je ze doodmaken, maar je had je de tor herinnerd die gedood was onder de zware schoen van de soldaat en je had je ingehouden. Je had zelfs besloten op te passen niet op ze te trappen en iedere keer als je naar de wc ging of heen en weer liep, stapte je voorzichtig over ze heen. Ze verdienden het overigens: het waren goedopgevoede mieren, ze klommen nooit op de brits en het was leuk om hen gade te slaan. Je telde ze: het waren er honderdzesendertig en de honderdzesendertigste sleepte een droog naaldje van de cipres mee. De cipres! Wie weet of die gegroeid was in die jaren. Je had hem niet meer gezien sinds de dag waarop je teruggkeerd was uit de ziekenafdeling van Goudì, na de brand, en was het niet absurd om een boom naast je te hebben die je niet ziet? Een boom is beter dan een optocht mieren en ook beter dan een tor. Wanneer was de tor doodgegaan? Op 23 november 1968. Bijna vijf jaar, god-nog-aan-toe! Wie weet of je erg verouderd was in die vijf

jaar. Je kon het niet weten, want Zakarakis stond je geen spiegel toe, hij was bang dat je die als wapen zou gebruiken, hij zei dat het al te veel was dat hij je het glas toestond waarop je je muziekjes maakte; om je eigen gezicht te zien moest je wachten tot de kapper je haar kwam knippen of je kwam scheren. Maar hij had maar zelden een spiegel bij zich. Met Pasen had hij die bij zich, je had er een blik in geworpen en was geschrokken. Je herkende jezelf niet in dat ouwelappen-gezichtje, met die rimpels die de wangen doorploegden om te verdwijnen in de snor, met die groenachtige huid: je leek wel vijftig jaar. En je was net vierendertig geworden. 'Zie ik er altijd zo uit?' had je gevraagd. En de kapper: 'Nee, nee'. Je geeuwde. Je pakte de Italiaanse grammatica om de aanvoegende wijs een beetje te bestuderen: 'Se io fossi amato, se tu fossi amato, se egli fosse amato, se noi fossimo amati, se voi foste amati, se essi fossero amati...' 'Se io fossi capito, se tu fossi capito, se egli fosse capito, se noi fossimo capiti, se voi foste capiti, se essi fossero capiti...' Na de kwestie-Fermat had je geen zin meer om je moe te maken met de wiskunde. Wat de gedichten betreft, daarmee begon je het verzadigingspunt te bereiken. Het vruchtbare jaar was 1971 geweest, toen had je het gedicht waar je het meest trots op was geschreven, *Reis*, en dat voor Georgios, dat voor Morakis, dat voor Georgazis, en de best geslaagde sextetten. In 1972 had je *Herfstkwatrijnen* gecomponeerd en andere goede maar korte gedichten: dat was een mager jaar geweest. Dit jaar, tenslotte, had je slechts een stuk of dertig verzen bij elkaar gekregen. Te weinig. Dat kwam omdat er weken van volledige sufheid waren, dagen waarin het lichaam niet meedeed met de activiteit van de geest en het je zelfs moeite kostte om een pen in je hand te houden.

Je gooide de Italiaanse grammatica opzij, je pakte een oude krant. Die kende je nu al uit je hoofd, maar toch werd je nooit moe die opnieuw te lezen. Er werd in gesproken over de mislukte opstand van de Marine en over de korte arrestatie van oud-minister Evangelis Averoff. Die Averoff beviel je niet. Vóór de staatsgreep beviel hij je niet omdat hij monarchistisch en reactionair was, nu beviel hij je niet omdat hij een beetje àl te vlug uit de gevangenis ontslagen was. Kom nou! – iemand geeft toe te hebben deelgenomen aan een complot om het regime omver te werpen en dan gaat hij naar huis zonder dat er een haar op zijn hoofd gekrenkt is? 'Gaat uw gang, mijnheer Averoff, daar is de uitgang, mijn welgemeende groeten en de beste wensen.' Behalve wanneer... Was hij het niet geweest die de zogenaamde brugpolitiek had uitgedacht? 'Een brug slaan tussen de Junta en de oppositie.' Oppositie! Welke oppositie? De zijne?! Ja, zijn ontslag uit de

gevangenis verborg een valstrik: zelfs binnen in dat graf rook je een valstrik. Het zou je niets verbazen als Papadopoulos iemand beentje had gelicht, met de directe of indirecte hulp van Averoff, bijvoorbeeld door zijn toevlucht te nemen tot een schijn-democratie om de Junta te legaliseren, om die door de grondwet te laten bekrachtigen. Je durfde er zelfs je hoofd onder te verwedden dat er van dit alles bewijzen bestonden. Oh, de bewijzen, de documenten in handen te krijgen! Eens met de waarheid voor de dag kunnen komen, aantonen dat de ware schuldigen degenen zijn die zich achter het scherm van het fatsoen verbergen, de geachte heren die iedereen gebruiken en zich altijd weten te handhaven, welk regime er ook komt en welk regime er ook valt. De Averoffs. De Macht die nooit sterft, die zich kleedt in alle kleuren, met alle leugens. Een grote woede maakte zich van je meester. Je energie kwam terug. Je ging bovenop de brits staan, en met de rode ballpoint van Zakarakis schreef je op de muur: 'Tha martirizò. Ik zal bewijzen.' Op hetzelfde ogenblik werd de zondagse stilte verbroken door vrolijke kreten: 'Zito, zito! Leve, leve! Hoera, hoera!' Je sprong van de brits af, je greep je aan de tralies vast om beter te luisteren. Wie riepen dat, de gevangenen of de soldaten? 'Zito, zito! Hoera, hoera!' Het waren de gevangenen die het riepen. En in een flits begreep je het. Er is maar één ding waarvoor men in een gevangenis hoera roept: de amnestie. Dus dat wat je vreesde was al gebeurd: de brug-politiek had zijn vruchten al afgeworpen, de Macht had bemerkt dat de teugels wat gevierd moesten worden en had Papadopoulos ertoe overgehaald een amnestie af te kondigen om beter over de normalisatie, de democratisering te kunnen leuteren. Tenzij de dictatuur gevallen was en de hoera's op het wonder sloegen. Je wachtte op de bewakers met het eten. 'Wat is er aan de hand? Wie juichen ze toe?' 'Zij zijn blij, morgen gaan zij naar huis.' Je boog het hoofd, geheel terneergeslagen door de bevestiging. En als ze jou ook zouden vrijlaten? Verdorie, dàt zou werkelijk een lelijke tegenslag zijn! Wie zou er daarna nog over echte tirannie kunnen spreken? Kom, zouden ze zeggen, die Papadopoulos is zo kwaad niet, en hij is in elk geval intelligent: hij wilde degene die een aanslag op hem gepleegd heeft niet laten fusilleren hoewel die geweigerd had gratie te vragen, en nu stelt hij hem zelfs in vrijheid! En jouw strijd van vijf jaar, je offer, je verdriet zouden teniet gedaan zijn. Nee, je wilde niet dat hij je vrijliet. Je wilde niet zijn werktuig, zijn medeplichtige worden! Eén ding is het om je vrijheid te verwerven door te vluchten, en iets anders die van de vijand zelf cadeau te krijgen. En terwijl je dat bij jezelf zei liep je heen en weer, heen en weer, vertrapte je de mieren:

hun bestaan was je vergeten.

Je dacht er de hele nacht aan, en wanneer je er niet in geloofde voelde je je rustig, wanneer je er wel in geloofde verdeelde je geweten zich in tweeën. Een mens is een mens, en een mens bestaat uit edelmoedigheid en uit egoïsme, uit moed en uit zwakheid, uit consequenties en inconsequenties: terwijl de ene helft van je hoopte dat het niet zou gebeuren, verlangde de andere helft het krampachtig. Je was jong, god-nog-aan-toe je leefde, je hield het niet meer uit om in die graftombe te zitten! Nooit de zon te zien, nooit de hemel te zien, nooit een vrouw aan te raken, te kunnen liefkozen, te kunnen zeggen ik houd van je, altijd alleen te zijn, alleen, alleen, zich te moeten bewegen in een darm van één meter tachtig bij negentig centimeter, begraven zonder dood te zijn! En daarbuiten het leven. De ruimte, het leven. Het licht, het leven. De mensen, het leven. De liefde, het leven. De toekomst, het leven. Wat is het moeilijk een held te zijn. Wat is het wreed en onmenselijk en eigenlijk stom, nutteloos. Zou iemand je er soms voor bedanken dat je getoond had een held te zijn? Monumenten voor je oprichten, wegen en pleinen naar je noemen? En ook al zou dat wél gebeuren, wat kon je dat schelen? Gaven een monument, een weg, een plein je soms de verloren jeugd, het niet geleefde leven terug? Genoeg, wat je nu deed was vloeken. Men doet zijn plicht niet opdat iemand dank-je tegen ons zegt, men doet het uit principe, voor zichzelf, voor zijn eigen waardigheid. Wie weet hoeveel stervelingen er op dit ogenblik, rechts en links, in het oosten en in het westen, in de gevangenis zaten in eenzame opsluiting, levend begraven om hun eigen waardigheid en zonder gratie te verwachten? Stervelingen wier naam men niet eens kende en ook nooit zou kennen. Anonieme helden, onbekenden, ook zij dorstend naar zon en lucht en liefde, naar gezelschap, ook zij neerslachtig door het gemis aan ruimte en licht, ook zij gekweld door een Zakarakis die hen strafte door hun de schoenen af te nemen, de sigaretten, de boeken, de pen, het papier, die hun gedichten in beslag nam, hen het dwangbuis aandeed: 'Hij is gek, hij is gek!' De wereld was vol van deze gekken. De besten, de gekken, eindigen bijna altijd in de gevangenis. Zij die zich aanpassen, die zich vernederen tot een compromis, die zwijgen, die gehoorzamen, lijdzaam ondergaan, verraden, aanvaarden om slaven te wezen, zijn degenen die nooit in een gevangenis terechtkomen. Kom, was je al bijna op weg het op te geven? Was het verlangen om over een grasveld of langs een strand te rennen, om een vrouw te bezitten, om naast haar in een bed te liggen, voldoende om je te doen vergeten wie je was, wie je wilde zijn? Je had het hoofd geboden tijdens de marte-

lingen, tijdens het proces, tijdens het wachten op het executiepeloton, tijdens de wrede eenzaamheid van een duisternis waarin je vijf jaar lang slechts een tor en honderdzesendertig mieren had ontmoet: je zou ook het hoofd bieden aan de amnestie, god-nog-aan-toe. En als die deur open zou gaan, als Zakarakis binnen zou komen en zou zeggen je-bent-vrij-Alekos, dan zou je hem antwoorden... Oh god, wat zou je hem antwoorden? Uitgeput sloot je de ogen. Je dommelde in. En het was al laat op de dag toen de stem van Zakarakis je wakker maakte. 'Opstaan, Alekos. Je hebt gratie gekregen.'

Lang is de stilte die het geluid bevriest van een zeer gevreesde of fel begeerde zin, goed of slecht, terwijl de hersenen zwijgen en het lichaam verlamd wordt, de voeten bewegen niet, de armen bewegen niet, het hoofd beweegt niet en zelfs de tong niet: alleen het hart klopt. Dan komt er, vanuit de afgronden van een hervonden wil, een impuls waarvan je nooit zult weten welke het was, en een voet beweegt. Een arm beweegt, een been beweegt, en het hoofd, en de tong: de hersenen gaan weer denken. Je stond op. 'Wat voor gratie? Ik heb niemand om gratie gevraagd, Zakarakis.' 'Je hebt die niet gevraagd maar de president heeft je die verleend.' 'Een president die ik aan mijn laars lap.' 'Stuk ongeluk, ik sta je te vertellen dat je morgen weggaat, stuk ongeluk, begrijp je dat niet?! Je zal ons niet meer hinderen!' 'En als ik dat niet zou willen, Zakarakis?' 'Dan zullen we je wegslepen! Wegslepen!' Je ging tegen de muur naast de wc leunen, stak je handen in je broekzakken, kruiste provocerend je benen. 'Dan zùllen jullie mij weg moeten slepen, want ik ga hier niet weg, Zakarakis.' 'Je zult weggaan, Alekos, je zult weggaan. Je zegt maar wat, je weet niet wat je zegt. Zodra je buiten bent zul je van gedachte veranderen. Je zal merken dat het leven fijn is daarbuiten en...' 'En jullie zullen merken dat het gemakkelijker is mij erin te stoppen dan eruit te zetten.' Ditmaal antwoordde Zakarakis niet en verwijderde zich schouderophalend: het hekje liet hij wijd open. Toevallig of expres? Je riep hem: 'Het hekje, Zakarakis. Je bent vergeten het hekje te sluiten.' Opnieuw antwoordde Zakarakis niet en liep door naar de deur. Daar kreeg hij een geniale ingeving want, na een ogenblik van aarzeling, ging hij naar buiten en liet ook die wijd open. Je riep hem nog eens: 'De deur, Zakarakis. Je bent vergeten de deur te sluiten.' En je bewoog je niet. Je maakte zelfs geen beweging om naar het voorvertrek te gaan, de drempel te bereiken, uit te kijken over de binnenplaats. Je had er een

krankzinnig verlangen naar, zou je mij eens toevertrouwen. Je wenste het meer dan wat ook ter wereld. Toch bleef je onbeweeglijk staan. Een uur later, toen Zakarakis terugkwam, stond je daar nog: de rug tegen de muur, de handen in de broekzakken, de benen gekruist. Zodat zijn geniale ingeving vervloog. Hij begon te schreeuwen: ondankbare, gek, schooier, hij deed alle hangsloten op slot en jij bracht op de gewone manier je laatste nacht in Boiati door.

De procedure die het ontslag uit de gevangenis door gratie of amnestie begeleidt brengt een echte plechtigheid met zich mee, met de officier van justitie die het decreet voorleest, de gevangenisautoriteiten die in de houding staan, een soldaat die de vlag draagt en een peloton dat de wapens presenteert. Dat wist je, en niets van wat er op Dinsdag 21 Augustus gebeurde was toeval. Behalve het voorval met de stoel was elk gebaar en elk woord van je het resultaat van een enscenering die je tot in de minste kleinigheden had bestudeerd. Om te beginnen het feit dat je alleen je onderbroek aan had toen Zakarakis je kwam halen. 'Wàt?! Heb je je niet eens aangekleed?!' 'Nee, waarom?' 'Omdat de plechtigheid plaatsvindt.' 'Wat voor een plechtigheid?' 'De plechtigheid van het ontslag uit de gevangenis.' 'Ik heb je niet uit de gevangenis ontslagen, Zakarakis. Je bent nog steeds mijn gevangene.' 'Niet míjn ontslag uit de gevangenis, het jouwe! Wil je je aankleden, ja of nee?' 'Nee, ik geef er de voorkeur aan om in mijn onderbroek te komen.' 'Luister, Alekos. Je hebt je voldoende gewroken. Wees nou braaf: maak me niet belachelijk in het bijzijn van de officier van justitie. Je kan niet in je onderbroek komen.' 'Dat kan ik wèl.' 'Ik vraag het je op mijn knieën, Alekos.' 'Werkelijk op je knieen?' 'Ja, als je je aankleedt zal ik op mijn knieën gaan liggen.' 'Geen kletspraatjes verkopen, Zakarakis. Ik houd er niet van naar mensen te kijken die op hun knieën liggen, zelfs niet wanneer ze Zakarakis heten.' En uiterst langzaam trok je een broek aan, schoenen, een blauw truitje. 'Oh! Scheren! Moet ik niet geschoren worden, Zakarakis?' 'Kom hem schéren! Vlùg!' 'Waarom vlug? Ik heb geen haast.' 'Ìk heb haast. De officier van justitie staat te wachten! En de commandant ook! De autoriteiten zijn er!' 'Wat kunnen mij de autoriteiten schelen? Ik houd ervan de tijd te nemen bij de kapper.' De kapper kwam. En schoor je. Dat vond je niet voldoende en je wilde dat hij ook je haar knipte. Dat vond je niet voldoende en je wilde dat hij ook je snor bijknipte. Zakarakis stond op springen: 'Ben je nou klaar?' 'Nee,

de eau de cologne ontbreekt nog.' 'Waar is eau de cologne voor nodig?' 'Dat is nodig. Ik ben niet zo'n viezerik als jij. Ik verzorg me.' 'Panagoulis, provoceer me niet!' 'En als ik je wel provoceer, wat doe je dan, Zakarakis? Trek je mij dan het dwangbuis aan? Sla je mij? Sleep je mij naar je plechtigheid in het dwangbuis of met bloed overdekt op een brancard?' 'Brèng hem eau de cològne!' Ze werd gebracht. Ze beviel je niet. 'Dit is geen Franse. Ik gebruik uitsluitend Franse.' 'Zoek Frànse voor hem op!' Niemand had Franse eau de cologne, maar een veldofficier had een Engelse lotion en, nadat je een lange verhandeling had gehouden over het verschil tussen Franse eau de cologne en Engelse lotion, besprenkelde je je met de Engelse lotion. Eindelijk, tegen twaalf uur, was je klaar en ging naar buiten. Maar sinds drie jaar en vijf maanden was je niet over die drempel gekomen en bij de tweede stap was je duizelig, je voelde je zo ziek dat ze genoodzaakt waren je terug te brengen in de cel en je een paar minuten op de brits te laten liggen. Vervolgens had je er twintig minuten voor nodig om de afstand tot aan het kwartier van de bevelhebber af te leggen. En een korporaal hield je vast want je had, bovendien, je ogen half dicht. Het zonlicht verbrandde zowat je pupillen.

In het kwartier van de bevelhebber wachtte een kleine menigte uniformen met ongeduld. Toen je binnenkwam sprongen ze stijf in de houding, en op dat moment kreeg je een stoel in het oog en ging erop zitten, doof voor de protesten van Zakarakis. 'Dat is de stoel van de officier van justitie!' 'Waarom, heeft die hem gekocht?' 'Geef hem terug!' 'Nee.' De officier van justitie kwam tussenbeide: 'Sta op, Panagoulis!' 'Waarom? De stoel geef ik je toch niet.' 'Omdat ik het presidentiële decreet moet voorlezen.' 'Voor jou zal het een presidentieel decreet zijn, knecht van de Junta. Voor mij is het alleen het papier van een nar. Met de papieren van jouw Papadopoulos veeg ik mijn achterwerk af.' 'Panagoulis, je gaat te ver!' 'Dan arresteer je mij maar. Of liever: stuur mij terug naar mijn cel.' 'Dat kan niet, je hebt gratie gekregen!' 'Dat zeg jij. Ik aanvaard geen enkele gratie.' 'Kom, sta op.' 'Nee, al vermoord je mij.' Er volgde een stilte vol verwarring: wat moesten ze doen? Een scène riskeren door je te dwingen te gaan staan of onverschilligheid veinzen en je laten zitten? Het was beter je te laten zitten, het was voorzichtiger. 'Laten we beginnen' zei de commandant. Het peloton presenteerde de wapens, een soldaat met de vlag hief de vlag omhoog, de officier van justitie las de eerste zinnen van het decreet. Intussen, op de stoel hangend, geeuwde je, floot een beetje, krabde je onophoudelijk. Vooral je enkels. De officier van justitie onderbrak het voorlezen: 'Wat doe je?' 'Ik krab me.' 'Maar

wat krab je?' 'Ik krab m'n kloten. De mijne zijn zó lang dat ze op mijn enkels hangen.' De officier van justitie bloosde, Zakarakis knarsetandde, de commandant maakte een gebaar van ongeduld, de voorlezing ging verder. Toen alles afgelopen was, tot enorme opluchting van iedereen behalve van jou, nodigden ze je opnieuw uit om op te staan. 'Laten we gaan, Panagoulis!' 'Waarheen? Ik heb het hier best. Het bevalt me. En bovendien ben ik moe.' 'Je moet teruggaan naar je cel totdat de luitenant-kolonel komt.' 'Draag me maar!' 'Wàt?' 'Zoals met de paus gedaan wordt wanneer ze hem mee uit nemen op de draagstoel opdat hij de mensen zegent.' Nu lachte de bevelhebber, Zakarakis huilde. 'Ziet u, mijnheer de bevelhebber? Ziet u? Zo is het bijna vier jaar lang gegaan! Een misdadiger, zeg ik u, een misdadiger!' En jij: 'Huil maar, Zakarakis, huil maar. Ik ga hier niet vandaan.' En je hield de stoel met beide handen vast, schroefde je benen er omheen. Ze moesten je mèt de stoel wegbrengen, zij steeds meer in verlegenheid gebracht, jij onverwacht ernstig en ingetogen, werkelijk net als een paus op de processiestoel. Maar op het ogenblik waarop je de cel moest verlaten begon je opnieuw. Ditmaal tegen een luitenant-kolonel. 'Pak je spullen bij elkaar, Panagoulis. Je bent vrij.' 'Ik pak niks. Pak jij ze maar.' 'Wil je er niet uit?' 'Nee. Ik heb het jullie al op duizend manieren gezegd dat ik hier goed zit, dat ik er de voorkeur aan geef hier te blijven.' 'Buiten zal je van gedachten veranderen en...' 'En ontdekken dat het leven fijn is: dat zegt Zakarakis ook. Draag jij intussen mijn spullen.' Half geamuseerd, half berustend, pakte de luitenant-kolonel je bagage: een reistas vol woordenboeken en vijlen. De vijlen waren in het handvat verstopt, je had ze er voor de grap ingedaan, het ging nu toch alleen maar om een aandenken. 'Laten we gaan, Panagoulis.' 'Nou goed dan, laten we gaan.' Je wierp een laatste blik op de cel, een eigenaardige blik vol droefheid en weemoed, je richtte hem met pijnlijke intensiteit op de woorden 'Ik zal bewijzen', toen ging je naar buiten en was op de binnenplaats, in het straatje aan de linkerkant, in het straatje aan de rechterkant, op het weggetje waar je in die verschrikkelijke nacht van de tweede vlucht door Zakarakis was uitgelachen. Je liep met gebogen hoofd, met je ogen halfdicht zoals toen je naar de plechtigheid was gegaan, hardnekkig vermijdend naar de hemel te kijken, de bewakers hadden bijna moeite je overeind te houden, zo leunde je op hen. Je voelde je erg moe, die hele komedie van provocaties en onbeschaamdheden had je uitgeput, bij elke stap vroeg je je af wat je zou moeten doen als je bij het hek kwam waar de bewakers je alleen zouden laten, en op je gezicht was geen zweem van vreugde. Tenslotte was je bij het hek, je

maakte je los van de bewakers, je stapte over de drempel. En je mompelde met een gevoel van verlorenheid: 'Oh, Theòs! Theòs mou! Oh God! Mijn God!'

Voor je lag een afgrond: zo wijd, zo diep, zo leeg, dat alleen al het zien ervan je misselijk maakte, je de neiging gaf om over te geven. En die afgrond was de ruimte, de open ruimte. Daarbinnen, in het graf, was je vergeten wat de ruimte was, de open ruimte. Die was iets verschrikkelijks. Want die was iets dat er niet was: zonder een muur die haar begrensde, zonder een zoldering die haar afsloot, zonder een deur die haar sloot, zonder een slot, zonder tralies! Zij ging vóór je en rondom je open als een mysterieuze, gevaarlijke oceaan, en het enige houvast was de grond die zich uitstrekte naar beneden, in de vallei, en naar boven, tegen de heuvels, nauwelijks onderbroken door plukjes gras of door bomen: als een hallucinatie. Maar het ergste was de hemel. Daarbinnen in het graf was je ook vergeten wat de lucht was. Het was een leegte boven de leegte, een duizeling boven de duizeling: zo blauw, nee, zo geel, nee, zo wit. Zo boosaardig. Hij verbrandde je pupillen erger dan een zuur, erger dan vuur. Je sloot je ogen om niet verblind te worden, je spreidde je armen uit om niet te vallen. En meteen werd je overweldigd door de gedachte aan je cel, samen met een onweerstaanbaar heimwee, een niet te stuiten verlangen er in terug te keren, je in veiligheid te brengen in zijn duisternis, in zijn nauwe en veilige buik. Mijn cel, geef mij mijn cel terug. De officier die de tas met de woordenboeken en de vijlen droeg begreep het, hij haalde je in, raakte je schouder aan: 'Kom op.' Je deed je ogen weer open, knipperde met de oogleden, deed een stap, toen nog één, en nog één. Je stond opnieuw stil. Het was geen kwestie van moed, het was een kwestie van evenwicht. In al die ruimte, in al dat licht te lopen, en alleen, was niet hetzelfde als langs de weggetjes van de gevangenis lopen, stijf tussen twee bewakers in die je bij de ellebogen vasthouden: het was als wankelen op de rand van een afgrond. Zelfs recht vooruit lopen was erg moeilijk, want door de afwezigheid van wanden en hinderpalen begreep je niet wat recht en wat schuin was, wat vóór en wat achter, je begreep alleen dat er een boven en een onder was, de hemel en de aarde, de verblindende zon. Maar toch vond je langzaamaan jezelf terug, terwijl de misselijkheid toenam, en de onzekerheid, en de angst, terwijl alles wijder werd en ronddraaide en zich omwentelde om je te laten herhalen mijn-cel, geef-mij-mijn-cel-terug. En je bespeurde iets. Wat? Er waren schaduwen daar beneden, bewegende vlekken. Ze kwamen naar je toe drijven, zwaaiend met vreemde aanhangsels die op bepaalde ogenblikken vleugels leken en op bepaalde

ogenblikken armen. Vogels of mensen? Mensen, want er klonken ondefinieerbare geluiden die stemmen moesten zijn: 'Alèkos! Alèkos!' Wat een vreselijke inspanning om die kant op te gaan. Plotseling maakte zich van de vlekken een vlek los: een zwarte, gedrongen figuur. En het werd een vrouw met een zwarte jurk en zwarte kousen en zwarte schoenen en een zwart hoedje en een donkere bril. En zij holde je tegemoet, met uitgestrekte handen, met uitgestrekte vingers. Je moeder. Je viel tegen haar aan. En toen stortten zij zich allemaal op je, vrienden, en familieleden, en journalisten, om je aan te raken, om je te omhelzen, om je te roepen, zodat je niet meer zou terugverlangen naar je cel, en plotseling verlangde je er dan ook niet meer naar terug, je voelde je onbegrijpelijk gelukkig: hoewel je een grote behoefte had aan huilen. Je had niet willen huilen, je had iets belangrijks willen zeggen, iets historisch. Maar hoe meer je je afvroeg wat dat iets zou kunnen zijn, des te meer nam de behoefte aan huilen toe, en zwol op, werd een kriebel in je keel, een watergordijn voor je ogen. Want de verlorenheid die je gevoeld had toen je die afgrond zag vertaalde zich nu in een nauwkeurige intuïtie, of liever in het bewustzijn dat de vrijheid een nieuw lijden voor je zou zijn, een nieuw verdriet.

En dit was de man die ik de volgende dag eindelijk zou ontmoeten, om tegen hem op te botsen als een trein die in omgekeerde richting over hetzelfde spoor rijdt.

TWEEDE DEEL

HOOFDSTUK I

De bittere ontdekking dat God niet bestaat heeft het woord noodlot vermoord. Maar het noodlot ontkennen is arrogantie, beweren dat wij de enige werktuigen van ons bestaan zijn is dwaasheid: als je het noodlot ontkent wordt het leven een reeks verloren kansen, een betreuren van wat niet geweest is en had kunnen zijn, een berouw over wat wij niet gedaan hebben en hadden kunnen doen, en men verknoeit het heden door er weer een verloren kans van te maken. Spijtig vroeg je mij: 'Waarom hebben wij elkaar niet eerder ontmoet? Waar was je toen ik de mijnen ontstak, toen ze mij martelden, mij berechtten, mij ter dood veroordeelden, mij in dat graf opsloten?' Berouwvol antwoordde ik je Saigon, Hanoi, Pnom Penh, Mexico City, São Paulo, Rio de Janeiro, Hong Kong, La Paz, Cochabamba, Amman, Dacca, Calcutta, Colombo, New York, weer São Paulo, weer Saigon, weer Pnom Penh, weer La Paz, en bij het opsommen van die verre namen was het mij alsof ik de etappes van een verraad op een rijtje plaatste. Ik antwoordde je nooit dat ik was waar het noodlot eiste dat ik was omdat het noodlot had bepaald dat wij elkaar op die dag en op dat uur zouden ontmoeten, niet eerder. Tot op die dag, tot op dat uur, waren onze wegen zó gescheiden, zó ver van elkaar verwijderd, dat zelfs de sterkste ijzeren wil ze niet had kunnen doen kruisen. Alleen op één ogenblik gingen wij, als in een windvlaag, rakelings langs elkaar heen: de dag waarop jij, komend uit Cyprus, je toevlucht zocht in Italië. Toen we de data bestudeerden zouden we namelijk ontdekken dat, toen jij aankwam, ik vertrok. Maar het noodlot heeft een logica, niets gebeurt bij toeval: als wij elkaar bij die gelegenheid of eerder ontmoet hadden, zouden wij elkaar niet herkend hebben. Wij herkenden elkaar omdat wij elkaar al honderd maal gezien hadden in Saigon, in Hanoi, in Pnom Penh, in Mexico City, in São Paulo, in Rio de Janeiro, in Hong Kong, in La Paz, in Cochabamba, in Amman, in Dacca, in Calcutta, in Colombo, weer São Paulo, weer Saigon, alle wentelingen van het rad, om bij jou te komen, alle etappes van een grote trouwe liefde.

Je had zoveel gezichten, zoveel namen, in die jaren. In Vietnam heette je Huyn Thi An en was een vietcong meisje wier wangen en kin en voorhoofd geschonden waren door littekens. In je huis was de

lading dynamiet ontploft waarmee je een tiran die Van Thieu heette wilde doden en ze hadden je gegrepen. Ze hadden je met kokend water gemarteld, met handdoeken verstikt, en de officieren met de flessegroene uniformen stonden op het punt je ter dood te veroordelen toen wij elkaar ontmoetten in een kamer van de speciale politie, en je keek mij met haat aan omdat ik een militair uniform droeg. Ik zei tegen je: 'Ik ben geen soldaat, Huyn Thi An. Ik ben journaliste, ik kom uit een land dat niet met het jouwe in oorlog is, en ik wil goede dingen over je schrijven. Spreek met mij, Huyn Thi An.' En jij antwoordde me: 'Ik wil niet dat je over mij schrijft. Dat heeft geen nut voor mij. Het enige wat nut voor mij heeft is hieruit te komen en weer te gaan strijden. Kun je mij hieruit halen?' 'Nee, Huyn Thi An. Dat kan ik niet.' 'Dan interesseer je mij niet. Ga weg. Vaarwel.' Je heette ook Nguyen Van Sam en je was een mannetje zonder schoenen, in 't zwart gekleed, met twee breekbare schoudertjes, twee magere handjes. Je had iets vreselijks gedaan, je had twee Clymore's laten ontploffen in restaurant My Canh, dat aan de rivier ligt, en je had tientallen stervelingen afgeslacht, zonder reden. Aan de vooravond van een andere aanslag hadden ze een valstrik voor je gespannen en je was terechtgekomen op het Eerste Arrondissement, het hoofdkwartier van de ESA van Saigon, waar Malios en Babalis en Theofilojannakos je niet aan het praten hadden kunnen krijgen. Hazizikis, die keer, wèl. Hij heette kapitein Pham Quant Tan, je Hazizikis van Saigon, en hij had je gechanteerd: 'Als je spreekt zal ik je met ere laten fusilleren. Als je niet spreekt zal ik je verbrijzelen onder een vrachtwagen, dan zal je roemloos sterven.' Je was geen held, die keer, je kon geen vrede hebben met de gedachte onder een vrachtwagen te moeten sterven in plaats van gefusilleerd te worden, en met moeite je lippen bewegend die gezwollen waren door de vuistslagen had je aan Pham Quant Tan gevraagd: 'Zal je mij werkelijk laten berechten en mij fusilleren?' 'Ja.' 'Dan zal ik alles zeggen.' Wij ontmoetten elkaar in dezelfde kamer waar ik Huyn Thi An had ontmoet, en jij was erg vriendelijk, je vond het prettig met mij samen te zijn omdat ze je, als ik erbij was, lieten roken en je handen losmaakten. Ik interviewde je twee nachten lang en het was fijn om naar je te luisteren want ook daar, in de gevangenis van Saigon, was je een dichter geworden. Je vertelde mij over een god met een blonde baard die ze Jezus Christus noemen en die vleugels heeft en boven de wolken vliegt en sterft als een vietcong partizaan, gefusilleerd; je vertelde mij over je dorp waar bij zonsondergang de zon rood wordt en verdrinkt in de rijstvelden, terwijl een briesje de rijstplanten het hoofd doet buigen; je vertelde mij hoe nutteloos,

idioot, het is om te doden, je zei mij dat de mensen onschuldig zijn omdat zij mensen zijn en nutteloze, idiote, dingen doen zoals hun vijand doden, dat men hen moest beschouwen met veel medelijden. Het speet ons elkaar te verlaten, jij omdat je niet meer de kans zou krijgen om zoveel sigaretten te roken en om met ongebonden handen te zitten, ik omdat ik van je begon te houden. Toen ik je goedendag zei wenste ik je toe op een goede manier te sterven. Dat was je wensdroom: op een goede manier te sterven.

In Bolivia heette je Chato Peredo en was de laatste van de gebroeders Peredo, de eerste gedood samen met Che Guevara en de tweede in een treffen met de politie. Om het gewapend verzet te organiseren was je de bossen van Illimani ingevlucht en ik was op weg naar je toe toen het leger van generaal Miranda je omsingelde en je gevangen nam. Het waren jouw kameraden uit La Paz die mij op de hoogte brachten opdat ik iets zou doen, en ik spoedde mij naar president Torres die een beste man was, zo'n beste man dat hij door Miranda gedood zou worden, ik zei tegen hem: president, ze hebben Chato gegrepen en ze willen hem fusilleren, red hem alstublieft. Torres redde je en je hebt nooit geweten dat hij het was geweest die je redde en ik die erom gesmeekt had. Wij ontmoetten elkaar namelijk nooit toen je Chato heette, maar wij ontmoetten elkaar toen je Julio heette en opgesloten was in de centrale gevangenis van La Paz. Met een truc, een vervalst document, kwam ik de gevangenis binnen en bereikte je cel: om te zien hoe die gelegen was en dat mee te delen aan wie er zich op voorbereidde je te bevrijden. Je had een lange zwarte baard in die tijd, en je schreef geen gedichten, je schreef boeken: met je gebruikelijke fijne, nette, elegante handschrift. Wij bleven maar een paar minuten bij elkaar en je vertrouwde mij, je zei me wat ik weten moest en het werkte: de dag waarop ik hoorde dat zij erin geslaagd waren je te bevrijden, huilde ik van blijdschap. En ik kwam je bezoeken in Brazilië. In Brazilië heette je Carlos Marigela en was een oude communist, een voormalig parlementslid op wie Fleury jacht maakte als op een haas bij het prijsschieten. De laaghartige Fleury, hoofd van de politie van São Paulo, medeplichtige en beschermer van de geüniformeerde moordenaars die het zogenoemde Eskadron van de dood vormden. Je woonde ondergedoken in die tijd, voortdurend van adres en van pruik verwisselend, maar je wilde mij graag ontmoeten omdat je mij de waarheid wilde vertellen over wie er in Brazilië tegen de dictatuur vocht, en drie keer maakte je een afspraak met mij. Twee keer lukte het mij niet je te bereiken, want Fleury had zijn agenten op mijn hielen gezet, overal waar ik heenging vond ik hun beige regen-

jassen achter mij aan, en de enige keer dat zij mijn spoor kwijtraakten kon jij de afspraak niet nakomen omdat ze jou schaduwden. Toen vermoordde Fleury je. Op het kruispunt van de Lorenastraat en de Casabrancastraat zette hij een val voor je uit met twee broeders van het Verzet die hij al gearresteerd had, en met veel politiemannen in burger, mannen en vrouwen. Degenen die je met kogels doorzeefden waren twee vrouwen die voor de onderneming bevorderd werden en salarisverhoging kregen. Het was op 5 november 1969 en ik geloof dat ik mij als door een explosie bewust werd van mijn liefde voor jou, toen Fleury je vermoord had bij het kruispunt van de Lorenastraat en de Casabrancastraat door de hand van twee vrouwen aan wie, als dank, promotie werd verleend en salarisverhoging.

En verder heette je pater Tito de Alencar Lima, een dominicaner monnik van wie ik niet eens het gezicht en de leeftijd kende. Je werd pater Tito de Alencar Lima op 17 februari 1970 toen kapitein Mauricio je met zijn eskader kwam ophalen en je naar het hoofdkwartier van de ESA bracht die in São Paulo de naam van 'Operaciones Bainderantes' droeg en tegen je zei: 'Nu zal je het voorportaal van de hel leren kennen.' Daarop kleedde hij je geheel naakt uit en hing je op aan een ijzeren stang die aan het plafond bengelde. De 'pau de arara'. In het Portugees betekent dat papegaaienstok en het leek dan ook werkelijk op een stok voor papegaaien, hoewel ze hem bij de 'Operaciones Bainderantes' voor mannen en vrouwen gebruikten, niet voor papegaaien: zij rolden hen er zo omheen dat de stok vast bleef zitten tussen de armholtes en de beenholtes, zij maakten hem met de enkels aan de polsen vast, en lieten hen in die groteske, verschrikkelijk pijnlijke houding tot het bloed niet meer stroomde en het lichaam opzwol en het ademen ophield. Hij bond je eraan vast en liet je er de hele middag en de hele avond hangen, maakte je slechts los om de 'telefoon' op je toe te passen, een mishandeling die bestaat uit het met beide handen slaan op de oren van het slachtoffer, wierp je daarna in een cel lijkend op die van Boiati, zonder brits of matras, zonder deken: 'Morgen zal je spreken, monnik, je zal spreken.' Maar de volgende dag sprak je opnieuw niet, en toen kwam kapitein Omero die gespecialiseerd was in de 'falanga' en in stokslagen op de geslachtsdelen. Je sprak ook niet bij kapitein Omero en daarom kwam kapitein Albernaz die het meest geduchte eskader van allemaal had. 'Monnik, wanneer ik naar de 'Operaciones Bainderantes' ga, laat ik mijn hart thuis en als het nodig is om te weten te komen wat ik wil spuug ik op de Madonna. Elke keer wanneer je nee zegt of wanneer je blijft zwijgen, zal ik de stroom opvoeren' waarschuwde hij je. En

meteen bond hij je vast aan de drakenstoel, die een soort elektrische stoel was, maakte de elektrische draden vast aan je slapen, aan je handen, aan je voeten, aan je geslachtsdelen, ontlaadde een stroom van tweehonderd volt op je. 'Spreek je of spreek je niet?' 'Nee.' 'Spreek je of spreek je niet?' 'Nee.' Bij elk nee, tweehonderd volt. 's Avonds om tien uur was hij moe en stelde vast dat er voor jou een speciaal karweitje nodig was, je had genoeg de draak met hem gestoken, morgen zou hij andere maatregelen nemen. Het speciale karweitje bestond eruit de elektrische draad in de anus te steken, en zo stak hij de volgende dag de elektrische draad in de anus en schonk je zo'n intensieve, zo'n lange ontlading, dat het je toeleek in duizend stukken te springen: de sluitspier ontspande zich, een regen van uitwerpselen spatte op de grond. Albernaz stapt over de uitwerpselen heen en: 'Voor de laatste keer, monnik, spreek je ja of nee?' 'Nee.' 'Bereid je er dan op voor om te sterven.' Vervolgens: 'Doe je mond open dan geef ik je de heilige hostie.' Je deed je mond open, blij om te sterven, en Albernaz legde de elektrische draad op je tong, ontlaadde er een stroom op van tweehondervijftig volt. Achtenveertig uur later deed je een poging tot zelfmoord, wat voor jou, katholiek, dominicaans pater, tweemaal doodzonde was. Zij waren gekomen om je te scheren en zij hadden het maar aan één kant gedaan, uit minachting. Je riep een soldaat, je vroeg hem iets om je ook aan de andere kant te scheren, hij gaf je een scheermesje, en zodra je dat in je hand had stak je het in je linkerarm bij de holte van de elleboog. De snee bereikte de slagader, het bloed spoot tegen de muren. Je kwam weer bij kennis in een kamer van de ziekenafdeling. Zes bewakers hielden het oog op je en kapitein Mauricio deed net als Zakarakis de aanbeveling: 'Dokter, hij mag niet sterven, anders zijn we verloren.' Je stierf niet, en enige tijd later hoorde ik van je lijdensweg. Ik hoorde ervan door een brief die je aan je aartsbisschop had geschreven en die ik in São Paulo kwam halen om hem te publiceren, aan de wereld uit te leggen wie je was, iets voor je te doen.

En nu komt het eigenaardige. Gedurende de jaren waarin het rad van het noodlot met koppige consequentie ronddraaide om mij naar jou toe te brengen, noemde ik je geen enkele keer bij jouw naam. Geen enkele keer gaf ik je jouw gezicht. Voor de man die jouw naam droeg, jouw gezicht, ondertekende ik zelfs geen protestdocument, deed ik zelfs niet mee aan een demonstratie, schreef ik zelfs geen regel. Ik las zelfs de dertig gedichten niet die uit Boiati ontsnapt en in Italië gepubliceerd en vertaald waren. Ik probeerde zelfs niet om meer te weten te komen over een geschiedenis die ik slecht en oppervlakkig

kende. Van de aanslag had ik pas veel later gehoord, door middel van een nieuwsbrief van het bureau terwijl ik in Vietnam was: een paar regels over een zekere Griekse officier die de tiran had willen vermoorden. Ik had ze gelezen en gezegd: goed zo, er begint daarginds wat in beweging te komen, toen was ik ze vergeten; in Vietnam stierf een heel volk om zich van een onderdrukking te bevrijden en onder een andere onderdrukking te vallen, de stank van de lijken verpestte de lucht samen met de onnodige geur van heldendom: in zoveel tragedie was er geen plaats voor jou. Van het proces en de terdoodveroordeling daarentegen had ik gehoord toen ik in het ziekenhuis lag na het bloedbad van Mexico City. Ook ik was bij het bloedbad gewond geraakt, een kogel in mijn linkerbeen en één in de rug, de wond in de rug was een gezwel geworden en ze hadden mij geopereerd. 'Degene die de aanslag op Papadopoulos gepleegd heeft zal gefusilleerd worden' zei de krant. En voegde eraan toe dat jijzelf gevraagd had om te worden gefusilleerd. Daar was ik door geschokt, dat spreekt vanzelf, maar al gauw was de schok in 't niet verdwenen bij de herinnering aan de honderden stervelingen die voor mijn ogen vermoord waren op het grote plein van Mexico City, die lichamen die langs de brede trappen naar beneden rolden of met een buiteling naar voren schoten, dat jongetje wiens hersenen blootgelegd waren door een reeks schoten uit een stengun, dat andere kind dat zich op hem geworpen had, huilend Uberto-wat-hebben-ze-je-gedaan-Uberto, en de tweede reeks schoten had hem getroffen, had hem in tweeën geschoten, die zwangere vrouw wier buik door bajonetsteken was opengereten, dat meisje dat nog slechts de helft van haar gezicht had en de dokter die herhaalde: ik-laat-haar-sterven, ja-ik-laat-haar-sterven. En de doden waar ik urenlang tussengeworpen was, de doden die in de gevangenissen gestorven waren om in het verborgen verbrand of begraven te worden zodat over hen nooit iemand zou spreken, nooit iemand met bewondering zou uitroepen: hij-heeft-het-gevraagd-om-gefusilleerd-te worden. Dat je vonnis niet voltrokken was had ik later pas gehoord, om er een korte en abstracte vreugde over te voelen: dat je in de gevangenis onmenselijk leed had ik zijdelings gehoord, om er een even korte en abstracte woede over te voelen. Kortom, als het noodlot niet bestond, als ik van het jouwe geen werktuig had moeten worden, dan moest men zich afvragen waarom ik je die augustusdag telegrafeerde en mij vervolgens naar Athene haastte met de spanning van wie gehoorzaamt aan een lang verwachte oproep, en waarom ik, zodra ik in je stad was aangekomen, het voorgevoel had dat iets onherstelbaars op het punt stond mij te overvallen, ons te overvallen.

Het was erg warm in Athene. De warmte die om twee uur 's middags, 's zomers, de zuidelijke streken vlam doet vatten. Het asfalt gaf mee onder mijn schoenen, mijn kleren plakten aan m'n huid door het zweet, er was geen zuchtje wind. Ik liep de luchthaven uit, stapte in een taxi, gaf je adres aan de chauffeur en meteen voelde ik mij aangegrepen door een vreemde onrust, dezelfde als toen ik in Vietnam was en een patrouille volgde langs paden die waarschijnlijk ondermijnd waren; lettend op elk geritsel probeerde ik mijn voeten te zetten waar de anderen ze hadden gezet, hoewel ik wist dat zoiets niet hielp, dat mijn schoenen de ontstekingspen konden indrukken die de anderen op enkele centimeters afstand vermeden hadden, en, met spijt dat ik gezegd had ik-ga-ook-mee, had ik terug willen gaan, willen vluchten schreeuwend vervloekt-die-oorlog-van-jullie-kan-mij-niets-schelen. Zo voelde ik mij. En al spoedig werd de onrust angst, dezelfde van de ochtend waarop ik de brief van pater Tito de Alencar Lima was gaan halen in de buitenwijken van São Paulo en de agenten van Fleury met hun beige regenjassen mij volgden; dezelfde van de middag waarop ik het bloedbad van het Tlatelolco plein tegemoet was gegaan wetend dat het gebeuren zou. Precies zó is het wachten op je weet niet goed welk ongeluk, je weet niet goed welk verdriet, maar beslist een ongeluk dat je fataal zal zijn, een verdriet waardoor je tè veel zal lijden; precies zó is het ongeduld dat ermee in tegenspraak is, terwijl de taxi voortraast in die verstikkende hitte en de chauffeur de wijk niet kent zodat hij alle verkeerde straten inslaat om steeds weer terug te komen bij hetzelfde punt, een garage met het opschrift Texaco. Onder de garage een nauwe afrit, een zwart gat als een val, dat elke keer mijn blik trekt en mij zenuwachtig maakt als een bedreiging. De val waar ze je, drie jaar later, in zullen gooien. Texaco, Texaco, Texaco. De chauffeur wordt wanhopig, rechtvaardigt zich in een mysterieuze, verre, taal, klanken die doen denken aan op school geleerde woorden, de Ilias en de Odyssee. 'Den xero, den katalavéno. Ik weet het niet, ik begrijp het niet.' Maar opeens zwaait hij het papier met het adres en remt bij een trottoir met olijfbomen langs de rand. Achter de olijfbomen een smalle tuin met sinaasappel- en citroenbomen, rozenperken en vetplanten, dwars door de tuin een paadje dat naar een geel villaatje voert met groene blinden en een veranda die er rondomheen loopt, vol met opgewonden mensen, links van het paadje een grote palmboom met een bos knoflook die aan een uitsteeksel van de stam is opgehangen: wie weet waarom. 'Edò, edò! Hier, hier!' En hij slaat een kruis. Om God te danken dat hij aangekomen is of om de duivel te bannen uit die kleine, magere, als man geklede, vreemdelin-

ge, die haar lange bezwete haren gladstrijkt en niet uitstapt, alsof ze bang was, dan plotseling vlug, vastbesloten, uitstapt, en naar haar afspraak met het noodlot gaat?

Ik had niet het minste idee hoe je eruit zag, ik had nooit een foto van je gezien. Ik had mij zelfs nooit afgevraagd of je jong of oud was, knap of lelijk, blond of donker. Wat voor 'n type was je, vroeg ik mij plotseling af, en mij door de menigte dringend liep ik verder het paadje af, stapte de veranda op, stond in een kleine vestibule vol andere opgewonden mensen, in het geroezemoes van een rommelig salonnetje waar de mannen aan de ene kant zaten en de vrouwen aan de andere, zoals in Arabië. De mannen leken allemaal gelijk, ieder van hen had je kunnen zijn, ik zocht je in de overtuiging dat ik je niet zou herkennen. Ik herkende je daarentegen onmiddellijk omdat onmiddellijk onze ogen elkaar ontmoetten als met een schok, en omdat die tengere, vrij lelijke man met z'n brandende kleine ogen en grote snor die zwart afstak tegen het ziekelijk bleke gezicht, niemand anders kon zijn dan Huyn Thi An en Nguyen Van Sam en Chato en Julio en Marigela en pater Tito de Alencar Lima. En het was Huyen Thi An die opsprong met uitgestrekte armen, het was Nguyen Van Sam die mij tegemoet kwam, het waren Chato en Julio en Marigela die mij in hun greep omklemden zonder dat ik tijd had om mij voor te stellen, mijn naam te zeggen, het was pater Tito de Alencar Lima die mij over een wang streek met vriendelijke vingers. Maar het was jouw stem die zei: 'Hallo, je bent gekomen.' En het was een stem waarvoor men, alleen al bij het horen ervan, voor altijd zijn rust verloor.

'Ik verwachtte je. Kom.' Je nam mij bij de hand, je bracht mij weg van de menigte, je leidde mij door een gang tot in een kamer met een kast die omgevormd was tot een altaartje. Iconen van Christussen, van Madonna's, van heiligen, de één boven de ander in een geflonker van bijgelovig zilver, en aangestoken kaarsjes, wierookvaatjes, misboeken. In de tegenovergestelde hoek, een bed overdekt met Griekse boeken. Bovenop de boeken, een grote bos rode rozen. Je pakte die, voldaan, je stak hem mij toe: 'Voor jou.' 'Voor mij?!' 'Ja, voor jou.' Toen, op een toon van gezag: 'Andreas!' De jongeman die je Andreas had genoemd kwam binnen, een lang, elegant type, in een blauw pak met wit overhemd, hij ging bijna in de houding staan en op die dwaze manier bleef hij luisteren naar wat je in jouw taal zei, vertaalde het vervolgens in het Engels. Je kende Italiaans, vertaalde hij, je had het

in de gevangenis gestudeerd, maar in die jaren had je alleen maar met de grammatica geconverseerd en verder niet, daarom gaf je er de voorkeur aan dat hij als tolk diende. Je wilde er in de eerste plaats je excuses voor maken dat je mij in een slaapkamer ontving, het was de slaapkamer van je moeder en de enige plek waar wij ongestoord zouden kunnen praten; je wilde verder uitleggen dat dat mijn boeken waren, vertaald in het Grieks, dat je om één ervan te krijgen in hongerstaking was gegaan, dat ze je in de eenzaamheid van je cel dikwijls gezelschap hadden gehouden en het dàt was wat de rozen betekenden. Je had ze mij op het vliegveld willen laten geven door twee vrienden die mij niet gevonden hadden omdat het telegram de vlucht niet aangaf waarmee ik aan zou komen en nu kreeg ik ze dus hier. Ik luisterde stomverbaasd, niet in staat om met een gewone zin te antwoorden: wat voor een man was deze man die zich, nauwelijks uit de gevangenis gekomen, moeite gaf om mij met een dergelijk huldeblijk te ontvangen, mij dergelijke dingen te zeggen, en waarom, in plaats van mij te vleien, verdubbelde dat alles de onrust, de angst, de niet uit te leggen dreiging die ik had gevoeld toen ik zijn stem hoorde? Ik moest mij zo spoedig mogelijk van hem bevrijden, de ontmoeting tot normale proporties terugbrengen, duidelijk maken dat ik daar was voor werk, voor een interview. En zonder mij af te vragen of ik je kwetste, de vreemde uidrukking waarmee je reageerde, vernederd en ironisch tegelijk, integendeel vermijdend, bedankte ik op bruuske toon: 'Heel vriendelijk, very nice.' Toen legde ik de rozen op een bankje, zette de bandrecorder op een tafeltje, ging zitten, verzocht je om zo vriendelijk te zijn vóór mij te gaan zitten, zó, heel goed, laten we meteen beginnen, ik begon je te ondervragen, beroepsmatig, koel. Maar intussen bestudeerde ik je wanhopig, koortsachtig, om te proberen het raadsel op te lossen, de bekoring, nee de betovering die je uitstraalde te ontcijferen. Er was iets in je, zei ik bij mijzelf, dat tegelijk aantrok en afstootte, dat verlangen opwekte en angst. Zoals bij het naar beneden kijken van de hoogste étage van een wolkenkrabber, wanneer het ons toelijkt te vliegen en, tegelijk, in de leegte te storten.

Wat was het? Misschien je gezicht. Maar nee, je gezicht was helemaal niet bijzonder. Mooi was alleen het voorhoofd: zo hoog, zo breed, van een sublieme zuiverheid. Interessant waren alleen de ogen, want die waren niet gelijk, noch van vorm noch van grootte, één oog was groot en één klein, één was open en één halfdicht: het oog dat groot en open was keek met een bijna boosaardige hardheid, het oog dat klein en halfdicht was met een bijna kinderlijke tederheid, maar

samen ontstaken zij het licht van een brandend bos in de nacht. Van de rest kwam men niet onder de indruk. De oogleden waren als twee lepeltjes van vormloos vlees, de neus was niet krachtig en een beetje scheef, alleen bij de neusgaten trots, de kin was kort en luimig, de wangen waren te rond. Ingevallen door de ontberingen en toch rond. De snor, ruig en dik, en de zware wenkbrauwen, bijna twee met een penseel aangebrachte inktvegen, waren nodig om wat gewicht aan dat gezicht te geven. Wat het lichaam betreft, dat was goed gebouwd, krachtige schouders en krachtige heupen en krachtige benen, zodra het de magerheid overwon zou het zelfs verleidelijk kunnen worden, maar het zou toch altijd het wat grove lichaam blijven van een middelgrote man uit het volk. Nee, in het uiterlijk zag ik werkelijk niets waar ik zenuwachtig door kon worden of bekoord. Wat dan? Misschien de stem. Die stem die alleen al bij het mompelen hallo-je-bent-gekomen in mij doorgedrongen was als een messteek: met een diepe keelklank, doordrenkt van een niet te definiëren sensualiteit. Of de zelfverzekerde manier waarop je je gedroeg en waarmee je de mensen behandelde? 'Andreas!' De kalmte van wie heel zeker van zichzelf is en geen tegenspraak duldt op wat hij zegt omdat hij niet twijfelt aan wat hij zegt. Je had een pijp tevoorschijn gehaald, je had die flegmatisch gestopt, flegmatisch aangestoken, je was begonnen te roken met de lange trekken van een oude man, en dat onderstreepte de koelheid waarmee je mijn vragen beantwoordde. Er was echter geen koelheid in wat je zei, en die was er ook niet geweest toen je opgesprongen was om mij tegemoet te komen, mij te omhelzen. Het was dus beter er niet aan te denken. Het was beter Huyn Thi An en Nguyen Van Sam en Chato en Julio en Marigela en pater Tito de Alencar Lima weer te zoeken, je zijn gezicht terug te geven, naar de polsen te kijken verminkt door de touwen waarmee je aan het plafond had gehangen, naar de voet die verbrijzeld was door de falanga, de snede in je zij, het litteken aan de linkerslaap dat op een paarse bloem leek. 'Je doet mij denken aan een Braziliaanse monnik, Alekos.' 'Pater Tito de Alencar Lima.' 'Hoe weet je dat?!' 'Ik weet het. Ik ken zijn brief die je publiceerde. Ik hoopte dat je hetzelfde voor mij zou doen.' 'Ik heb nooit iets voor je gedaan.' 'Dat doet er niet toe. Je bent nu hier.' Je legde de pijp neer, greep mijn beide handen, drukte ze hard terwijl je ogen mijn ogen doorboorden. 'Je bent hier, wij hebben elkaar gevonden.'

En dat was ontzettend. Want plotseling was alles duidelijk, en het begrijpen stond gelijk aan het beredeneren van het voorgevoel dat mij overvallen had toen ik in Athene aankwam, het toegeven dat zich in die kamer, bij dat dwaze altaartje vol Christussen en Madonna's, niet

alleen het afleggen van verantwoording voltrok van mijn ideale keuze en mijn morele taak, van wat jij vertegenwoordigde of wat ik wilde dat je vertegenwoordigde, maar ook een tweespel, de ontmoeting tussen een man en een vrouw, ertoe gedreven elkaar lief te hebben met de gevaarlijkste liefde die er bestaat: de liefde die de ideale keuze, de morele taak, vermengt met de aantrekkingskracht en met de gevoelens. Ik trok mijn handen terug, ik verborg ze onder het tafeltje. Met de lafheid van een slak die zich in haar huis terugtrekt zodra men haar maar even aanraakt, begon ik je een doof, hardnekkig verzet te bieden, soms door je blik te ontwijken, soms door mij achter het bolwerk van vragen te barricaderen, soms door mij aan de aanwezigheid van Andreas vast te grijpen, door mij tot hem in plaats van tot jou te richten. Maar de dingen die je zei en die je vertelde, de martelingen, het proces, het doodvonnis, de hel waarin je jarenlang had geleefd zonder het geloof te verliezen, zonder afstand te doen van jezelf, brachten mij weer naar je terug zoals een windvlaag die ook de wilskracht wegblaast. En behalve die windvlaag was er die stem, waren er die ogen, die vingers die mij koppig bleven zoeken. Tenslotte gaf ik mij over. Ik ontweek niet langer je blik, liet toe dat mijn ogen erin verdwaalden, legde mijn handen weer op het tafeltje zodat je ze elke keer wanneer je ze wilde drukken zou vinden, en zo ging het interview door terwijl de aanwezigheid van Andreas iets ongewensts en onbescheidens werd, en de uren voorbijgingen zonder dat wij het bemerkten. De zon stond hoog toen wij begonnen, de zilveren iconen hadden geblonken in zijn licht. Toen was het licht schemering geworden, de schemering duisternis, een oude in 't zwart geklede vrouw was binnengekomen en had de lampen aangestoken, maar ook dat had ons niet afgeleid. Bijna alsof mijn angst zich had opgelost. Plotseling kwam die terug. Die kwam terug toen ik je vroeg wat voor jou de politiek betekende, niet de politiek die men in het verborgene bedrijft, maar de politiek die men openlijk bedrijft, en eerst antwoordde je mij dat je tot nu toe geen politiek bedreven had maar alleen met de politiek geflirt had, à la Garibaldi niet à la Cavour, vervolgens sloot je je op in een onverwachte stilte, en in die stilte naderden, heel langzaam, jouw vingers de mijne. Heel langzaam vlocht je ze in elkaar. Heel langzaam zei je in mijn taal: 'Van flirten houd ik, maar ik geef de voorkeur aan de liefde. De liefde uit liefde.'

Als door een wesp gestoken stond ik op. Ik zei dat ik je goedendag moest zeggen, dat ik een hotel moest zoeken. Je antwoordde dwingend: 'Jij gaat nergens heen. Je blijft hier.' Toen ging je, kreupel lopend met de voet die door de stokslagen van Theofilojannakos ver-

brijzeld was, naar de oude in 't zwart geklede vrouw die in de keuken rondslofte. Het was nu al laat in de avond en de bezoekers hadden het huis verlaten, teleurgesteld dat je hen in de steek gelaten had.

Op het trottoir stonden vier politieagenten, maar op de veranda was het koel, de lucht geurde naar jasmijn en een licht briesje bewoog de vreemde bos knoflook die aan het uitsteeksel van de palmboom was opgehangen. Ik wees Andreas erop: 'Waar dient dat voor?' Hij glimlachte: 'Om het boze oog, de politie en de moeilijkheden op een afstand te houden. Blijft u werkelijk?' 'Nee, legt u het hem uit.' 'Dat zult u alleen moeten doen, en het zal niet gemakkelijk zijn. Wanneer hij iets beslist is het praktisch onmogelijk hem niet te gehoorzamen.' 'Ik ben hier niet om te gehoorzamen.' 'Oh! Dat zegt iedereen en vervolgens gehoorzaamt men hem toch. Veertien personen zijn in de gevangenis terecht gekomen omdat zij hem gehoorzaamd hebben. Maar u zou meteen kunnen vertrekken, er zal wel een nachtvlucht naar Rome zijn. Als u wilt breng ik u naar het vliegveld.' 'Waarom? Maakt u zich bezorgd over mij? Bent u bang dat die politieagenten mij zouden kunnen arresteren?' Hij glimlachte opnieuw: 'Nee, de politieagenten niet.' 'Dan begrijp ik het niet.' 'Wat ik probeer te zeggen is dat het daarnet geen interview was, het was een paring van de ziel. En hij zou zich kalm moeten houden, tenminste voor een tijdje, en uitrusten. Liefde is geen rust en wanneer hij geboren wordt uit paring van de ziel kan hij een tragedie worden.' 'Overdrijft u niet' zei ik droog. Zijn indringerigheid irriteerde mij, en ook het feit dat hij meer gezien had dan ik al vreesde. Maar terwijl ik hem aan één kant had willen verzoeken te zwijgen, kon ik mij aan de andere kant niet beletten naar hem te luisteren, hem dus tot spreken aan te moedigen. 'Overdrijft u niet.' 'Ik overdrijf niet. Of misschien wèl? Wij Grieken zijn bezeten door de tragedie. Doordat wij die bedacht hebben zien wij die overal.' 'Maar over welke tragedie heeft u het?!' 'Er is maar één soort tragedie en die baseert zich op drie elementen die nooit veranderen: de liefde, het lijden, de dood.' En juist toen hij dat zei, brak jij, licht hinkend, binnen: 'Alles is in orde! Je slaapt in de salon. Dat is niet even comfortabel als een suite in Hotel Grande Bretagne, maar beter dan een brits in Boiati. En zo dadelijk eten we.' 'Luister naar me, Alekos...' 'Hou je van melitsanosalata?' 'Alekos...' 'En van spanakòpitta?' 'Alekos...' 'Ach, je weet niet eens wat spanakòpitta is: spinazietaart! Melitsanosalata daarentegen is salade van aubergines. Je zult

het lekker vinden. Beter dan de linzen van Zakarakis; heb ik je de geschiedenis van de linzen van Zakarakis verteld?' Je praatte, praatte, iedere zin van mij onderbrekend, mij belettend om te antwoorden dank-je-wel-ik-blijf-niet, dank-je-wel-ik-moet-weggaan, en elk willekeurig onderwerp diende het doel: de linzen van Zakarakis, de auberginesalade, de spinazietaart. Tenslotte sloeg je bezitterig een arm om mijn schouders, en leunde tegen de balustrade van de veranda, snoof met gulzige neusgaten de lucht op: 'Dit is de eerste maal in vijf jaar en tien dagen dat ik de geur van jasmijn ruik. Gisteravond was die er niet.' 'Ja, die was er wèl' zei Andreas. 'Ik herhaal dat die er niet was.' 'Die was er niet' zei Andreas.

Het diner was ongevaarlijk. Ook Andreas, die uitgenodigd was, scheen dat te vinden. Je leek vrolijk, je beschreef Boiati als een zeer luxueus vakantiehotel, met een verwarmd zwembad en golfbanen, eigen bioscoop en restaurants met verse caviaar uit Iran, eerste klas bediening. Nooit een te indringende blik, een te vertrouwelijk gebaar, kortom niets wat de profetische vrees waarover op de veranda gesproken was zou kunnen hernieuwen. Zodat ik op een bepaald moment vaststelde dat het spel van de handen en de blikken alleen maar een gewone uiting van vriendschap was geweest, de uitspraak over de liefde een scherpzinnig geformuleerd politiek antwoord: als ik dat wilde zou ik best je gastvrijheid kunnen aannemen en morgenmiddag vertrekken. Langzamerhand had het huis zich weer gevuld met een menigte kennissen, mensen die je groeten, je omarmen wilden, en het schouwspel van jou die hen ontving met de ongedwongenheid van een leider die teruggekomen is van een lange reis vervulde mij met nieuwsgierigheid. Bovendien interesseerde het mij de manier te zien waarop je met hen sprak, hen onderrichtte, hen aanmaande op te passen. Ja, elkaar terugzien was fijn, maar men moest er zich niet door in een roes laten brengen, die amnestie was oplichterij, een alibi om de dictatuur te versterken met de toestemming van rechts, van de Evangelis Averoffs. Ja, in je eigen bed slapen was comfortabel, maar men komt niet uit de gevangenis om in zijn eigen bed te slapen, men komt eruit om de strijd te hervatten. Je sprak de naam Averoff bijna dwangmatig vaak uit en uit hetgeen Andreas vertaalde was het duidelijk dat je hem bijna even erg haatte als de tiran. 'Wat zegt hij?' 'Hij zegt dat Averoff een collaborateur is.' 'Wat zegt hij?' 'Hij zegt dat hij het op een dag aan de hand van documenten zal bewijzen.' 'Wat zegt hij?' 'Hij zegt dat de Papadopoulossen voorbij gaan en dat de Averoffs blijven.' Even vaak en met een even streng oordeel sprak je echter de naam van Andreas Papandreou, de officiële linkse vertegenwoordiger

in ballingschap, uit. 'Wat zegt hij?' 'Hij zegt dat het een oppositieleider voor een operette is.' 'Wat zegt hij?' 'Hij zegt dat types als hij dictaturen door dictaturen vervangen en in het beste geval de weg vrijmaken voor een autoritair bewind.' Dat bevestigde je vrijzinnige geaardheid, de ideologische onafhankelijkheid waarin ik mij herkend had tijdens de dramatische uren van het interview, en die bevestiging bracht de geheimzinnige vervoering die mij beangstigd had terug tot normale proporties, tot een ideale broederschap. Ja, ik kon blijven, dacht ik gerustgesteld. En ik stond op om de oude, in 't zwart geklede vrouw, je moeder, te helpen die al mompelend onverstaanbaar haar ontevredenheid uitte terwijl ze rondslofte, haar losgeraakte grijze haarknot in orde bracht en de resten van het avondmaal afruimde. 'Ik zie dat u kalm bent' merkte Andreas op. 'Dat ben ik' antwoordde ik. 'U blijft dus werkelijk?' 'Ik denk het wel.' 'Ah! Goedenacht.' 'Goedenacht.' Ik groette hem, ik groette jou, en overmand door moeheid sloot ik de deur van de salon. Het was een matglazen deur en het licht van de vestibule filterde er op een onverdraaglijke manier doorheen. Maar eenmaal op het divanbed uitgestrekt sliep ik toch meteen in.

Ik werd twee uur later wakker door een echo van voetstappen en, tegelijk, door de vage indruk van een dreigend gevaar. Ik richtte mij op een elleboog op om beter te luisteren, ik hoorde niets. Het huis was ingezwachteld in stilte, en ook de tuin, waaruit niet eens geritsel van bladeren doordrong. En toch had ik mij niet vergist, de echo van de voetstappen had zó precies doorgeklonken door het scherm van de slaap, dat ik me er zelfs de cadans van herinnerde: onverbiddelijk, langzaam, van iemand die op de hiel loopt om de verbrijzelde voetzool te sparen. Eén, twee. Eén, twee. Eén, twee. Ik keek beter in de richting van de glazen deur; in de vestibule brandde een zwakke lamp, en in het schijnsel daarvan zag ik iemand. Vreemd. Misschien was de angst dat je naar mij toe zou komen zó sterk geweest dat die door de barrière van mijn onderbewustzijn was doorgedrongen. Ik strekte mij weer uit op het divanbed in de hoop dat ik snel weer zou inslapen. Ik deed mijn ogen dicht en bijna op hetzelfde ogenblik weerklonken de voetstappen die mij wakker gemaakt hadden voor de tweede keer, achter de glazen deur verscheen de schaduw van je lichaam. Zwart, onbeweeglijk. Ik sprong overeind en hield mijn adem in, ik bleef een tijd die mij eindeloos leek naar de omtrekken ervan staren. De schaduw vloeide uit, maakte zich los, verwijderde zich, toen klonk de stap weer, onverbiddelijk, langzaam, in de richting waar hij vandaan was gekomen. Eén, twee. Eén, twee. Eén, twee. Tenslotte hield hij stil, om opnieuw terug te keren, met dezelfde cadans en de schaduw verscheen

weer, dichterbij, scherper omlijnd. Een arm werd opgeheven, een hand op de deurknop gelegd, snel weer teruggetrokken, alsof de deurknop gloeiend heet was. De obsederende mars begon weer van voren af aan. Eén, twee. Eén, twee. Eén, twee. En bij elke tik van je hak het beangstigende wachten op het opengaan van de deur om ons in het donker tegenover elkaar te doen vinden, om het woord, de zin uit te spreken, te beluisteren, die ik niet wilde horen, waarnaar ik niet wilde luisteren. Daar hield de voetstap opnieuw stil. De arm werd opnieuw opgeheven. De vingers werden opnieuw op de deurknop gelegd. En bleven er nu. En de deurknop ging omlaag, heel langzaam, piepend. Maar plotseling, en in zo'n snelle volgorde dat alles pas na afloop duidelijk was, verslapte je de greep en keerde je om en verwijderde je om terug te keren in je kamer, waar je de deur dichtgooide. Beng! Het huis dreunde van de slag. Mijn longen verwijdden zich in een krankzinnige opluchting.

Ik kende die krankzinnige opluchting. Ik had die tijdens de oorlog ondervonden iedere keer als een projectiel fluitend langs mij heen was gegaan zonder mij te raken.

Het wrede tijdens de oorlog is, dat men gewoonlijk getroffen wordt op hetzelfde moment waarop men de illusie heeft dat men in veiligheid is. Zolang men oplet of zich blootgeeft aan het risico, door met zijn hoofd blootgesteld aan het vuur voort te gaan, gebeurt er niets; zodra men afgeleid wordt of zich veilig voelt, komt het projectiel. Misschien een kleine splinter die in het eerste ogenblik gezonden lijkt door de hemel om je een goede wond cadeau te doen, een lichte wond die je toestaat naar huis of naar de verbindingslijnen achter het front terug te keren, en die vervolgens dodelijk blijkt te zijn omdat hij een slagader heeft doorgesneden of zich in het hart heeft gepriemd. Ook op die dag gebeurde het zo. Het eerste projectiel verwachtte ik trouwens, het was het ogenblik waarop wij elkaar 's ochtends zouden terugzien, en ik ging het gemakkelijk uit de weg toen wij bij de ontmoeting in de gang beiden verstijfden als twee katten die op het punt staan met elkaar te vechten: 'Kalimera, goedemorgen.' Wat het geweervuur betreft dat later ontbrandde, de druk van jouw schouder tegen mijn schouder, de aanraking van mijn arm door jouw arm, vluchtige maar toch alarmerende contacten, daar kwam ik steeds ongedeerd af. Daar lag het dodelijke risico niet. Het lag in het woord, in de zin die je mij wilde zeggen en die ik niet wilde horen. Om je dat te beletten vluchtte

ik tussen de anderen, tussen de mensen die intussen binnenkwamen, een journalist bijvoorbeeld of een fotograaf, en als het desondanks gebeurde dat wij enkele minuten alleen bleven, daalde ik af in de loopgraaf door je af te leiden met onverwachts afgevuurde vragen: heb-je-Proudhon-wel-eens-gelezen, heb-je-Bakoenin-wel-eens-gelezen, ben-je-ooit-marxist-geweest. Het heeft ook geen zin zich af te vragen waarom ik, in plaats van mijn toevlucht te nemen tot dergelijke listen, niet wegging. Mijn vliegtuig steeg om zeven uur op, ik wilde zelfs niet op het idee komen een moment eerder dan nodig was van je weg te gaan, en het wachten op dat uur maakte mij treurig: iedere keer als het geronk van een vliegtuig te horen was, kromp mijn hart in elkaar en ik moest mij geweld aandoen om niet dichter naar je toe te gaan. Is dit de parabel van een grote liefde die slecht zal aflopen? Tegen één uur kwam Andreas, toen een paar vrienden die je op het eten uitnodigde, met hen wierp je je in een dispuut dat mij uitsloot omdat het in jouw taal gehouden werd en daardoor nam de spanning af. Ik begon bij mijzelf te zeggen dat het logisch is dat een man die jarenlang in de gevangenis heeft gezeten zich aangetrokken voelt tot een vrouw die hem bewondert en hem begrijpt, dat het logisch is dat hij in de verleiding is haar kamer binnen te gaan om een honger te stillen die hij maar àl te lang had moeten lijden: wat had dit alles te maken met de liefde, met het verdriet, dat wil zeggen met de dreiging van een gevaarlijke en diepe band? Ik had met teveel overgevoeligheid de episoden geïnterpreteerd die in feite banaal waren, morgen zou ik die vierentwintig uur in een heel ander licht zien, en die goeie Andreas was Kassandra niet. Ik stond dus op en liep de tuin in om mij te feliciteren met het hervonden welzijn. Half vier in de middag. De boomkrekels in de olijfbomen tsjirpten schel, maar een vleugje wind verlichtte de ademhaling. Ik leunde tegen de palm, stak een sigaret op terwijl ik een geamuseerde blik wierp op de bos knoflook. Toen keek ik op en zag je.

Je kwam aanlopen in de zon en was zó bleek dat het litteken op het jukbeen roder afstak dan een rijpe kers. Je kwam mij streng aankijkend aanlopen, en je voetstap had dezelfde cadans van het nachtelijk heen en weer lopen. Eén, twee. Eén, twee. Eén, twee. Bij mij aangekomen stond je stil, zonder iets te zeggen, greep mij bij de pols, zonder iets te zeggen, bracht mij terug in huis, zonder iets te zeggen, duwde mij je kamertje binnen en ik had juist de tijd de verschrikte blik van Andreas te zien voordat de deur dichtging. 'Laten we praten. Ga zitten.' Je wees mij een stoel aan, ging op het bed zitten, kruiste je armen: 'Je gaat niet weg.' 'Ga ik niet weg?!' 'Nee. Je gaat niet weg.'

'En waarom zou ik niet weg moeten gaan, Alekos?' 'Omdat ik het niet wil. En als ik het niet wil, dan wil ik het niet.' 'Luister naar me, Alekos. Ik ben klaar met wat ik was komen doen. Er is geen reden om te blijven.' 'Klaar met wàt?' 'Met het interview, het werk. Ik was hier voor een interview, een werk, herinner je je nog? En dat heb ik gedaan.' 'Je was hier niet voor een interview, je was hier voor mij. Je bent hier voor mij.' 'Voor jou zoals voor de anderen over wie ik geschreven heb in Bolivia, in Vietnam, in Brazilië.' 'Leugenaarster.' 'Luister naar me, Alekos...' Ik moest proberen een beroep te doen op je gezonde verstand, het wapen van de redelijkheid hanteren, mij richten tot de man die mij vierentwintig uur eerder met koelheid over zijn lijden verteld had, terwijl hij zijn pijp rookte met de lange trekken van een oude man. 'Luister naar me, Alekos. Ik ben niet op zoek naar avontuurtjes en...' 'Ik ook niet.' 'Aan dezelfde kant van de barricade staan met zijn ideeën en zijn gevoelens is niet voldoende om iets meer te zijn dan vrienden, kameraden, en...' 'Dat weet ik.' 'Ik spreek niet eens je taal en...' 'Dat doet er niet toe.' 'Ik woon in een ander land en...' 'Dat doet er niet toe.' 'Ik zou, ik zal, mijn leven niet kunnen veranderen om...' 'Dat doet er niet toe!' 'Dat doet er wèl toe. Al deze dingen doen ertoe, en ik geloof dat ik het je vannacht, als je binnengekomen was, gezegd zou hebben.' Je kreeg een bijna onmerkbare schok, alsof ik je met een speld geprikt had. 'Ik heb je vannacht gezien, Alekos. En ik hoopte dat je niet binnen zou komen omdat...' 'Omdat je geen moed hebt!' Beledigd sprong ik op. Misschien had ik geen moed, antwoordde ik, maar ik had je ook niet nodig want ik had het leed dat in je verborgen lag niet nodig. Ik was niet bijgelovig, ik was een geëmancipeerde vrouw, maar uit instinct wist ik dat het verdiepen van mijn ontmoeting met je mij alleen leed zou brengen. Ja, ik was bang voor je. Voor jou, niet om met je naar bed te gaan. En toen speelde ik mijn kaart uit: 'Wil je met mij naar bed gaan? Als dat het is wat je wil, laten we het dan meteen doen. Want vanavond ga ik weg.' 'Wat zei je?' 'Ik zei: als je met mij naar bed wilt gaan, laten we het dan meteen doen. Want vanavond ga ik weg.' Langzaam werd de ongelovige grijns een uitdrukking van niet te onderdrukken woede. Je borst verwijdde zich: 'Maar ik hou van je!'

Die schorre, woedende schreeuw van een gewond en vernederd wild dier. Die wilde, flitsende beweging, die uitgestoken armen die mij grepen en mij heen en weer schudden en mij tenslotte in een ijzeren greep sloten. Die warme adem, die begerige mond. En die ogen, die ongelooflijke ogen waarin ik het licht van een brandend bos had gezien. Gedurende één heel kort ogenblik stond ik op het punt je

excuus te vragen, te erkennen dat ook ik, hoewel ik het niet wilde, van jou hield. Maar toen ontmoette ik die ogen en een grote angst weerhield me: want in die ogen lag de dood. Hoe irrationeel en overdreven het mag lijken, ik zeg je dat in die ogen de dood lag, de aankondiging van alles wat in de jaren die komen moesten zou gebeuren en niet had kunnen gebeuren zonder mij, dat wil zeggen als ik niet het werktuig en het voertuig was geweest van je noodlot zoals dat al vaststond. De nederlaag die met je geboren was lag erin, de vervloeking die je zou vervolgen tot op een nacht van de eerste mei om je in een zwart gat van de Vouliagmenistraat, de afrit van een garage met het opschrift Texaco te smijten. En dan lag er de angst in, de dienstbaarheid die je mij zou opleggen door van mij een Sancho Panza met zijn ezel te maken, mij berovend van mijn identiteit, van mijn manier van leven. Oh wee als ik je liefde zou aannemen en je lief zou hebben: in een flits wist ik het met zekerheid. En meteen bevrijdde ik mij van je omhelzing, van je mond, van jou, haastte mij naar de andere kamer, stopte alles slordig in mijn reistas, riep Andreas, vroeg hem of hij mij naar het vliegveld kon brengen: er moest een vlucht zijn tegen vijf uur, met een beetje geluk kon ik die halen, waren tien minuten voldoende? 'Die zijn voldoende' antwoordde Andreas, opspringend. Tegen de muur staand, de handen in je zak en met een raadselachtige glimlach onder je snor, volgde je de scène zwijgend en deed niets om mij tegen te houden of te kalmeren. Pas nadat ik je moeder goedendag gezegd had riep je uit: 'Ik ga ook mee.' Toen begeleidde je mij naar de auto waarin je bedaard naast me ging zitten: 'Laten we gaan.' Je zei verder niets gedurende de hele weg en ik deed trouwens evenmin mijn mond open. Het leek alsof er niets meer te zeggen was. Op het vliegveld aangekomen zei ik Andreas goedendag, drukte je de hand, jij drukte mij de hand, en: 'Iassou, dàg.' Maar ik had nog maar 'n paar stappen gedaan toen je stem opklonk, droog als een bevel: 'Agàpi! Liefde!' Ik keerde mij om. Je rechterhand stak uit het raampje met de wijs- en de middelvinger opgericht in het V-teken, en op je gezicht beefde een liefdevolle ironie. 'Je zal terugkomen! Ik zal 't winnen! Je zal terugkomen!'

Ik kwam erg gauw terug. Het eerste telegram was de volgende dag aangekomen en luidde: 'Ik wacht op je.' Het tweede twee dagen later en luidde: 'Waar wacht je op?' Het derde na vier dagen en luidde: 'Ik ben erg treurig want je hebt nog steeds geen moed.' Vervolgens, de week erna, toen ik in Bonn was, werd mij een brief overhandigd waarin je je opname in de Polikliniek in de Sokratousstraat aankondigde. Bij dat bericht was een kort gedicht gevoegd: 'Vergeten liefdes-

gedachten / staan op / en brengen mij weer tot leven.' Er was ook een kanttekening: 'Voor jou.' Van Bonn had ik naar New York moeten gaan. Ik annuleerde het vertrek en zocht een vliegtuig met bestemming Athene. Het enige vertrok in de middag uit Frankfort, maar als ik een auto huurde tot Frankfort zou ik op tijd komen, zei de hotelportier. Ik deed het. En weinige uren later stapte ik uit in jouw land, onweerstaanbaar aangetrokken door het onvermijdelijke noodlot waaraan ik mij niet meer zou kunnen onttrekken. Want het ging zelfs het instinct van zelfbehoud te boven en de dubbelzinnige valstrik van het geluk.

Het geluk is een schaterlach die opklinkt, 's avonds om negen uur wanneer mijn taxi bij het ziekenhuis stopt en een schaduw uit de duisternis te voorschijn schiet, het portier opent, bovenop mij valt en tegen de chauffeur zegt: 'Grìgora! Vlug!' Toen ik aankwam had ik je aangetroffen in een kamertje van de afdeling Pathologie, omringd door artsen en medicijnen, en je leek de meest zieke zieke ter wereld: met een zwakke stem had je mij gevraagd om negen uur terug te komen. 'Ik voel me ziek, erg ziek...' En nu ben je hier, zo levendig als iets, herrezen, en omhelst mij in een taxi: 'Grìgora! Vlug!' 'Maar wat doe je? Wat bezielt je?' 'Ik ben weggevlucht!' 'Wat betekent weggevlucht?' 'Het betekent dat ik ben opgestaan, dat ik mij heb aangekleed, dat ik de verpleger een klap op zijn hoofd heb gegeven en dat ik hier naar toe ben gekomen om op je te wachten.' 'Een klap op 't hoofd van de verpleger?!' 'Ja, die wilde mij niet laten gaan. Hij beweerde dat het niet kon. Ik heb hem erin gestopt en hem geantwoord: kijk eens of het niet kan.' 'Wáár in gestopt?' 'In mijn bed. Daar blijft hij tot morgenochtend om vijf uur. Om vijf uur moet ik teruggaan om hem los te maken.' 'Los te maken?!' 'Ja, ik heb hem moeten vastbinden. En ik heb ook een pleister op zijn mond moeten plakken. Anders schreeuwde hij.' 'Ik geloof het niet.' 'Het is ook niet waar. Het is geen kwestie van geweld geweest, maar van intelligentie. Luister eens, heb ik tegen hem gezegd, hoe laat begint je rustpauze? Om negen uur, antwoordt hij. En hoe laat is die om? Om vijf uur, antwoordt hij. Woon je ver weg? Erg ver weg, antwoordt hij. Zou je graag lekker willen slapen zonder naar huis te gaan? Nou en òf, antwoordt hij. Goed, dit is mijn bed en dit is mijn pyama, ik neem je schoenen mee. Ik heb hem op een stoel geduwd, ik heb hem zijn schoenen uitgetrokken, en wèg. Het is een sukkel, hij zal de kamer niet uitkomen voor-

dat ik terugkom.' Daarom lach ik, lach, vrij van elke aarzeling en angst, geamuseerd je van een kant te zien die ik niet kende, zelfs niet vermoedde, de kant van de burleske komedie en van de vrolijkheid. En jij lacht met me mee. Je biecht op dat je mij voor de gek hebt gehouden, je voelde je vandaag niet ziek, je deed alsof, ze hadden je alleen maar voor een paar analyses in de Polikliniek opgenomen, morgen zullen ze je naar huis laten gaan. De chauffeur lacht ook, zonder te weten waarom, hij kijkt naar ons in het spiegeltje en lacht terwijl de taxi door de verlichte stad rijdt, de Vouliagmenistraat inslaat, langs de garage met het opschrift Texaco komt, ons naar het restaurant brengt waar je drie jaar later voor de laatste maal zal eten, kort voordat je op weg gaat om te sterven. Maar als de goden het ons zouden verkondigen om ons te waarschuwen, als zij ons zeiden dat dit je noodlot is, ons reeds geschreven noodlot, dan zouden wij het niet geloven en ik zou schertsend antwoorden dat het noodlot niet bestaat. 'Waar gaan we heen?' 'Naar Tsaropoulos.' 'Wat is dat?' 'Een restaurantje buiten, dicht bij zee, waar je vis eet. Houd je van vis?' 'Ja.' 'Ik niet. De avond vóór de aanslag heb ik daar gegeten en ik at vis.' 'Waarom gaan we er dan heen?' 'Omdat ik vanavond ook de vissen kan uitdagen.'

Het geluk is het gevoel van trots dat in mij trilt wanneer wij het restaurant binnengaan en de onderzoekende en vijandige blikken moeten ondergaan van degenen voor wie je geen held bent maar een mislukte moordenaar, een omvèrwerper van de orde, in het beste geval een visionair die zou moeten blijven waar hij was: in een goedbewaakte gevangenis. Van hun tafeltjes klinkt beledigend gekuch, beangst gefluister: 'Is hij niet...?' Een ambassadejonker roept uit: 'Look who's there! Kijk eens wie daar is!' Je begrijpt het en even overvalt je een soort verwarring, je steunt op mij als op een stok, onzeker of je door zal lopen of terug zal gaan, dan richt je je overmoedig op en leidt me naar een tafeltje dat aan hun nieuwsgierigheid is blootgesteld. Het gefluister neemt toe en elk gefluisterd woord wondt je als een messteek, ik zie het, soms buig je het hoofd alsof je de pijn wilt onderdrukken, beter wilt verdragen: wat een teleurstelling de vrijheid, wat een inspanning! Maar mijn vingers zoeken de jouwe, drukken die stevig om je te herhalen dat je niet alleen bent, en je gezicht klaart op: 'Ik weet het.' Het is fijn om samen de uitdaging te beleven. Het is ook fijn om te merken dat iemand je toelacht, al is het in 't verborgen, met de omzichtigheid van iemand die bang is in moeilijkheden te komen. Dan komt een moedige kellner naderbij met een fles wijn en zegt hardop tegen je: 'Deze bied ik aan. Het is een

eer, Alekos, je hier te zien.' De hemel is van een turkoois-blauw émaille, dicht bezet met sterren, van een struik naast ons bloeien de grote oranje bloemkronen open, langzaamaan zonderen wij ons af in een betovering die ons aan een soort vergetelheid overlevert. Of aan onverantwoordelijkheid? Een bloemverkoopster komt binnen met een mand vol rozen, je pakt er een bos van en werpt me die in de schoot. Een gebochelde komt binnen met een plank waarop loterijbiljetten zijn geprikt, je koopt er een heel lange rij van en legt die op mijn bord. Elk gebaar van je is een onschuldige liefdesvervoering, een onhandige bede om bemind te worden, en de overmoed van eerst is verdwenen. Je laat je vork vallen, je laat je lepel vallen en plotseling bloos je als een kind en geeft mij het cadeau dat je voor mijn terugkeer had bewaard: een verkreukeld papier volgeschreven met een pietepeuterig klein handschrift. 'Alekos! Wat is dat?' 'Het gedicht dat ik het beste vind, *Reis*. Ik heb het aan jou opgedragen, kijk: het heeft nu jouw naam als titel.' Dan vertaal je het voor me met die stem die de ziel uitholt. 'Reis over onbekende wateren op een schip / gelijk aan miljoenen andere schepen / die over oceanen en zeeën zwerven / lang bevaren met een volmaakte dienstregeling / En nog vele / ook deze werkelijk vele / liggen in de havens gemeerd / Jarenlang heb ik dit schip geladen / met alles wat ze mij gaven / en wat ik met grenzeloze vreugde aannam / En toen / ik herinner het mij als of het vandaag was / verfde ik haar in schitterende kleuren / en ik paste op dat op geen enkele plaats een vlek viel / Ik wilde dat zij mooi was voor mijn reis / En nadat ik erg lang gewacht had / brak eindelijk het uur aan om het anker te lichten / En ik lichtte het anker...' Hier onderbreek je je, legt mij uit dat de reis het leven is, dat jij het schip bent, een schip dat nooit het anker heeft uitgeworpen, het nooit uitwerpen zal, noch het anker van de genegenheid, noch het anker van de verlangens, noch het anker van een verdiende rust. Want je zal nooit berusten, je zal het nooit moe worden de droom na te jagen. En als ik je zou vragen welke droom dan zou je mij niet kunnen antwoorden: vandaag is het een droom waaraan je de naam vrijheid geeft, morgen zou het een droom kunnen zijn waaraan de naam waarheid gegeven moet worden; het komt er niet op aan of het werkelijke doelen zijn, het komt er op aan de luchtspiegeling, het licht ervan te achtervolgen. 'De tijd ging voorbij en ik / begon de route te volgen / maar niet zoals ze mij in de haven gezegd hadden / hoewel het schip mij toen ook anders leek / Zo zag ik mijn reis / nu anders / zonder zorg meer over aanlegplaatsen en handel / leek de lading mij nu nutteloos / Maar ik bleef reizen / de waarde van het schip kennend / de waarde kennend

die ik droeg...' En ik werd het niet moe naar je te luisteren.

Het geluk is een overgave die om middernacht naar het huis leidt met de tuin met sinaasappel- en citroenbomen waar wij op onze tenen naar binnengaan zonder ons te storen aan de politieagenten die elke beweging van je controleren: twee op de straathoeken en twee op het trottoir. Het is een jasmijn die onder het raam bloeit waar wij voor staan opdat jij er een trosje bloemen van plukt om het mij, samen met je verlegenheid, aan te bieden. Het is een kamer waarvan ik de sjofelheid, de vuile en kapotte fauteuils, de lelijke bibelots, de dwaze ingelijste diploma's niet meer zie: omdat jij er bent. Het is een onverwacht kuise kus op mijn voorhoofd, terwijl de wind tussen de olijftakken ruist en ons het refrein van de zee brengt. Het is een traan die onverwachts langs je wang glijdt terwijl je fluistert: 'Ik ben zo alleen geweest. Ik wil niet meer alleen zijn. Zweer dat je mij nooit zult verlaten.' Het is jouw ernstige gezicht dat dicht bij mijn ernstige gezicht komt, jouw ontroerde ogen die verdrinken in mijn ontroerde ogen, jouw onzekere armen die mijn onzekere armen zoeken, alsof wij twee grote kinderen waren bij hun eerste liefdesontmoeting of wisten dat wij ons gereed maakten een rite te volbrengen waar al onze komende jaren vanaf zullen hangen. Het is een lange, indrukwekkende stilte, terwijl onze lippen elkaar aarzelend beroeren, zich vastbesloten verenigen en onze lichamen zich zonder vrees ineen vlechten, om zich met kloppend hart neer te vlijen in het duister, overspoeld door een stroom van tederheid die verblindt, vergeten, langgedroomde gebaren zoekend, en die vindend om harmonieus in elkaar door te dringen, opnieuw en nog eens, en nog eens en nog eens, alsof het een eeuwigheid zou duren. De tijd behoort je nu toe, geen enkel vuurpeloton komt met droge bevelen naderbij om je naar de schietbaan te brengen en te fusilleren. Daarna staren wij elkaar uitgeput aan, het hoofd rustend op hetzelfde kussen, en je roept uit: 'S'agapò tora ke tha s'agapò pantote.' 'Wat betekent dat?' 'Het betekent: ik heb je nu lief en ik zal je altijd liefhebben. Herhaal het.' Ik herhaal het, fluisterend: 'En als het niet zo zou zijn?' 'Het zal zo zijn.' Ik probeer een laatste, nutteloze verdediging: 'Niets duurt eeuwig, Alekos. Als je oud zal zijn en...' 'Ik zal nooit oud zijn.' 'Ja, dat zal je wèl. Een beroemde oude man met een witte snor.' 'Ik zal nooit een witte snor hebben. Zelfs geen grijze.' 'Zal je die verven?' 'Nee, ik zal veel eerder sterven. En dan zal je mij wel voor eeuwig moeten liefhebben.' Spreek je in ernst of maak je grapjes? Ik dwing mij te geloven dat je grapjes maakt, een spottend licht flitst in je zwarte iris en een vrolijkheid die uit vele volgende dagen bestaat doet je lichaam losbreken dat mij

meteen, onverzadigbaar, weer toedekt. Ik moet ook niet terugdenken aan een dialoog op de veranda: 'Wij Grieken hebben de manie van de voorspelling en van de tragedie. Misschien omdat wij haar bedacht hebben.' 'Maar over welke tragedie heeft u het?' 'Er is maar één soort tragedie en die baseert zich op drie elementen die nooit veranderen: de liefde, het lijden, de dood.'

Het geluk is de ogen openen onder jouw stem die, bijna met verbazing, uitroept: 'Je bent mooi!' Het is te bemerken dat het bijna vijf uur is en dat je snel de schoenen moet gaan terugbrengen aan de gegijzelde verpleger. Het is naar buiten gaan in de koele lucht die de ochtend aankondigt, steeds zonder ons te storen aan de politieagenten die ons volgen tot aan de taxistandplaats, het is elkaar gedurende de hele rit omhelsd houden, afscheid van elkaar nemen wetend dat wij elkaar na enkele uren zullen terugzien. Het is terugkeren naar het huis met de tuin met de sinaasappel- en citroenbomen zonder de verantwoordelijkheid te betreuren die van nu af aan op mij zal wegen als een molensteen. Het is wakker worden om naar de kliniek te gaan waar, vertel je triomfantelijk, niemand de nachtelijke vlucht bemerkt heeft. En waar de dokter zegt dat je zonder risico naar huis kunt gaan, uit de analyses en de röntgenfoto's is niets onherstelbaars gebleken. Natuurlijk hebben de martelingen en de gevangenis invloed gehad op je gezondheid, maar je hart is sterk en je longen zijn in uitstekende conditie, langzaamaan zal je je herstellen, alles hangt af van het weer wennen aan het leven. Tenslotte is het geluk de wetenschap dat juist vannacht, terwijl wij elkaar liefhadden, in het huis naast ons een kind is geboren aan wie de naam Christos (Christus) gegeven is: kan men zich een mooier geluksteken voorstellen dan een kind dat geboren is in het huis naast ons terwijl wij elkaar liefhadden? We moeten de komst van Christos vieren, en de dag is doordrenkt van zon, van hemelblauw. Laten we naar zee gaan! Sinds vijf jaar heb je de zee niet gezien, droom je ervan de zee terug te zien. Vanaf de dag waarop je Boiati hebt verlaten, waarop je de ruimte weer hebt ontdekt, ben je alleen uit geweest om naar het ziekenhuis te gaan en om mij mee te nemen naar Tsaropoulos: laten we naar zee gaan! En daar zijn we op het strand van Glyfada. Je loopt aarzelend voort, met gebogen hoofd, men zou zeggen dat je je blik niet durft op te heffen, en wanneer je ertoe besluit krijg je een schok, je knippert verblind met je oogleden, op je gezicht verschijnt een uitdrukking die ik niet begrijp. Vreugde of angst? Plotseling spring je vooruit en rent naar het water. Je rent breed met je benen maaiend als een lenig en zorgeloos veulen, het toonbeeld van de jeugd, en al rennend roep je: 'I zoì! I zoì! I zoì! Het

leven! Het leven! Het leven!' Bij de branding sta je stil, blij draai je je om, roept mij, steekt je armen naar mij uit, ik ren ook en wij rollen lachend in het warme zand. 'I zoì! I zoì! I zoì! Het leven! Het leven! Het leven!' Vandaag vervolgt niemand je daar over de klippen, vandaag is de zee niet woest zoals op een ochtend in augustus die je je niet wil herinneren. Wacht op me, ik kom eraan, wacht op me! Zacht en glad krult zij alleen langs de kustlijn op in rollen van wit schuim. Wie is er bang voor de vissen? 'Niemand!' Kondigen zij soms nederlagen, ongelukken aan? 'Onzin!' Laten we er dan inspringen. Wij kleden ons snel, ongeduldig, uit. Wij duiken er samen in, zwemmen zij aan zij in het lauwe, gladde water, wij houden zo nu en dan stil om elkaar een kus te geven, fris en zout. S'agapò tora ke tha s'agapò pantote. Daarna is het verrukkelijk languit in de zon te gaan liggen, hand in hand, loom, te rillen van genot en van koude, een verlangen te voelen dat je witte lichaam, jaloers op 't mijne door de zon verbrande, doet schokken, eraan te denken dat het thuis in vervulling zal gaan. Bestaat er werkelijk een tiran die Papadopoulos heet? Wie kent Joannidis? En Theofilojannakos, Hazizikis, en Zakarakis? Nooit hun gezicht gezien. Een week lang zullen we die namen niet eens uitspreken. Het geluk is een vergetelheid die een week duurt.

Die onwerkelijke week waarnaar de herinnering altijd met ongelovige verwondering zal terugkeren: afgezonderd van allen, genoeg hebbend aan onszelf, vegeteerden we in een verblinde gelukzaligheid, zonder gebeurtenissen. Er waren zòveel kleine dingen te doen om je weer vertrouwd te maken met het leven. Bij voorbeeld je weer leren een weg over te steken zonder angst om door de auto's overreden te worden, bij voorbeeld om op de trottoirs niet tegen de mensen aan te lopen en je niet van de wijs te laten brengen als je een duw kreeg in de chaos van de stad. In het graf van Boiati was je ook deze dingen vergeten, en na het uitstapje naar zee had een soort terugslag de overhand gekregen: overdag wilde je het huis niet meer uit. Of je ging uit om je in een auto op te sluiten, waarin je je beschermd voelde, en wanneer je uit de auto stapte joeg alles je angst aan. Om je de weg te laten oversteken moest je aangemoedigd worden met duizend geruststellingen: 'Vooruit, kom, het licht staat op groen!' Ook om je op een trottoir te laten lopen moest je dikwijls moed ingesproken worden. Je liep namelijk niet recht vooruit, je liep in een diagonaal totdat je tegen de muur opbotste. Daarom leidde ik je 's ochtends naar het centrum, naar de drukste straten, en daar, vastgeklemd aan mijn arm zoals een blinde aan het tuig van zijn geleidehond, hervond je bij stukjes en beetjes de verloren gewoonten. 'Zag je? Hij kwam op

me af maar ik heb hem niet geraakt.' 'Zag je? Jij had niet gemerkt dat het licht op rood stond, maar ik wèl.' De middag brachten wij daarentegen in huis door waar de hitte en de stilte, alleen onderbroken door het tsjirpen van de krekels ons mat maakten in de stilte van eindeloze omhelzingen. Wij spraken heel weinig, we hadden geen woorden nodig. Maar bij het vallen van de avond werd je wakker met de onstuimigheid van een vleermuis die de duisternis ruikt en werd spraakzaam, en weg gingen we om buiten de deur te eten. Soms gingen wij helemaal naar Piraeus, soms bleven we in Glyfada waar de eethuisjes uit je jeugd waren en waar een oude man met zijn gitaar, met blauwe en waterige ogen, met krachtige stem 'Een bed voor twee' voor ons zong. Je was dol op dat lied want het vertelde over twee verliefden die in een klein, smal bed slapen. Ons bed was klein en smal, het was het bed dat je als kind al had, en wanneer je niet in elkaars armen sliep rolde je op de grond. Alles eindigde plotseling, zonder een waarschuwingsteken, de dag waarop we naar Egina gingen.

HOOFDSTUK II

Je had niet gezegd dat we naar Egina zouden gaan, je had alleen gezegd een eiland. Ik had ook niet gevraagd welk eiland: ik liet mij meevoeren door het geluk als een door de wind voortgedreven blad. Het schip was net in open zee gekomen, wij stonden op de brug, en ik keek als betoverd naar de boeg die het water open ploegde in waaiers van schuim toen er een dolfijn aan de oppervlakte kwam. Ik greep me aan je vast roepend: 'De dolfijnen! Zie je ze, de dolfijnen?' Een kleurloze stem antwoordde mij: 'Ik zag niets, ze hadden mij onder de commandobrug gestopt.' 'Onder de commandobrug? Ik begrijp het niet, Alekos, waar heb je het over?' 'Ik heb het over de dag waarop ze mij naar Egina brachten om mij te fusilleren.' En nadat je die woorden had uitgesproken sloot je je op in een stilzwijgen dat elke toenadering, elke behoefte aan gezelschap, uitsloot; pas toen we van boord gingen deed je je mond weer open, om mij in een taxi te duwen en aan de chauffeur een adres te geven dat ik niet begreep. De taxi zette zich in beweging, in stilte verlieten wij de bebouwde kom, in stilte bereikten wij een weg die omhoog liep, verlaten, begrensd door cactussen, vervolgens door pistachebomen, vervolgens weer door cactussen. Hier en daar een villaatje, een witgekalkt huis, een wit wegkapelletje met een zwarte icoon. 'Waar gaan we heen, Alekos?' 'Daarginds.' 'Daarginds wáár?' 'Daarginds.' Het was onmogelijk om de mysterieuze barrière waarachter je je geïsoleerd had te doorbreken. Met een gespannen gezicht, gefronst voorhoofd, oplettende ogen, keek je strak naar het landschap alsof elke meter, elke bocht, elke steen een valstrik verborg, of alsof er achter die cactussen, die olijfbomen, die pistachebomen die zich soms verloren in velden van groen, soms neerstortten in sombere kloven, zich soms vermengden met het droge struikgewas van lage bosjes, een geheim lag. Zocht je misschien iemand, was je misschien op weg naar een gevaarlijke ontmoeting? Nee, instinctief stelde ik vast van niet. Wilde je mij soms de gevangenis tonen waar je die drie dagen en drie nachten gewacht had? Ja, dat was mogelijk, maar de gevangenis moest tamelijk dicht bij de haven zijn; de taxi daarentegen reed in tegenovergestelde richting. 'Alekos...' 'Stil!' 'Luister naar me...' 'Stil!' 'Waarom zeg je me niet...?' 'Stil!' Sinds een half uur reisden we zo, toen de chauffeur een ongeplaveid weggetje insloeg,

verdronken tussen het onkruid en zó smal dat het maar net mogelijk was er langs te rijden. Hij reed nog een paar kilometer verder omhoog, kwam, hobbelend over keien en door kuilen, uit op een heideveld dat op een steppe leek, hield tenslotte stil bij een paal die de weg afsloot met rollen prikkeldraad. Achter het prikkeldraad een bord: 'Militaire zone. Verboden toegang.' Toen stapten we uit en met hervonden tederheid nam je mij bij de hand: 'We zijn er, kom.'

Ik volgde je verbouwereerd, om mij heen kijkend zonder te begrijpen. Wij bevonden ons op een bergtop van het eiland, aan de kant die uitzicht geeft op de zuidoostelijke kust van het Attische schiereiland, en onder ons had de berg een steile helling tot in de golf, rechts daarentegen verbreedde zich een kale landtong: geen huis, geen hut, geen boom. Waarheen men de ogen ook wendde zag men slechts rotsen of zee en er hing een indrukwekkende, Genesis-achtige eenzaamheid tezamen met een gewaarwording van verlatenheid, van bijna beangstigende onbeweeglijkheid. En toch was het één van de mooiste plekken die ik ooit gezien had. Vooral wanneer je naar de kaap keek die omlaag liep om zich in het water voort te zetten met een mooi gevormde landtong, kleine baaien die licht schenen uit te stralen, blanke en ongeschonden zandstrandjes, voelde je een soort smachtende ontroering. Bijna een behoefte om je op de knieën te werpen en God te danken dat je leefde. Had je mij daarom meegenomen naar deze bergtop? Had je je daarom opgesloten in dat vreemde zwijgen? Om mij te verrassen, je te verheugen over mijn verwonderde ontroering? Ik keerde mij om en wilde het je vragen, maar je lette niet op mij. Bleek, en met je arm in de richting van de landtong die zich in het water uitstrekte, wees je mij iets aan dat ik niet kon onderscheiden: 'Daarginds, daarginds.' 'Daarginds wáár, Alekos, en wàt?' 'De open ruimte.' 'Welke open ruimte?' 'Die rechthoekige, grijze. Zie je die niet?' Nee, ik zag die werkelijk niet. 'Daar beneden, dáár. Die een paar stappen van de kust af begint, en eindigt met een muurtje.' Oh ja, nu zag ik het: een rechthoekige cementen vlakte, begrensd door een muur. Maar wat was het, een baan om 'jeu de boules' te spelen? Een landingsplaats voor helikopters? Een militaire landingsplaats voor helikopters misschien? Dat verklaarde de borden met verboden toegang. 'Ik zie het' zei ik. 'Een landingsbaan voor helikopters.' En jij: 'Nee, het is de schietbaan voor het fusilleren van de ter dood veroordeelden. Dáár moesten ze mij fusilleren. Met mijn rug tegen die muur.' Pauze. 'Vijf jaar lang heb ik mij afgevraagd hoe die eruit zag, op wat voor plaats die gelegen was. Ik wist alleen dat het van hierboven af te zien moest zijn.' Pauze. 'Zal het triest zijn, zei ik

bij mezelf, zal het lelijk zijn? Allesbehalve triest, allesbehalve lelijk, het is volmaakt. Een werkelijk volmaakte plaats om te sterven: met de golf van Saroniko die zich voor je uitstrekt, boven en onder je het blauw van de hemel en van de zee, Athene... Kijk, helemaal rechts ligt kaap Sounion, met de tempelruïne. Even daarvoor ligt Lagonissi, met de villa van Papadopoulos. Verderop is het bruggetje waaronder ik de mijnen geplaatst had, en dan komt Vouliagmeni, dan Glyfada. Mijn huis in Glyfada. In de verte zie je Piraeus, en boven de haven van Piraeus zie je de Akropolis. Denk je eens in! Als zij mij gefusilleerd hadden, zou ik gestorven zijn kijkend naar de Akropolis en naar mijn huis en naar de plaats van de aanslag. Het zou een mooie dood geweest zijn, een prachtige dood. Ik ben een prachtige dood misgelopen.'

Het leek alsof de dood met het uitzicht op de Akropolis en op je huis en op de plaats van de aanslag een beeldschone vrouw was die je altijd begeerd had en die jou op het ogenblik van de omhelzing boosaardig ontvlucht was. Nadat je bleekheid was weggetrokken, hadden je wangen en je lippen en je oren een rode gloed gekregen, je ogen glansden van begeerte. Of van spijt? Daarna slaagde ik er niet in je daar vandaan weg te trekken. Laten we weggaan, herhaalde ik, laten we alsjeblieft weggaan, en jij bleef stokstijf staren naar de schietbaan van de prachtige dood die je misgelopen was. Het was bijna donker toen de taxi weer vertrok in de sombere opeenvolging van cactussen, olijfbomen, pistachebomen, helemaal donker toen we de gevangenis van de drie dagen en de drie nachten bereikten, de tweede etappe van je pelgrimstocht. Maar je herkende het gebouw niet meer, je vond zelfs de deur niet terug waardoor je was binnengegaan, tevergeefs liep je rond de ringmuur, wond je op, probeerde het je te herinneren. En: 'Misschien lieten ze mij langs de achterkant lopen. Ja, er moet een half verborgen weggetje zijn dat naar een ijzeren hek aan de achterkant leidt, een soort ijzeren valdeur met daarachter een omheining die links overgaat in een nauwe gang. Zó nauw dat er maar één persoon tegelijk door kan. Aan het eind van de gang is een kleine binnenplaats met het gebouwtje voor de ter dood veroordeelden. Heel oud, heel smerig, één verdieping hoog. Het binnenplaatsje van het gebouwtje is maar een paar passen groot want je komt meteen in de gang met links en rechts de cellen. Mijn cel was de laatste aan de rechterkant. Hij was vier meter lang en drie meter breed, de muren lichtblauw geverfd en verkleurd, de vloer van bakstenen, geen lampen want het licht kwam van de lampen in de gang.' Vervolgens, met opnieuw gloeiende wangen, met opnieuw begerig glanzende ogen: 'Wat zou ik die graag

terugzien! Er opnieuw binnengaan, al was het maar voor een paar minuten... Wat zou ik dat graag willen. Kan je je dat voorstellen?' 'Laten we weggaan, Alekos, laten we alsjeblieft weggaan.' 'Nog even.' 'Laten we naar huis gaan, alsjeblieft, laten we naar huis gaan.' 'Nog even.' 'Ik ben moe, het is laat, het is koud.' 'Nog even.' Je was op de grond gaan zitten, met de rug tegen een heg geleund, en je stond niet op. Je zei zelfs niet wàt je vasthield. Maar toen we aan boord van de laatste boot waren zei je het mij, dat het de heimwee was die je in haar greep hield. 'Want een man die ter dood veroordeeld is, die drie dagen en drie nachten geleefd heeft in afwachting van de dood, zal nooit meer dezelfde zijn. Hij zal altijd de dood bij zich dragen als een tweede huid, een onvoldaan verlangen. Hij zal die altijd blijven achtervolgen, ervan blijven dromen, zelfs door zijn toevlucht te nemen tot het voorwendsel van edele motieven, plichten. En hij zal ook geen rust vinden zolang hij die niet bereikt heeft.'

Je toonde het mij zelfs al voordat wij terugkeerden naar huis. Een taxi bracht ons naar Glyfada toen, in de Thessalonikistraat, het verkeer werd stopgezet om een convooi auto's te laten passeren dat uit de tegenovergestelde richting kwam. Ronkend gingen vier motorrijders en een politiebusje voorbij, toen nog twee motorrijders en nog een busje, tenslotte verscheen een zwarte auto. De limousine van Papadopoulos. Ik had net de tijd om er een rond, grauw gezicht, een donker snorretje in te bespeuren, toen verwrong je mond zich in een woeste schreeuw en je handen strekten zich uit naar het portier: 'Clown, vervloekte hond!' 'Nee, Alekos, nee!' 'Laat me gaan, ik wil uitstappen, laat me gaan!' Je had een vreselijke kracht in je armen, ik slaagde er niet in je te houden, je te beletten de knop van het portier te grijpen. En de limousine kwam steeds dichterbij, het ronde, grauwe gezicht verscheen steeds duidelijker, nu kon ik er ook de kleine, slimme oogjes in zien, de raadselachtige glimlach die onmerkbaar het honende mondje deed opkrullen. Nog een ogenblik en je zou naar buiten springen om je tegen hem aan te werpen en je te laten doden. 'Help me!' schreeuwde ik tegen de chauffeur. Hij begreep het, draaide zich om, hield je tegen en wierp je achteruit: 'Ben je gek, vriend?' Ik voelde een zwaar gewicht bovenop me en wist dat je was flauwgevallen, dat aan het geluk een einde was gekomen. En aangezien het verlies van het geluk dikwijls dient om ons een helderder inzicht te geven, begreep ik dat jou liefhebben van nu af aan een hartverscheurende inspanning zou zijn.

'Heeft iemand het gemerkt?' vroeg Andreas. Ik haalde mijn schouders op. 'Ik geloof van niet. Het is zo snel gegaan, alle blikken waren op het convooi gericht.' 'En de taxichauffeur?' 'De taxichauffeur is flink geweest. Ik heb hem het adres gegeven en hij heeft ons thuisgebracht. Hij schudde alleen zijn hoofd. Andreas schudde ook zijn hoofd: 'En dit is nog maar het begin, geeft u zich daar rekenschap van?' 'Ik geef mij er rekenschap van' knikte ik. Vervolgens vroeg ik hem waarom hij gekomen was: om ongeluk te voorspellen? Hij schudde opnieuw zijn hoofd: 'Nee, omdat hij me heeft opgebeld. Er is een zanger, in Athene, tamelijk beroemd en allesbehalve geliefd bij de Junta. Hij heeft een restaurant in de Plakabuurt en in de afgelopen dagen heeft hij jullie meerdere malen uitgenodigd. Vanochtend heeft Alekos mij opgebeld om me te laten zeggen dat jullie er vanavond heengaan. Maar op één voorwaarde: dat de door de Junta verboden liedjes gespeeld zullen worden, de liedjes van Theodorakis.' 'En wat zal er gebeuren?' 'Ik veronderstel dat de politie zal ingrijpen. En hij zal alles doen om zich te laten arresteren, om aan te tonen dat er niets veranderd is, dat de dictatuur voortduurt. Ja, ik ben werkelijk bang dat dit zijn programma is. Tenzij...' 'Tenzij?' 'Ik weet het niet, misschien is hij bezig iets op touw te zetten dat nog ingewikkelder is. We zouden moeten...' Maar juist terwijl hij dat zei, overviel je ons: 'Samenzwering, samenzwering! Wat zijn jullie tweeën aan 't samenzweren? Kom, maak je vlug klaar, we gaan ons amuseren, naar de muziek luisteren. Ik wil dat je er elegant uitziet vanavond, in 't rood gekleed!'

Wij waren er heen gegaan. En nu, in je armen genesteld, luisterde ik naar de ademhaling van je zware slaap, terwijl ik probeerde een betekenis te geven aan wat er gebeurd was. Maar het was als een knoop uithalen om er een andere knoop voor in de plaats te krijgen en de kluwen nog erger in de war te maken. Laten we eens zien. Toen je binnenkwam had de zanger een lied van Theodorakis aangeheven, vanaf dat ogenblik had het orkestje verboden muziek gespeeld, terwijl wij ons op een open terras bevonden: het geluid hoorde men beslist in de hele buurt. Maar de politie had niet ingegrepen. Op een bepaald moment had je zelfs gewild dat allen de mars met je meezongen die jouw gedicht *De doden voorop* als uitgangspunt had en tientallen stemmen waren opgeklonken, overmoedig, heel luid, om de paarsblauwe nacht te doorbreken: 'Voorop de doden / eindeloze vlagdragers van de strijd / en daarachter wij / verlangend de vaandels op te

heffen / een heel volk / levenden en doden samen...' Maar zelfs toen had de politie niet gereageerd. Pas tegen één uur in de ochtend hadden twee gendarmes naar binnen gekeken om te vragen niet zoveel lawaai te maken, één van de bewoners van dit huizenblok beklaagde zich, excuses en welbedankt. Geen arrestaties en geen verwijzingen naar de wet. Waarom? Toen de uitdaging mislukt was, was je de straat opgegaan om wilde beledigingen aan het adres van Papadopoulos, van Joannidis te schreeuwen, en zelfs aan het adres van de voorbijgangers die je probeerden te kalmeren en, hiermee nog niet tevreden, had je iedere belediging vergezeld doen gaan van de onbeschaamde schreeuw: 'Ime Panagoulis! Ik ben Panagoulis!' Maar opnieuw was er niets gebeurd: alsof iedere politieagent de opdracht had gekregen om een volledige onverschilligheid aan de dag te leggen voor wat je zei of deed. Waarom? Nauwelijks thuisgekomen had je je op de telefoon geworpen en had het hoofdkwartier van de ESA opgebeld: 'Ime Panagoulis! Ik ben Panagoulis! Telo Joannidis! Ik wil Joannidis!' En dan weer beledigingen om de haren te berge te laten rijzen, maar de dienstdoende soldaat had zich niet uit zijn evenwicht laten brengen: hij had gezegd dat kolonel Joannidis 's nachts niet op kantoor was, wilde je een boodschap achterlaten? Ja, had je geblaft, hier kwam de boodschap, en hij moest hem vooral goed opnemen, de boodschap, dat er geen woord van verloren ging: 'Joannidis, vuile flikker, het is waar dat Papadopoulos het lef niet had om me te laten fusilleren, maar jij hebt zelfs niet het lef om mij te arresteren. En je begaat een vergissing, Joannidis, want ik zal je bloed laten plassen, Joannidis.' Toen had je de haak op de telefoon gelegd terwijl je kalm zei: 'We zullen zien of ze mij komen arresteren.' En, wonder boven wonder, er was niemand gekomen. Dadelijk zou het tien uur in de ochtend zijn maar er kwam niemand. Waarom? Ik begreep het niet, ik begreep overigens evenmin waarom je, in plaats van de herwonnen vrijheid op een serieuze manier te gebruiken, die verknoeide met zulke laag-bij-de-grondse gebaren, oppervlakkige en retorische uitdagingen, als een dinosaurus die door de voorhistorische wouden loopt en de bomen plattrapt als grassprietjes. Wat voor zin had het, waar diende het toe? Was het werkelijk om de dood te zoeken die zich op Egina van je afgewend had? Ik maakte mij los uit je armen: 'Alekos...' Je ontwaakte met een brede glimlach: 'Ze zijn me niet komen arresteren, hè?' 'Nee, ze zijn niet gekomen.' 'Dat wist ik!' 'Wist je dat?!' 'Natuurlijk wist ik het. Joannidis is geen stommeling. Wie neemt een gek die een woede-uitbarsting krijgt of die het hoofd van de ESA opbelt om hem te beledigen ernstig?' 'Je wilt me toch niet zeggen dat je het expres hebt

gedaan?' 'Ja, dat zeg ik je. En je zal zien dat we vandaag een rustige dag zullen hebben, je zal zien dat we op ons gemak naar Kaap Sounion kunnen gaan.' 'Wat is er op Kaap Sounion?' 'Een prachtige tempel. De tempel van Poseidon.'

Het was een schitterende middag en de ruïne van de tempel verhief zich blank tegen de zachtblauwe hemel, de zee had de glans van parelmoer, de buitenlandse toeristen riepen in extase uit: 'How marvellous! Wunderbar! Superbe!' Dat dacht ik ook terwijl ik, gehinderd door mijn schoudertas, naast je liep, mij zo nu en dan bukkend om een steentje op te rapen dat ik als herinnering wilde bewaren en dat jij, verontwaardigd, van mij wegnam: 'Dat mag niet! Dat is diefstal! Schande!' 'Wàt diefstal, wàt schande! Het is maar een steen!' 'Als iedereen een steen meenam, wat zou er dan overblijven? De zuilen, de marmerplaten... En dan zou je zuilen stelen, de marmerplaten! Je zou zelfs de klip stelen. De prachtige klip. Van dáár wierp Egeus zich in zee. De legende zegt dat Egeus wachtte op de terugkeer van zijn zoon Theseus, vertrokken om het gulden vlies te veroveren. Egeus had Theseus op 't hart gedrukt om met witte zeilen de haven binnen te varen als hij zou terugkomen als overwinnaar, maar Theseus was een drinkebroer: uitgelaten over de triomf dronk hij, vergat de witte zeilen te hijsen en...' Er gleed iets in mijn tas die erg zwaar werd. 'Alekos, wat heb je erin gedaan?' 'Stil, niet kijken, niet aankomen. Twee stukjes van de trap.' 'Twee stukjes van de trap?!? Je wilde niet dat ik een steen zou stelen en jij hebt twee stukjes van de trap weggenomen?!' Een voldaan lachje: 'Ah, wat zou ik niet voor je doen! Een dief maak je van me, een dief!' 'En wanneer heb je ze weggenomen?' Je was nooit van mijn zijde geweken, je had je nooit gebukt om iets op te rapen: wanneer had je ze weggenomen?' 'Wat zeur je. Ik heb ze weggenomen. Wat doet het er toe wannéér ik ze heb weggenomen? En niet aan de tas komen heb ik je gezegd. Wil je dat ze mij voor twee stukjes marmer terugsturen naar Boiati? Kom, laten we liever weggaan. Met een verstrooid gezicht, zó. We spelen de verliefden die het landschap bewonderen. Zó.' Met je linkerarm in mijn rechterarm gehaakt en de tas tussen ons in duwde je mij naar de uiterste rand van de kaap, weg van de menigte, en je beefde opgewonden over de diefstal. Vervolgens stond je stil op de plek waar de rots als een soort open terras afdaalt tot in de golf. 'Laten we hier gaan zitten, met onze rug naar de tempel. Nee, ga schuin zitten, om te controleren of niemand ons gezien heeft.' Ik controleerde. De toeristen bewonderden, gedisciplineerd en dicht opeen staand, de kunstwaarde van de dorische zuilen en niemand lette op ons. Alleen een jongeman met een geruit over-

hemd stond apart en deed alsof hij de inscriptie op de marmerplaat met de naam van Byron las, maar wierp in werkelijkheid blikken op ons. 'Misschien een jongeman, daarginds. Hij moet het gemerkt hebben, hij bestudeert ons. Maar nu loopt hij verder. Hij gaat weg. Geloof je dat hij ons gaat aangeven?' 'Uitgesloten.' 'Goed. Laten we zien wat je gestolen hebt.' Ik trok de ritssluiting van mijn tas open, in vreugdevolle spanning, maar meteen doofde mijn glimlach. Er zaten geen stukken marmer in, maar twee appelgroenkleurige blikjes. 'Alekos, wat is dat voor spul?!' 'Tabak. Het staat er ook op: Golden Virginia, hand rolling tobacco.' 'Tabak?! En wie heeft je dat gegeven?' 'Een vriend.' 'Een vriend met een geruit overhemd?' 'Ja!' 'Maar wanneer?!' 'Toen ik je de geschiedenis van Egeus en Theseus vertelde. Snel hè?' 'En was het nodig om daarvoor naar Sounion te komen?' 'Blijkbaar wel. Een goede samenzweerder bemint altijd de archeologie.' 'Alekos, wat zit er in deze blikjes?' 'Ik heb het je gezegd, tabak. Golden Virginia hand rolling tobacco.' Ik woog ze op mijn hand. Op het appelgroen vielen nog drie woorden op: 'Fifty grams net. Vijftig gram netto.' Vijftig gram! Elk blikje woog minstens twee ons, misschien drie. 'Alekos...' Ik lichtte een deksel op, en het zilverpapier, en meteen verdween elke twijfel. Ik kende die ruwe, gele steen maar àl te goed. Ik kon je er alle bijzonderheden en alle eigenschappen van illustreren. Wat je als een stuk speelgoed of een cadeautje in mijn tas had gestopt was trotyl. Twee mooie stukjes trotyl.

'How marvellous! Wunderbar! Superbe! Isn't it unbelievable? Vraiment extraordinaire!' Nu brandde de zon in roze en purperen vlammen, het begin van de zonsondergang, en de uitroepen van de buitenlanders verdubbelden zich doordringend. Er vlogen ook meeuwen tussen de roze en purperen vlammen en één dook loodrecht in het water van de baai, zoals de meeuw uit de droom. Ik wendde mijn blik af. 'Wat wil je er mee doen, Alekos?' Je antwoordde mij met een vraag: 'Zeg mij, wat is liefde?' 'Misschien is het in je tas twee stukjes trotyl meedragen.' 'Bravo. Ze meedragen of ze toevertrouwen. Ik heb ze je met opzet toevertrouwd om je te tonen dat liefde vriendschap is, dat het medeplichtigheid is. De liefde is een kameraad met wie je je bed deelt omdat je een droom, een opgave deelt. Ik wil geen vrouw om er gelukkig mee te zijn. De wereld is vol vrouwen waarmee je gelukkig kan zijn als het 't geluk is dat je zoekt. Ik heb dan ook zoveel vrouwen gehad dat, als ik er goed over nadenk, de vijf jaar gevangenis een rust geweest zijn. Maar ik heb nooit een vriendin gehad. En ik wil een vriendin. Een vriendin die kameraad, vriend, medeplichtige, broer voor mij is. Ik ben een strijdende man. Dat zal ik altijd zijn. Dat zal ik

overal en hoe dan ook zijn. Ook in het paradijs. Ik kan mij geen andere manier voorstellen om te leven en te sterven. Hoeveel mensen zijn er op deze planeet? Drieëneenhalf miljard? Welnu, als er drie miljard en negenhonderdnegenennegentigmiljoen en negenhonderd-negenennegentig duizend en negenhonderdnegenennegentig er voor zouden kiezen niet te strijden, wat neer zou komen op de absolute unanimiteit min één, dan zou ik toch strijden. De trotyl heeft daar niets mee te maken. De trotyl is een moment in het bestaan van de strijdende man. Overigens houd ik niet van trotyl. Ik houd niet van geweld, van geen enkele vorm van geweld: ik zou nooit in staat zijn om een bus met kinderen in de lucht te laten vliegen zoals sommigen doen in naam van het vaderland of van de één of andere stomme ideologie. Ik geloof niet in de oorlog. Ik geloof niet in de met bloed bevochten revoluties. Ik ben er van overtuigd dat die alleen dienen om van baas te veranderen. Het geweervuur, de explosies staan mij tegen: ik zei je al dat ik de Cavours verkies boven de Garibaldi's. Maar wanneer het om de vrijheid gaat, want het enige dat er opaan komt is de vrijheid, wanneer...' 'Wat wil je ermee doen, Alekos?' 'Wat ik ermee doen wil? Luister, vijfhonderd gram trotyl zijn een schijntje. Maar toch kan je ontzettend veel dingen doen met vijfhonderd gram trotyl. Een ontsteker, een lont en een beetje fantasie zijn voldoende. En een vriendin die ons helpt. Ik heb je nodig. Je bent nuttig voor me.' 'Om te gaan wandelen en doosjes Golden Virginia te verzamelen zonder op te vallen?' 'Nee, voor veel meer. Om niet alleen te zijn. Als je mij helpt, als je mij niet alleen laat, zeg ik je wat ik ermee wil doen.' Die stem. Die ogen. Er was een demon in die stem, in die ogen: een heldere, koele, oncontroleerbare hartstocht, van een bezetene die in naam van zijn geloof iedere dwaasheid kan begaan, zijn eigen leven en dat van anderen ruïneren, er zijn eigen gevoelens en de gevoelens van de anderen aan kan opofferen, zijn eigen intelligentie en de intelligentie van de anderen. Maar je woorden besloten de meest buitengewone liefdesverklaring die een sterveling zou kunnen ontvangen. Zij waren duizend omhelzingen in een bed waard, duizend betoverende nachten, duizend jasmijnstruiken, duizend s'agapò-tora-ke-tha-s'agapò-pantote. En de dinosaurus die ik de nacht tevoren had zien brullen, in de voorhistorische wouden had zien voortgaan bomen plattrappend als grassprietjes was geen dinosaurus: het was een man. Een eenzame man bovendien. Zó eenzaam dat het een laagheid geweest zou zijn hem te weigeren. 'Een vriendin die kameraad, vriend, medeplichtige, broer voor mij is. Wil je mij helpen?' 'Natuurlijk' antwoordde ik. 'Goed. Kun je je de Akropolis voor de geest halen?'

Het plan van de Akropolis was een glorieuze dwaasheid. Het bestond uit het bezetten van het archeologische terrein op het uur waarop dit voor het publiek gesloten wordt, om vervolgens op het Parthenon de rode vlag te hijsen; niet dat het conformisme van de rode vlag je beviel, maar het rood zou de Junta ergeren en het stak goed af tegen het wit van het marmer; tenslotte het Parthenon bezet houden met de bedreiging het in de lucht te laten vliegen. 'Alekos, twee stukjes trotyl zouden niet voldoende zijn om zelfs ook maar een zuil in de lucht te laten vliegen!' 'Natuurlijk. Maar zij weten niet dat wij alleen maar twee stukjes hebben. En zodra ik er één zal hebben laten ontploffen bij wijze van demonstratie...' 'Ze zullen je niet geloven.' 'Ze zullen mij geloven. Want ze denken dat ik tot alles in staat ben, zelfs om het Parthenon te verwoesten'. 'Zou je het ècht verwoesten?' 'Zelfs dood niet.' In een eerste ogenblik had je erover nagedacht om ook een aantal toeristen gevangen te nemen, liefst Amerikanen, maar vervolgens was je tot de conclusie gekomen dat die je last zouden bezorgen want zij zouden proberen te ontsnappen, zij zouden voedsel, water en misschien zelfs medicijnen nodig hebben. Kortom, zij zouden lastig zijn. Het Parthenon daarentegen drinkt niet, eet niet, ontvlucht niet, en heeft geen medicijnen nodig. Bovendien, welke gijzelaar zou kostbaarder kunnen zijn dan het Parthenon? Wie de schoonheid en de cultuur liefhad, zei je, had nog niet opgehouden die Koenigsmarck te vervloeken die het in 1687 met kanonnen beschoten had om de Turken eruit te verjagen, en de Turken die er een kruitopslagplaats van hadden gemaakt. Datgene dat van het Parthenon overgebleven was te verliezen stond dus gelijk met het verliezen van het symbool zelf van de beschaving: de hele wereld zou in het geweer komen om zijn zesenveertig zuilen te verdedigen, alle ambassades zouden een beroep doen op de Junta om die te smeken je eisen in te willigen. 'Welke eisen?' 'Onder dictatuur ontbreken de eisen nooit en ik heb er één die het tempeltje van de Kariatiden waard is.' Dat de onderneming zou kunnen mislukken was een mogelijkheid die je bij voorbaat uitsloot. De Akropolis, herhaalde je, is onneembaar: zij is gebouwd op een rotsheuvel met loodrechte wanden en biedt één enkele toegang, de ingang bij de Propyleeën. Een dozijn goedbewapende guerrillastrijders zou voldoende zijn om het leger en de politie van zich af te houden. Het enige probleem was om die te vinden. 'Twaalf guerrillastrijders, Alekos? Een paar helikopters en enige goedgekozen scherpschutters zouden voldoende zijn om die in vijf minuten uit te schake-

len. Zonder er nog rekening mee te houden dat het traangas...' 'Niet als ik bij het eerste schot of de eerste traangasbom een stukje van het Parthenon in de lucht laat vliegen. Het is een kwestie van psychologie.' 'Je hebt gezegd dat je zelfs dood het Parthenon nog geen schade zou toebrengen.' 'En wie heeft je gezegd dat het werkelijk een stukje van het Parthenon zal zijn? Wat weten zij ervan of de stenen die in de lucht vliegen van het Parthenon zijn of niet?' 'Laten we dat aannemen. En hoelang denk je weerstand te kunnen bieden? Een dag? Een nacht?' 'Met een kleine voorraad levensmiddelen zelfs wel drie dagen en drie nachten. Kan je 't je voorstellen, de rode vlag drie dagen en drie nachten wapperend op het Parthenon? Tussen al dat wit zal die afsteken als een papaver, je zult hem van elk punt van de stad kunnen zien. Televisiemensen, journalisten, fotografen zullen uit alle landen komen. De Junta zal onvoorstelbaar belachelijk gemaakt zijn en hij zal zich gedwongen voelen om te capituleren.' 'Hij, wie?' 'Joannidis natuurlijk. Ik wil Joannidis. Papadopoulos telt steeds minder en vroeg of laat zal Joannidis hem uitschakelen.' 'Je wilt hem wáár, en waarvoor?' 'Om te onderhandelen natuurlijk. Op de Akropolis natuurlijk. Hij zal naar boven moeten komen en...' 'Is dat het idee dat het Kariatidentempeltje waard is?' 'Ja.' 'Luister naar me, Alekos: Joannidis zou nooit komen.' 'Luister jij naar mij: ik ken Joannidis, en ik zeg je dat hij zou komen. Omdat hij moedig is. En omdat hij mij haat.'

Ook wat dat betrof toonde je geen enkele twijfel. Je overtuiging dat het plan zou slagen was zo onwankelbaar dat elke poging om de kwestie te rationaliseren teloorging. Ja, Joannidis zou de Akropolis op komen en jij zou hem in het Parthenon ontvangen. Met een lading trotyl op je lijf. Je zou tegen hem zeggen: 'Complimenten, Joannidis. Je hebt mij niet teleurgesteld, Joannidis. Vijf jaar geleden was jij het die verklaarde dat het maar één keer op de honderdduizend voorkomt dat men iemand vindt die niet spreekt. Vandaag ben ik het die zegt dat het maar één keer op de honderdduizend voorkomt dat men een generaal vindt die ingaat op een dergelijke uitnodiging. Die dag had ik echter handboeien aan, Joannidis. En vandaag moet jij ze aanhebben. Of liever: wij zullen ze samen aanhebben.' Daarna zou je meteen zijn rechterpols aan jouw linkerpols vastketenen en: 'Zie je de lading die ik op mijn lijf heb, Joannidis? Die is vastgemaakt aan een snelontbrandende lont. Als je één beweging maakt vliegen we samen de lucht in.' 'Ik geloof er niet aan, Alekos. Je zou het niet doen.' 'Ik zou het doen, ik zou het doen. Als het nodig is dan zàl ik het doen, dan zàl ik het doen. Dat zal je zien.' 'En dan?' 'Dan stel ik de eisen en dan gaan we naar Algerije.' 'Naar Algerije?!?' 'Ja.' 'Regelrecht van de Akropo-

lis?!?' 'Ja.' 'Met Joannidis?!?' 'Natuurlijk. Die nemen we mee als gijzelaar, steeds vastgeketend aan mijn linkerpols. Wij zullen een vliegtuig uitsluitend voor ons eisen en...' 'En als Joannidis bereid zou zijn te sterven om het je te verhinderen?' 'Hij wel, zijn getrouwen niet. Hij is de sterke man van het regime en hij heeft een groot deel van het leger op zijn hand. Het Attische schiereiland is van hem. Wie Papadopoulos wil uitschakelen zal hem nooit toestaan te sterven en zal toestemmen in wat ik vraag. Bovendien zal ik steeds de ontbrandbare lading op mijn lijf hebben. Als het nodig is zal ik samen met hem sterven zoals die Duitse generaal die samen met Hitler in de lucht wilde vliegen.' 'Je bent gek.' 'Misschien. Maar het zijn de gekken die de geschiedenis maken, het is niet de logica die de geschiedenis maakt. Als wij stilstonden om te bekijken wat verstandig is en wat niet verstandig is, wat mogelijk is en wat niet mogelijk is, dan zou de aarde ophouden met draaien. En het leven zou zijn doel verliezen.'

Wat de rol was die je mij toedacht bij het verloop van die waanzinnige onderneming was niet duidelijk. Soms leek die er één van louter morele steun, soms van groot strategisch belang. 'Als ik drie man aan de noordkant plaats, drie aan de zuidkant, twee aan de oostkant, vier tussen het hek en de Propyleeën, blijf ik op het Parthenon van hen verstoken en heb niemand om mij in de rug te dekken. Kan je met een automatisch geweer omgaan?' De mogelijkheid dat ik er iets tegenin zou kunnen brengen, wat het gebruik van het automatische geweer betreft bijvoorbeeld, kwam werkelijk niet bij je op. Overigens interesseerde het je niet eens te weten dat ik het met de hele zaak niet eens was: de middag van Kaap Sounion had een overeenkomst bezegeld die iedere desertie van mij uitsloot. Ik was nu jouw Sancho Panza en is het soms niet de taak van Sancho Panza om Don Quichot te volgen en hem bij te staan in zijn dwaasheden? De enige kwestie die je zorg baarde, had je mij gezegd toen je mij het plan uitlegde, was het vinden van twaalf guerillastrijders. Zonder een partij als ruggesteun, zonder een erkende ideologie, zou het niet gemakkelijk voor je zijn om die bij elkaar te krijgen. Je zou ze op de tast, in het duister, moeten zoeken en met deze wetenschap sloot je je in huis op om een lijst met namen te maken, die te bestuderen, te schrappen: 'Die niet, die ken ik niet voldoende. Die niet, die zou het rondvertellen. Die niet, die zou bang zijn. En oh wee als men over iets anders wilde spreken met je, als men probeerde je af te leiden. 'Dat gaat mij niet aan, dat interesseert mij niet!' Alleen toen het nieuws kwam dat in Chili een staatsgreep had plaatsgevonden en dat ze Allende gedood hadden, kroop je uit je schulp: de Akropolis scheen uit je gedachten te verdwijnen. Maar al

spoedig kwam zij terug, met de boosaardige kracht van een kurk die, als je hem onder water duwt, evengoed weer terugkomt aan de oppervlakte, en ook de dood van Allende werd voedsel voor je glorieuze dwaasheid. 'Samen met de rode vlag zullen wij de Chileense vlag hijsen. De vrijheid heeft geen vaderland.' Je had een kern van kandidaten samengesteld en besloten hen één voor één op waarde te schatten zonder het motief van de ontmoeting te onthullen. Je ontving hen dus met een onschuldig gezicht en gaf hun met uitgespreide armen hartelijke schouderklopjes, leidde hen naar de woonkamer waar een bandrecorder heel luid liederen van het Verzet speelde. Dat was jouw methode om meteen te begrijpen met wie je te maken had. Als de man zenuwachtig werd of zei dat het gevaarlijk was bepaalde dingen te spelen, sloot je hem onmiddellijk uit; als hij daarentegen geestdriftig werd of kalm bleef kon hij in aanmerking komen. Karakter, bereidheid om risico's te nemen, intelligentiepeil, strijdlust: met de koelheid van een entomoloog die een mier observeert of een kleermaker die een stof goed bekijkt, bestudeerde, ondervroeg, analyseerde je hem. Maar bijna altijd zonder succes. En toen je er tenslotte vijf uitzocht die volgens jouw zeggen de commandokern zouden vormen, bekenden drie ervan meteen dat de moed ertoe hun ontbrak. Met de andere twee gebeurde iets ernstigers.

De eerste vroeg een paar uur om erover na te denken, kwam toen terug met een papier vol becijferingen en legde je uit waarom de bluf zijn uitwerking zou missen: doen geloven dat je de tempel ondermijnd had was een meer dan absurde, onmogelijke onderneming. Het Parthenon, zei hij, is minder broos dan het lijkt: iedere ingenieur of architect weet dat zijn marmerblokken niet gemakkelijk geveld kunnen worden. Om het in de lucht te laten vliegen zijn er daarom twee manieren. En beide gaan uit van het omvallen van de zuilen, zuil voor zuil. Eén van de twee manieren bestaat uit het aanbrengen van een lading dynamiet bij de basis van iedere zuil, in gaten van ongeveer vijftien centimeter diep en even breed. Vijftien centimeter is het toegestane maximum en het noodzakelijke minimum want, van binnenuit ondermijnd, heeft iedere zuil tien kilo dynamiet nodig dus twintig ontstekers: een ontsteker weegt een halve kilo. Maar een gat kan niet meer dan tien ontstekers bevatten, er zijn dus twee, flink uit elkaar liggende gaten nodig. Aangezien het Parthenon zesenveertig zuilen heeft, worden dat dus maar liefst tweeënnegentig gaten. Om een gat in het marmer te maken heeft men een uur nodig: met een elektrische boor. Tweeënnegentig werkuren verdeeld over twaalf guerrillastrijders die hun automatische geweer neerleggen om zich

om te toveren in arbeiders en ieder drie of vier zuilen doorboren, staan gelijk met bijna acht uur ononderbroken activiteit. Laten we zeggen tussen tien uur 's avonds en zonsopgang. Nog afgezien van het feit dat men voor een dergelijke onderneming over minstens twaalf elektrische boren en een bijzonder krachtige generator moest beschikken, zou het lawaai onvoorstelbaar zijn: een onophoudelijk bombardement dat de stad wakker zou maken van Piraeus tot Kifissia. Natuurlijk zou het werk teruggebracht kunnen worden tot een uur, maar dan zouden er tweeënnegentig mannen nodig zijn; het kon worden teruggebracht tot twee uur, maar dan zouden er zesenveertig mannen nodig zijn en... Je viel hem boos in de rede: 'Ik heb je geen verhandeling over sloopwerk gevraagd en ik ben nooit van plan geweest om het Parthenon te reduceren tot een zeef of een gruyèrekaas. Dus dit is nutteloos geklets.' Maar hij: 'Nee, we beredeneren het. Net zoals een deskundige voor Joannidis zou doen als Joannidis zou vragen welke waarschijnlijkheid er bestaat dat je het Parthenon werkelijk ondermijnd hebt. Het antwoord zou zijn: geen enkele, tenzij hij over een halve ton dynamiet beschikt. Tien kilo dynamiet in elke zuil, vermeerderd met zesenveertig zuilen, betekent namelijk een halve ton dynamiet. Lijkt het je te veel? De andere manier, waarvoor geen elektrische boren noch krachtige generators nodig zijn, omdat die zich baseert op ladingen die aan de buitenkant van de zuilen zijn aangebracht, vereist tien ton dynamiet. Dat wil zeggen tweehonderd kilo dynamiet per zuil. En tweehonderd kilo staan gelijk met vierhonderd ontstekers. Om de handeling te vereenvoudigen kunnen de ontstekers in een zak gedaan worden: vervolgens maakt men de zak aan de zuil vast met sterk plakband, precies zoals men een bundel vastbindt. Een zak per zuil betekent zesenveertig zakken en als je er tot besluit in slaagt de Junta en de wereld ervan te overtuigen dat je tien ton dynamiet of minstens een halve ton de Akropolis op hebt gedragen, dan bèn je er.' Je viel hem opnieuw in de rede, maar ditmaal met onvoorziene kalmte: blijkbaar was de geschiedenis van de zakken je bevallen. 'Die dynamiet is helemaal niet nodig, je hebt me op een idee gebracht. We hoeven alleen maar zesenveertig lege zakken mee te nemen, twee- of driehonderd meter flink sterk plakband en een rol elektriciteitsdraad. De Akropolis ligt vol stenen en niemand kan weten wat we in die zakken hebben gestopt.' De jongeman keek je, van zijn stuk gebracht, aan. Toen stond hij op en ging weg.

De tweede bestreed de uitvoerbaarheid van de onderneming met de lege zakken niet. Ja, zei hij toegeeflijk, hij kende je fantasie: die wedijverde met je moed en dat had je wel bewezen gedurende de vijf

jaar in Boiati. Hij was het dus helemaal niet eens met degene die de waarschijnlijkheid dat je bluf succes zou hebben onderschatte: noch de politie noch Joannidis zouden zich afvragen of de zakken werkelijk explosieven bevatten. Het enige waar hij aan twijfelde was of je bij een dergelijke onderneming het er levend af zou brengen en hoe dan ook, of je het er levend afbracht of het leven er bij inschoot, wat was het uiteindelijke doel? 'Dat heb ik toch al gezegd: de aandacht van de wereld op Griekenland vestigen, de nationale en de buitenlandse pers mobiliseren, de Junta belachelijk maken.' Hij knikte, schraapte zijn keel en, de indruk wekkend dat hij mijn instemming zocht, vertaalde hij de belangrijkste zinnen nu in het Engels zodat ik het zou begrijpen en stortte zich in een soort preek. Niemand, zei hij, was vergeten dat tijdens de Tweede Wereldoorlog een dappere vent die Glazos heette de Akropolis op was gegaan en van de vlaggestok naast de ingang de Duitse vlag had afgerukt. Een spectaculair gebaar, een stout stukje dat nu legende was geworden en dat de kinderen uit de schoolboeken leerden. Maar waar had dat gebaar voor gediend, behalve om de wereld te verbazen en de bezetter te honen? Had het soms het volk in opstand doen komen, invloed gehad op de loop van de gebeurtenissen? De spectaculaire gebaren, de privé heldendaden hebben nooit invloed op de werkelijkheid: het zijn manifestaties van individuele en oppervlakkige trots, romantische ideeën die zichzelf tot doel hebben, juist omdat zij besloten blijven tussen de grenzen van de uitzonderlijkheid. Helaas waren de Grieken daar meesters in, er bestaat ook een beschouwing van Bertrand Russell over het argument, welnu: Russell stelde dat de burgers van de Griekse polis, de autonome stad, bezield waren door een patriottisme dat primitief was, dat wil zeggen onvoorzichtig en niet verstandig. De kracht van hun hartstochten leidde wèl tot persoonlijke successen, maar die successen waren niet van nut voor de gehele polis en waren, welbeschouwd, symbolen van politieke onbekwaamheid. Overigens had men Bertrand Russell niet nodig om te begrijpen dat het grote voorbeeld niet dient om de menigte te mobiliseren, dat die er integendeel door ontmoedigd wordt want, zich uitgesloten en geïntimideerd voelend door de waarde van één of van weinigen, wordt zij geremd door een minderwaardigheidscomplex. Conclusie: het offer van de held is een daad van egoïsme. 'Egoïsme?' Je vraagt klonk droog als een oorvijg. 'Ja, een daad van egoïsme. Of moet ik zeggen van narcisme? Een vergissing, ongetwijfeld.' 'Narcisme? Vergissing?' En ditmaal klonk de vraag als een zweepslag. 'Ja, Alekos, een vergissing. Je voorstel is dezelfde vergissing van vijf jaar geleden: ik heb je al uitgelegd dat dictaturen niet weggevaagd worden

door de eenzame held te spelen of door in je eentje een tiran uit de weg te ruimen. Zij worden weggejaagd door de menigte op te voeden voor de algemene opstand, voor de georganiseerde strijd. Anders komt er, zodra een tiran dood is, een andere, en dan gaat alles weer verder zoals eerst.' Ik zag dat je tanden met kracht op de pijp beten. 'Ik zou dus nergens toe gediend hebben, ik dien dus nergens toe.' 'Dat zeg ik niet, Alekos, ik maak er een ideologisch vraagstuk van, ik bekijk de zaak vanuit een ideologisch, beredeneerd standpunt. Je zal moeten toegeven dat in de held een flinke dosis ijdelheid schuilt!' 'IJdelheid?!' Er volgde een sprong, de jouwe, en toen een soort gereutel, het zijne: je had hem bij zijn das gegrepen en die draaide je om zijn hals. 'Luister naar me, oordeelschijter! Wie geen lef heeft schuilt altijd onder de paraplu van de ideologische motieven! Wie geen geloof heeft verbergt zich altijd achter het windscherm van de redenering! Waar was jij, oordeelschijter, toen ik op het martelbed lag en toen ik erop wachtte gefusilleerd te worden? Schreef je toen boeken om het volk op te voeden? Om de menigten van het jaar Tweeduizenddriehonderddrieëndertig te organiseren? M'n huis uit! Eruit!' Toen zakte je ontroostbaar huilend in elkaar. Ontstekers, elektrische boren, delingen, vermenigvuldigingen, zesenveertig maal twee is tweeënnegentig, tweeënnegentig gedeeld door twaalf is zeven en er blijft acht over. Bertrand Russell, egoïsme, narcisme, de menigten: was er dan niemand in deze stad, niemand, bereid om je te helpen en in je te geloven?

Ik hoopte dat het een weldadige crisis was. Hij diende echter nergens toe behalve om in mij het gevoel van verbijstering en verlorenheid te doen toenemen dat begonnen was op de avond waarop je geprobeerd had je onder de auto van Papadopoulos te werpen: in welke val was ik terechtgekomen, in welk labyrint had ik mij gewaagd?

Zoals een reiziger te voet in een vreemd en vijandig land waarvan hij de wegen niet begrijpt, zodat hij bij elk kruispunt verward stilstaat, tevergeefs hopend iemand of iets te ontdekken om een aanwijzing te krijgen om voort te gaan of terug te keren, zo keek ik naar je na de weigering die je van de vijf had gekregen. De laatste twee hadden mij namelijk het bewijs geleverd dat je ook in jouw wereld, onder degenen die jouw taal spraken, als een niet te catalogiseren en niet te begrijpen schepsel werd beschouwd, of liever, als een bizarre plant die geboren

is om onrust te zaaien in het woud, een prachtige paddestoel die niemand plukt uit angst er door vergiftigd te worden. En dat gaf gestalte aan mijn twijfels, versterkte de vrees die mij na de reis naar Egina kwelde: wat had jij gemeen met Huyn Thi An, Nguyen Van Sam, Chato, Julio, Marigela, en pater Tito de Alencar Lima? Was je werkelijk dàt wat ik geloofd had dat je was, had ik er werkelijk goed aan gedaan om terug te komen, om te aanvaarden je vriendin te zijn, of had die Kassandra van een Andreas gelijk gehad en stond mij slechts lijden en tragedie te wachten? Alles in je was een uitdaging van de rede, een opstand tegen het gezonde verstand, een klap in het gezicht van de logica: de blinde, dove, overdreven hartstocht waarmee je je in een avontuur stortte; de kracht en de retoriek waarmee die hartstocht zich uitdrukte; de willekeur waarmee je die toediende of opdrong aan je naaste zonder zíjn standpunten te willen kennen, of die belachelijk makend; de wellust om geheel op te gaan in het voortdurende gevaar, de onophoudelijke inspanning, de eeuwigdurende strijd. Maar niet de strijd om een vastomlijnd doel te bereiken: de strijd om de strijd, alsof het doel niet belangrijk was of slechts een voorwendsel, een luchtspiegeling die nu eens de naam vrijheid heeft, dan weer het aanzien van de windmolens, die je dus tevergeefs naloopt, alleen om te leven. Want leven betekent je bewegen en stilstaan staat gelijk met sterven. Jou liefhebben, of liever gezegd jou aanvaarden, was werkelijk het aantrekken van de kleren van Sancho Panza die Don Quichot volgt en zijn poëtische dwaze leugens bezingt, de onmogelijke droom leven, de onoverwinnelijke vijand bestrijden, het ondraaglijke leed verdragen, de onherstelbare fout herstellen, de onbereikbare sterren bereiken. En dit alles terwijl ik mij afvroeg of in 't diepst van je hart ook jij niet wist dat het alleen poëtische dwaze leugens zijn, en daarom werd bij elk kruispunt de aandrang hernieuwd om te vluchten die mijn verhouding met jou steeds barsten zou toebrengen en tegelijk zou vastmetselen. Want dezelfde dingen die mij van je verwijderden, dat bemerkte ik nu al, brachten mij naar je toe. Alsof de verschillende geaardheid of liever de onverenigbaarheid van onze naturen juist het cement was waarvan de goden gebruik maakten om ons bij elkaar te houden.

Vastgelopen door de moeilijke keus voort te gaan of terug te keren, mij tegelijkertijd op een verwarde manier bewust mij niet aan de wil der goden, aan het al geschreven lot, te kunnen onttrekken, probeerde ik mij dus aan te passen en je te begrijpen door de kaleidoscoop van je duizend tegenstrijdigheden heen. Je plotselinge veranderingen van humeur bijvoorbeeld, die je nu eens in een jongen, dan weer in een

oude man veranderden, zowel de één als de ander vreemd aan de man die ik had leren kennen en die de wereld meende te kennen, en toch met hem versmolten als twee rivieren in een zee. De oude man liep met gebogen hoofd, gekromde schouders, scheidde nooit van zijn pijp die hij langzaam, met halfgesloten ogen, rookte, en hij was teder, goedertieren, verdroeg de tegenslagen met eindeloos geduld, sprak met de prachtige stem die mij op een middag in augustus verleid had. Als je hem rekenschap vroeg van de jongen, antwoordde hij: 'Hij is mijzelf. Hij is de ware wijsheid. Het uiterlijk van de wijsheid is niet neerslachtig en somber, het is niet nadenkend, het is vrolijk en vol vreugde. Het doel en de vervulling van de wijsheid zijn gelegen in de gelukkige speelsheid.' Hij noemde mij schoffie, alitaki. De jongen daarentegen sprong op en flitste weg, zoals in de ogenblikken waarin hij meende de guerrillastrijders gevonden te hebben om de Akropolis te bezetten, hij bewoog zich zenuwachtig, met rukjes, was vrolijk of luimig al naar gelang z'n gril, en wanneer hij vrolijk was viel hij aan met de poten van een jonge hond die blij is dat hij een bot gevonden heeft, waarbij hij mij meesleepte in vrolijke kinderlijke rondedansen: 'Zullen we spelen?' Als je hem rekenschap vroeg van de oude man, antwoordde hij met onzinnige rijmpjes: 'Ik ben ik. Ik met hem ben ik en hem, ik met jou ben ik en jij, dus ik blijf altijd ik.' Hij deed ook woordspelletjes die een beetje flauw waren, trots dat hij mijn taal beheerste: 'Non voglio te, voglio il tè! (Ik wil jou niet, ik wil thee!) Non voglio il tè, voglio te! (Ik wil geen thee, ik wil jou!)' Bovendien verzamelde hij glazen knikkers, balletjes, doosjes, elk voorwerp dat als speelgoed kon dienen. Hij was dol op speelgoed en had zich het cadeautje toegeëigend dat ik voor Christos, het kind dat in het aangrenzende huis geboren was toen wij elkaar voor de eerste maal liefhadden in een bed, gekocht had: een zilveren klokje met een muziekdoosje dat een allerliefst slaapliedje speelde. Onnodig eraan toe te voegen dat het samengaan van die twee onweerstaanbaar was: voortgaan over wegen die evenwijdig maar in omgekeerde richting liepen, in contrasterende maar toch harmonieuze ritmen, woonde de jongen en de oude man samen in een man die ook zonder de ban van een glorieus verleden verleidelijk geweest zou zijn. Het is niet toevallig dat de vrouwen hopeloos verliefd op hem werden. En soms ook de mannen, hoewel hij dat niet merkte. Of deed alsof hij het niet merkte. Bij de vrouwen zou je trouwens altijd een ongewoon succes hebben; zelden had ik verliefdheden, hartstochten, ongeremde verlangens zien opwekken zoals jij tot op de laatste dag van je leven deed, maar nooit zó erg als in de periode onmiddellijk na Boiati toen jonge en oude,

rijke en arme, domme en intelligente vrouwen zich aanboden in een gemeenschappelijke manie van bijna sinistere sexuele begeerte: met telefoontjes, brieven, cadeaus, boodschappen die aan paranimfen waren toevertrouwd, briefjes die ze, onder mijn ogen, in je hand of in je zak stopten, want zelfs het feit dat wij samenleefden ontmoedigde hen niet. Het hitste hen zelfs op. Nu je je zekerheid had hervonden om de straten over te steken, over de overvolle trottoirs te lopen, en steeds minder kreupel liep op de kapotte voet, verlangden namelijk ook diegenen je die je eerst niet wilden kennen. En geboeid maakte ik het verschijnsel mee, ook daarin een sleutel zoekend die de deuren van je persoonlijkheid zou openen: als mannen en vrouwen zo hopeloos verliefd op je werden, waarom bleef je dan zo alleen en vond je niemand die bereid was je te helpen de dictatuur te bestrijden op de manier die jij wilde? En waarom paste je je niet een beetje aan de werkelijkheid aan, waarom handelde je niet binnen een georganiseerde beweging, binnen een erkende politieke stroming, waarom bleef je er zo koppig aanspraak op maken de dingen in je eentje te veranderen, liefst met daden of vondsten die op een spel leken, kortom met het plan van de Akropolis? Ik zou er lang over doen om te begrijpen dat juist hierin je grote intuïtie van rebel en van kunstenaar gelegen was, je grote consequentie.

Je zette het niet uit je hoofd, dat plan. Noch de mogelijkheid om een commando bereid het uit te voeren bij elkaar te krijgen, noch de redeneringen van degene die je een oordeelschijter noemde, noch de tijd die voorbij ging met zijn afleiding en zijn verleidingen, waren voldoende geweest om je ervan te bevrijden. En, op een ochtend: 'We zullen naar Kreta gaan.' 'Om er wàt te doen?' 'Om er guerrillastrijders te zoeken. Op Kreta zullen we ze vinden.'

Het wachten op de reis naar Kreta was de proefbank voor je koppigheid, voor de monomanie waar je elke keer als het geloof een idee baarde en het idee een psychose werd aan leed. De geschiedenis van de zakken die aan de zuilen gebonden moesten worden beviel je namelijk zó, dat je er door geïnspireerd was tot een vondst die er aan toegevoegd kon worden: behalve ze te vullen met stenen en ballast in plaats van met explosieven, zou je ze gebruiken om een leuze samen te stellen die om het Parthenon heen zou lopen. 'Op het marmer kunnen wij niets schrijven: nog afgezien van de cannelures die het beletten, zou het werkelijk een wandaad zijn het Parthenon met verf

te besmeuren. Op de zakken daarentegen kunnen we schrijven wat we willen. Elke zuil een zak, elke zak een letter: de leuze zal van veraf te lezen zijn. Is dat geen vondst?' Dat was het. Het probleem bestond uit het kiezen van woorden waarvan de letters overeen kwamen met het aantal zuilen, zowel aan de voor- als aan de achterkant en aan de zijkanten van de tempel. De voor- en de achterkant telden acht zuilen, daar mocht het woord dus niet langer zijn dan acht letters; de zijkanten telden zeventien zuilen, daar mocht het woord of de woorden dus niet langer dan zeventien letters zijn. De vier hoekzuilen konden echter geen letter aan deze en aan gene zijde dragen, dat zou verwarrend werken, en dat reduceerde het woord aan de voor- en aan de achterzijde tot zes letters, ofwel de woorden aan de zijkanten tot vijftien letters. Zonder de kwestie van de witte spaties in acht te nemen die je helemaal dol maakte, want daardoor leken alle woorden te lang of te kort. 'Onderdrukking! Katapiesis!' 'Te lang.' 'Volk! Laòs!' 'Te kort.' Tenslotte vonden we een zin die bijna goed was, want die bestond uit acht woorden met een totaal van vierenveertig letters en zeven witte spaties: *Agonas dia tin elefteria - Agonas kata tis tirannias.* Strijd voor de vrijheid - Strijd tegen de tirannie. Het probleem zat in dat bijna. De twee *agonas* pasten namelijk volmaakt op de voor- en de achterzijde, en lieten zelfs twee witte spaties op de hoekzuilen. De woorden *dia tin elefteria,* voor-de-vrijheid, pasten even volmaakt op een zijkant. Het *kata tis tirannias,* tegen-de-tirannie, bevatte echter een letter teveel. Maar, al hinderde het je, de kwestie ontmoedigde je niet. De zin had een betekenis, zei je, omgaf het Parthenon op een harmonieuze manier, en naar de duivel met de esthetiek: je zou het lidwoord *tis* op twee zuilen samenvatten door er één enkele grote zak om te spannen. Om dit te controleren gingen we ook de Akropolis op, en dat was het begin van vele uitstapjes, waarbij je verlangde dat ik mij als een archeologie-maniak gedroeg: bewonderend, fotograferend, friezen en kapitelen bestuderend om niet op te vallen. Jij zocht intussen naar mogelijke schuilplaatsen, mat met voetstappen de afstand tussen de Propyleeën en het Erechtheion, tussen het Erechtheion en het Parthenon, tussen het Parthenon en de Propyleeën, je onderzocht nauwkeurig de rots die aan het uiterste eind van de noordoostelijke wand tegen de vestingmuur opklimt, dezelfde waar Glazos tegenopgeklommen was om de Duitse vlag van de stok af te rukken, je telde de toevloed van de toeristen, bestudeerde het gedrag van de bewakers, de plaatsen die geschikt waren om bij wijze van demonstratie het stukje trotyl te laten ontploffen. 'Ik wil een volledig plan meenemen naar Kreta, volmaakt tot in de kleinste details.' En je

luisterde niet naar mij wanneer ik het waagde twijfels uit te spreken over het nut van de reis. 'Alles zal goed gaan. Dat zal je zien.'

Je was er van overtuigd omdat je wist dat je geen fouten had gemaakt: geen afspraken, geen vliegtuigreserveringen, en een hotelkamer die onder een gefingeerde naam besteld was. Dat we zouden aankomen had je alleen aan heel weinig betrouwbare kameraden aangekondigd. Er bleef, dat was duidelijk, het risico dat de politie ons zou schaduwen wanneer wij het huis verlieten om naar het vliegveld te gaan, maar tijdens de rit bespeurden wij niemand die ons volgde en ook bij het naar binnen gaan leek het dat niemand zich om ons bekommerde. 'Zie je? Ze hebben nu pas gemerkt dat wij bij de passagiers zijn.' De illusie vervloog toen we aan boord gingen. Zij hadden ons geen seconde uit het oog verloren, alles was zó georganiseerd dat zelfs onze ademhaling gecontroleerd kon worden. De aangewezen plaatsen bij voorbeeld. Het waren de laatste twee stoelen links, verschillend van de andere omdat tussen de stoelen en de wand achter ons een ruimte van ongeveer een halve meter was, en in die ruimte installeerden zich meteen twee agenten in burger. Met hun handen de zijkanten van de rugleuningen vasthoudend hingen zij over ons heen met een naar knoflook stinkende adem en verborgen niet eens de bijzonderheid dat zij daar waren voor ons. Zij probeerden je namelijk te ergeren, zij raakten je haar aan, zij provoceerden je met lachjes en zinnetjes: 'Katálaves italiki? Versta je Italiaans?' 'Né, ja.' 'Hoe zeg je in het Grieks goede reis?' 'Kalon taxidi.' 'Eh, eh!' Ik ondervroeg je met een blik: als zij zich zo gedroegen en bovendien, tegen de voorschriften, staande reisden, betekende het dat zij op officiële missie waren, met een vastomlijnde opdracht. Je bevestigde het met een lichte hoofdbeweging en bleef toen volharden in een zwijgende onbeweeglijkheid die duurde totdat wij uit het vliegtuig stapten, ontvangen door Marion en Febo. Zij was een goede vriendin uit de dagen van de Technische Hogeschool en hij een verzetsman die door de amnestie uit de gevangenis was gekomen. Nauwelijks de tijd om hen te omhelzen, hen uit te leggen wat er gebeurde, of de knoflooklucht was verdwenen, de twee waren weg. Om het over te laten nemen door wie? Opnieuw leek het alsof niemand zich om ons bekommerde. In de straten van Chania was er geen enkele auto die de Renault waarmee Marion en Febo ons naar het hotel brachten volgde. 'Misschien waren ze alleen maar bang dat je het vliegtuig zou kapen' glimlachte Marion. En bijna op hetzelfde ogenblik ontsnapte haar een uitroep: 'Oh, nee!' Wij waren bij het hotel aangekomen en òp het trottoir stond een witte politieauto. Wij gingen naar boven, naar de kamer, een mooie

kamer met een raam dat uitzicht gaf op zee, je wierp een blik vanaf het balkon, je trok je meteen terug met een schor bevel: 'Doe het licht uit, vlug.' 'Waarom?' 'Doe het uit, zeg ik je!' Ik deed het uit, ik kwam naast je staan: 'Wat is er, wat gebeurt er?' 'Kijk!' Ik keek en enige seconden lang zag ik slechts een prachtige nacht verlicht door de maan, het rustige water van het haventje waar de golven klotsten met korte zilveren slagen. Maar toen, met een plotselinge kramp in mijn maag, merkte ik ook op wat je mij aanwees: een boot die twintig meter van de oever af voor anker lag. En op de boot drie mannen die ons gadesloegen met een grote verrekijker.

Die zou daar iedere nacht blijven, verankerd op hetzelfde punt. Op een bepaald uur in de ochtend verwijderde zij zich en tegen zonsondergang keerde zij terug: met de drie mannen aan boord, dezelfden en met de verrekijker op ons balkon gericht. Het was een even subtiele als absurde kwelling. Subtiel, omdat hij ten doel had je buiten jezelf te brengen met een ogenschijnlijk onschuldig systeem, absurd, omdat de drie gedwongen werden tot een niet geringe inspanning: beurtelings, maar zonder onderbreking, moesten zij in het donker turen. Om de dingen nog erger te maken kwam daar het feit bij dat je weigerde om van kamer of van hotel te veranderen en zelfs de blinden te sluiten: je zei dat het een daad van zwakte, van capitulatie zou zijn, dat wij ons moesten gedragen alsof wij niets bemerkt hadden of alsof het ons niet kon schelen. En als wij 's avonds thuiskwamen gaf je je altijd over aan de uitdaging om alle lampen aan te steken, de ramen wijd open te doen: in die orgie van licht bewogen wij ons, en ons geobserveerd te weten veroorzaakte een pijnlijk gevoel van onbehagen bij ons alletwee. Bij jou echter nog meer dan bij mij. Al op de proef gesteld door de krachtsinspanning om niet te reageren op de twee die in het vliegtuig je haar aanraakten, je probeerden te ergeren, je voor de gek hielden, toen getroffen en ontmoedigd door de aanwezigheid van de politieauto op het trottoir, bezweek je van uur tot uur meer voor de zenuwoorlog. Je had je bijvoorbeeld in het hoofd gehaald dat in onze kamer microfoons verborgen waren, en voortdurend verzette je de meubels, inspecteerde de laden, betastte de matrassen, sprak met mij door briefjes te schrijven die je vervolgens in de asbak verbrandde. In bed, wanneer in het donker liggen niet voldoende was om ons de onaangename gewaarwording van bespioneerd worden te doen vergeten, zodat wij zelfs aarzelden om liefkozingen uit te wisselen, alsof de wanden van glas waren, lag je te woelen en herhaalde als in een obsessie: 'Wat is het moeilijk om door te gaan!' Met dat refrein kwam er nooit een eind aan het wachten op het aanbreken van de dag, en de

zonsopgang bracht nieuwe vervolgingen met zich mee. Nee, ik had mij niet vergist toen ik twijfel uitte aan het nut van de reis: zelfs voorlopige toenadering proberen te zoeken met eventuele guerrillastrijders was een bijna onoplosbaar probleem. Zodra wij uitgingen zette namelijk de witte politieauto zich in beweging en volgde ons. Stapvoets als wij te voet gingen, op enkele meters afstand als wij een taxi namen of de Renault van Febo, en of wij bovendien nog door agenten in burger geschaduwd werden konden wij niet vaststellen. De eerste ochtend had je gedacht dat het architectenkantoor van Marion, gelegen op de vijfde verdieping van een gebouw vol kantoren, een volmaakte plaats was om te ontmoeten wie je interesseerde: toen je echter met de lift naar boven ging had je de knoflooklucht uit het vliegtuig opgesnoven en de afspraak afgezegd. Om het onderzoek uit te voeren nam je daarom je toevlucht tot maaltijden in restaurants, een truc die eruit bestond veel eetgasten te hebben, waaronder de kandidaat die je interesseerde: maar dat maakte de ondervraging oppervlakkig, versnipperde die met nodeloos gepraat, en daarna nam het onbehagen toe. 'Verloren tijd, verloren tijd!' Soms was je zó terneergeslagen dat ik niet eens durfde te vragen of je vorderingen maakte. Dat het slecht ging maakte ik overigens op uit woorden die ik ondanks de taalbarrière opving: 'Den ine practicòs. Hij is niet praktisch.' 'Den ine pragmaticòs. Hij is niet realistisch.'

En de dag brak aan, de vijfde meen ik, waarop de spanning en de teleurstelling losbrandden met de kracht van een gas dat te lang onder druk gehouden is. Wij waren het graf van Venizelos gaan bekijken en net als op Egina had de lokroep van de dood je behekst. Je was begonnen met te zeggen dat geen enkel mens als levende kan spreken zoals hij als dode kan spreken, geen enkel mens kan als levende de gewetens wakker schudden, zoals hij die kan wakker schudden als dode, en het bewijs was hier in dit graf: als Venizelos in leven was en met zijn arm door de jouwe gestoken met je gesproken had, zou je niet gevoeld hebben wat je nu voelde, wetend dat hij onder de grond lag. Vervolgens was je begonnen te spreken over Jan Palach, over zijn vuurdood in Praag voor het standbeeld van Sint Wenceslaus, en: 'Weet je wat ik je zeg? Het Parthenon is beter dan het standbeeld van Sint Wenceslaus. Alleen de Tsjechoslowaken wisten wie Sint Wenceslaus was, iedereen kent daarentegen het Parthenon.' Ik onderdrukte een beweging van ontzetting en, terwijl ik net deed of ik je niet begreep, antwoordde ik luchtig: 'Wat heeft het Parthenon ermee te maken?' 'Het heeft ermee te maken. Denk je eens in wat een klap voor de Junta als iemand zich doodde op de Akropolis, voor het Parthenon. De hele

wereld zou zeggen dat...' 'Zou zeggen dat het een gek is.' 'Waarom? Was Jan Palach soms gek? Waren de Vietnamese monniken die zich in Saigon in brand staken gek? Er zijn zoveel manieren om strijd, om verzet te voeren. Eén ervan is de zelfmoord. Ik heb nooit aan zelfmoord willen denken, zelfs niet toen ze mij martelden en ik het niet meer kon uithouden. Maar toen voelde ik mij minder eenzaam, ik wist dat daarbuiten iemand zich zorgen over mij maakte, mij hielp door in mij te geloven. Wanneer niemand je helpt daarentegen, niemand naar je luistert, en je niets kan proberen omdat je alleen bent, dan heeft het zin om jezelf te doden. Dan dient het nergens voor.' 'Een blik benzine is voldoende, hè?' 'Nee, vijfhonderd gram trotyl, een lont en een lucifer zijn voldoende.' 'Alekos!' 'Trek het je niet aan. Lui als ik sterven eenzaam ook al hebben ze lief en worden ze liefgehad. Oh, vanavond wil ik mij bedrinken tot ik misselijk word.' En je hield woord. Glas na glas, fles na fles, de wijn vermengend met de woede, de woede met het verdriet, het verdriet met de vernedering, de vernedering met de onmacht, dat wil zeggen met de eenzaamheid, een zo diepe eenzaamheid dat denken die te kunnen verlichten geweest zou zijn als zich inbeelden de zee met een lepel leeg te kunnen scheppen, dronk je zoals ik nooit gedacht had dat een mens kon drinken. Wij hadden een restaurantje in de openlucht uitgekozen, bijna tegenover het hotel, en wij zaten aan een tafel juist aan de kant van de weg. Een blauwe auto kwam langzaam voorbij en opnieuw voorbij, met twee mannen die aanhoudend naar je keken. Maar jij zag ze niet, de dronkenschap maakte je ook blind. Als ik tegen je zei laten-we-weggaan, er-is-een-auto-die-ik-verdacht-vind, sperde je de benevelde ogen open en: 'Ik zie geen auto's. Vijfhonderd gram trotyl, een lont en een lucifer zijn voldoende.' Toen je er eindelijk toe besloot weg te gaan, slaagde ik er niet in je op de been te houden. Je viel bovenop mij met het gewicht van een boom die op een zwakke plant valt, en ik moest mij een wrede inspanning opleggen om je de weg te laten oversteken, de stoep op te gaan, het hotel binnen te komen, de lift te bereiken, die vervolgens te openen, te sluiten, weer te openen, weer te sluiten, de kamer te bereiken, je op het bed te werpen.

Later, in de maanden en de jaren die volgden, zou ik meerdere malen die wrede inspanning moeten herhalen. Maar later zou ik de bewegingen leren, de behendigheidjes om je een voet, een been te doen verzetten, om je evenwicht te doen vinden, en bovendien zou ik leren dat drinken voor jou geen fysieke vreugde was, maar een wanhoopsdaad waarvan je iedere techniek en ieder geheim kende. Ik zou zelfs leren te onderscheiden wat jij de eerste fase, de tweede fase, de

derde fase noemde: de eerste fase die de geest opwindt, de tong losmaakt, de daad van het drinken omvormt in een intellectueel en sociaal ritueel volgens de regels van het sokratische banket; de tweede fase die de grondslagen van het verbodene verbreekt, de barrières van de zelfbeheersing verbrijzelt en, van alle gedachten bevrijdend, naar het voorgeborchte van het vergeten leidt; de derde fase die verplettert en tot onbegrensde vlaktes van de vergetelheid en van het onbekende voert. Een mysterieus in zichzelf verdrinken dus, een ondefinieerbaar neerstorten in de afgronden van het niets, een absolute rust, een tijdelijke dood. Uit je verhalen zou ik tenslotte leren dat iedere fase van tevoren verlangd was, met koele berekening, en overeen kwam met een nauwkeurige dosis verdriet. Zodra ik dit wist, zou ik mij verplichten tot de toegevendheid die toestaat een persoon in zijn fouten, in zijn zwakheden, lief te hebben, en ik zou eraan wennen. Nu was ik echter nog niet zover, en ik voelde alleen verbijstering, ongelovigheid, medelijdende afkeer: kan een held dus zó zwak zijn? 'Vijfhonderd gram trotyl, een lont, een lucifer.' 'Stil, Alekos, stil!' 'Wat is het moeilijk om door te gaan.' 'Stil, Alekos, stil!' Dan plotseling, lag je languit op het bed, je lichaam werd van marmer en je hoofd van vuur; de koorts brak los, werd delirium. Als ik mij over je heenboog week je achteruit, bedekte je gezicht met een elleboog, kromp helemaal in elkaar terwijl je mij met ogen vol ontzetting aanstaarde. 'Ochi! Nee! Nee! Nee!' Of: 'Ftani! Houd op, ftani!' En proberen je te kalmeren was nutteloos, want je zag niet mij, je zag het spook van een nooit vergeten en niet te vergeten verleden, de gezichten van Theofilojannakos en van Malios en van Babalis en van Hazizikis die, zoals ik zou ontdekken, altijd vaste vorm aannamen wanneer woede zich aan verdriet paarde, verdriet aan vernedering, en vernedering aan onmacht, dat wil zeggen aan je eenzaamheid, en die opeenhoping het bewustzijn van een nederlaag werd. Vervolgens stortte je van het delirium in een verval van krachten, badend van het zweet dat als olie van je afliep, en dat de kleren, de lakens, het kussen kletsnat maakte. Tenslotte sliep je in een stenen slaap, een verstarring bijna, in.

Ik bleef over die slaap waken tot het eerste licht van de dageraad toen je, geheel genezen, ontwaakte. 'Goedemorgen! Heb je goed geslapen? Wat een prachtige zon! Weet je waar ik je vandaag mee naar toe neem? Naar Iraklion! Pak je koffer!' 'En wat is er in Iraklion?' 'Dat weet je best, de tempel van Knossos!' 'En behalve de tempel van Knossos?' 'Iemand die ik wil zien.' Je belde Febo op, vroeg hem je weg te brengen met zijn Renault, en wij bereidden ons voor op het vertrek. Was het geen buitengewoon goed idee, zeil je, om vroeg in de

ochtend te reizen met deze prachtige zon? Er was het geen geluk over een vriend als Febo te beschikken? Als het niet om Marion was, zou je hem onmiddellijk vragen om aan de actie deel te nemen: hij zou geen tegenwerpingen maken. Maar je kon het hem niet zeggen, je kon hem niet weghalen van de kinderen en van haar. Daar had je nou de narigheid van het hebben van een vrouw en kinderen, ook in achtenzestig wilde je nooit mensen die een vrouw, die een gezin hadden. Je praatte, praatte, zonder je te storen aan de microfoons die volgens jou in de muren, in de meubels, wie weet waar, verborgen waren, niet meer denkend aan wat je gezegd had bij het graf van Venizelos over de doden die spreken, over Jan Palach, over het idee om in de lucht te vliegen met je stukjes trotyl. En over wat er die nacht gebeurd was, over die verschrikkelijke dronkenschap, de koorts, het delirium, zelfs geen woord.

'Hij is er niet meer!' 'Wie? Wat?' 'De witte auto van de politie.' 'Ben je er zeker van?' 'Heel zeker, kijk maar!' Ik keek. Het was waar. 'Hij zal even ergens anders staan, maak je geen illusies.' 'Nee, de portier zegt dat hij er al sinds gisteravond niet meer is.' Ik groef in mijn herinnering, maar tevergeefs: tijdens het oversteken van het restaurant naar het hotel was ik zo in beslag genomen door de inspanning om je overeind te houden, dat ik geen aandacht had besteed aan de rest. Vreemde geschiedenis echter. Febo haalde zijn schouders op: 'Misschien hebben ze besloten je met rust te laten.' 'Misschien.' 'Misschien komen ze op de weg weer achter ons aan.' 'Misschien.' Wij stapten in de Renault. Hij aan het stuur, jij naast hem, ik op de achterbank. Wij reden ongehinderd de stad door, waren spoedig op de rijksweg die naar Iraklion voert. En nog steeds bekommerde zich niemand om ons. Soms reed een enkele auto, een enkel vrachtwagentje ons voorbij en dat was alles. 'Ik begrijp het niet.' 'Ik ook niet.' Om te controleren of wij op een afstand gevolgd werden, hielden wij ook stil bij de herberg van een dorp, lieten de Renault goed zichtbaar staan en gingen aan een tafeltje zitten. Wij bleven er bijna dertig minuten. Maar tenslotte konden wij slechts overtuigd zijn dat de achtervolging beëindigd was: om de één of andere reden die ons ontging wisten ze niet af van je reis naar Iraklion. En toch had je, toen Febo opbelde, wel degelijk Iraklion gezegd: zouden zij zich er bij neergelegd hebben om dat verblijf op Kreta als een onschuldige vakantie te beschouwen? Het was een veronderstelling die niet uitgesloten hoefde te worden, en

opgelucht keerden we terug naar de Renault: 'Over anderhalf uur zijn we er!'

Er is anderhalf uur voor nodig om van Chania naar Iraklion te rijden en de route is schitterend. Lange stukken loopt de weg hoog langs de blauwste zee van de archipel, op andere stukken gaat hij door ruige en rotsachtige bergen, van een warm roodachtig bruin, en de hemel heeft de kleur van de zee: in september is er geen wolkje te zien. Er zijn zelfs geen huizen die het landschap bederven, er wonen alleen geiten: als je weet dat je niet achtervolgd wordt, krijg je een soort geluksgevoel. Je kan lachen, over prettige dingen praten, zelfs episoden ophalen die in het verleden niet grappig waren en nu wèl. 'Wat een beste vrouw, de hotelhoudster! Stel je voor, zij wilde niet dat wij de rekening betaalden!' 'En zij heeft ons gevraagd het boek van de eregasten te tekenen, zij huilde toen ik er Vrijheid in schreef.' 'Aan mij heeft ze een tas vol fruit meegegeven.' 'Fruit! Op Cyprus was er een periode waarin ik honger leed, zodat ik fruit uit de velden stal. Heb je ooit geprobeerd een watermeloen te stelen zonder een mes te hebben? Dan word je Tantalos.' 'Alekos, vertel aan Febo van toen je sigaretten stal in Athene. Vertel hem hoe je dat doet.' 'Dat doe je zó. Ken je de krantenkiosken waar ze sigaretten verkopen? Je laat je de sigaretten geven, en op het moment dat ze betaald moeten worden doe je alsof het geld op de grond valt. Of liever, je gooit het op de grond. Je bukt je om het op te rapen, steeds gebukt draai je om de kiosk heen en je gaat er vandoor.' 'Schaam je!' 'Ik had geen drachme, ik was deserteur!' 'Vertel hem hoe je gebakjes steelt bij een banketbakkerij.' 'Dat doe je zó. Je houdt een jongetje aan en zegt tegen hem: zou je lekker veel gebakjes willen eten? Het jongetje knikt. Dan zeg je tegen hem: kom maar mee, ik houd er niet van om in mijn eentje gebakjes te eten. Je gaat de banketbakkerij in en samen met hem eet je lekker veel gebakjes. Dan zeg je tegen hem: wacht hier op mij, ik kom zó terug, als de winkelbediende mij zoekt dan antwoord je dat pappa naar het toilet is gegaan. In plaats daarvan ga je naar buiten en komt niet terug. Het jongetje arresteren ze toch niet!' 'Schooier!' 'Dat zeg je omdat jíj nooit honger hebt geleden. Zeg eens, wat heb je op eerste paasdag 1968 gegeten?' 'Laat me eens nadenken. Met Pasen 1968 was ik in Vietnam, aan het front van Danang. Ik zal het rantsoen van de Amerikaanse soldaten gegeten hebben, eten uit blik. En jij?' 'Een blikje kaviaar.' 'En je beklaagt je?' 'Luister goed. Jij was in Vietnam, maar ik was in Rome om de aanslag voor te bereiden. En zoals gewoonlijk had ik geen cent, ik stierf van de honger, er was alleen maar dat blikje kaviaar in huis en verder niets. Zelfs geen snee brood. Heb

je ooit je honger gestild met een blikje kaviaar en verder niets, zelfs geen snee brood? Vanaf die dag haat ik kaviaar, ik begrijp niet waarom zoveel mensen van kaviaar houden. Febo, houd jij van kaviaar?' Maar Febo luisterde niet. Ongelooflijk bleek, wierp hij zenuwachtige blikken in het spiegeltje en: 'Verdommelingen! Verdommelingen!' 'Febo! Wat is er?' 'Dat wij ons illusies gemaakt hebben. Zij zitten ons op de hielen.'

Ik draaide mij om, maar het was niet de witte politieauto, het was de blauwe auto die de avond tevoren heen en weer reed voor het restaurantje waar je je aan het bedrinken was. Hij reed op ongeveer driehonderd meter afstand van ons en was heel goed zichtbaar want op het rechte, verlaten stuk weg was hij het enige dat bewoog: het leek bijna onmogelijk dat wij tweeën die niet eerder hadden opgemerkt. Febo had hem gezien kort nadat wij in het dorp hadden stilgestaan. Hij had het ons niet gezegd, omdat hij dacht dat die ons wilde inhalen, legde hij uit, daarna niet omdat hij minstens een halve kilometer achtergebleven was. Hij leek onschuldig, pas sinds kort zat hij ons als een schaduw op de hielen. Als hij harder ging rijden, ging die ander harder rijden; als hij langzamer reed, reed hij ook langzamer. En zelfs geen hond die kwam of ging, al was het maar in tegenovergestelde richting: 'Verdomme, skatà!' 'Geen verdomme, noodlot' verklaarde je ijskoude stem. Jij had je ook omgedraaid, en je gezicht drukte noch verwondering noch woede uit maar een kalmte vol ironie, alsof de kwestie heel normaal was en bevestigde wat je verwachtte. Maar je linkeroog was een poel van haat. Probeer het nog eens, Febo.' Febo drukte de gaspedaal in en won een vijftig meter. Meteen deed de blauwe auto hetzelfde en herwon zijn positie. 'Hm. Ik zie het. Hoelang hebben we nog te rijden om Iraklion te bereiken?' 'Dat hangt er vanaf.' 'Zijn we Retimno al voorbij?' 'Ja.' 'En Perama?' 'Ja.' Je glimlachte bitter naar mij: 'Algehele politiestaking.' 'Staking?' 'Jazeker. Dacht je dat het een politiewagen was? Het is geen politiewagen, het zijn geen agenten in burger.' 'Wie zijn het dan?' 'Fascisten.' 'Hoe weet je dat!' 'Ik weet het. Vraag het maar aan Febo.' Ik vroeg het hem. Ik kreeg geen antwoord. Over het stuur gebogen probeerde Febo zijn afstand van de blauwe auto te verdubbelen en schoot vooruit met minstens honderddertig kilometer per uur. Wanneer hij de bochten niet goed nam gierden de banden en omdat op dat gedeelte de weg tussen twee rotswanden was ingesloten leek het alsof wij daar tegenaan zouden vliegen. 'Pas op, Febo, pas op!' 'Laat hem hard rijden, wees niet bang. Angst zullen wij genoeg hebben wanneer zij ons zullen aanvallen.' 'Ons aanvallen?' 'Dat is duidelijk. En het is hele-

maal geen dom idee. Wie kan later uitmaken of het een misdaad was of een ongeluk?' 'Als zij dat wilden doen zouden zij niet zo lang gewacht hebben, Alekos.' En terwijl ik dat zei, eindigden de rotswanden: ik begreep het motief waarom zij zolang gewacht hadden. Van daar af tot aan de bocht waar weer een berm opdook was de weg aan weerszijden noch door een vangrail noch door een muurtje begrensd, daarentegen ging de berg opzij van de weg over in een ravijn. Dat stuk afleggen met het vooruitzicht aangereden te worden stond gelijk met het oversteken van een brug die over het niets geslagen was met een blinddoek voor de ogen. Nu reden we erop. En onmiddellijk schoot de blauwe auto naar voren.

Hij schoot met een soort sprong vooruit, onverbiddelijk op ons mikkend, en bereikte ons in een oogwenk, om werkelijk op het laatste moment vaart te minderen, op een haar na de botsing te vermijden, met de kop bijna tegen de achterbumper van de Renault te gaan rijden. De afstand tussen de ene en de andere wagen was zo klein dat je heel precies de gelaatstrekken kon zien van de twee mannen die erin zaten, hun zwarte, vettige snorren, hun olijfkleurige huid, de boosaardige grijnslach van degene die reed. Ik hoorde mijzelf schreeuwen: 'Je had gelijk! Zij willen ons naar beneden gooien!' Ik hoorde jou mompelen: 'In het midden, Febo, in het midden.' Febo knikte, bracht zijn wagen op de middelste baan om zich van de naar beneden lopende wegrand te verwijderen, maar de blauwe auto volgde de beweging en zat ons aan de linkerzijde op de hielen. De rechterhoek van zijn voorbumper zat bijna vast aan de achterbumper van de Renault. 'Harder, Febo, harder.' Febo gehoorzaamde grommend: hij kon niet veel harder rijden, wij konden slechts hopen dat zij ons alleen maar bang wilden maken. En, op datzelfde ogenblik, raakte de kop van de blauwe auto de linkerzijkant van de Renault aan. Een heel lichte tik, bijna de speelse tik van een kattepoot, maar voldoende om ons naar de rechterkant te laten slippen: in de richting van de afgrond. Ik zag hoe Febo het stuur vastklemde, zwenkte, de wagen weer in zijn macht kreeg voordat de wielen te dicht bij de rand van de weg kwamen, hoe hij in het midden van de weg weer bereikte, een minuut lang rechtdoor reed. En toen kwam de tweede tik. Minder licht ditmaal. Ditmaal slipte de Renault dan ook als over een tapijt van olie en gedurende een ogenblik, lang als de gedachte van de dood, gleed hij langs de rand van het niets. Nog een paar centimeter en het niets zou hem opzuigen om ons beneden in de vallei te pletter te laten vallen. Maar Febo haalde het opnieuw. Weer op de middelste baan terugkerend slaagde hij er zelfs in zich van de blauwe auto los te maken, een tiental meters die

meteen twintig meter werden en veertig en tachtig en honderd, terwijl jij een sigaartje opstak en 'Bravo, Febo' zei. Dat je er onder dergelijke omstandigheden aan kon denken een sigaartje op te steken en het zelfs werkelijk opstak, was voor mij iets onbegrijpelijks. En toch had je het opgestoken en rookte je het en terwijl je het rookte bleef je gezicht dezelfde ironische kalmte uitdrukken, je stem bleef ijskoud, niets herinnerde nu aan het kwetsbare en door delirium geschokte schepsel van de afgelopen nacht. Integendeel, men zou denken dat je leven wagen en twee mensen die van je hielden hun leven laten wagen een te verwaarlozen bagatel voor jou was en misschien een geheim, wreed genoegen. 'Ze komen terug. Ze komen weer terug. Geef mij een pen, gauw. Ik wil het kenteken opnemen.'

Zij kwamen werkelijk weer terug. Met een vastbesloten geronk schoot de blauwe auto opnieuw vooruit en slokte de honderd verloren meters op. Ik had nauwelijks de tijd om van die auto de gemene kop op te merken, de witte oogkassen, het bijna menselijk uiterlijk, omdat hij meteen naast ons was: hij haalde ons als een windvlaag in om zich voor ons te plaatsen en plotseling vaart te verminderen. 'Oh, Christus!' zuchtte Febo, naar links uitwijkend, de botsing op een haar voorkomend. Dat ergerde hen, en met eenzelfde inhaalbeweging, eenzelfde windvlaag, plaatste de blauwe auto zich weer voor ons om Febo te dwingen de gevaarlijke manoeuvre te herhalen. En dit was meer dan wij hadden voorzien, deze pogingen om Febo af te matten zodat hij de macht over het stuur zou verliezen en van de weg in de diepte zou storten, dit spel van kat en muis. Zij de kat en wij de muis. De motorkracht van hun auto was namelijk groter, en het chassis steviger. Hij slipte nooit, hij haalde ons in wanneer hij wilde en zoals hij wilde, hij sneed ons de weg af zonder er zich om te bekommeren of hij aangereden zou worden. Kijk hem eens de derde inhaalbeweging maken, de derde maal vaart verminderen, en de vierde, en de vijfde, en de zesde, wij daarentegen de derde slipbeweging, en de vierde, en de vijfde, en de zesde, naar rechts en naar links, dan weer naar rechts en weer naar links, in een zig-zag die onvermijdelijk naar de rand van het niets voert, zodat het al eeuwen lijkt te duren en niet pas enkele minuten, over duizenden mijlen en niet over enkele tientallen meters, en Febo lijkt steeds meer gespannen, steeds meer uitgeput, zijn gezicht dat eerst bleek was, is groen geworden, precies het tegenovergestelde van jou die onverstoorbaar je sigaartje rookt en hem leidt, hem raad geeft, hem feliciteert: 'Uitstekend, Febo, kalà. Pas òp, Febo, zó. Grìgora, Febo, harder.' 'Kwam er maar iemand aan!' antwoordt Febo hijgend. Maar er komt niemand aan, zelfs niet uit tegenovergestelde

richting, op de asfaltstrook bevinden zich alleen wij en de blauwe auto met zijn gemene kop, witte oogkassen, menselijk uiterlijk. Ik noem die auto omdat jij je tot hem richt, niet tot de twee inzittende mannen, en omdat vanaf heden de Dood voor mij (ook voor jou?) het uiterlijk van een auto zal hebben, het doet er niet toe welke auto, van welk merk, van welke kleur, vandaag is hij blauw en morgen zal hij zwart zijn, zal hij wit zijn, zal hij mosgroen zijn, zal hij rood, beige, en tenslotte appelgroen zijn. Kijk er nog eens een keer naar terwijl hij, na de zigzag onderbroken te hebben, ons naar de rand van de weg drukt en zich voorbereidt op de beslissende aanval, wetend dat de brug in de leegte niet lang meer zal duren, dat zich spoedig, achter de bocht, de berm zal verheffen en de rotswanden weer zullen beginnen: als wij tot daar komen zullen wij het kunnen redden. Maar zullen we tot daar komen? Bij elke wenteling van de wielen komt hij dichter naar ons toe, zijn zijkant is bijna tegen de onze aangeplakt; niet in staat mijn angst te onderdrukken begraaf ik mijn vingers in je schouders, buig mij over Febo heen, en smeek hem: rij hard, Febo, rij hard, span je nog een laatste keer in en verminder vaart bij de berm: als hij ons dáár raakt is de botsing minder hevig, nog maar tweehonderd meter. Tweehonderd, honderd, vijftig, veertig, dertig, twintig, daar is de berm, daar is hij, tien vijf, drie, twee, één...

Hij raakte ons bij het begin van de berm. Hij raakte ons zijdelings, halverwege de linkerzijkant, en wij schoten naar rechts, maar niet àl te veel want Febo had vaart verminderd en hield het stuur goed vast. Hij hield het ook goed vast toen de Renault om zijn as tolde in een draaikolk die ons voor enkele duizenden jaren opslokte, met de zekerheid dat hij nooit meer stil zou staan. Hij kwam echter tot stilstand, zodat wij elkaar verbaasd, ongelovig, aankeken, en ontdekten dat wij ongedeerd waren op een totaal verlaten weg. De blauwe auto was verdwenen en, met het papier waarop je het kentekennummer had geschreven zwaaiend, zei je: 'Nù zullen wij ons pas ècht amuseren in Iraklion.'

Dat wij ons in Iraklion niet zouden amuseren hadden wij begrepen zodra de witte politieauto verschenen was, enkele kilometers voordat wij de stad binnenreden. Hij kwam in tegenovergestelde richting aanrijden, met de oplettende traagheid van wie iets of iemand zoekt, en alleen al bij het zien ervan waren wij verontwaardigd: kwam hij drie levenden zoeken of drie doden beneden in de afgrond? Dat hij ons

zocht daar was geen twijfel aan: na ons voorbijgereden te zijn was hij plotseling omgekeerd om ons tot aan de woonwijken op de hielen te zitten. Hier had er zich een rode auto met agenten in burger bijgevoegd, de controle had alarmerende afmetingen aangenomen. Toen wij bij een restaurantje stopten om te eten bijvoorbeeld, was één agent als een bewaker bij de deur gaan staan, één bij de achterkant van het gebouw, één op de hoek van de straat. Het was een hele onderneming geweest om je over te halen kalm te blijven, het restaurantje te verlaten zonder je aan hen te storen, dat wil zeggen om de houding aan te nemen van de verliefde toerist op vakantie: ontdaan van je koelbloedigheid, rood van woede, wilde je hen aanspreken en misschien ook slaan. Vervolgens waren jij en ik naar het paleis van Knossos gegaan, terwijl Febo telefoneerde om de ontmoetingen die je in de namiddag had moeten hebben af te zeggen. Maar op de helling die aan het afgebakende archeologische terrein grenst, steeg daar die knoflookstank op en de plagerige stem vroeg: 'Katálaves italiki? Versta je Italiaans?' Er was opnieuw een doffe, vechtlustige woede in je ontbrand, je had je op de meest boosaardige geworpen, hem toeschreeuwend: knecht, klootzak, lafaard, en alleen de tussenkomst van de politieagenten in uniform had voorkomen dat je gearresteerd werd. Het zou beter zijn meteen naar Chania terug te keren. Hoe moesten wij dat echter doen zonder ons een tweede maal bloot te stellen aan het risico dat wij op de heenweg al gelopen hadden? Als zij de autoweg hadden uitgezocht om je uit de weg te ruimen, dan zouden zij dat zeker opnieuw proberen bij zonsondergang en in het donker. Er was een discussie losgebarsten. Ik zei dat het verstandig zou zijn ons te wenden tot de politieagenten in uniform: bij het paleis van Knossos hadden zij je wel degelijk geholpen, en als wij hen inlichtten over de episode van die ochtend dan zouden zij ons beschermen; jij accepteerde 't zelfs niet erover te praten en schreeuwde: 'Ik zou mij door de politie moeten laten beschermen, ìk?! Ime Panagoulis! Ik ben Panagoulis!' Tenslotte had Febo een krijgslist voorgesteld: ons gedragen op een manier die hen ertoe zou brengen ons geen seconde in de steek te laten. En hij had die toegepast. Door verborgen steegjes, verboden richtingen in te slaan, in omgekeerde richting te rijden, kortom door te doen alsof wij er vandoor wilden gaan zodat zij ons spoor bijster zouden worden, had hij zo'n achterdocht bij hen opgewekt dat de witte politieauto met de agenten in uniform ons van Iraklion tot Chania had begeleid. Daar waren we alleen de tijd gebleven die nodig was om te ontdekken dat het nummerbord van de blauwe auto vals was.

Heen en weer lopend in de tuin met sinaasappel- en citroenbomen dacht ik nu na over dat valse nummerbord en uit die overpeinzing rezen vragen zonder antwoord op. Wie had het tweetal van de blauwe auto aangeworven? Wie had opdracht gegeven voor een moord die, in geval van succes, voor een auto-ongeluk had moeten doorgaan? Papadopoulos? Misschien, maar voor hem loonde het meer je in leven te houden als hij wilde dat de komedie van de verdraagzaamheid geloofwaardig werd. Joannidis? Misschien, maar hij had graag gezien dat je gefusilleerd werd, niet gedood door een ongeluk in een Renault. Theofilojannakos, Hazizikis, het troepje dat, uit angst voor wraak, met een rilling het slechte nieuws van je ontslag uit de gevangenis had ontvangen? Misschien, maar het leek mij vreemd dat zij op goed geluk zo'n onbetrouwbare kaart als een geënsceneerd auto-ongeluk zouden uitspelen. De geheime diensten dan of iemand van de buitenwacht van het regime? Misschien. Zij konden er allemaal van verdacht worden, dat was duidelijk. Maar één ding was zeker: het bevel om je uit de weg te ruimen kwam van hogerhand, van iemand die een machtspositie bezat. Anders was het niet te verklaren dat de witte politieauto naar Iraklion gezonden was voordat wij Chania verlieten, en ook niet waarom de boot van waaruit zij de verrekijker richtten elke nacht ongehinderd in het haventje had kunnen blijven. Hoe dan ook, wat was de reden waarom zij je op Kreta hadden aangevallen in plaats van in Athene? Een reden die te wijten was aan de geografische en zelfs strategische voordelen of aan het feit dat misschien het plan van de Akropolis ontdekt was? En aangenomen dàt het ontdekt was, was het dan denkbaar dat zo'n krankzinnige grap, bestemd om alleen in de tuinen der fantasie te ontluiken, hen zó bang had gemaakt dat zij jouw dood wilden? Zou het niet eenvoudiger zijn geweest het te voorkomen door je in het oog te houden en door de rots te bewaken? Toen kwam, bij stukjes en beetjes, het antwoord dat ik zocht. Nee, het plan van de Akropolis had er niets of maar gedeeltelijk mee te maken. Wat de Macht vreesde waren niet de vijfhonderd gram trotyl en het meer of minder spectaculaire gebruik dat je ervan zou kunnen maken: het was je persoonlijkheid, de onrust die deze overal en hoe dan ook teweeg bracht. Vanaf de dag waarop je Boiati had verlaten had je je geen seconde rustig gehouden. Verklaringen aan de nationale en de buitenlandse pers, interviews, protesten, juridische spitsvondigheden. Je had zelfs de amnestie betwist door aan te tonen dat het decreet illegaal was omdat het ook gold voor de folteraars: kan men amnestie verlenen aan wie geen processen en veroordelingen heeft ondergaan? En stond amnestie schenken aan hen soms niet gelijk met toegeven

dat de martelingen die door het regime waren ontkend wel degelijk plaats hadden gevonden? Zonder nog de scènes in het openbaar te tellen, de luidruchtige telefonische ruzies met de ESA, de populariteit die je genoot. Het kwam nooit voor dat je onopgemerkt over straat liep, er was altijd wel iemand die het aandurfde je staande te houden of je te omhelzen. En alsof dat nog niet voldoende was hielden de kranten zich veel met ons bezig. Onze onverwachte en onvoorziene band wekte een bijna ziekelijke belangstelling op, wij waren een paar dat nieuws betekende: dat maakte je dubbel lastig. Maar boven alles was er je onverbeterlijkheid, je ontembaarheid, je fantasie. Men kon nooit raden wat je een minuut later of een dag later zou uithalen, en iedereen die zich die vraag zou stellen werd een Zakarakis die in 't holst van de nacht wakker wordt, uitroepend: 'Waar is hij? Wat doet hij?' Op een ander gebied of bij een andere activiteit kan dat zelfs amusant zijn, leuk gevonden worden; in de politiek, en, ergst van alles, onder een dictatuur, is het een ongeschreven doodvonnis. Je moest Griekenland onmiddellijk verlaten.

'Waarom loop je te piekeren?' Je had mij van achteren overvallen en keek mij aan alsof je elk woord gehoord had. 'Ik pieker niet, ik dacht dat...' 'Ik begrijp het, je dacht dat vroeg of laat iemand mij te pakken zal krijgen. Maar wie-van-hen, dat-is-het-probleem. Laat dat maar rusten, het is een probleem dat niet belangrijk is. Ik zal altijd lastig zijn, voor iedereen op elk ogenblik, in elk land, onder elk regime. En wie mij te pakken zal krijgen is niet bij degenen waar jij aan denkt.' 'Alekos, ik dacht dat...' '...dat ik het plan van de Akropolis uit mijn hoofd moet zetten? Nee, het is een uitstekend idee, ik zie er niet van af. Hoogstens kan ik het, als ik niemand vind die mij helpt, reduceren: het beperken tot een demonstratieve actie. Geen trotyl, geen wapens, geen gijzelaars, alleen de leuze *Agonas kata tis tiranni-as – agonas dia tin elefteria.* Hm! Vierenveertig lappen stof zouden voldoende zijn en... 's Nachts zou niemand ons zien.' 'Zij zouden ons wèl zien, Alekos. 's Nachts is het Parthenon verlicht door schijnwerpers.' 'Hm, tja. Wij zouden het bij zonsopgang kunnen doen.' 'Zij zouden alles eraf halen voordat de stad ontwaakt.' 'Dan gebruiken we verf in plaats van lappen: naar de duivel met het heilige marmer. Wij hoeven alleen maar een bus spray mee te nemen.' 'Luister naar me, Alekos. Je moet dat idee uit je hoofd zetten. Je moet Griekenland verlaten.' 'Ah! Dat was je dus aan het uitbroeden! Nog liever laat ik mij werkelijk, vóór het Parthenon, in de lucht vliegen.' 'Omdat-geen-enkel-mens-als-levende-kan-spreken-zoals-hij-als-dode-kan-spreken?' 'Precies.' 'Je vergist je, Alekos. De doden zwijgen altijd. Wan-

neer het lijkt dat zij spreken is het omdat de levenden hen doen spreken. De doden dienen nergens toe, want zij worden vergeten. In een eerste ogenblik lijkt het dat het niet mogelijk is hen te vergeten en dat zij voor de eeuwigheid zullen duren: maar na korte tijd herinnert men zich niet eens dat zij geboren werden.' 'Dat is niet waar!' 'Het is waar, Alekos. Het is helaas waar. De doden zijn in alles afhankelijk van de levenden.' 'Je hebt ongelijk!' 'Nee, Alekos, nee. Het zijn de doden die altijd ongelijk hebben. Omdat zij dood zijn. Je moet leven, Alekos. Leven! En om te leven moet je Griekenland verlaten.' 'Loop naar de hel!' Je ging het huis weer in en sloot je op in het slaapkamertje. Toen je er echter weer uit te voorschijn kwam was je kalm. En: 'Weet je wat ik je zeg? Die geschiedenis van de Akropolis begint mij te vervelen. Ik wil het woord Akropolis of Parthenon niet meer horen. Ik zal iets anders bedenken.' 'Met de stukjes trotyl?' 'Oh, die... Ik heb mij er gisteravond van bevrijd, zodra we terug waren van Kreta. Ik heb ze teruggegeven aan degene die ze mij bezorgd had. Ik heb tegen hem gezegd: hier, amuseer je met het vuurwerk, ik heb belangrijker dingen te doen.'

HOOFDSTUK III

Opgelucht als ik was dat je het plan opgaf en ervan overtuigd er dank zij mijn redeneringen verantwoordelijk voor te zijn, vroeg ik mij op dat ogenblik niet af wat er werkelijk beslissend voor was geweest. Evenmin vroeg ik het mij later af, zolang je in leven was. Jaren daarna echter, toen je spookgestalte een nachtmerrie van de herinnering werd, en de herinnering werktuig van het onderzoek, zodat ik door opnieuw het mozaïek te leggen van degene die je geweest was, je dwars door de dood heen probeerde te begrijpen, kreeg de herinnering aan je plotseling afstand doen van het plan van de Akropolis voor mij de smaak van een ontdekking. Nee, het waren niet mijn redeneringen geweest die de ommekeer hadden bepaald, maar een vervloeking die op je rustte. En die vervloeking werd geboren uit je onvermogen om de dingen die je begon tot een eind te brengen of om de dingen die je droomde te verwezenlijken. Ik bedoel: zo koppig en onverbeterlijk als je leek wanneer een idee in een idée fixe, in monomanie, veranderde, zo onstandvastig en ongeduldig bleek je te zijn bij de inspanning om het toe te passen. Zo wierp je je voor een bepaalde periode met hart en ziel in de onderneming, je bestaan erdoor verscheurend, het bestaan van anderen ruïnerend, zonder acht te slaan op de hinderpalen, zoals een tank die elk voorwerp en elk schepsel op zijn weg verplettert, en dan, plotseling, de pirouette: je zag ervan af en sprak er niet meer over. Alleen in twee gevallen won je halsstarrigheid: in de aanslag op Papadopoulos die je leven zou bepalen èn bij het in bezit krijgen van de documenten die je dood zouden bepalen. Dat wil zeggen aan het begin en aan het eind van je heldensprookje. Het gebeurt dikwijls bij dichters, bij kunstenaars. Het gebeurt in het bijzonder bij eenzame rebellen die weten dat zij vroegtijdig zullen sterven: gewoonlijk is hun bestaan een vuur van duizend onvoltooide avonturen, een lawine van zaden uitgeworpen in de wind of slecht geplant, zonder te weten of de plant zal kiemen, zonder te verwachten dat hij zal zien of die zal kiemen. Zij hebben er de tijd niet voor en evenmin de lust ertoe, want zij moeten altijd iets nieuws najagen, altijd opnieuw beginnen, nog eens en nog eens, met een gebrek aan consequentie dat, als je er goed over denkt, buitengewoon consequent is. En alles dient het doel, ook de ideeën van de anderen. In enkele gevallen was dan ook het idee dat

de plaats van het opzij geschoven idee innam niet het jouwe: je had het bij anderen beluisterd. En, na het te hebben beluisterd, verwierp je het en begroef je het in de afgronden van je onderbewustzijn: 'Ik wil geen raadgevingen, ik wil geen opinies.' Als het echter daar beneden op de bodem van de afgronden een snaar van je fantasie raakte, dan kwam het meteen terug naar de oppervlakte zodat je het uitwerkte en tot het jouwe maakte. Precies zó ging het met mijn suggestie om Griekenland te verlaten. Op een nacht, ik lag rustig naast je te slapen, schudde je mij wakker en: 'Doe je ogen open! Doe je ogen open!' 'Wat is er? Wat gebeurt er?' 'Ik heb het gevonden!' 'Wàt heb je gevonden?' 'Ik moet vertrekken.' 'Om waar naar toe te gaan?' 'Naar Italië, naar Europa. Weg uit Griekenland.' 'Ah!' 'Daar ben je het niet mee eens, hè? Als je het er niet mee eens bent, vergis je je. Hier bereik ik nu niets meer, mijn handen zijn gebonden. Ze houden mij te veel in het oog, en de mensen zijn bang; zij kruipen in hun schulp. In het buitenland zal het anders zijn; ik zal mij daar kunnen organiseren, actiegroepen vormen. Onder de emigranten, begrijp je? Europa is er vol van. Daarna keer ik clandestien terug of liever ik ga en ik kom, en... Morgen vraag ik mijn paspoort aan. Papadopoulos zal niet de moed hebben het mij te weigeren.' 'En Joannidis?' 'Joannidis wel.' 'En als Joannidis wint?' 'In sommige zaken telt Papadopoulos nog.'

Tirannieën, dat is bekend, of ze nu van rechts of van links, van het oosten of van het westen, van gisteren of van vandaag of van morgen zijn, lijken allemaal op elkaar. Identiek zijn de onderdrukkingssystemen, de arrestaties, de ondervragingen, de cellen voor eenzame opsluiting, de botte en wrede bewakers die zelfs pen en schrijfpapier in beslag nemen, identiek de vervolgingen wanneer de zondaar die ongehoorzaam durfde te zijn uit de gevangenis wordt ontslagen, en de controles, en de bedreigingen, en de pogingen om hem uit de weg te ruimen als hij onverbeterlijk is. Maar in één kwestie in het bijzonder komen de tirannieën van onze tijd overeen, een kwestie die op het eerste gezicht eigenaardig lijkt: hun weigering om de zondaar die vraagt naar een ander land te mogen gaan te laten vertrekken. Je zou namelijk denken dat, door zich naar een ander land te begeven, die zondaar het onderdrukkende regime een grote dienst bewijst: ik-ga-weg, ik-verdwijn, ik-maak-het-jullie-niet-langer-lastig. Maar nee. Door weg te gaan ergert hij hen, mishaagt hij hen. Want als hij vertrekt, als hij het hen niet meer lastig maakt, hoe kunnen zij zich

dan wreken over zijn ongehoorzaamheid? Hoe kunnen zij hem dan controleren, kwellen, weer in de gevangenis stoppen of in het dwangarbeiderskamp of in het krankzinnigengesticht? Bovenal, hoe moeten zij hem dan beletten zich uit te drukken, of nog liever, te denken? Voor de tirannieën vormt de zondaar in ballingschap een groter probleem dan de zondaar in het vaderland, want in ballingschap denkt hij, drukt zich uit, handelt, en om zich van hem te bevrijden moet men de moeite nemen een huurmoordenaar te zenden die hem met pistoolschoten of houweelslagen vermoordt, bijvoorbeeld. Het pistool in Parijs, voor de gebroeders Rosselli; het houweel in Mexico City, voor Trotzky. Een lastpost kan men beter thuis hebben om die op z'n gemak te doden, langzaamaan, met de gevangenis, met het krankzinnigengesticht, met het dwangarbeiderskamp, met zijn onmacht, terwijl het volk zwijgt. Paspoort, wàt paspoort? Oh, ja, natuurlijk: je hoeft alleen maar je geboortebewijs te tonen, en dat van goed gedrag, en...

Om een paspoort aan te vragen moest je allereerst het geboortebewijs tonen. Maar op het gemeentehuis van Glyfada, waar het bewaard werd, antwoordden zij dat ze het niet konden geven: in het register ontbrak de bladzijde met jouw naam. Verloren gegaan door een banale samenloop van omstandigheden of eruit gescheurd in opdracht van Joannidis? Het register leek héél, de bladzijden met de namen van de andere leden van je familie waren er, zoals het hoorde, die met jouw naam echter niet. En de beambten stotterden in verlegenheid gebracht: wat moesten ze anders antwoorden dan dat je vanuit het gezichtspunt van het bevolkingsregister niet bestond? Het antwoord werd gebracht door je moeder die, deftig gekleed, zwart hoedje, zwart mantelpak, zwarte tas, zwarte kousen, donkere bril, het geboortebewijs had willen halen: 'Je bent niet geboren.' 'Wàt zeg je?' 'Ze zeggen dat je niet geboren bent, dat het uit het register niet blijkt.' Dat was iets wat je niet verwacht had. Van alle beledigingen die ze je konden aandoen, van alle provocaties, was dit de ergste, en je woedegebrul deed het glas van de ramen trillen: 'Ben ik niet geboren?!? Ik, ben ìk niet geboren?!?' Als ze je gezegd hadden dat je dood was, zou je het je niet hebben aangetrokken, maar zeggen dat je niet geboren was, dat je niet bestond! Weinig mensen ter wereld hadden zó aangetoond geboren te zijn als jij, schreeuwde je bijna huilend: je was zó geboren dat ze je hadden willen fusilleren, hoe kan men iemand fusilleren die niet geboren is, iemand die niet bestaat? Nu zou je naar het gemeentehuis gaan en hen één voor één op de vuist nemen, van de burgemeester tot de laatste verkeersagent, en je zou niet ophouden zolang ze niet in

koor zongen: 'Je bent geboren, Alekos, je bent geboren!' Er was heel wat voor nodig om je ervan te overtuigen dat dàt nu juist was waar zij op rekenden, op een woedende reactie van je: het was beter te doen alsof je in een ongelukkige samenloop van omstandigheden geloofde, en vol te houden. En met haar zwarte hoedje, zwarte mantelpakje, zwarte tas, zwarte kousen, donkere bril, ging je moeder terug om de verdwenen bladzijde te zoeken. Zij nam de gewoonte aan om er elke dag heen te gaan, en iedere keer te schreeuwen dat je geboren was, verdorie, dat wist zij toch waarachtig wel die je negen maanden in haar buik gehouden en toen gebaard had; dat wisten zij ook, zonen van honden, dieven, knechten van de dictatuur, kom òp met dat certificaat. Veel beambten toonden, in plaats van beledigd te zijn, sympathie, en vroegen haar de volgende dag terug te komen. Maar de volgende dag gebeurde hetzelfde. 'Je bent niet geboren, je bent werkelijk niet geboren,' zei ze wanneer zij thuiskwam, daarna trok zij zich terug in de kamer met het altaartje in de kast en maakte zich kwaad op de heiligen van de iconen. Zij beschuldigde hen van egoïsme, van onverschilligheid, lafheid, zij dreigde hen dat zij hun kaarsen zou uitblazen, dat zij de kastdeur zou sluiten, dat zij hen in het donker zou laten beschimmelen als zij niet het wonder verrichtten de bladzijde terug te vinden: de heiligen zwegen echter, doof voor elke chantage, elke bedreiging, en de bladzijde bleef onvindbaar. De aanvraag om het paspoort te verkrijgen kon niet worden ingediend. En zo spreidde je, op een avond, op de eettafel een grote landkaart uit: 'Kom hier 'es kijken.' Ik kwam wantrouwig naderbij. 'Wat is dat?' 'Iets wat ik bestudeer sinds ze volhouden dat ik niet geboren ben. Het clandestiene vertrek uit het vaderland.' 'Oh nee!' 'Oh ja! Luister.'

Er bestonden twee oplossingen, zei je, één over land en één over zee. Over vliegtuigen hoefde zelfs niet gesproken te worden. In theorie bood de oplossing over land de mogelijkheid om naar één van de vier landen te vluchten die van het noord-oosten tot aan het noordwesten aan Griekenland grenzen: Albanië, Joegoslavië, Bulgarije, Turkije. Maar Turkije moest bij voorbaat uitgesloten worden, want de slechte verhouding tussen de regeringen van Ankara en Athene maakte dat de grens bijna niet te overschrijden was. Bulgarije moest vermeden worden om dezelfde redenen, en Albanië omdat het ongaarne indringers accepteerde: minstens drie Grieken die na de staatsgreep naar Albanië ontsnapt waren zaten in de gevangenis van Tirana een zware straf uit wegens illegale grensoverschrijding. 'Zodat ik, over land, voor Joegoslavië zou kiezen. Ik zeg zou, want het zou niet moeilijk voor mij zijn om de grens bij Evzoni te passeren, en ook niet

om politiek asiel te krijgen. Het probleem is echter niet om de grens te passeren, maar om Evzoni te bereiken. Vanuit Athene is dat minstens zes uur met de auto of met de trein. Zij zouden alle tijd hebben om mij te volgen en te grijpen, mij misschien zelfs een kogel door m'n hoofd te jagen. Daarom geef ik de voorkeur aan de oplossing over zee.' Je boog je opnieuw over de kaart. 'Mogelijkheid nummer één van de oplossing over zee: de baai van Vouliagmeni. Vouliagmeni heeft twee voordelen: door de ligging op een half uur afstand van Glyfada en doordat het een kleine haven is van waaruit men snel de open zee bereikt. In deze tijd van het jaar gaan er echter niet veel jachten voor anker en jouw jacht zou nieuwsgierigheid kunnen opwekken.' 'Míjn jacht?! Wèlk jacht?!' 'Dat waar jij voor zorgen zal. Een buitenlands jacht met vier of vijf mensen die er rijk en zorgeloos uitzien, bereid om een pleziervaart in de Egeïsche Zee te maken.' 'En waar vind ik dat, een jacht met vier of vijf mensen die er rijk en zorgeloos uitzien, bereid om een pleziervaart in de Egeïsche Zee te maken?' 'In Italië, veronderstel ik. Wat weet ik daar van, val me niet in de rede. Mogelijkheid nummer twee: Piraeus. Daar is erg veel toezicht, elke inscheping wordt streng gecontroleerd door de politie en de douane. Daartegenover staan de voordelen van een drukke aanlegplaats, men valt er minder op. Ja, als ik zou kunnen kiezen, zou ik Piraeus kiezen. Hoe dan ook, of ik mij inscheep in Piraeus of in Vouliagmeni, het probleem begint op het ogenblik waarop het anker gelicht wordt, want wij moeten aan het havenkantoor opgeven waar wij heen varen. Wij zullen zeggen dat wij naar Kreta gaan en naar het zuiden varen langs de kust van de Peloponnesos. Ter hoogte van Kitira zullen wij, in plaats van ons naar Kreta te richten, de steven naar rechts wenden.' 'Alekos...' 'Wij zullen langs Kitira, het eiland bij de uiterste zuidkust van de Peloponnesos, varen en meteen in de extra-territoriale wateren van de Ionische Zee komen. Als wij geluk hebben zal de kustwacht niet de tijd hebben het ons te beletten. Daarna zullen wij in Brindisi of in Taranto van boord gaan. Natuurlijk zou de kortste weg die via Korinthe en Patras zijn, maar dan zouden we te veel risico's lopen: dat is de vaarroute van de lijnschepen.' 'Alekos...' 'Van Piraeus naar Kitira of van Vouliagmeni naar Kitira heeft men gewoonlijk een dag en een nacht nodig. Te lang. Overbodig te zeggen dat de duur van de reis zoveel mogelijk bekort moet worden. Je zal dus een heel snel jacht moeten uitkiezen.' 'Alekos...' 'Over een week wil ik het anker lichten.' 'Een week?!' 'Laten we zeggen tien dagen. Het is bijna oktober en in begin oktober is een pleziervaart nog aannemelijk.' 'Alekos! Wees redelijk, Alekos: een

jacht is geen taxi die je naar je toefluit, en vier of vijf mensen te vinden, bereid om een gefingeerde pleziervaart te improviseren om je weg te halen is niet gemakkelijk.' 'Het is juist heel gemakkelijk. Je zult ze vinden. Want als je ze niet vindt ben ik gedwongen om de grens met Joegoslavië te passeren en voordat ik Evzoni bereik die kogel in mijn hoofd te krijgen.'

Het vermoeden dat je mij iets onmogelijks vroeg kwam niet eens bij je op. Of het kwam wèl bij je op en je hield er geen rekening mee. Zodat het nutteloos was tegen je te herhalen dat een dergelijke vlucht minstens een maand van voorbereidingen vereiste: om die in tien dagen te organiseren had ik de wonderlamp van Aladin moeten bezitten. Zoals altijd wanneer je verliefd werd op een droom, maakte een onwankelbaar optimisme je blind voor de hindernissen en doof voor de beroepen op redelijkheid: elk argument waarmee ik mij tegen het plan verzette werd weggevaagd door je wanhopige schreeuw: 'Je houdt niet meer van mij!' Je wilde dat ik zou vertrekken zodra wij de bijzonderheden overeengekomen waren, zodat je slechts daaraan dacht; met hetzelfde vuur als toen je de afstand tussen de Propyleeën en het Erechtheion, het Erechtheion en het Parthenon, het Parthenon en de Propyleeën mat, of het aantal letters telde om de leuze samen te stellen, werkte je nu aan de vaarroutes, de winden, de herfststormen, de gewoontes van de kustwacht, de havenvoorschriften, de techniek van het doorzoeken van de vaartuigen, de afstand in kilometers van de territoriale en extra-territoriale wateren. Met dezelfde volharding waarmee je mij eerst naar de Akropolis bracht, voerde je mij nu naar Piraeus. 'Ja, ik heb beslist dat het Piraeus zal worden.' Er ging geen avond voorbij zonder dat we gingen eten in één van de restaurantjes dicht bij de rede waar de jachten gemeerd liggen, en hier, voorgevend dat je de weerspiegeling van de maan in het water bewonderde, studeerde, noteerde, construeerde je nieuwe uitwegen, kondigde je andere vondsten aan. 'Laten we aannemen dat dit het jacht is. Wie ziet mij als ik in het donker aan boord ga? Kijk naar dat gezelschap dat terugkomt met een taxi, de taxi kan tot aan de kade rijden, van de taxi naar de loopplank zal het drie meter zijn: een sprong en, ik ga tussen de anderen in, aan boord, ik neem de plaats in van een matroos. Ja, ik scheer mijn snor af en kleed mij als matroos. Bij zonsopgang lichten wij het anker en varen weg.' Ofwel: 'Een oponthoud van twee dagen in Athene zal voldoende zijn, maar jij moet zo min mogelijk aan land gaan, je zou herkend kunnen worden. Je moet een zwarte pruik dragen en een vals paspoort hebben. Vraag het paspoort te leen van een vriendin die een beetje op je lijkt. De anderen niet, die kunnen beter

komen met papieren die in orde zijn. Maar lèt erop dat zij zich als echte toeristen gedragen, dat zij ongedwongen doen. En geen telefoontjes, geen contact met mij. Alles wat ik hoef te weten is de naam van het jacht en de aankomstdatum. Voor de rest zorg ik. Om het mij te laten weten moet je mij een briefkaart sturen getekend Jozef. Het nieuws moet je onder de postzegel schrijven.' 'Onder de postzegel?!' 'Jazeker, het is een heel eenvoudig systeem dat ik ontdekt heb. Je schrijft op het vierkantje dat gelijk is aan de afmeting van de postzegel, dan plak je de postzegel erop en verstuurt de kaart. Wie die ontvangt hoeft hem alleen maar nat te maken, de postzegel eraf te weken en te lezen wat er op het vierkantje geschreven staat.' Ik luisterde berustend, terwijl ik wanhopig wenste dat intussen de bladzijde uit het bevolkingsregister te voorschijn zou komen om aan te tonen dat je geboren was, zodat je de hele kwestie uit je hoofd zou kunnen zetten. In die hoop betrapte ik mij er zelfs op blikken te werpen in de richting van het altaartje in de kast, mijn smeekbeden verenigend met die van je moeder die, tussen het rondsloffen, brommen en dreigen in, ermee doorging het wonder aan te roepen. Al was het dan ook met een nieuwe strategie. Sinds zij afwist van het plan om clandestien het land uit te komen, richtte zij zich namelijk niet meer tot alle heiligen. Sint Joris, beschermheilige van de militairen en daarom verdacht van relaties met de Junta, was ontslagen, Sint Elias, beschermheilige van de bergbewoners en daarom ervan verdacht de uitreis via Joegoslavië te begunstigen, was afgedankt, Sint Nicolaas, beschermheilige van de zeevarenden en daarom ervan verdacht de vlucht met het jacht te begunstigen, was uitgeschakeld, haar gebeden en haar kaarsjes concentreerden zich alleen nog op Sint Phanourios. Aangezien Sint Phanourios de beschermheilige van vermiste personen, dus ook van de verloren voorwerpen was. En precies op de vrijdag waarop het ultimatum afliep stond Sint Phanourios de gunst toe.

Ik was mijn koffers aan het pakken om naar Rome te gaan, toen een vreugdevolle schreeuw het huis deed schudden: 'Genetika! Genetika!' Ik snelde toe en jij was het die met een papier met je naam zwaaide: 'Ik ben geboren! Ik ben geboren!' Onmiddellijk werden mijn koffers uitgepakt, mijn vertrek afgezegd: nu kon de aanvraag van het paspoort zijn beloop hebben en de hoop het te verkrijgen was gegrond. Onnodig te zeggen dat de bladzijde niet toevallig was teruggevonden, maar doordat Papadopoulos de vrijgave van de documenten had toegestaan; nu moest je echter zien hoeveel tijd hij nodig zou hebben om Joannidis zijn wil op te leggen. Joannidis, zei je, zou alles

doen om je te beletten het land te verlaten. En je vergiste je niet: wij merkten meteen dat, na de afgifte van dat stuk papier, het toezicht rondom het huis was toegenomen. Nog twee politieagenten erbij op de straathoeken, nog drie erbij in de aangrenzende straat, en achter de ramen van een naburige woning was er altijd iemand die je bespiedde. Wij hoorden ook dat een officier van de ESA velen de waarschuwing had gegeven je niet meer te bezoeken. En het spreekt vanzelf dat dit overbodig was: na je terugkeer van Kreta had zich een soort leegte om je heen gevormd. Degenen die je kwamen opzoeken konden nu op de vingers geteld worden, evenals degenen die je uitnodigden in een restaurant of bij hun thuis. Zelfs de meest hardnekkige bewonderaarsters hielden zich nu op een afstand, evenals de mythomanen die eerst hun toevlucht namen tot duizend voorwendsels om je te benaderen, de vrienden die zichzelf zo noemden. Ik-zou-wel-willen-maar-ik-kan-niet, ik-heb-een-gezin-begrijp-je.

'Je moet gaan kijken of het klaar is. Heb je opgebeld om te vragen of het klaar is? Vraag nog eens of het klaar is.' Als een boer die regen afsmeekt voor zijn door de zon verbrande velden en die bij elk zuchtje wind de hemel afspeurt om een wolk te zoeken die het eind van de droogte aankondigt, zó wachtte jij op het ogenblik waarop ze je bij het paspoortenbureau zouden zeggen: 'Hier is het, goede reis.' Met dezelfde gevoelens, maar nog verhevigd door het vurige verlangen terug te keren in mijn wereld, terug te gaan naar mijn leven, naar mijn werk, zó zag ik uit naar het ogenblik waarop het vliegtuig op zou stijgen van de startbaan van Athene en mij zou onttrekken aan dat bombardement van angsten, opwinding, voortdurende hartkloppingen, drama's, die alleen door een verlammend nietsdoen werden afgewisseld. Het nietsdoen van de soldaten die tussen het ene gevecht en het andere niet weten hoe ze de tijd moeten doorkomen en die, niet in staat die pauzes van vrede op te vullen, hun heimwee naar het kanonvuur staan uit te geeuwen. Het was nu zover dat alles mij ergerde: de atmosfeer van die levantijnse stad die mij aan Tel Aviv of Beiroet herinnerde, niet meer het westen en nog niet het oosten, zijn armzalige gebouwen, dom modern, zijn heuvels zonder groen, stenen en stompjes boom verkoold door onverschilligheid en onwetendheid, zijn Turkse gewoonten, de koffie geserveerd in poppenkopjes om je uiteindelijk een slok drab te laten inslikken, de middagslaap die tot zes uur 's avonds iedereen verlamt in een starre luiheid, tenslotte de dom-

heid, de berusting waarmee de meesten de tirannie ondergingen. De domheid van altijd, de berusting van altijd, akkoord, dezelfde die bij gelegenheid in ieder van ons aanwezig is, ik-zou-wel-willen-maar-ik-kan-niet-ik-heb-een-gezin-begrijp-je, en die je toch, wanneer je die van nabij meemaakt omdat je die in de anderen ziet, woedend maakt. En dan de armzaligheid van dat huis dat niets aangenaams had behalve de tuin met sinaasappel- en citroenbomen, maar de tuin wilde je niet ingaan wegens die vent die ons vanuit het raam bespionneerde, zodat we altijd opgesloten zaten in de lelijke kamers waar de glazen deuren het begrip van privacy teniet deden, elke kamer had minstens twee deuren, sommige hadden er drie: door die ruiten heen voelde je altijd twee ogen die barbaars en afgunstig, moederlijk, staarden. En de kleine hinderlijkheden waarvan je, wanneer de betovering van een beginnende liefde zwakker wordt, en de bereidwilligheid om je aan te passen dus uitgeblust is, bemerkt dat ze ondraaglijk worden: de stank van het kippenhok in de bijkeuken, de kippen die ons gedurende de dag verdoofden met hun geklapwiek, de haan die bij zonsopgang onze trommelvliezen deed springen met zijn gekukeleku. Ik haatte die haan, wiens voorvader, opgezet, in de eetkamer triomfeerde met zijn glazen ogen en zijn hanekam van was. Naar hem kijken hielp mij om tegen je te herhalen: 'Je moet gaan kijken of het klaar is. Heb je opgebeld om te vragen of het klaar is? Vraag nog eens of het klaar is.'

In de hoop de dingen te bespoedigen en rekenend op het feit dat je telefoon gecontroleerd werd, wijdde ik mij aan kleine trucjes zoals New York opbellen en doen alsof een aantal Amerikaanse universiteiten je uitgenodigd had om een serie lezingen te houden. Een vriend met wie ik dat afgesproken had vervulde de rol van literair agent die de opdracht had op je vertrek aan te dringen, en wanneer ik niet opbelde telefoneerde hij, protesterend omdat de vastgestelde datum naderbij kwam en de aanplakbiljetten gedrukt moesten worden, de uitnodigingen verzonden, de kranten gewaarschuwd, het universiteitsbestuur gerustgesteld evenals de burgemeesters van de steden die een lunch zouden geven te jouwer ere. Wanneer het niet ging om een serie lezingen, ging het om een eredoctoraat dat je, met je eindeloze bescheidenheid, aarzelde aan te nemen en vervolgens wèl aannam, maar hoe moest je het probleem van het paspoort oplossen? Het paspoort was er niet, ze hadden het je nog niet gegeven, antwoordde je zuchtend, en dan belden boze stemmen op, dat uit Chicago, uit Boston, uit Philadelphia, zich voorstellend als rectors, gemeenteambtenaren, vertegenwoordigers van de democratische of de republikeinse partij, andere vrienden briesten van verontwaardiging. Kortom, dat

de Griekse autoriteiten de Amerikaanse cultuur in verlegenheid brachten door een uitstel van je lezingen was al ernstig, maar dat zij die beledigden door je gedwongen afwezigheid bij de plechtigheid van de uitreiking van het eredoctoraat was schandelijk, alleen in Rusland kwamen dergelijke onzinnigheden voor; als het paspoort je niet op tijd werd gegeven, dan zouden de senatoren er een internationaal schandaal over maken. Om welke senatoren het ging, om welke universiteiten, om welk doctoraat, dat zeiden wij nooit, uit angst dat de diensten het zouden controleren: de zaak werd echter steeds geloofwaardiger en twee jaar later zouden wij horen dat het de beslissingen van Papadopoulos beïnvloed had. 'De kwestie van de Amerikaanse senatoren gaf zijn raadgevers heel wat zorgen', zou een officier van de geheime dienst je toevertrouwen. En het spreekt vanzelf dat mijn truc jou helemaal niet amuseerde maar je integendeel deprimeerde en tot crisissen van grote ontmoediging bracht; en hoe meer ik opbelde hoe bozer je werd, jezelf vervloekte, zeggend dat het een stommiteit was geweest het plan van het jacht op te geven, dat je op geen enkel paspoort zou wachten, dat je het zou weigeren als ze het je gaven, dat je via Joegoslavië zou vluchten: als je een kogel in je hoofd kreeg, des te beter. De ergste crisis vond plaats tijdens de nacht waarin je aankondigde dat je vóór het middaguur een trein naar Evzoni zou nemen, en op dat moment sloot je moeder een wapenstilstand met de heiligen die zij ter zijde had geschoven voor Sint Phanourios. Terwijl zij voor allemaal kaarsjes aanstak, aan allemaal voortdurende devotie beloofde, zwoer ze dat zij hen geen verwijten meer zou maken als ze je het paspoort gaven. En één, ontroerd, stelde haar tevreden. Bij het aanbreken van de dag werden wij wakker door geslof in de gang: zij was het en ze pakte je koffer. Wij vroegen haar waarom en haar antwoord was categorisch: Sint Christoffel, beschermheilige van de reizigers, was haar in een droom verschenen. Op zijn hoofd had hij een kroon van sterren, in zijn vuist een vurig zwaard, en zijn pij glansde zó helder dat haar ogen brandden alleen al bij de herinnering eraan. Het vurige zwaard opheffend had Sint Christoffel tegen haar geglimlacht en haar vervolgens onthuld dat het paspoort klaarlag: je kon het zodra de kantoren openden gaan afhalen en het land voor zonsondergang verlaten. Wij haalden onze schouders op. Als Sint Phanourios het klaargespeeld had met het geboortebewijs, waarom zou Sint Christoffel dan voor hem onder moeten doen? 'Laten we gaan.' Wij gingen, het paspoort was er werkelijk. En terwijl je het met begerige vingers greep, was het enige commentaar: 'Hoe laat is het?' 'Half tien.' 'Hoe laat gaat er een vliegtuig naar Rome?' 'Om twee uur 's middags.' 'Ga

jij het ticket kopen?' 'Ja. Enkele reis?' 'Nee, retour.'

Ik voelde mij licht als een vogel die in de open ruimte op de wieken gaat, en elke narigheid leek mij vergeten. Elke misselijkheid, elke angst. De toekomst had de kleuren van de regenboog. Ik glimlachte terwijl ik onder die regenboog voortholde en de mensen draaiden zich om en keken mij verbaasd na, maar zodra ik het ticket in mijn hand hield verdween dit alles. Het was een gewoon ticket, een rechthoekige kaart met de naam van de maatschappij, en toch deed het aanraken ervan mij een mysterieuze ongerustheid voelen: het niet te omschrijven angstgevoel van de dag toen ik in Athene uit het vliegtuig stapte om je te ontmoeten. Waarom? De kleur misschien? Het had een appelgroene kleur, hetzelfde appelgroen van de Golden Virginia tabaksdoosjes. Ik probeerde er niet aan te denken, ik sprong in een taxi terwijl ik bij mijzelf zei dat je door met bijgelovige mensen om te gaan zelf ook bijgelovig wordt, de taxi reed snel de kant op van de Vouliagmenistraat en een paar minuten lang was ik weer blij. Toen bereikte ik de Vouliagmenistraat, kwam langs de garage met het opschrift Texaco, de zwarte afrit die naar beneden leidde, naar het duister, en de mysterieuze onrust kwam terug. Het niet te omschrijven angstgevoel. Waarom had ik het zo warm? In oktober kon het toch niet zo warm zijn? Misschien had ik koorts gekregen, was ik moe. De nachtelijke crisis waarin je gedreigd had naar Evzoni te gaan, het vroege ontwaken dat ons door Sint Christoffel was opgelegd, de onverwachte afgifte van het paspoort, het onverwachte vertrek: zoals gewoonlijk te veel emoties tegelijk. En met deze diagnose legde ik de vragen het zwijgen op, ging het huis binnen, gaf je het ticket: 'Hier is het.'

'Zij willen ons niet laten vertrekken.' Je stem was een gesis, zwaar van verontwaardiging. 'Waarom zeg je dat?' 'Omdat ik de knoflookstank ruik. Er moeten minstens twintig politieagenten om ons heen zijn.' Ik keek om mij heen, maar ik zag niets dat de bewering rechtvaardigde. De vertrekhal van het vliegveld bood de aanblik van altijd, reizigers die in fauteuils neergevallen een dutje deden, kinderen die hinderlijk heen en weer renden, groepen toeristen die souvenirs kochten, en niemand die aan een politieagent in burger deed denken. Knoflook of geen knoflook, politieagenten in burger hebben iets dat een geoefend oog niet ontgaat. Iets dat zich concentreert in het gezicht dat tegelijk bot en slim is, en in de ogen die leeg en toch oplettend zijn. Ik wil zeggen: die ogen blijf je op je gericht voelen ook

wanneer je ze de rug toekeert, alsof het handen waren die op je nek drukken. En als je je omdraait, ze zoekt, dan zie je ze vluchtend wegglijden, verstrooidheid veinzend, dan voorzichtig terugkomen, onverschillig over je heengaand alsof je een te verwaarlozen voorwerp was of een hindernis in het gezichtsveld, maar er is altijd een moment waarop zij afzien van de komedie door je aan te staren met die domme en boosaardige arrogantie van wie de stok in de hand heeft, van wie zich inbeeldt een macht te zijn omdat hij de macht dient. 'Ik zie ze niet, Alekos.' 'Heb je nog niet geleerd hen te herkennen? Die daar is een politieman in burger. En die. En die. En die.' 'En waaruit leid je dat af?!' 'Uit de schoenen. Zij dragen allemaal schoenen met veters. Met inbegrip van de jongen in blue jeans.' Ik observeerde de lui die je had aangewezen. Zij zagen er onschadelijk en verstrooid uit als mensen die met hun eigen zaken bezig zijn, en zij droegen allemaal schoenen met veters. 'Je hebt gelijk, maar ik begrijp niet hoe zij ons zouden kunnen beletten te vertrekken. Wij zijn de paspoortencontrole al voorbij en wij hebben onze instapkaarten: als zij ons wilden tegenhouden hadden zij het al eerder gedaan.' 'Eerder waren de journalisten erbij.' Ook dat was waar. Het nieuws van je vertrek had onmiddellijk de kranten bereikt en tot aan de paspoortencontrole hadden wij de bescherming gehad van de reporters die ons fotografeerden, ons vragen stelden, elke bijzonderheid opnamen: als zij ons eerder hadden tegengehouden, in het bijzijn van dergelijke getuigen, zou er een grote publiciteit van gekomen zijn. 'Ja, maar toch begrijp ik nog steeds niet hoe zij het ons zouden kunnen beletten, Alekos.' 'Je zult het gauw genoeg begrijpen.' En terwijl je dat zei kondigde de luidspreker aan dat het vliegtuig voor Rome gereed stond, de passagiers werden verzocht zich bij uitgang nummer twee te melden. Wij liepen erheen. Wij gingen in de rij staan. Wij stonden op de drempel van uitgang nummer twee. Wij gaven onze instapkaarten. Een angstige stewardess duwde ons achteruit. 'Nee, u niet.' 'Wij niet? Waarom niet?' 'Achteruit.' 'Achteruit? Waarom achteruit?' En ik gaf haar opnieuw de instapkaarten. In een oogwenk kwamen de lui met de veterschoenen naar voren en, met hun handen in de zak, toegeknepen lippen, omringden zij ons als een kelk, doof voor mijn protesten. 'Wij hebben al aan de formaliteiten voldaan! Onze papieren zijn in orde!' Stilte. 'Het is ons recht om aan boord te gaan!' Stilte. 'Ik ben een buitenlandse: als wij het vliegtuig missen zal ik mijn ambassade en mijn regering inlichten!' Stilte. Toen jouw stem, dat gesis, zwaar van verontwaardiging. 'Niet discussiëren. Je moet nooit discussiëren met het uitschot. Den sizitàs. Den sizitàs me skatà.' Een politieagent haal-

de zijn hand uit zijn zak en maakte aanstalten zich op je te werpen. 'Pas op, Alekos!' Maar aanbevelingen waren niet nodig: een uitzonderlijke zelfbeheersing verstijfde je, een koelbloedigheid lijkend op die welke ons gered had op de weg naar Iraklion, toen wij door de blauwe auto aangereden werden. 'Wat moeten we doen, Alekos?' 'Wij kunnen niets doen behalve afwachten wie wint: Joannidis of Papadopoulos.' De angstige stewardess bleef intussen de instapkaarten van de andere passagiers innemen die ongeïnteresseerd of onpartijg aan ons voorbij liepen. Ik-zou-wel-willen-maar-ik-kan-niet-ik-heb-een-gezin-begrijp-je. Binnen vijf minuten bleven alleen wij over, opgesloten in de stilzwijgende kelk gevormd door schoenen met veters.

Vijf minuten, tien, vijftien, twintig. En elke minuut een messteek in het hart, de kwelling van Tantalos die sterft van de dorst en met zijn mond naar het water reikt, maar het water verdwijnt precies op het ogenblik waarop hij er een slok van wil drinken. Het vliegtuig stond daar, op weinige meters afstand, het stond bijna vlak voor uitgang nummer twee, heel goed zichtbaar achter de glazen wand, de deur was nog open en het trapje stond nog vastgehaakt: het zou voldoende zijn die drempel over te steken, die weinige meters af te leggen, om aan boord te gaan en in veiligheid te zijn. Maar nee, 'U niet'. Er ging een functionaris van de luchtvaartmaatschappij voorbij. Ik hield hem aan, ik vroeg hem of de commandant het trapje vastgehaakt en de deur open hield om op ons te wachten. Hij antwoordde fluisterend ja, maar hoelang zou hij dat kunnen blijven doen? Ik vroeg hem of het verbod ons aan boord te laten gaan nu definitief was. Hij antwoordde, steeds fluisterend, nee, de telefoontjes gingen over en weer, zij hadden ruzie onder elkaar, toen, geschrokken van zijn eigen vermetelheid, verwijderde hij zich. Twintig minuten, vijfentwintig, dertig. De functionaris kwam weer terug. 'Houd u gereed. Zij zijn in gesprek met het bureau van de president der Republiek. Als zij ons van daar toestemming geven laten wij u meteen instappen en voorkomen tegenbevelen.' 'Tegenbevelen?' 'Er zijn er al drie geweest... Een ogenblik!' Zijn walkie-talkie flitste. Ik zag dat hij die naar zijn oor bracht, knikte, naar de politieagenten liep, met hen discussieerde op de toon van wat-kan-ik-er-aan-doen, toen vuurrood weer naar ons toekwam, onze instapkaarten greep, mompelde: 'Snel! Weg!' En, bijna zonder dat wij ons er rekenschap van gaven, bevonden wij ons in het vliegtuig en keken naar de steward die de deur sloot. 'Wij hebben het gered, Alekos!' 'Misschien.' 'Waarom misschien?' 'Omdat de motoren nog niet aangezet zijn.' Hij had ze inderdaad niet aangezet, en hij zette ze niet aan. Waarom? Bij dat wachten,

bij die vraag, begon de tijd weer te druppelen. Vijf minuten, tien. Tien minuten, vijftien. Vijftien minuten, twintig. Twintig minuten, vijfentwintig. De air-conditioning werkte niet, de mensen mopperden: 'Nou moet het maar afgelopen zijn! Schande!' Vijfentwintig minuten, dertig. Vijfendertig minuten, veertig. Was het tegenbevel gekomen? Vast en zeker. Door het raampje waren twee politieagenten te zien die ruzie maakten met de functionaris die ons zo haastig had laten instappen, en hij spreidde mistroostig de armen uit. Ik drukte je hand. Die was zo nat van het zweet dat hij in de mijne gleed alsof hij geolied was. Maar je hele lichaam droop van het zweet. Dikke druppels liepen langs je voorhoofd, langs je slapen, langs je kin en, het overhemd drijfnat makend, vergrootten zij de vochtvlekken op het jasje. Door de warmte of door de spanning die je onder de ogenschijnlijke zelfbeheersing verborg? Je slaagde er zelfs niet in te spreken. 'Je zult zien dat hij nu vertrekt, Alekos.' 'Hm!' 'Zij zullen het niet aandurven ons te laten uitstappen.' 'Hm!' 'Dat zou werkelijk een schandaal zijn.' 'Hm!' Plotseling, met een glorieuze uitbarsting, ronkten de motoren, het vliegtuig bewoog, gleed luchtig weg, bereikte de startbaan waar het stilhield sidderend met een geraas dat aanzwol. En aanzwol, en aanzwol, om een donderend lawaai te worden. En donderend snelde het vooruit, steeg op om in de azuurblauwe hemel te duiken. Meteen was Athene een landkaart van uiterst kleine huizen, van bomen zo klein als een speldeknop, een grijze vlek, de herinnering aan een augustusnacht met zijn geur van jasmijn. Je slaakte een diepe zucht en zei grimmig: 'Eénmaal heb ik een generaal genaaid.' 'Wàt?!' stamelde ik. 'En ik heb er geen spijt van. Ik vind het alleen jammer dat ik het nooit aan Joannidis verteld heb.' Toen zakte je in elkaar en sloot je ogen.

Toen je ze weer opendeed, vlogen wij boven de golf van Korinthe. Je hief het glas champagne dat de stewardess gebracht had en: 'Ik heb een leven gewonnen / een kaartje voor de dood / en ik reis nog / Op bepaalde ogenblikken / dacht ik gekomen te zijn / aan het eind van de reis / Ik vergiste mij / Het waren alleen onvoorziene gebeurtenissen / tijdens het voortgaan.' 'Het lijkt een gedicht,' zei ik. 'Dat is het ook. Een oud gedicht dat ik twee jaar geleden in Boiati heb geschreven, toen de termijn om mij te fusilleren afliep. Drie jaar duurde die termijn.' 'Maar het is een treurig gedicht!' 'Elk uitstel is treurig wanneer je weet dat het een uitstel is.' Er verschenen plotseling twee jachtvliegtuigen, zwart en verontrustend als twee insecten. Ongeveer een minuut lang bleven zij naast ons vliegtuig op gelijke hoogte en met gelijke snelheid, alsof zij daar waren om ons te escorteren, toen

draaiden zij naar links, twee linten van witte rook achterlatend, bijna twee reusachtige vraagtekens, en keerden terug. Maar de spanning was nu verdwenen en, dronken van de champagne, het treurige gedicht vergetend, had je jezelf teruggevonden. Gewapend verzet in de bergen, overvallen op de kazernes, radiostations om het volk aan te sporen tot de opstand: de duizend plannen die je in Europa zou kunnen verwezenlijken. Ik slaagde er niet in je te kalmeren. Op een zeker ogenblik echter was er alleen maar de klank van je mooie stem en het woord uitstel-uitstel-uitstel nam de plaats in van wat je zei: het mysterieuze onbehagen, de ondefinieerbare angst ophelderend waar ik door overvallen was bij de aanblik van dat appelgroene ticket. Nee, in Italië, in Europa, zou er niets veranderen. Je zou niet minder lijden, je zou niet minder riskeren. Je had het ook gezegd die middag na de reis naar Kreta: 'Ik zal altijd voor iedereen lastig zijn: in elk land, op elk moment, voor elk regime.' Kortom, waarheen je ook zou gaan, je zou altijd de niet te catalogiseren plant blijven die ontspruit om onrust in het bos te brengen en die dus ontworteld, verdelgd moet worden. Hier of daar zouden ze je tenslotte uit de weg ruimen. En niet om dat wat je wilde doen, het gewapend verzet in de bergen, de overvallen op de kazernes, de radiostations om het volk aan te sporen tot de opstand: om wat je wàs, om je uitzonderlijkheid van rebelse, ontembare dichter, vrij van elk schema, van elk taboe, van het begrip zelf, van geoorloofd en ongeoorloofd, om je onnavolgbaarheid van eenzame held, vastgeklampt aan de hersenschimmen van de droom en de verbeelding. De rebelse dichter, de eenzame held, is een individu zonder volgelingen: hij brengt de massa's op de pleinen niet in vervoering, hij brengt geen revoluties teweeg. Maar hij bereidt ze voor. Ook al slaagt hij er niet in om rechtstreeks en op een praktische manier iets te doen, ook al drukt hij zich uit in bravourestukjes of dwaasheden, ook al wordt hij afgewezen en beledigd, hij brengt de wateren van de zwijgende poel in beweging, hij veroorzaakt barsten in de dijken van het remmende conformisme, hij hindert de macht die onderdrukt. Wat hij ook zegt of doet, zelfs al is het slechts een onderbroken zin, een mislukte onderneming, wordt namelijk een zaadje bestemd om te bloeien, een geur die in de lucht blijft hangen, een voorbeeld voor de andere planten in het bos, voor ons die niet zijn moed en zijn voorspellende blik en zijn genie hebben. En de poel weet het, de macht weet het dat hij de werkelijke vijand is, het werkelijke gevaar dat uit de weg geruimd moet worden. Weet zelfs dat hij niet vervangen of nagebootst kan worden: de wereldgeschiedenis heeft ons dan ook het bewijs geleverd dat er bij de dood van een partijleider

een ander verzonnen wordt, dat er bij de dood van een man van de daad een andere gevonden wordt. Maar als een dichter sterft, als een held uit de weg is geruimd, vormt zich een niet te vullen leemte en moet men wachten tot de goden hem weer doen herleven. Wie weet waar, wie weet wanneer.

Maar dan diende het ook nergens toe om je weg te halen uit Griekenland en dan was die vlucht werkelijk een uitstel. Een wanhopige poging om je zo lang mogelijk in leven te houden.

DERDE DEEL

HOOFDSTUK I

De tragedie van een man veroordeeld om een dichter, een held, te zijn, en daarom gekruisigd te worden, is ook af te meten aan het onbegrip van wie hem uit liefde aan zijn noodlot en aan zijn rol wil onttrekken: door hem bijvoorbeeld af te leiden met de valstrikken van de tederheid, de vleierijen van de weelde, de luchtspiegeling van een overwinning die met een welverdiende rust te bereiken zou zijn. Wie van hem houdt is namelijk niet bereid hem aan de dood cadeau te geven en maakt, om zijn leven hoe dan ook te redden, het een beetje voor hem te verlengen, gebruik van elk wapen, van elke krijgslist. In die zin zou niemand je ooit minder begrijpen dan ik, zou niemand meer dan ik proberen je aan je noodlot en aan je rol te onttrekken. En dat vooral bij onze aankomst in Italië toen ik nog niet berustte in het feit dat de voortdurende uitdaging je brood was, het blijvende gevaar je drank, zodat je zonder dat brood en die drank verdroogde als een boom zonder water en zonder licht. Jij begreep het zodra wij in de suite waren van het hotel dat ik in Rome had uitgezocht, en je deed ook niets om voor mij te verbergen, dat je het begrepen had. Je ging naar binnen, bekeek aandachtig de drie kamers en het balkon dat op de Via Veneto uitkeek, de stijlvolle meubels, de kostbare tapijten, de kristallen luchters, toen bleef je staan bij het mooie bloemstuk dat op tafel stond samen met een mand fruit en een koeler met wijn, en: 'Zijn de bloemen voor jou of voor mij?' 'Voor jou.' 'Is het fruit voor jou of voor mij?' 'Voor jou.' 'Is de wijn voor jou of voor mij?' 'Voor jou. Het is allemaal voor jou, Alekos.' 'Hm. Ik begrijp het.' Er volgde een lange stilte. Zwaar, onbeweeglijk. En in die stilte ging je zitten, stopte je pijp, stak die aan om tenslotte een stem vol treurigheid te laten opklinken. 'Weet je, in Boiati had ik op een nacht een droom. Ik droomde dat ik in een hotel was dat op dit hotel leek. Nee, het léék er niet op: het wàs hetzelfde. Dezelfde meubels, tapijten, luchters, het balkon. Ja, het balkon was er ook. En het bloemstuk, de mand fruit, de fles wijn. En de vrouw die mij erheen had gebracht zei: 'Voor jou. Het is allemaal voor jou, Alekos.' Maar ik voelde mij ongelukkig. In het begin was het niet erg duidelijk waarom ik mij ongelukkig voelde: het hotel was mooi en beviel me heel goed. Maar spoedig werd het duidelijk, ik voelde mij ongelukkig omdat ik de handboeien aanhad.

Vreemd. Toen ik was gaan slapen had Zakarakis ze mij afgedaan. In de droom daarentegen had ik ze nog aan, en ze knelden. Ze knelden zó dat het mij niet lukte de fles open te trekken. Op een bepaald ogenblik viel hij op de grond en brak. Toen vluchtte ik weg uit het hotel, schreeuwend: skatà, vervloekt, skatà! En ik keerde terug naar mijn cel waar ik geen boeien aan had.' Ik glimlachte en reikte je de fles uit de koeler aan: 'Trek hem maar open, vandaag zal hij niet vallen.' Je pakte hem aan, hief hem op tot de hoogte van je hoofd en liet hem toen op de parketvloer vallen waar hij met een knal brak. 'Skatà! Vervloekt! Skatà!'

De tragedie van een man veroordeeld om een oncatalogiseerbaar schepsel te zijn, vreemd dus aan de verschijnselenleer van de tijd waarin hij leeft, is bovendien af te meten aan de ongewilde wreedheid van wie hem een persoonlijkheid toeschrijft die niet de zijne is en hem dientengevolge begiftigt met raad, kritiek, vermaningen, belangstellende vragen die hem doen lijden. Wie hem aanziet vermoedt namelijk zelfs niet zijn ware natuur en ziet hem door de bril der beproefde formules, de cliché's die uit berekening of kwade trouw of luiheid werden gebruikt om hem te portretteren. Van gelegenheid tot gelegenheid: het portret van de pleger van een bomaanslag, van de martelaar, van de revolutionair, van de politieke leider. In die zin zou niemand ooit zo wreed geweest zijn als degenen die je in de eerste uren na je aankomst in Rome overvielen met kussen, omhelzingen, uitroepen van welkom-bij-ons-welkom, glorie, halleluja. Nieuwsgierigen dikwijls, mensen die niets om je gaven en die je opzochten alleen omdat je een kennis was om mee te pronken, of demagogen die zich als je schuldeisers beschouwden omdat ze ten tijde van het proces een bijeenkomst hadden georganiseerd of aan een protestoptocht hadden deelgenomen. Zelden mensen die werkelijk van je hielden, vrienden uit de tijd die je in Italië had doorgebracht, kameraden. Ook deze laatsten zagen je echter altijd door de bril van die formules, van die cliché's. Raadgevingen aan de martelaar: 'Stop met die opofferingen, met dat akelige leven. Je moet jezelf een lange rust gunnen, een echte vakantie, zonder ergens aan te denken: jouw aandeel heb je geleverd. Eet, drink, slaap, vermaak je. Naar de hel met de politiek, je bent toch zeker niet hier om je het hoofd te breken over de politiek? Morgenavond organiseren we een feestdiner.' Vermaningen aan de pleger van de bomaanslag: 'Pas op wie je ontmoet, pas op met wie je praat, o wee als je je bij de verkeerde groep aansluit, en gebruik geen mijnen bij de volgende aanslag, mijnen zijn onbetrouwbaar. En bovendien zijn ze zwaar, lastig, de plasticbommen die de Palestijnen gebruiken

zijn beter. Je zou naar Libanon moeten gaan om je een beetje te trainen bij de Palestijnen.' Kritiek op de revolutionair: 'Wat een mooie das, wat een mooi overhemd. Je verwent jezelf, hè? A propos, waarom ben je in dit hotel gaan zitten? Het past niet bij je, hier logeren filmsterren, en Kissinger en de Sjah van Perzië: wat zal de arbeidersklasse wel denken, wat zal het volk wel denken. Je moet hier onmiddellijk weg. Kom maar bij mij thuis, dan zetten we een divan in de gang.' Vragen aan de politieke leider: 'Wat ben je van plan te doen, wat voor programma's heb je, op welke manier ben je van plan je tot de massa's te richten? Je moet je ideologische standpunt duidelijk maken, je moet begrijpen dat het niet voldoende is een dictatuur te bestrijden, weer aankomen met het probleem van de vrijheid is niet genoeg. Waarom houd je geen persconferentie? Waarom schrijf je geen verhandeling?' En geen hond die zich de moeite gaf je te vragen wat je was komen doen, was komen zoeken. Plotseling verloor je je zelfbeheersing. Je luisterde naar één van die lui met het beeld van de revolutionair die op de divan in de gang moet slapen, dit-is-een-luxe-oord, je-kan-niet-in-zo'n-luxe-oord-blijven, je-vergeet-wie-je-bent-wat-je-vertegenwoordigt, en het geduld waarmee je hem verdragen had, soms zwijgend en onder het mompelen van enkele éénlettergrepige woorden, ging in rook op en liep uit op een scène. Ze moesten allemaal ophouden, ze moesten er mee uitscheiden je te behandelen als een onmondige, in je luxe-oord zou je blijven zolang je daar zin in had, en je zou ook vierentwintig zijden overhemden kopen, vierentwintig Engelse regenjassen, vierentwintig paar schoenen met gespjes: eruit! Maar meteen daarna barstte je in zo'n wanhopige huilbui uit dat ik zelfs de expres gebroken fles en de schreeuw skatà, vervloekt, skatà, vergat. 'Ik vertrek,' snikte je 'ik vertrek, ik ga terug naar Athene, wij gaan terug naar Athene.'

De tragedie van een man, veroordeeld om alleen te zijn omdat hij voor iedereen lastig is en niemand dient, is tenslotte ook af te meten aan de woestijn waarin hij zich moet handhaven wanneer hij uit zijn natuurlijke omgeving van de politiek, beschouwd als een droom, weggaat, en binnengaat in de voor hem onnatuurlijke omgeving van de politiek opgevat als beroep of religieuze sekte. Dat zou je pas volledig begrijpen toen je elf maanden later naar het vaderland terugkeerde, de leerschool maakte je echter door bij je aankomst in Italië. IJdeltuiten alleen geleid door het nastreven van hun persoonlijke triomf, carrièremakers alleen geïnteresseerd in de privévoordelen van een parlementszetel, winkeliers die er alleen voor zorgen hun zakken te vullen met de fooien, vervallen overblijfsels verzegeld in de sarcofaag van

hun uitgebluste deugden, in het beste geval norse goeroe's, verschanst in de sombere toren van het Dogma. En aan de andere kant de avonturiers van de gemakkelijke ongehoorzaamheid, de vereerders van het bloedige fanatisme, de nietsnutten voor wie het woord revolutie een stuk kauwgum is om in je mond te houden, een voorwendsel om de verveling te bestrijden, een vervanging van het Vreemdelingenlegioen. Ziedaar het politieke panorama dat zich aan je ogen vertoonde toen je, nadat je de shock te boven was, veroorzaakt door het feit dat je je door mij aan boeien gelegd voelde en verkeerd begrepen door de anderen, op zoek ging naar hulp om het verzet tegen de Junta voort te zetten. Het was als het willen discussiëren over de onsterfelijkheid van de geest met een stel doofstommen. En toch probeerde je het. Je ging bij de telefoon zitten en begon op te bellen naar de partijleiders ten opzichte van wie je enige hoop koesterde: socialisten, communisten, republikeinen, links georiënteerde katholieken. 'Hallo, met Panagoulis.' 'Wie?' 'Panagoulis, Alexander Panagoulis, Alekos. Ik zou kameraad Zus en Zo willen spreken.' 'Waarover gaat het?' 'Wel... ik zou... hem goedendag willen zeggen.' 'Hij is er niet, hij is in vergadering. Probeer het morgen. Of nee, morgen niet, dan is het een feestdag, een lang weekend. Over een paar dagen.' 'Hallo, met Panagoulis.' 'Taragouli?' 'Nee, Panagoulis, Panagoulis Alexander. Alekos. Ik zou het parlementslid Zus en Zo willen spreken.' 'U bedoelt de minister!' 'Ah! Dat wist ik niet. Ja, de minister.' 'De minister kan niet gestoord worden.' 'Dan laat ik een boodschap voor hem achter, dan kan hij mij opbellen zodra hij er de gelegenheid voor heeft.' 'U moet begrijpen dat de minister belangrijke dingen aan zijn hoofd heeft, ernstige problemen. Als hij iedereen die hem wil spreken zou moeten opbellen!' 'Hallo, met Panagoulis.' 'Spreek wat harder, ik versta niets. Wie ben je?' 'Panagoulis, Alexander Panagoulis.' 'Wat is er, ben je een kameraad?' 'Ja...' 'Ben je een Rus? Ik hoor een accent.' 'Nee, ik ben een Griek.' 'En wat wil je?' 'Ik zou de partijsecretaris willen spreken.' 'Oh, maar als je een Griek bent moet ik je verbinden met de afdeling Buitenland.' Of zij hielden zich weg, òf zij lieten je weten dat zij het heel druk hadden met het oplossen van de problemen van het mensdom, òf zij verwezen je naar de plaatsvervangers van hun plaatsvervangers. Hetgeen nergens toe diende behalve voor het ontvangen van allerhartelijkste schouderklopjes. Beste Alekos, beste Alexander, wat een genoegen je weer te zien, wat een eer je te ontmoeten. Maar in 't diepst van hun ogen trilde een soort vraagteken: wat moet ik met deze vent? Hoe gebruik ik hem? Zolang je iemand was die gefusilleerd moest worden, een tot levenslang veroor-

deelde, een man die in de boeien geslagen was, kwam je hun uitstekend van pas: dat is duidelijk. Je bood hun een voorwendsel om de komedie van de internationale betrokkenheid voor te dragen, om wat herrie te schoppen. Nu je echter vrij was, goed gevoed, goed gehuisvest, wat konden ze nu met je beginnen? En wat wilde je overigens? Waarom wilde je de verantwoordelijke personen ontmoeten? Het was beter deze lastpost uit de weg te blijven, hem te ontlopen, je te ontmoedigen met afwachten of je ontvangen zou worden. Degenen die naar je luisterden waren in die dagen slechts drie grijsaards.

De eerste was Ferruccio Parri, de man die het Verzet geleid had in Noord-Italië. En het deed je goed met hem te praten, het hief je op in een vloed die je desillusies, het refrein morgen-ga-ik-terug-naar-Athene, ik-wil-terug-naar-Athene, laten-we-teruggaan-naar-Athene, deed verzinken. Met hem zou namelijk een diepgaand wederzijds begrip ontstaan, wat, gezien het verschil in leeftijd, zelfs vreemd was, en je zou het nooit moe worden te vertellen over de dag waarop je hem had leren kennen, hoe je in het begin geschrokken was omdat je zijn gezicht niet zag. Parri was in die tijd drieëntachtig jaar, zijn kwalen en ik weet niet precies welk gebrek aan zijn wervelkolom vouwden hem dubbel als een door de wind gekromde den, en ook wanneer hij stond zag je van hem niets anders dan een zwarte pantalon, een zwart jasje, een golvende, ivoorkleurige haardos. Helemaal geen gezicht. Daarmee nog niet tevreden, en met de humor van krasse oude mensen die zich ermee amuseren met zichzelf de draak te steken, overdreef hij zijn invaliditeit door zich nog meer dan noodzakelijk was op te vouwen, langer dan noodzakelijk was het ogenblik uit te stellen waarop hij eindelijk zijn hoofd zou opheffen, eindelijk zijn gezicht zou laten zien. Wit, uitgedroogd, nog eigenaardiger door een dwaas bruine snor en wenkbrauwen, en verlevendigd door ogen die vlammen van sarcasme waren, steken van een honende elf. Die dag was hetzelfde gebeurd. Het sarcasme had zich echter meteen opgelost in zachtheid, en terwijl hij zijn magere handen ophief om je wangen, je kin, je mond te strelen, had Parri uitgeroepen: 'Mijn jongen, mijn jongen. Je hebt er goed aan gedaan Griekenland te verlaten, je hebt er werkelijk goed aan gedaan. Nu kan je echt de strijd organiseren, van voren af aan beginnen. Ga zitten, mijn jongen, ga hier naast mij zitten, ik heb je zoveel dingen te vragen. En het eerste is: wat kan ik voor je doen? Je moet geholpen worden, je bent zo alleen.' Het deed je

overigens ook goed om met de tweede grijsaard te spreken, met Sandro Pertini, die toen voorzitter van het parlement was. Ook bij hem zou je een begrip vinden dat tot aan je dood zou duren, en je zou dikwijls vertellen over de opluchting die je gevoeld had toen hij opgesprongen was om je tegemoet te komen: klein en dun als een roggeaar, nerveus, eigenaardig veel op jou lijkend in de opwellingen van feestelijkheid en van plotselinge ontstemming, identiek ook in de manier waarop hij zijn pijp vasthield en rookte. 'Bravo, Alekos, bravo. Het is een verstandige beslissing van je geweest om je in Italië te vestigen, wij zullen wel een manier vinden om je te helpen met het gewapend verzet. Ik deed hetzelfde na zoveel jaren in de gevangenis te hebben gezeten. Gewapend verzet, ja, er is geen andere weg.' Hij praatte, praatte. Hij moedigde je aan, hij moedigde je aan. En de vloed steeg en steeg. Maar toen had je de ontmoeting met de derde grijsaard, Pietro Nenni. Wij gingen hem opzoeken in zijn huis in Formia, en de vloed daalde plotseling, op het strand van je bewustzijn dode vissen, verdroogd zeewier, teer achterlatend. Het afval, de realiteit.

Ik zie hem nog terwijl hij onderzoekend naar je kijkt van achter de dubbele lenzen van bijziende, zelfs geen spier die zich beweegt om het spinneweb van rimpels te verplaatsen dat zich over het leren gezicht uitstrekt tot aan de grote kale schedel, onbeweeglijk en ontoegankelijk als de mummie van een farao, zonder illusies als een heel oude wijze die zich nergens meer over verwondert omdat hij alles gezien heeft, alles nu kent, en misschien nergens meer in gelooft. Hij heeft je ontvangen met een lange omhelzing en een schorre stem: 'Alexander.' Hij heeft je tweemaal ontroerd gekust, maar dadelijk daarna is hij in de fauteuil met de hoge rugleuning gaan zitten, een soort troon, en is begonnen je te bestuderen met de koelheid van een geleerde die door de microscoop een heel interessant exemplaar analyseert. Hij maakt geen toespelingen op het verleden, op wat je geleden hebt, hij zegt niet of het goed of slecht is dat je Griekenland hebt verlaten, hij stelt je praktische en nauwkeurige vragen. Hoelang zal Papadopoulos het nog uithouden? Hoelang zal Joannidis erover doen om hem eruit te werken? Zal een wisseling van de wacht beter of slechter zijn? En op welk percentage van de officieren steunt de Junta? Jij zit tegenover hem, diep weggezakt in een te zachte divan die je in verlegenheid brengt, en je antwoordt hem, elk woord afwegend, maar toch zonder enthousiasme. Je hebt geen zin om inlichtingen te geven, je wilt het gesprek brengen op wat je op 't hart hebt, en tenslotte gelukt het je: 'Alleen met gewapend verzet kan de Junta verslagen worden.' 'Gewapend verzet?' herhaalt Nenni. Hij weet dat gewapend verzet onmoge-

lijk is, maar hij weet ook dat het nergens toe zou dienen je dat te zeggen, daarom zwijgt hij en luistert naar je terwijl hij je blijft bestuderen. Het lijkt dat hij een gedachte volgt, een idee dat hem ontvlucht, dan, plotseling, raakt hij in vuur en roept uit, zich tot mij richtend: 'Hij doet mij denken aan een jongen uit Turijn van wie ik veel hield, een socialist die in de Spaanse burgeroorlog stierf. Hij heette Fernando De Rosa. Eigenlijk was hij meer anarchist dan socialist. Precies als hij. Net als hij pleegde hij een aanslag die mislukte, namelijk op prins Umberto van Savoye, toen Umberto naar Brussel ging om zich met Marie José te verloven. Hij schoot op hem en hij miste hem. Daarna ging hij naar Spanje, nam dienst bij de strijdende legers, en ging naar het front, regelrecht. Hij stierf bijna meteen: een kogel in het hoofd. Dat was in 1936. Ja, hij lijkt op De Rosa, hoewel De Rosa blond was en blauwe ogen had. Hetzelfde dromerige en achterdochtige uiterlijk, hetzelfde ongeduld. En dezelfde moed, dezelfde zuiverheid.' Een gefluister, terwijl de kers op het linker jukbeen opvlamt en een paarsrood je oren in brand zet: 'Wat zegt hij?!' 'Hij zegt dat je erg op Ferdinando De Rosa lijkt, een socialist of liever een anarchist die in de Spaanse burgeroorlog stierf. Hij hield erg veel van hem.' 'Anarchist?' Ik voel dat je iets zou willen antwoorden, maar de grote grijsaard gaat voort met praten: over utopie, over realisme, over twijfel. Die opkomende twijfel bijvoorbeeld wanneer men zich afvraagt of mannen als jij en De Rosa gelijk hebben, of zij die, evenals hij, handelen in naam van het gezond verstand en van de rede; de twijfel die kwelt wanneer de intelligentie het optimisme van de wil vergiftigt en men bemerkt dat de mensen niet beantwoorden aan het idee van de Mens, dat het volk niet beantwoordt aan het idee van het Volk, dat het socialisme niet beantwoordt aan het idee van het Socialisme, en men ontdekt dat helder van geest zijn betekent pessimistisch zijn. Hier stopt hij en: 'Maar ook jij zal genoeg tijd hebben om over deze dingen na te denken nu je in ballingschap bent. A propos: ik ben ook in ballingschap geweest, weet je, tijdens het fascisme. Dertien jaar! In ballingschap in Parijs en in het zuiden van Frankrijk, in de Auvergne.'

Het was de eerste maal dat iemand ten aanzien van jou het woord ballingschap gebruikte. Niemand had het in die dagen uitgesproken. Ballingschap. Niemand had met zoveel klaarheid, met zoveel onbevangenheid, de realiteit van je aanwezigheid in Italië samengevat. Ballingschap. Er bestond geen begrip of woord dat je weerzinwekkender vond. Ballingschap. Ik zocht zonder het je te laten merken je ogen. Ze waren omfloerst van verdriet, van vernedering, van woede: in

jezelf teruggetrokken, dodelijk gewond, luisterde je niet eens naar de namen en de adressen die Nenni je gaf. Mensen die je zouden helpen, dat hoopte hij tenminste. En bijna meteen mompelde je dat het laat was, dat je moest gaan. Wij gingen. Gedurende de hele terugreis naar Rome sliep je. Of deed je alsof je sliep? Want toen wij bij het hotel aankwamen deed je plotseling je ogen open, stapte snel uit de auto, holde snel naar de lift, en vijf minuten later deed een schreeuw de drie kamers schudden: 'Mijn ticket!' Ik rende naar de slaapkamer waar al onze kleren binnenstebuiten gekeerd op de grond lagen, op de stoelen, op het bed: van elk jasje, van elke pantalon waren de zakken binnenstebuiten gekeerd. Ook mijn tassen waren geopend, en mijn papieren overal verspreid: het leek alsof er een cycloon had gewoed. Ik keek je stomverbaasd aan: 'Het ticket? Welk ticket?' 'Mijn retourticket! Was het een retour, ja of nee?' 'Ja, het was een retour. Waarom?' 'Omdat ik het retourticket verloren heb! Waar is het?!?' 'Wind je niet op, je kan het niet verloren hebben. Je had het in je portefeuille en het zat er zo stijf in dat het er niet uit kon glijden. Zoek nog eens beter, laten we het opnieuw zoeken.' 'Ik heb het gezocht en nog eens gezocht! Het is er niet!' 'Maak je niet bezorgd, je zult het wel vinden. Nu heb je het toch niet nodig, je hoeft nu toch niet naar Athene te vliegen.' 'Wat zei je?' 'Ik zei dat je het nu toch niet nodig hebt, dat je niet naar Athene hoeft te vliegen.' 'Ik begrijp het! Jij hebt het weggenomen! Jij hebt het van me gestolen! Jij hebt mijn retourticket gestolen! Om mij te beletten dat ik zal vertrekken! Om mij hier in ballingschap te houden! Jij wilt dat ik in ballingschap blijf! In ballingschap!' 'Ik heb niets gestolen. Als je het ticket verloren hebt hoef je alleen maar de luchtvaartmaatschappij op de hoogte te brengen en er een copie van op te vragen. Ik houd je niet in ballingschap, je bent vrij om te vertrekken en als je wilt meteen.' Toen sloot ik mij, verontwaardigd, op in de andere kamer en pas 's ochtends merkte ik dat je niet naar bed was gegaan. Je had, gekleed, op de grond geslapen. 'Want zò slaapt een man die in ballingschap is en niet met vakantie. Of liever, een man die genoeg heeft van zichzelf, die zichzelf moet terugvinden.' Je leek spijt te hebben en erg verdrietig te zijn. Ik vergaf je. Maar dat ticket kwam niet meer te voorschijn en ik zou nooit te weten komen of je het werkelijk verloren had of daarentegen een bedrieglijke komedie op touw had gezet, misschien zelfs na het te hebben vernietigd, om de opwelling te neutraliseren van naar het vliegtuig rennen en onmiddellijk naar Athene terugkeren. Iets wat je gewoonlijk aan de ene kant wèl wilde en aan de andere kant niet.

Toscane is mooi in de herfst. Je kunt langs paden wandelen die de geur van paddestoelen en van brem hebben, luisteren naar de stemmen van de wind die roept van de met cipressen en sparren omzoomde heuvels, op paling vissen in de geulen waar het water van de bergbeek over stenen die glad van het mos zijn stroomt, op de hazen- en fazantenjacht gaan tussen de bosjes paarse heidestruiken, en het is de tijd van de wijnoogst, de druiven zijn blauw opgezwollen tussen de dichte wijnbladeren, de vijgen hangen zoet aan de takken die ritselen van de vinken en de leeuweriken, in de bossen ontvlammen de bladeren in geel en oranje, het eentonige groen van de zomer verbrandend. Als je moe bent van jezelf en er behoefte aan hebt jezelf terug te vinden, je schoon te wassen van twijfel, dan is er geen betere plek dan Toscane in de herfst: laten we naar Toscane gaan, zei ik tegen je. Je kwam, en het oude huis op de heuvel was nog nooit zo betoverend geweest als die herfst. De wingerd had het omwonden met rode vlammen tot aan de ramen van de bovenste etage en tot aan de kantelen van het torentje, de rozenperken waren onverwacht ontbloeid in een lentefeest, en ook de blauweregen die van de balustrade van het terras neerstroomde in watervallen van teer lichtblauw. Ook de aardbeiboom bij het kapelletje stond als in bloei, vermiljoenrode vruchten waarop zich begerig de merels stortten, en in de vijver dreven, schitterend wit, de waterlelies. Jij wierp er echter een onverschillige blik op en sloot je toen op in een afzondering die elke belangstelling of nieuwsgierigheid uitsloot. Dagen- en dagenlang ging je bijna nooit uit. Je kwam nooit tussen de rijen wijnstokken om een druif te plukken, je ging nooit het bos in om de lucht die naar brem geurde in te ademen en het landschap te bewonderen van de top van de heuvelrug. Slechts éénmaal kwam je tot dertig meter buiten het hek om, verbaasd, te ontdekken dat kastanjes groeien in een borstelig omhulsel van stekels en hazelnoten in een schil die bolster genoemd wordt, en een andere keer daalde je af in de tuin om ontsteld op te merken dat er vissen waren in de waterlelievijver en om te vragen of er in het kapelletje doden waren. Maar de bijzonderheid die mij het meest van mijn stuk bracht was een andere: hoewel het huis heel groot was, vol trappen, deuren om te openen, kamers om te ontdekken, voorwerpen om te bekijken, boeken om te lezen, bleef je altijd in dezelfde kamer, om met gesloten blinden en het licht aan te dutten. Wanneer je niet dutte liep je op en neer, op en neer, de gebruikelijke drie stappen heen en drie stappen terug of je speelde met de koboloi, of je luisterde naar

de muziek, zwevend in een verdoving. 'Voel je je ziek, Alekos?' 'Ik? Ik niet.' 'Waarom ga je dan niet uit, waarom houd je steeds de blinden dicht en het licht aan? Doe de lampen uit, laat de zon binnen!' 'Nee, de zon niet. Die hindert me, die leidt me af.' 'Maar wat je nodig hebt is juist afleiding! Kom, laten we een wandeling maken.' 'Nee, geen wandeling, dat vermoeit me. Laten we hier blijven, kom hier naast me zitten.' 'Alekos, maar zó leven is hetzelfde als in de gevangenis leven!' 'Dat is waarom ik het prettig vind. Heb ik je nooit gezegd hoe vrij een man in de gevangenis is? Het nietsdoen staat hem toe na te denken zoveel hij wil, de afzondering staat hem toe te huilen of een boer te laten of zich te krabben zolang als het hem goeddunkt, in de openheid van de wereld daarentegen kan hij alleen nadenken in de pauzes die de anderen hem toestaan. En huilen is zwakheid, boeren is ongepast, zich krabben is onbehoorlijk.' 'Is dat het dus wat je hierbinnen doet: huilen, boeren, en je krabben?' 'Nee. Ik werk hier.' 'Wèrk je?! Wàt voor werk?' 'Ik denk.' 'Je denkt niet, je slaapt.' 'Je vergist je.'

Ik slaagde er zelfs niet in je boos te maken. Als een wolk die door een plotselinge zuidwestenwind was weggevaagd, zo was je lichtgeraaktheid verdwenen. Evenals de crisissen van vertwijfeling, de woedeaanvallen. In hun plaats was er een soort willoosheid, of een rustige luiheid die mij willoosheid toescheen, en daar stond je alleen op nauwkeurige tussentijden en voor nauwkeurige aansporingen uit op. Bijvoorbeeld op de tijd van de lunch en van het avondeten, wanneer je aan tafel ging zitten en met goede eetlust at, met smaak dronk, zelfs schertste: 'Laten we samen zingen: "Ah, se il mare fosse vino e le montagne cacio pecorino! Ach, als de zee toch eens van wijn en de bergen van schapekaas zouden zijn!"' Of wanneer je tussen de kieren van de ramen tuurde om Lillo, een zwarte en rebelse bastaardhond, te zoeken en ontdekte dat hij vastlag, dan haastte je je naar buiten om hem los te maken: 'Zelfs een hond moet je niet met kettingen vernederen! Ga maar, Lillo, ga er maar vandoor!' Of 's avonds na het eten, wanneer je probeerde je de gedichten te herinneren die je in Boiati gered had door ze in het magazijn van de memorie op te slaan, en ingespannen, met halfdichte ogen en gefronst voorhoofd, volgde je ze als vuurvliegjes die in het donker oplichten. Zodra een gedicht je weer te binnen schoot juichte je dan ook werkelijk met de vreugde van een kind dat in het donker een vuurvliegje heeft gevangen: 'Ik heb hem gepakt, ik heb hem gepakt!' Daarna vertaalden we ze, ruzie makend omdat je in het Italiaans niet bestaande woorden wilde gebruiken, dat-woord-bestaat-niet, als-het-niet-bestaat-vind-ik-het-uit, en de woordenwisseling verhevigde in een strijd die 's nachts, wanneer je

mij zocht onder de doorgestikte deken, overging. Maar ook dit waren vonken gestolen uit de as van het nietsdoen en 's ochtends begon het apathische in bed luieren weer, het indolente rondhangen in de kamer met de blinden stijf dicht en het licht aan. 'Doe tenminste de luiken open, laat de zon binnenkomen!' 'Nee.' 'Ga het huis eens uit, neem wat beweging!' 'Nee.' 'Wil je een boek, wil je lezen?' 'Nee.' 'Maar wat doe je in het donker?' 'Ik werk.' 'Wàt voor werk?' 'Ik denk.' 'Je denkt niet, je slaapt!' 'Je vergist je.' Zodat tenslotte mijn verbijstering schipbreuk leed in de onverschilligheid, ik wegging bij mijzelf zeggend dat ik niet iedere minuut van mijn bestaan kon wijden aan het analyseren van jouw gedaanteverwisselingen en van jouw eigenaardigheden, te meer omdat ik werkelijk werkte; met krampachtige haast voltooide ik een boek dat ik onderbroken had om naar Athene te gaan, en het was moeilijk voor mij om de stelling te accepteren dat het nietsdoen de geest voedt. Soms maakte ik mij echter ongerust want ik merkte alarmerende dingen op: de gedichten die je uit de put van je geheugen viste, bijvoorbeeld, waren bijna allemaal gedichten over de dood. 'Wanneer je in gedachten de doden doet herleven / vergeet dan niet dat ook zij leefden / vol dromen en hoop / juist zoals de levenden nu / Over dezelfde weg die jij aflegt gingen zij / en al gaande dachten zij niet aan het graf...' Ofwel: 'Alles is dood / en wat je ziet bewegen / denk niet dat het leeft / De wind sleept het afval met zich mee / doet het bewegen / maar alleen bewegen / niet leven / Alles wat je ziet bewegen / is dood / Het zijn dode dingen / dood en toch lijden zij nog...' Alsof dat niet voldoende was, was er dat lied dat je obsedeerde, een heel levendig lied en toch treurig, met een refrein dat op een snik leek, en jij luisterde ernaar zonder het ooit moe te worden: je lippen geplooid in een grimas waarvan men niet begreep of die ironisch of smartelijk was. Toen ik je vroeg waarom het je zo beviel, had je mij geantwoord: 'Omdat het iets zegt wat ik niet moet vergeten.' 'Wat dan?' 'I zoì ine mikrì. Polì, polì, polì mikrì. Het leven is kort. Heel heel, heel kort.' Overigens was ook je verstandhouding met Lillo een verstandhouding over de dood. Daar had ik mij van overtuigd op de dag waarop hij bijna onder een auto was gekomen omdat jij hem had losgemaakt, en er tussen ons deze woordenwisseling was geweest: 'Waarom heb je hem losgemaakt?! Het is niet uit hardvochtigheid dat ik hem vastleg! Zie je niet dat hij auto's haat en er, wanneer hij los is, naar toe rent om ze te bijten? Wil je dat hij doodgereden wordt door een auto?!' Antwoord: 'Als hij overreden door een auto wil sterven, is dat zijn recht. Dat recht kan je hem niet ontzeggen. Liefde is niet het aan ketenen leggen van de mensen die willen vechten en bereid

zijn ervoor te sterven op de manier die zij gekozen hebben. Dat is een andere waarheid die jij niet kunt begrijpen.' Toen had je je op je hielen omgedraaid en met zware, langzame stappen was je het torentje opgegaan om er tot laat te blijven en er te luisteren naar de stilte die gezongen werd door de krekels. Als een mysticus in beslag genomen door de beschouwing van het eigen ik.

En toch stond Athene in die dagen in brand. En dat wist je. Juist die week waarin wij naar buiten waren gegaan, hadden duizenden demonstranten door de straten en over de pleinen van de stad gedefileerd, schreeuwend weg-met-de-tirannen, weg-met-Papadopoulos, dichtbij de tempel van Zeus waren er harde gevechten met de politie geweest: stenen, Molotov-cocktails. De politie had geschoten en tientallen demonstranten waren gewond, tientallen en tientallen gearresteerd; er waren nieuwe processen op komst, nieuwe vonnissen. Je wist ook dat de demonstranten jouw naam geschreeuwd hadden, die eindelijk gebruikten zonder angst. Waarom bleef je dan sfinxachtig en onbeweeglijk luisteren naar de door de krekels gezongen stilte als een mysticus in beslag genomen door de beschouwing van het eigen ik? Waarom sloot je je op in dat duister isolement waaruit je je losmaakte alleen om mij lief te hebben onder de doorgestikte deken, of om mij eraan te herinneren dat het leven kort is, heel-heel-heel-kort? Maakte je je klaar om de riem los te rukken waarmee ik je had vastgelegd om te verhinderen dat je onder de wielen van een auto zou komen, of was je ziel zó moe dat die de ketenen accepteerde en niet eens reageerde op de lokroep van wie, onder het aanroepen van jouw naam, aan het strijden was? Het antwoord moest gevonden worden, of liever iemand aan wie je het zou toevertrouwen. En juist toen kwam met de onverklaarbare logica, die dikwijls de knopen van het leven ontwart, in het huis op de top van de heuvel een vijftiger aan, met een gedwee en oplettend gezicht, een beschaafd en breedsprakerig uiterlijk, met iets geruststellends in zijn ogen die doordrenkt waren van geduld en misschien ook van goedheid. Hij heette Nikolaos, en hij was degene die ten tijde van de Technische Hogeschool, dat wil zeggen toen de politieke hartstocht je had aangegrepen, als eerste de verleiding van je persoonlijkheid had ondergaan en jou taken toevertrouwde aan het front van de socialistische jeugd waar hij voorzitter van was. Hij was het ook die jij in Italië was gaan opzoeken na Cyprus te hebben verlaten met het valse paspoort van Georgazis, en die in de periode waarin je de aanslag voorbereidde het meest in je geloofd had en je raadsman, je beschermer werd, die de honger, de bitterheid, het wachten op de dag waarop je de mijnen op de weg van Kaap Sounion

zou leggen, met je deelde. Je had mij meerdere keren over hem verteld, iedere keer met een respect dat aan eerbied grensde, ook al amuseerde het je zijn afkeer voor het risico te onderstrepen en zijn pietluttige nauwkeurigheid, het witte zakdoekje dat, met drie punten gevouwen, uit het borstzakje van het blauwe colbertjasje stak, en het speet je steeds dat je hem nog niet had teruggezien omdat hij in Zürich woonde. 'Nikolaos is de enige die ik vertrouw omdat hij de enige is die mij kent.' Hij kwam dus, en zijn aankomst gooide de deuren van je opsluiting open, verbrak de dijken van je willoosheid. Plotseling ging je uit om door de velden en de bossen te lopen, ontdekte het verlangen naar de zon, en werd weer levendig met zo'n tomeloze spraakzaamheid dat de treurige gedachten die mij gekweld hadden verdwenen. Maar zodra ik hem vroeg waarover jij met hem sprak, knikten mijn knieën van ontsteltenis.

'Dwaasheden. Pure, eenvoudige, authentieke dwaasheden. Clandestiene terugkeer, aanvallen op de kazernes, gewapend verzet: in z'n eentje. Hij zegt dat ook hier niemand naar hem luistert, niemand hem helpt, dat alleen drie grijsaards hem hebben ontvangen, daarom zal hij dus alles alleen doen en als zij hem zullen doden dan heeft hij er vrede mee. Maar wat een nauwkeurige plannen, uitgewerkt tot in de kleinste details!' 'Maar wanneer heeft hij die in elkaar gezet, Nikolaos? Waar?' 'Waar? In dit huis, in deze dagen, wanneer u dacht dat hij een dutje deed of met de koboloi speelde. Daarentegen werkte hij ècht, hij zette zijn dwaasheden in elkaar met de rechtlijnigheid van een wiskundige. Dat is zijn systeem, dat is het altijd geweest.' 'Ik geloofde dat hij aan de dood dacht: hij sprak steeds over de dood.' 'Zeker: elk van die plannen, uitgevoerd zonder een partij, zonder een organisatie die hem dekt, is een zelfmoord. En dat weet hij. Alleen al om nu naar Griekenland terug te keren zou zelfmoord zijn. Zij houden hem voor de aanstichter van de opstanden en... zij zouden hem doden als een hond.' 'Nù naar Griekenland terugkeren?' 'Ja, hij heeft zich in het hoofd gezet om op 17 november terug te keren: de verjaardag van zijn terdoodveroordeling.' 'Zonder het mij te zeggen!' 'Natuurlijk.' 'In Athene had hij geen geheimen voor mij.' 'In Athene had hij nog niet begrepen dat u zich alleen ten doel stelt hem in leven te houden, hem in veiligheid te houden. Nu heeft hij het begrepen, en de dag waarop hij zal vertrekken zal hij u daarmee overrompelen. Hij zal uitgaan zogenaamd om een pakje sigaretten te kopen, maar in plaats daarvan zal hij naar Griekenland gaan. Of hij zal een ruzie uitlokken om te doen alsof hij beledigd is om een reden voor zijn vlucht te hebben en... een paar uur later zal hij in Athene uit het

vliegtuig stappen met een vals paspoort.' 'Dat heeft hij niet.' 'Dat vindt hij wel, dat vindt hij wel.' 'Heeft u geprobeerd hem er vanaf te brengen?' 'Natuurlijk. Ik heb hem eraan herinnerd dat een lam bereid om zich op te offeren niet voldoende is, ik heb hem de redenen uiteengezet waarom de huidige opstanden tot niets zullen leiden en in bloed gesmoord zullen worden, ik heb hem gezegd dat de geschiedenis zichzelf niet herhaalt en dat zijn rol nu veranderd is: die bestaat uit het gebruik maken van de populariteit waarover hij beschikt om in het buitenland te handelen. Maar als je hem aanraadt iets te doen, dan doet hij het juist niet, als je hem aanraadt het niet te doen, dan doet hij het juist wèl, en hem iets afraden dient alleen om hem koppiger te maken. Er bestaat maar één middel om hem van een idee af te leiden: hem een ander idee inblazen dat hij als het zijne beschouwt en dat voor hem een uitdaging is. Op wat voor manier bent u erin geslaagd hem mee te nemen naar Italië?' 'Min of meer op die wijze.' 'Probeer het opnieuw, betrek hem in de een of andere nieuwe onderneming waar hij een erekwestie van maakt, breng hem ver weg.'

Je van een idee afleiden, je in de een of andere nieuwe erekwestie betrekken, je ver weg brengen, zo ver mogelijk. Waarheen? Naar de andere kant van de aardbol, naar Amerika! Dat zou ik doen, zei ik tegen hem. Maar toen ik dat zei hield ik geen rekening met een realiteit. Er is iets wat de vreselijke Leviathan, het grote monster dat zichzelf tot kampioen van de democratie uitverkozen heeft, gemeen heeft met de tirannieën van rechts en van links. En dat iets is de sterke, arrogante, meedogenloze Staat, gesteund door zijn manicheïstische wetten, door zijn verminkende regels, door zijn meedogenloze belangen, door zijn vrees, of liever, door zijn haat voor de schepsels die geen massa vertegenwoordigen, voor de enkelingen die in zijn computer niet overeenkomen met een bepaalde kaart, met een conformistische code, met een religie. De eenzame verworpenen. De eenzame verworpene komt er niet uit en niet in, aan hem geeft men noch het paspoort om weg te komen uit de grenzen van de tirannie, noch het visum om de grenzen van het grote monster dat zichzelf tot kampioen van de democratie uitverkozen heeft binnen te komen. Juist omdat hij alleen is, omdat hij geen partij achter zich heeft, geen ideologie, geen macht dus die voor hem garant staat. Paradoxaal genoeg zijn de dissidenten die de Sovjet Unie verlaten geen eenzame

verworpenen: achter hen staat de casuïstiek, de doctrine van de tegenoverliggende barricade, de winst voor de Leviathan voor wie zij ruilwaar zijn, wisselgeld om uit te geven in naam van het evenwicht in de wereld. Ik geef je een Corvalan, en jij geeft mij een Boekovsky. Ik geef je de spion X of Y terug en jij laat een Solzjenitsjin gaan. Niet omdat er mij veel aan gelegen is zijn persoon te redden, maar omdat zijn hersens mij dienen om aan te tonen dat jij slecht bent en dat zijn geval symbolisch is. Een Don Quichotte daarentegen die geen enkele macht dient, die geen enkele barricade van nut is, die voor iedereen lastig is, die tot geen enkel comformisme, geen enkele organisatie behoort, die een bom gaat plaatsen met een taxi die door zijn neef bestuurd wordt, die dienovereenkomstig uitsluitend volgens zijn eigen moraal handelt, uitsluitend volgens zijn eigen fantasie, uitsluitend volgens zijn dwaze dromen, wie staat daar achter? Welke Staat is voor hem garant, komt voor hem op, welke politiek? Past hij soms in de casuïstiek, kan men hem soms gebruiken als ruilwaar, wisselgeld om uit te geven in naam van het wereldevenwicht? Door het ontbreken van het ruilobject, begrijp je, zou de Leviathan met hèm moeten onderhandelen. En de Leviathan onderhandelt niet met enkelingen, zeker niet met enkelingen zonder computerkaart. Hij onderhandelt met andere Staten, andere doctrines, andere religies, hoogstens met partijen die een Staat binnen de Staat zijn. En als het partijen van de tegenoverliggende barricade zijn, des te beter. Als je niet minstens communist bent, mijn beste, dan wil Amerika je niet. Communist of fascist of socialist of boeddhist, kortom een 'ist' die aan een bepaald gezag gehoorzaamt, een massa-mens die te catalogiseren, in een vakje te plaatsen, te voorzien, te verhandelen is, niet een afgedwaald deeltje dat alleen zichzelf vertegenwoordigt, dat in de computer niet overeenkomt met een bepaalde programmakaart, zodat zijn radertjes vastlopen als ze hem ondervragen. Theodorakis kwam Amerika binnen, aangezien hij communist was, dat wil zeggen gecatalogiseerd en in een vakje geplaatst en met een garantie, bovendien als musicus bekend bij de menigte, dus een gewicht om op de schaal van de balans te werpen, hadden zij hèm de toestemming om Amerika binnen te komen gegeven... En, zonder mij al deze dingen te herinneren, zonder met deze realiteit rekening te houden, bovendien verstrooid door de eeuwige illusie dat de Leviathan een in wezen goedaardig monster zou zijn en niet vergeten zou hebben geboren te zijn uit verworpenen, uit eenzame zondaren, dacht ik er niet eens aan dat ze jou het visum zouden kunnen weigeren: het enige probleem dat ik mij stelde was je ertoe te brengen het aan te vragen.

'Alekos, ik moet naar Amerika gaan. Ik zal twee of drie weken wegblijven.' 'Naar Amerika?! Voor twee of drie weken?' 'Ja, helaas. Jammer dat je niet met mij mee kunt gaan. Niet op vakantie bedoel ik: om contacten te leggen, steun te zoeken.' 'Steun zoeken in Amerika? Met een president die Nixon heet en een minister van Buitenlandse Zaken die Kissinger heet en een CIA die Chili aan Pinochet uitlevert, die Allende laat vermoorden? Vergeet je soms wie Papadopoulos hielp, wie hem beschermt, wie er het meeste belang bij heeft hem te laten waar hij is?' 'Nee, Alekos, nee, maar Amerika is niet altijd Nixon of Kissinger of de CIA: ik ken meer ongehoorzamen in Amerika dan in Europa. En of je het leuk vindt of niet, je moet het toegeven: een hoop nieuwe ideeën worden daar geboren.' 'En sterven daar eerder dan ergens anders. Dat zijn ongehoorzamen die absoluut niet tellen, die niets bereiken, die absoluut geen invloed hebben op de beslissingen van de Nixons en de Kissingers en de CIA. Zij beletten geen onrechtvaardige oorlogen, smerige bondgenootschappen, zuiveringen, heksenjachten.' 'Accoord, maar enkele Congresleden hebben zich goed gedragen toen jij veroordeeld werd. En zij brachten Johnson ertoe bij Papadopoulos te interveniëren om je niet te fusilleren.' 'Hm!' 'Zonder mee te tellen dat in Amerika de Verenigde Naties zijn, dat bij de Verenigde Naties Oe Thant zit, en dat Oe Thant krachtiger geïntervenieerd heeft dan wie ook.' 'Hm!' 'Er zijn ook veel Grieken in Amerika. Denk je eens in, zevenhonderdduizend in New York, zevenhonderdduizend in Chigago, driehonderdduizend in San Francisco, minstens tweehonderdduizend in Washington. Om niet te spreken over de andere steden. Er zijn meer Grieken in Amerika dan in Italië en Duitsland en Zwitserland bij elkaar.' 'En wat dan nog? De Grieken in Italië en in Duitsland en in Zwitserland zijn nog Grieken, zij spreken Grieks, Griekenland interesseert hun. De Grieken in Amerika zijn allang Amerikanen geworden, zij spreken geen Grieks meer en Griekenland interesseert hun niet.' 'Je vergist je. Zij spreken wel degelijk Grieks. Zelfs de jongeren. Mijn bloemist in New York is een Griek die Grieks spreekt. De kelners van het restaurant naast de bloemist zijn Grieken die Grieks spreken. En als je meekwam naar Amerika zou ik je bij een hoop studenten gebracht hebben die Grieks spreken, die vijanden van de Junta zijn. En verder zou ik je hebben meegenomen naar de senatoren en de afgevaardigden die zich voor je hebben ingezet. En naar Oe Thant en naar de andere vrienden van de Verenigde Naties. En je zou op de universiteiten gesproken hebben. En voor de televisie, en...' 'Alsof ze voor de televisie iemand als ik zouden laten praten.' 'Waarom niet? Amerika is een land dat iedereen

ontvangt, met inbegrip van wie kritiek levert.' 'Amerika is een olifant die zich elke luxe kan veroorloven, ook de luxe van de verdraagzaamheid. En als je kritiek levert voelt hij niet eens de prikkeling, àls hij het voelt lacht hij erom als om een gekriebel onder de oksel. Afgezien nog van het feit dat ik voor Amerika geen criticus ben, maar een hindernis. Ik heb geprobeerd één van zijn beschermelingen te doden, weet je nog? Wanneer het om hindernissen gaat speelt de olifant geen komedie: dan werpt hij omver, verplettert.' Nou, tot hier had ik je gekregen, nu moest ik alleen nog het echte lokaas uitwerpen. Ik wierp het uit: 'Maar jij, zou jij naar Amerika gaan?' 'Waarom?' 'Omdat een heleboel mensen niet eens het idee willen opvatten om erheen te gaan, de cultuur te leren kennen, de mensen. Het zou hen toeschijnen verraad te plegen als zij erheen gingen, en het manicheïsme...' Ik voelde een snaar trillen. Je fronste het voorhoofd: 'Wat betekent manicheïsme?' 'Het betekent de wereld in tweeën splijten, het leven in tweeën splijten: aan de ene kant het goede en aan de andere kant het kwade, aan de ene kant het mooie en aan de andere kant het lelijke. Kortom, zwart – wit.' 'Hm! Fanatisme.' 'Ja.' 'Dogmatisme.' 'Ja.' 'Je wilt toch niet insinueren dat ik daarbij hoor?' 'Nee, maar...' 'Maar wàt?! Durf je soms te denken dat er in mij ijzeren gordijnen bestaan? En wie heeft gezegd dat ik niet naar Amerika zou gaan? Ik ga naar Amerika, naar Rusland, naar China, naar de Noordpool, overal waar iets de moeite van het kennen waard is! Overal waar iemand is die naar mij luistert! En wie heeft gezegd dat ik er niet heen kan gaan?!?' Het werkte. Verdraaid, het werkte, en hoe. 'Dat heeft niemand gezegd, Alekos. Alleen heb je geen visum en...' 'Het visum vraag je aan, het visum krijg je. Waar vraag je het aan? Waar krijg je het?' 'Nou... ik weet 't niet... Bij het consulaat in Milaan heb je gewoonlijk niet meer dan tien minuten nodig.' 'Goed. Pak de koffers.' 'De koffers?' 'Ja, laten we naar Milaan gaan.' 'Naar Milaan?' 'Ja, en dan naar Amerika. Ik wil de olifant zien. Ik wil die senatoren leren kennen, die afgevaardigden, die kelners, die jongeren die Grieks spreken. En Oe Thant. En die bloemist. En iedereen die maar bereid is mij een beetje te helpen. Het zal een geweldig nuttige reis zijn, hoe is het mogelijk dat ik er niet eerder aan heb gedacht?'

In Milaan wilde je niet eens het hotel binnengaan, zó bruiste je van ongeduld. Omdat het spoedig vijf uur zou zijn, de tijd waarop de kantoren sluiten, lieten wij de bagage in de portiersloge en holden meteen naar het consulaat, waar de dienstdoende functionaris ons ontving onder de vlag van de Leviathan die uit de eenzame verworpenen en zondaren geboren werd, zodat je altijd vergeet dat het heden

anders is, enzovoort. De dienstdoende functionaris was een blonde jongeman met een lelijk gezichtje met sproeten en een fijn neusje de titel van vice-consul op zijn bureau. Hij heette Carl Mac Cullum en had het geërgerde gezicht van iemand die zich ziet tegenhouden juist op het ogenblik waarop hij zich naar huis zou moeten haasten om uit te rusten van een dag die hij heeft doorgebracht met nietsdoen. Om geen tijd te verliezen liet hij je snel het formulier invullen waarmee aan je gevraagd werd of je communist was en of je in God geloofde, toen drukte hij in het paspoort het stempel van het visum en schreef er je identiteitsgegevens in, de datum van afgifte, de vervaldatum. Hij stond op het punt ook zijn handtekening te zetten, toen zijn secretaresse, je liefdevol en moederlijk aankijkend, uitriep: 'Stakker, wat kan je goed zien hoe hij in deze jaren geleden heeft!' Onmiddellijk hief hij zijn pen op, nam je met argwaan op en: 'Why? Where have you been in these years?' 'Hij wil weten waar je deze jaren geweest bent' vertaalde ik een beetje verrast. Wij hadden het namelijk al op het formulier geschreven. 'Zeg het hem!' Je zei het tegen hem, hij begreep het niet. 'Boiati? What is Boiati? Is it a clinic, a hospital?' 'Hij wil weten of Boiati een kliniek, een ziekenhuis is' vertaalde ik met het vage voorgevoel dat mijn vertrouwen in de Leviathan weer eens vertrapt zou worden, en ditmaal ten koste van jou. Jij glimlachte daarentegen geamuseerd, onwetend. Het vermoeden dat de zaak een slechte wending nam kwam niet eens bij je op: ik moest erg overtuigend geweest zijn toen ik je de deugden van de grote Leviathan die-iedereen-ontvangt-ook-wie-kritiek-levert uiteenzette. 'Ziekenhuis? Nee, een ziekenhuis zou ik het niet noemen. Niet bepaald een ziekenhuis.' Hij begreep het. 'Not exactly? What do you mean by saying not exactly?' 'Hij wil weten wat niet-bepaald betekent' vertaalde ik terwijl het voorgevoel groeide. 'Het betekent dat Boiati een gevangenis is, een militaire gevangenis. Een akelige militaire gevangenis' antwoordde je met weer een geamuseerde, onwetende glimlach. De pen van de jongeman viel met een lichte tik. 'A prison?! A military prison?! Why have you been in a prison, a military prison?!' 'Hij wil weten waarom je in een gevangenis, een militaire gevangenis hebt gezeten.' Je glimlach doofde uit, je stem werd schor. 'Zeg het hem.' Ik zei het hem: 'Mijnheer de vice-consul, dit is Alexander Panagoulis. De held van het Griekse verzet.' 'Greek resistance?! What resistance? Resistance for what? Against whom?' 'Hij wil weten welk verzet, verzet waarvoor, tegen wie.' Je stem werd nog schorder. 'Zeg hem mij het paspoort terug te geven.' 'Zonder visum?' 'Zonder visum.' 'Goed. Will you please...' Maar voordat ik de zin kon afmaken was het

paspoort al in een lade verdwenen. 'Sorry, I cannot sign it. Nor can I give it back to you.'

Ik keek je aan. Met een bleek gezicht staarde je hem aan met ogen zo versteend van verbijstering dat de pupillen die van een blinde leken. 'Wat zei hij?' 'Hij zei dat hij het niet kan tekenen en ook niet kan teruggeven.' 'Antwoord hem dan dat hij, als Amerikaan, niet het recht heeft een Grieks paspoort in te nemen, en nog wel in Italië. Antwoord hem dat, als hij het niet teruggeeft, ik het terugnéém.' Ik vertaalde het, er iets van mijzelf aan toevoegend en wel dat hij een onrechtmatige toeëigening beging, strafbaar met de gevangenis, dat ik nu mijn advocaten er bij zou halen, zijn ambassade, en de politie en dat hij in de gevangenis terecht zou komen zonder diplomatieke onschendbaarheid; maar dat had als enig resultaat dat hij in een onbeschrijflijke paniek geraakte. Nee, stotterde hij, nee, dat kon ik niet, dat moest ik niet, het stempel stond er nu al in, nee, wat een verschrikkelijke vergissing mijn-god, wat een onvergeeflijke fout, het was zijn schuld maar hoe moest hij het verhelpen, mijn-god, nee, nee, nee. Intussen beefde hij. Weet je, het krampachtige gebeef dat de konijnen bevangt wanneer men te dicht bij het hok komt en zij, verlamd van angst, met een hart dat onder hun vacht uiteenbarst, niet weten wat te doen, waar naar toe te gaan, op welke manier zich te verdedigen, krankzinnig van angst van de ene naar de andere kant van het hok springen, zich met de voorpootjes omhoog piepend aan de tralies vastgrijpen, en kijk: nu deed hij de lade op slot, verstopte de sleutel in de binnenzak van zijn jasje opdat wij niet zouden proberen hem die af te nemen, nu pakte hij de telefoon en zette die op zijn knieën opdat wij niet werkelijk de advocaten, de ambassade, de politie zouden opbellen, nu zette hij hem van zijn knieën op een tafeltje, van het tafeltje in een andere lade om hem daarin te stoppen maar hij kon er niet in zodat hij hem daar ook vandaan haalde en aan de secretaresse toevertrouwde die zich tevergeefs inspande om hem te kalmeren, mijnheer de vice-consul maakt u zich niet zo ongerust, het stempel zonder de handtekening heeft geen enkele waarde. Maar het diende nergens toe, en de groteske opwinding bleef doorgaan, verrijkt met smeekbeden aan de barmhartige en almachtige Heer: oh, mercyful Lord; oh, mighty Lord. Plotseling stond hij op om zich naar zijn meerdere te begeven, hem de misdaad op te biechten, hem raad te vragen, en toen hij terugkwam was hij bijna bedaard. 'Are you a communist?' 'Nee, ik ben geen communist' antwoordde je. 'Do you belong to any party?' 'Nee, ik behoor tot geen enkele partij' antwoordde je. Geen ruilwaar. Geen kaart die in de computer gestopt kan

worden. Geen gevestigd gezag of ideologie, macht, om voor je garant te staan. Werkelijk? Werkelijk. In dat geval moest hij, om je het paspoort terug te geven, de toestemming van de Griekse regering vragen. 'Van wie?!' 'Van de Griekse regering.' Ik keek je opnieuw aan. De verontwaardiging die je eerst verstijfd had, was veranderd in een doffe, beangstigende woede. Je stond op. Je strekte je rechterarm uit, de wijsvinger uitstekend tot vlak bij zijn neus: 'Amerikaan, geef mij het paspoort terug. Onmiddellijk.' 'But then... I must cancel... the stamping...' 'Hij zegt dat hij in dat geval het stempel moet annuleren.' 'Antwoord hem dat hij ook zijn kloten mag annuleren als hij ze heeft.' 'Mr. Panagoulis says that you may cancel your balls too, if you have them.' Meteen kwam de sleutel, verborgen in de binnenzak van zijn jasje, weer te voorschijn. De lade ging open, het paspoort bevond zich in de pootjes van het konijn dat op gesmoorde toon aankondigde een ogenblik te moeten overleggen met zijn meerdere, of je alsjeblieft niet boos wilde worden. En toen je het paspoort terugkreeg was de bladzijde met het stempel bevuild met een grote zwarte vlek. De negen letters die in het Engels het woord geannuleerd vormen: cancelled. Enkeling staat gelijk met geannuleerde, cancelled.

Geannuleerd en belasterd. De volgende dag schreef ik namelijk aan de ambassadeur van de Leviathan, een zekere Volpe die door de Italianen Golpe (Staatsgreep) genoemd werd. En deze liet, in plaats van zijn excuses te maken, een zekere Margaret Hussman, consul te Rome, antwoorden: mijnheer de ambassadeur stelde er prijs op ons mee te delen dat de vice-consul de heer Carl Mac Callum zich op uiterst correcte wijze had gedragen en dat, met het oog op de reglementen 212(a)9, 212(a)10, 212(a)28 F(ii) van de Immigration Nationality Act, het visum je geweigerd werd. Wat die reglementen behelsden, die kabbalistische cijfers, dat zei het uiterst onbeleefde papier niet maar spoedig kwam ik te weten dat zij je 'morele verdorvenheid' betroffen: aangezien de begane moord of de poging ertoe op een tiran, de acties uitgevoerd om een wettig regime omver te werpen een misdrijf waren dat de Immigration Nationality Act aanduidde met deze term: 'morele verdorvenheid'. Ik kwam bovendien te weten dat de uitspraak ook door Washington goedgekeurd en bevestigd was, door de Staatssecretaris in eigen persoon, een zekere Kissinger die in die tijd heerste, en het had dus geen zin zich de illusie te maken dat die gewijzigd zou worden. Maar de wegen van het lot zijn oneindig. Want, koppig bij het idee blijvend naar een Amerika te gaan dat je niet wilde, haastte je je met je besmeurde paspoort naar Nikolaos in Zürich. En op 17 november, de verjaardag van je doodvonnis, was je niet in Athene

waar Joannidis je zocht, vastbeloten de oude belofte in te lossen: ik-zal-je-fusilleren-Panagoulis.

'Hóe kom ik nu het land in, hóe?!?' In Athene hadden de opstanden, in de twee dagen tijd, ongelooflijke afmetingen aangenomen. De kranten spraken over barricaden op bijna ieder punt van de stad, emblemen van de Junta die afgerukt en kapotgegooid waren, demonstranten die in beslag genomen autobussen bestuurden, opschriften met Weg-met-de-Junta, Weg-met-het-fascisme, Weg-met-de-Amerikanen-en-hun-lakeiën, en op één foto was je moeder te zien die, zwart hoedje, zwarte tas, donkere bril, zwarte kousen, zwarte japon, en aan haar arm een mand vol proviand, in triomf werd meegevoerd door de jongens van de Technische Hogeschool. Op een andere was de menigte te zien die vanuit de hekken van de universiteit de hele Stadioustraat overstroomde, met een gewapper van rode vlaggen: niet minder dan tienduizend personen, zonder een enkele politieagent. Het waren echter foto's die sloegen op hetgeen vierentwintig uur eerder gebeurd was, en terwijl zij ze publiceerden brachten de ochtendbladen nieuws met een heel andere inhoud. Kort na middernacht waren tanks de hoofdstad binnengetrokken, een stuk of vijftig tanks met negentig millimeter geschut, en de meeste hadden zich op de Technische Hogeschool gericht waar door de studenten achter de barricaden de opstand geconcentreerd was. De hekken omverwerpend, schietend, hadden zij er tientallen gedood: bij de doden was de jongen met het geruite overhemd die je bij de tempel van Sounion de twee stukjes trotyl had gegeven. Hij was gestorven terwijl hij een lied van jou zong, en niemand zou hem ooit bedanken. De geschiedenis houdt zich niet bezig met figuranten. 'Hóe kom ik nu het land in, hóe?!?' En met de woede van een tijger die, in de val gelopen, binnen het net tekeer gaat, mat je met grote manke stappen de woonkamer van het huis van Nikolaos. Als ik herhaalde: kalméér, ook de meest ijzeren wil moet rekening houden met de onverwachte gebeurtenissen van het lot, spoog je een wrok tegen mij uit die aan haat grensde. 'Het is jòuw, jòuw, jòuw schuld! Jij bent het die mij tijd hebt doen verliezen met het idee van de reis naar Amerika! Jij bent het die mij hebt afgeleid met dat vervloekte consulaat, met die hypocriete fascisten die niet eens de moed hebben zich voor te stellen voor wat zij zijn! Jij bent het die mij bij dat stotterende konijn hebt gebracht! Vandaag zou ik in Athene zijn als jij er niet geweest was! Ik had met mijn

paspoort kunnen terugkeren en nu kan ik met mijn paspoort nooit meer terug! Nooit meer! Nooit meer!' En je had ogen vol tranen, vol onmacht, vol wanhoop.

Nikolaos kwam binnen met de avondbladen. De Technische Hogeschool was bij het eerste licht van de dageraad ontruimd, zei hij, de regering gaf toe dat er een twaalftal doden en een honderdtal gewonden waren: men sprak al van een bloedbad. De onderdrukking had zich uitgebreid tot Saloniki, tot Patras, en naar de boeren van de Megara, maar het zwaartepunt bleef Athene waar de tanks ook voor het Parlement stonden en de spertijd begon om vier uur 's middags. Het belangrijkste was echter een over de radio uitgezonden boodschap van Papadopoulos. Een boodschap waarin hij aankondigde dat de in augustus afgeschafte krijgswet weer in werking gesteld zou worden en zich verplichtte tot het herstellen van de orde-verstoord-door-anarchistische-minderheden-in-dienst-van-het-internationale-communisme-en-van-politici-zonder-scrupules. 'Heeft hij dat gezegd?' 'Ja.' 'Over de radio, niet voor de televisie?' 'Ja.' Meteen scheen de woede van de in de val gelopen tijger te kalmeren en je keek mij aan met ogen waaruit elk verwijt verdwenen was. 'Dan spreekt Papadopoulos met een revolver op zijn slaap gericht. De revolver van Joannidis. Papadopoulos is nu slechts een ledepop in de handen van Joannidis, zijn namaak-democratie heeft gefaald, zijn regime is beëindigd samen met de poging het wettig te maken met een verkiezingsklucht en het leger heeft hem de rug toegekeerd. Die tanks zijn niet van hem, zij zijn van Joannidis: het is Joannidis, die de opstanden heeft aangewakkerd, die eerst heeft toegelaten dat zij zich uitbreidden en ze vervolgens met bruut geweld heeft neergeslagen; het is Joannidis die het bloedbad bij de Technische Hogeschool gewild heeft om aan te tonen dat Papadopoulos een zwakkeling is en onbekwaam; het is Joannidis die nu in elk opzicht het bevel voert, gesteund door de fractie van de harde lijn.' 'Dus, als je nu teruggaat, geef ik je vijf minuten om te leven vanaf het moment waarop je in Athene uit het vliegtuig stapt' mompelde Nikolaos. Je glimlachte melancholiek: 'Het is helemaal niet nodig dat ik nu terugkeer. Het zou nergens toe dienen behalve om in de cel naast die van Papadopoulos terecht te komen.' 'Wàt zeg je?!' 'Ik zeg dat Joannidis geen man van het compromis is: hij zal Papadopoulos arresteren. Ik zeg dat wij ons allemaal vergist hadden: het was geen volksopstand maar een staatsgreep binnen de staatsgreep. Ditmaal is het Joannidis die de staatsgreep heeft uitgevoerd: om Papadopoulos de macht te ontnemen en de dictatuur te verstevigen, erger nog, om die weer terug te brengen binnen de

schema's van de militaire dictatuur. Over een week zal alles duidelijk en officieel zijn.'

En de voorspelling zou uitkomen. Acht dagen later zou Joannidis inderdaad huisarrest opleggen aan Papadopoulos. Op de presidentszetel van de Republiek zou hij daarentegen een generaal plaatsen met de naam Gizikis. Dezelfde Gizikis die in achtenzestig het decreet om je te fusilleren had getekend en die je het jaar daarop was komen opzoeken in de cel van Goudi om je aan te moedigen te eten. 'Ik verzoek u, mijnheer Panagoulis, eet u iets.' 'Zonder bestek, generaal? Ik ben geen hond.' 'Ik ben het met u eens, mijnheer Panagoulis, maar u moet hun wrok begrijpen. Als u, zodra zij u een lepel geven, die gebruikt om een gat in de muur te graven!' In jouw sprookje zijn de personages bijna steeds dezelfden: slechts zelden verlieten zij het toneel om zich te verliezen in de vergetelheid. Alsof de goden zich ermee amuseerden om hen te gebruiken en opnieuw te gebruiken als lokaas voor jou.

Wij waren teruggekeerd in het comfortabele hotel in Rome en daar had je, tot mijn verwondering, de suite gevraagd die bij je aankomst in Italië je schuldcomplexen had opgewekt en de retorici van de schijn-opoffering had geshockeerd. Wij waren er in de ochtend teruggekeerd en vanaf dat ogenblik deed je niets anders dan zwijgend de gordijnen, de lamp, de lampjes op de nachtkastjes, het binnenste van de schoorsteen, de zitting van de fauteuils inspecteren: alsof er een bom verborgen was. 'Maar wat zoek je?' 'Niets.' 'Wat snuffel je?' 'Ssst!' Tenslotte, en na voor de zoveelste maal elk voorwerp in ogenschouw te hebben genomen, ging je op de divan van de salon zitten en riep met luide stem uit: 'Hm! Nenni zegt dat ik in ballingschap ben, maar Joannidis denkt er anders over. Het schijnt dat hij mij in de afgelopen dagen, overtuigd dat ik in Athene was, zelfs tussen de stenen van het Parthenon heeft gezocht. Hij berust er niet in, Joannidis. Hij heeft de vasthoudendheid van een kleine Robespierre. En bovendien weet hij hoe men de macht behoudt door middel van een militaire dictatuur, hij weet dat in een militaire dictatuur niet degene beveelt die aan de regering is of die het presidentschap bekleedt, maar degene die ten volle over het leger beschikt. Arme Averoff. Hij zal helemaal opnieuw moeten beginnen met zijn brug-politiek. En ditmaal moet hij het opnemen tegen Joannidis.' 'Averoff?' Wanneer je het 't minst verwachtte kwam die naam opduiken: Averoff. 'Ja, Ave-

roff. Degene die de opstanden van de Marine organiseert en vervolgens alles laat uitlekken, degene die zich altijd weet te redden. Wie weet wat hij Papadopoulos beloofd had, en wie weet hoe hij zich voorbereidt om Joannidis te bedriegen. Door zich van Gizikis te bedienen misschien.' 'Maar wat heeft Averoff er mee te maken?' 'Hij heeft er mee te maken. Oef, wat een hitte!' En, na het raam wijd geopend te hebben, ging je het balkon op waar je heftig begon te gebaren dat ik je moest volgen. Ik volgde je met tegenzin: de winter stond voor de deur en buiten was het koud. 'Maar waarom...?' 'Sst! Spreek zachtjes!' 'Zachtjes? Terwijl je eerst schreeuwde!' 'Omdat ik wilde dat zij het goed zouden horen.' 'Wie?!' 'Degenen die luisteren. Ik ben er zeker van dat ze ergens microfoontjes hebben aangebracht!' 'Kom nou, microfoontjes! Wie zou er nou microfoontjes hebben aangebracht!' 'Wie dan ook. De Griekse ambassade, de Amerikaanse geheime dienst, de Italiaanse geheime dienst om een dienst te bewijzen aan de Amerikaanse geheime dienst en aan de Griekse ambassade...' 'Dat was het dus wat je zocht, de microfoontjes?' 'Precies.' 'Waarom ben je dan hier teruggekomen en heb je dezelfde suite gevraagd?' 'Omdat geen enkele plaats veiliger is dan een plaats waarvan je weet dat die onder controle staat. Wanneer je het weet neem je je maatregelen en je kan ze zelfs erin laten lopen met verkeerde berichten. Laten we een proef nemen.' 'Wat voor proef?' 'Dat zal je wel zien. Nu gaan we weer naar binnen en ik zeg dat ik op het punt sta om naar Athene te gaan. Jij hoeft alleen maar mijn spel te volgen. Zonder te lachen, hè?' Nou ja, liever dan staan rillen in de wind van eind november. En bovendien, als jij je die kwestie van de microfoontjes in je hoofd had gehaald, moest je tevreden gesteld worden. 'Accoord.' We keerden terug naar de zitkamer waar je weer op luide toon begon te praten, de zinnen goed scanderend. 'Dus morgen ga ik weg. Ik neem het vliegtuig dat om zeven uur 's avonds in Athene aankomt.' 'Heb je het besproken?' 'Nooit bespreken. Hen nooit waarschuwen. Je gaat op het laatste moment en je zoekt een plaats. Lijkt het je intelligent om mijn naam twee dagen tevoren op de passagierslijst te laten zetten?' 'Je zal toch niet onder jouw eigen naam vertrekken, Alekos, met jouw paspoort?!' 'Misschien wel.' 'Ik maak me zorgen.' 'Alles zal goed gaan, ik beloof het je.' 'Alekos, wat ga je doen in Athene?!' 'Wat ben je naïef! Wat wil je dat ik ga doen? Een aanslag natuurlijk.' 'Op wie?!' 'Op Joannidis, op wie anders?'

Je had de misleiding met werkelijk duivelse zorg georganiseerd. Om te beginnen had je een vriend in Athene gewaarschuwd dat hij de volgende dag naar het vliegveld moest gaan om te controleren of er

iets ongebruikelijks gebeurde. Bijvoorbeeld politieactiviteiten tegen zeven uur 's avonds. Verder had je de dingen zò in elkaar gezet dat je je vijfenveertig minuten voordat de vlucht waarvoor gereserveerd was opsteeg op de luchthaven van Rome zou bevinden, en dit was het slimste onderdeel want het maakte gebruik van een niets vermoedende Nikolaos. Die week moest Nikolaos je naar Stuttgart vergezellen om er contacten te leggen met enkele Griekse emigranten, en in plaats van hem in Zürich te ontmoeten, wat normaal geweest zou zijn, had je hem overgehaald naar je toe te komen in Rome. Zo zouden ze je samen met hem zien kort voor het veronderstelde vertrek naar Athene en elke twijfel over de echtheid van de met het microfoontje opgevangen dialoog zou verdwijnen. 'Alekos, zij zullen evengoed merken dat je bluft.' 'Zij zullen het niet merken, laat mij m'n gang gaan. Voor mij is het voldoende dat zij ons samen zien wanneer hij door de douane komt, daarna weet ik hoe ik mij onvindbaar moet maken opdat zij zullen denken dat ik ingestapt ben.' Dus daar bestelde je, met misleidend ongeduld, een taxi, vlug-alstublieft-ik-moet-snel-naar-het-vliegveld, daar ging je naar buiten met een actetas die een reistas zou kunnen zijn, daar zei je mij goedendag met het gezicht van iemand die vertrekt, mij intussen de laatste aanbevelingen toefluisterend. Om geen enkele reden eerder dan jij naar het hotel terugkeren, mij aan de vraag blootstellen of je vertrokken was of niet; om geen enkele reden mensen benaderen die mij zouden kunnen vragen waar je was. Wij zouden elkaar op dinertijd terugzien, samen met Nikolaos, de afspraak was in een restaurant, en om middernacht zouden wij naar het hoofdpostkantoor gaan om een vriend in Athene op te bellen en te vragen wat er wel of niet gebeurd was. Ik knikte om je een plezier te doen, overtuigd als ik was dat het om een nutteloze kwajongensstreek ging, dat de geschiedenis van de verborgen microfoontjes geen enkel aanknopingspunt met de realiteit had. En ik vergiste mij. Om middernacht meldde de vriend namelijk dat de luchthaven in opschudding was geweest vanaf de eerste middaguren. Soldaten op de landingsbaan, radioauto's, ambulancewagens, slechts de pantserwagens ontbraken. Met de vlucht van zeven uur was de toestand echter zelfs dramatisch geworden, want alle passagiers waren gefouilleerd als misdadigers en een Spanjaard was gearresteerd. Een donkere Spanjaard van een jaar of dertig, met een snor. Kortom, min of meer jouw type. 'Overtuigd? Zijn er verborgen microfoontjes of niet?' Je straalde, met een triomfantelijke glimlach. Nikolaos daarentegen leek zó nerveus dat zelfs zijn gedweeheid verdwenen was, en de symmetrie van zijn met drie punten gevouwen zakdoekje. Het was een nut-

teloze grap geweest, herhaalde hij, en vroeg of laat zouden ze je het betaald zetten. Je moest ophouden met de privé-uitdagingen, met de persoonlijke duels. Je moest van systeem veranderen, anders zou je nooit iets bereiken. Wilde je de gewapende strijd? Welnu, de gewapende strijd organiseert men niet door zijn krachten te verspillen in privé-uitdagingen, in persoonlijke duels, en hij vraagt de deelname van velen. Die velen moest je zoeken, zonder de moed op te geven, zonder ongeduldig te worden als je ze niet in een week of in een maand vond. 'Kom, laten we naar Stuttgart gaan. Laten we beginnen met Stuttgart, met Duitsland.'

Duitsland, Frankrijk, Zwitserland, Oostenrijk, Zuid- en Noord-Italië: ik kan mij niets teleurstellenders voor de geest halen dan die reizen op zoek naar verzetsstrijders onder de Griekse ballingen en emigranten. Een gelaten Nikolaos begeleidde je, ik ging nooit mee en ik woonde je nederlagen dus niet bij, maar om ze te begrijpen was het weggetrokken gezicht dat je bij terugkomst had voldoende, de manier waarop je, met een klap, de koffer liet vallen alsof die de bagage van je verbittering bevatte, de stem waarmee je mompelde: 'Woorden, woorden, woorden!' Dan kwam het verhaal van wat er gebeurd was: steeds hetzelfde. Triomfale ontvangsten bij je aankomst, applaus bij de politieke redevoeringen die je in het één of andere theater hield, eindeloze diners in de taveernen bij oorverdovende bouzouki-muziek, lijfwachten die over je slaap waakten met een superautomatische Colt in hun gordel, kussen, omhelzingen, aanbiedingen van vrouwen om mee naar bed te gaan, en tot besluit daarvan zelfs geen hond die je antwoordde: jà, laten we Joannidis gewapenderhand gaan bestrijden. 'Zeg me, waarom?!?' Overbodige vraag, aangezien je gewoonlijk weigerde rekening te houden met de realiteit die je in Griekenland belet had een handjevol goedwillenden bij elkaar te krijgen bereid om de Akropolis te bezetten en waardoor je in Italië een barrière van onbehagen of van wantrouwen tegenover je had gevonden. Kortom, ook hier was niemand bereid zich op te offeren in zelfmoordacties die bovendien niet door een partij, door een ideologie werden gecommandeerd. Ook hier rees het probleem van de onmogelijkheid om je politiek te plaatsen, van de eenzaamheid die het voordeel uitsluit ruilwaar te kunnen zijn, wisselgeld om uit te geven in naam van het wereldevenwicht: wie-is-hij, wat-wil-hij, wie-staat-er-voor-hem-garant. Wanneer het vergif van de doctrines de gewetens vertroebelt en

in het gareel brengt, dan is het niet alleen het verstand van de buitenlandse partijleider of de computer van de Grote Leviathan die vastloopt; de geest van je broeders reageert op precies dezelfde manier, stelt dezelfde vragen: het is toch niet mogelijk dat hij geen kaart heeft, geen lidmaatschap, dat hij niet tot een kerk behoort? Het dient ook nergens toe hen te antwoorden: maar het is Panagoulis, degene die geprobeerd heeft jullie van de tirannie te bevrijden, degene die daarvoor ter dood werd veroordeeld en jarenlang begraven bleef in een kippenhok zonder ramen! Het is zijn verleden dat voor hem borg staat, zijn heden, zijn zuiverheid! Hun ogen kijken uitgeblust op, hun oren luisteren doof. Ja, maar waar is het lidmaatschap, de kaart, waar is die? Is hij socialist, is hij communist, is hij boeddhist? En nog erger is het als hij niet in wetenschappelijke termen de motieven kan uitleggen waarom hij het idee zelfs niet wil opvatten om zich met een doctrine, met een formule te vereenzelvigen. Dat is toch geen filosoof, dat is toch geen denker: waar een ander zijn hoofd over breekt, daarover heeft hij nooit diepgaand nagedacht, bepaalde dingen die hij zich bewust is heeft hij nooit beredeneerd. Hij kan alleen maar zeggen dat hij een man wil zijn, dat een man zijn betekent: vrij zijn, moed hebben, vechten, zijn eigen verantwoordelijkheid op zich nemen, dus laten we in actie komen, laten we die dictatuur bestrijden.

Met die opstelling, en je naam als enige borgtocht, je verleden als enig visitekaartje, stelde je je voor aan de Griekse emigranten in Duitsland, in Frankrijk, in Zwitserland, en opnieuw stootte je je hoofd tegen een muur. Of je oproep tot gewapend verzet werd afgewezen met de fatale zin ik-zou-wel-willen-maar-ik-kan-niet-ik-heb-familie, of hij werd geneutraliseerd door het feit dat de meesten niet begrepen voor *wie* je ze wilde aanwerven, bij *wie* je behoorde, *wie* je opdrachtgever was. Zonder nog rekening te houden met de bijzonderheid dat velen al geworven waren door de communisten of door de papandreïsten. En, terwijl met de eersten elke dialoog praktisch onmogelijk was omdat jouw vrijheidszin botste met hun dogma's, koesterde je jegens de tweeden een onoverkomelijke verachting: die welke te wijten was aan de volgelingen van een volksleider die een partij overeind houdt met zijn eigen achternaam, of liever met de achternaam van zijn beroemde, overleden vader. Bovenal verachtte je die volksleider zelf: dat had ik heel goed gemerkt op de avond van onze ontmoeting door te luisteren naar de hoon waarmee je hem veroordeelde. Zodra iemand Andreas Papandreou zei, gaf jij je over aan beledigende uitroepen: 'Die praatjesmaker! Die onverantwoordelijke! Die hansworst die het volk ertussen neemt!' En met een dergelijke woede, een dergelijke

haatdragendheid, dat ik in het begin dacht dat het om een persoonlijke vijandschap ging, voortkomend uit teleurstellingen die hij je bezorgd had vóór de aanslag. Reizen voor niets om hem steun te vragen, niet gehouden beloftes, leugens. Ik had ook gedacht aan een wrok veroorzaakt door de comfortabele ballingschap waarin hij zich in Toronto koesterde, naar de gewoontes van bepaalde politieke leiders die in veiligheid blijven zolang er gevaar dreigt en die, zodra het gevaar geweken is, in het vaderland terugkeren om het offer van de anderen uit te buiten. Maar tijdens het bloedbad bij de Technische Hogeschool, toen hij naar Rome was gekomen om te zeggen dat hij de opstand gewild en geleid had, dat de opstandelingen hem elke dag hadden opgebeld om instructies te vragen, Andreas-wat-moeten-we-doen-Andreas, dat er geen veertig doden waren maar vierhonderd, vijfhonderd, zeshonderd, duizend, was het misverstand opgehelderd. Dat wil zeggen, ik had begrepen dat Papandreou in jouw ogen een typisch kwaad van onze tijd vertegenwoordigde, even besmettelijk als een dogmatische ideologie: het verachtelijke, vrijblijvende speculeren op de volksgunst van wie inhoudsloos blaft, het Mussolini-achtige revolutionarisme van wie zich wijsmaakt of ons wil wijsmaken het beste voor te hebben met het volk, het abstracte maximalisme van wie het bijvoeglijk naamwoord socialistisch aantrekt als een modieus kledingstuk, een leugen die veel opbrengt. Zodat, verre van een privékwestie te zijn, je verachting voor hem het links van de politiekbedrijvers trof, de avonturiers die met hun plebeïsche botheid aan rechts de voorwendsels bieden om zijn staatsgrepen te ontketenen, zijn smerige praktijken bekleed met Orde en Recht.

En juist bij dìe linkse groeperingen, herhaal ik, behoorden voor het grootste deel degenen die je de rug toekeerden. Ik kan mij werkelijk niets teleurstellenders voorstellen dan die reizen waarvan je terugkeerde met het bleke gezicht van wie opnieuw verloren heeft. Of met het opgeblazen gezicht van wie zich opnieuw bedronken heeft. Het was namelijk in die periode dat drinken voor jou een dagelijks en pervers masochisme werd, het symbool van de wanhoop die je verscheurde. Het was bovendien in die periode dat Sancho Panza in plaats van schildknaap verpleger werd en tevergeefs probeerde je in te kooien met de verlokking van de vredige liefde in het huis in het bos.

HOOFDSTUK II

In alle sprookjes is er een huis in het bos, een geheim toevluchtsoord waar de held stilhoudt om uit te rusten of om zich op de volgende uitdaging voor te bereiden, welnu: ook in jouw sprookje is er een huis in het bos, het huis in Florence waar wij in het begin van het nieuwe jaar, heimelijk, onze intrek namen. Ik zeg heimelijk omdat alleen enkele betrouwbare vrienden het bestaan ervan kenden en slechts heel weinigen het adres, dat bovendien moeilijk te vinden was: de plek was erg afgelegen, het bordje met het straatnummer zo verbleekt door de tijd dat het bijna niet te lezen was, en de weinige mensen die ons kwamen opzoeken raakten de weg kwijt zelfs als zij er al een keer geweest waren. Herinner je je? Halverwege de laan die omhoog loopt, met aan weerszijden platanen en lindebomen, de elegantste wijk van de stad verrijkend, was een ringmuur: in de ringmuur en juist tegenover het punt waar de bus stopte, was een half door het groen verborgen hek; wanneer je het hek doorging was er een privéweggetje dat, eerst recht toe recht aan en verderop met bochten, een park van dennen, cipressen en kastanjebomen indook. En aan het eind van het rechte stuk, achter een laurierheg die haar met fraaie trots beschermde, lag zij: een villa van vier verdiepingen in liberty-stijl, vroeger de exclusieve woning van een patriciërsfamilie en nu bewoond door drie of vier huurders. Na de dood van de eigenaar was de villa namelijk in appartementen verdeeld, en het spreekt vanzelf dat wij geen echt appartement hadden: wij hadden een kamer op de derde verdieping, in de noordelijke hoek, een soort studio die men via een privé-ingang bereikte door zes steile trappen op te klimmen, zonder ooit iemand te ontmoeten behalve een hysterische tekkel of een nijdige fox-terriër. De kamer was echter heel groot, geschikt gemaakt voor bewoning door een badkamer en een keuken, en heel licht door de enorm grote ramen; één dat op een smeedijzeren balkon uitkwam, aan de kant waar het weggetje in twee bochten uiteenspleet en de laurierheg zich met de seringenstruik verenigde, één dat op het achterste deel van het park uitkeek. En van daaruit zag je niets dan prachtige, dicht op elkaar staande bomen, sommige zo reusachtig groot dat zij niet minder dan honderd of tweehonderd jaar oud konden zijn, andere zo dichtbij dat wij ze konden aanraken; de takken van de kastanjeboom bijvoorbeeld

raakten bijna tot het kozijn en zonder een arm uit te strekken kon je zijn kastanjes plukken en er de glimmend geverniste schil van strelen. Maar het mooiste was iets anders, het was dat zich tegen de wand tegenover dat raam een eindeloos brede spiegelkast uitstrekte, met deuren waarin zich de kastanjeboom weerspiegelde samen met een cipres; het leek dus alsof men in een bos was in plaats van in een kamer. Als je de ramen openzette, werden door die illusie ook de vogels begoocheld die, onwetend, naar de spiegels vlogen om zich op een tak neer te zetten, en alleen wanneer zij bemerkten dat de tak niet bestond hielden zij verschrikt stil, met de vleugels tegen de onzichtbare, bedriegelijke barrière slaand, dan schoten ze pijlsnel weg tussen het plafond en de muur op zoek naar een blad of een struik die daar moest zijn en er toch niet was, tenslotte gingen ze op de lamp zitten om te klagen of om met rukjes het kopje te bewegen, beurtelings de werkelijkheid en het spiegelbeeld bekijkend, niet in staat te begrijpen wat de werkelijkheid was en wat het spiegelbeeld. Om ze weg te laten vliegen moesten wij ze helpen door met een handdoek te zwaaien: 'Dáár! Eruit! Dáár!' Op een ochtend kwam een roodborstje binnen. Hij kwam zo enthousiast binnen dat hij meteen tegen zichzelf opbotste en met een gebroken vleugel op de grond viel. Hij was erg klein, misschien was het zijn eerste vlucht, en je pakte hem met bevende voorzichtigheid op, je spalkte de vleugel met tandenstokers en een pleister, je maakte een nest voor hem in een hoed waar hij twee dagen en twee nachten lang bleef klagen met een heel zacht getjilp dat pas bij het aanbreken van de derde dag ophield om je uit bed te doen springen: 'Hij is genezen, hij is genezen!' Maar hij was niet genezen, hij was dood, en terwijl je het onbeweeglijke hoopje veertjes streelde mompelde je: 'Het spiegelbeeld heeft je gedood, zie je wat er gebeurt als je afvliegt op iets wat er niet is.' Toen sloot je hem in een blikken doosje en begroef hem onder de cipres: 'Iedereen die sterft voor een spiegelbeeld verdient een behoorlijke begrafenis.'

Het huis in het bos had echter ook ernstige nadelen. De laan met de platanen en de lindebomen bijvoorbeeld bood geen dekking want nog afgezien van het feit dat er weinig voorbijgangers waren, liep hij uitsluitend langs woningen met hermetisch afgesloten hekken: geen winkel of openbaar gebouw of ontmoetingsplaats, behalve de bushalte waar niemand in- of uitstapte. Ons hek daarentegen bleef altijd open, om die doorgang te verlichten was er zelfs geen lantaren, zodat het privéweggetje 's nachts het duister indook en om de villa te bereiken moesten wij zowat honderd meter afleggen in die duisternis: als iemand je had willen aanvallen of ontvoeren of vermoorden had hij

niets anders hoeven doen dan je opwachten in die duisternis, verborgen achter een boom of een laurierheg. 's Avonds legden wij ons weliswaar de voorzorg op om met een taxi te gaan en terug te keren, maar slechts zelden reed de chauffeur tot aan de voordeur en wanneer hij het deed verliet hij ons voordat wij de sleutel in het slot staken: eventuele aanvallers zouden dus de tijd hebben om uit de schaduw te voorschijn te komen en je te bespringen. Deze dingen had ik voorzien en zij vormden de reden waarom ik getwijfeld had aan de wenselijkheid de woning te huren, maar jij had geantwoord dat de schoonheid zijn risico's heeft, dat het voor zo'n betoverend oord de moeite waard was risico's te lopen, en zo hadden we het contract getekend, het huis gemeubileerd. De schilderijen aan de wanden, de boeken op de planken, de schrijftafel neergezet in de juiste hoek, de schommelstoel naast het balkon, zelfs een kostbare Tiffany-lamp op het tafeltje. En de belofte: 'Ik zal mij hier rustiger voelen, dat zal je zien!' Je had die, in het begin, ook gehouden. Er waren, in het begin, ogenblikken geweest waarin het mij toescheen de week van geluk opnieuw te beleven. 's Nachts hadden wij elkaar lief met vreugdevolle hartstocht, dan sliepen wij in, samengesmolten in een omhelzing die het tweepersoonsbed te groot deed zijn. Overdag stonden wij onszelf kleine vreugden toe zoals werken aan dezelfde tafel zonder elkaar te storen, samen in het park wandelen, met elkaar afspreken bij de café's in het centrum, het spelletje van de verliefden spelen die vrolijk hun ringen uitwisselen. Op een middag kwam je thuis met een trouwringetje met briljanten voor mij, meteen haastte ik mij een witgouden voor jou te kopen, maar ik vergiste mij in de maat en in plaats van aan de ringvinger moest je hem aan de linkerpink steken waar hij altijd zou blijven, tot mijn vrolijkheid, want je beklaagde je erover en sprak het woord ring (anello) uit als 'agnello' (lammetje): 'Dit kleine lammetje!'

Er kwamen natuurlijk ook tussenpozen van slecht humeur voor. Die waren er bijvoorbeeld wanneer je de correspondentie ophaalde bij het hoofdpostkantoor dat als adres werd gebruikt om de geheimhouding van het huis in het bos te beschermen, en wanneer je bij de brieven uit Athene er één vond die je schuldgevoelens hernieuwde, het gevoel in ballingschap te zijn. Een onverhoopte evenwichtigheid scheen echter de hysterie van de weken, die je in Duitsland, in Zwitserland, in Frankrijk verspild had, vervangen te hebben, en wat je nu deed getuigde van gezond verstand: de kolom met de titel Grieks Verzet die je voor een Romeins dagblad schreef, de verzameling van je gedichten in een boek dat zowel de Griekse als de Italiaanse tekst

bevatte en dat dus ook in Griekenland verspreid kon worden, de stempels om aanplakbiljetjes tegen de Junta te improviseren. Die waren geniaal omdat in Athene het probleem van de aanplakbiljetjes hierin bestond dat men moest kunnen beschikken over één clandestiene drukkerij en de clandestiene drukkerijen waren een luxe die alleen de communisten en de Papandreïsten zich konden veroorloven: met de stempels daarentegen zou het voldoende zijn zich wat papier en een paar stempelkussens te verschaffen om de leuzen die erop gegraveerd waren af te drukken. Onder de leuzen was die welke op het Parthenon aangebracht had moeten worden: *Agonas kata tis tirannias – Agonas dia tin elefteria,* strijd tegen de tirannie – strijd voor de vrijheid. Je had er honderdvijftig besteld, ter grootte van twee sigarettendoosjes, dus gemakkelijk te hanteren, vervolgens had je ze opgeborgen in tassen met een dubbele bodem om die stuk voor stuk toe te vertrouwen aan iemand die naar Athene ging, en drie tassen waren al op de plaats van bestemming aangekomen; vier wachtten in de spiegelkast. Bovendien dronk je heel weinig, tot aan de tijd van het avondeten leste je je dorst uitsluitend met sinaasappelsap: in de loop van een maand waren slechts twee of drie diners geëindigd met dronkenschap. Maar de lichte dronkenschap van het eerste stadium, dat wil zeggen die welke, door de poorten van de welsprekendheid te openen, de vrije loop liet aan je humor. 'Accoord, vanavond ben ik geen geheelonthouder geweest. Maar kan jij je Sokrates voorstellen die met Kriton en Fedon of met Simmias discussieert terwijl hij sinaasappelsap drinkt?' Enig motief voor ongerustheid, de mysterieuze reis die je naar Zweden gemaakt had. 'Ik moet naar Stockholm gaan.' 'Om weer emigranten op te zoeken?!' 'Nee, nee,' 'Waarom moet je dàn naar Stockholm?' 'Wat zeur je! Ben je me aan 't ondervragen?' Je was uit Stockholm teruggekomen met een klein pakje en een envelop die je weggesloten had in een lade van de schrijftafel; vervolgens had je de sleutel in je zak gestopt zonder mij te zeggen waarom. 'Alekos, wat heb je verborgen?' 'Niets.' 'Het zal toch geen trotyl zijn?' 'Trotyl, hoe kòm je erbij?!' Maar die kwestie was me niet bevallen en iedere keer wanneer ik naar de lade keek kreeg ik een gevoel van angst. Over de gewapende strijd sprak je echter niet meer, en evenmin over een terugkeer naar Athene.

Maar al spoedig zou ik bemerken dat al die evenwichtigheid, dat goede humeur een komedie waren om mij te misleiden.

'De kunst wordt geboren uit de armoede en sterft in de rijkdom.' 'Dat is alleen maar in enkele gevallen waar, Alekos: je kunt niet ontkennen dat de beelden van Phidias kunst waren, je kunt niet ontkennen dat de Sixtijnse kapel kunst is, en toch werd noch het een, noch het ander uit armoede geboren. Ze werden in rijkdom geboren.' 'Hou je snavel, jij. Ik heb het niet tegen jou, ik heb het tegen hem.' Wij dineerden met de uitgever die de publikatie van je gedichtenbundel verzorgde en die naar Florence gekomen was om ons de drukproeven te brengen. Ik maakte mij dus bozer dan ik gedaan zou hebben als wij alleen waren geweest. 'Hoe durf je, lomperd!' 'Hou je snavel, zeg ik je nog eens. Wat weet jij van Phidias af, jij die niet eens kan inhaleren als je rookt? Kijk, ze inhaleert niet eens. Wat voor zin heeft het om te roken als je niet inhaleert?' 'Iedereen rookt op zijn eigen manier, ik houd er ook niet van om te inhaleren, en bovendien zie ik niet in wat Phidias met sigaretten en met inhaleren te maken heeft' zei de uitgever verbaasd. Toen, met de duidelijke bedoeling mijn toenemende boosheid af te remmen, begon hij een sigaret te roken zonder te inhaleren. Maar dat diende alleen om die ongerechtvaardigde aanval aan te moedigen. 'Sluiten we een bondgenootschap? Verdedigen we de zwakken? Zij is niet zwak, denk dat maar niet, zij is sterker dan ik. Zij is van ijzer. Ook haar hart is van ijzer! Heb je haar soms ooit zien huilen?' Vreemd, werkelijk vreemd. Iets dergelijks was nog nooit gebeurd. 'En zij is niet alleen niet in staat om te roken, zij is ook niet in staat om de aansteker te gebruiken. Die houdt ze minstens dertig seconden open voordat ze aan het wieltje draait en zo verspilt ze gas. Alles wat zij doet doet zij trouwens slecht. Weet je hoe zij postzegels opplakt? Met de beeltenaar ondersteboven, bijvoorbeeld met het hoofd van Italië ondersteboven. En als je er haar opmerkzaam op maakt haalt zij haar schouders op, antwoordt dat het niets uitmaakt. Zij heeft voor niemand respect, zij. Zij gelooft in niets en in niemand.' Als je gedronken had zou ik gedacht hebben dat de dronkenschap aan het opkomen was. Maar je had slechts een enkel glas gedronken, vanavond interesseerde de wijn je niet. Evenmin was er onenigheid tussen ons. Tot op het moment waarop je begonnen was over de kwestie van de kunst die uit de armoede geboren wordt en in de rijkdom sterft, was je lief en vriendelijk geweest. Je was toch niet bezig krankzinnig te worden? De uitgever scheen zich dat net als ik af te vragen, hoewel de ongelovigheid van eerst begon te veranderen in vijandigheid: 'Men mag zeker wel van ijzer zijn, Alekos, om jouw eigenaardigheden te verdragen. Hart inbegrepen. In haar plaats zou ik al een infarct gekregen hebben.' 'Bondgenootschappen! De bondge-

nootschappen gaan door!' 'Het is geen kwestie van bondgenootschappen, Alekos. Het is...' 'Het is dat je niet weet wie de Sixtijnse kapel beschilderd heeft. Kom op, wie heeft de Sixtijnse kapel beschilderd?' 'Winston Churchill, Alekos.' 'Goed zo. Bravo. En wat was het werkelijke beroep van Winston Churchill?' 'Kampioen korfbalspeler.' 'Uitstekend. En wanneer stierf Winston Churchill?' 'In 1965, op ééneennegentig-jarige leeftijd.' 'Fout, fout! Winston Churchill stierf in 1967 op tachtigjarige leeftijd.' Goed, je mikte nu ook op hem, maar schertsend: gelukkig. Ik kon nu mijn verontwaardigde stilte onderbreken en aan het spel deelnemen. 'Hij heeft gelijk, Alekos. Churchill stierf in vijfenzestig op ééneennegentig-jarige leeftijd.' 'Ik heb gezegd in zevenenzestig, op zijn tachtigste.' 'Nee, Alekos. Het spijt me je te moeten tegenspreken, maar het was werkelijk in vijfenzestig. Op 24 januari 1965. Ik herinner het mij goed omdat ik die dag in Londen was en omdat de daaropvolgende dag mijn zoon geboren werd.' De stem van de uitgever had droog, strijdlustig, geklonken. Juist wat je nodig had om van toon te veranderen: 'Je liegt.' 'Ik lieg niet en iedereen zal je bevestigen dat dat de juiste datum is. Bel het archief van een krant maar op.' 'Ik zal opbellen' zei ik. Toen stond ik op, kwam terug, en: 'Ze hebben zelfs de encyclopedie geraadpleegd. Churchill werd geboren op 30 november 1874 en stierf op 24 januari 1965. Dat is geschiedenis.' 'De archieven vergissen zich. De encyclopedieën vergissen zich. De geschiedenis vergist zich.' 'En jij hangt ons de keel uit!' 'Oh ja? Heel goed.' En, na een handvol geld op tafel te hebben gegooid, liep je het restaurant uit zonder de maaltijd te beëindigen. Zonder ons zelfs maar te groeten.

Ik was er zeker van je in huis te vinden toen ik, om middernacht, thuiskwam. Maar het huis was leeg en in de lade die steeds op slot geweest was en nu wijd open stond, lag alleen nog het pakje. De envelop was verdwenen. Mijn god, bevatte die soms...? Ik deed de kast met de spiegeldeuren open: als de vier tassen met de stempels er nog waren had de argwaan minder reden van bestaan. Maar twee tassen ontbraken en je was dus werkelijk naar Athene gegaan. Met het valse paspoort: de envelop moest een vals paspoort bevat hebben. En het pakje? Wat zat er in het pakje? Ik opende het. Een pruik. Een donkerblonde mannenpruik. Dan was je, misschien, niet naar Athene gegaan. Zou je soms naar Zürich gegaan zijn? Ik belde Nikolaos op: 'Verwacht je hem? Moet hij naar je toe komen?' 'Nee.' 'Is het mogelijk dat hij komt zonder het je gezegd te hebben?' 'Nee, waarom vraag je mij dat?' 'Omdat...' 'Ik vertrek meteen.' En daar kwam hij aan, de volgende ochtend, met zijn witte zakdoekje in het vestzakje en zijn

ogen geduldiger dan ooit. 'In wat voor stemming was hij bij zijn terugkeer van de reis naar Zweden?' 'Uitstekend.' 'Die envelop, wat voor een envelop was dat?' 'Een normale.' 'De grootte van een paspoort?' 'Ongeveer.' 'Ja, dan is hij op dit moment op reis met een Zweeds paspoort op naam van de een of andere mijnheer Bersen of Eriksson.' 'Maar waarom heeft hij het mij niet gezegd?' 'Om dezelfde reden waarom hij toen jullie buiten woonden zweeg over wat hij in elkaar zette: om je te beletten hem tegen te houden. Dat ligt in zijn lijn nietwaar? Ook het feit dat hij je geprovoceerd, beledigd heeft ligt in zijn lijn. Of liever: dat is één van zijn krijgslisten. Als hij je niet beledigd had, zou jij hem niet beledigd hebben. Dan zou hem dus het voorwendsel ontbroken hebben om weg te gaan en er zeker van te zijn niet gevolgd te worden: alleen een ruzie maakt een plotseling vertrek geloofwaardig en heft de noodzaak op het te rechtvaardigen met uitleg of met leugens.' 'Ik had me er rekenschap van moeten geven.' 'Hij zou er evengoed in geslaagd zijn je tot het uiterste te brengen. Hij is een meester in de kunst van het provoceren, en wie weet sinds hoelang hij die komedie al beraamde. In sommige dingen heeft hij een bovenmenselijk geduld.' 'Hij heeft mij zijn vertrouwen geweigerd.' 'Nee, hij heeft zijn redenering toegepast: wie niets weet, spreekt niet. Als wij onwetend zijn van wat hij aan het doen is, kost het ons geen moeite te zwijgen. Als wij het weten, wordt zwijgen een keuze met het risico zich te verraden. En verder is er een andere regel die hij volgt alvorens zich in een onderneming te storten waarin het slecht met hem zou kunnen aflopen: de banden verbreken met de personen van wie hij houdt en die van hem houden. Gewoonlijk verbreekt hij ze op een brute of beledigende manier, denkend dat een bruut behandelde of beledigde persoon minder verdriet heeft wanneer die hoort dat hij in de gevangenis is gezet of is gedood. En het kost hem moeite, geloof me, gisteravond moet hij dan ook erg overstuur geweest zijn. De open lade en de hier gelaten pruik bewijzen het. Ik geloof niet dat hij die hier achtergelaten heeft omdat hij anders zijn snor en zijn wenkbrauwen had moeten bleken. Tja! Laten we hopen dat hij geen bijzonder waagstuk in de zin heeft, de één of andere nieuwe uitdaging die hem schadeloos stelt voor zijn desillusies. Maar wij kunnen ons weinig illusies maken: nu ook de emigranten hem hebben afgewezen, wil hij meer dan ooit aantonen alles alleen te kunnen doen. Ik-heb-niemand-nodig, ik-doe-alles-alleen, zonder-de-communisten, zonder-de-papandreïsten, zonder-onze-lieve-heer. Hij zal nooit veranderen.' 'En wat moeten we dan doen, Nikolaos?' 'We kunnen niets doen. Er blijft ons niets anders over dan wachten. En hopen dat hij terugkomt.'

Je kwam de vierde dag terug. De telefoon rinkelde en: 'Ik ben het! Ik ben hier!' 'Hier wààr?' 'Op het station van Rome! Ik neem de trein en ik kom!' Drie uur later, daar was je. Met een baard van dagen, vuil, verfomfaaid, smeriger dan een bedelaar die drie nachten in een riool heeft geslapen. Maar je glimlach was die van een kind dat een wedstrijd gewonnen heeft of voor een examen geslaagd is. 'Ik ben er geweest, ik ben er geweest! Ik neem een bad en ik vertel je alles!' Toen vulde je de badkuip, dook er met verheerlijkte gilletjes in, en het krankzinnige verhaal kwam eruit: zonder een woord van excuus voor de geschiedenis van Churchill of een uitleg die je beledigingen rechtvaardigde. Je was in Griekenland geweest, natuurlijk. Met je snor, je pijp, je koboloi, herkenbaar tussen duizenden, was je met de eerste ochtendvlucht aangekomen op het vliegveld van Athene en, kalm het Zweedse paspoort van een zekere mijnheer Björn Gustavsson tonend, had je je bij de grenspolitie gemeld. Je rekende op het feit dat de politieagenten soms de passagier aankijken zonder hem te zien of de foto's van de gezochte personen alleen vergelijken met het portret op het paspoort, en dat zij slechts zelden zo nalatig zijn, daar is niets tegen te doen: als er geen keus is moet men op het noodlot vertrouwen, in het goede geluk geloven. Rouge ou noir, les jeux sont faits, rien ne va plus. De politieagent had met een verstrooid gezicht het paspoort doorgebladerd, op de lijst van ongewenste personen de naam Björn Gustavsson gezocht, de foto's van de gezochte personen vergeleken met de foto van Björn Gustavsson, en vervolgens had hij je met een geeuw bedankt: 'Thank you very much.' In de linkerhand hield je de grootste tas, die met de zò diepe dubbele bodem dat er zelfs zevenentwintig stempels ingegaan waren, in de rechterhand hield je de kleinste, met twaalf stempels, en terwijl je naar de douane liep voelde je je allesbehalve opgelucht: bij de douane zouden ze het paspoort opnieuw kunnen controleren, kunnen merken dat de tassen een beetje te zwaar wogen. Maar als iemand aan die dingen denkt bereikt hij nooit iets, nietwaar? Je moest je dus gedragen alsof ze heel licht waren. Je naar de uitgang begeven, je met de douanier onderhouden op de verstrooide toon van wie niets heeft aan te geven, nee mijnheer, geen sigaretten, geen likeur, geen cadeaus, alleen enkele tientallen stempels om aanplakbiljetjes die tegen de Junta gericht zijn te fabriceren, maar dat zeg ik jullie niet en jullie zijn te dom, te lui om ze te vinden. En als ze daarentegen helemaal niet dom, helemaal niet lui zouden zijn? Opnieuw rouge ou noir, les jeux sont faits, rien ne va plus. Het was ook daar goed gegaan, en daar was je in de stad met een groot verlangen om naar het huis met de tuin met sinaasappel- en citroenbomen te ren-

nen, je moeder te omhelzen, maar je had het niet gedaan, dat spreekt, en vierentwintig uur lang was je steeds verborgen gebleven in het huis van een vriend. Daar had je de stempels achtergelaten en vier kameraden ontmoet die je het Volksleger van het Gewapend Verzet noemde. Een naam die je beviel omdat de beginletters het woord Laòs, Volk, vormden. Laikòs, van het volk. Antochì, verzet. Oploforì, gewapend. Stratòs, leger. De stempelteksten waren dan ook allemaal ondertekend met Laòs. 'Maar wat moet je daarmee doen, met een leger van vier soldaten?!' 'Dat zal je zien. Ik heb het in regimenten ingedeeld: Laos 1, Laos 2, Laos 3, Laos 4. Een man per regiment.' 'Je zult nooit ophouden met bluffen, is het niet?' 'Nee.'

De volgende dag had je gebruikt om dat te doen waar je in het diepst van je hart de meeste behoefte aan had: Joannidis vernederen. De manier die je gekozen had was eenvoudig: je op verschillende punten van de stad vertonen met vluchtige en plotselinge verschijningen, zoals de Rode Pimpernel. Je ging een café binnen, je bleef staan op een trottoir, je stapte in een taxi, stapte weer uit, hield je even op in de hal van een hotel, en zodra je die onderdrukte kreet hoorde, 'Panagoulis! Is dat Panagoulis?!?' verdween je, om elders weer te voorschijn te komen, liefst in een afgelegen wijk, verbazing en onzekerheid voedend. Panagoulis is teruggekomen, ze hebben hem gezien op het Plein van de Constitutie. Nee, bij de Technische Hogeschool. Nee, in Kolonaki. Nee, in Kypseli. Nee, in Pagrati. Nee, in de Plaka. Nee, in Piraeus. Nee, in Glyfada. Het is niet mogelijk, ja het is wèl mogelijk, ik heb hem goed opgenomen, hij was het werkelijk met zijn snor en zijn pijp en zijn koboloi, ik heb hem ook gegroet, ik heb hem ook geroepen. Ofwel: ik wilde hem groeten, ik wilde hem roepen, maar toen ik de straat overstak, toen ik even niet had gekeken, was hij er niet meer. Spoedig was het gerucht nieuws geworden en het nieuws had het hoofdkwartier van de ESA bereikt, het ongeluk was dat Joannidis het niet had geloofd. 'En hoe weet jij dat?' 'Ik weet het omdat ik tweemaal heb opgebeld naar de ESA. En ik heb gezegd: "Pas op, Panagoulis is hier, waarschuw de kolonel." En de telefonist van de centrale: "Wij zijn al op de hoogte gebracht, het is niet waar." Kort daarna heb ik opnieuw opgebeld en tegen hem gezegd: "Pas op, het is waar, ìk ben Panagoulis." En weet je wat hij mij geantwoord heeft, de idioot? Hij heeft mij geantwoord: "En ik ben Karamanlis." Toen heb ik een idee gekregen, het idee om hem een onbetwistbaar bewijs te leveren, en ik ben de Akropolis opgegaan, samen met een vriend, ik heb mij laten fotograferen voor het Parthenon met een opengeslagen krant in mijn handen. Zodat de koppen en de datum duidelijk te lezen

zouden zijn, snap je? Als de koppen en de datum niet te lezen waren, zou het een oude kiek lijken. Tenslotte heb ik een afdruk op briefkaartformaat laten maken en die heb ik aan Joannidis gestuurd met deze opdracht: "Van Alexander Panagoulis, die naar Griekenland komt wanneer hij dat wil en wil dat je dat weet."' 'Ik geloof het niet.' 'Ik zweer het je!' En je schoot het bad uit om de afdrukken te pakken die je voor mij had bewaard. Het was zoals je zei. 'En om weer te vertrekken?' 'Hm! dat is moeilijk geweest. Nee, het is een wonder geweest. De instapkaart was door mijn vriend afgehaald, maar nu moest ik opnieuw de paspoortcontrole passeren en ik kan je niet zeggen hoe ik in angst zat. Toen heb ik een stuk of dertig toeristen ontdekt die als groep reisden en ik heb mij tussen hen gemengd. Zij veroorzaakten zo'n verwarring dat de arme politieagent zijn hoofd kwijtraakte. Hij heeft niet eens begrepen wie van ons Björn Gustavsson was. Hij heeft alleen het stempel gezet. Kijk.'

Ik keek, en bijna ging ik door mijn knieën. Niet om het stempel dat werkelijk het stempel van de luchthaven van Athene was, vers van diezelfde dag, maar om het paspoort waarvan je zowel op de heen- als op de terugreis gebruik had gemaakt. Björn Gustavsson was een jongen die evenveel op je leek als een witte pekinees op een zwarte Deense dog lijkt. Hij had een fijnbesneden en baardeloos gezicht, zulke zachte gelaatstrekken dat je hem bij de eerste oogopslag voor een efebe of voor een meisje zou houden, zulk blond haar en zulke lichte ogen dat hij een albino leek. En, alsof dat niet voldoende was, kwam zijn geboortedatum volledig overeen met zijn uiterlijk: achttien jaar. 'Je bent gek, Alekos.' 'Hm... Misschien heb je gelijk. Ik moet de foto verwisselen. Of ik moet mijn snor afscheren.'

Je zou nooit je snor afscheren en je zou nooit de foto verwisselen. Maar je zou een paspoort vinden dat aan een Italiaan toebehoorde die uiterlijk een beetje op jou leek, en de reizen zouden doorgaan, steeds met de proloog van die absurde komedie. Slechts zelden vertrouwde je mij de waarheid toe. Trouw aan de beginselen die Nikolaos mij had uitgelegd, wie-niets-weet-maakt-zich-niet-bezorgd-en-spreekt-niet, tegelijkertijd in de ban van je voorliefde voor samenzweringen, slaagde je er iedere keer als je naar Griekenland vertrok in mij om de tuin te leiden, mij in de één of andere twist te betrekken die het ik-ga-weg rechtvaardigde. En, hoewel ik de truc nu kende, liep ik er iedere keer weer in. 'Je kunt niet eens goed opbellen. Waar is het voor nodig je

vinger ook bij het terugdraaien in het gat van de schijf te houden? De schijf komt in z'n eentje ook terug, is het niet?' 'Schei uit, Alekos. Ik telefoneer zoals het mij goeddunkt.' 'Ik schei niet uit, haal je vinger eruit, je maakt me zenuwachtig.' 'Alekos, wil je mij met rust laten, ja of nee?' 'Goed, ik laat je met rust, ik ga weg.' Ofwel: 'Venetië is een dode pop.' 'Misschien, maar ik houd er toch van.' 'Omdat je geen smaak hebt.' 'Nou, je kunt alles zeggen, behalve dat wie van Venetië houdt geen smaak heeft.' 'En ik zeg het toch. Ruik dit parfum eens: het getuigt van slechte smaak, het stinkt. De stank van een dode pop, daarom houd je van Venetië.' 'Stommeling, lomperd.' 'Stommeling? Lomperd?' 'Ja, en ik voeg er aan toe: je hebt gelijk, ik heb een slechte smaak, ik woon namelijk samen met jou.' 'Vanaf vandaag niet meer, ik ga weg.' Je ging weg en pas de volgende dag begreep ik er opnieuw ingelopen te zijn als een sufferd. En dan, na drie of vier dagen kwam je terug: 'Ik ben het! Hier ben ik! Raad eens waar ik geweest ben!' Ofwel: 'Hallo, alitaki. Ik heb een parfum uit Athene voor je meegebracht. Dat niet stinkt.' Ik voelde mij niet eens meer beledigd. Zolang de reis duurde was de ergernis vervangen door de angst je in gevaar te weten; daarna overwonnen door de opluchting je terug te zien. Ik vroeg mij hoogstens af wat voor zin die Rode Pimpernel-achtige thuisreizen hadden, waar ze toe dienden behalve om je in training te houden, je schermutseling met de dood voort te zetten: contact op te nemen met Laos 1, Laos 2, Laos 3, Laos 4? Om ondernemingen op touw te zetten die prompt niet verwezenlijkt zouden worden? Om te proberen een paar soldaten los te weken van de communisten of van de papandreïsten, om de eenzaamheid te verlichten die je zwaar begon te vallen? Om je niet te vernederen vermeed ik het zelfs je vragen te stellen: ik deed alsof ik geloofde dat het om uiterst nuttige expedities ging waar gedenkwaardige dingen uit voort zouden komen. Toen, op een avond tegen het eind van februari, wij waren thuis en ik las de kranten, viel mijn blik op een bericht uit Athene. Tien regels, meer niet. De afgelopen nacht, meldde het bericht, waren er in een fabriek vier bommen geëxplodeerd, zonder slachtoffers te veroorzaken. Een vijfde daarentegen was ontploft terwijl twee mijnenexperts, een burger en een militair, die aan het demonteren waren. De twee mijnenexperts waren dood. Ter plaatse had de politie de aanplakbiljetjes gevonden van een groep die zich Laos 8 noemde. Ik zocht je ogen. 'Hoe gaat het met je vier regimenten?' 'Het zijn er geen vier meer, het zijn er acht' antwoordde je met een gelukkige glimlach. 'Ik heb Laos 5, Laos 6, Laos 7, Laos 8 aangeworven. Over een paar dagen zal je zien wat er gebeurt!'

'Het is al gebeurd, Alekos. Vannacht.' 'Wat?' 'Vijf bommen. Eén is ontploft terwijl zij probeerden hem te demonteren. Hij heeft een burger en een militair gedood.' 'Waar?' 'In een fabriek.' 'Ik heb daar niets mee te maken.' 'Ja, je hebt er wèl mee te maken. De aanplakbiljetjes van Laos 8 waren erbij.' De glimlach verdween. Je sprong overeind, rukte mij de krant uit handen en: 'Ik moet vertrekken.' 'Vertrekken?! Waarom?' 'Omdat ze mij niet gehoorzaamd hebben, niet gehoorzaamd!' 'Waarin?' 'In alles, in alles! Hij moest daar niet ontploffen, dat moest niet! Stommelingen! Idioten!' 'Alekos, het minste wat kan gebeuren wanneer je bommen plaatst is dat degene die ze gaat demonteren de lucht in vliegt.' 'Ik weet het. Ik moet vertrekken.' 'Alekos, het is niet hun schuld dat die twee mijnenexperts dood zijn. Zes jaar geleden had hetzelfde kunnen gebeuren, ook één van jouw mijnen was niet geëxplodeerd.' 'Ik weet het. Ik moet vertrekken.' 'Het gewapend verzet is een oorlog, Alekos, en tijdens een oorlog schiet men niet met zuurtjes: als jouw aanslag op Papadopoulos gelukt was, wie weet hoeveel mensen er dan mèt hem gedood zouden zijn.' 'Ik weet het. Ik moet vertrekken.' 'Je zult niet vertrekken! Ditmaal zal ik het je beletten!'

Je vertrok niet. Ik hechtte er niet eens gewicht aan: het was een kenmerkende eigenschap van je om precies het tegenovergestelde te doen van wat je aankondigde. Klaarblijkelijk, zei ik bij mijzelf, had het trauma van de twee doden een voorbijgaande crisis bij je veroorzaakt en had je meteen erna begrepen dat het verstandig zou zijn een tijdje uit de buurt van Griekenland te blijven. Je sprak er zelfs niet meer over, toen wij naar Rome gingen was sinds dat gesprek een maand voorbijgegaan, in die tussentijd hadden de drama's plaatsgevonden die wij zullen zien, maar, net aangekomen in Rome, begon je te zeggen dat je naar Milaan moest reizen. De zaak wekte mijn argwaan op, ook omdat je geen aannemelijke reden opgaf om naar Milaan te reizen. 'Kijk me aan, Alekos: Milaan of Athene?' 'Athene, hoe kòm je erbij, wat heeft Athene ermee te maken? En bovendien, om je ervan te overtuigen dat ik naar Milaan ga, hoef je mij alleen maar naar Milaan te vergezellen.' 'Accoord.' 'Vanavond?' 'Vanavond.' 'Bestel de slaapwagen dan maar.' 'De slaapwagen?! En die neem je nooit! En je zegt altijd dat die onveilig is, een valstrik, dat iedereen de sleutels kan stelen van de dienstdoende man en de coupé binnenkomen, dat het vliegtuig beter is?' 'Nee, het vliegtuig niet. Vandaag niet.' Ik besprak de slaapwagen, en in de loop van de dag maakte je de zaak op alle mogelijke manieren bekend: door te telefoneren vanuit de suite met de verborgen microfoontjes, door meerdere malen de portier op te

bellen om je ervan te verzekeren dat de coupé gereserveerd was, om met luide stem te informeren naar de juiste vertrektijd. Toen wij het hotel verlieten was er geen hond die niet met je programma bekend was en, met die publiciteit, kwamen wij op het station, in de trein, in de coupé waar de dienstdoende man de koffers in het rek legt en waar, onverwachts, het doek opgaat voor de komedie. 'Jij wilt niet met mij mee naar Milaan.' 'Wil ik niet mee, Alekos? Maar ik ben toch hier!' 'Je bent hier met een geërgerd gezicht en mensen met een geërgerd gezicht kan ik niet uitstaan.' 'Je vergist je.' 'Ik vergis mij niet en ik ga niet met jou naar Milaan. Ik blijf niet in een coupé met iemand die mij lelijk aankijkt.' 'Luister goed naar me, Alekos: het idee om naar Milaan te gaan is van jou, ik hoef helemaal niet naar Milaan te gaan. Ik heb geen geërgerd gezicht, ik kijk je niet lelijk aan, en jij zoekt ruzie. Sta je soms op het punt om te beweren dat het vanochtend twintig jaar geleden was dat Churchill stierf?' En terwijl ik dat zei begreep ik dat de geschiedenis om met de slaapwagen naar Milaan te reizen een komedie was om mij en degene die je bewegingen controleerde te misleiden. Je had het op touw gezet om naar Athene te vliegen zonder dat ik je volgde en je had mij weer eens een keer voorgelogen, ik was er weer eens een keer op de stomste manier ingelopen. Ik wierp een blik op mijn horloge; het vertrek was over een minuut. Dadelijk zou de stationschef fluiten, de trein zou zich in beweging zetten, en er was geen tijd meer om de koffers uit te laden. Bovendien zou dat de aandacht trekken en je plannen ruïneren. Er was dus werkelijk niets wat ik doen kon, niets. Ik liet mij op de couchettebank neervallen, ik hoorde mijn stem mompelen: 'Dat had je kunnen vermijden.' En toen jouw stem antwoorden: 'Nee, dat kon ik niet.' De stationschef floot. Je schoot de gang in, bereikte de deur, deed die open, stapte uit. De trein zette zich in beweging terwijl je wegglipte onder de overkapping, met gebogen hoofd, zonder om te kijken.

Eén dag, twee dagen, drie dagen: ik dacht dat ik nooit in staat zou zijn je die zoveelste streek te vergeven, en naar het huis in het bos was ik dan ook teruggekeerd alleen om mijn dingen bij elkaar te pakken, een brief voor je achter te laten die uitlegde waarom ik weigerde door te gaan met een dergelijke verhouding. Ik was geen Penelope die, het kleed wevend, op Odysseus wacht, zei de brief, ik was zelf een Odysseus en het feit dat ik ter wille van jou mijn natuur geweld had aangedaan en een Sancho Panza was geworden gaf je niet het recht je dergelijke dingen aan te matigen; Sancho Panza volgt bovendien Don Quichotte, geniet zijn vertrouwen, wordt niet als een koffer achterge-

laten in een trein. Maar toen ik je, vier dagen later, in zo'n toestand zag ging mijn opstandigheid in rook op. Je leek een carnavalsmasker: de helft van je gezicht was paarsrood en de helft wit, bloedeloos. De lijn die de twee kleuren verdeelde liep van het voorhoofd over de neus naar beneden tot de kin en tot in de hals, en terwijl het oog aan de witte kant normaal was, bleek dat aan de rode kant monsterlijk opgezwollen. 'Wat heb je gedaan?!?' Inplaats van te antwoorden pakte je een fles wijn, ontkurkte die en begon te drinken. Zwijgend, met koele vastbeslotenheid, glas na glas. De enige woorden die zo nu en dan uit je mond kwamen waren: 'Het lukt me niet om dronken te worden, het lukt me niet om dronken te worden.' Het lukte je werkelijk niet, je blik bleef helder en je stem duidelijk, je bleef uitstekend op je benen staan. Toen je de fles half leeg had liep je naar het barmeubel waar wij de likeuren bewaarden waar je niet van hield, haalde er alle flessen uit die het bevatte, zette ze op een rijtje op de tafel, begon weer te drinken, nu uit de ene fles dan uit de andere. Je mengde expres, door bij de wodka de whisky, de cognac te schenken, dan het mengsel in te slikken met de snelle beweging van wie een naarsmakend medicijn inneemt, en eindelijk was je dronken in de mate die je wenste. De derde fase, de tijdelijke dood. Maar deze keer leidde die je niet naar de onbegrensde vlaktes van de droom, stortte je niet in het zoete voorgeborchte van de vergetelheid, in de zachte afgronden van het niets. Spoedig kwam je weer bij en het ontwaken was een verscheurend huilen, tranen en snikken verstikten je, afgebroken woorden die in een monotoon refrein door de natte zakdoek filterden: 'Wèg, zeiden ze tegen mij, wèg! Wèg! Ga wèg, wèg!' 'Wie zei dat tegen je, wie?' 'Zij. Wèg zeiden ze tegen mij, wèg! Wèg! Ga wèg, wèg!' Ik had er de hele nacht voor nodig om te begrijpen wat er in Athene gebeurd was waar, na de vijf bommen en de dood van de twee mijnenexperts, niemand meer de moed had om je te benaderen of toestond dat jij hen benaderde. Slechts twee hadden geaccepteerd je op het strand te ontmoeten, maar niet om te luisteren naar wat jij zeggen wilde, maar om je mee te delen dat dit een afscheid was: voor jouw soort strijd hadden ze geen belangstelling, zodat zij besloten hadden zich bij een partij aan te sluiten en dat zouden ze doen. Veel geluk en goeiendag. Toen vroeg ik je waar je geslapen had en, de paarsrode kant van je gezicht aanwijzend, antwoordde je: 'Waar de bedelaars en de zwerfhonden slapen.' Vervolgens vertrouwde je mij toe dat je, na tevergeefs een onderkomen te hebben gezocht om uit te rusten, tegen zonsopgang was teruggekeerd naar het strand. Je was op je zij gaan liggen, met de helft van je gezicht rustend op een kussen van zand, de helft blootge-

steld aan de opkomende zon, en meteen was je onwel geworden. Je was zo, buiten bewustzijn, blijven liggen, tot vroeg in de middag toen je je ogen geopend had om je omringd te zien door een troep jongetjes die zich vermaakten met je te knijpen en je met water te besprenkelen. 'Hij is dood, hij is dood!' Zonder te reageren, daar had je de kracht niet voor, was je opgestaan en had, lopend, het vliegveld bereikt. 'Ik voelde een wang en een ooglid steken, in deze tijd van het jaar brandt de zon bijna even erg als in de zomer, en ik was bang dat het te zien zou zijn. Maar er was niets van te zien. Het is pas later rood geworden, in de trein.' Ik verzorgde je door de zon verbrandde plekken met zalf, probeerde je te troosten: 'Bij de volgende reis, Alekos...' Je onderbrak mij: 'Er zal geen volgende reis zijn. Vanaf heden ben ik werkelijk in ballingschap. En dat is maar beter want de bommen, de ontploffingen, de wapens, daar geloof ik niet meer aan. Iedere idioot kan een trekker overhalen, een lont doen ontbranden, twee mijnenexperts vermoorden en zelfs een tiran. En dan? Wat verandert er? Als er een tiran dood is maakt men een nieuwe, en dikwijls zijn de toekomstige tirannen juist degenen die geschoten hebben. Nee, het is niet door lijken te zaaien dat men de wereld iets draaglijker maakt. Het is door middel van de ideeën! De echte bommen zijn de ideeën! Oh, Theòs! Theòs mou! Wat heb ik veel jaren verknoeid! Het is tijd dat ik ga nadenken. Het ongeluk is dat ik moe ben. Verdomd moe.'

Het was de eerste maal dat je tegen mij zei: de echte bommen zijn de ideeën, iedere idioot kan een trekker overhalen of een lont doen ontbranden, of twee mijnenexperts vermoorden en zelfs een tiran. Ik keek je stomverbaasd aan. Wanneer was je begonnen dat te begrijpen, wat had de veer doen terugspringen van een conclusie die zo strijdig was met je persoonlijkheid? Was het de dood van de twee mijnenexperts geweest, was het 't trauma geweest afgewezen te worden door je kleine leger, of was door die episodes een zaad ontkiemd dat altijd op de achtergrond van je geweten geslapen had? Wat een overwinning als je werkelijk zou gaan nadenken, gestalte zou geven aan de intuïties die je tot op heden slechts had uitgedrukt door middel van korte uitspraken of gedichten! Wat een gave als je erin zou slagen de waarheden onder ogen te zien die nooit onder ogen gezien worden omdat het ons niet goed uitkomt of omdat de moed ertoe ons ontbreekt, of omdat een blinddoek voor onze ogen, de blinddoek opgelegd door de intellectuele dictaturen, ons belet ze te zien! Bijvoorbeeld de redenen waarom je alleen was en bij wat je ook zou doen alleen bleef. En de redenen waarom dat iets goeds was in plaats van een kwaad. Een

verdriet en een inspanning, dat wel, maar iets goeds: de enige menselijke manier om te strijden, om in de vrijheid te geloven, om de wereld een klein beetje schoner, een klein beetje intelligenter, een klein beetje draaglijker te maken. Want de wereld is geen abstracte opvatting: de wereld dat ben ik, dat ben jij, dat is hij. En als ik niet verander, als jij niet verandert, als hij niet verandert, afzonderlijk, individueel, op eigen initiatief, verandert er niets en blijven wij slaven. De kwestie is dat je had toegegeven vermoeid te zijn. En dat je vermoeid was, daarvan had ik mij al rekenschap gegeven. Als ik de geschiedenis van de laatste weken in omgekeerde volgorde doorliep, kon ik zelfs de episode aanwijzen waarna mij dat duidelijk was gebleken. Die episode vertel ik je nu.

In het begin van de lente, dus lang voordat de tragische reis naar Athene elke hoop om zin aan je ballingschap te geven doofde, was het huis in het bos ontdekt. Wij hadden het bemerkt doordat een groep jongens in spijkerbroeken, die van de ochtend tot zonsondergang bij het hek naast de bushalte bleven staan, ons opviel. Het waren vreemde jongens. In de eerste plaats omdat het, wanneer je naar hen keek, leek alsof ze werkelijk op de bus stonden te wachten, maar wanneer de bus aankwam er niet in stapten; verder omdat je hen vanuit de verte levendig zag discussiëren maar ze, wanneer je hen naderde, verstomden. Alsof zij ons niet wilden laten horen welke taal zij spraken. Hun aantal varieerde van drie tot vijf, twee ervan ontbraken echter nooit en dat waren de twee die aan hun riem een gesp met een hakenkruis droegen. Italianen of Grieken? Natuurlijk hadden wij ook de mogelijkheid overwogen dat het alleen maar lanterfanters waren die elkaar graag op dat punt ontmoetten, of dat de twee met het hakenkruis in de villa woonden, maar niet éénmaal hadden wij hen voorbij het hek verrast, en tenslotte waren wij gedwongen te erkennen dat inderdaad jij de reden van hun aanwezigheid was. Waren zij gezonden door iemand die er belang bij had iedere beweging van je te kennen om je reisjes naar het vaderland te controleren of door iemand die er zich op voorbereidde je te ontvoeren, te doden? De eerste week wilde je hen aanspreken, vervolgens had je je bedacht, met de overweging dat wij geen initiatieven konden nemen als zij ons niet met daden of woorden lastig vielen; integendeel, het zou verstandig zijn te doen alsof wij hen niet opgemerkt hadden. De enige oorlogshandeling waaraan je, zowel bij het uitgaan als bij het thuiskomen, toegaf was om je pijp

vast te houden als een zwaard: door die vast te houden bij de kop. ‘Weet je wat voor een wapen dit is? Als iemand je aanvalt hoef je alleen maar in zijn oog te steken.’ ‘En als je het oog mist?’ Dat blijft hetzelfde, overal waar je raakt maak je een gat. Als het mondstuk maar lang is natuurlijk en niet gebogen.’ En oh wee als ik antwoordde dat het beter zou zijn een revolver te hebben, dat ik een revolver zou kopen, dat ik die in mijn tasje zou houden. ‘Geen wapens! Ik verbied het je!’ Je vertrouwen in het krijgsgebruik van de pijp met het lange en niet gebogen mondstuk was zo onbegrensd dat hij je doof maakte voor elke twijfel van mij; overigens zou ik je nooit met een revolver in de hand zien. Jij die doorging voor een pleger van bomaanslagen, iemand met een voorliefde voor explosieven en wapens, overvallen-op-kazernes, gewapend-verzet, had van wapens een fysieke afkeer. Je wist niet eens hoe je ze moest gebruiken, je was zelfs niet in staat op de goede manier een jachtgeweer te hanteren: je hield de kolf laag, legde er je wang niet tegenaan, en miste altijd het doel. Zelfs wanneer het een slapende vogel was op een tak op twee meter afstand. Dan troostte je je door te zeggen: ‘Als ik die terugzie, dan leg ik hem neer met een tik van mijn pijp!’

En laten we terugkeren naar de jongens in spijkerbroek. De lente gleed vol luwe dagen naar de zomer, toen de stilzwijgende vervolging van de groep bij het hek eindigde en in plaats daarvan een andere ontsproot: geraffineerder en wreder. Elke nacht, zodra wij de lampen uitdeden en gingen slapen, brak door het raam met het smeedijzeren balkon een rond schijnsel binnen en viel op ons als een steen. Op welke manier zij erin slaagden het zo nauwkeurig in de kamer te richten zouden wij nooit begrijpen. In het park turend zagen wij namelijk heel goed dat de elektrische lantaarn ver weg was, achter de dennebomen die langs de omringende muur stonden: om ons raam te treffen moest het licht dus langs tientallen bomen een doorgang vinden die vrij was van stammen en takken. Hoe dan ook, hij slaagde daar perfect in, en ondanks de hindernis van de blinden kwelde het schijnsel ons onophoudelijk: soms langzaam over de wanden of over het plafond of over het bed draaiend, soms zenuwachtig van boven naar beneden en van rechts naar links schietend, kruistekens makend, soms boosaardig zig-zag flitsend om ons, warm, ongrijpbaar, in de ogen te stoten. En dat was het ogenblik waarop je je hoofd kwijtraakte. Die ongrijpbare warmte op de ogen verdroeg je werkelijk niet, en prompt rende je naar het raam om de blinden open te gooien, vloog het balkon op en schreeuwde lafaards-kom-te-voorschijn-uit-het-donker-lafaards, als-jullie-niet-te-voorschijn-komen-kom-ik-naar-be-

neden-om-jullie-te-zoeken. En het spreekt vanzelf dat je nooit naar beneden ging: je wist heel goed dat ze dat juist wilden, je tot het uiterste brengen om je naar beneden te laten komen en je in hun macht te hebben, en dan te zeggen dat jij het geweest was die hen had aangevallen. Die keer echter niet. Op hetzelfde moment waarop het schijnsel ons op de ogen viel, zag ik je het bed uitschieten, je broek en schoenen aantrekken en, voordat ik er mij rekenschap van gaf, was je al op het balkon om met een donderende stem te roepen 'Ik kom!', toen rende je naar de deur. Ik was maar net op tijd om je te bereiken, de sleutel uit het slot te trekken, er bezit van te nemen, en daar probeerde je met alle onstuimigheid van je woede om mijn hand te openen, de greep van mijn vingers te verminderen, de duim, dan de wijsvinger, dan de middelvinger vast te pakken, maar hoe meer moeite je doet des te meer knijp ik ze dicht, dan grijp je mijn pols en draait die ruw om, je buigt mijn arm en het lijkt alsof je die uit het lid wil trekken, je werpt mij op de grond en je valt mèt mij, terwijl ik mij moeizaam verdedig want ik kan mij maar met één arm, één hand teweerstellen, maar ik verdedig mij en aanvaard de strijd. Een dove, stomme, gemene strijd, een worsteling van slangen die in elkaar kronkelen om elkaar te wurgen, beide vastbesloten om niet toe te geven, en die elkaar intussen slagen toebrengen, elkaar pijn doen zonder dat er een woord uit hun mond komt, het enige geluid is het hijgen in ademnood, een soort gereutel, en plotseling verscheurt een stoot mijn buik. Een felle pijn. De sleutel is in jouw handen. Mijn stem verbreekt de stilte om te zeggen wat je niet weet: 'Het kind.'

Je verstijfde alsof je door een geweerschot midden in het voorhoofd getroffen was. Je bleef mij een paar seconden met wijdopengesperde ogen en open mond aanstaren. Toen riep je uit: 'Oh, Theòs! Theòs mou! Oh, God! Mijn God!' Toen stond je op en, het schijnsel dat genadeloos op en om ons bleef draaien en flitsen vergetend, zelfs mij vergetend die op de grond lag met die stekende pijn in mijn buik, die nu ondraaglijk was en verhevigd als door duizend messen, barstte je los in zo'n vreugdevolle razernij dat je buiten jezelf geraakt leek. Je lachte, huilde, maakte sprongen, danste, klapte in je handen. Je bemerkte niet eens iets van de pijn die ik leed, het was dan ook niet om die te verlichten dat je mij tenslotte voorzichtig optilde, mij met tederheid op bed legde; je liet je hoofd tegen mijn lichaam rusten, murmelde dàg kind, anker der ankers, keten der ketenen, vreugde der vreugden, wijn van alle wijnen, jij weet niet wie ik ben, ik ben jij, je weet niet wie jij bent, jij bent mij, je bent het leven dat niet sterft. Het leven, het leven, het leven. I zoì, i zoì, i zoì. Vlucht uit het donker,

kind, vlucht snel en dan zullen we vèr weg gaan, naar een plaats waar zij ons niet kunnen vinden, waar wij kunnen spelen. Niet meer lijden, niet meer vechten. Die krankzinnige, lieflijke, verrukkelijke, verscheurende monoloog, terwijl de messteken in aantal en in hevigheid toenamen, en de wroeging het je niet eerder gezegd te hebben mij stom maakte, het berouw niet eerder begrepen te hebben dat een kind de enige rivaal van je noodlot zou zijn. Want als ik het eerder begrepen had zou het niet nodig geweest zijn mij tegen de deur te werpen en de sleutel eruit te halen en dat beestachtige gevecht aan te binden, die vreselijke schop te krijgen die het dodelijk had gewond. Over het feit dat de stoot het dodelijk gewond had bestond geen twijfel, de symptomen kondigden zich al onmiskenbaar aan: geen enkel wonder, daar was ik zeker van, zou het bewegingloze schepsel dat binnen in mij begraven was weer tot leven kunnen wekken. Nochtans zweeg ik, niet in staat je nutteloze geluk weg te vegen: het was beter je enkele uren de illusie te laten, dacht ik, en in die tussentijd onbeweeglijk te blijven liggen, krachten te verzamelen om mij naar een dokter te slepen. Dat deed ik en in de ochtend, ervoor oppassend je niet wakker te maken, maakte ik mij zachtjes van je los, ging de bevestiging aanhoren van wat ik al wist. Maar ik had een berekening gemaakt zonder er rekening mee te houden dat het veel erger was het je later te zeggen omdat je er op een veel heviger manier door geschokt zou zijn: het schuldcomplex vernieuwend waardoor je iedere keer als je dacht aan de stervelingen die je liefgehad en verloren had gekweld werd. Je vader, je broer Georgios, Polikarpo Georgazis. 'Ik ben de dood. Ik draag de dood met mij mee en deel die uit' mompelde je toen je mij en dat onbeweeglijke vormeloze pakje zag. Toen verdween je vier dagen lang en de avond waarop ik je terugzag had ik moeite je te herkennen. Met donkere kringen onder de ogen, een baard van dagen, een overhemd besmeurd met lippenstift, een naar alcohol stinkende adem, liep je te wankelen en je leek de karikatuur van een rampzalige die vier dagen en vier nachten heeft doorgebracht met zwelgen in mateloze braspartijen. God weet waar, God weet met wie. En zonder uitleg te geven, zonder zelfs te vragen hoe ik het maakte, viel je neer op de schommelstoel, begon een onsamenhangende klacht over de vermoeidheid die je lichaam en je ziel uitholde, ik-ben-oud, ik-ben-al-oud, kijk-ik-heb-grijze-haren, ik-heb-ook-jicht, en-een-leverkwaal-en-hoest.

De grijze haren waren een zilverkleurig plukje haar dat je al in Boiati had, de jicht was een lichte en voorbijgaande reumatiek, de leveraandoening een duidelijk gevolg van het drinken, de hoest een

duidelijk gevolg van het roken. Maar op dat ogenblik dacht je werkelijk dat je oud was. Want je voelde je verslagen door het bestaan.

En toch zette je je aan het denken. Soms moeizaam, andere keren naïef, door misschien met een zekere gemakzucht denkbeelden die verdiept moesten worden terzijde te schuiven, of door waarheden als koeien te presenteren alsof het geheel nieuwe ontdekkingen waren, in sommige gevallen zelfs principes herhalend die vijfhonderd jaar geleden uitgesproken waren en van een individualistisch anarchisme getuigden dat door Nenni vanachter zijn dubbele brilleglazen meteen bespeurd was, maar je zette je aan het denken: verrukkelijk vrij van de schema's van de intellectuele dictaturen die vooral in die jaren verblindden en verstomden. Je las, je schreef. Terugkerend in huis of in het hotel, verraste ik je bijna altijd terwijl je aan het lezen of aan het schrijven was. Briefjes, blaadjes, notities die je vervolgens voor mij vertaalde of mij voorlas met de trots van een jongen die in de klas een mooi opstel heeft gemaakt. Luister-naar-wat-ik-vandaag-heb-gedaan, luister-naar-wat-ik-vandaag-heb-besloten, ik-lees-het-je-voor-hier-is-het. 'Dit is het tijdperk van de *ismes*. Communisme, kapitalisme, marxisme, historicisme, progressisme, socialisme, deviationisme, corporativisme, syndicalisme, fascisme: en niemand merkt dat elk *isme* rijmt op fanatisme. Dit is het tijdperk van de *anti's:* anticommunist, antikapitalist, antimarxist, antihistoricist, antiprogressist, antisocialist, antideviationist, anticorporativist, antisyndicalist, antifascist: en niemand merkt dat elke *ist* rijmt met fascist. Niemand zegt dat het echte fascisme bestaat uit het uit principe, uit driftige opwelling *anti*-zijn, dat wil zeggen: het à priori ontkennen dat er in elke denkrichting iets waars is of iets dat te gebruiken is om het ware te zoeken. Het is door zich in het dogma op te sluiten, in de blinde zekerheid de absolute waarheid te hebben veroverd, of dat nu het dogma van de maagdelijkheid van Maria of het dogma van de dictatuur van het proletariaat of het dogma van Orde en Wet is, dat men de zin, de betekenis zelfs van de vrijheid verliest: het enige niet te herroepen en onaanvechtbare begrip. Het woord vrijheid heeft dan ook geen synoniemen, het heeft alleen toevoegsels of bijvoeglijke naamwoorden: individuele, collectieve, persoonlijke, morele, fysieke, natuurlijke, godsdienstige, politieke, burgerlijke, commerciële, juridische, sociale, artistieke vrijheid, vrijheid van meningsuiting, van opinie, van godsdienstuitoefening, van pers, van staking, van het woord, van het

geloof, van geweten. In laatste instantie is dit het enige *isme,* dat wil zeggen het enige toelaatbare fanatisme: omdat zonder de vrijheid een mens geen mens is en de gedachte geen gedachte.' 'Bravo!' 'Bevalt het je? Bevalt het je werkelijk? Luister dan naar deze andere want deze andere is belangrijker, het gaat over rechts en links, over de vervloekte intellectuelen die mij met hun valse linksheid werkelijk de keel uithangen.' Je zwaaide met een blad vol krabbels, doorhalingen, en je begon opnieuw te declameren.

'Veel intellectuelen denken dat intellectueel zijn betekent ideologieën uitspreken, of die bewerken, die manipuleren, en er vervolgens een verbintenis mee aangaan om het leven volgens formules en absolute waarheden te vertolken. Dit alles zonder zich om de werkelijkheid te bekommeren, die van de mens, van zichzelf, dat wil zeggen zonder te willen toegeven dat zijzelf niet uitsluitend uit hersens bestaan: zij hebben ook een hart of iets dat op een hart lijkt, en een darmkanaal en een sluitspier, dus gevoelens en behoeften waaraan het intellect vreemd is, die door het intellect niet te controleren zijn. Deze intellectuelen zijn niet intelligent, zij zijn dom, en goed beschouwd zijn zij zelfs geen intellectuelen, maar priesters van een ideologie. Met de botheid van de priesters erkennen zij niet dat, eenmaal in de echt verbonden met de ideologie, en erger nog als zij met de ideologie verbonden zijn door een huwelijk dat overspel en scheiding uitsluit, zij niet meer vrij zijn om te denken. Want men buigt dan alles om naar die oplossing, men oordeelt alles volgens die schema's: aan de ene kant de hel en aan de andere kant het paradijs, aan de ene kant het geoorloofde en aan de andere kant het ongeoorloofde. Derhalve worden zij, om consequent te zijn, inconsequent of zelfs oneerlijk. Neem de linkse intellectueel, de intellectueel die op het ogenblik in de mode is, of liever de intellectueel die de mode volgt uit gemakzucht of uit angst of door gebrek aan fantasie: hij zal altijd klaar staan om rechtse dictaturen te veroordelen, zo vriendelijk is hij wel, maar nooit of bijna nooit linkse dictaturen. De eerste ontleedt, bestudeert, bestrijdt hij met boeken en met manifesten: de tweede verzwijgt of verontschuldigt hij of becritiseert ze hoogstens met verlegenheid en vreesachtigheid. In sommige gevallen zelfs door zijn toevlucht te nemen tot Machiavelli: het-doel-heiligt-de-middelen. Wèlk doel? Dat van een maatschappij uitgedacht volgens abstracte principes, mathematische berekeningen, twee plus twee is vier, these en antithese is gelijk aan synthese, zonder er dus rekening mee te houden dat in de moderne wiskunde twee plus twee niet noodzakelijkerwijs vier is maar misschien wel zesendertig, of zonder er rekening mee te houden dat in de

meest vooruitstrevende filosofie de these en de antithese hetzelfde zijn, dat de materie en de antimaterie twee aspecten zijn van dezelfde realiteit? Het is dank zij hun berekeningen, dat wil zeggen door het lugubere fanatisme van de ideologieën, door de illusie of liever de aanmatigende veronderstelling dat het Goede en het Mooie aan één kant liggen, dat een volkerenmoord of een moord of een misbruik als onwettig worden beschouwd als zij rechts gepleegd worden, en als wettig of tenminste te rechtvaardigen als zij links gepleegd worden. Conclusie: de grote kwaal van onze tijd heet ideologie en de dragers van zijn besmetting zijn de stomme intellectuelen: de lekepriesters die niet bereid zijn toe te geven dat het leven (dat wat zij Geschiedenis noemen) er zelf voor zorgt hun mentale masturbaties terug te brengen tot de juiste proporties en dus de kunstmatigheid van het dogma aan te tonen. Zijn kwetsbaarheid, zijn gebrek aan werkelijkheidszin. Als dat niet zo was, waarom zouden dan de communistische regimes laagheden identiek aan die van de kapitalistische regimes herhalen? Waarom zouden zij anders dezelfde Joannidissen, dezelfde Hazizikissen, dezelfde Theofilojannakossen, dezelfde Zakarakissen hebben als de fascistische regimes? En waarom zouden zij anders elkaar onderling bestrijden, gesteund door gevoelens en behoeften als vaderlandsliefde en egoïstisch nationalisme? Het wordt tijd de kwaal aan te klagen, zonder vrees, zonder verlegenheid, zonder angst. En om dat te doen moeten wij niet stil blijven staan bij Marx en bij de marxisten, wij moeten minstens tweeduizend jaar teruggaan, terugkeren tot de christelijke ideologie. Die is het die de onnatuurlijke scheiding heeft ingesteld, aan de ene kant het geoorloofde en aan de andere kant het ongeoorloofde, aan de ene kant het Paradijs en aan de andere kant de Hel. Vandaag doen de heersers over onze hersens, de theologen van links, niet anders dan de fouten van die leermeesters herhalen: haal het kruis van de vlag af, zet er de hamer en de sikkel op, en je zal zien dat het precies hetzelfde blijft: een lap die wappert met de gebruikelijke privileges, de gebruikelijke ambities, de gebruikelijke oplichterijen.' Dan: 'Bevalt het je? Bevalt het je werkelijk? Weet je, het zijn maar aantekeningen. Jammer dat ik ze niet eerder gemaakt heb, in Boiati. Tja! Jammer dat ik ze niet in Boiati gemaakt heb. De kwestie is dat het je in de gevangenis niet lukt om na te denken. Je hebt al de tijd en toch lukt het je niet om na te denken, het is al veel als je een paar gedichten uitschreeuwt.'

Je studeerde. Proudhon bijvoorbeeld, wiens libertijnse socialisme, afkerig van geweld, goed in je onderzoek paste. En dan Plato, hoewel ik niet begreep wat je in Plato zocht, en verder schrijvers als Albert

Camus die je Camìs noemde omdat in het Grieks de 'u' als 'i' wordt uitgesproken: het lukte dan ook niet je Camus goed te laten uitspreken. 'Camus!' 'Camìs!' Je was dol op Camus-Camìs want in je late jeugdjaren had je toevallig de tekst van zijn pennestrijd met Sartre gelezen. 'Een idealist die zich weet op te stellen tegen het Messianisme van de absolute principes' zei je van Camus-Camìs. En, er liefst iets van jezelf inlassend, een zin of een vergelijking of een redenering, er de vorm van veranderend zoals het jou het beste paste, citeerde je er dikwijls de passages uit die jouw stellingname samenvatten. 'Luister naar deze: "De georganiseerde godsdiensten voldoen niet aan de behoeften van de moderne mens, de godsdienstige pantomimes hebben in ons tijdperk geen zin, of zij nu uit de kerken komen, of zich in de nieuwe of pseudo-nieuwe kledij van het marxisme presenteren." Luister nu naar deze: "Een intelligent mens kan geen ideologie aanvaarden die hem geheel overlevert aan de Geschiedenis, die hem als een passief onderwerp daarvan beschouwt. Het is schandelijk om over mensen te spreken in termen van historische opgaven, het is gevaarlijk. Want na het met boeken gezegd te hebben, zegt men het met de politie: en stelt vast hoe laat ik wel of niet naar bed moet gaan, hoe laat ik wel of niet een fles wijn mag drinken, en zet mij tenslotte in de rij op het Rode Plein om mij op het Heilige Graf van Lenin te laten knielen. Nee, men kan niet alles rechtvaardigen in naam van de logica en van de Geschiedenis. Het is niet de logica die de Geschiedenis maakt!"' 'Dat zegt Camus niet, Alekos. Hij zegt: de Geschiedenis is niet alles. En verder spreekt hij helemaal niet over een fles wijn en over het Heilige Graf van Lenin!' 'Wat doet dat ertoe? Ik vul hem aan, ik vervolmaak hem.' Soms schreef je daarentegen de passages over met de nauwgezetheid van een schrijver die het Nieuwe Testament copieert op met miniaturen versierde perkamentvellen, en citeerde ze mij waarheidsgetrouw: 'Men moet heden twee vragen formuleren. Aanvaardt u het of niet om, direct of indirect, gedood te worden of het voorwerp van geweld te zijn? Voelt u er voor of niet om, direct of indirect, te doden of geweld aan te doen? Zij die op beide vragen antwoorden hebben automatisch verplichtingen aangegaan in een serie consequenties waaruit een nieuwe manier zal ontstaan om het probleem van de strijd onder ogen te zien.' En ook: 'Aangezien de mens geheel aan de Geschiedenis is overgeleverd, kan hij zich niet meer wenden tot dat deel van zichzelf dat even echt is als het deel dat aan de Geschiedenis is verbonden, en wij leven daardoor in verschrikking. Om aan de verschrikking te ontkomen is het noodzakelijk alles te overwegen en te handelen volgens onze overweging. Het lot staat

op het spel van miljoenen Europeanen die de geweldplegingen en de leugens zat zijn en, teleurgesteld in hun grootste verwachtingen, afkeer voelen bij de gedachte hun gelijken te moeten doden, ook al is het om hen te overtuigen, of bij de gedachte om overtuigd te worden door hetzelfde systeem.' Dit waren de bladzijden waarop je een bevestiging van je ommekeer scheen te zoeken: niet meer te geloven in bommen, in explosies, in wapens, in met bloed gevoerde strijd.

En toch was deze ommekeer zo duidelijk dat ik er zelfs mee opgehouden was mij af te vragen of hij uit een zaad dat begraven had gelegen in de ondergrond van je onderbewustzijn ontsproot, òf het gevolg was van een behoefte aan vrede waarvan het verloren kind het ontstekingsmechanisme was geweest. Nooit liet je iets blijken van spijt, van heimwee naar stoutmoedige ondernemingen, onmogelijke uitdagingen. Alles wat je deed leek nu het toppunt van verstand en van verstandigheid: deelnemen aan besprekingen en politieke bijeenkomsten, onder de emigranten de dichtbundel verspreiden die inmiddels uitgegeven was, naar Brussel gaan om de vertegenwoordigers van de Europese Gemeenschap te ontmoeten. Zelfs je nieuwe monomanie was zo vreedzaam als men zich maar kon voorstellen: die bestond er eenvoudig uit van de Italiaanse radio de noodzakelijke zendtijd te krijgen om een veertiendaags programma uit te zenden dat door Griekenland opgevangen kon worden. Dergelijke programma's bestonden al in Frankrijk, in Engeland, in Duitsland, maar slecht hoorbaar door de afstand; de Italiaanse radio daarentegen had een golflengte die in staat was het hele gebied tussen de Ionische en de Egeïsche Zee te bereiken. Daarom ging je steeds naar Rome om het uit te leggen aan de ministers, aan de staatssecretarissen, aan de partijleiders: vasthoudend, geduldig, hardnekkig, vastbesloten je niet te laten ontmoedigen door de onverschilligheid, de schijnheiligheid, het jezuïtisme van het wij-zullen-zien, wij-zullen-proberen, wij-zullen-er-over-nadenken. En ook toen het duidelijk was dat je helemaal niets zou bereiken, dat de onverschilligheid, de schijnheiligheid, het jezuïtisme als altijd zouden triomferen, veranderde je gedrag niet. 'Jammer' zei je. 'Weer een bittere teleurstelling, weer een prijs die betaald moet worden.' Dat was nu je uitverkoren zin geworden. En elke keer als ik die hoorde geloofde ik mijn oren niet want, en dit is de merkwaardigste bijzonderheid, de verleidingen om de oude weg weer op te gaan klonken rondom je òp als het gezang van de sirenen die Odysseus aanriepen tussen Skylla en Charybdis. 'Odysseus, Odysseus! Kom, oh dappere Odysseus! Luister naar ons, zoon van Laertes, landt!' In Europa gingen de Palestijnen ermee door overal slachtingen

aan te richten; in Duitsland was stadsterrorisme aan de orde van de dag; in Italië groeide de filosofie van het geweld van minuut tot minuut. Ontvoeringen, afpersingen, schietpartijen, moorden waren niet meer het exclusieve erfgoed van rechts: zij vormden nu ook een lugubere mode van uiterst links en er was niet veel voor nodig om te begrijpen dat deze, in plaats van uit te sterven, zou gisten en toenemen om een gewoonte te worden. En als dergelijke sirenen de touwen zouden losmaken waarmee Odysseus zich aan de grote mast van zijn schip had vastgebonden? En als Odysseus aan de roep gehoor zou geven om zijn ommekeer, zijn nieuwe strijd tegen de windmolens te vergeten? Een wilde schreeuw antwoordde mij: 'Je hebt niets van mij begrepen, niets!! Hoe durf je te insinueren dat ik iets gemeen zou hebben met die misdienaren van het fanatisme, die bureaucraten van het terrorisme, die onverantwoordelijken die in 't rond schieten als John Wayne op het gemakkelijke gebied van de democratie, democratie ook al is het een slechte, democratie ook al is ze ziek, die sekteleden die niet de martelingen en de executiepelotons van een dictatuur riskeren? Ik, ik ben geen terrorist! Dat ben ik nooit geweest! Ik, ik geloof in de democratie! Ik, ik strijd tegen de tirannen, ben je dat vergeten?! Ik verbied je, verbied je, mij te verwarren met die ellendelingen die bloed laten vloeien om de ideologische schema's van hun abstracties toe te passen! Die in 't rood geklede fascisten, die klote-revolutionairen!' En de term klote-revolutionairen zou vanaf die dag één van je uitverkoren leuzen worden. Om de lafheid en de zwakheid van de democratieën die toegeven te veroordelen, zou je verliefd worden op de leuze: 'Dit is geen vrijheid, het is een vrijheidsfiësta.' En op een avond waarop Rome één en al wanorde was, kapotgeslagen etalages, geplunderde winkels, in brand gestoken auto's, kwam ik te weten waarom je naast Proudhon en Camus ook Plato had. Je opende hem namelijk bij een gemerkte bladzijde en, trillend van overtuiging, begon je te declameren: 'Wanneer een volk verteerd door de dorst naar vrijheid als leiders onbezonnen schenkers heeft die het volk ervan inschenken zoveel als het wil, tot zij het dronken maken, dan gebeurt het dat wanneer de regeerders de pretenties van de steeds veeleisender onderdanen weerstaan, zij tot zondaren worden verklaard en ervan beschuldigd de vrijheid te willen afnemen. En dan gebeurt het ook dat degene die zich gedisciplineerd toont tegenover zijn meerderen wordt uitgemaakt voor een man zonder karakter, een knecht, dat de bevreesd geworden vader ermee eindigt zijn zonen te behandelen als zijn gelijken, dat de zoon vrees noch eerbied meer heeft voor zijn ouders, dat de meester de scholieren niet durft te

berispen en hen vleit, zodat die de draak met hem steken en dezelfde rechten en dezelfde achting opeisen als de ouderen. En de ouderen geven, om niet te streng te lijken, de jongeren gelijk. De ziel van de burgers wordt dan verdraagzaam tot het uiterste, en overal waar gevallen van onderwerping aan gezag voorkomen, verontwaardigen de meesten zich erover, en aanvaarden het niet gehoorzaam te zijn, en eindigen ermee zich van de geschreven noch van de ongeschreven wetten iets aan te trekken, en hebben noch ontzag noch eerbied meer voor iemand. Temidden van zoveel losbandigheid ontspruit en ontwikkelt zich de plant van het kwaad: de tirannie. Ieder exces pleegt namelijk het tegenovergestelde exces te brengen, zowel bij de jaargetijden als bij de planten als in het lichaam, en met des te meer reden bij de politieke regimes.'

Wat is de gevestigde macht echter bot, de Macht die aan de macht is, die alles en allen gebruikt, en die nooit sterft. Wat is hij blind, doof, onwetend. Juist diezelfde avond kwam die Kissinger, die de weigering om je een visum voor de Verenigde Staten toe te staan had bevestigd, naar Rome voor een officieel bezoek en installeerde zich, geëscorteerd door honderdtien lijfwachten, gezalfd door eerbetoon als een oosterse satraap, grotesker dan ooit, in ons hotel. Vanaf dat ogenblik stond niemand in de hele stad méér onder toezicht dan jij die tegen het geweld preekte en Plato declameerde. Niet alleen waren de kamers die aan de onze grensden bezet door agenten van de FBI, maar hun collega's bespiedden ons onophoudelijk vanuit de halfgeopende vensters van het gebouw er tegenover: niet te miskennen in hun afschuwelijke Hawaïaanse hemden, hun harige poten die bierblikjes omklemden. En alsof dat niet voldoende was, krioelde de hele gang van onze etage van de rechercheurs met een revolver in de broeksriem: die, onder andere, de opdracht hadden onze laden te doorzoeken. Twee maal vonden wij, bij onze terugkeer in de kamer, voorwerpen die verplaatst of opgepakt waren. Misschien maak ik een vergissing door de Macht die aan de macht is voor blind-doof-bot-onwetend uit te maken. De Macht ziet alles, hoort alles, weet alles. En in dit geval wist hij dat jij de werkelijke vijand van het beklagenswaardige personage was, niet de dubbelzinnige barricadebouwers die in de daaropvolgende jaren steeds op onschadelijke en weerloze mensen zouden schieten. Nooit op een fascist.

HOOFDSTUK III

Op een ochtend, het was half juli, ontwaakte je met de aankondiging: 'De Junta staat op het punt te vallen.' Toen vertelde je mij wat je 's nachts gedroomd had en waaruit je de voorspelling kon doen dat de Junta zou vallen. Je bevond je op de bodem van een put vol vissen en zó donker dat de hemel, vanaf de bodem gezien, een ver lichtschijnsel was. Je bevond je daar beneden sinds een niet te berekenen lange tijd, eeuwen en eeuwen misschien, en je wilde maar één ding: ontvluchten naar boven, naar de hemel. Maar de wand van de put was glad, zonder zelfs maar een gat, een uitsteeksel om er tegenop te klimmen, en je kon niet anders doen dan je een wonder toewensen. Plotseling was het wonder gebeurd, aan de wand waren gaten en uitsteeksels verschenen, en je was begonnen naar boven te klimmen. Een vreselijke inspanning want dikwijls gleed je uit, viel weer tussen de vissen en moest opnieuw beginnen. Een ontzettend lange inspanning. Weer eeuwen misschien. Tenslotte had je de rand van de put bereikt waar je je aan vastgreep om op adem te komen en te kijken naar wat daarbuiten was. Er was een kiezelwoestijn. Midden in de woestijn, een berg met een rotsblok balancerend op de top. En plotseling was uit de berg een geraas opgestegen, het doffe geraas dat een lawine aankondigt, het rotsblok was gaan trillen, was voorover gaan hellen, was van de top losgeraakt om naar beneden te rollen: kapot te barsten in heel veel steentjes gelijk aan die welke de woestijn vormden. Een golf van geluk had je overvallen. Die echter kort als een oogwenk was en gevolgd werd door een blinde woede want, op de top van de berg, was onmiddellijk een tweede rotsblok verschenen: precies gelijk aan het eerste, maar stabiel. Het was zijn stabiliteit geweest die je woedend maakte, je de onweerstaanbare behoefte deed voelen het los te wrikken, en op dat moment had je de beweging gemaakt om over de borstwering te klimmen. Maar tevergeefs. Een mysterieuze kracht veranderde je benen in loodblokken, je armen in zwakke uitsteeksels. Je had nòg eens en nòg eens geprobeerd: het had er slechts toe gediend je te ontmoedigen, je daar op de rand van de put te laten. Je leed vreselijk, ook omdat je begreep dat het nieuwe rotsblok losgewrikt moest worden, als jij het niet los zou wrikken zou het nooit lostrillen, zou het nooit losraken om naar beneden te rollen, kapot te barsten als het

eerste, en hoelang dat lijden geduurd had herinnerde je je niet. In de droom had het ontzettend lang geleken. De jaargetijden rijpten, de warmte wisselde de koude af, de koude de warmte, de zon de regen, de regen de zon, en jij bleef daar vastgeklampt, je halve lichaam buiten de put, je halve lichaam in de put, en je ogen vastgehecht aan het rotsblok. Je meende je echter te herinneren dat het in 't begin van de droom zomer was en dat daarna tweemaal de sneeuw was gevallen, tweemaal de zwaluwen voorbijgevlogen waren. De zwaluwen vlogen juist weer voorbij, toen je besloten had iets te proberen, niet alleen maar te kijken. En je had een hand uitgestrekt om een steen te grijpen, die naar het rotsblok te werpen om het zijn evenwicht te doen verliezen. Een gevaarlijke daad, daar gaf je je rekenschap van, want sinds lang had je begrepen dat de gaten en de uitsteeksels van de wand verdwenen waren: als je zou vallen zou je nooit meer naar boven kunnen klimmen. Toch moest je het proberen, dat wist je ook, en je naar buiten buigend had je een steen opgeraapt. Je had hem opgeheven om te werpen. Maar op hetzelfde ogenblik waarop je je gereed maakte hem te werpen was er uit de richting van het rotsblok een verschrikkelijke wind opgestoken. En die was met meedogenloos geweld op je ingeraasd en had je losgerukt van de rand van de put. En je was weer naar beneden gestort, daar beneden op de bodem tussen de vissen, voor altijd.

'Wat een afschuwelijke droom, Alekos.' 'Ja, afschuwelijk. Het lukt mij niet die te vergeten.' 'En toch zou een droom die de val van de Junta aankondigt niet afschuwelijk moeten zijn.' 'Nee, maar hij kondigde niet alleen de val van de Junta aan. Degene die mij weer in de put deed storten en voor altijd was niet de Junta: het was degene die de Junta zal erven.' 'Oh, houd op! Je zult in geen enkele put vallen. Je droomt die dingen omdat je er overdag aan denkt: de dromen die wij in onze slaap hebben zijn alleen maar verwarde reflexen van de gedachten die wij hebben wanneer wij wakker zijn. De wetenschap toont aan dat...' 'De wetenschap bestaat niet, de wetenschap is een mening. En hij toont helemaal niets aan, zeker niet het leven en de dood.' Geen enkele discussie daarentegen over de betekenis die je aan de rest hechtte: de berg vertegenwoordigde de Macht, de eeuwige macht die dreigend domineert zonder een mogelijkheid tot vluchten te laten, en het rotsblok balancerend op de berg vertegenwoordigt het regime waarvan de Macht zich bedient totdat hij besluit het af te stoten, het te vervangen door één dat hem onder de gewijzigde omstandigheden beter dient. Dictatuur, democratie, revolutie: allemaal rotsblokken balancerend op de berg. En, welbeschouwd, hetzelfde rotsblok, dezelf-

de vervloeking die de mensen met zich meedragen vanaf de dag waarop zij zich in een stam verenigden. Maar als het gevallen en tot kiezel vergruisde rotsblok de Junta was, wie was dan degene die op zijn plaats verschenen was? Waarom hield die je vastgekleefd op de rand van de put, je halve lichaam buiten en je halve lichaam binnen, je belettend over de rand te klimmen? Dàt, ja, dat wilde ik weten. 'Maar het rotsblok dat de plaats van de Junta inneemt, wie is dat?' 'Bedoel je of die een naam heeft, of die een gezicht heeft? Jazeker heeft hij dat.' 'Zeg het me.' 'Nee, hij zal zich trouwens gauw genoeg doen kennen.' 'Gauw?' 'Ja, het is nu een kwestie van dagen, misschien van uren.' En vierentwintig uur later had de staatsgreep op Cyprus plaats, de poging om Makarios te vermoorden, de Turkse invasie op het eiland; een week later riep de Junta de politieke leiders die Papadopoulos buiten spel had gezet bijeen en delegeerde aan hen de verantwoordelijkheid om een regering te vormen die het land moest behoeden voor een oorlog met Turkije. Maar je was er niet enthousiast over. Je beperkte je ertoe te mompelen: 'Het rotsblok is van de berg losgeraakt, het rotsblok blijft op de berg. Wanneer vertrek je naar Athene?' 'Wanneer ìk vertrek, of wanneer wíj vertrekken?' 'Wanneer jij vertrekt, ik ga niet mee.' 'Waarom? Ik begrijp het niet.' 'Je zult het begrijpen wanneer je een stemmetje zult horen dat je begroet met: beste, allerliefste vriendin, wat een genoegen u te ontmoeten, ik lees altijd uw boeken, uw artikelen, ik ben een bewonderaar van u, een collega van u, weet u, ik schrijf ook.'

Ik vertrok zonder jou. En al was het geen begrijpen, ik begon iets te vermoeden zodra ik uitstapte op de luchthaven van Athene waar ik onmiddellijk werd aangehouden, in een hokje werd gestopt. Allen passeerden nu, op datzelfde ogenblik passeerde Theodorakis, die uit Parijs kwam, maar mijn naam stond op de zwarte lijst en voordat ze die doorstreepten moest er heel wat gebeuren. De ene politieagent scheen ervóór te zijn, een andere ertegen, om het eens te worden maakten zij ruzie met elkaar en wisten niet wie mijn inreis zou moeten goedkeuren: de nieuwe minister van Binnenlandse Zaken of de ESA? De nacht tevoren was Karamanlis teruggekeerd uit ballingschap en was als eerste minister beëdigd, de regering bestond nu uit burgerautoriteiten die voor het merendeel door de dictatuur vervolgd waren. Gizikis was echter nog steeds president van de Republiek, Joannidis hield de controle over het leger en over de ESA, geen enkele vertegenwoordiger van het regime was gearresteerd, en de politieke gevangenen bleven in de gevangenis: van wèlke kant je de zaken ook beschouwde, het oordeel gleed tussen de raadsels van een dubbelzin-

nige komedie. Dat zeiden allen trouwens, dat niets duidelijk was, dat niets zeker was behalve de bijzonderheid dat de Junta niet gevallen was: hij was afgetreden. En niet uit eigen vrije wil, maar op last van de Amerikanen die natuurlijk afkerig waren van een oorlog tussen Griekenland en Turkije, dat wil zeggen tussen twee bij de NAVO aangesloten landen. Maar niet altijd is een aftredend regime een dood regime, en als het aftreedt met behoud van de sleutelposities, dat wil zeggen het presidentschap en het leger en de politie, dan kan het zelfs de macht terugnemen in de loop van één nacht. De toestand kon dus opnieuw en plotseling veranderen. Dat hing van Joannidis af. Het was voor niemand een geheim dat hij pas toegegeven had toen de ambassadeur van de Verenigde Staten melding had gemaakt van het ultimatum van Washington, en hoe dan ook schreeuwend dat het verraad was, de CIA ervan beschuldigend hem de vergissing van de staatsgreep op Cyprus te hebben ingeblazen, sissend ze-hebben-mij-te-pakken-gehad, ik-ben-onnozel-geweest. Maar nu beschouwde hij zich helemaal niet als overwonnen, hij deed niet anders dan toespelingen maken op de troepen waarmee hij zijn eer zou verdedigen, op de tanks waarmee hij op de beledigingen zou reageren, en de mensen waren bang. Nu het enthousiasme van het eerste ogenblik voorbij was, bleven de meesten binnenshuis om te voorkomen dat zij zich zouden compromitteren, en niemand sprak over vrijheid: hoogstens over een zweem van vrijheid. Zelfs Karamanlis zelf, altijd knorrig of slechtgehumeurd, zag eruit alsof hij het ergste verwachtte. De enige persoon die geen vrees of bezorgdheid scheen te kennen was de minister van Defensie Evangelis Tossitsas Averoff. Degene die mij nu begroette met een stemmetje als een fluit: beste, allerliefste vriendin, wat een genoegen u te ontmoeten, ik lees altijd uw boeken, uw artikelen, ik ben een bewonderaar van u, een collega van u, weet u, ik schrijf ook!'

Hij stond op de drempel van mijn kamer, geëscorteerd door een officier van de Marine, en zijn handen omsloten de mijne als de helften van een schelp die door geen enkel mes geopend kunnen worden. En toch zacht, alsof er geen botten in zaten. Ik observeerde hem nieuwsgierig. Vanonder de boogvormige wenkbrauwen drongen zijn zwarte en ronde ogen in de mijne als de ogen van een hypnotiseur, maar toch onrustig en zo glibberig dat ze twee in de olie gedompelde olijven leken. Onder de met grijs doorstreepte snor glimlachte de mond, dwaas, omdat hij de vorm had van een tandeloze mond en daarente-

gen vol tanden was, met de extase van de verliefde die àl te lang ver van zijn schone gebleven is en zich eindelijk opmaakt haar in een bed te beminnen. Een rol die noch bij zijn uiterlijk noch bij zijn leeftijd paste: het was een mannetje van omstreeks zestig jaar, met smalle en afhangende schouders, brede heupen en een dikke buik; een grote, kromme neus, gebocheld bij de wortel, beheerste een gezicht dat al evenzeer verschoond was van verleidingen. Het voorhoofd was echter bijzonder hoog, intelligent, dat hij intelligent was voelde men al veel eerder dan dat men het verstandelijk begreep. En als hij niet intelligent was, dan was hij sluw met de sluwheid die zich niet van de intelligentie onderscheidt. Bovendien was hij hard. Ook dat voelde men. En terwijl men het voelde verbaasde men zich erover en zei bij zichzelf dat niets in een dergelijk uiterlijk en in een dergelijk gedrag de gedachte aan hardheid kon rechtvaardigen en toch bestond de hardheid: verborgen tussen de plooien van een vettige slapheid. Ik bevrijdde mijn handen uit de helften van de schelp die zich voor een ogenblik enigszins geopend had: 'Komt u binnen, excellentie, gaat u zitten.' Hij kwam binnen, stuurde de officier weg met een kort gezaghebbend gebaar, ging in de fauteuil zitten, en het menuet van complimenten begon weer. 'Excellentie, maar ik verwachtte niet dat u zich de moeite zou geven om hier naar toe te komen. Ik had naar u toe moeten komen.' 'Beste, allerliefste vriendin! Een cavalier staat niet toe dat een dame de moeite neemt naar hem toe te gaan. En nog wel een dame die zo fascinerend, zo lieftallig, zo bekend is! Als ik niet gekomen was zou ik een ongemanierdheid begaan hebben grenzend aan de meest onvergeeflijke lompheid. Verstaat u mijn Italiaans?' Hij sprak een uitstekend Italiaans, foutloos en accentloos. 'Uw Italiaans is onberispelijk, excellentie, zowel wat de woordkeuze als wat de uitspraak betreft. Zelfs Panagoulis spreekt het niet zo goed als u.' Ik had je naam expres laten vallen, om te zien hoe hij reageerde, maar hij reageerde helemaal niet, alsof hij het niet gehoord had. 'Beste, allerliefste! Ik leerde het Italiaans in Italië, weet u? Toen ik krijgsgevangene was in Rimini.' 'Rimini? Ook Zakarakis was krijgsgevangene in Rimini.' 'Zakarakis wíe?' 'De directeur van Boiati, de gevangenis van Panagoulis.' Opnieuw ging hij er niet op in. 'Rimini, Rome, een mooie tijd. Wij leerden allemaal de Italiaanse taal in die jaren.' 'Zakarakis niet. A propos, excellentie, wat gebeurt er met de verschillende Zakarakissen, Theofilojannakossen, Hazizikissen? Of zou ik u allereerst naar Joannidis moeten vragen? Dat vraagt iedereen zich af. Als de Junta niet meer aan de macht is, vraagt men zich af, waarom blijft Joannidis dan aan het hoofd van de ESA?' Hij zuchtte. Hij ging twee

keer verzitten op de fauteuil. Hij sloot zijn ogen, opende ze weer, stortte zich tenslotte in een hartstochtelijke inleiding. Alvorens op de delicate vraag te antwoorden moest hij mij enkele gebeurtenissen vertellen die aan de zaak vooraf gingen, zei hij, gebeurtenissen waarmee niemand bekend was: te veel mensen dachten dat de oorzaak van de verandering Cyprus was, de domme staatsgreep op Cyprus. 'Nee, nee, beste vriendin! Nee, dat was alleen het begin. Wat de militairen ertoe bewogen heeft de regering van het land te verlaten was de ontdekking van het feit dat de catastrofe uit Bulgarije gekomen zou zijn.' 'Uit Bulgarije?!?' 'Ja, beste vriendin, ja: van de communisten. Altijd het pootje van de communisten. Want wat hebben de Bulgaarse communisten gedaan zodra wij ons op Cyprus in moeilijkheden bevonden met Turkije? Zij hebben tienduizenden manschappen samengetrokken bij de grens. En vijfhonderd Russische gevechtsvliegtuigen, ik zeg vijfhonderd, zijn op de Bulgaarse militaire vliegvelden aangekomen. En tweeduizend Russische technici, ik zeg tweeduizend, zijn via Roemenië Bulgarije binnengekomen. En de militairen van de Junta zijn in paniek geraakt. Een paniek die zesendertig uur geduurd heeft. De zesendertig meest wanhopige uren van hun leven omdat... nou ja, omdat het patriotten zijn. Of men het leuk vindt of niet dat te erkennen, het zijn echte patriotten. Patriotten met een hoofdletter. Met inbegrip van Joannidis, Joannidis in de eerste plaats. En Gizikis heeft zijn hoofden van de Generale Staf bijeengeroepen, heeft tegen hen gezegd: 'Het vaderland is verloren, heren, om het te redden kunnen wij slechts het bevel overdragen aan de burgerautoriteiten.' Toen heeft hij ons geroepen...'

Hij praatte, praatte, en een mysterieus gevoel van onbehagen ergerde mij evenals de spijt dat ik hem te spreken gevraagd had. Waarom had ik hem te spreken gevraagd? Wie had mij op het idee gebracht? Jij niet. Je had zijn naam nooit uitgesproken, nooit een toespeling gemaakt op de bijzonderheid dat het stemmetje van beste-allerliefste-vriendin het zijne was. Wie dan wel? Oh ja, Kanellopoulos, de vroegere eerste minister die in de nacht van de staatsgreep gearresteerd was en die vandaag de plaats van Karamanlis had moeten innemen. Ik kende Kanellopoulos, ik had hem leren kennen in de dagen toen je je paspoort aanvroeg, en uit de ontmoeting was een echte vriendschap ontstaan. Ik hield van zijn ascetische, vermoeide gezicht, zijn gratie van oude, teleurgestelde gentleman, ik bewonderde zijn moed, zijn cultuur van groot liberaal, en zodra ik uit het hokje van de luchthaven kwam had ik mij naar hem toegehaast om hem terug te zien. Wij hadden lang gesproken, zonder terughoudendheid,

maar over de kwestie van het onverwachte terugroepen van Karamanlis had hij met grote verlegenheid heengepraat, daar-kan-ik-niet-op-antwoorden, dat-wil-ik-niet, dat-argument-moet-ik-vermijden. En plotseling: 'Vraagt u het aan Averoff. Ondervraagt u Averoff.' Ik had Averoff opgebeld en hij had aangeboden naar mijn hotel te komen. Het was, hoe dan ook, een vreemde kwestie. Kon het mogelijk zijn dat hij het rotsblok op de top van de berg was? Ondanks het handige geklets over de Bulgaren en de nog handiger lofrede van de Junta, de bijna onbeschaamde moeite die hij zich gaf om hen vrij te pleiten, ontbrak er een schakel in de keten van klaarheden. Een schakel die misschien voor het grijpen lag, en die ik toch niet kon ontdekken. Precies als wanneer wij een bril zoeken die wij op onze neus hebben. Ik moest die vinden. Ik moest aandachtiger luisteren naar wat hij aan het zeggen was. 'En laat mij nu uitleggen, beste vriendin, op welke wijze Gizikis en zijn hoofden van de Generale Staf zich tegenover ons gedragen hebben: als echte heren. Trouwens, tegenover mij hebben zij zich altijd als echte heren gedragen. U weet natuurlijk dat ik betrokken was bij de mislukte opstand van de Marine, de afgelopen zomer, en dat zij mij arresteerden. Welnu, zij krenkten mij geen haar. Bijzonder correct. Ja, ik stel het op prijs het te onderstrepen: bijzonder correct. En gisteren... Denkt u zich eens in, beste, wij kwamen één voor één binnendruppelen en Gizikis ontving ons staande, beleefd, joviaal, nodigde ons vervolgens uit te gaan zitten en bood ons jus d'orange of koffie aan. Toen wij er allemaal waren ging hij ook zitten en heeft met grote eenvoud verklaard dat het vaderland op het punt stond om in de beslissende tragedie te geraken, om het vaderland te redden had de gehele Junta besloten af te zien van elk gezag dat geen militair gezag was. Daarna heeft hij zijn chefs van de Generale Staf geroepen en één voor één hebben zij hetzelfde herhaald. Men is overgegaan tot de discussie. Men heeft gesproken over de verantwoordelijkheid. En toen is Gizikis' houding bewonderenswaardig geweest. Rechtschapen, menselijk, bewonderenswaardig. Hij heeft zich aangeboden als zondebok. Ik begrijp dat het einde van het regime een zondebok vereist, zei hij, en daar bied ik mij dus voor aan. Ik wilde geen president van de Republiek worden, heren, maar ik heb geaccepteerd het te worden en het is rechtvaardig dat ik betaal. Nou ja, onnodig eraan toe te voegen dat dit voorstel helemaal niet in overweging genomen hoefde te worden, dat men zich integendeel moest inzetten om volksrepresailles, tuchtmaatregelen, te vermijden. En in die zin hebben wij ons ingezet. Tenslotte hebben wij het doorslaggevende argument onder ogen gezien: de keuze van de regeringsforma-

teur. De meesten wilden Kanellopoulos. Maar ik wilde Karamanlis.' 'Waarom Karamanlis en niet uzelf, excellentie?' De glimlach verscheen weer: 'Heel eenvoudig, beste vriendin, heel eenvoudig! Omdat ik geen afstand deed van het ministerie van Defensie! Oh, op dat punt ben ik altijd categorisch geweest! Ca-te-go-risch!' 'En u heeft gewonnen.' 'Ja, beste vriendin, ja. Wanneer ik iets verlang bereik ik het. En wanneer ik twee dingen verlang, bereik ik er twee.'

Het ministerie van Defensie, het leger! Dàt was de schakel die aan de keten ontbrak. Wat zei jij in verband met het leger? Dit: 'Wie in Griekenland het bevel voert over het leger, voert het bevel over Griekenland.' Ik zocht de zwarte, ronde ogen, de twee in de olie gedompelde olijven: 'Excellentie, wie voert op dit ogenblik het bevel over Griekenland?' De twee olijven werden hard en het fluitstemmetje werd ijskoud: 'Wat denkt u ervan, beste vriendin?' 'Een uur geleden dacht ik Joannidis, excellentie.' 'Beste vriendin! De man aan wie de kolonel gehoorzaamt ben ìk. De man die het bevel voert over het leger ben ìk.' 'En wie in Griekenland het bevel voert over het leger, voert het bevel over Griekenland. Nietwaar, excellentie?' 'Wie zegt dat?' 'Panagoulis.' Hij stond plotseling op. 'Het was werkelijk een genoegen u te ontmoeten, een exquis genoegen. Jammer dat ik nu moet gaan.' Hij liep naar de deur, reikte mij de weke handen, sloot opnieuw mijn rechterhand tussen de helften van de schelp. 'Ik hoop spoedig ook onze vriend te ontmoeten, zegt u hem dat. A propos, wanneer keert hij terug?' En zonder het antwoord af te wachten verwijderde hij zich, elk restje twijfel bij mij wegvegend. Slechts twee dagen later begon die twijfel mijn geest weer te ondermijnen. De politieke gevangenen begonnen de gevangenissen te verlaten, de mensen toonden zich opnieuw verheugd, de zweem van vrijheid nam langzamerhand de contouren van een vrijheid aan: en als ik mij vergist had?

Je glimlachte spottend: 'De rotsblokken op de top van de berg zijn niet noodzakelijkerwijs kwaadaardig, en als de gevangenissen niet leeg liepen door het vrijlaten van de politieke gevangenen wat voor zin zou het dan hebben om over vrijheid te spreken? Hij, hij zou zich nooit als een tiran gedragen: hij is intelligent. Weet je hoe hij Kanellopoulos uitgeschakeld heeft? Op een bepaald moment van de bijeenkomst met de jus d'orange en de koffie heeft hij een pauze voorgesteld om na te denken en hij is met de andere politici naar buiten gegaan. Vervolgens, met het excuus dat hij naar de wc moest, is hij in het paleis van

de president gebleven. Gaat-u-maar-vast-wij-zien-elkaar-straks. Hij is weer naar het bureau van Gizikis gegaan en samen met hem had hij Karamanlis in Parijs opgebeld. Vertrek-onmiddellijk-kom-de-regering-samenstellen. Toen de anderen terugkwamen met het resultaat van hun nadenken, had Karamanlis de opdracht al aanvaard en was onderweg naar Athene met het vliegtuig van Giscard d'Estaing. Een meesterstuk. En m'n kop eraf als dit meesterstuk niet door Averoff was voorbereid al vóórdat de Junta aftrad.' 'Hoe dan ook, hij heeft gezegd dat hij hoopt je spoedig te ontmoeten.' 'Die ellendeling.' 'En verder heeft hij mij gevraagd wanneer je teruggaat. Wanneer ga je terug?' In plaats van te antwoorden ging je ditmaal naar het raam en wees mij een paar aan dat voor het café tegenover het hotel zat: een jongeman in spijkerbroek en een vrouw. Zij een jaar of dertig, elegant, aantrekkelijk. Weelderige boezem en asblond haar. 'Wie zijn dat, Alekos?' 'Ik weet het niet. Hem heb ik nooit gezien. Haar wel. Ook gisteren, in Genève.' De dag na mijn vertrek naar Athene was je naar Genève gegaan om de vergadering over Cyprus bij te wonen. 'In Genève?' 'Ja, minstens een paar maal. En de eerste keer heb ik haar niet herkend. Ik voelde een soort onrust en verder niet. De tweede keer daarentegen...' 'Herkend?' 'Ja, van Stockholm. Waar ik ook heenging, in Stockholm, verscheen zij. In het begin lette ik er niet op, ik dacht dat zij een Zweedse mythomane was. Maar vervolgens moest ik tot de overtuiging komen dat zij noch een mythomane was noch Zweeds.' 'Waarom?' 'Omdat zij geen Zweeds spreekt.' Ik nam haar opnieuw vol twijfels op. 'Ben je er zeker van?' 'Heel zeker. Bovendien houdt zij van pruiken. In Stockholm was zij blond zoals hier, maar in Genève was zij kastanjebruin. Daardoor had ik haar de eerste keer niet herkend.' 'Denk nog eens goed na, Alekos. Misschien was die vrouw van Genève niet dezelfde die nu daar op het terras zit. Misschien lijkt zij er alleen maar op. Van veraf kan je het slecht beoordelen.' 'Ik beoordeel haar niet van veraf: zij zat in mijn vliegtuig. Zij heeft mijn vliegtuig genomen. Ik heb alle tijd gehad om haar goed op te nemen.' 'En heeft zij het gemerkt?' 'Ik hoop van niet. Ga van het raam weg, ik wil niet dat zij het nu merkt.' Ik ging van het raam weg. 'En de jongeman?' 'Nooit gezien. Maar ik ben er zeker van dat hij niet telt. Zíj is het die telt, zíj is het die mij volgt. En heel behendig. Het is een beroepsspionne op hoog niveau, werkelijk een heel handige.' 'Spionne voor wie?' 'Dat weet ik niet. Om dat te weten te komen moet ik haar grijpen, en om haar te grijpen moet ik haar nog een beetje laten begaan. Zij zou voor wie dan ook kunnen werken: voor de KYP, voor de SID. En als ze mij volgt voor de SID is het om de KYP een

dienst te bewijzen. Dat de Italiaanse geheime dienst en de Griekse geheime dienst elkaar diensten bewijzen, weet iedereen.' 'Alekos, maar de KYP gehoorzaamde de Junta!' 'En nu gehoorzaamt die de nieuwe regering. De geheime diensten staan altijd ter beschikking van de Macht, zij veranderen niet als er een regime of een politiek beleid verandert. Om het gezicht te redden stellen zij soms andere mensen aan, of liever, een andere leiding, maar dat is alsof je dezelfde hand een nieuwe handschoen aantrekt die gelijk is aan de oude. En ik geloof zelfs niet dat Averoff zich de moeite heeft gegeven om de KYP een nieuwe handschoen aan te trekken.' 'Ja maar om welke reden zou de KYP je nu nog moeten schaduwen of aan de SID moeten vragen je te schaduwen?! Een man met jouw verleden, met...' 'Mijn verleden interesseert sommige mensen niet. Mijn heden interesseert hen, of liever, mijn toekomst.' De toekomst. Jouw toekomst. Daar was de vraag die mij voortdurend bezighield sinds de Junta gevallen was. Wat zou je nu met je toekomst, met je leven, doen? Ik zocht je ogen: 'Dus, Alekos, wanneer ga je terug?' Maar opnieuw omzeilde je het argument, wijzend op de vrouw en de jongen in spijkerbroek. 'Hm! Ik wed dat die twee het ook zouden willen weten. Ik wed zelfs dat hun bazen het erg prettig zouden vinden als ik naar Griekenland terugging in een doodkist.' En voor de tweede maal had je niet geantwoord.

De volgende dag ging het net zo. En ook de dag erna, en de dag daarna. Eén voor één gingen allen terug: politici, actrices, studenten, schrijvers, niet zelden leugenaars die in het buitenland waren geweest alleen om hun hachje te redden of om de gemakkelijke komedie van de politiek-vervolgde te spelen. 'Ik ben een slachtoffer van de Junta, wèg met de Junta!' Ontvangen als helden en heldinnen door luidruchtige, bezwete menigten, misschien wel dezelfde mensen die jou de deur voor je neus hadden dichtgegooid, stapten zij uit op de luchthaven van Athene en, de gebalde vuist heffend, schreeuwend leve-het-volk-leve-de-vrijheid, haastten zij zich om de basis voor een parlementaire carrière te leggen. Liberalen, socialisten, antifascisten van het opportunisme. En jij zweeg en verroerde je niet. Bejubeld als een krijger uit de oudheid, een Agamemnon die van de vestingheuvel van Troje terugkeert, liet Papandreou de pers weten dat hij over zee in het vaderland zou terugkeren en in Patras van boord zou gaan om op te trekken naar de hoofdstad met een optocht van auto's en bussen, een woud van rode vlaggen. 'Andreas – leve-Andreas.' En jij zweeg en verroerde je niet. Terwijl mijn verbijstering toenam. Zou je soms talmen omdat je je niet wilde voegen bij de terugkeer van de honden die blaffen wanneer het gevaar voorbij is, bij de jakhalzen die vet

worden door andermans lijden? Zou je land, vrij van de dictatuur, je minder interesseren, zou, kortom, de gedachte een normaal bestaan tegemoet te gaan je met verveling vervullen? Het is het drama van veel strijders, dacht ik, wanneer de oorlog voorbij is kunnen zij niet aan de vrede wennen. En zinnen waaraan ik nooit waarde had gehecht klonken mij nu weer in de oren om die theorie te ondersteunen. 'Hoe goed begrijp ik Guevara! Ook ik zou, liever dan mij op Cuba te ergeren, naar Bolivia gegaan zijn om daar te sterven!' Ofwel: 'Vanochtend heb ik een Griek ontmoet die werkelijk strijdt, een trotzkist. Jammer dat hij partijlid is en dat wij niet samen kunnen werken. Hij zei tegen me: mijn beste, als de Junta valt zullen wij tweeën werkloos worden en een baard krijgen van verveling!' In Italië kreeg je nog geen baard van verveling: de jongens met het hakenkruis aan hun riem waren er, de blondines met de pruiken, de verdenking dat iemand het prettig zou vinden om je naar het vaderland terug te zien keren in een doodkist. De mysterieuze vervolging ging namelijk door, ernstiger geworden door een niet te verwaarlozen episode. Na de reportage over de 23ste juli te hebben afgeleverd, waren wij naar Zürich gegaan, en terwijl wij in een restaurant dicht bij het huis van Nikolaos dineerden: 'Oh nee! En toch heb ik haar in het vliegtuig niet gezien.' 'Alekos, je wilt me toch niet zeggen dat zij hier is?' 'Ja, ze is er wèl. Achter je. Draai je niet om.' 'Alleen of in gezelschap?' 'Alleen'. 'En welke kleur heeft zij deze keer?' 'Zwart, zij heeft zwart haar.' 'Wat zullen we doen?' 'Een proef. Wij gaan weg en gaan een ander restaurant binnen. Als zij ons daar ook volgt...' Het diner werd onderbroken en op een opvallende manier waren wij weggegaan en hadden een eethuisje met tuin aan het andere uiteinde van de stad bereikt. En na een paar minuten, daar was zij en keek naar binnen met een gezicht alsof zij iemand zocht, keek ons een ogenblik aan alsof zij verstrooid was, ging vervolgens weg met een gezicht van iemand die bij zichzelf zegt: 'Jammer, hij is er niet.' 'Laten wij haar achterna gaan, Alekos, laten we haar aanspreken.' 'En met welk voorwendsel? Het is geen misdaad om van pruik te verwisselen en om zich in dezelfde steden te bevinden.' 'En in dezelfde straten, in dezelfde restaurants. Als jij haar niet wilt aanspreken, laten wij ons dan tot de politie wenden.' 'Bravo! En wat zou je tegen de politie zeggen? Er is een blonde, nee een zwarte, nee een donkerblonde vrouw die altijd opdaagt waar wij zijn? Zonder er nog rekening mee te houden dat de geheime diensten juist gebruik maken van de politie. Wij zullen haar d'r gang laten gaan. Ik wil werkelijk graag het genoegen smaken om haar op heterdaad te betrappen.' Ja, misschien was dat het wat je

ervan weerhield om terug te keren naar Griekenland, concludeerde ik tenslotte. De obscure aantrekkingskracht van het besef dat je in het buitenland meer gevaar liep dan in het vaderland, de vrees je te vervelen in het normale leven en bij het applaus dat zeker ook jou ten deel zou vallen.

Maar onverwachts, op een avond: 'Ik heb een besluit genomen. Ik ga op 13 augustus terug, ik ga terug op de verjaardag van mijn aanslag op Papadopoulos.' 'Dat was het dus waar je op wachtte!' 'Niet precies, hoewel het idee om bij een paar mensen het geheugen op te frissen mij nogal amuseert. En met een paar mensen bedoel ik niet alleen de Joannidissen en de Averoffs. Ik bedoel ook de vrienden van de andere kant, degenen die nooit iets hebben gedaan.' 'Alekos, wat betekent niet-precies?' 'Dat betekent... Herinner je je dat je mij vroeg of ik de voorkeur gaf aan Garibaldi of aan Cavour?' 'Ja, en jij antwoordde mij dat je de voorkeur gaf aan Cavour.' 'Dat wil zeggen de politiek. Nou ja, nu ik over een paar dingen heb nagedacht, over rechts en over links en over de mensen, ben ik er niet zo zeker van dat ik van die politiek houd. En terugkeren naar Griekenland betekent terugkeren in die politiek.' Vervolgens, op een bruuske manier van onderwerp veranderend, alsof het je hinderde erover te spreken, zei je dat het meest urgente trouwens een ander probleem was. Namelijk om de 13de augustus te halen.

Om de 13de augustus te halen was het nodig enkele voorzorgsmaatregelen te nemen. En de eerste voorzorgsmaatregel was om je verre te houden van de plaatsen waarvan de mysterieuze achtervolgers die zoveel belang stelden in je bewegingen wisten dat zij daar jacht op je konden maken: het huis in het bos, het huis in Toscane, zelfs de stad Rome. Wij besloten dus een paar dagen aan zee door te brengen, ons zó wat rust gunnend, wat privacy, en wij kozen het eiland Ischia waar een bevriende hoteleigenaar ons logies zou geven ook al zouden wij onverwachts aankomen. 'Het is belangrijk om het niet te zeggen, geen kamers te reserveren, bijna zonder koffers te reizen. Niemand zal het merken, niemand zal ons vinden.' Maar vierentwintig uur later had zij ons al teruggevonden. Vooropgesteld dat zij ons ooit uit het oog verloren had. Met haar quasi verstrooide gezicht, haar weelderige boezem, haar asblonde, opnieuw asblonde, haar stond zij op het station van Rome en wachtte, ongeveer tien meter van ons verwijderd, op onze trein: de sneltrein naar Napels. Maar niet alleen:

met een jongen in spijkerbroek van hetzelfde type als degene die haar vergezelde in het café tegenover het hotel in Milaan. 'Ik begrijp het niet, Alekos... Waarom willen zij toch zo graag weten wat je doet en waar je heengaat?!' 'Misschien willen zij niet alleen dàt. Misschien willen zij iets meer. Ik begin werkelijk te geloven dat zij iets meer willen.' 'Vertrekken wij evengoed?' 'Natuurlijk. Trouwens, het zou nu toch overal hetzelfde zijn. En het interesseert mij te zien wat haar volgende stap zal zijn.' 'Goed.' Wij stapten in een wagon vèr van die van haar, installeerden ons in een coupé waar een bejaard echtpaar zat, en daar komt, bijna onmiddellijk, de jongen in spijkerbroek met een pak in een cellofaan zak. Hij zet het pak in het bagagerek, gaat naast je zitten, begint in een blaadje met pornostrips te bladeren. Aan de gesp van zijn broekriem een zelfde hakenkruis als dat van de lui die zich bij het hek van het huis in het bos ophielden. Maar de onaangename bijzonderheid was zelfs niet het hakenkruis, het was de zenuwachtigheid waarmee hij zich gedroeg, alsof hij gekweld werd door een groot probleem of door angst. Na het blaadje te hebben weggegooid zuchtte hij, pufte hij, wierp eigenaardige blikken op het pak. Op een zeker moment stond hij op, pakte het, legde het weer neer, nam het opnieuw op, zodat het bejaarde echtpaar bang werd, en verwijderde zich tenslotte vloekend: Christus hier, Madonna dáár, klootzak zus, klootzak zó. 'Laten wij hem achterna gaan, Alekos.' 'Nee, dat is wat hij wil: ruzie. Als ik reageer wordt mijn aandacht van háár afgeleid en dan kan ik niet eens controleren of zij de vliegboot naar Ischia neemt. Want die zal ze nemen, dat zal je zien. En dat komt mij goed uit: het dient mij als bevestiging en als aanleiding om haar te vangen, om te weten te komen wie zij is en wie haar stuurt en met welk doel. Ik begin er genoeg van te krijgen, van deze geschiedenis. En zowaar ik ik ben, ditmaal zal ik haar vangen. Ik zal haar alles laten opbiechten.'

De vliegboot was stampvol. Met moeite waren wij erin geslaagd aan boord te gaan en nu, opgesloten in een bolwerk van lichamen, stonden we opeengeperst aan dek, tevergeefs proberend er doorheen te komen om een comfortabel hoekje te vinden. Het was zelfs onmogelijk ons een halve meter te verplaatsen. 'We zijn haar kwijtgeraakt' mompelde ik. 'Misschien.' 'Het was beter geweest haar aan te spreken toen wij uit de trein stapten.' 'Misschien.' Toen wij uit de trein stapten was zij namelijk weer verschenen samen met de jongen in spijkerbroek. Zij stonden aan het eind van de overkapping en de jongen had het pak in de cellofaan zak niet meer bij zich, zij praatte druk tegen hem alsof zij hem verwijten maakte. Waarover? Dat hij je niet voldoende geprovoceerd had? Zonder je van je stuk te laten

brengen en steeds veinzend haar niet te hebben opgemerkt, had je mij het station uitgeduwd: 'Kom mee, keer je niet om.' De afstand tussen het station en de aanlegplaats was kort, wij hadden die te voet afgelegd om beter te kunnen zien of zij ons volgde. Maar zij had ons niet gevolgd. 'Tenzij ze een taxi genomen heeft en eerder aangekomen is.' 'Misschien.' 'In dat geval is zij beneden tussen de passagiers met een zitplaats.' 'Misschien.' 'Of zij volgt ons niet meer, en blijft in Napels.' 'Misschien.' De motoren sloegen aan, de vliegboot maakte zich langzaam los van de kade. 'Des te beter.' En, juist terwijl je zei des-te-beter, daar was zij, aan de andere kant van het dek, en zei twee mensen die aan de wal gebleven waren goedendag: de jongen in spijkerbroek en een jongeman met een rond gezicht vol sproeten. Zij zwaaide met haar rechterhand, bracht die naar haar oor met het gebaar van wie de telefoon beantwoordt, herhaalde: 'Om acht uur! Ik bel jullie vanavond om acht uur op!' Een frisse, overmoedige stem, en een perfect Italiaans. De twee knikten met de gedisciplineerde houding van wie een chef gehoorzaamt. Ik zag je verbleken en toen, met een abrupte beweging, in het bolwerk van lichamen duiken zonder te letten op de protesten. Wat-wil-hij, wat-duwt-hij, waar-denkt-hij-heen-te-gaan. Na tien minuten kwam je terug: 'Zij is er niet.' 'Is zij er niet?!?' 'Ik heb haar niet gevonden. Ik ben de hele vliegboot rondgelopen. Zij is er niet.' 'Ik ga.' Ik ging, nieuwe protesten veroorzakend, wat-wil-ze, wat-duwt-ze, waar-denkt-ze-heen-te-gaan, ik zocht haar overal. Ook op de toiletten. Maar ik vond haar niet. 'En toch is zij aan boord!' 'Natuurlijk is zij aan boord.' 'Laten we het samen opnieuw proberen. Of nee, wij zullen haar bij aankomst verrassen. Wij zullen als eersten uitstappen en haar verrassen.' Wij stapten als eersten uit. Wij stelden ons op bij het eind van de loopplank, goed lettend op elke passagier, vastbesloten haar niet te laten ontsnappen. Wij lieten ons geen moment afleiden, behalve toen een toerist begon te schreeuwen dat zijn portefeuille hem ontstolen was en er een kleine ruzie ontstond die ons achteruit duwde. En misschien was het op dat ogenblik dat zij ongezien wegglipte, want kort daarna verwijderde zich een auto en door het achterraampje was haar blonde hoofd heel goed zichtbaar.

De eerste dag gebeurde er niets. De eerste dag waren wij bijna opgeruimd. De bevriende hoteleigenaar had ons een prettige kamer gegeven met uitzicht op zee, het hotel was uitstekend, met twee restau-

rants en een privéstrand en een mooi zwembad en een baai beschermd door het bord VERBODEN TOEGANG, en wij waren er zo door getroost dat wij besloten dat het geen zin had ons door woede of angst te laten beheersen: we konden beter van onze vakantie genieten. Hoogstens zouden wij op onze hoede zijn: niet de straat op gaan, niet te vèr in zee gaan als wij zwommen, steeds tussen de mensen blijven, dat wil zeggen tussen eventuele getuigen. Maar de volgende ochtend: 'Word wakker, word wakker!' 'Wat is er?' 'Kijk.' Op vijf- of zeshonderd meter afstand van de oever, en precies in rechte lijn met onze kamer, lag een grote overdekte motorboot. 'Alekos, wij zijn aan zee en het is augustus. Lijkt het je niet normaal om in augustus op zee een motorboot te zien?' 'Overdag wèl, 's nachts niet. Hij ligt daar sinds vannacht.' 'En wat dan nog?' 'Dan nog gaan motorboten 's nachts geen uitstapjes maken, en nog minder blijven ze op die manier liggen.' 'Op wàt voor manier? Misschien zijn ze aan het vissen?' 'Dat ze vissen, daar is geen twijfel aan. Dat ze op vissen vissen sluit ik uit. Sinds hij aangekomen is heeft hij zich geen ogenblik bewogen.' 'De motor zal defect geraakt zijn.' 'Als de motor defect geraakt was, zouden ze hem al gerepareerd of weggesleept hebben. De motor werkt uitstekend, zullen we wedden?' Ik wedde en verloor. Na enkele minuten bewoog de motorboot en verwijderde zich, om heel spoedig weer te verschijnen en te gaan liggen op de plaats van eerst. Daar bleef hij tot het middaguur, toen hij opnieuw bewoog en zich opnieuw verwijderde, om opnieuw te verschijnen en opnieuw stil te gaan liggen, zowat honderd meter dichter bij de oever. Om drie uur 's middags hetzelfde. En ook tegen zonsondergang. Met tussenpozen van ongeveer drie uur ging hij weg en kwam hij terug, elke keer zowat honder meter dichter bij de kust. Er waren vier mensen aan boord: was het niet vreemd dat niemand aan land ging? Wij vroegen het aan de badman en hij mompelde dat de zomer vol gekken is, 's zomers zijn de gekken niet te tellen, het vorig jaar was een paar bijna een week buitengaats gebleven: dat werden wedstrijden van uithoudingsvermogen genoemd. Het antwoord overtuigde ons zó dat wij tegen etenstijd, begeleid door onze vriend de hoteleigenaar, naar een restaurant aan de haven gingen waar je met goede eetlust at en dronk op een vrolijke manier. 's Nachts sliep je vervolgens een rustige slaap. Ik niet. De verhalen van de badman had ik zelfs geen ogenblik ernstig genomen, in het restaurant had ik niets anders gedaan dan om mij heen kijken, zodat ik steeds opstond, steeds naar het raam liep om te controleren of de motorboot er nog lag. Hij lag er nog: verlicht door de maan deinde hij rustig op de zee en iedereen zou hem voor het meest onschuldige

vaartuig ter wereld houden. Bij het aanbreken van de dag lag hij net zo, en deinde. Gedurende de ochtend lag hij net zo, en deinde. Ook 's middags om drie uur, toen wij, in plaats van naar boven te gaan naar onze kamer, afdaalden naar de baai die door het bord VERBODEN TOEGANG beveiligd was en zonder er ons zorgen om te maken dat die verlaten was in de schaduw van een rots gingen liggen, had hij zich niet bewogen. Hij lag daar en deinde: nu met kracht klotsend, omdat hij door steeds dichterbij te komen de oever op minder dan tweehonderd meter genaderd was. Ik wees je hem aan: 'Maak je je er werkelijk geen zorgen meer over?' Je glimlachte achteloos: 'Gisteravond in het restaurant hadden ze mij zonder moeite kunnen grijpen. Ik heb mij vergist, ze zijn hier niet voor mij, ze zijn niet gevaarlijk.' 'Niet gevaarlijk misschien. Maar wel vreemd. Hebben ze geen last van de warmte door daar steeds stil te liggen in de zon?' 'Het is een overdekte boot.' 'En hebben ze nooit zin om een duik te nemen?' 'Ze zullen lui zijn.' 'En waarom laten zij zich nooit zien? Ik weet het niet. Er is iets wat mij niet overtuigt: hij deint en deint. Ik bedoel, hij lijkt niet verankerd. Waarom laten zij het anker niet vallen?' Meteen verdween je glimlach, alsof ik je op een idee gebracht had dat nog nooit bij je was opgekomen. Je sprong overeind, zei: 'Verroer je niet, ik ga een kijkje nemen.' En voordat ik je kon tegenhouden was je in het water gesprongen, zwom recht op de motorboot af.

Wat er daarna gebeurde speelde zich erg snel af. Als ik er aan terugdenk zie ik alles weer als een film die versneld wordt geprojecteerd in een tijdsbestek dat achter zichzelf aanholt, haastig, koortsachtig, wat vreemd is want onze bewegingen waren niet haastig, waren niet koortsachtig: jij bewoog je met kalmte, ik bewoog mij met kalmte. De kalmte was onontbeerlijk als wij wilden slagen, evenals het tentoonspreiden van absolute onverschilligheid: ik begreep het zodra ik de motor van de boot hoorde aanslaan. Je was er al zwemmend heel dichtbij gekomen, je was er nu ongeveer vijftig meter van verwijderd en plotseling dook je met een buiteling onder, draaide je òm om met brede vastbesloten armslagen terug te keren, elke armslag een krachtige ruk en een lange vore van schuim, terwijl de boot zich bewoog, even langzaam maar even vastbesloten, alsof het hem amuseerde je een voorsprong te geven, het genoegen om op je in te varen uit te stellen, bewust van de eigen superioriteit en er zeker van te zullen winnen. De vier jongemannen eindelijk goed zichtbaar. Die aan het roer was erg jong en blond, de andere drie donker, tegen de dertig jaar, en zij staarden naar je met vijandig gefronste wenkbrauwen, steeds vijandiger gefronst hoe kleiner de afstand werd, en na-

tuurlijk voelde jij dat die kleiner werd, maar je bleef met hetzelfde regelmatige en preciese ritme doorzwemmen, zonder je om te keren, zonder naar hem te kijken, zonder enige zenuwachtigheid te verraden, je richtend naar de ingang van de baai, de bottleneck waar het bord VERBODEN TOEGANG stond want daar was de doorgang nauw en de motorboot zou moeite hebben er binnen te komen. Bij elke armslag kwam je minstens twee meter vooruit, nog een kleine krachtsinspanning en je zou de sokkel van het piertje bereikt hebben, o wee als je moe werd, als je de moed liet zakken, maar je werd niet moe, je liet de moed niet zakken, en kijk, je was bijna in de baai, je greep je vast aan de sokkel, je klom op het piertje, je liep eroverheen met een ritmische, kalme stap, steeds zonder je om te keren, zonder naar hen te kijken, alsof de motorboot die gestopt was met de jongemannen die discussieerden en twijfelden of zij van boord zouden gaan of niet, je niets kon schelen. En intussen liep ik je tegemoet en probeerde jouw flegma te imiteren, te doen alsof ik je door de spanning verwrongen groene gezicht, je wijdopengesperde en ongelovige ogen niet zag; alsof ik mijn hart dat stormachtig klopte niet voelde. Ik had mijn badmantel, mijn schoenen, jouw broek, jouw sandalen, kortom alles, bij de rots gelaten, en ik wist dat alles daar moest blijven, alsof wij ons slechts even verwijderden, ik wist dat je mij dadelijk bij een pols zou grijpen en de omheining van het zwembad zou binnenduwen, vervolgens het terras op, vervolgens de lift in, zeggend: 'Glimlachen.' Ik stak mijn arm uit, je greep mijn pols vast: 'Glimlachen! Glimlachen!' Je duwde mij de omheining van het zwembad binnen, vervolgens het terras op, vervolgens de lift in: 'Heb je de sleutels van de kamer?' Wij waren in de kamer, je spionneerde door de kieren van de zonneblinden. 'Twee zijn van boord gegaan, zij wachten ons beneden op. Het is erg verstandig van je geweest om alles beneden te laten.' 'En als zij hier komen?' 'Zij zullen niet komen. Daar hebben ze het lef niet toe. Zij wachten tot wij naar beneden gaan om onze boel te halen, dat zeg ik je. Laten we ons nu aankleden, vlug.' 'En dan?' 'Dan gaan wij naar buiten en springen in een taxi, wij gaan naar de haven en nemen de eerste de beste boot die vertrekt. Geen bagage. Die blijft hier. We zullen morgenochtend opbellen dat ze die aan ons opsturen samen met de rekening. Tot morgenochtend moet niemand weten dat wij vertrokken zijn. Niemand.'

Je stem was koel, maar je gezicht was nog vertrokken van de spanning, wit, en je handen beefden terwijl je je aankleedde. Ze beefden ook toen je met geveinsde achteloosheid langs de portier liep, en toen we in de taxi stapten, naar de haven reden, aan boord gingen van de

boot naar Napels, daar naar het centraal station holden om ons te mengen in het gekrioel van een gewone tweede klas trein. Ik had je nog nooit zo gezien. Pas toen we in de trein zaten hielden je handen op met beven en kwam er wat kleur terug op je wangen en verbrak je het zwijgen waarin je je verschanst had: je vertelde mij waarom je die buiteling had gemaakt in het water, waarom je was teruggekeerd. 'Je had het goed opgemerkt: hij lag inderdaad niet verankerd. Men laat het anker niet vallen als men klaar wil zijn om weg te varen. Ik heb een ogenblik geaarzeld en de blonde jongen heeft gezegd: daar is hij! De drie zijn komen kijken. Het leek mij dat één van hen een revolver had. Toch geloof ik niet dat ze mij wilden vermoorden. Als zij dat gewild hadden, zouden zij er alle tijd voor hebben gehad. Ik ben er zeker van dat ze mij wilden ontvoeren.' 'Dat kunnen zij in de volgende uren nog doen, Alekos. Je vliegtuig vertrekt pas overmorgen.' 'Dat weet ik, maar vanavond zullen zij niets doen, zij hebben ons helemaal niet zien vertrekken. Wie heeft ons zien vertrekken? De bagage is op de kamer, de rekening moet nog betaald worden, niemand vermoedt dat wij teruggekeerd zijn naar Rome!' Daar leek je dermate zeker van dat je mij noch twijfel noch raad liet uitspreken, en in Rome wilde je meteen naar het hotel gaan en vandaar naar Trastevere waar je een restaurantje in de open lucht uitkoos. En daar zaten wij te eten toen je met een diepe zucht je longen leegblies: 'Wat doet een man die tot het uiterste wordt gebracht?' 'Waarom zeg je dat?' 'Omdat zij ons teruggevonden hebben. De groene auto, kijk, daarginds.' Ik keek. Het was een donkergroene Peugeot, geparkeerd aan de andere kant van het plein, en daarin kon men een vent met een donkere bril zien zitten. 'Misschien wacht hij op iemand, Alekos.' 'Dat doet hij zeker. Hij wacht op mij.' 'Misschien gaat hij dadelijk weg.' 'Hij gaat niet weg, hij gaat niet weg. Hij staat daar al een half uur.' 'Dat zou toeval kunnen zijn.' 'Het zou kunnen. Maar dat is het niet.' Je betaalde. Je riep een taxi. De taxi kwam en zodra hij zich in beweging zette, zette ook de Peugeot zich in beweging om ons zó onbeschaamd op de hielen te zitten dat de chauffeur zich tweemaal uit het raampje boog om te schreeuwen: 'Idioot, wat mot je?' En al gauw kwam hij dat te weten want op de laan die langs de rivier loopt kwam de vent met de donkere bril vlak naast ons rijden, duidelijk zichtbaar bij het licht van de koplampen, zijn schampere grijnslach tonend, zijn gehandschoende handen, zijn geruite elegante jasje, zijn blauwe das. Na naast ons te hebben gereden haalde hij ons in, remde af, ging weer naast ons rijden om ons weer in te halen, weer af te remmen, en tenslotte, de manoeuvre van Kreta herhalend, een kopstoot en een staartstoot, reed

hij ons aan en drukte ons het trottoir op. De chauffeur was flink. Niet alleen slaagde hij erin de boom te ontwijken waar we anders tegenop gebotst zouden zijn, maar vervolgens, aangemoedigd door jou, zette hij een achtervolging in die ons in staat stelde tenminste het kenteken te noteren. Zoals gewoonlijk, vals.

Het kwam door dat valse nummerbord, steeds weer een vals nummerbord, dat mijn wanhoop explodeerde en, schreeuwend dat ik je niet naar je vaderland zou terugzenden in een doodkist, vroeg ik politieassistentie aan. En de politie zond een escorte van drie agenten in burger. Jij wilde ze niet, natuurlijk, je schreeuwde: rotmeid, gebruik je hersens, mij zó belachelijk te maken, mij de loonarbeiders van de Macht op de hielen te zetten, begrijp je niet dat het onnozel is om je door de politie te laten beschermen, bovendien betekent het elke hoop opgeven om te weten te komen wie het zijn en wie hen stuurt. En je had gelijk: na je dood zou ik ontdekken dat de Italiaanse politie er meer in geïnteresseerd was jou in de gaten te houden dan degenen die je wilden ontvoeren of vermoorden; zij kenden zelfs de blondine met de pruiken, een Kroatische die Jagoda heette en de Salamander genoemd werd om haar uithoudingsvermogen en haar giftigheid, in dienst van de SID en van de CIA, vriendin van een neofascistische generaal en 'moeder-overste' van fascistische groepen. Het was niet toevallig dat de drie agenten die ze je toewezen expres gestuurd schenen te zijn om de onvoorzichtigen te waarschuwen: pas-op-jongens-blijf-op-afstand-anders-zijn-wij-gedwongen-jullie-te-arresteren. Zij gingen opvallend en op groteske wijze te werk, je in een soort beschermende omhelzing omstrengelend als verplegers die een zieke op de been houden, de voorbijgangers besnuffelend en bespiedend als jagers die voorttrekken door een jungle vol wilde dieren, liefst met hun jasje losgeknoopt zodat men zou zien dat er een revolver tussen hun broekriem gestoken was. Hierdoor kregen wij ruzie, en zo'n hevige, dat ik mijn reis naar Athene afzegde, deze verving door een reis naar New York, en de laatste vierentwintig uur brachten wij door als vreemden die alleen bij elkaar blijven om hun gezicht te redden tegenover de anderen. En zo bleef de vraag die mij sinds verscheidene dagen op de lippen brandde, die ik tevergeefs had trachten samen te vatten na de bruusk onderbroken toespeling, op welke manier je in de politiek, in *die* politiek, zou terugkeren, dat wil zeggen op welke manier je de dingen ten nutte zou maken die je had begrepen sinds je was gaan nadenken, een in de lucht hangend vraagteken.

Het vliegtuig naar Athene en het vliegtuig naar New York zouden bijna op hetzelfde moment opstijgen en de ruzie was intussen overwonnen: een schertsende opmerking over Sancho Panza die Don Quichotte verlaat om gouverneur van Baratteria te worden maar terug zal komen, blij om hem tot schildknaap te dienen, had het ijs gebroken. Jij had mij vergiffenis gevraagd, ik had jou vergiffenis gevraagd, en nu zaten wij kalm en berustend te wachten tot het vertrek van de twee vluchten zou worden aangekondigd, om elkaar enkele dingen te zeggen die wij in die vierentwintig uur niet gezegd hadden. Dat wij ons huis in het bos zouden aanhouden, dat ik binnen twee weken naar jou toe zou komen of jij naar mij, dat op verschillende adressen wonen in verschillende landen ons de opluchting van de wederzijdse dagelijkse vrijheid terug zou geven zonder verder iets te veranderen. Beiden wisten wij echter dat een hoofdstuk van ons bestaan afgesloten was en de droefheid doorboorde ons met duizend wroegingen, van de wroeging dat wij elkaar niet altijd begrepen hadden of hadden gewedijverd in onnodige hardheid, tot de ongeneeslijke wroeging een kind te hebben verloren dat nooit meer geboren zou worden, en zo nu en dan vielen er smartelijke stiltes, jouw hand zocht mijn hand, jouw ogen zochten mijn ogen. Er voegden zich ook nutteloze zinnen tussen, dezelfde waarmee men de stiltes opvult wanneer een trein op het punt staat te vertrekken en niet vertrekt, zodat een minuut ontzettend lang wordt, nooit voorbijgaat. Ga-je-naar-Washington-of-blijf-je-in-New York? Ik-bel-je-op-zodra-ik-aankom. Ja-en-je-schrijft. Plotseling: 'Hoe is het verder met pater Tito de Alencar Lima afgelopen?' Ik keek je stomverbaasd aan. Het was een jaar geleden dat ik je zijn geschiedenis had verteld en een jaar lang had je nooit zijn naam genoemd, had je mij nooit gevraagd hoe het met hem afgelopen was. 'Hij is in Parijs. Jij zat nog in Boiati toen de Braziliaanse regering hem samen met een stuk of zeventig politieke gevangenen vrijliet in ruil voor een ontvoerde ambassadeur. Hij ging naar Santiago de Chile, hij bleef er tot na de dood van Allende. Vervolgens stond Pinochet hem toe uit het land te vertrekken, dank zij de bemiddeling van de VN. Hij koos ervoor terug te gaan naar Parijs en zich in een klooster van dominicaner monniken terug te trekken. Hoe komt het dat je je plotseling voor pater Tito de Alencar Lima interesseert?' Je glimlachte ontwijkend: 'Vergeleek je mij niet met pater Tito de Alencar Lima?' Ook ik glimlachte: 'Alleen vóórdat ik je kende. Ik vergeleek je met zoveel mensen voordat ik je kende. Maar hoe komt het dat je je plotseling voor pater

Tito de Alencar Lima interesseert?' 'Omdat ik vannacht van hem heb gedroomd.' Alweer! Je zou dus nooit genezen, van deze dromenziekte? 'Laat maar horen, wat deed pater Tito de Alencar Lima in de droom?' 'Hij liep over bladeren en hij hief zijn armen omhoog.' 'En wat betekent dat?' 'Ik weet het niet maar ik voel... ik voel dat hij erg ongelukkig is. Misschien wil hij niet meer strijden. En o wee als men niet meer wil strijden. Dan heft men zijn armen omhoog en sterft.' De luidspreker kraakte, kondigde jouw vlucht aan. 'Tot ziens dan.' 'Tot ziens.' 'Je zal door veel mensen opgewacht worden, hè?' 'Oh hemel!' 'Je kunt je voorstellen wat een menigte.' 'Wees dus voorzichtig.' 'Maak je niet bezorgd. Wij hebben nog een hoop tijd om samen door te brengen. Minstens twee jaar. Terwijl ik mij aan de rand van de put vastklampte, in de droom van de berg, ging er een zomer voorbij, een herfst, een winter, een lente, nog een zomer, nog een herfst, nog een winter... De zwaluwen vlogen rond toen de wind opstak: dat zijn bijna twee jaar.' 'Zeg geen dwaasheden!' 'Het zijn geen dwaasheden. Hoe dikwijls moet ik je nog zeggen dat dromen geen dwaasheden zijn?'

Een week later ongeveer, kreeg ik toevallig een krant in handen met als kop boven een artikel: 'Dominicaner pater pleegt zelfmoord in Parijs.' De zelfmoordenaar was pater Tito de Alencar Lima. Het bericht meldde dat zijn lichaam gevonden was in een bos, met doorgesneden polsaderen, en dat het moeilijk was geweest hem te identificeren omdat hij daar al minstens vijftien dagen lag. Zeer waarschijnlijk was de datum van zijn dood 13 augustus.

VIERDE DEEL

HOOFDSTUK I

In het sprookje van de held is het de terugkeer naar het dorp die het ondergane leed en de in het rijk van het onmogelijke volbrachte ondernemingen rechtvaardigt: zonder de terugkeer zou zijn lange afwezigheid elke betekenis verliezen. De terugkeer is echter ook de meest bittere ervaring die hij onder ogen moet zien, een verdriet dat hem meer verscheurt dan de strijd die hij in de periode van de grote beproevingen voerde, en niet alleen omdat hij tot aan de deuren van het dorp wordt tegengewerkt door de goden die niet moe worden hem op de proef te stellen, hem te kwellen, maar omdat hij bij zijn terugkeer tussen de gewone stervelingen hun ondankbaarheid, hun onverschilligheid, hun blindheid moet ondervinden. In slechts één enkel sprookje bespaart de held zich de bittere ervaring, het verdriet: dat van de Hindoe-krijger Muchukunda die, om niet teleurgesteld te worden door de mensen, aan de goden vraagt hem te doen inslapen in een slaap die duizenden jaren zal duren, uit die slaap ontwaakt overtuigd dat de mensen zijn opoffering niet verdienden, en zich dan terugtrekt in een spelonk om zich van zichzelf te bevrijden, om in te slapen in een slaap waaruit hij nooit zal ontwaken. Welnu, deze dingen waren je niet onbekend op het ogenblik waarop je in het vliegtuig stapte dat je terug zou brengen naar je vaderland. Het feit dat je had afgezien van de clandestiene reizen nadat je door allen was afgewezen en weer bij kennis was gekomen op dat strand met de helft van je gezicht verbrand door de zon van het middaguur, was ook geboren uit de definitieve bevestiging van andermans ondankbaarheid en onverschilligheid en blindheid. Je talmen in een ballingschap die na de val van de Junta geen reden van bestaan meer had kwam ook voort uit het besef van de nieuwe eenzaamheid waarin je bij de terugkeer terecht zou komen. Rechts en links, ideologieën, partijen, conformismen, computerkaarten. Wat je niet wist, wat je zelfs niet vermoedde, was de teleurstelling die je als een klap in je gezicht zou treffen bij je aankomst in Athene. 'Zal je door veel mensen opgewacht worden?' 'Oh hemel! Je kunt je voorstellen wat een menigte.' Ik bedoel, over het feit dat je op het vliegveld een triomfale ontvangst ten deel zou vallen had je niet de minste twijfel. Ik ook niet. In de perioden die de overgang van het ene regime naar het andere kenmerken, is elk voor-

wendsel geschikt om te bejubelen, herhaalde ik bij mijzelf terwijl ik naar New York vloog, en verdorie: bij duizenden waren ze toegesneld om een Karamanlis te ontvangen die elf jaar lang comfortabel in Parijs geweest was, een Papandreou die zeven jaar lang rustig in Canada geweest was; bij duizenden hadden ze hun stem moegeschreeuwd voor de kleine slachtoffers van de dictatuur of voor de bangerds die in het buitenland niets anders gedaan hadden dan betere dagen afwachten: wie weet wat er dus gebeuren zou bij jouw terugkeer op de 13de augustus. Wie weet met wat een opmaak de kranten op de betekenis van die datum de nadruk zouden leggen, op de keuze om terug te keren op de verjaardag van de dag waarop je geprobeerd had het land waardigheid en vrijheid terug te geven. Daarom vielen je woorden, toen ik je vanuit New York opbelde, op mij met de kracht van stokslagen: slechts een paar kranten hadden het nieuws gepubliceerd, in maar twee regels die zó weggestopt waren, dat weinig lezers ze hadden opgemerkt, en wie ze had opgemerkt was er niet door uit zijn evenwicht gebracht. Het kleine groepje dat achter de douaneafscheiding wachtte bestond dan ook uit vrienden, kennissen, meisjes die verlangend waren je mee naar bed te nemen, ooms, tantes, rechtstreekse en verre neven, mensen die met koortsachtige telefoontjes bij elkaar gebracht waren, kom-nou-ook-laten-we-zorgen-dat-er-wat-mensen-voor-hem-zijn. Verder iemand die een pathetisch bord met leve-de-vrijheid omhoog hief, iemand die een nòg pathetischer rode vlag omhoog hief, iemand die opgewonden schreeuwde laat-hem-erdoor, alsof er iets was wat je de doorgang belemmerde. Er had een applausje geklonken, zoals wanneer de kaarsjes van een verjaardagstaart worden uitgeblazen, je had je heen en weer laten duwen en laten zoenen door verhitte monden, klopjes laten geven door bezwete handen, daarna was je in een auto verdwenen en tot de volgende ochtend had niemand je teruggezien. 'Waarom, Alekos, wat heb je gedaan?' 'Ik heb me erger dan een zwijn bedronken. En ik ben bij een hoer geweest. Een dikke.' 'Waarom, Alekos, waarom?' 'Omdat ze mij gewonnen heeft als een poppetje bij het prijsschieten.'

Het was niet zozeer de geschiedenis van de dikke hoer die me trof als de lugubere toon van je stem: lange tijd erna, toen ik het cynisme en de incoherentie bestudeerde waarmee je de nobele persoonlijkheid die je was dikwijls zou verlagen, vrouwen die je nam en wegwierp, vrienden die je beledigde, zinloze drinkgelagen, zou ik mij afvragen of dat alles niet was begonnen op de middag en de avond van de 13de augustus 1974, als gevolg van de armzaligheid van die terugkeer. Er was iets in je kapot gegaan bij de ontdekking dat de datum van 13

augustus niets betekende voor het land waarvoor je gestreden had, dat ze bij duizenden toegesneld waren om Karamanlis en de zoon van Papandreou en de kleine slachtoffers van de dictatuur te ontvangen, maar niet de enige die het meest gewaagde gewaagd had en die ter dood veroordeeld was. Er was iets wat je boosaardig gemaakt had, op een bepaald moment zelfs beestachtig, in een roes van masochistische degradatie, en dat in weerwil van een realiteit die je heel goed kende: als je aan de kant van Karamanlis of van Papandreou had gestaan, dat wil zeggen ingepast in de schema's van rechts of van links, in één van de dogma's die de wereld verdelen en de mensen samenbrengen in een groep als spelers of supporters van een voetbalteam, het doet er niet toe hoe onbekwaam of hoe onbenullig, dan zouden de kranten het nieuws van je aankomst met grote opmaak hebben gebracht en allen zouden zich herinnerd hebben dat de 13de augustus de verjaardag was van de aanslag op Papadopoulos: en ook voor jou zouden ze met duizenden gekomen zijn. Want zij zouden gestuurd zijn, in de rij gezet en gestuurd, op dezelfde manier waarop zij in de rij gezet en gestuurd waren voor Karamanlis en voor Papandreou en voor de anderen. 'Maar wat mensen van het volk, vertel eens, waren die er, ja of nee?' Je explodeerde met de kracht van een bom: 'Het volk! Het brave volk dat nooit schuld heeft omdat het arm, onwetend, onschuldig is! Het brave volk dat altijd vrijgesproken wordt omdat het wordt uitgebuit, gemanoeuvreerd, onderdrukt! Alsof de legers alleen uit generaals en kolonels waren samengesteld! Alsof er om oorlog te voeren en op weerlozen te schieten en steden te verwoesten alleen chefs van de generale staf waren en verder niet! Alsof de soldaten van het vuurpeloton dat mij moest fusilleren geen zonen van het volk waren! Alsof degenen die mij martelden geen zonen van het volk waren!' 'Bedaar, Alekos.' 'Alsof wie de koningen op de troon accepteert niet het volk zou zijn, alsof wie zich voor de tirannen buigt niet het volk zou zijn, alsof wie de Nixons kiest niet het volk zou zijn, alsof wie voor de bazen stemt niet het volk zou zijn!' 'Bedaar, Alekos.' 'Alsof men de vrijheid zou kunnen vermoorden zonder de toestemming van het volk, zonder de lafheid van het volk, zonder het stilzwijgen van het volk! Wat wil volk zeggen?!? Wie is het volk?!? Ik ben het, het volk! Het zijn de weinigen die strijden en ongehoorzaam zijn, het volk! Zíj zijn geen volk! Zij zijn kudde, kudde, kudde!' En je legde de hoorn op de haak.

Toen schreef ik je een brief, één van de weinige die wij van nu af aan zouden uitwisselen. Ik was erg bedroefd, schreef ik, en niet zozeer om die liederlijke dronkenschap, om het armzalige sexfeestje waar-

mee je een terugkeer die betekenisvol had moeten zijn verknoeid had, helaas zouden er nog wel meer dronkenschappen in je leven voorkomen, meer dikke en magere hoeren en niet dikke en niet magere, als wel om wat ik gehoord had voordat je het telefoongesprek onderbrak. Dat toonde namelijk aan dat je nadenken nergens toe gediend had. Wist je bepaalde dingen soms niet? Dateerde je gedicht over de kudde niet uit de tijd van Boiati? 'Altijd zonder na te denken/ zonder een eigen mening/ De ene keer hosanna schreeuwend/ en de andere keer ter-dood, ter-dood.' Hadden wij niet tot in den treure gediscussieerd over dat volk dat altijd gaat waarheen anderen zeggen dat het moet gaan, altijd doet wat anderen zeggen dat het moet doen, altijd denkt wat anderen zeggen dat het moet denken, onderworpen aan iedere gevestigde autoriteit, aan ieder dogma, iedere kerk, ieder 'isme', iedere mode, vrijgesproken van al zijn schuld en lafheid door de demagogen die zich van het volk niets aantrekken en die, door het vrij te spreken, er alleen op uit zijn het meer tot slavernij te brengen om er zich beter van te kunnen bedienen? Waren wij niet tot de slotsom gekomen dat volgens die demagogen het volk een numerieke abstractie is, een begrip om de enkeling aan zijn identiteit en aan zijn verantwoordelijkheid te onttrekken dat daarentegen het enige werkelijke feit het individu is en dat ieder individu verantwoordelijk is voor zichzelf en voor de anderen? In een boek van mij over de oorlog, over Vietnam, had je ook het voorbeeld gelezen van de kogel van het M 16 geweer. Een kogel die bijna even snel is als het geluid, en al voortsnellend om zijn eigen as draait, die wanneer hij in het vlees doordringt om zijn eigen as blijft draaien, en kapot maakt en verscheurt en laat doodbloeden, zodat men, zelfs als alleen een spier getroffen is, binnen een kwartier sterft. Een afschuwelijke kogel, en afschuwelijk dat iemand die heeft uitgevonden, dat een regering die heeft gebruikt, dat een industrieel er rijk door is geworden. Even afschuwelijk echter dat de arbeiders van een fabriek hem zorgvuldig, gewetensvol produceerden, met de garantie van hun vakbonden, van hun socialistische en pacifistische partijen, hem afkeurend als een foutje de snelheid ervan verminderde en hem belette om kapot te maken, te verscheuren, te laten doodbloeden; even afschuwelijk dat de soldaten van een leger ermee schoten, en mikten zodat hij alsjeblieft niet verloren zou gaan, zich vrijgesproken voelend door de smerige leuze maar-ik-voer-de-bevelen-uit. Ik heb er genoeg van, van de slagzin ik-voer-de-bevelen-uit, schreef ik je, ik heb genoeg van de verantwoordelijkheid die alleen aan de generaals wordt toegeschreven, alleen aan de rijken, alleen aan de machtigen: wat zijn wij dan? Gegevens uit het bevolkingsregister,

getallen die naar hun goeddunken gemanipuleerd kunnen worden tijdens de oorlogen en tijdens de verkiezingen, tijdens het verspreiden van de vermaledijde ideologieën en godsdiensten en 'ismen'? Het is ook onze, mijn, jouw, zijn schuld, de schuld van iedereen die gehoorzaamt en lijdzaam toelaat dat die kogel wordt uitgevonden en gefabriceerd en afgeschoten. Zeggen dat het volk altijd slachtoffer is, altijd onschuldig, is een schijnheiligheid en een leugen en een belediging voor de waardigheid van iedere man, van iedere vrouw, van iedere persoon. Een volk bestaat uit mannen, vrouwen, personen, elk van deze personen heeft de plicht voor zichzelf te kiezen en te beslissen; en men behoort geen afstand te doen van het kiezen, van het beslissen, omdat men geen generaal is, of niet rijk, of niet machtig. Maar de reden waarom ik je schreef, besloot ik, was ook niet om je aan dingen te herinneren die je wist: het was om je iets te vertellen wat jou aanging. Een geschiedenis die speelde in het begin van de achttiende eeuw in New England, onder de pioniers van de Hollandse kolonie in Amerika, met als hoofdpersoon een boer die Rip van Winkle heette. 'Toen Rip, net als jij, terugkeerde in zijn dorp, waren de dingen erg veranderd: men stond op het punt verkiezingen te houden. En omdat er honderd jaar voorbij waren gegaan herkende niemand hem en evenmin herkende hij iemand. Met zijn jachtgeweer, gevolgd door een schare vrouwen en kinderen, begon Rip door de straten te dwalen en kwam bij een herberg waar een verkiezingsbijeenkomst werd gehouden. Hij ging naar binnen om te luisteren, en omdat hij anders was dan alle anderen, trok hij de aandacht van de politici die hem meteen omringden om hem met belangstelling te bekijken. Toen de verkiezingstoespraak beëindigd was, kwam ook de redenaar naderbij. Hij nam hem terzijde en vroeg hem voor welke van de twee partijen hij zou stemmen. Rip sperde verschrikt zijn mond open. Toen kwam iemand uit het publiek naderbij en herhaalde, terwijl hij Rip aan zijn baard trok, de vraag: was hij een federalist of een democraat? Opnieuw sperde Rip verschrikt zijn mond open, en er viel een diepe stilte. In die stilte baande een heer met een gezaghebbende houding en met een steek op het hoofd zich een weg. Met de linkerhand op zijn heup en de rechterhand steunend op zijn stok, plantte deze zich voor Rip en gelastte hem om uit te leggen wat hij bij de verkiezingen deed met een geweer op de schouder en een groep armoedzaaiers op zijn hielen: was hij soms van plan om in het dorp de orde te verstoren? Geschrokken als hij was, werd Rip nu bang en antwoordde dat hij een fatsoenlijk mens was, iemand die daar geboren was: hij was teruggekomen om zich nuttig te maken, om zijn persoonlijke verantwoorde-

lijkheid op zich te nemen, hij had een geweer omdat lui als hij soms een geweer dragen, maar hij had het nooit op een verkeerde manier gebruikt en in ieder geval stemde hij noch op de federalisten noch op de democraten. Toen barstte er een groot tumult los. 'Iemand die noch op de federalisten noch op de democraten stemt! Een vluchteling! Een ketter!' schreeuwden allen. 'Jaag hem weg! Arresteer hem!' Toen werd Rip gegrepen en kreeg stokslagen zowel van de ene als van de andere partij. Kijk, Alekos: voor de kudde en voor de lui met een steek, dat wil zeggen voor de politiek van de politici, ben jij echt Rip van Winkle.'

In werkelijkheid was de geschiedenis niet precies zo, ik had hem een beetje veranderd voor mijn eigen gebruik. Om zich te rechtvaardigen, bij voorbeeld, antwoordde Rip: 'Ach, heren! Ik ben een arme, rustige man, hier geboren, en een trouw onderdaan van Zijne Majesteit, God zegene hem!' Bovendien was Rip geen echte held, noch iemand die geleden had, hij was gewoon in slaap gevallen en zijn daden met het geweer had hij in zijn slaap verricht. Maar jij wist dat niet, en zodra je de brief ontvangen had, belde je mij op: 'Erg goed, die geschiedenis van Rip van Winkle, maar er is een verschil tussen mij en hem. Hij krijgt meteen stokslagen, maar ik niet. Spoedig zullen er verkiezingen zijn, en kan je het geloven? Zij willen mij allemaal: van Karamanlis tot Papandreou, van de communisten tot de Unie van het Centrum.' 'Dat is niet mogelijk!' 'Ja, het is wél mogelijk. In de politiek van de politici is alles mogelijk. In de politiek van de politici bedient men zich van wie dan ook, tegen de prijs van het aanbieden van een zeteltje in het Parlement.' Je stem klonk bijna feestelijk: het was duidelijk dat het trauma van de eerste dag vergeten was. 'En wat ben jij van plan te doen, Alekos?' 'Vooral dat detail van die gezaghebbende vent met de steek is me bevallen.' 'Alekos...' 'Ja?' 'Ik heb je een vraag gesteld.' 'Welke vraag?' 'Je hebt het heel goed gehoord.' 'Ja, en ik stel jou een andere: ken je een manier om aan politiek te doen zonder in de politiek van de politici te gaan? Ik wil aan politiek doen. De politiek is voor mij een plicht, een strijdmiddel. Waar dient het toe om voor de vrijheid te strijden als men die, wanneer er een beetje vrijheid is, niet gebruikt om aan politiek te doen? Ik heb geprobeerd een mens te doden zodat men aan politiek zou kunnen doen, ik heb leed om mij heen gezaaid zodat men aan politiek zou kunnen doen, ik heb in de gevangenis gezeten en ben in ballingschap geweest zodat men aan politiek zou kunnen doen: zou ik mij soms in een privéleven moeten terugtrekken nu wij op het punt staan een Parlement te krijgen? Ik moet in dat Parlement komen, ik moet erin

komen zoals Odysseus de stad Troje binnenkomt in zijn houten paard. Ik heb dus een houten paard nodig.' 'Een partij dus.' 'Ja, een partij. En wat dan nòg?' 'Dan nòg staat het gelijk met ingaan op de chantage, Alekos.' 'Niet wanneer ik, eenmaal de stad Troje binnengekomen, mijn eigen weg ga. En bovendien heb ik geen keuze, zeg ik je. Het enige dilemma is nu nog... Tot ziens, het kost te veel om over deze dingen te spreken tussen Athene en New York.'

Gedurende enkele dagen belde ik je niet op, ik wist tòch wel wat het dilemma was. Het was het gebruikelijke dilemma van ons zonder kaart, zonder kerk, zonder vaderland, het gebruikelijke dilemma van wie deze wereld een beetje wil veranderen zonder zich in te lijven in de codes van een computer: zich presenteren met wie, ingaan op de chantage van wie. Niet met de partij van Karamanlis, natuurlijk, evenmin met de partij van Papandreou. Als ik die twee polen van je minachting uitschakelde, bleven er echter slechts de communisten over en de Unie van het Centrum. Een soort liberaal-socialistische club, deze Unie, die in de jaren zestig een coalitie gevormd had met de socialisten, de sociaaldemocraten en zwervende linkse groeperingen. Dat je je met de communisten zou presenteren leek mij onwaarschijnlijk: wat een feest zou het geven als zij je één van je meest geliefde boutades hoorden zeggen, namelijk dat de rechtse dictaturen vroeg of laat ten val komen, maar dat de linkse nooit vallen. Dat je jezelf cadeau zou geven aan de onzekere club van de Unie van het Centrum, leek mij een soort masochistische grap. Afgezien van de leider, Mavros, die je een beste man vond, waren het politiekbedrijvers zonder ideeën en zonder toekomst. Je had evenwel geen keus, met de één of met de ander zou je je moeten verenigen, al was het dan als onafhankelijke. En tenslotte, gekweld als ik was door nieuwsgierigheid, tegelijkertijd gealarmeerd door een stilte die niets goeds voorspelde, belde ik je op. Maar ditmaal klonk je stem niet feestelijk. Het was eerder een stroom van woedende ontevredenheid. 'Heb je een besluit genomen?' 'Ja.' 'Met wie?' 'Met wie, wat betekent dat met wie?!' 'Met welke van de linkse partijen.' 'Links, links, wat wil links zeggen, links is een leugen, het is een alibi met het woord Volk, een onderbroek met het woord Volk, dat is de vlag van links, kataraméne Christé, vervloekte Christus! Een onderbroek om schaak te spelen met rechts, ik-neem-het-kasteel-en-jij-neemt-de-loper, ik-neem-de-koning-en-jij-neemt-de-koningin! De pionnen zijn toch gelijk, alleen de kleur

verandert, kataraméne Christé! En als je niet met je armen over elkaar wilt blijven staan, dan moet je die onderbroek aantrekken, dan moet je met die vlag zwaaien, dan moet je je met dat etiket presenteren, je hebt gelijk, het is een chantage. Een smerige chantage. Ja, ik ben gezwicht voor de chantage.' 'Met wie, Alekos? Met wie?' 'Met wie wilde je dat ik mij zou presenteren, ik heb de chantage gekozen die mij het minst chantage leek, de partij die mij het minst partij leek: de Unie van het Centrum.' 'Ah!' 'Het is geen grootse keus, ik weet het, maar er zitten geen volksleiders in, geen volksoplichters, en ook geen priesters die kaarsen aansteken op het altaar van de godin Geschiedenis, het kan best zijn dàt het er mij tenslotte zal bevallen.' 'Wat bedoel je? Stel je je niet op als onafhankelijke?' 'Nee, ik ben lid geworden.' 'Lid geworden?!' Ik was sprakeloos. Je had dus volledig gecapituleerd. De onmacht van ons zonder kaart, zonder kerk, zonder vaderland, had het dus gewonnen. Wat was overigens het alternatief? Gaan preken langs de huizen en op de pleinen als Sokrates? Weer bommen gaan gooien zoals zij die je de kloterevolutionairen noemde? 'Hallo, hallo! Waar ben je?' 'Ik ben hier, Alekos.' 'Ik dacht dat je had opgehangen.' 'Oh nee. Ik dacht.' 'Waaraan?' 'Aan niets bijzonders, lieve. Aan niets.' 'Dus wens je mij geluk?' 'Ja, lieve. Ik wens je geluk.' 'En wanneer kom je? Hè? Wanneer kom je?'

'Wanneer kom je?' Nu eindigde elk telefoontje met de vraag: 'Wanneer kom je?' En je telefoneerde bijna dagelijks, rechtstreekse verbinding, aangevraagd, overdag, 's nachts, betaald in Athene, betaald in New York. Niet altijd omdat je mij miste of omdat je mij iets te zeggen had, maar omdat de telefoon je uitverkoren speelgoed was, één van je grote hartstochten. Hij ging terug tot je jeugdjaren, die hartstocht, en ik weet niet waar die uit voortkwam; maar ik weet dat hij nooit aan kracht had ingeboet en dat zelfs de controle van de geheime diensten en van de politie er nooit in was geslaagd die te beteugelen. Aan de telefoon zette je samenzweringen in elkaar, flirtte, preekte, verleidde, organiseerde, sloot vriendschap, overwon aanvallen van humeurigheid of van verveling: 'Ach, als ik in mijn cel in Boiati telefoon had gehad!' Het eerste wat je mij vroeg toen je in Italië aankwam was geweest: 'Hoeveel telefoons heb je?' En je was teleurgesteld bij de ontdekking dat er drie toestellen waren, maar slechts één nummer: in het huis met de tuin met sinaasappel- en citroenbomen had je twee toestellen en twee nummers, toen je parlementslid

was zou je op je kantoor zes toestellen en drie nummers hebben. Ook wanneer ze allemaal tegelijk rinkelden en in verschillende kamers, dan hinderde dat je niet, integendeel, je was er zielsgelukkig mee: die herrie werd in jouw oren muziek, een concert van harpen, van violen, van klarinetten, van fluiten, en je van het ene naar het andere toestel te zien springen als een gelukkige krekel, was een onvergetelijk schouwspel; je te horen antwoorden was zelfs ongelooflijk. Je wees nooit iemand af aan de telefoon, je vond het nooit hinderlijk, je wierp je op de hoorn zoals een verhongerde zich op een belegd broodje werpt, en: 'Met mij! Ik ben het!' Maar vooral hield je ervan om zelf op te bellen. In de periode van je ballingschap in Italië waren er dagen waarop je je vinger niet uit de gaatjes van de kiesschijf haalde; aan het eind van de maand kwamen er zulke astronomische rekeningen dat wij alleen al bij de eerste blik erop in een crisis van ontmoediging raakten die even groot was als jouw schuldgevoel. Dan vermaande je jezelf berouwvol in het meervoud wij-moeten-er-mee-ophouden, wij-moeten-er-mee-ophouden, een een paar uur lang hield je je aan die verplichting. Even later vergat je het echter en, na het nummer te hebben gedraaid, altijd van een verre stad, van een ver land: 'Met mij! Ik ben het!' De gesprekken met een andere stad betoverden je, de gesprekken met het buitenland brachten je in extase, de gesprekken met andere continenten voerden je naar het paradijs: je zei dat spreken met iemand aan het andere eind van de wereld iets fabelachtigs was, op de grens van het bovennatuurlijke: vooral in rechtstreekse verbinding. Je zocht altijd mensen die in verre oorden woonden om in rechtstreekse verbinding te kunnen opbellen, en je raakte erg uit je humeur bij de ontdekking dat men rechtstreeks kon bellen met Japan maar dat je in Japan niemand kende om op te bellen. Maandenlang bleef je mij vragen: 'Ga je niet eens naar Japan?' En op een avond toen ik, argwanend, vroeg waarom voor de duivel je mij nou juist naar Japan wilde sturen, wat er gedaan moest worden in Japan, biechtte je op: 'Niets! Maar als je erheen gaat bel ik je op!' De telefoontjes met New York vervingen de telefoontjes die je nooit met Japan had kunnen voeren, zij boden je het voorwendsel om te genieten van iets-fabelachtigs-op-de-grens-van-het-bovennatuurlijke, en daardoor drong de dramatiek van het refrein wanneer-kom-je niet tot mij door. Daardoor werd ik, toen ik in Athene aankwam, door alles overvallen.

Het leek wel of je een jaar van ziekte achter de rug had. Je gezicht leek kleiner geworden, weggekwijnd, nu je wangen ingevallen waren bleef er alleen nog een heel breed voorhoofd over, twee donkere wallen onder de ogen, een uitgeteerde neus en een snor. Je lichaam

zag eruit alsof het uitgemergeld, krom geworden was; nu de kracht uit de rechte rug en het stevige bovenlijf verdwenen was, bungelde het heen en weer zoals een verslapte plant die van water en van steun verstoken is. Maar de bijzonderheid die de meeste indruk maakte was niet eens dat lichamelijk verval, het was de sjofelheid die je erbarmelijk maakte, een soort gewilde zelfvernedering, alsof je door middel daarvan wie weet welk protest of ontevredenheid wilde uitdrukken. Een bos vet, ongekamd haar, met te lange, ordinaire krulletjes, nagels met rouwranden, eèn vormeloos jasje vol vlekken, een broek zonder vouw en met knieën in de pijpen, een vuil, losgeknoopt overhemd, een scheefzittende das, en je stonk. Weet je, de scherpe stank van wie zich sinds lang niet wast, of slaapt met zijn kleren aan. Ik was er zo door geshockeerd dat ik, in plaats van mij naar jouw huis te laten brengen, je meenam naar een hotel om je in 't bad te stoppen, die kleren te laten wassen, je naar de kapper te sturen: maar ook schoon en geschoren zag je er zo zielig uit dat mijn hart ineenkromp. Ik slaagde er ook niet in te begrijpen waarom. Tenslotte, op weg naar het kantoor dat je geopend had in de Solonosstraat, ondervroeg ik je. 'Vooruit, Alekos. Wat is er?' De kwestie was, begon je breedvoerig, dat het je hinderde dat de familie een grote last was, kijk, een grote steun maar ook een grote last, een chantage die ons gedurende de hele cyclus van ons bestaan begeleidt, eerst als pasgeborenen, dan als kinderen, dan als opgroeienden, dan als volwassenen, een soort partij waar je bij ingeschreven blijkt te zijn wanneer je ter wereld komt, een dictatuur die je, ook al verzet je je ertegen, niet van je afschudt, want ondanks alles houd je ervan, verdorie: neem een moeder bij voorbeeld. Zij is de aarde en de zon en de planeten en de melkweg en de kosmos van elke kosmos, de wet van elke wet, de liefde van iedere liefde, zij is allesomvattend; in India beelden zij haar af met vier armen en een krans van menselijke hoofden op het hoofd, de hoofden van haar kinderen die zij heeft opgegeten, zij noemen haar dan ook Kali, de Bloeddorstige; in het westen beelden zij haar af met een aureool van licht en een allertederste glimlach, een smartelijk en lief gezicht, zij noemen haar de Maagd Maria, die arme Christus deed er dertig jaar over voordat hij er voor zijn eigen zaken op uit kon trekken want zij chanteerde hem met haar liefde, verwachtte van hem dat hij als timmerman werkte; in de Griekse mythologie daarentegen is het Thetis met de ronde schouders, is het Gea met de zware borsten, is het Hera met de brede heupen, is het Pallas Athene met de uilenogen, schitterend en strijdvaardig, is het Iokaste oftwel de meest verschrikkelijke van allemaal want haar Oidipous huwt ze, zij baart hem en

huwt hem en hij schiet er ook nog zijn ogen bij in. En hoe je haar ook noemt, zij is altijd dezelfde, de grote stammoeder die ons schept en ons vernietigt, ons beschermt en ons straft, door ons te castreren met haar liefde en haar jaloezie, kataraméne Christé.

'Nee, Alekos, dat is het niet.' Een berustende zucht: 'Je hebt gelijk. Dat is het óók, maar dàt is het niet.' 'Wat is het dàn?' Je stortte je in een andere woordenvloed, ditmaal tegen de vrouwen die je het hof maakten, die je niet met rust lieten, meedogenlozer, verslindender dan iedere Iokaste, dan iedere Maagd Maria, dan iedere godin Kali, en het was míjn schuld, omdat ik, in plaats van mee te komen naar Athene, naar New York was gegaan, zodat ik je ter beschikking liet als een poppetje voor het prijsschieten, en een mens is van vlees en bloed, het vlees is zwak, je hoeft me niet zo aan te kijken, zij brengen me 't hoofd op hol en dan zwicht ik, er zijn er bij die hun ziel zouden verkopen om toch maar een paar minuten in een lift geknuffeld te worden, en als je hen die dienst bewijst kom je daarna niet meer van ze af, maar de ergste is die dikke die haar man bedriegt, die raak ik niet kwijt, zij laat me niet los, die hoer, kijk mij maar niet zo aan, zeg ik je, ik herhaal, het is jouw schuld, kataraméne Christé! 'Nee, Alekos. Dat is het ook niet.' Tweede zucht: 'Nee, dàt is het ook niet. Dat is het óók, maar dàt is het niet.' 'Nou, vooruit, wat is het?' En daar kwam de derde donderrede, ditmaal tegen je stad, werp er eens een blik op, om het te begrijpen hoef je er alleen maar een blik op te slaan; dit plein bij voorbeeld, ik woonde hier als kind en herinner mij dat er in die tijd aardige huizen stonden, mooie ijzeren balkonnetjes, rode daken, gevels met de patina van de tijd, nu alleen maar flatgebouwen, symbool van een domheid die noch kan veranderen noch behouden, die slechts kan verwoesten en vergeten, wij hebben alles vergeten, ook Sokrates, ook Plato, er blijft ons niets anders over dan de zee en de hemel, de zon om de tomaten te laten groeien, de oude trots is verloren gegaan, trouwens, zij hebben zeven jaar lang de dictatuur gehouden, het bloed van Cyprus was nodig om een vodje vrijheid terug te vinden met Evangelis Tossitsas Averoff, deze mensen die met de kletspraatjes kunnen leven en verder niet, met de intrige en verder niet, met de kleine zwendel, Levantijnen noemen zij ons en zij hebben gelijk, verraders, nietsnutten, ik vertrouw niemand, ik kan niemand vertrouwen, kataraméne Christé! 'Nee, Alekos, dat is het niet.' 'Nee, dàt is het niet. Dat is het óók, maar dàt is het niet.' 'Dus, Alekos, wàt is het?' Wanhopig keek je op: 'Het is... Het is dat ik alles verkeerd heb gedaan.' 'Heb je alles verkeerd gedaan?!' 'Ja. Want deze verkiezingen zijn een klucht, een alibi voor wie een andere onderbroek aan heeft,

die met het woord Vrijheid. Verkiezingen terwijl Joannidis nog hoofd van de ESA is, kataraméne Christé! Terwijl de Theofilojannakossen, de Hazizikissen, de Maliossen, de Babalissen, ongestraft rondwandelen! Terwijl Papadopoulos comfortabel in zijn villa in Lagonissi zit. Terwijl het enige proces dat gevoerd wordt dat tegen zijn vrouw Despina is, om tienduizend miserabele drachmen die de KYP haar elke maand overmaakte! Zij deed er niets voor om ze te verdienen zegt men, fraude tegenover de Staat. Wie ze verdiend heeft, daarentegen, is een verdienstelijk burger. En als je schreeuwt wat walgelijk, antwoorden ze je: wat bedoel je? Er is nu toch democratie, er is toch vrijheid. Er zijn verkiezingen, ook Panagoulis stelt zich kandidaat. Welnu, ik wil geen kandidaat zijn! Ik wil niet medeplichtig zijn aan deze klucht! Ik heb er verkeerd aan gedaan ja te zeggen! Ik heb er verkeerd aan gedaan terug te komen! Ik heb alles verkeerd gedaan, ja, alles! En ik ga weg! Ik ga weg, ik ga weg!' 'Je gaat weg... waarheen?!' 'Waar ik heen had moeten gaan toen de Junta aftrad! Naar Chili, naar de Basken, naar de hel! Overal waar vechten vechten betekent in plaats van op de vuist gaan met schaduwen, met alibi's!'

Dat was het dus wat je wangen wegzoog, wat je donkere oogwallen gaf, wat je uitmergelde in een zelf gewild lichamelijk verval. Maar dan was je niet veranderd, ik had een vergissing gemaakt door te denken dat in de weinige maanden doorgebracht met nadenken een nieuwe persoonlijkheid gerijpt was: de-echte-bommen-zijn-de-ideeën. De ideeën waren niet voldoende voor je, de uitdagingen die met het verstand gevoerd moeten worden, en misschien was je ook de bekoring van de dood niet vergeten, het mysterieuze heimwee ernaar die ik op Egina gezien had. Ik keek naar je zoals men naar een deur kijkt die wij proberen te openen zonder te merken dat hij al open is. Wat moest ik antwoorden? Met welke woorden moest ik je helpen? Met de oude zin dat sterven gemakkelijk is, dat het moeilijk is om te leven? Met de oude redenering dat in de oorlog iedereen een held kan zijn, maar in vredestijd bijna niemand erin slaagt? Dat zou niets veranderen, te meer omdat wat je zei waarheden als koeien waren: die verkiezingen zouden alleen de Karamanlissen, de Papandreou's, de Averoffs dienen, en met het woord Vrijheid bezwendelt men net zo goed als met het woord Volk. 'Ik weet niet wat ik je zeggen moet, Alekos.' 'Dat geloof ik graag. Kom mee.' Wij waren in de Solonosstraat aangekomen en je duwde mij naar de buitendeur van het flatgebouw waar jouw kantoor was. Wij gingen naar binnen, gingen met de lift naar boven, waren op een lang trapportaal, bij een deur met jouw naam, en meteen slaakte ik een kreet. Onder je naam stond een groot

kruis, en onder het kruis twee data: 17 november 1968 – 17 november 1974. 'Alekos! Wat betekent dat, Alekos?' 'Het betekent wat je begrepen hebt' mompelde je. 'Het betekent dat iemand, die het niet leuk vindt dat ik zes jaar geleden ben blijven leven, mij de aanstaande 17 november dood zou willen zien.' Toen, met herboren levendigheid: 'Weet je wat ik besluit? Ik ga niet weg, nee. Ik zie niet af van die kandidatuur: bij de verkiezingen presenteer ik mij en hoe. Oh, wat een plezier zou het mij doen als ze op 17 november gehouden werden!' En zoals de auteurs van de lakonieke bedreiging wisten, zouden ze werkelijk op 17 november gehouden worden. Het nieuws werd korte tijd later bekend gemaakt.

Het was geweest als het water geven aan een plant die ziek is door uitdroging, binnen een week was je ook fysiek weer opgebloeid. Verdwenen waren het vervallen voorkomen, de donkere oogwallen, de gebogen schouders, de sjofelheid, de treurigheid, Don Quichot had zichzelf teruggevonden en zijn fantasie galoppeerde opnieuw in het rijk van de bizarre dwaasheden, van het verbazingwekkende enthousiasme. 'Een idee! Die twee data onder het kruis hebben mij een idee aan de hand gedaan! Ik zal tienduizend aanplakbiljetten laten drukken met de leuze: 'Op 17 november 1968 veroordeelde de Junta Alexander Panagoulis ter dood, op 17 november 1974 zal het Volk hem tot afgevaardigde in het Parlement kiezen.' Zo stop ik er ook het woord Volk in en de onderbroekdragers zullen op mij stemmen.' 'Ja, Alekos, maar...' 'Of nee, de helft aanplakbiljetten en de helft stickers. Zo sparen we lijm uit: even likken en klaar. En die plakken we op waar we maar willen: op de raampjes van de taxi's, van de bussen, van de café's, op de stoelen, op de tafels, op de mensen. Iemand komt voorbij en paf, je plakt het hem op zijn rug, op een arm. Of op zijn achterwerk. Kan je je Averoff voorstellen met mijn sticker op zijn achterwerk?' 'Ja, Alekos, maar...' 'Luister hier eens naar: in plaats van de gebruikelijke manifestjes wil ik mijn gedichtenbundel uitdelen. Laten we zeggen duizend exemplaren. Is dat geen sympathiek, chique gebaar? En bovendien draagt het bij tot de verspreiding van de cultuur.' 'Ja, Alekos, maar wie houdt zich bezig met je verkiezingscampagne: de partij?' 'De partij? Wat heeft de partij ermee te maken?' 'Die heeft ermee te maken omdat een verkiezingscampagne geld kost.' 'Geld? Geld waarvoor?' 'Bij voorbeeld het geld om die aanplakbiljetten, die stickers te laten drukken, en om die duizend boeken te kopen.' 'De

boeken kopen wij zelf, met de reductie, de aanplakbiljetten en de stickers laten wij zelf, op de één of andere manier, drukken, ik neem niets aan van de partij!' 'Alekos, je maakt jezelf toch niet wijs een verkiezingscampagne te kunnen voeren met een gedichtenbundel en een paar stickers die je de mensen op hun achterwerk plakt?!' 'Nee, verder zijn er de verkiezingsbijeenkomsten.' 'Maar ook de verkiezingsbijeenkomsten kosten geld! Om die te organiseren zijn er veel mensen nodig en...' 'Ik heb mijn vrienden.' 'Je zult auto's nodig hebben...' 'Ik heb de auto's van mijn vrienden.' 'Je zult telefoontoestellen nodig hebben en...' 'Ja, telefoontoestellen wèl!' 'En een kantoor.' 'Het kantoor heb ik.' 'Dat in de Solonosstraat? Maar dat is een gat niet veel groter dan je cel in Boiati! Luister naar me, Alekos...' 'Nee, ik luister niet naar je. Want als ik naar je luister kom je mij met de logica aan boord, en met de logica verlies ik de moed. En als ik de moed verlies win ik niet. Het geld zullen we wel vinden. Als we het niet vinden, dan hebben we pech. Dan zal ik het zonder kantoor doen, zonder auto's, zonder telefoontoestellen, dan zal ik een paar bussen verf kopen, een paar verfkwasten, en dan zal ik mijn naam op de muren schrijven. En als ik geen geld heb om de verf en de verfkwasten te kopen, dan zal ik het met houtskool schrijven: Stem-op-mij.' Geen enkel struikelblok joeg je angst aan, integendeel, het stimuleerde je trots en je verbeeldingskracht: als de manier om democratie te bedrijven verkeerd is, zei je, waarom zullen we dan niet beginnen die te bestrijden door de immoralïteit van het verkiezingsmechanisme te weigeren? 'Er worden miljarden uitgegeven om de verkiezingsbijeenkomsten tot feestelijke kermissen te maken! Er worden bossen omgehakt om het papier te produceren dat verknoeid zal worden voor de aanplakbiljetten! Er worden stromen benzine verbrand om de kandidaten per auto te vervoeren! Een eerlijke kandidaat zou het met een fiets en een megafoon moeten stellen. Zonder er nog rekening mee te houden dat de zogenaamde aanhangers niets voor niets geven: een financiering is altijd een corruptie ante-litteram, oftewel een schuld die je vroeg of laat gepresenteerd krijgt met verzoeken om gunsten of zwendelarijen.' Dat je weer opgebloeid was, werd overigens ook duidelijk op de dag waarop je de vijf miljoen lire binnensmokkelde waarmee je de hele verkiezingscampagne zou financieren.

Toen je tenslotte overtuigd was dat je met een fiets en een megafoon niet ver zou komen, en evenmin door het met houtskool op de muren geschreven stem-op-mij, dat wat aanplakbiljetten dus nodig waren en ook een meer comfortabel kantoor dan het gat in de Solonosstraat, tegelijkertijd vastbesloten om geen drachme van je mede-

burgers aan te pakken, had je mij tot je persoonlijke penningmeester in het buitenland benoemd en naar Italië gestuurd om bij de dragers van de onderbroek met het woord Volk om hulp te bedelen. Een naïeve vergissing, aangezien de grote beschermeling van de Italiaanse socialisten Papandreou was, en hun internationalistische vrijgevigheid zich alleen op hem concentreerde. Maar op een goede ochtend: 'Victorie! Victorie!' Aangespoord door Nenni, was een groep sympathisanten ongehoorzaam geweest aan het Centrale Comité door een collecte te houden waarvan de opbrengst nu in Venetië op je lag te wachten. En aangezien de Biennale van Venetië je voor de openingsplechtigheid had uitgenodigd, met inbegrip van een vliegticket, kon je meteen het bedrag komen halen zonder er een stuiver op toe te leggen. 'Wat voor een bedrag, Alekos?' 'Een enorm bedrag.' 'Hoe enorm?' 'Dat zal je wel zien.' Vierentwintig uur later sta je op het Sint Marco-plein waar twee brave mannen, die uit Modena zijn gekomen, je een met touw dichtgebonden pak overhandigen. Je bedankt hen met kussen en omhelzingen, haast je naar het hotel, snijdt met bevende vingers het touw door, en over het bed spreidt zich een stortbui van bankbiljetten van tienduizend lire uit. 'Alekos... moet dit het enorme bedrag zijn?' 'Ja! Vijf miljoen lire, denk je eens in! Vijf miljoen! Weet je hoeveel dingen ik kan doen met vijf miljoen?' En intussen telde je ze, in extase, je beklopte ze, je liefkoosde ze, je stopte ze in rijen in een koffertje dat ons vanaf dat ogenblik overal zou volgen, op de boot van de lijndienst, in de gondel, in restaurants, in musea, zelfs bij de openingsplechtigheid in het Dogenpaleis waar je geëist had dat ik het op schoot hield om het oog erop te houden terwijl jij je redevoering afstak, en bij het galadiner waar je het onder tafel zou verstoppen: goed vastgeklemd tussen je benen. 'Nee, ik laat het niet in het hotel. Anders stelen zij het van me en adieu verkiezingscampagne.' Aangezien de mogelijkheid van diefstal de enige angst was die je ten toon spreidde, dacht ik dat je de moeilijkheid om dat geld naar Griekenland te brengen niet onder ogen had gezien: een niet te onderschatten detail gezien de strengheid van de Italiaanse wet betreffende valutasmokkel. Maar je had het wèl onder ogen gezien en hòe: dat bemerkte ik toen ik je naar het vliegveld bracht en je je samen met het koffertje opsloot in de wc om er een half uur later vandaan te komen met een stap die mij niet overtuigde. Je liep op zo'n vreemde manier. Het leek alsof je houten benen had, je boog niet eens je knieën. Erger nog, je lichtte niet eens je voeten op: je sleepte ze, stijf als een automaat: 'Alekos! Wat heb je gedaan?' 'Tja! Een half miljoen in de ene schoen, een half miljoen in de andere schoen, een

miljoen rond het linkerbeen, een miljoen rond het rechterbeen, en de rest in mijn onderbroek. Tot ziens.' En met een charmante glimlach meldde je je voor de politiecontrole waar een agent je fouilleerde van de oksels tot op de heupen, op zoek naar wapens, het koffertje opende, tussen de papieren zocht, in je portefeuille keek: 'Geen Italiaanse valuta?' 'Geen enkele lire.' 'Goede reis, dank u wel.' Geen dank, ik dank ú. En weg liep je, stijf als een automaat, zonder je voeten op te tillen of je knieën te buigen, met je schat die geen enkele bank in Athene zou willen wisselen, zò gekreukeld, kapot, vies als die was. 'Zijn dit bankbiljetten of vuile sokken?' Toch zou je erin slagen ze in drachmen om te zetten, en met een deel ervan zou je zelfs dat, wat je mijn-hoofdkwartier noemde, huren.

Het hoofdkwartier bestond uit twee vuile, verveloze grote kamers, met vensters half bedekt door een foto die ze tijdens het proces van je hadden gemaakt en door de affiche die je als symbool gekozen had: een vuist die een olijftakje en een witte duif omhoog houdt. 'Wat heeft de duif ermee te maken?' 'Die heeft er niets mee te maken, ik vind die aardig.' 'En de olijftak?' 'Die vind ik ook aardig.' 'Maar wat betekent het?' 'Geen idee!' De meubilering bestond uit een paar lelijke tafels, een geleend bureau, acht half-kapotte stoelen, cadeau gedaan door acht verschillende donateurs, een kreupele fauteuil, een vaas, een elektrisch kookplaatje om koffie te zetten, en veel telefoontoestellen waarvan er één rood was en op munten werkte. De mensen die je er ontmoette waren mensen zonder enige politieke ervaring, jongelui met als enige verdienste dat ze je blindelings toegewijd waren, meisjes met het enige voordeel dat ze verliefd op je waren, familieleden die je een goed hart toedroegen en een oudje met een hoedje op en dikke brilleglazen omdat zij bijziende was. Iedereen die zich aanbood om gratis te werken werd namelijk binnengehaald en gebruikt zonder beperking of mededogen, met inbegrip van de stakker die je cynisch die-dikke-hoer noemde. Artsen werden gebruikt om affiches aan te plakken, architecten om je naam op de muren te schrijven, oude tantes of verlamden om de telefoon te beantwoorden of om koffie te zetten; maar hoewel iedereen zich vol goede wil uitsloofde, verliep de campagne rampzalig slecht. Afgezien van de stickers met de data 17 november 1968 – 17 november 1974 en een paar dozijn affiches met de olijftak en de duif, bleef die beperkt tot een honderdtal strooiblaadjes met jouw paspoortfoto. Wat de duizend exemplaren

van de gedichtenbundel betreft, die lagen in een douane-depot, vastgehouden wegens bijzonder hoge invoerrechten die je weigerde te betalen. Verder hield de pers zich op geen enkele manier met je bezig. Druk in de weer met reclame maken voor hun rechtse en linkse clientèle, vermeldden de kranten niet eens dat je kandidaat stond. Bovendien deed jij niets om de kiezers te verleiden, om hun stem te vragen. Je volstond ermee op de verkiezingsbijeenkomsten te spreken en dat was je achilleshiel. Alleen tijdens het proces, met de dood in het vooruitzicht, was je erin geslaagd je doeltreffend uit te drukken: onder normale omstandigheden had je geen greintje redenaarstalent. Je kon geen vlotte redevoering in elkaar zetten, je miste elk brio, je werd verlegen en om je een houding te geven liet je je gaan in verkeerde gebaren zoals je handen in je zak steken of op een dreigende manier met je pijp zwaaien. Bij zoveel rampspoed verdween ook de betovering van je mooie stem, die zwak werd, kleurloos, verarmd door de blunders die je maakte, òf die misvormd werd door onbeschaafd geschreeuw. Alsof dat niet voldoende was, haatte je uit principe de verkiezingsbijeenkomsten. Je vond dat het alleen oefeningen waren in mooipraterij, leugenpraat, spektakels om de mensen te bedriegen, te manipuleren, dronken te voeren met beloften die nooit gehouden zullen worden, en om je aan die misdaden niet schuldig te maken, verviel je in het andere uiterste door bruusk de waarheid te zeggen, impopulaire opvattingen naar voren te brengen: het vergif van de ideologieën, de botheid van de dogma's, de oneerlijkheid van de alibi's, de onechtheid van de vooruitgang, de lafheid van de massa's die gehoorzamen. Soms door alles in leuzen en summiere slagzinnen samen te vatten. Naar je luisteren gaf zo'n beklemming dat ik elke keer als ik het bijwoonde mijn hart in de keel voelde en mij voortdurend afvroeg god-nog-aan-toe, wat zal hij vandaag verkeerd doen?

Niet dat ik er dikwijls heenging, gewoonlijk gaf ik er de voorkeur aan mij de kwelling te besparen en niet dat ik goed verstond wat je in jouw taal zei. Maar als ik ging was het voor mij voldoende om de woorden sossialismòs, socialisme, fassismòs, fascisme, epanàstassis, revolutie, laòs, volk, sovraka, onderbroek, ò giòs tou Papandreou, de zoon van Papandreou, op te vangen, om een redevoering te construeren die ik nu zo langzamerhand uit mijn hoofd kende en die ongeveer zó luidde: 'Socialisme, wàt voor socialisme, iedereen praat tegenwoordig over socialisme, het woord socialisme is een saus voor elk gerecht geworden, de bloem in het knoopsgat van elke leugen, een mode. Zijn wij soms vergeten dat ook Mussolini over socialisme kletste, zelfs uit het socialisme voortsproot, en ook Hitler? Is nazisme

soms geen afkorting van nationaal socialisme? Iemand zegt socialisme, en jullie erachteraan, zonder je af te vragen welk socialisme, zonder degene die socialisme zegt goed aan te zien, de zoon van Papandreou bij voorbeeld, hij heeft het woord socialisme op zijn onderbroek geschreven, en ook het woord revolutie, het woord Verzet. Welk verzet, welke revolutie? Zelfs Papadopoulos noemde zijn staatsgreep een revolutie, en zelfs Pinochet: ook onder de rechtsen is er geen dictator die niet zijn toevlucht neemt tot het woord revolutie. Zij willen hem allemaal ontketenen, die revolutie, en uiteindelijk ontketent niemand hem, het allerminst degenen die zich revolutionairen noemen, want met hun revoluties verandert alleen de heerser, het regime. De revolutie kan men niet bevelen. Er bestaat slechts één mogelijke revolutie, en dat is die welke men in z'n eentje ontketent, die welke binnen het individu plaatsvindt, die zich in hem langzaam, met geduld, met ongehoorzaamheid voltrekt! De revolutie is geduld, ongehoorzaamheid: het is geen haast, het is geen chaos, het is niet wat de demagogen met het toverstafje jullie vertellen. Luister niet naar wie jullie wonderen belooft, luister niet naar wie zich verplicht de dingen in een handomdraai te veranderen als een tovenaar. Tovenaars bestaan niet, wonderen bestaan niet. De volksleiders steken de draak met jullie, stomme sufferds, gewend als jullie zijn om je door iedereen bij de neus te laten nemen, lijdelijk te aanvaarden; deze façade van democratie kan zó omvergeblazen worden als jullie de kletspraatjes van de zogenaamde revolutionairen volgen! Laten we er zuinig op zijn, op dit vodje van een vrijheid dat wij cadeau gekregen hebben door het bloed van Cyprus. Cadeau gekregen, ja, en de cadeau gekregen vrijheid geeft altijd vruchten die een bittere bijsmaak hebben: als jullie niet oppassen zullen van deze verkiezingen alleen de erfgenamen van de Junta profiteren. Want de Junta ìs niet gevallen, maar heeft alleen zijn tactiek veranderd, zijn macht overgedragen aan de mooipraters die als liberaal verkleed zijn, aan schoften zoals Evangelis Tossitsas Averoff, aan de meer dan walgelijke lui van rechts die sinds eeuwen de baas spelen, die gisteren nog een menuet dansten met Papadopoulos, met Joannidis, en die het vandaag dansen met de barricadebouwers, met de beoefenaars van andere totalitarismes. En jullie merken het niet. Omdat jullie niet nadenken. Want er is toch altijd iemand die voor jullie denkt, die voor jullie beslist: baas-zeg-me-wat-ik-doen-moet, kameraad-zeg-me-wat-ik-denken-moet.'

De mensen luisterden, soms teleurgesteld, soms beledigd, en soms uit het veld geslagen: maar wat zei die vent, waarom behandelde hij hen onvriendelijk en ontgoochelde hij hen in hun hoop? Wat bedoel-

de hij met de geschiedenis van de onderbroek, van het geduld, van de cadeau gekregen vrijheid, van het socialisme dat een woord, een saus, een mode is, waarop zinspeelde hij met die slotzin over het denken en niet denken, kameraad-zeg-me-wat-ik-moet-denken? Zij hadden altijd gedacht dat het goede goed was, dat het slechte slecht was, dat de slechten aan de ene kant stonden en de goeden aan de andere kant, nooit horen zeggen dat het toch hetzelfde was en dat men om het beter te krijgen in z'n eentje de revolutie moet ontketenen: hoe kan je in je eentje een revolutie ontketenen? Voor het merendeel waren het arme drommels met eeltige handen, een gezicht van wie gehoorzaamt sinds de wereld wereld is, voetvegen voor iedere macht, instrumenten voor iedere ambitie, echte ruilwaar tussen de Breznjevs en de Pinochets, de Averoffs en de zonen van Papandreou: je hoefde maar naar hen te kijken om te beseffen dat zij naar een verkiezingsbijeenkomst kwamen om wat hoop te krijgen en niet om verwijten te horen. Nee, deze jongeman die eerst met een zachte, hakkelende, monotone stem sprak, en dan plotseling uitviel om dwaasheden te schreeuwen, begrepen ze werkelijk niet. Zo eindigde de verkiezingsbijeenkomst zonder enig enthousiasme, hoogstens met een beleefdheidsapplausje, onzekerder en lichter dan een zomerregentje, en jij vertrok terneergeslagen in een vrachtautootje dat er beslist niet toe bijdroeg om je autoriteit te verlenen. Het was een vrachtautootje dat je door ik weet niet wie geleend was, volgeplakt met stickers en affiches met de afschuwlijke paspoortfoto, en zo oud dat de motor niet aansloeg als je niet duwde: jou het hijgend te zien voortduwen was een schouwspel dat slechts weinigen waardeerden en dat velen deprimerend vonden. Voeg daaraan toe dat je tegenstanders dikwijls zonder erbarmen wraak namen, vooral de intellectuelen, en met de dikdoenerij van wie niet alleen de veertig boekdelen van Marx en Engels, maar ook de vijfenveertig boekdelen van Lenin, en ook de *Geschiedenis van de logica* van Hegel gelezen heeft of doet alsof hij ze gelezen heeft, schreeuwden zij om het hardst over de onwetendheid of de oppervlakkigheid of de kwetsbaarheid van je ideeën. Of zij beperkten zich ertoe te honen: 'Laat hem maar praten, hij weet zelf niet wat hij wil, het is een primitieve romanticus, een mislukte dynamitard, welke verdiensten heeft hij in feite? Hij heeft twee bommen geplaatst. En één ervan is niet eens ontploft, de andere heeft een gat in het asfalt gemaakt en verder niet.' Woorden die je dodelijk wondden ook al liet je het niet blijken en al ging je onverdroten door met je meedogenloze waarheden, je gammele vrachtautootjes, je geleende bureaus, je gekregen stoelen, je miserabele vijf miljoen lire die nu teruggebracht

waren tot weinige drachmen, en de onwankelbare zekerheid de grote weddenschap te winnen: 'Uiteindelijk begrijpen de mensen mij. De mensen zullen op mij stemmen.' Tot de dag van de verkiezingen aanbrak.

Zoals men op de uitspraak van een jury wacht die over onze toekomst beslist, of op het resultaat van een medisch onderzoek waarvan onze gezondheid afhangt, en hoe langer dat uitblijft hoe meer de vrees ons bekruipt dat het een kwaal zal aankondigen waartegen geen geneesmiddel bestaat, een veroordeling zonder kans op beroep, zó wachtte ik op je telefoontje uit Athene, terwijl ik op en neer liep in de kamer van een sjofel hotel in Jordanië. Ik had je laatste verkiezingsbijeenkomst niet willen meemaken, de moed ervoor had mij ontbroken. Vanaf een balkon van Hotel Grande Bretagne had ik echter de verkiezingsbijeenkomst van Karamanlis gezien die plaatsvond op hetzelfde uur van dezelfde avond, ik had de mensen gezien door wie jij dacht begrepen en gekozen te worden. Ik had ze zien komen: ordelijk, gedisciplineerd, in het gareel gebracht, werkelijk kudde die gaat waarheen degene die beveelt, die belooft, die angst aanjaagt, het wil; met gesloten ogen want het is toch niet nodig om de weg te zien, de weg is een dicht opeengedrongen wolstroom van de kudde die zal uitmonden en stilhouden op het plein dat door de huidige machthebbers uitgekozen is, in dit geval het Syntagmaplein te Athene, en leve Karamanlis, in andere gevallen de Piazza Venezia te Rome, en leve Mussolini, het Sint Pietersplein van Vaticaanstad, en leve de Paus, Alexanderplatz te Berlijn, en leve Hitler, Trafalgar Square in Londen en leve Hare Majesteit de Koningin, Place de la Concorde in Parijs en leve De Gaulle, het Plein van de Hemelse Vrede in Peking en leve Mao Tse Toeng, het Rode Plein in Moskou en leve Stalin, of nee, leve Chroesjtsjev, of nee, leve Breznjev, leve wie er toevallig komt, dat wil zeggen: leve wie zich op de top van de berg bevindt, nooit leve de christussen die sterven opdat de schapen mannen en vrouwen zullen worden. De christussen krijgen alleen applaus bij hun begrafenis, wanneer zij geen last meer veroorzaken. Ik had gezien hoe het plein zich ermee vulde, tot een dichte massa werd, een leger van achthonderdduizend, en ik was er bang van geworden. Niet zozeer om het aantal als om de geometrische strafheid waarmee ze in elftallen en honderdtallen waren opgesteld, de ordelijkheid waarmee ze met de vlaggen zwaaiden en de spandoeken heen en weer bewogen en de

toortsen ophieven, de regelmaat waarmee ze de lang-leves scandeerden, gehoorzamend aan de organisatoren met de walkie-talkies. Eén, twee, drie: 'Ka-ra-man-lis!' Eén, twee, drie: 'Ka-ra-man-lis!' En elk Ka-ra-man-lis waren vier kanonschoten, die op precies dezelfde afstand van elkaar werden afgeschoten, een dichter worden van het bombardement dat al zo intensief en zo angstaanjagend was dat het de redevoering overstemde van de oude politicus die, verlicht door de schijnwerpers en geëscorteerd door Evangelis Tossitsas Averoff, zijn keel schor schreeuwde om de hemel weet wàt te zeggen: het enige woord dat men kon onderscheiden was de naam van zijn partij, Nea Demokratia. Misschien legde hij uit wat deze nieuwe democratie was, op welke manier hij zich gereed maakte om hen te bedotten, maar zij wilden het niet weten, zij wilden hem alleen maar toejuichen, zodat, als hij de uitslag van een voetbalwedstrijd geschreeuwd had, Real Madrid-Manchester twee-één, of een recept, neem-een-karbonade-paneer-die-zout-die-en-bak-die, het werkelijk geen enkel verschil zou hebben gemaakt, zij zouden evengoed zijn doorgegaan met het afschieten van het viervoudige kanonschot, het zwaaien van de vlaggen, het heen en weer bewegen van de spandoeken, het gehoorzamen aan de aanvoerders van de elftallen die op hun beurt gehoorzaamden aan de organisatoren met de walkie-talkies die op hun beurt gehoorzaamden aan de grote regisseur van de apotheose. Wie was de regisseur? Hij had ook aan het vuurwerk en aan de duiven gedacht, hoewel hij het ongelukje van de duiven niet voorzien had. Op een bepaald moment was de nacht in gloed gezet door rode, groene, paarse, gouden lichten, fonteinen van sterren; uit kooien verborgen achter het dak van het presidentiële paleis waren honderden en honderden duiven losgelaten in de richting van het plein. Inplaats van harmonieus rond te vliegen, waren ze echter met hun vleugels gaan klapwieken als dronken vlinders, en meteen hadden ze, verschrikt door het lawaai, door het vuurwerk, door de vlaggen, door de menselijke imbeciliteit, de controle over hun ingewanden verloren om op de menigte een regen van vloeibare, warme uitwerpselen te laten vallen. Vervolgens waren Karamanlis en Averoff weggegaan, terwijl ze beiden hun jasje schoonmaakten dat door de duiven bevuild was volgens de democratische principes van de gelijkheid die alleen door de dieren gerespecteerd worden, en op het ritme van het volkslied dat uit de luidsprekers weerklonk hadden de achthonderdduizend het plein ontruimd, steeds ordelijk, gedisciplineerd, in het gareel. Rechts omkeert, voorwaarts, mars! Op het plein was een smeerboel van strooiblaadjes, papieren, verloren schoenen, lege flessen, doppen van pistachenoten, achterge-

bleven die door de automatische straatveegmachines snel bijeengeveegd werden, en toen was er iets gebeurd. Wat er gebeurde was dat, misschien toevallig, misschien met opzet, één van de technici die de luidsprekers bedienden een plaat van Theodorakis had opgezet, het lied dat Theodorakis geschreven had na je terdoodveroordeling. En in plaats van het volkslied was die treurige muziek uitgezonden, de woorden: 'Otàn ktipissis diò forés, k'istera tris ke pali diò, Alexandrè mou... Wanneer je tweemaal zal aankloppen, en dan driemaal en dan tweemaal, mijn Alexander...' Ontroerd en ongelovig was ik naar beneden gegaan om te zien hoe de mensen reageerden, maar op het nu verlaten plein waren nog slechts twee jongemannen, twee zonen van het volk, twee lammeren van de kudde, en de ene zei: 'Ti anìa! Piòs ìne aftòs Alexandròs? Wat een jammerlied! Wie is die Alexander?' De ander antwoordde door zijn schouders op te halen: 'Den xero, weet ik niet'.

Evenmin had ik het resultaat van de verkiezingen willen afwachten, ook in dit geval had de moed ertoe mij ontbroken. Ik had echter de nacht van het stemmen tellen op je hoofdkwartier doorgebracht en dat was voldoende geweest om te begrijpen hoe de zaken ervoor stonden. Iedereen had het gezicht van wie zich geen illusies maakt, de telefoons rinkelden alleen om slecht nieuws door te geven, van uur tot uur steeg de partij van Karamanlis in rangorde en daalde jouw partij. Wat de voorkeurstemmen betreft, die je had gekregen, die waren zó schaars dat de persbureaus je nederlaag reeds als zeker meldden. Vijf stemmen in dit district, tien in dat andere, hoogstens vijftien, en in veel gevallen geen enkele. Nodeloos telde en telde je opnieuw, omringd door de jongelui en de meisjes die anderhalve maand voor je hadden gewerkt, in de hoop het aantal stemmen te halen dat nodig was om gekozen te worden. Nodeloos telefoneerde het oudje met het hoedje en telefoneerde opnieuw om de definitieve cijfers te horen, herhaalde de uitslagen, ontdekte dat je je drie stemmen vergist had, nee vijf, nee zes: de wezenlijke inhoud van de bittere werkelijkheid veranderde niet en je gezicht trok steeds witter weg. Tegen het aanbreken van de dag, niet in staat die lijdensweg tot het einde toe mee te maken, was ik weggegaan en pas de ochtend erna had ik je teruggezien. Je sliep, uitgeput. Maar zodra ik je even over je haar gestreken had was je wakker geworden, en was losgebarsten in een geërgerde jammerklacht: 'Het volk stemt op wie leugens vertelt! Het volk stemt op wie het beetneemt! Het volk stemt op wie miljarden uitgeeft om zich te laten kiezen met vuurwerk en met duiven! Het volk wil slaaf zijn, het houdt ervan slaaf te zijn, het houdt ervan!'

Toen was je, uitgeput, weer in slaap gevallen en ik had me van je losgemaakt om te vertrekken, om te vermijden dat ik mij in Athene zou bevinden op het ogenblik waarop je nederlaag officieel zou worden. Binnen drie dagen moest ik naar Jordanië gaan om Koning Hoessein te interviewen, en daar had ik gebruik van gemaakt: op je kussen had ik een briefje achtergelaten waarin ik loog dat de ontmoeting met koning Hoessein vervroegd was, dat ik mij dus onmiddellijk naar Amman moest begeven. Vervolgens was ik werkelijk naar Amman gegaan. Van hieruit had ik je een paar maal opgebeld, ontving vage antwoorden, raakte er van overtuigd dat je in het beste geval op het nippertje in het Parlement zou komen, dat wil zeggen met de rest van de stemmen die overgeschreven werden op de nationale lijst, en op een bepaald moment was ik er zelfs mee opgehouden je op te bellen: 'Bel jij mij op zodra je het precies weet.' Dáárom wachtte ik nu zoals men op de uitspraak van een jury wacht die over onze toekomst zal beslissen of op het resultaat van een medisch onderzoek waarvan onze gezondheid afhangt. En als de partij er zelfs niet in geslaagd was je op het nippertje te laten kiezen? Waartoe zou dan de opoffering om, als ongewenste gast, de politiek van de politici binnen te gaan gediend hebben? Met welke andere middelen zou je het zaad uitwerpen dat je zo graag uitwerpen wilde over de stroom van wol, tussen de onbeweeglijke kiezels van het grind dat slaapt aan de voet van de berg? Zonder nog mee te tellen dat een zetel in het Parlement je een beetje zou kunnen beschermen. Of juist niet? Ik keek op mijn horloge. Het was elf uur en de ontmoeting met Hoessein was om twaalf uur. Ik liep naar de deur. De telefoon rinkelde. Ik ging terug. Je feestelijke stem regende mij in de oren: 'Met mij! Ik ben het! Ik ben afgevaardigde! Ik ben on-achtenswaardige!'

Waardoor was het dat de opluchting zo snel uitbluste? Door de bitterheid van de wetenschap dat je afgevaardigd was met de reststemmen van de anderen, met de kruimels die op het tafelkleed zijn achtergebleven? Door het besef van de nieuwe teleurstellingen waaraan je geen weerstand zou kunnen bieden? Of door de legende die Hoessein mij vertelde? Zijne Majesteit leek die ochtend treuriger dan gewoonlijk en op een zeker moment, terwijl hij over zijn fatalisme sprak, vroeg hij mij: 'Kent u de legende van Samarcand?' Toen vertelde hij mij die. Er was eens een man die niet wilde sterven. Het was een man uit Isfahan. En op een avond zag deze man de Dood die hem, gezeten op de drempel van zijn huis, opwachtte. 'Wat wil je van me?' schreeuwde de man. En de Dood: 'Ik ben gekomen om...' De man liet hem de zin niet uitspreken, hij sprong op een snel paard en met

gevierde teugel vluchtte hij in de richting van Samarcand. Hij galoppeerde twee dagen en drie nachten zonder ooit stil te houden, en bij het aanbreken van de derde dag kwam hij in Samarcand aan. Hier stapte hij van zijn paard en, ervan overtuigd dat de Dood zijn spoor bijster geraakt was, ging hij op zoek naar een onderdak. Maar toen hij zijn kamer binnenging zag hij dat de Dood hem, gezeten op het bed, opwachtte. De Dood stond op, liep hem tegemoet en zei: 'Ik ben blij dat je gekomen bent en op tijd, ik was bang dat wij elkaar mis zouden lopen, dat je ergens anders heenging of te laat zou komen. In Isfahan liet je mij niet uitspreken. Ik was naar Isfahan gegaan om je te berichten dat ik een afspraak met je maakte bij de dageraad van de derde dag in deze hotelkamer, hier in Samarcand.'

'Je zult eens zien hoe ik mij amuseer in de politiek van de politici! Je zult eens zien! En nu ik op jacht kan gaan naar die bewijzen...' 'Welke bewijzen?' 'De documenten van de ESA, de bewijzen tegen degenen die zich onwaardig gedragen hebben! Ik zal er tijd voor nodig hebben, maar ik zal erin slagen. Het belangrijkste is dat ik mij afzijdig houd van de anderen. Zoals vandaag.' 'Zoals vandaag?!?' 'Ja, zoals vandaag.' 'En lijkt het je juist om je vandaag afzijdig te houden van de anderen?' 'Héél juist.' In Athene werd een grote manifestatie gehouden om het bloedbad van de Technische Hogeschool te herdenken; zonder dat te weten was ik uit Amman teruggekeerd precies op tijd om eraan deel te nemen, en terwijl wij naar jouw kantoor liepen, dat toevallig juist dicht bij de straat lag waar de stoet zich zou opstellen, kondigde je ineens aan dat je je afzijdig wilde houden van de anderen. 'Alekos, leg mij eens goed uit waarom.' 'Ik heb het je gezegd: om de dingen meteen duidelijk te maken, om meteen aan te tonen dat ik niet bij de leugenaars, bij de opportunisten hoor, dat ik met hun vlaggen, hun spandoeken niet meeloop. Alle partijen zullen er zijn, en elke partij heeft zijn figuranten aangemonsterd, en zal die in die optocht stoppen met één enkel doel: een demonstratie van kracht geven, wedijveren in ijdelheid. Kijk-eens-hoeveel-ik-er-heb, ik-heb-er-meer-dan-jij, ik-heb-ook-meer-vlaggen-meer-spandoeken. De doden van de Technische Hogeschool kunnen de partijen niets schelen. De doden kunnen de partijen nooit iets schelen. En als ik eraan denk dat in deze vertoning ook de knechten zullen meelopen die zwegen, die het in hun broek deden van angst, die het woord Verzet niet eens wilden horen, weet je wat ik je dan zeg? Ik zou nog liever met

Theofilojannakos meelopen.' 'Degenen die wèl aan het Verzet hebben deelgenomen zullen er toch ook zijn, Alekos.' 'Zeker. Opgeëist door de partijen, gebruikt door de partijen als anjers die ze in hun knoopsgat steken, vooral door de knechten die zwegen en die het in hun broek deden van angst. Zo gaat het altijd. Nee, dank je: ik herhaal dat ik daar niet aan mee doe.' 'Met iemand zal je toch moeten meelopen, Alekos. Je kunt niet in je eentje marcheren of alleen met mij.' 'Ik zal niet in m'n eentje marcheren, en evenmin alleen met jou. Ik zal marcheren met degenen die alleen zijn zoals ik. Die bestaan. Het zijn er weinig, maar ze bestaan. Ik zal ze vinden.' 'Wáár?' 'Op de trottoirs. En een paar zijn er al. Mijn vrienden, kijk!' Wij waren bij je kantoor aangekomen. Je ging naar binnen en met een breed handgebaar wees je het groepje aan dat gedurende de verkiezingscampagne voor je gewerkt had. Het oudje met het hoedje en de brilleglazen van bijziende was er, er was een dwergmeisje van één meter veertig met een tas die groter was dan zijzelf, er waren een tiental jongens, evenveel meisjes, en een kreupele. 'Mijn vrienden! Wij zullen een eilandje vormen dat apart blijft.' 'Je hebt niet eens een vlag, een bord.' 'Wil je een vlag? Wil je een kleurige?' Met een pirouette ontdeed je het oudje met het hoedje van een mooie vlammend rode shawl, neem-mij-niet-kwalijk-ik-koop-een-nieuwe-voor-je, en vervolgens schreef je er met een ballpoint op Elefteria ke Alitia. Vrijheid en Waarheid. 'Alsjeblieft, klaar. De vlag hebben we nu, kleurig en wel. Alleen de stok ontbreekt nog. Zoek een stok! Een paar spijkers! Een hamer!' De hamer was er, de spijkers niet, en de stok evenmin. 'Haal de spijkers uit de stoelen, schroef de armleuningen los, maak het tafeltje stuk!' 'Alekos, wat maak je?' 'De vlag. De borden. Heb je niet gezegd dat we ook borden nodig hebben?' En zij haalden de spijkers, de schroeven er al uit om de stoelpoten en de kopspijkers te gebruiken, om borden te fabriceren, ijverig, vlug, en een half uur later gingen we de straat al op om het eilandje te vormen. Voorop het oudje met het hoedje en het dwergmeisje met de grote tas: het oudje hief haar volgekrabbelde shawl die vastgemaakt was aan een stoelpoot op, het dwergmeisje hield een onleesbaar bord dat van de hemel weet wàt gemaakt was omhoog. Op de eerste rij jij en ik en de kreupele, en twee van de jongelui, de anderen erachter. 'En wat doen we nu?' 'Nu marcheren we. Op eigen gelegenheid. Zingend. Op eigen gelegenheid.' 'En wàt moeten we zingen?' *'De doden voorop* natuurlijk.' Wij zetten ons, zingend, in beweging. 'Voorop de dóóóden! Eindeloze vlagdragers van de stríjd! En daarna wíj! Verlangend de vááándels te heffen!' Wij leken een troepje havelozen. En er was ook geen hoop om ongemerkt voorbij te

kunnen gaan: om los te blijven van de rest van de stoet die aan ons vooraf ging en ons volgde, hield je op met zingen en: 'Pente metra! Vijf meter! Blijf op vijf meter afstand!' En tevergeefs kwam een man met een band om zijn arm, die opdracht had de orde te handhaven, naar je toe om te verzoeken de afstand kleiner te maken, te herhalen dat de rest van de stoet aaneengesloten was en dat jij je ook moest aanpassen: je antwoordde hem met zo'n gegrom dat de stakker meteen de aftocht blies. 'Pente metra! Vijf meter!' Vanaf de trottoirs keken de mensen stomverbaasd toe: maar wie waren die armzaligen die op eigen gelegenheid liepen, aangevoerd door een dwergmeisje en een oudje met een hoedje? Waarom sloten zij zich niet aan bij de anderen? Waarom zongen zij niet wat de anderen zongen? Waarom zwaaiden zij niet met dezelfde borden, dezelfde vlaggen, en droegen zij die gekreukelde vodden, die onleesbare borden mee? En degene die pente-metra beval en vervolgens iedereen wegjoeg die probeerde hen met de stoet te verenigen, wie was dat? Soms hoorde men je naam: 'Ik zeg je dat het Panagoulis is, herken je zijn snor, zijn pijp niet?' Zodat jij, zelfvoldaan, antwoordde met de brede, zegenende gebaren van een zieleherder: 'Komt u maar, komt u maar!'

Zo marcheerden wij, van elke rij een cordon makend, toen ik voelde dat je plotseling een rilling kreeg, terwijl je het hoofd boog om mij twee jongemannen aan te duiden, één met donkerblond en één met donker haar, die stil stonden bij een kruispunt. Beiden goedgekleed en in de houding van een soort strenge vijandigheid. 'Zie je ze?' 'Ik zie ze, wie zijn dat?' 'Twee vroegere bewakers van de ESA. Twee van de lui die mij stokslagen gaven.' Toen maakte je je los uit het cordon, hief je armen omhoog: 'Halt!' Met horten en stoten, de tweede rij die tegen de eerste opbotste, de derde rij die tegen de tweede opbotste, de vierde die tegen de derde opbotste, stond het troepje stil, de hele optocht ophoudend; alleen het oudje met het hoedje en het dwergmeisje met de grote tas liepen nog een paar stappen door, maar al gauw merkten zij dat ze niet gevolgd werden en kwamen terug, verbaasd en verward. Allen leken trouwens verbaasd en verward, niemand had de reden begrepen waardoor jouw halt ontploft was, en uit de laatste rij bereikten ons vragen, protesten: 'Wie heeft gezegd dat we moesten stoppen? Vooruit, loop door! Vooruit, empròs!' Ik raakte je elleboog aan: 'Alekos, laten we gaan.' Je antwoordde niet. 'We houden alles op, Alekos.' Je antwoordde weer niet. 'Maar wat wil je doen?' Nog steeds stilte. Geïsoleerd in een dilemma dat, zoals je mij later zou bekennen, was: hoe-reageer-ik, sla-ik-ze-of-gebruik-ik-ze, behandel-ik-ze-als-vijanden-of-als-vrienden, een onzekerheid die zo-

als gewoonlijk op een onvoorziene manier opgelost werd, met de onberedeneerbaarheid van de roulettespeler die uitrekent, nadenkt, dan ophoudt met uitrekenen, met nadenken, en impulsief handelt, rouge-ou-noir-les-jeux-sont-faits-rien-ne-va-plus, staarde je de twee aan, precies zoals men naar de roulette staart voordat men op goed geluk op rood of op zwart mikt, op even of oneven, op het ene nummer of op het andere, omdat het ene of het andere toch op hetzelfde neerkomt, waar het op aan komt is handelen, risico nemen, het noodlot uitdagen: zich niet afzijdig houden. En kijk, de beslissing was genomen, de impuls was losgesprongen, je maakte je van het eilandje los met je zware, langzame stap, met je flegmatische uitdagendheid, alsof de weg jou toebehoorde en niemand het recht had dat bezit aan te vechten, bereikte je de twee die jou asgrauw, angstig, aanstaarden, en terwijl je de pijp naar je mond bracht toverde je een zweem van een glimlach te voorschijn, terwijl je de pijp weer uit je mond haalde en ophief in de richting van de stoet, wees je jouw groep aan. 'Kom maar. Ik wacht op jullie.' Toen na hen de rug te hebben toegekeerd, kwam je, met de stap van eerst, de uitdagendheid van eerst, terug om te wachten tot het balletje binnen de schijf zou ophouden met draaien om vast te lopen op rood of op zwart, op even of oneven. Rouge ou noir, les-jeux-sont-faits, rien ne va-plus.

Hoe lang het wachten duurde zou ik niet kunnen zeggen. Maanden later, toen wij erover spraken, zou je volhouden dat het heel kort geduurd had, dat de hele scène zich in een paar minuten, hoogstens drie, had afgespeeld. Maar mij en degenen die het begrepen hadden, had het een ondraaglijk lange tijd geleken, uren, voordat de twee van het trottoir naar voren kwamen, naar jou toegingen die hen met uitgestrekte handen ontving, zonder te letten op de man met de band om zijn arm, die nu boos was en erg ongeduldig, gaan-jullie-nou-eindelijk-gaan-we-nou-of-niet. Je gaf hen een arm. Je liet ons opschuiven en je gaf hen een arm: één aan je rechterkant en één aan je linkerkant. Met één aan je rechterkant en één aan je linkerkant stelde je opnieuw het cordon samen, ging weer op weg, en wat een boze blik toen je mijn aarzeling bemerkte. Die boze blik was voldoende om er mij rekenschap van te geven dat het van jou geen gebaar van vergiffenis of van mededogen was geweest, maar een gebaar van trots of liever van minachting. Maar geen minachting voor de twee bewakers van de ESA, minachting voor de hypocriete wetten van de samenleving, voor de politici die over het bloedbad bij de Technische Hogeschool nu tranen plengden die aardig wat opbrachten, voor de mensen die nu meeliepen in de optocht maar die gedurende de tirannie gezwe-

gen hadden of gecollaboreerd, kortom voor de vlaggen van het opportunisme of de borden van het voordeel waarmee je geweigerd had je in te laten; en als niemand dat zou begrijpen, zelfs niet bij intuïtie, dan was dat jammer. Het werd dan ook inderdaad niet begrepen, zelfs niet bij intuïtie, en meteen verspreidde zich het gerucht dat Panagoulis twee-van-zijn-wreedste-folteraars had vergeven, dat hij gearmd met hen door de straten van de stad liep, één aan zijn rechterkant en één aan zijn linkerkant zoals de dieven die aan de rechterkant en aan de linkerkant van Jezus Christus gekruisigd waren, jazeker, Jezus Christus, en het was geen fabeltje, iedereen kon hen zien, zij liepen door de Stadioustraat en voerden een groepje aan dat zijn eigen weg ging. En het gerucht maakte diegenen wakker die onverschillig die goed georganiseerde optocht bijwoonden, tè goed georganiseerd om oprecht te lijken, diegenen die hem niet bijwoonden omdat het hun niet kon schelen of omdat zij zich buitengesloten voelden; zowel de enen als de anderen verdrongen zich om Jezus Christus die voortliep tussen de twee dieven te zien, en wanneer Jezus Christus verscheen, met zijn snor en zijn pijp en zijn uitdagende houding, applaudisseerden zij overtuigd, ontroerd, iemand schreeuwde je naam, iemand beantwoordde je uitnodiging komt-u-maar, komt-u-maar. Langzaamaan gebeurde echter iets wat je niet voorzien had: het spel hield op een spel te zijn, en in het kielzog van de illusie veranderde de trots in nederigheid, de minachting in dankbaarheid, liefde zelfs jegens degenen die vanaf de trottoirs applaudisseerden zonder iets begrepen te hebben. Het zijn de onafhankelijken, concludeerde je, die niet aan de optochten deelnemen niet omdat het hen niets kan schelen of omdat het hen om het even is, maar uit protest, als weigering om zich aan te sluiten bij de wolstroom van de kudde. Het zijn de rebellen, overtuigde je jezelf, die zich niet uit negatieve overwegingen of uit onverschilligheid tegen de liturgie van de herdenkingsplechtigheden verzetten, maar omdat zij iets anders, iets bepaalds zoeken. Wie weet wàt voor iets, maar iets. Misschien zichzelf, hun vertrapte individualiteit, hun uitzonderlijkheid die door de massa, door het begrip massamens, beledigd is. En je stortte je halsoverkop in de rol die zij je, naar je dacht, toekenden. Je uitdrukking, je blik, je manier van lopen veranderde, je begon dank-u-wel te zeggen tegen wie zich aansloot, vaak met glanzende ogen, en toen, ja, toen sloten zij zich wel aan. Mannen en vrouwen, heel veel vrouwen met de kinderen aan de hand of op hun schouders; jongelui en ouderen, heel veel ouderen, aangemoedigd door het oudje met de hoed veronderstel ik; en jongens, aangelokt door het dwergmeisje met de grote tas veronderstel ik; en kreu-

pelen, aangetrokken door de kreupele op de eerste rij veronderstel ik. Na zowat honderd meter telde ik vijf kreupelen, drie met een stok en twee zonder, en het toppunt van kreupelheid was een dikke, mismaakte jongen met kinderverlamming die, omdat hij het eilandje dat nu zo groot als een eiland was niet binnen durfde te treden ernaast bleef lopen, vastgeklampt aan twee enorme aluminium krukken. Hoe hij het klaar speelde ons te volgen zonder achter te blijven, is een mysterie. Maar hij slaagde erin, voortschuifelend, hijgend, zijn arme, slappe benen, zijn arme verwrongen lichaam voorslepend, zodat je op een bepaald moment opnieuw de stoet stopzette, hem tegemoet ging om hem te omhelzen en binnen de groep te halen, hem in het midden van de eerste rij te plaatsen, die zich weer in beweging zette op het ritme van zijn wankele, onzekere stap. En hierna was het niet meer nodig dat je komt-u-maar, komt-u-maar zei: er kwamen zoveel mensen dat wij op het Syntagmaplein bijna een duizendtal waren. Van dertig waren wij bijna een duizendtal geworden.

Zó deed je je intrede in de politiek van de politici. Zó begon je de reeks van tragische poëtische vergissingen in de politiek van de politici. Want op dat gammele en geïmproviseerde leger, niet in staat om te strijden, dat tot je gekomen was door het misverstand van andere schema's, de schema's van de vergiffenis, van de barmhartigheid, van de christelijke liefde, kortom Jezus Christus, op zoek naar iets misschien, maar zonder te weten wàt, rijpte jouw illusie dat je niet meer alleen was. En met die illusie wierp je je helaas in de strijd tegen de windmolens van de draak die je had uitgekozen.

HOOFDSTUK II

De draak heeft, in de sprookjes, een afschrikwekkend uiterlijk. Dat van een gevleugelde slang met veel koppen en gespleten tongen gewoonlijk, of dat van een reusachtige hagedis met ogen van vuur en klauwen van ijzer. Hij voedt zich met maagden en jongelingen, blaast rook uit zijn neusgaten, verslindt iedereen die dicht bij de brug komt die zijn rijk afsluit; het landschap rondom hem is bezaaid met doodskoppen, afgekloven beenderen, verscheurde lichaamsdelen. De overblijfselen van hen die probeerden hem te verslaan zonder erin te slagen. In het dagelijks leven verandert zijn wezen niet, maar zijn uiterlijk is anders. Soms kan men hem niet eens omschrijven want hij symboliseert een abstracte werkelijkheid, een situatie die bestaat maar die men niet ziet. Soms kan men hem niet eens herkennen want hij doet zich voor als een persoon, dat wil zeggen met een normaal lichaam, een romp met twee armen en twee benen, een hoofd met een neus en een mond en twee ogen. Misschien twee ronde ogen, als van een hypnotiseur, maar zó glibberig dat zij twee in olie gedompelde olijven lijken, en zachte, weke handen, en een liefkozende, overredende stem: 'Beste, allerliefste vriendin! Wat een genoegen u te ontmoeten, wat een eer!' Kortom, Evangelis Tossitsas Averoff had niets waardoor hij uiterlijk als draak geïdentificeerd zou kunnen worden en ondanks het onbehagen dat ik gevoeld had toen ik hem ontmoette, zelfs ondanks de ontdekking dat hij het nieuwe rotsblok op de top van de berg was, zou ik hem nooit afgebeeld hebben tegen een achtergrond van doodskoppen en afgekloven beenderen en verscheurde lichaamsdelen. Overigens droeg ook zijn levenswijze het stempel van de ongevaarlijkheid. Toegewijd aan de heilige Reparata, de beschermheilige van zijn dorp, sloeg hij zich iedere zondag voor de ikonen op de borst om vergiffenis voor zijn schulden te vragen; vriend van bisschoppen en van aartsbisschoppen, geloofde hij in de hemel en in de hel; liefhebbend vader, achtenswaardig echtgenoot, wijdde hij zich aan de familiecultus en droeg het kostuum van de meest volstrekte moraliteit; tamelijk belezen en met een voorliefde voor schrijven, publiceerde hij boeken die door niemand opgemerkt werden en die trouwens niemand kwaad deden; bijzonder rijk, eigenaar van een bezitting bij Ioannina in Noord Epiros, spande hij zich op vele manie-

ren in om de evangelische gelijkenis tegen te spreken volgens welke een kameel gemakkelijker door het oog van een naald zal gaan dan een rijke zal binnengaan in het koninkrijk der Hemelen. Ik bedoel, hij gaf ook niet toe aan lusteloze luiheid, hij zat vol initiatieven en werklust. Voor het landbouwbedrijf van zijn bezitting bij voorbeeld, het landbouwbedrijf van Metsovon, had hij zelfs de beste koeien van Canada geïmporteerd en met de melk produceerde hij een uitstekende parmezaanse kaas die hij 'metsovaanse' noemde, een uitstekende gorgonzola die hij 'metsovola' noemde, een uitstekende 'ricotta' die hij 'metsotta' noemde. Hij produceerde ook wijn die lang niet slecht was, witte Averoff en rode Averoff, en op dat alles was hij zo trots dat het moeilijk geweest zou zijn hem niet te geloven wanneer hij beweerde dat de politiek voor hem een nobel tijdverdrijf was, een manier om de vlag van het liberalisme te dienen. Hij gebruikte dikwijls de woorden vrijheid, liberalisme, en even dikwijls sprak hij zijn verontwaardigde veroordeling uit over de dictaturen. Hij gaf dan ook voor een echte antifascist te zijn vanaf de tijden van de Italiaanse en Duitse bezetting.

En toch was hij een draak. Misschien de beste draak die jouw land op dat ogenblik en onder die omstandigheden kon bieden aan een held op zoek naar de laatste uitdaging, want met al zijn ogenschijnlijke ongevaarlijkheid, zijn 'metsovaanse' en zijn 'metsovola' en zijn 'metsotta', zijn liberale façade en zijn beweerde antifascisme, vertegenwoordigde hij in die tijd en onder die omstandigheden, als geen ander de Macht. De onaflosbare, onuitroeibare, onverwoestbare Macht die ook in zijn meest verhulde vormen, zijn meest gerechtvaardigde kledij, ons nu in naam van het vaderland en dan in naam van de gemeenschap, nu in naam van de wet en dan van de beschaving, nu in naam van de orde en dan van het recht, nu in naam van de democratie en dan van de revolutie, beveelt, administreert, beetneemt, chanteert, weer dom maakt, in de maling neemt. Baas-zeg-me-wat-ik-moet-doen, kameraad-zeg-me-wat-ik-moet-denken. Of die ons zelfs verslindt zoals de gevleugelde slang uit de sprookjes, de reusachtige hagedis die op wacht staat bij de brug. Hem doden met de lans van Don Quichot dient nergens toe want hij wordt steeds wedergeboren uit zijn kadaver, al is het misschien met een ander gezicht, een andere kleur, een andere taal: om-de-wil-van-het-Volk in plaats van om-de-wil-van-God. Zo is het altijd geweest, zo zal het altijd blijven. Maar oh wee als men hem niet bestrijdt, als men hem niet aanklaagt, als men hem niet voor leugenaar zet: dan breidt zijn rijk zich uit, het landschap om hem heen wordt dan meer dan ooit gevuld met doodskoppen, afgekloven beenderen, verscheurde lichaamsdelen. Hij is na-

melijk ook hebzuchtig, hij is nooit tevreden met wat hij heeft, hij maakt misbruik van elke wapenstilstand, van elke berusting. En degenen die hem, de een na de ander, dienen of vertegenwoordigen, kortom door wie hij gematerialiseerd wordt, de rotsblokken op de top van de berg, hebben dezelfde kenmerken van hebzucht en van wederopstanding. Dat was inderdaad het geval met de draak die jij uitgekozen had: aan de macht gekomen door atavistisch recht, erfdeel en naam van zeer oude herkomst voor de eerste maal minister geworden na de Tweede Wereldoorlog dank zij zijn monarchistische overtuiging, in de volgende dertig jaar politiek duizendmaal gestorven en wedergeboren, in feite nooit gestorven en springlevend ook toen hij begraven leek. Een bijzonderheid die aangetoond wordt door het feit dat zelfs de staatsgreep van Papadopoulos hem niet buiten spel had gezet, dat zelfs de arrestatie na de mislukte opstand van de Marine hem niet geneutraliseerd had. Wat de functie die hij vervulde in de door de verkiezing gelegaliseerde regering betreft, die was, onnodig het hieraan toe te voegen, de functie van minister van Defensie gebleven. Ja, je moest van nu af aan al je energie op hem concentreren. En dat zou je dan ook zeker doen, zei je vastbesloten. 'En de anderen, Alekos?' 'Welke anderen?' 'De sultans van de demagogie, de ideologen van het despotisme, de kloterevolutionairen.' 'Met de anderen zal ik mij later bezighouden, als ik dan nog leef. En als ik niet meer leef dan is er niets aan te doen: iemand zal er zich in mijn plaats mee bezig houden. Een mens kan geen twee veldslagen tegelijk leveren en op tegenovergestelde fronten. Zeker niet als hij alleen is. Hij moet iedere keer weer de meest urgente vijand, de onmiddellijke vijand, bestrijden, al naar gelang het tijdstip en het land waarin hij handelt. Als ik mij in de Sovjet Unie bevond of in Polen of in Tsjechoslowakije of in Hongarije of in Albanië of in China, dan zou mijn vijand de macht zijn die in naam van een doctrine de vrijheid doodt en de mensen opsluit in goelags of in psychiatrische ziekenhuizen. Dan zou ik hun machtsmisbruik en hun leugens bestrijden. Maar ik bevind mij in Griekenland. En in Griekenland heette mijn vijand gisteren Papadopoulos, heette Joannidis, morgen zal hij Papandreou of God-weet-hoe heten, maar vandaag heet hij Averoff. Heet hij rechts. Het arrogante en glibberige rechts dat de onderbroek met het woord Vrijheid draagt en zich van de democratie bedient om ons in zijn greep te houden. Als ik mijn strijd niet op dàt rechts, op Averoff concentreerde, wat voor zin had het dan te capituleren voor de chantage van het lidmaatschap, het etiket te accepteren van een partij waar ik niet in geloof? Waar diende het dan toe in het Parlement gekozen te zijn? En bovendien is er geen

tijd te verliezen. Want de volgende staatsgreep zal begunstigd worden door diezelfde Averoff, wiens droom het is de heerser van Griekenland te worden en zijn koning in het vaderland terug te brengen.'

Dat op 8 december het referendum voor republiek of monarchie had plaatsgevonden en dat de republiek op beslissende en opzienbare wijze had gewonnen, was een bijzonderheid waarmee je in 't geheel geen rekening scheen te houden. En nog minder scheen het je gerust te stellen dat Joannidis eindelijk gearresteerd was en opgesloten in de gevangenis van Koridallos, samen met Papadopoulos, Pattakos, Makarezos, Ladàs, de leden van de Junta: die twee dingen waren van weinig belang, zei je, een referendum kan geannuleerd worden, de deuren van een gevangenis kunnen geopend worden. De enige kwestie waar je je om bekommerde was de draak te bestrijden en trouw aan jezelf te blijven, zonder in de protesthoudingen van de papandreïsten of in de kerkse abstracties van de communisten te vervallen, dat wil zeggen zonder je te laten besmetten door het conformisme van het officiële anticonformisme. En zo, terwijl de andere afgevaardigden van links de mond vol hadden met heilige woorden of retorische banaliteiten, begon je Averoff te kwellen met exacte beschuldigingen: 'Waarom geeft mijnheer de minister het leger de democratische officieren niet terug die door de Junta werden weggejaagd? Hindert het mijnheer de minister als het leger ook uit eerlijke mannen is samengesteld?' 'Waarom staat mijnheer de minister toe dat de volgelingen van Joannidis het bevel voeren over regimenten en divisies die elk moment zouden kunnen opmarcheren naar Athene en dit Parlement opnieuw zouden kunnen wegvagen? Is mijnheer de minister ingenomen met het idee van een staatsgreep die benut zou kunnen worden door degene die met de vlag van het liberalisme zwaait?' 'Is het mijnheer de minister bekend dat kolonel Joannidis er vanuit de gevangenis van Koridallos mee doorgaat naar zijn goeddunken te beschikken over zijn Geddafi-volgelingen, dat wil zeggen over de officieren die in staat zijn om die staatsgreep uit te voeren?' Je noemde ze vragen-of-liever-supervragen. Je had zelfs een bijnaam voor jezelf gesmeed, vrager-of-liever-supervrager, en nu begonnen je telefoontjes zó: 'Met mij! Ik ben het! De vrager-supervrager! Raad eens wat ik vandaag gedaan heb?' 'Een vraag aan Averoff.' 'Nee, een supervraag!' 'En hij?' 'Hij heeft mij een onderantwoord gegeven.' Je liet hem nooit met rust. Je vervolgde hem als een wesp die, hoe meer hij

niet opgemerkt of weggejaagd wordt, des te meer om je heen gonst, hinderlijk, opdringerig, vastbesloten je met zijn angel te steken. Alsof hij, in plaats van een draak, je nieuwe Zakarakis was. Je nieuwe monomanie. Gedachtig aan je uitspraak je-zult-zien-hoe-ik-mij-amuseer-in-de-politiek-van-de-politici, dacht ik in het begin dat je een beetje speelde. Maar toen ik naar het Parlement ging en je aan het werk zag, moest ik tot de overtuiging komen dat je helemaal niet speelde en dat hij het eerder was die zich met jou vermaakte. Zodra je het woord tot hem richtte was je gezicht verwrongen en je stem schor; zijn gezicht daarentegen bleef kalm en zijn stem lieflijk. De jonge, waardevolle collega moest geduld, begrip hebben, de toestand was delicaat, moeilijk, de reden waarom de reserve-officieren niet in actieve dienst waren teruggeroepen kon niet onthuld worden, evenmin die waarom de volgelingen van Joannidis niet weggejaagd waren; men kon alleen toezeggen dat geleidelijk aan de dingen zouden worden rechtgezet tot voldoening van iedereen. En dank, jeugdige en waardevolle collega, dank uit het diepst van het hart, voor het stellen van zo'n ernstig probleem aan het geweten van het Parlement. Over de staatsgreep die je bleef aankondigen zelfs geen syllabe.

Tenslotte de vraag over Georgios. De dood van Georgios had nooit opgehouden een obsessie voor je te zijn, je zou een jaar van je leven gegeven hebben om te weten wie de Israëli's ertoe gebracht had om hem gevangen te nemen en hem vervolgens aan de Junta uit te leveren, kortom, het dossier in handen te krijgen dat Theofilojannakos voor je gezicht heen en weer gezwaaid had tijdens de ondervraging. 'Hier is het dossier van je broer Georgios, hier is het! Je zou graag willen lezen wat erin staat, hè?' Je zou er evenveel voor gegeven hebben om hem postuum de rang van luitenant te zien teruggeven die hem als gevolg van de desertie ontnomen was, om het principe in te stellen dat deserteren uit het leger van een land dat door een militaire dictatuur onderdrukt wordt geen misdrijf is, maar een plicht. Over dit onderwerp wendde je je daarom tot Averoff met een stem nog schorder dan gewoonlijk, een gezicht nog meer verwrongen dan gewoonlijk, en ditmaal was het niet eens een vraag, maar een bevel: dat mijnheer de minister het dossier opspoorde en toonde omtrent luitenant Georgios Panagoulis wiens leven ruilwaar geweest was tussen Papadopoulos en de Israëlische regering; dat mijnheer de minister aan luitenant Georgios Panagoulis de rang en de eer teruggaf die hem door de Junta ontzegd waren; dat mijnheer de minister de herinnering aan hem zuiverde van elke smet. Averoff vroeg tijd om het dossier op te zoeken, antwoordde vervolgens dat het niet te vinden

was of liever dat het niet bestond, maar dat hij ook als het gevonden werd het niet zou tonen omdat geheime documenten beschermd dienen te worden. En je verloor je zelfbeheersing. De wijsvinger opheffend schreeuwde je tegen hem dat je broer deserteur geworden was om de Junta niet te dienen, dat men datzelfde niet kon zeggen van degenen die heden in de regering zaten met als taak de misdadigers te beschermen en de fouten van de vroegere vrienden te verbergen, dat in een regime van waarachtige democratie dossiers niet geheim horen te zijn, dat je ze op een dag zou vinden om hem en zijn regering aan de kaak te stellen. Of liever, je zou nog iets meer vinden, iets wat hem zeer persoonlijk aanging, en dat zou een fraai Watergate-geval worden. Je repliek was zó meedogenloos, zó dreigend, dat hij er ernstig door gealarmeerd was en de volgende dag, toen je hem buiten de Kamer tegenkwam, liep hij je met uitgestoken armen tegemoet: 'Beste, lieve vriend, er is tussen ons een onbegrip dat overwonnen moet worden, waarom komt u niet bij mij dineren, dan praten wij er als beschaafde mensen over. Ook mijn vrouw zou u graag leren kennen, beste vriend, ook mijn dochter die een bewonderaarster van u is!' Maar jij, veinzend de uitgestoken armen niet te zien, en één hand in je zak houdend, terwijl je met de andere de pijp vasthield, richtte het mondstuk tegen hem: 'Luister goed naar me, Averoff. Wanneer er een Parlement is, worden de kwalen van het land in het Parlement besproken: niet aan het diner tussen het gebraden vlees en het dessert.' Enige dagen later, het was op 24 februari, deden de officieren die Averoff niet weggezuiverd had werkelijk een poging tot de staatsgreep waarover je gesproken had.

Een plan voor een staatsgreep, niet eens een poging tot een staatsgreep, beweerden velen. Het leger had er slechts gedeeltelijk aan deelgenomen, de Marine en de Luchtmacht hadden er helemaal niet aan deelgenomen, en het was dan ook niet moeilijk geweest die in de kiem te smoren door zesendertig officieren te arresteren. Toen ik echter een week later naar Athene kwam, was je er nog van overstuur en zonder een glimlach gaf je mij tien met de hand geschreven blaadjes papier: 'Lees.' Wat zijn dat? 'Aantekeningen voor een artikel dat ik in Italië wil publiceren.' 'Waarom in Italië en niet in Griekenland?' 'Omdat in Griekenland niemand het voor me zou publiceren.' Ik las ze. En dit was wat er in stond. '*Eén.* Het lijkt te diabolisch om waar te zijn, en toch is het evenzeer waar als het diabolisch is. De poging tot een staatsgreep van de 24ste februari was helemaal geen póging tot een staatsgreep, maar een staatsgreep die in plaats van te mislukken slaagde: in de mate en tot op het punt dat de minister van defensie

Averoff wenste om zijn plan te volvoeren. En het plan van Averoff was, of liever, blijft: zijn koning in het vaderland terugbrengen en de heerser van Griekenland worden zoals de CIA graag zou willen. (Uitleggen dat Averoff de ruggesteun van de CIA heeft, die altijd gehad heeft, dat hij tijdens de Junta voor de KYP dus voor de CIA werkte). *Twee.* Averoff was heel goed op de hoogte van wat er in de nacht van de 24ste februari ging gebeuren. Hij was wel degelijk geïnformeerd over het feit dat de officieren van Joannidis, de zogenaamde Geddafi-volgelingen, op het punt stonden de macht te grijpen in het land en dat in Athene zestig procent van het leger op hun hand was. (Uitleggen dat de geheime diensten nu in handen van Averoff zijn, die in zijn functie van minister van Defensie zowel de ESA als de KYP onder zijn controle heeft). *Drie.* Enige dagen vóór de staatsgreep had Averoff zelfs toegestaan dat één van de samenzweerders, een infanterie-generaal van het Griekse Pentagon, zich naar de gevangenis van Koridallos begaf om een 'beleefdheidsbezoek' aan Joannidis te brengen. (Uitleggen dat de enig toegestane bezoeken die van de familieleden en van de advocaten zijn). *Vier.* De kwestie is dat Averoff die staatsgreep wenste. Het was de eerste stap in de richting van zijn doel. Het diende hem een veertigtal officieren uit het leger te jagen die zijn plannen begrepen hadden en niet bereid waren hem te steunen. (Uitleggen dat hij met deze staatsgreep-manoeuvre erin geslaagd is er zevenendertig weg te jagen.) *Vijf.* Men moet zich afvragen of Karamanlis volledig begrepen heeft dat het doel van Averoff een dictatoriaal regime is, gekleed in een parlementair pak, dat wil zeggen gecamoufleerd door een Parlement dat alleen dient om te laten kletsen en niet om de politiek van het land te leiden. (Uitleggen dat, onderhandelend met de samenzweerders van de staatsgreep en hen naar believen hanterend, Averoff beloofde om aan hun Geddafi-politiek een beschaafde, Europese vorm te geven, enzovoorts.) *Zes.* Ook als hij het begrepen heeft, kan Karamanlis niet veel doen. Hij is niet zo machtig als hij wil doen geloven wanneer hij vertelt dat er geen kantoor van zijn regering bestaat waarin hij niet elke keer wanneer het hem goeddunkt kan binnengaan. Een dergelijk kantoor bestaat: het heet ministerie van Defensie. (Uitleggen dat Karamanlis Averoff niet kan wegjagen omdat Averoff het bevel over het leger heeft en wie in Griekenland het bevel over het leger heeft, ook het bevel voert over de Minister-President. Uitleggen dat tussen die twee een stille, heimelijke, bijzonder harde strijd gevoerd wordt.) *Zeven.* Waarop zinspeelde Karamanlis toen hij, antwoordend op de vragen over de staatsgreep, zei dat behalve het gevaar van het fascisme andere gevaren bestonden, en dat

zijn leven meer in gevaar was dan het leven van wie dan ook? (Uitleggen dat de staatsgreep beëindigd werd met een compromis: dat tussen Karamanlis en Averoff.) *Acht.* Met één enkele manoeuvre is Averoff er dus in geslaagd iedereen om de tuin te leiden: van Karamanlis tot Joannidis. De Geddafi-volgelingen hebben nu heel goed begrepen dat een staatsgreep niet kan plaatsvinden zonder dat er een politicus achter staat, dat opnieuw een Junta instellen niet mogelijk is als er geen politicus achter staat. Een man met de politieke en intellectuele capaciteiten van een Averoff, niet een ruwe, onbeschaafde soldaat als Joannidis. Maar opdat de Geddafi-volgelingen zich dat zouden realiseren, was het nodig dat Averoff hen aan Joannidis onttrok. (Uitleggen dat Averoff er om die reden niet op gesteld was Joannidis te arresteren en hem verzocht had naar het buitenland te vertrekken, hem verzekerend dat hij zou zorgen voor het clandestiene vertrek uit het land en voor de kosten van levensonderhoud ver van Griekenland. Uitleggen dat Joannidis de voorstellen van Averoff niet aannam, deels uit trots en deels omdat hij zijn macht over het leger kende.) *Negen.* Averoff is geen paard dat de renbaan opgaat om met gemak vóór de anderen de eindstreep te bereiken. De façade van de macht interesseert hem niet en hij weet geduld te oefenen. De toekomstige dictator van Griekenland heet Averoff. (Eisen dat de titel zal zijn: Averoff toekomstig dictator van Griekenland.)'

Ik gaf je verbijsterd de aantekeningen terug. 'Ben je er zeker van er een artikel van te willen maken?' 'Heel zeker. En jij zult me helpen.' 'Geef je je er rekenschap van dat ze je de bewijzen zullen vragen van wat je beweert?' 'Die heb ik.' 'Allemaal?' 'Er ontbreekt me er maar één: het bewijs dat hij tijdens het bewind van de Junta voor de KYP werkte. Maar vroeg of laat zal ik het vinden. Ik weet waar het is.' 'Waar dan?' 'In de archieven van de ESA.' 'Goed. Aan het werk.' Wij zetten ons aan het werk en de week erop verscheen het artikel, met de titel die je wenste. Maar er was iemand die het niet op prijs stelde. En de mysterieuze bezoekers die een kruis hadden getekend bij de data 17 november 1968 – 17 november 1974 zeiden het je deze keer met een nog somberder boodschap op de deur van je nieuwe kantoor in de Kolokotronistraat.

Je had het met Kerstmis gehuurd, je nieuwe kantoor, om te beschikken over een domicilie dat gemakkelijk en geschikt voor je werk was, dat wil zeggen om in de stad te wonen. In de eerste plaats beviel de

straat je, heel dicht bij het Parlement, en ook het gebouw, vervallen en verwaarloosd maar vol gratie. Weet je, de melancholieke gratie van de fin de siècle huizen met de afgebrokkelde muren, de ijzeren balkons, de potten met geraniums in de kozijnen. De binnenplaats was niet mooi omdat die met een glazen wand aan een winkel van weefmachines grensde (een belangrijke bijzonderheid in de geschiedenis van je dood zoals je zult zien) en omdat een vijandige en slijmerige portier er altijd op een rieten stoeltje zat te dutten, maar de bekoring was er weer zodra we de lift bereikten. Een oude lift die bij het naar boven gaan angstwekkend kraakte en steunde, dikwijls vast bleef zitten tussen de ene overloop en de andere, zodat men, als hij regelrecht bij de derde etage aankwam, victorie moest zingen. Op de derde etage was alleen jouw appartement (ook dat was een belangrijke bijzonderheid in de geschiedenis van je dood) en het bestond uit vijf kamers met badkamer en keuken, aan beide zijden van een gang gelegen. De eerste drie kamers had je bestemd voor kantoor en wachtkamers voor de mensen die je kwamen opzoeken, in de vierde had je jouw heiligdom, jouw werkvertrek; de laatste, die tegenover de badkamer en de keuken lag, had je gekozen om er een zit-slaapkamer voor ons van te maken, net als die van het huis in het bos. Wij hadden die dan ook net zo ingericht als het huis in het bos, de meubels hadden wij in Italië gekocht, en in die dagen was ik juist gekomen om je te helpen met het schikken van de meubels, de tapijten, de schilderijen, de gordijnen, de lampen. In de zit-slaapkamer het grote divanbed, de negentiendeeeuwse boekenkast, de penantspiegel uit de achttiende eeuw, het ronde tafeltje, de liberty fauteuil en het Franse wandtapijt; in het werkvertrek de lange, massieve tafel in Florentijnse stijl, de kardinaalszetel, de gemakkelijke stoelen voor de welkome bezoekers en de ongemakkelijke voor de ònwelkome bezoekers, de kleine kast met de geheime laadjes om er de documenten in te verbergen die je op-een-dag-zou-vinden-om-Averoff-aan-de-kaak-te-stellen. Aan de wanden een bloemlezing van je politieke onafhankelijkheid: een reproduktie van het schilderij van Pelizza da Volpedo namelijk de boeren van de 'Vierde Staat', een kopie van de eerste bladzijde van de Amerikaanse Grondwet, een bronzen plaat met de reproduktie van de door Piero Calamandrei geschreven tekst op de gedenksteen voor het bloedbad van Marzabotto, 'Nu en altijd Verzet', een perkament met de eerste verzen van de *Divina Commedia*, en een portret van Soen Yat Sen. Wij hadden gewerkt tot het donker werd om alles zo in te richten, toen waren wij gaan eten bij Tsaropoulos, en nu kwamen wij thuis met de armen om elkaar heen geslagen, lachend omdat de lift niet

tussen de ene verdieping en de andere was blijven steken: 'Hij heeft het gehaald, hij heeft het gehaald!' Nog steeds lachend gingen wij de overloop op, deden het licht aan, zo'n licht dat automatisch weer uitgaat, en liepen op de deur toe. En op dat moment zagen wij het: een doodshoofd deze keer. Een groot zwart doodshoofd, getekend op bruin papier en met plakband vastgemaakt onder je naam.

Ik herinner mij je bewegingen heel goed. Eerst verstijfde je arm die om mijn schouder geslagen was en een paar seconden lang bleef je er versteend naar kijken. Vervolgens verwijderde je je van mij, wanhopig langzaam, en trok het plakband weg, haalde het papier eraf, stopte het in de zak van je jasje. Vervolgens stak je de sleutels in het slot en op je tenen, je oren gespitst voor ieder geritsel, ging je naar binnen om de kamers te inspecteren, je ervan te overtuigen dat niemand er zich verstopt had. Tenslotte ging je terug om de deur te barricaderen en, doof voor mijn protesten, nu-is-het-genoeg, rust-nu-uit, gaf je je over aan een eindeloze monoloog samengesteld uit berekeningen, vrees, redeneringen. 'Hm! Een vreemde geschiedenis, laten we eens zien. Wij zijn om tien uur uitgegaan en om tien uur wordt de buitendeur gesloten. Dus het is iemand geweest die van tevoren is binnengekomen en gewacht heeft tot wij uitgingen. Of iemand die de sleutels van de buitendeur heeft. In beide gevallen iemand die er ernst mee maakt. Hm! Ik moet het slot veranderen. Ik moet ook vermijden mij te laten verrassen wanneer ik alleen ben, vooral in het donker. Morgenavond moeten wij drie of vier mensen vinden die samen met ons gaan eten. Het is noodzakelijk dat ik altijd getuigen bij mij heb. En niet alleen maar één: minstens drie of vier.' 'Getuigen van wàt?' 'Van een ongeluk, een provocatie. Laten we aannemen dat een dronkaard of een gefingeerde dronkaard mij aanvalt terwijl ik in een verlaten straat loop, of dat iemand probeert mij aan te rijden met een auto, mij van een brug of van een weghelling af te gooien. Als ik geen getuigen heb, wie toont dan aan dat ik geprovoceerd of aangevallen ben? Zij zouden kunnen zeggen dat het een ongeluk was. En als ik één enkele getuige heb, jou bij voorbeeld, en die getuige sterft met mij? Ik moet ook heel laàt in de nacht thuiskomen. Ik moet nooit thuiskomen tussen middernacht en twee uur, dat zijn de gevaarlijkste uren. Na twee uur in de ochtend worden ze het moe, denken dat ik niet thuis zal komen, en gaan weg. Hm! Wanneer ik uitga moet ik de lampen altijd laten branden, zodat ze zullen denken dat er iemand thuis is. En oppassen voor de trap. De trap is het gevaarlijkste punt. Zonder toezicht, en met dat vervloekte automatisch uitgaande licht...' Ik luisterde ongelovig naar je: zelfs in de tijd van het huis in het bos had je

nooit op die wijze gereageerd, dat wil zeggen door zó precies het plan op te stellen voor de te treffen voorzorgsmaatregelen, door alle mogelijke manieren voor een aanval in beschouwing te nemen. Verleidde het gevaar je plotseling niet meer, was het niet meer de regen die je verkwikte, het vitale weefselvocht waarzonder je verwelkte? Was er sprake van een voorbijgaande crisis? Ja, er moest sprake zijn van een voorbijgaande crisis, besloot ik. Maar de volgende dag nam je werkelijk de voorzorgsmaatregelen die je had opgesomd, om er niet meer vanaf te wijken tot enkele dagen voordat je gedood werd.

De meest verbazingwekkende was de voorzorg waarmee je na het avondeten in huis terugkeerde. Als namelijk geen enkele 'getuige' je begeleidde, ging je niet meteen het huis binnen: je hield stil op het trottoir aan de overkant, keek enkele minuten scherp in 't rond, pas na je ervan overtuigd te hebben niet het risico te lopen aangevallen te worden stak je snel de straat over en opende snel de buitendeur om die snel achter je dicht te doen. Op de binnenplaats liep je op je tenen, en keek mij vernietigend aan als ik met mijn hakken het minste geluid veroorzaakte, alsof zich in het donker horden aanvallers verborgen hielden, en dat duurde tot aan de hoek waar de knop van het automatisch uitgaande licht was, dat je aandeed onder het slaken van een bijna onmerkbare zucht van verlichting. Maar o wee als je, om de hoek, de oude lift niet vond. Die opluchting vergetend fronste je je wenkbrauwen, mompelde verwensingen, begon te brommen zie-je-ze-zijn-naar-boven-gegaan-ze-wachten-mij-boven-op, en om je ervan te overtuigen liet je de lift komen terwijl je op je horloge de tijd van de afdaling controleerde. Je wist precies hoelang hij erover deed van de derde verdieping naar beneden, achtenvijftig seconden, en als je toevallig precies achtenvijftig seconden opnam, verbleekte je, bracht je wijsvinger naar je lippen, legde mij een absoluut stilzwijgen op. 'Sst! Sst!' De adem inhoudend glipten wij dan de liftkooi in, gingen omhoog, kwamen er voorzichtig uit, waarbij we meer dan ooit oppasten geen geluid te maken, en met wat een omzichtigheid stak je de sleutel in het slot, deed je de helft van de dubbele deur open, fluisterde je opnieuw dat bijna onhoorbare 'Sst! Sst!' Dan, plotseling, veranderde het toneel. Met de onstuimigheid van een woedend geworden kat sprong je de eerste kamer binnen, de tweede, de derde, de vierde, de deuren wijd open gooiend, achter de bureaus kijkend, en inspecteerde de badkamer, de keuken, de muurkasten: tot in de kamer die altijd gesloten was met een dubbel slot. Zelfs in de kamer bedaarde de stormloop echter niet, want je boog je voorover om onder het bed naar indringers te zoeken, je begon in de laden te kijken, tussen de

boeken, tussen de papieren die op een bepaalde plaats neergelegd waren om vervolgens te kunnen controleren of ze verplaatst waren. En iedere keer volgde ik je sceptisch en berustend, terwijl ik tevergeefs zei zie-je-wel-er-is-niemand, er-is-niemand-geweest, of mij afvroeg of je handelwijze geen psychose was, een vervolgingswaanzin. Je was ook weer begonnen met het toepassen van de 'haar-truc': men laat een haar hier, een haar dáár, en als men die niet terugvindt betekent het dat er iemand binnengeweest is, gesnuffeld heeft. Op een nacht ontbrak de haar die aan de knop van de kamerdeur had gezeten en je ging er urenlang mee door die te zoeken: 'Een haar is een bewijs. Als die weg is betekent het dat er iemand binnen geweest is, gesnuffeld heeft.' 'Maar wie, Alekos, wie?' 'Dat weet ik, wie.' De vraag naar de mogelijke indringers bleef altijd zonder antwoord. En al spoedig verloor de kwestie voor mij haar betekenis: andere vragen kwamen er voor in de plaats.

Na het doodshoofd was je namelijk in ieder opzicht veranderd: de werkelijkheid verwondde je ook in haar meest voor de hand liggende, meest overbekende aspecten, zodat je op een bijna hysterische manier reageerde, je meer dan noodzakelijk woedend maakte, meer dan noodzakelijk eronder leed, en toegaf aan opwellingen die mij verbijsterden. De opwelling waardoor je die reis naar Moskou onderbrak, bij voorbeeld.

'Hallo, met mij, ik ben het, ik ga naar Moskou.' 'Naar Moskou?' 'Ja, ze hebben mij uitgenodigd voor een internationaal jeugdcongres en ik ga een kijkje nemen.' 'Alekos, het is geen oord voor jou.' 'Dat weet ik, maar ik wil mijn nieuwsgierigheid bevredigen.' 'Wanneer vertrek je?' 'Zo meteen.' 'En wanneer kom je terug?' 'Over twee weken, ze hebben mij uitgenodigd voor twee weken.' Maar drie dagen later: 'Hallo... Met mij... Ik ben het...' Een bedrukte, verveelde stem. 'Je belt me uit Moskou hè?' 'Nee, ik bel je uit Athene.' 'Oh! Je bent dus niet gegaan!' 'Ik ben wèl gegaan.' 'Wél gegaan? Maar we hebben nog geen drie dagen geleden met elkaar gesproken! Dat is niet mogelijk.' 'Het is heel goed mogelijk. Morgen kom ik naar Rome en dan zal je het zien.' Daar ben je, de volgende dag, in Rome, paspoort in de hand, en uit de stempels blijkt dat je inderdaad in Moskou bent geweest. Drie dagen. 'Alekos! Drie dagen!' 'Nee, twee en een halve.' 'Hebben ze je weggejaagd?' 'Nee dat echt niet, ik ben gevlucht.' 'Gevlucht? Zonder iets gezien te hebben?' 'Ik heb alles gezien.' 'Vertel op, wat heb je

gezien?' 'Ik heb het Rode Plein gezien, met de torenspitsen die in plaats van kruisen rode sterren dragen: dat maakt trouwens toch geen verschil. Ik heb het Heilige Graf gezien, dat wil zeggen het mausoleum van Lenin. Ik heb de gelovigen gezien die in de rij staan om bij de Heilige Lijkdoek te bidden, dat wil zeggen bij de mummie van Lenin. In de rij als gedresseerde ganzen, sufferds. Ik heb het Congresgebouw gezien. En verder heb ik gezien... heb ik gezien...' 'Wàt heb je gezien?' 'Ik heb gezien hoe drie politieagenten een man sloegen, precies zoals Theofilojannakos en Babalis mij sloegen. En niet in de Loebjanka voor een ondervraging, weet je: in de bar van een hotel. Het hotel voor de rijken en voor de buitenlanders met de buitenlandse valuta, het Rossia Hotel. Zij sloegen hem omdat hij er binnen wilde gaan terwijl hij noch rijk noch buitenlander, slechts een gewone burger was die wilde drinken als een rijke, als een buitenlander met buitenlandse valuta. Trappen in zijn gezicht, tegen zijn hoofd, tegen zijn geslachtsdelen. Zij sloegen hem halfdood. En hij schreeuwde: 'Svobòda! Svobòda!' Ik wist niet wat het betekende, maar de Griek die mij als tolk diende heeft het mij meteen uitgelegd. Het betekent 'geef ons vrijheid, geef ons vrijheid!' Ik heb mij verslikt in de wijn die ik zat te drinken. Die is er door mijn ogen weer uitgekomen. Ik moest huilen. En ik ben weggegaan, ik ben teruggegaan naar het hotel, ik heb mijn koffers gepakt, en de volgende ochtend ben ik teruggekeerd naar Athene.' 'Om die reden?!' 'Om die reden, kataraméne Christé! In mijn land heeft de dictatuur acht jaar geduurd maar zíj houden die daar al sinds achtenvijftig jaar, kataraméne Christé!' 'Wist je dat soms niet?' 'Natuurlijk wist ik het. Maar ik heb evengoed gehuild.' 'En als je, in plaats van te huilen, een paar dagen langer was gebleven?' 'Dat kon ik niet, dat kon ik werkelijk niet. Svobòda, svobòda! En dan slaag. Er is niets in mij overgebleven behalve die schreeuw: svobòda, svobòda! En verder een versje dat enkelen zingen, maar fluisterend, want bijna allen vergaan in de stilte en in de angst. Het was het ironische versje over de passagiers van de metro die in Moskou, om bij het loket te komen en naar beneden te gaan, links moeten houden: 'In mijn metro voel ik mij altijd op mijn gemak/ want sinds mijn kindertijd/ is het als een liedje/ dat in plaats van het refrein/ een deuntje heeft/ Rechts stilstaan, links vooruit/ Eeuwige orde, heilige orde/ wie rechts stilstaat, staat stil/ Maar wie voortgaat om naar beneden te gaan moet altijd links houden.' Het lukte ook niet om je iets anders te laten vertellen, die dag. Daarentegen deed je niet anders dan hoofdschuddend herhalen: 'Het is een verkeerde, nutteloze reis geweest, ik wil er niet meer aan denken.'

En zo zou ik er lang over doen om te reconstrueren wat je overkomen was op die verkeerde, nutteloze reis, wáárdoor een voor de hand liggende en overbekende waarheid je zó gewond had dat je gehuild had en weggevlucht was. Dit was er gebeurd. Een generaal van vierenzeventig jaar, van zijn buik tot zijn nek met medailles behangen, had je op het vliegveld ontvangen en gezegd dat hij het hoofd van de Sovjetjeugd was. Toen had hij je met een zwarte limousine naar het Congresgebouw gebracht waar op het podium voor de autoriteiten geen enkele jongere zat: er waren alleen oude generaals zoals de generaal van het vliegveld, met medailles behangen van hun buik tot hun nek, zoals de generaal van het vliegveld. Zonder dat de jongeren durfden te protesteren, wisselden de oude mannen elkaar somber af voor de microfoon en spraken uitsluitend over Lenin, over Marx, over de slag om Stalingrad: nooit over iets anders. Het gedoe had een machteloze woede in je opgewekt, bijna een schuldgevoel voor het aannemen van de uitnodiging, en toen de zitting werd opgeheven had je zelfs het kaartje voor het Bolsjoi geweigerd. Dat stomme Bolsjoi, dat ballet, dat Zwanenmeer, kon je niets schelen, je wilde alleen zijn en, je van de Griek die je als tolk diende bevrijdend door tegen hem te zeggen ik-wil-een-dutje-doen, was je door de stad gaan dwalen. Je wilde het Majakovskiplein zien waar in de jaren zestig Wladimir Boekovski en de groep van de Vuurtoren de gedichten van Joerka lazen, 'Ik ben het/ die uitnodigt tot de waarheid en de revolutie/ die niet meer wil dienen/ en ik verbreek jullie zwarte ketenen/ gewrocht van leugens.' En onder het lopen dacht je vooral aan hem want van de dissidenten was hij degene met wie je de meeste verwantschap voelde, maar je dacht ook aan Plioetsj, aan Grigorenko, aan Almarik, aan de arbeiders, de studenten, dat wil zeggen aan de onbekende burgers, de duizenden als jijzelf die, omdat zij wat vrijheid van gedachten en van handelen hadden gevraagd, omdat zij zich tegen het dogma hadden verzet, wegkwijnden in hun cellen van de ESA en van Boiati, gefolterd door hun Maliossen, hun Babalissen, hun Theofilojannakossen, hun Hazizikissen, niet gekend of verraden door de angst en door de onverschilligheid van het volk dat zwijgt of lijdelijk ondergaat of samenwerkt. Plotseling, je liep al bijna een kwartier, had je bemerkt dat je verkeerd was gelopen: je was op een rond plein terechtgekomen met een standbeeld in het midden en een gebouw ertegenover. En daar was je stil blijven staan, nu naar het beeld dan naar het gebouw kijkend ten prooi aan een onverklaarbaar gevoel van onbehagen, een soort kou die je botten verstijfde. Het standbeeld, hoog op een voetstuk, onbereikbaar door het verkeer dat er omheen draaide, was het

standbeeld van een, in een tot op de enkels hangende winterjas geklede, rechtop of liever in de houding staande, man. Lang, droog, streng als een monnik. Het gebouw was een monumentaal gebouw, grijs, in negentiende eeuwse stijl misschien of uit het begin van de twintigste eeuw, en het had noch op de benedenste noch op de bovenste verdieping ramen: op het eerste gezicht zou het een museum kunnen huisvesten of een academie of een ministerie. Maar het instinct zei je dat het niets van dit alles was, dat het iets afschuwelijks was, iets bekends, en nauw samenhangend met het standbeeld van de monnik met de op zijn enkels hangende winterjas. Je was teruggegaan. Je was teruggekeerd in het hotel waar je meteen gevraagd had welk plein dat plein was, welk gebouw dat gebouw was, wiens standbeeld dat standbeeld was, en zo had je gehoord dat het standbeeld het standbeeld was van Felix Dzjerzinski, stichter van de Tsjeka, later GPOE, later KGB, dat het plein het Dzjerzinski-plein was, dat het gebouw de Loebjanka was: kathedraal van iedere ESA, van iedere marteling, van iedere straf voor wie ongehoorzaam is en een beetje vrijheid zoekt. Het verlangen om weg te vluchten was toen opgekomen.

Je wilde 's ochtends wegvluchten. Maar 's ochtends had de zwarte limousine je weer gevangen om je opnieuw naar het Congresgebouw te brengen, tussen de oude generaals die uitsluitend over Lenin, over Marx, over de slag om Stalingrad spraken, en daar was je gebleven tot de middag toen je, met het excuus dat je een luchtje ging scheppen, in een taxi gesprongen was en je naar Chalovstraat 48b had laten brengen: waar Andrej Sacharov woonde. Laten we hopen dat er geen portier is, had je bij jezelf gezegd toen je uit de taxi stapte, portiers zijn bijna altijd spionnen van de politie. Een portier was er niet, maar nummer 48b van de Chalovstraat was een mensenpakhuis van twaalf verdiepingen, en op welke verdieping woonde Sacharov? Daar had je niet aan gedacht en de vergissing had een hele reeks vergissingen ingeluid. Op zoek naar het bord met de namen van de bewoners was je naar binnen gegaan, weer naar buiten gegaan, weer naar binnen gegaan en had op goed geluk een verdieping bereikt, had op goed geluk op een bel gedrukt: 'Sacharov?' 'Njet!' Hetzelfde bij de tweede bel: 'Sacharov?' 'Njet!' Hetzelfde bij de derde: 'Sacharov?' 'Njet!' Van je stuk gebracht, ook door een taal waarvan je alleen dat nee begreep, dat njet bruut als een klap in je gezicht, was je voor de zoveelste maal naar buiten gegaan en daar, op het trottoir, had je staan nadenken of het zin had om aan te houden of niet. Beter van niet, had je besloten, het was al een stommiteit geweest om zó te komen, in het kielzog van een opwelling, je te laten zien aan drie

bewoners die 'Njet' geantwoord hadden. En je moest god danken dat niemand je gevolgd was. Toen, terwijl je zei en-ik-moet-god-danken-dan-niemand-mij-gevolgd-is, was een man uit het niets te voorschijn gekomen. Een man met een sigaret in zijn hand. En de sigaret vasthoudend met het gebaar van wie een lucifer vraagt, was hij naar je toe toegekomen, je strak aankijkend. 'Spietsjka. Vuur, alstublieft.' Je had die voor hem aangestoken, hem op dezelfde manier strak aankijkend, of liever, hem goed bestuderend, en je kwam tot de conclusie dat het niet eens een politieman was. Alles in hem, de eeltige handpalmen, de vuile nagels, de afgedragen kleren, vertelde de misère van een arme huurling die aan de KGB verkocht is voor een paar kopeken of door chantage. Toen was, in plaats van de woede die zich in het Congresgebouw van je had meester gemaakt, een grote triestheid bij je opgekomen. Vervuld van die triestheid was je tot aan een metrostation gelopen, het station van Koersk, en met behulp van halve zinnen in het Frans was je erin geslaagd de goede trein te nemen, bij de goede halte uit te stappen, je hotel te bereiken, je uitgeput op bed te laten vallen, in te slapen voor een droom vol nachtmerries. Joannidis en Hazizikis en Theofilojannakos die in het Congresgebouw, met hun borst vol medailles, Lenin en Marx en de slag om Stalingrad herdachten; Averoff die in een vertrek van het Kremlin een ontmoeting had met Jackson, de moordenaar van Trotzki, en hem toefluisterde mijn-beste-je-moet-me-nog-een-dienst-bewijzen; Malios en Babalis die de Loebjanka uitkwamen om jacht op je te maken op de wegen van Cyprus, op de wegen van Athene, en die je juist in Chalovstraat 48b te pakken kregen, na Sacharov gearresteerd te hebben die echter niet het gezicht van Sacharov had, hij had het gezicht van Kanellopoulos bij het aanbreken van de dag toen zij hem in pyjama gearresteerd hadden; en in plaats van naar de ESA brachten ze je naar het Sjerbski Instituut waar ze je een dwangbuis aantrokken en je een amenzoine-injectie gaven. 'Hij-is-gek, hij-durft-tegen-het-regime-te-protesteren, hij-is-gek!' Toen brachten ze je met het vrachtautootje naar Boiati om je in een cel te stoppen naast de cellen van Boekovski en van Pljoetsj, en je riep hen: 'Wladimir! Leonid! Ime edò! Ik ben hier! Imesta masì! Wij zijn bij elkaar!' Maar zij verstonden je niet omdat zij geen Grieks verstonden, en Zakarakis lachte: 'Zei ik het je niet dat het nergens toe dient Italiaans te studeren? Waarom heb je geen Russisch geleerd wat een taal van de Grote Mogendheden is? Of Russisch en Engels, nietwaar?' Je was nat van 't zweet wakker geworden, het was intussen al laat in de avond, en meteen had je de Griek die je als tolk diende opgebeld: 'Ik wil me bedrinken, breng me ergens

heen waar ik kan drinken.' Het leek je dat je nog nooit zo'n verlangen had gevoeld om te drinken, je te bedrinken, te vergeten dat het overal waar je heengaat dezelfde smerige toestand is, een smerige toestand die elke hoop uitsluit, en de Griek was gekomen. Maar het was bijna elf uur, de bar van het hotel stond op het punt te sluiten, en er bestond in Moskou ook geen andere plaats om te drinken dan de bar van een hotel. Op dat moment was het zoeken begonnen naar een hotel waarvan de bar niet om elf uur dicht ging, de absurde pelgrimstocht die geëindigd was bij het Rossìa Hotel waar je je niet had kunnen bedrinken omdat, meteen nadat je de fles wijn besteld had, de drie politieagenten waren binnengekomen om de burger te slaan die er aanspraak op wilde maken te drinken als de rijken, als de buitenlanders met de buitenlandse valuta. 'Svobòda! Svobòda! Svobòda!'

Kijk, het waren reacties als deze, zo intens, zo overdreven, zo wanhopig, die mij deden concluderen dat je in elk opzicht veranderd was. En dat is niet alles want, na het doodshoofd, was er nog iets anders in je losgebarsten. Een overdreven, verwoede uitbundigheid, een soort vrolijkheid zonder een zweem van geluk. Weet je, de uitbundigheid en de vrolijkheid van Dionysos die, schaterlachend, fluitspelend, stoeiend met de faunen en de nimfen, door de bossen holt; het hoofd omkranst met klimop, de penis rechtop en begerig, en de ogen vol tranen.

Dionysos is geen gelukkige god, integendeel hij is de meest tragische van alle goden, want hij is degene die het krampachtige lijden van het leven en de onvermijdelijkheid van de dood uitdrukt. Dionysos is een god die sterft, een god die geboren en wedergeboren wordt om gedood te worden. Opdat uit zijn lichaam de Mens gemodelleerd kan worden is het nodig dat de Titanen hem aan stukken snijden en hem koken, opdat uit hem de plant zal ontspruiten die aan de Mens wijn zal geven is het nodig dat Demeter zijn in stukken gescheurde vlees begraaft. Dionysos is het leven dat niet bestaat zonder de dood, de vervloeking van het geboren worden, de onbewuste weigering om te sterven. Het is geen toeval dat zijn cultus een orgie van begeerte en wanhoop is, dat zijn vrolijkheid doordrenkt is van lijden en zijn levendigheid doordrenkt van verdriet. Welnu, bij jouw duizend gezichten was altijd het gezicht van Dionysos geweest die schaterlachend, fluitspelend, stoeiend met de faunen en de nimfen door bossen holt: 'Zullen we spelen?' Die onstuimige vitaliteit was er altijd geweest. Plotseling had die

echter iets wanhopigs, iets verwoeds gekregen alsof het een komedie was om je zelf te bedriegen en de gedachte aan de dood te verdragen. Je kon niet meer stilzitten, rustig zijn, nadenken. Je slaagde er niet meer in je op een afstand te houden van de menigte en van de herrie. Ook op de dagen waarop je niet naar het Parlement ging mengde je je onder de mensen die van de ochtend tot de avond je kantoor vulden alsof het de wachtkamer was van een tandarts die in de mode is. Misschien vereerders die er op uit waren om aanbevelingen te krijgen, nietsnutten die er op uit waren om protectie te krijgen, symbolen van de klanten-politiek die je verachtte. Kortom, personen die je niet eens had moeten ontvangen, maar met wie je je dolgraag ophield onder het drinken van bier, sinas, koffie, neemt u nog een biertje, nog een sinas, nog een kop koffie. Twintig, dertig personen per dag. En als ik geërgerd vroeg waar-dient-het-toe, antwoordde je luchthartig: 'Nergens toe! Om te leven. Het amuseert me.' Vervolgens, wanneer de laatste bezoeker zich verwijderde, je uitgeput achterbleef omdat het intussen tien uur in de avond was, begon het eerste deel van het ritueel. Onder het voorwendsel van de 'getuigen' verzamelde je wie er was of wie toevallig langskwam, desnoods parasieten wie het er alleen om te doen was je verkwisting uit te buiten, en stelde een gezelschap samen, nam het mee uit eten in een restaurantje, en hoe groter het gezelschap was hoe opgewekter je leek, en je at gulzig, dronk begerig. Liters en liters wijn, borden en borden vol eten, terwijl je preekte, beleerde, opschepte, sprankelend, lawaaierig, wispelturig, onvermoeibaar: als één van je gasten, door slaap overmand, het waagde je te vragen maar-ga-jij-niet-slapen, behandelde je hem onvriendelijk. Of je antwoordde droog: 'Als ik dood ben zal ik de eeuwigheid hebben om te slapen.' En dat ging door tot twee, drie uur in de ochtend, dat wil zeggen tot het moment waarop de kellners de stoelen met de poten omhoog op de tafels zetten om je eraan te herinneren dat alle anderen weggegaan waren. Pas dan stond je op en, terwijl je voor allen betaalde, miljardairsfooien achterliet, besloot je weg te gaan: 'Nou goed dan, wij zullen vrij baan maken!' Zodra je buiten kwam was het echter met de redelijkheid gedaan en door nieuwe kracht bezield nam je je toevlucht tot duizend listen om de nacht te rekken, om de door slaap versufte mensen die je op sleeptouw had mee te trekken: 'Muziek! Bouzouki!'

Het lokaal waar je de voorkeur aan gaf was een nachtclub in een buitenwijk van de stad, bijzonder groot en afschuwelijk. Ik had er een afschuw van vooral omdat ze er de bouzoukia zo oorverdovend hard bespeelden dat naar binnen gaan al voldoende was om verdoofd te

worden, gesprongen trommelvliezen te krijgen, en verder omdat de lawaaierigheid er iets macabers, begrafenisachtigs had, ook bij de aanblik. Dat psychedelisch lichtspel bij voorbeeld dat het podium uiteenscheurde in rode gele groene paarse flitsen tot je ogen erdoor verschroeid werden, dat geglinster van achtergronden die voortdurend, als een obsessie, verwisselden, zodat ik bij het kijken ernaar het gevoel kreeg of ik in een zweefmolen zat die draait, draait, tot ik er misselijk van werd. Maar o wee als ze je geen plaats gaven dichtbij het orkest waar de helse orgie van gegil, geraas, gedreun het meest oorverdovend was en de ordinaire storm van schijnsels, flitsen het meest verblindend. Die chaos was juist wat je zocht, waar je behoefte aan had om je levend te voelen, en terwijl je meteen weer wijn bestelde gaf je je met wellust over aan het genieten van ziekelijke sensaties. Wie je niet kende vermoedde zelfs niet welk effect dat afschuwelijke oord op je uitoefende, want het effect bleek niet uit je gedrag. Zwijgend, bedaard, stond je je als enig exces toe de bloemenverkoopster te roepen en alle gardenia's uit haar mand te kopen, om die vervolgens naar de zangers te werpen met brede vorstelijke gebaren. Maar het was een primitief, luguber effect. Het was alsof een sexuele koorts, een orgasme, bezit nam van je lichaam en je fantasie, onder het ontketenen van onopgebiechte en onderdrukte verlangens, dezelfde die je op Egina gedroomd had bij het aanbreken van de dag waarop ze je moesten fusilleren en het je toescheen dat je een zaad was, het zaad verdubbelde, verdrievoudigde, vertienvoudigde, zo dik en groot werd dat zijn schil het niet meer hield, met een knal ontplofte en de aarde overstroomde met duizend zaden waarvan elk in een bloem veranderde, dan in een vrucht dan weer opnieuw in een zaad dat op zijn beurt verdubbelde, verdrievoudigde, vertienvoudigde in een onuitputtelijk proces, zodat je iedere vrouw die uit die bloemen ontlook wilde bezitten en wetend dat je er de tijd niet voor had greep je op goed geluk de dichtstbijzijnde, drong snel, gulzig, in haar door, wierp haar weg om de tweede te grijpen, de derde, de vierde, de vijfde. Ik wist het en doordat ik het wist leed ik eronder, omdat ik eronder leed vermeed ik het naar je te kijken, maar er was altijd een ogenblik waarop de nieuwsgierigheid mij dwong je gezicht te zoeken. En wat ik zag had iets dierlijks: ondanks de zelfbeheersing die je jezelf oplegde, veranderden zelfs je gelaatstrekken. Je ogen werden kleiner, je lippen werden purperrood, en de neusgaten verwijdden zich, de ademhaling werd zwaar. Op een avond sprongen een olifantachtige vrouw en een verwijfde jongeling het podium op. Zij dik, gelatineachtig, vettig in haar rode japon. Hij dor, dun, drukdoenerig in zijn te nauwe spijker-

broek. Zij begonnen te dansen op een ritme dat tegelijkertijd wulps en hysterisch was: de olifantvrouw deinde mollig met de massa van haar zachte en enorme billen, met het gebibber van haar bovenmatig grote borsten; de verwijfde jongeling stootte onbeschaamd zijn broze vrouwelijke lichaam vooruit met het ongeduld om bezeten te worden. Een naar mijn idee schaamteloos schouwspel, en ik stond op het punt het je te zeggen toen ik een lichte krak hoorde: knak! Ik draaide mij om en tussen de op elkaar geperste tanden klemde je het mondstuk van de gebroken pijp, in je hand hield je de pijpekop. 'Alekos!' Een vijandige, hijgende stem antwoordde mij: 'Laat me met rust. Ik ben die twee aan 't neuken.'

De nachten waarop de demon je zó in zijn macht had, was het een bijna niet te verwezenlijken onderneming je uit dat vervloekte lokaal weg te sleuren. Om daarin te slagen moest men wachten tot het vijf, zes uur in de ochtend was en er vele lege flessen op tafel stonden. Door wie weet welk fysiologisch of psychologisch fenomeen verdroeg je de wijn daar met een hallucinerende weerstand, overschreed nooit de onzichtbare dronkenschap van het eerste stadium, verviel nooit in de excessen van het tweede of in de verstarring van het derde, integendeel, je bleef vol energie. En dit was het ergste want, thuisgekomen, na de kwelling van de gang waar we op onze tenen moesten lopen te hebben overwonnen, de vrees voor de lift die soms op een andere verdieping was zodat op de zesenvijftig seconden gelet moest worden, de foltering van de controle die in de verschillende kamers moest worden uitgevoerd, het zoeken naar de eventueel verdwenen haar, moest het laatste bedrijf van het ritueel gevierd worden: Dionysos die de dood uitdrijft met de penis en de lof van het leven zingt door somber zijn orgasme uit te storten. Pas na die furieuze en sinistere omhelzingen zonder liefde, gescandeerd op het inroepen van i zoì-i zoì-i zoì, het leven-het leven-het leven, gaf je je over aan de slaap. Ik daarentegen bleef liggen met mijn ogen wijd open en mijn oren gespitst, om na te denken, om te luisteren naar de vuilnismannen die, vloekend, lawaaierig, bij zonsopgang het huisvuil van de Kolokotronistraat ophaalden, en, gevangen in de gebruikelijke schema's waarmee men het bestaan probeert uit te leggen, in de arbitraire opvattingen van goed en kwaad, zag ik daar een symboliek in: zich zó weg te gooien, waaròm? Wat voor zin had dat zwerven in restaurants en in nachtclubs, dat zich verlagen in degraderende emoties, ongezonde fantasieën, zich opwinden over een vette olifantvrouw en een dorre verwijfde jongeling? Waar was de held gebleven, waar was het sprookje geëindigd? Had je soms het anker uitgeworpen, je schip

binnengebracht in de gemakkelijke haven van het opgeven? Of had ik mij vergist, had ik Don Quichot verward met de onnozelste Peer Gynt?

Onder het stellen van dergelijke vragen maakte ik mij teleurgesteld van je los, en overtuigde er mij steeds meer van dat ik je nooit bestane deugden had toegekend of deugden die bestaan hadden en nu uitgeblust waren. Het was overigens in die periode dat ik minder van je hield en mijn rol van Sancho Panza, die nu nutteloos en zinloos was, verloochenend, begon ik weer te werken, te reizen, keerde ik terug naar het bestaan dat jij op een fatale augustusmiddag in de war gestuurd had. Men vergeet altijd dat een held een man is, alleen maar een man, en dat een tirannie weerstaan, mishandelingen verdragen, jarenlang wegkwijnen in een cel zonder lucht of licht soms gemakkelijker is dan strijden temidden van misverstanden en de verlokkingen van het normale leven. Ik zou er lang over doen om te begrijpen dat je dionysische waanzin eenvoudig wanhoop was, het gevoel van niet opgewassen zijn dat voortkwam uit de ontdekking iets te hebben ondernomen dat je krachten te boven ging dat hoe dan ook onmogelijk was. En pas na je dood zou ik begrijpen dat je, na de boodschap van dat doodshoofd, wist dat je je laatste zomer beleefde.

'Hoe heet de walvis uit dat boek, de witte walvis die nooit sterft?' 'Moby Dick.' 'En de kapitein van het schip, degene die sterft terwijl hij op hem jaagt?' 'Achab.' 'En de matroos, degene die de schipbreuk overleeft om de geschiedenis van Moby Dick en van Achab te vertellen?' 'Ismaël.' 'Ik zal je Ismaël noemen. En ik zal tekenen met Achab. Geef mij het adres.' 'Alekos, waar is het voor nodig om altijd de samenzweerders te spelen?' 'Geef mij het adres zeg ik je.' Ik had je het adres gegeven. Ik stond op het punt om naar Saoedi Arabië te gaan, ik zou twee weken later, op een donderdag, terugkomen en je wilde een adres om mij te kunnen waarschuwen of wij elkaar zouden ontmoeten in Rome of in Athene. Maar de telex die mij in Gedda bereikte vermeldde noch Rome noch Athene, hij vermeldde Larnaka. Cyprus dus. 'Ismaël twaalf uur Larnaka stop géén bevestiging herhaal géén stop red je stop Achab.' Vreemd. Maar niet om de afspraak op Cyprus waar je sinds zeven jaar niet meer geweest was, zodat het mij normaal leek dat je plaatsen of mensen die een stempel op je leven hadden gezet terug wilde zien: om de enscenering, om het feit dat je werkelijk de namen Ismaël en Achab gebruikt had, dat je die uitvluchten had gebruikt en vermeed de datum te herhalen of het woord Cyprus te

schrijven. De enige precieze aanwijzing was de tijd. En dat ik geen bevestiging moest sturen: 'Red je.' Was het één van je grappen, één van je buitenissigheden, of was er een ernstige oorzaak? Ik bekeek de dienstregeling van de vluchten. Die had je werkelijk goed bestudeerd voordat je mij de telex stuurde: vanuit Gedda kom men Cyprus alleen bereiken via Beiroet en de vlucht uit Beiroet kwam precies om twaalf uur aan. Toen haalde ik mijn schouders op, maakte mij gereed om de bevelen op te volgen, en in Larnaka, daar stond je op de landingsbaan, geëscorteerd door drie onbekenden en triomfantelijk: 'Bravo! Je hebt het gehaald!' 'Ja, maar was het niet beter om mij een wat minder raadselachtige telex te sturen?' 'Nee, dan zouden zij begrepen hebben dat ik op Cyprus was.' 'Wie zou het begrepen hebben, wie mocht het niet begrijpen?' 'Iemand die ik op het verkeerde spoor wilde brengen. Ik ben uit Athene vertrokken zeggend dat ik naar Italië ging, naar Florence.' 'Wanneer?' 'Een week geleden.' 'En heb je je hier op Cyprus een week verborgen gehouden?' 'Nee, alleen drie dagen. De tijd die nodig was om iemand in Italië op een dwaalspoor te brengen. Nu weet iedereen dat ik hier ben. Morgen is er een verkiezingsbijeenkomst van Makarios en daar zal ik aan deelnemen samen met andere afgevaardigden.' 'Leg het eens wat duidelijker uit.' 'Er is weinig uit te leggen. Er was mij iets ter ore gekomen en ik heb mijn voorzorgsmaatregelen getroffen. Kom mee.' Wij stapten in de auto die ons naar Nikosia zou brengen en onder één van de voorste zitplaatsen ontmoetten mijn voeten meteen een pistoolmitrailleur. 'En dit? Maakt dit ook deel uit van je voorzorgsmaatregelen?' Je haalde de schouders op: 'Nee. Dat is alleen maar omdat ze hier wapens in overvloed hebben. Ze zijn gek op wapens hier op Cyprus. Zij maken zich wijs dat het om een man te verdedigen voldoende is om een pistoolmitrailleur te hebben. Let er maar niet op, kijk eens wat een prachtige dag het is!'

Je spreidde een oprecht goed humeur ten toon. Men zou zeggen dat het je opnieuw plezier deed te weten dat je in gevaar was en dat je er van òpleefde. Misschien kwam het daardoor dat ik geen gewicht hechtte aan de hele geschiedenis, dat ik niet eens probeerde er nader op in te gaan door je te vragen wie die mysterieuze iemand was. Bij stukjes en beetjes begon ik je er zelfs van te verdenken dat je een komedie op touw gezet had om je niet te vervelen. Moby Dick, Achab, Ismaël: als het je werkelijk ter ore gekomen was dat ze kwade bedoelingen met je hadden en als je het voldoende geloofd had om hen op het verkeerde spoor te brengen, in Italië, waarom had je dan juist Cyprus uitgekozen waar het gemakkelijker is mensen te vermoorden

dan op elke andere plaats? En bovendien, had niemand je gezien toen je in het vliegtuig naar Cyprus stapte terwijl je zei dat je naar Italië ging? De employé's van de luchtvaartmaatschappij, de functionarissen van de grenspolitie, alle mensen die een vertrek afhandelen, hadden die niets bemerkt? Je had toch onder jouw naam, met jouw paspoort gereisd, ja of nee? Verhaaltjes! Waarschijnlijk was je niet eens een week eerder gekomen, maar samen met de andere parlementsleden die uitgenodigd waren voor de verkiezingsbijeenkomst van Makarios. 'Laat me je paspoort eens zien.' 'Je gelooft mij niet, zoals je mij niet geloofde toen het die drie dagen in Moskou betrof, is het niet?' 'Nee.' 'Hier is het.' Het stempel dateerde werkelijk van zeven dagen terug, maar toch bleef ik sceptisch. Dat werd zelfs niet minder door het feit dat de andere afgevaardigden in een comfortabel hotel zaten, jij daarentegen in een soort herberg dicht bij de demarcatielijn. 'Alekos, waarom gaan wij niet ook in een behoorlijk hotel logeren?' 'Omdat dit toebehoort aan een vriend die ik vertrouw. Ik voel me er veilig.' Er was dan ook slechts één enkele ingang en de drie jongelui met de pistoolmitrailleur onder de zitplaats bewaakten die ingang, om de beurt, ook 's nachts. Wat betreft de bijzonderheid dat een lijfwacht je volgde waar je ook heenging, al hield die zich meestal op een zekere afstand om niet opgemerkt te worden, had je niet gezegd dat ze op Cyprus wapens in overvloed hebben? Maar op een avond was ik gealarmeerd. Wij waren bij Makarios geweest om hem goedendag te zeggen, en het gesprek was op de dossiers van de ESA gekomen: die waarvan je tijdens de scène met Averoff had aangekondigd dat je ze zou opzoeken om-hem-en-zijn-regering-aan-de-kaak-te-stellen. 'Eminentie, er is veel te ontdekken over de staatsgreep op Cyprus. Het lijkt mij dat Joannidis in een val gelopen is die voor hem opgezet was door de CIA en door enige Griekse politici. De bewijzen bevinden zich in die dossiers.' Makarios had je geantwoord dat je dan, door die dossiers te zoeken, je leven op 't spel zette, en dat had hij ook tegen mij herhaald: 'Very risky! Very! Heel, heel riskant!' En zo hadden wij er, bij onze terugkomst in de herberg, over gediscussieerd: 'Alekos, heb je gehoord wat Makarios ervan vindt?' En jij: 'Vergeet dat niet in het boek te zetten.' 'Welk boek?' 'Het boek dat jij na mijn dood zult schrijven.' 'Welke dood? Je zult niet sterven en ik zal helemaal geen boek schrijven.' 'Ik zal sterven en jij zult een boek schrijven.' 'En als ik eerder sterf dan jij of samen met jou?' 'Je zult noch samen met mij, noch eerder dan ik sterven. Ismaël sterft noch eerder dan Achab noch samen met Achab. Want hij moet diens geschiedenis vertellen.'

Maar je lachte toen je het zei, en al gauw lachte ik er ook om. Pas een jaar later, toen ik de wegen van je moordenaars volgde, zou ik een ijzingwekkende samenloop van omstandigheden ontdekken. Precies diezelfde week waarin jij naar Cyprus vertrokken was en iedereen in Athene dacht dat je in Florence was, waren er in Italië twee Grieken aangekomen. En zij waren in Florence gebleven als gasten van hun landgenoten Christos Grispos en Notis Panaiotis, die architectuur studeerden. De twee zeiden dat ze op vakantie waren en dat zij toevallig vriendschap gesloten hadden, op de boot die hen van Patras naar Ancona bracht. Een eigenaardige vriendschap, gezien het feit dat de ene zich bestempelde als een vroegere filo-communist, nu aanhanger van Papandreou, en de andere zich bestempelde als nazi. En een eigenaardige vakantie, gezien het feit dat zij Florence hadden uitgekozen, maar niet de moeite namen de stad te bezichtigen. Overdag bleven zij bijna altijd in huis om op een telefoontje te wachten dat niet kwam, 's avonds gingen zij altijd uit op een manier alsof zij iets of iemand gingen zoeken die zij niet konden vinden. En wanneer zij thuiskwamen leken ze erg uit hun humeur. De zevende dag waren zij, teleurgesteld, weer vertrokken. Teleurgesteld waarover? De nazi was blond met koude lichtblauwe ogen, een bot en van haat gezwollen gezicht. Hij sprak heel weinig, groette door militaristisch zijn hakken tegen elkaar te slaan en 'Heil Hitler' te fluisteren; hij liet zich Takis noemen en bezat in Athene enkele fotokopieerinrichtingen. Uit het portret dat Grispos en Panaiotis mij van hem gaven, meende ik te kunnen vaststellen dat ik hem kende. Een dergelijk type had ik namelijk enkele maanden eerder geïnterviewd voor een onderzoek naar de banden tussen de Griekse en de Italiaanse fascisten. Het was in elk geval dezelfde die in het voorjaar had deelgenomen aan de mishandeling van de communistische afgevaardigde Florakis. Wat de aanhanger van Papandreou betreft, dat was een dikke en ordinaire jongeman met een rond gezicht, net als de jongeman die ik vanaf de vliegboot had opgemerkt de dag waarop wij naar Ischia waren gegaan met de 'Salamander' die ons schaduwde. Hij droeg een spijkerbroek en een riem met een ronde gesp, praatte veel en vooral over zijn auto, een zilverwitte Peugeot waarvan hij de snelheid en de wendbaarheid roemde. Hij bestempelde zichzelf als iemand die bijzonder goed reed, niet te overtreffen in achtervolgingen en kop-staart manoeuvres, hij wijdde erg uit over zijn reizen: ten tijde van de Junta was hij ook in Canada geweest waar hij in een garage in Toronto werkte en had deelgenomen aan autowedstrijden. Om wat voor wedstrijden het ging herinnerden Grispos en Panaiotis zich niet of zij zeiden dat zij het zich

niet herinnerden hoewel zij veel van hem afwisten: alle drie kwamen zij uit Korinthe. Het was echter niet moeilijk voor mij om vast te stellen dat het om wedstrijden op een open circuit ging, tijdens welke de mededingers op elkaar inrijden met frontale botsingen of kopstaart manoeuvres. Het was ook niet moeilijk voor mij om die bijzonderheid te verbinden aan iets waarvan de kranten al melding gemaakt hadden, namelijk aan het feit dat hij ook in Italië geweest was in de herfst van negentiendrieënzeventig en in het voorjaar van negentienvierenzeventig. Milaan, Rome, Florence. Wat zijn kameleontische plaats in de politiek betreft, dat wil zeggen zijn vriendschap met de nazi Takis en het feit dat hij zich als volgeling van Papandreou bestempelde nadat hij aanhanger van de communisten geweest was, die had een bijzonder interessante voorgeschiedenis: in de eerste jaren van de dictatuur was hij modeltekenaar geweest op het atelier van Despina Papadopoulos. Kortom, een verbindingsschakel tussen uiterst rechts en uiterst links: weer een zoon uit die verfoeilijke verbintenis die uitstekende huurlingen voortbrengt.

Ik spreek over Michael Steffas. Dezelfde Michael Steffas die in de nacht van de 1ste mei 1976 één van zijn auto's besturen zou waardoor je gedood zou worden: de zilverwitte Peugeot om precies te zijn. Hij was het die, terwijl jij op Cyprus was, ronddoolde door de straten van Florence in de dagen toen je had voorgegeven daarheen te gaan.

HOOFDSTUK III

Die ongelooflijke zomer waarvan je wist dat het je laatste zomer zou zijn. Er gebeurde van alles in die ongelooflijke zomer. Opdat je de afspraak in Samarcand niet zou vergeten, verscheen ook weer de Dood met het uiterlijk van een auto. Het proces tegen Papadopoulos en Joannidis en de andere leden van de Junta was net begonnen, gelijktijdig met het proces tegen Theofilojannakos en Hazizikis en de groep folteraars, en wij waren net teruggekeerd van Cyprus om terecht te komen in een Athene dat ontwricht was door onlusten van de kant van de vakbonden die even vreemd als ongewenst waren. Ongewenst omdat zij zich afspeelden juist in de dagen waarin de stad haar vreugde had moeten manifesteren over het feit de oude tirannen in de beklaagdenbank te zien; vreemd omdat ze gekenmerkt werden door een ongewoon geweld, kneedbommen, Molotov-cocktails, opgebroken plaveisel, regens van stenen waarop de politie antwoordde met traangas, stokslagen, brute arrestaties, en omdat de stokslagen en de brute arrestaties nooit de meest gewelddadigen van de demonstranten troffen. Integendeel, het leek alsof de politie er speciaal zorg voor droeg hen te sparen, evenals een zekere zwarte Cadillac die sinds achtenveertig uur heen en weer reed om bommen en Molotov-cocktails te werpen. Zo kwam het dat, hoewel men in het begin gedacht had aan een strategische vergissing van de linkse groeperingen doof voor de ongewenstheid om straatacties te beginnen terwijl die processen gevoerd werden, de verdenking gestalte had aangenomen dat dit alles ontsproot aan het plan van een rechtse groepering op zoek naar de vonk die nodig was om de gebruikelijke staatsgreep, brenger van Orde en Recht, te rechtvaardigen. Er deden overigens catastrofale geruchten de ronde en op jouw kantoor leken velen zich zorgen te maken: zij zeiden dat er in de kazernes een oorlogssfeer heerste, dat de tankeenheden in staat van alarm gebracht waren, dat iemand troepenbewegingen had opgemerkt. De enige die zich kalm toonde was jij: 'Laten we niet overdrijven. Als het groepje bestaat, is het voldoende het te isoleren. Als de zwarte Cadillac bestaat, is het voldoende die te identificeren. En te ontdekken wie erin zitten, voor wie zij handelen, met wie zij contact onderhouden. Het heeft geen zin er hier over te zitten kletsen.' Toen, bij het invallen van de duisternis, was je

uitgegaan om heel tevreden weer thuis te komen: 'Maak je klaar, wij gaan uit.' 'Uit? Lijkt het je de geschikte avond om uit te gaan?' 'Ja, en ik wil dat je er elegant uitziet.' 'Waarom?' 'Omdat wij, als ze ons arresteren, moeten kunnen zeggen maar-wat-hebben-wij-ermee-te-maken, kijk-eens-hoe-wij-gekleed-zijn, wij-gingen-uit.' Je had mij zelfs mijn lange avondjapon laten aantrekken, hoge hakken, sieraden. Voor jezelf had je jouw blauwe pak gekozen, het zijden overhemd, de das van Hermès. 'En zo toegetakeld, in groot toilet, moeten wij ons bij de demonstranten voegen?!?' 'Wij zullen ons bij niemand voegen. En bovendien hebben we een auto.' 'Wàt voor auto?' 'De auto die ik gehuurd heb.' 'Waarom heb je een auto gehuurd?' 'Om een kijkje te gaan nemen bij de kazernes en om een zwarte Cadillac te zoeken.'

Het was niet bepaald een auto die voor de onderneming geschikt was: om minder uit te geven had je een oude gammele Renault gehuurd die zich kuchend in beweging zette en iedere keer als je schakelde panne leek te krijgen. Hij leek echter goed genoeg voor je verkenningstocht die er, helemaal niet avontuurlijk, uit bestond op een bepaalde afstand van de kazerne te stoppen, de lichten te doven, elkaar te omhelzen of verliefdheid te veinzen als iemand naderbij kwam, onze ogen goed open te houden en onze oren goed gespitst. Tegen middernacht hadden wij echter al drie kazernes bespioneerd en er gebeurde niets wat op de voorbereidingen van een staatsgreep wees. Ook in de stad, waar de tweede dag van onlusten geëindigd was met een explosie op het trottoir van de Technische Hogeschool, gebeurde niets. Wat de zwarte Cadillac waaraan de explosies te danken waren betreft, daar was geen spoor van te vinden. 'Alekos, geef je je er rekenschap van dat het gelijk staat met het zoeken naar een naald in een hooiberg?' 'Ja, maar toch voel ik dat wij die zullen vinden.' 'Maar waar, hoe?' 'Dat weet ik niet. Laten we naar de Technische Hogeschool gaan.' 'Wij zijn er nog geen half uur geleden geweest!' 'We gaan er weer heen.' Hortend en stotend bracht de Renault ons terug naar de Technische Hogeschool, naar de studenten die samengedromd achter de hekken bleven waken. Hadden zij de Cadillac in die tussentijd nog teruggezien? Nee, zij hadden die niet teruggezien. Waren zij er zeker van? Ja, héél zeker. Kon het niet zijn dat zij zich vergisten? Nee, dat kon niet. 'Goed, ik blijf wachten.' 'Maar waarom, Alekos, waarom?' 'Omdat ik voel dat hij langs zal komen. Ik voel het, zeg ik je.' Je haalde je pijp te voorschijn, stak die aan, en na een paar halen, daar kwam hij voor de dag uit een zijstraat van de Stadioustraat. Hij kwam kalm naar ons toe, alsof hij onzeker was over wat hij zou doen of de toestand wilde bestuderen, en toen hij ter hoogte van

ons was gekomen vermeerderde hij plotseling vaart en verwijderde zich. Er was net tijd om het CD-kenteken te zien, Corps Diplomatique, en om de vier mannen die erin zaten op te nemen: drie van een jaar of dertig, met zwart haar en een uiterlijk dat tegelijkertijd verwaarloosd en onbeschaamd was; één van een jaar of vijftig, met grijs haar en een gezaghebbend uiterlijk ondanks een eigenaardig gebloemd overhemd met korte mouwen. 'Vlug! We gaan!' Je duwde mij in de Renault, sprong achter het stuur, en laten wij hem opnieuw in ogenschouw nemen, deze Dood die in plaats van de lege oogkassen twee koplampen heeft, inplaats van de schedel een motorkap en een voorruit, in plaats van de vleesloze ledematen de wielen, het geronk van de motor is zijn stem; alles trilt dus in je, blij als je bent hem terug te vinden, met hem te kunnen flirten als op Kreta, als in Rome, als altijd, met hem te kunnen spelen in je vermetelheid, je voorliefde voor de uitdaging, je dwaasheid die soms de dwaasheid van Don Quichot is, soms de dwaasheid van Dionysos, soms de dwaasheid van Achab, maar welk gezicht die ook aanneemt, het is dezelfde dwaasheid, en wie bij je is telt niet mee, diens leven telt niet, het jouwe telt niet, het enige wat telt is het vangen van de zwarte Cadillac, te weten komen wie die met zich meevoert, wie deze vier zijn, wie hen zendt en hen liefst op de knieën krijgen, hen vernederen, ook al zou het je leven kosten.

Die dwaze, krankzinnige, redeloze achtervolging, Stadioustraat, Patissioustraat, Alexandrasstraat, Kifissiasstraat, achter een auto die tweemaal zo hard kon rijden als wij en veinsde te vluchten, om ons ver weg te voeren, ons in een val te lokken, die al gauw de achtervolgers in achtervolgden zou veranderen, de achtervolgden in achtervolgers, en erin slaagde, soms de snelheid opvoerend, dan verminderend, honderdtwintig, honderddertig, honderdveertig, en dan terug naar honderd, negentig, tachtig; de techniek van de visser die er zich mee amuseert de lijn te vieren en in te korten om de vis af te matten, weet je. En jij wist 't. Maar je gaf het niet op. Je gezicht was bleek, gespannen; je handen vast om het stuur geklemd drukte je het gaspedaal in, dieper steeds dieper, verloor de macht over het stuur, zwenkte, slipte, terwijl ik je smeekte laat hen alsjeblieft gaan, wij rijden ons nog dood, zie je niet dat ze de draak met je steken, zij zouden ieder moment kunnen ontkomen, zij ontkomen niet om ons op sleeptouw te houden en ons wie weet waarheen te brengen, je kunt hen niet inhalen en als je hen inhaalt is het nog erger, zij zijn met z'n vieren en wij zijn met ons tweeën, zij zijn beslist gewapend en wij niet, als wij onszelf niet doodrijden door van de weg af te vliegen doden zij ons en zó sterven is

onzinnig, waarom wil je ook mij laten sterven, je hebt het recht niet om ook anderen op te offeren samen met jezelf, dat is niet rechtvaardig, dat is niet fatsoenlijk. En in doodsangst, verontwaardigd, beledigde ik je, verwenste je, smeekte je. Maar jij, met een bleek, gespannen gezicht, je handen vast om het stuur geklemd, ging er mee door het gaspedaal in te drukken, de macht over je stuur te verliezen, te zwenken, te slippen, en keurde mij geen antwoord, geen woord, geen gebaar waardig. Je hoorde zelfs niet wat ik zei, wat ik doormaakte kon je absoluut niet schelen, alsof ik een bundel kleren was in plaats van een menselijk wezen. Die auto interesseerde je en verder niets, de inzittenden en verder niets. Zij moesten volleerd zijn in dergelijke manoeuvres, en degene die aan het stuur zat was een echte kampioen. Terwijl hij zich soms door ons liet inhalen en soms ons inhaalde, soms een flinke afstand hield en soms slechts enkele meters, voerde hij ons van de zeeboulevard van Agios naar Rafina, draaide toen bruusk naar links en bracht ons de Ymittos-berg op, toen draaide hij weer naar rechts en liet ons opnieuw afdalen naar zee aan de kant van Voula, en dit alles zonder dat je ooit je mond opendeed, zonder dat je mij ooit een blik schonk. Op een bepaald moment protesteerde ik dan ook niet meer, hield me maar stil, berustte erin. Pas om drie uur 's ochtends toen de zwarte Cadillac de stad weer binnenreed en plotseling remde om de man met het grijze haar te laten uitstappen, een grote en dikke schaduw die zich meteen oploste in de duisternis, voelde ik een vleugje hoop. Ik dacht dat je uit wilde stappen, achter hem aan wilde rennen. Na een uiterst korte aarzeling hervatte je echter de achtervolging en de val die zij voor ons hadden uitgezet klapte dicht. Een doodlopend steegje dat in een ondergrondse garage afdaalde en waar hij regelrecht, zelfverzekerd inreed. Ik hoorde mijn stem: 'Ga terug!' Toen, eindelijk, de jouwe: 'Te laat.' 'We zitten in de val, Alekos!' 'Ik weet het.' Je reed door tot in de garage. Je parkeerde naast de zwarte Cadillac die bij de ingang van de garage was gestopt. Je pakte je pijp beet bij de kop. Je stapte uit. 'Kom.' Ik gehoorzaamde. In de garage was niemand behalve de drie. En ook in het steegje was niemand. Enig levensteken, de schaduw van een kat die stil wegsprong bij het groenachtige licht van een neonreclame.

'Kijk ze daar eens staan.' De drie wachtten ons, naast elkaar staand, op. De borst vooruit, de handen op de heupen, de benen wijd uit elkaar: de houding van de knokploeg. De derde werd gehinderd door een cilindervormig pak dat hij in de holte van zijn linkerarm hield. Zij leken eigenaardig veel op elkaar: hetzelfde ruwe uiterlijk, dezelfde lichaamsbouw, dezelfde olijfkleurige gelaatskleur, dezelfde op-

gekrulde snorretjes. En dezelfde armelui's kleding, afgedragen pantalon, versleten jasje, scheefzittende das. Er was niet veel voor nodig om te begrijpen dat niet zij de eigenaars van de Cadillac waren en dat het brein van de hele geschiedenis de man met het grijze haar was. Maar juist omdat het om simpele uitvoerders ging, om drie ellendelingen die voor een paar drachmen te koop waren, was het gevaar des te groter en instinctief stopte ik mijn rechterhand in mijn tas: veinzend een wapen te grijpen dat natuurlijk niet bestond. Een gebaar dat misschien niet helemaal nutteloos was, maar dat jij met jouw monsterlijke moed niet nodig had. Je ogen strak gericht, je kaken opeengeklemd, ging je langzaam op hen af, zó langzaam dat tussen de ene stap en de andere de eeuwigheid scheen te druppelen, en elke spier van je gezicht straalde zo'n ijskoude en onbedwingbare woede uit dat je geen menselijk wezen meer leek, maar een als mens gekleed verscheurend dier. Bij het voortlopen ademde je zwaar, je staarde hen aan en ademde zwaar, en toen je vóór hen stond stopte je om hen één voor één, wanhopig langzaam, op te nemen. Na hen te hebben opgenomen tikte je met het mondstuk van de pijp op het cilindervormige pak en, zonder dat één van de drie zich verzette of een beweging maakte of een woord uitbracht, zei je duidelijk en nadrukkelijk in mijn taal en in de jouwe: 'Zie je, dit is een bom. Geen bom om naar een tiran te gooien: een bom om naar de mensen te gooien. En dit is een Griekse fascist, een knecht zonder lef. Een knecht van de CIA en van de KYP en van Averoff.' Na dat te hebben gezegd liep je tweemaal om hen heen, met dezelfde stap, steeds wanhopig langzaam, toen stopte je voor degene die in het midden stond, greep hem bij zijn das, trok daar een paar maal aan met korte en minachtende rukjes: 'Ook dit is een Griekse fascist. Ook deze vent, zie je, heeft geen lef. Ook deze vent is een knecht van de CIA en de KYP en van Averoff.' Tenslotte, en steeds zonder dat de drie zich verzetten of een beweging maakten of een woord uitbrachten, zodat ik mijn ogen niet geloofde en terwijl ik mijn hand in de tas bleef houden dacht: het is niet mogelijk dat ze daar verstijfd blijven staan om zich te laten beledigen, belachelijk te laten maken, het is niet normaal, dadelijk zullen zij hem op zijn nek springen en hem vermoorden, wijdde je je aan de derde. De pijp opheffend, liet je het mondstuk op zijn hart rusten, duwde het tweemaal tegen zijn hart alsof het een mes was en: 'Hij ook. Dat zou je niet zeggen, nietwaar? Kijk eens wat een handen.' Een tik op zijn handen. 'Kijk eens wat een jasje.' Een tik tegen zijn jasje. 'Kijk eens wat een gezicht.' Een tik tegen zijn gezicht. 'Je zou zeggen dat hij een zoon van het volk was. Van alle drie zou je zeggen dat zij zonen van het volk

waren. In een optocht zouden zij voor zonen van het volk doorgaan. En toch zijn zij knechten zonder lef, fascisten. En weet je wat ik doe met knechten zonder lef, met fascisten? Weet je dat?'

Er was niets wat je zou kunnen doen. Absoluut niets. Je was alleen met een pijp en een vrouw die, gehinderd door een lange japon, deed alsof zij een niet bestaande revolver vasthield. Als één van de drie bij zijn positieven zou komen, zouden wij in een oogwenk vermoord worden. En dat wist je. Maar vanuit een ooghoek had je eindelijk mijn bluf opgemerkt en nu maakte je er gebruik van om op het noodlot te mikken: rouge-ou-noir-les-jeux-sont-faits-rien-ne-va-plus. Of het loopt goed af of het loopt mis. Of wij leven of wij sterven. In het ene geval en in het andere, wat doet het ertoe. Wat ertoe doet is spelen, uitdagen, mikken. Vijf seconden, tien. Twintig, dertig, veertig. Terwijl het kogeltje op het bord ronddraait, ronddraait en nog eens ronddraait; dan vermindert de spil vaart, stopt, en er gebeurt wat ik nooit had kunnen hopen, mij zelfs niet had kunnen voorstellen. Plotseling werpt degene met het pak onder z'n arm zich op de knieën, degene die je aan zijn das hebt getrokken slaat een kruis, degene die je met tikken van de pijpesteel hebt bewerkt bedekt zijn gezicht en: 'Nee, Alekos, nee! Ik heb een gezin, vergeef me, laat me gaan.' 'Nee, Alekos, nee, het is een misverstand, wij bewonderen je, wij hebben respect voor je, ik zweer het bij mijn kinderen, bij de vlag, dood ons niet.' En jij aarzelt, ik zie het, je woede ebt weg, ik zie het, je moet je vreselijk inspannen om niet uit te barsten in de lachbui die je in de keel kriebelt, om je een houding te geven en hen met de stem van zoëven te bevelen: 'Vooruit, sta op, lafaards. En mee met de wagen, vlug. Volg mij op korte afstand.' 'Wat heb je gezegd, Alekos?! Wat ga je uitvoeren?!' 'Ik breng ze naar de Technische Hogeschool.' 'En je denkt dat zij mee zullen komen?' 'Ja.' Zij kwamen inderdaad mee. Gewillig, gehypnotiseerd. Als in een cowboyfilm waarin de sheriff erin slaagt in z'n eentje de bende te vangen, naar het dorp te brengen, over te dragen aan de rechter die een wettig proces zal voeren, gehoorzaamden ze je zonder een kik te geven: volgden je op de manier die je eiste. En jij, met je gammele Renault die zich kuchend in beweging zette en elke keer als je schakelde panne leek te krijgen, jij trok ze mee tot bij de ongelovig kijkende studenten. Zíj moesten er maar voor zorgen het pak in beslag te nemen, waar zeker een bom in zou zitten, en hen te ondervragen, er achter te komen wie zij waren, wie de vent met het grijze haar was, aan wie de Cadillac met het CD-kenteken, ongetwijfeld een vals kenteken, toebehoorde, succes ermee en welterusten. 'Alekos?! Gaan we zó weg?!' 'Wat bedoel je, gaan-

we-zó-weg?' 'Ik bedoel: wil je niet weten wie hen zendt, wie het zijn?!' 'Dat weet ik al. Bovendien houd ik er niet van mensen te zien ondervragen, mensen te zien berechten, mensen te zien veroordelen. Zelfs niet wanneer het om schoften gaat. Een vijand in het beklaagdenbankje is altijd een ex-vijand.'

Spoedig zou blijken wat je bedoelde. Het was namelijk juist in die zomer, die ongelooflijke zomer, dat de buitengewone coherentie te voorschijn kwam waarmee je de ogenschijnlijke incoherenties aan elkaar smeedde. En toonde dat Papadopoulos, Joannidis, de verslagenen tegen wie de berg, de Macht, de processen voerde, je als vijanden niet meer interesseerden.

'Ik heb hem gezien! Ik heb ze allemaal gezien!' 'En hebben zij jou gezien?' 'Ja, de eerste die mij opmerkte was Ladàs. Weet je, degene die op de ochtend van de aanslag dacht dat ik Georgios was en zei: luister naar me, luitenant, ik ken je broer Alexandros, een intelligente vent, als hij hier was zou hij je de raad geven: hou je niet van de domme tegenover Ladàs, enzovoort. En toen hij mij opmerkte kreeg hij een schok, alsof hij door een wesp was gestoken. Hij verbleekte. Toen legde hij een hand op de schouders van Joannidis en fluisterde hem iets toe. Joannidis draaide zich om, zijn ogen zochten de mijne. Met iets van verlegenheid, leek mij, en meteen heeft hij het nieuws doorgegeven aan Pattakos die zijn mond opendeed om te vragen 'waar is ie' en even gewacht heeft voordat hij zich omkeerde om naar mij te kijken en toen hij merkte dat ik ook naar hem keek, draaide hij met een ruk zijn hoofd om als een kind dat betrapt wordt bij afluisteren. En hij heeft Makarezos op de hoogte gebracht, die zich overboog naar Papadopoulos en het hem zei. Papadopoulos heeft zich niet opgewonden. Hij zat stijf en recht op zijn stoel naar de grond te staren, naar een punt voorbij zijn schoenen, en een paar minuten lang bleef hij zo zitten, alsof hij een stok had ingeslikt. Toen bewoog hij zijn ogen, onmerkbaar, zonder zijn hoofd een millimeter te verplaatsen, zonder een spier van zijn gezicht te bewegen. En hij heeft mij gezien. En het heeft mij verdriet gedaan.' 'Het heeft je verdriet gedaan?' 'Ja, die wazige, uitgedoofde, asgrauwe ogen. Het leken de ogen van een dode. En dat versteende, aardkleurige gezicht. Nee, niet aardkleurig: groen. Weet je, de groene kleur van stilstaand water. En die... ja, die waardigheid. Misschien was dat uit berekening, om te tonen dat hij zich het hoofd voelde en zich met niemand inliet, zelfs niet met zijn

collega's, dat het feit dat hij zich als beklaagde in een rechtszaal bevond niet anders betekende dan een tegenslag: hoe dan ook, hij gedroeg zich met waardigheid. En ik dacht: hij is minder belachelijk dan ik aannam, het is een man. Dat verraste me want ik had nooit aan hem gedacht als aan een man, voor mij was het altijd een auto geweest die opgeblazen moest worden, een auto met een tiran erin, en ik moest mij inspannen om het gevoel van walging terug te vinden dat ik bij het binnenkomen had gekregen, bij het denken: wat een verschil tussen mijn proces en het zijne. Ik geboeid, tussen twee politiemannen ingeklemd, ingepakt in een te wijd uniform; hij heel elegant met zijn goed geperste pak, zijn goed geschoren wangen, zijn goed verzorgde snorretje, zijn stoel met een kussen. Maar toen ik die terugvond, de walging, diende het nergens toe want die vernederde, verslagen man, dubbel vernederd, dubbel verslagen òmdat ik naar hem keek, ik die geprobeerd had hem te doden, was geen vijand meer. Of liever, hem als vijand behandelen interesseerde mij niet meer.' 'En Joannidis?' 'Oh! Joannidis blijft altijd Joannidis. Koel, onverschillig, zeker van zichzelf. Met dat gesloten, trotse gezicht, als een monnik van de Inquisitie. Hij zal het nooit opgeven, Joannidis. Hij zal er zich nooit bij neerleggen, zich nooit gedragen als een vernederde en verslagen man. Oh! Uiteindelijk begrijp ik Joannidis. Want bepaalde dictaturen komen nooit toevallig of door een gril, zij zijn altijd de vrucht van een politieke klasse die eraan vooraf gaat, van zijn blindheid, van zijn onbekwaamheid, van zijn onverantwoordelijkheid, van zijn leugens, van zijn hypocrisie. En onder degenen zonder intellect die denken dat zij die misstanden kunnen corrigeren door de vrijheid te vermoorden zijn niet alleen mensen als Papadopoulos, er zijn ook lui bij die te goeder trouw zijn, zoals Joannidis. Geweldgebruikers zonder hersens, dat wel, zelfs niet in staat te bemerken dat zij zelf een instrument zijn van de Macht die zij omver willen werpen, dat wel, maar te goeder trouw. Zij betalen dan ook, later. De Averoffs daarentegen betalen nooit. Dat zijn kurken die altijd weer bovenkomen, ook al smijt je ze in zee met een stuk lood, en zij sterven altijd van ouderdom in een bed: met het kruisbeeld in hun handen en het certificaat van eerbaarheid in hun vestzak. Nee, dank je, ook Joannidis is mijn vijand niet meer. Ook het als vijand behandelen van Joannidis interesseert mij niet meer.'

Je schreef ook een artikel hierover. Je streed er zelfs voor dat Joannidis en Papadopoulos en de andere leden van de Junta niet ter dood veroordeeld zouden worden: een uitspraak die van het begin af aan vast scheen te staan. 'In de lente van achtenzestig voerden ook wij van

het Verzet een proces tegen de Junta, heren rechters. En wij veroordeelden die ter dood door middel van een vonnis met de uitvoering waarvan ik mij belastte wat Papadopoulos betreft. Maar wij oordeelden over mannen die volledig aan de macht waren, en u oordeelt over mannen die sinds lang de macht verloren habben of die er uit eigen beweging afstand van hebben gedaan; wij behoorden niet tot de politieke klasse die de staatsgreep uitgelokt had door zijn vergissingen, u behoort nog tot die politieke klasse, tot die kaste. Zodat ook u zich zou moeten bevinden bij de zesentwintig beklaagden die heden in de rechtszaal van Koridallos zitten, heren rechters. U die hun wetten toepaste en degenen die oppositie voerden veroordeelde. En samen met u zouden ook de ministers terecht moeten staan, de staatssecretarissen, de helpers die het voetspoor van de kolonels volgden, de industriëlen die het regime steunden met hun geld, de uitgevers en de journalisten die het steunden met hun lafheid. Zonder de namaakverzetsstrijders te tellen, de namaak-revolutionairen die nu in deze rechtszaal komen getuigen als benadeelde partij, om te beschuldigen, om de rol van slachtoffer te spelen, zij die nooit iets hebben gedaan om de dictatuur te bestrijden en die alleen door hun vervooruitziende slimheid nalieten leve-Papadopoulos te schreeuwen. Werkelijk te veel zaken deugen niet in dit proces, noch uit formeel oogpunt noch uit moreel oogpunt, en om te beginnen deugt het niet dat u bij het voorbereiden ervan een even bittere als historische realiteit niet heeft willen onderkennen: de tirannie is niet gevallen als gevolg van het Verzet. Hij is uit eigen beweging gevallen, verstikt door zijn eigen laagheden, hij trad af in de nacht waarin Joannidis Gizikis toestond de politici terug te roepen die door de staatsgreep buiten de deur gezet waren. Dit pleit voor Joannidis. Laten wij niet vergeten dat hij de controle had over een groot deel van het leger en over officieren op de sleutelposities van de Staat, dat hij dus had kunnen weigeren afstand te doen van het opperbevel of voor zichzelf en voor de leden van de Junta amnestie had kunnen eisen van de nieuwe regering. Laten wij ook niet vergeten dat de minister van Defensie Averoff Joannidis als hoofd van de ESA aan liet blijven en hem toen eervol met pensioen stuurde, hem maandenlang in zijn tuin rozen liet kweken. Als dezelfde Joannidis zich niet schuldig had gemaakt aan verraad door zich bij Papadopoulos aan te sluiten, zou men kunnen zeggen dat hij al het recht heeft om zich verraden te voelen. Als ik in zijn plaats was zou ik Averoff roepen en hem vragen: 'Wat voor 'n spelletje hebben we gespeeld, Averoff? Eerst laat je mij aan het hoofd van de militaire politie, dan stuur je mij eervol met pensioen en laat me mijn rozen

kweken, dan arresteer je mij en laat een proces tegen mij voeren met beschuldigingen waarvoor ik gefusilleerd kan worden.' Ik zou hem ook vragen waarom Gizikis niet verschijnt voor een proces. Was hij soms geen president van de Republiek toen de Junta aftrad? Dit proces is werkelijk een schertsvertoning, een krijgslist om de oude machthebbers hun maagdelijkheid terug te geven. Wat de doodstraffen betreft die u op 't punt staat te ondertekenen, die u al ondertekend heeft, laten wij dit onthouden: op de Loreto-pleinen worden de Mussolini's meteen opgehangen òf nooit meer. Terwijl ten tijde van een dictatuur de moord op de tiran een plicht is, is ten tijde van democratie de vergiffenis een noodzaak. Ten tijde van democratie spreekt men geen recht door grafkuilen te graven.'

Je wilde zelfs met hen praten, met Joannidis en Papadopoulos. Je zei dat, als je erin slaagde de trots van de eerste, het stilzwijgen van de tweede te doorbreken, je te weten zou komen waar de archieven van de ESA verborgen waren en je snel de bewijzen tegen Averoff in handen zou krijgen. Hen benaderen was namelijk niet moeilijk: evenals de andere beklaagden zaten zij niet in een kooi, maar in het midden van de rechtszaal, nauwelijks beschermd door een cordon goedige bewakers. Dit plan hield echter geen rekening met je verlegenheid en met je eigenaardige vrees hen te beledigen: zodra je binnenkwam en je belaagd voelde door de flitslichten van de fotografen, het commentaar van de journalisten, het gefluister van het publiek, daar-is-hij, daar-komt-hij, hij-is-gekomen, verstopte je je achter een zuil en ging er zelfs wanneer de zitting opgeschort werd niet op af. 'Is het je gelukt?' 'Nee, morgen.' 'Heb je je besluit uitgevoerd?' 'Nee, morgen.' Toen, op een ochtend, zette je de tanden op elkaar en stevende erop af: mikkend op Papadopoulos. Je was zo vastbesloten met hem te spreken, vertelde je mij, dat je je na de eerste stap bijna kalm voelde en alles kon opmerken: de stilte die meteen was ingevallen, het slaan van je hart, de blikken die je met stomme verwondering volgden terwijl je op hem toeliep. Ook hij staarde je trouwens aan, het groene stilstaande water was eindelijk in beweging gebracht door een briesje, door een soort glimlach waarvan je niet begreep of die ironie of sympathie uitdrukte maar die hoe dan ook een aanmoediging, een uitnodiging was. Maar juist toen je hem bereikte en jouw ogen zijn ogen ontmoetten, verre en toch nauwkeurige herinneringen, een zwarte Lincoln die voortrijdt over de weg van Sounion, in de zwarte Lincoln iemand die je nooit hebt gezien maar die je moet doden, vèrverwijderde en toch brandende gedachten, wie weet wat voor vent het is als je hem aankijkt, als je een mens aankijkt en je bemerkt dat

het een mens is zoals je zelf bent vergeet je wat hij vertegenwoordigt en hem doden wordt dan moeilijk daarom is het beter jezelf wijs te maken een auto te doden, die gehate auto die honderd kilometer per uur rijdt, honderd kilometer zijn honderdduizend meter, een uur bestaat uit drieduizendzeshonderd seconden, iedere seconde staat gelijk met zesentwintig meter, het tiende deel van een seconde staat gelijk met drie meter, en hoe lang duurt het tiende deel van een seconde god-nog-aan-toe, nog geen oogwenk, het tiende deel van een seconde is het noodlot, kilia ena, kilia dio, kilia tre, duizendéén, duizendtwee, duizenddrie, juist toen je dit weer beleefde en je lippen bewoog om te zeggen wat je nooit geloofd had te kunnen zeggen, dag-mijnheer-Papadopoulos, ik-zou-graag-met-u-willen-spreken, klonk uit de afdeling van genodigden de schreeuw van een vrouw: 'Papadopoulos, beul! Joannidis, moordenaar! Aan de galg, walgelijke wormen!' En meteen verdween je vastbeslotenheid. Je keerde hen de rug toe en verwijderde je blozend.

'Waarom, Alekos, waarom?' Omdat ik zo'n verlegenheid voelde, zo'n schaamte. God weet hoe ik hen beledigde, hen bedreigde, hen verwenste, maar toen waren zij de machthebbers en was ik geboeid. Men beledigt geen geboeide man. Nooit. Zelfs niet als hij eerder een tiran was. Afgelopen, ik ga niet meer terug naar die rechtszaal, ik zet er geen voet meer.' En je hield woord. Je weigerde zelfs om de lezing van het vonnis bij te wonen. 'Ik heb de rechter al een keer een doodvonnis horen uitspreken. Ik weet wat het betekent om ter dood veroordeeld te worden.' Ik ging er in plaats van jou heen. En dat diende mij om vast te stellen dat je, door zoals gewoonlijk de draden van concrete feiten te verbinden met het spinrag van je verbeelding, dingen had gezien die niet bestonden of die alleen in je verbeelding bestonden. In de eerste plaats liep niemand het risico gefusilleerd te worden: zelfs een kind wist dat het doodvonnis een formeel vonnis zou zijn, dat Karamanlis een uur later gratie zou verlenen. Verder leek de rechtszaal van Koridallos in de verste verte niet op het toneel van een tragedie, maar eerder op de foyer van een theater in de pauze die vooraf gaat aan het laatste bedrijf van een operette. De beklaagden grinnikten luchthartig, grijnsden toegeeflijk naar elkaar, lieten zich zelfs afleiden om ziekelijk nieuwsgierige blikken op mij te slaan: hij-is-niet-gekomen, zij-is-gekomen. Wat Papadopoulos en Joannidis betreft, beiden in beslag genomen door het ontwijken van elkaar als twee jaloerse prima-donna's vervuld van een wederzijdse haat, die wekten in mij geen enkel gevoel van clementie op: in de eerste kon ik werkelijk niet het personage vol waardigheid zien dat jij me beschre-

ven had, in de tweede werkelijk niet de eerlijke soldaat die jij in feite en onverwacht had verdedigd. Dat platte, zielloze gezicht, die hardheid die doel op zichzelf is. Er was eerder iets meelijwekkends in hem, iets zielig onhandigs. Weet je, de onhandigheid van de militairen die met het uniform aan geboren lijken te zijn, die het dragen als een tweede huid en die, wanneer zij het uittrekken om burgerkleding te dragen er verwaarloosd of ordinair uitzien. Hij wàs ordinair: met zijn uitdrukking van als-ik-je-hebben-wil-dan-pak-ik-je, met zijn geruite jasje dat te nauw was en te kort op zijn brede heupen, zijn pantalon die bij de enkels werd vastgehouden door twee onwaarschijnlijke wasknijpers. Papadopoulos was niet ordinair, hij leek eerder op een kantoorbediende die op heterdaad betrapt is; Joannidis, de verschrikkelijke Joannidis daarentegen was het wèl. Ik slaagde er niet in mijn ogen af te wenden van die wasknijpers. Op een bepaald moment merkte hij het. Terwijl ik helemaal apart vlak voor de zetel van de officier van justitie zat, stond hij op, kruiste de armen over zijn lendenen en met zware stap, als van een automaat, kwam hij op mij af. Hier bleef hij staan, de borst vooruit en de kin recht naar voren, in een nodeloos vijandige, oorlogszuchtige houding, en begon mij aan te staren met ijskoude blauwe ogen. Ik staarde hem op mijn beurt aan, de domme wedstrijd volhoudend van als-jij-ze-niet-neerslaat-sla-ik-ze-niet-neer, en dit duurde een eindeloos lange tijd. Het duurde totdat hij in zijn taal iets mompelde wat ik niet verstond en de ogen neersloeg en terug marcheerde: de borst vooruit, de kin recht naar voren, de armen over de lendenen gekruist.

'Wie weet wat hij gezegd heeft.' Je glimlachte op een eigenaardige manier: 'Ik weet het.' 'Dat kan je niet weten, er was niemand die luisterde.' 'Toch weet ik het.' 'Oh ja? Vooruit ermee, wat heeft hij dan gezegd?' 'Hij heeft gezegd: doe hem mijn groeten.' En, daarvan overtuigd, nam je mij mee uit eten met de gebruikelijke aanhang van faunen en nimfen. Om hen te onderwijzen over de onrechtvaardigheid van die veroordeling.

Verloren moeite. Niemand begreep je natuurlijk. Niemand keurde je stellingname ten aanzien van de mannen, die je eerst wilde doden en die je nu met zoveel barmhartigheid bejegende, goed. Het amuseert hem om in de contramine te zijn, zeiden ze, hij weet zelf niet wat hij wil. En dikwijls dacht ik er die zomer ook zo over: nooit als tijdens die zomer had ik zo sterk het drama gevoeld van het in de woestijn

begeleiden van een man wiens wezen ons ontgaat omdat hij te veel mannen tegelijk is, en allen onsamenhangend, allen verwikkeld in tegenstrijdigheden die niet waren terug te voeren tot de tweeledigheid van de held met een goed oog en een boos oog, het gezicht van een jongen en het gezicht van een oude man, één geest die in het verleden wortelt en één die op de toekomst geprojecteerd is. Gewoonlijk zou ik pas na je dood, door opnieuw het mozaïek van je persoonlijkheid te leggen, begrijpen dat elk gebaar dat door mij of door de anderen als ongerijmd werd beoordeeld, zijn reden van bestaan had. Dat wil zeggen, het paste in een heel nauwkeurige gedragslijn. Je houding ten opzichte van het proces tegen Theofilojannakos, Hazizikis, de groep folteraars, bij voorbeeld. Dat proces keurde je niet af, je onderscheidde het duidelijk van dat tegen Papadopoulos en Joannidis en de leden van de Junta, en niet alleen omdat het op onbetwistbare schuld gebaseerd was, maar ook omdat het als waarschuwing diende voor de landen die foltering toepasten. En toch had je, terwijl je drie keer opgeroepen was om te getuigen, drie keer je toevlucht genomen tot voorwendsels om niet te verschijnen. 'Ik-heb-koorts, ik-heb-een-afspraak, ik-ben-in-Italië.' 'Maar je bent de belangrijkste getuige, Alekos, degene naar wie het meest wordt uitgezien!' 'Dat weet ik.' 'Dus wanneer ga je erheen?' 'Dat weet ik niet.' Dan, plotseling, een telefoontje: 'Kom je? Morgen ga ik erheen.' Wat je ertoe had doen besluiten was het gerucht geweest dat de voorzitter, om de publiciteit rond jouw persoon en je getuigenis zoveel mogelijk te beperken, de dag waarop jij verschijnen zou de toegang tot de rechtszaal zou verbieden aan fotografen en televisie-operateurs. 'Ongelooflijk! Wie kan hem gevraagd hebben iets dergelijks te doen, Alekos?' 'Hij.' 'Hij, wie?' 'Averoff natuurlijk! Het is een militaire rechtbank, en militaire rechtbanken vallen onder het ministerie van Defensie.' 'En wat ga je doen om het te beletten?' 'Niets. Het komt mij goed van pas.'

Ik vroeg mij af op welke manier het je goed van pas zou komen, nu ik het toneel waarop je zou verschijnen in ogenschouw nam. In feite een tamelijk pover toneel. In tegenstelling tot de rechtszaal van Koridallos, die heel groot was en theatraal, ontbrak in deze elke sfeer: het was een lang, smal zaaltje, in tweeën gedeeld door een pad dat naar de microfoon van de getuigen en naar de zetels van de rechters leidde. Links van het middenpad, als je binnenkwam, het publiek en de journalisten. Rechts de advocaten en de beklaagden. Op de eerste rij van de beklaagden, Theofilojannakos: herkenbaar aan zijn massieve lichaamsbouw en het pokdalige, aapachtige gezicht. Op de tweede, Hazizikis: met zijn blauwe kostuum en zijn blauwe das, zijn smette-

loze overhemd, en het gezicht half verborgen door een donkere bril. Op de derde, de arts die de martelingen bijwoonde om het slachtoffer niet te laten sterven: een halfslachtig type, uitgedroogd met een verdorven mondje en ogen die trilden als vlindervleugels. Naast ieder van hen de anderen: een stuk of dertig. Anonieme, ongevaarlijke gezichten: nietszeggende uitdrukkingen. Slechts zelden zien slechte mensen er als slechte mensen uit. Overigens was dat, naar mijn oordeel, ook met Hazizikis niet het geval. Ook niet met Theofilojannakos. Misschien kon men een druppel perfiditeit opmerken in de advocate die zijn vrouw was: een knappe blondine met een geringschattende gelaatsuitdrukking en een sarcastische glimlach. En dat alles ontdeed het proces, de zitting die door de voorzitter, een kaal en kribbig mannetje dat verdronk in een grote zwarte toga, vermoeid geleid werd, van zijn dramatiek. Maar toen werd jouw naam afgeroepen, langs het middenpad weerklonken de stappen van jou die naar voren liep, en Theofilojannakos werd weer Theofilojannakos, Hazizikis werd weer Hazizikis, de rechtszaal werd breder, de verveling werd elektriciteit. Je liep namelijk niet, je schreed. Met zo'n bestudeerde, verontrustende flegmatiek, zo'n majestueuze, uitdagende trots, dat de flegmatiek en de trots van de nacht waarin je de drie fascisten van de zwarte Cadillac tegemoet was gegaan daarbij vergeleken snelheid en goedigheid leken. Eén, twee. Eén, twee. Wat echter de meeste indruk maakte was niet het ritme van je manier van lopen. Het was de wijze waarop je dat ritme begeleidde met de rest van het lichaam en vooral met de rechterarm die je ophief en liet zakken in perfecte synchronie met het linkerbeen: alsof je marcheerde op de tijd die werd afgemeten door de slinger van een klok. Tik, tak. Tik, tak. Tik, tak. De andere arm daarentegen was in een rechte hoek tegen je hart gevouwen, waar je hand de pijp omklemde. Wat de ogen betreft, die mikten strakgericht op de president als op een prooi: met opzet Hazizikis en Theofilojannakos negerend alsof je ze nooit had gekend. Je bereikte de microfoon. Je stak de rechterhand in de zak van je jasje. Je bracht de uitgedoofde pijp naar je mond en: 'Ik moet dit tribunaal vragen...' Ik zag hoe de onbeweeglijke maskers van de geüniformeerde rechters tot leven kwamen van verbazing en het lelijke gezichtje van de voorzitter verbleekte: 'U vraagt niets! Het is de rechtbank die vraagt! Zegt u alleen wanneer en waar u gevangen heeft gezeten! Feiten en geen oordelen, begrepen?' Er ging me een licht op. Dàt was de reden waarom het veto dat aan de fotografen en aan de televisieoperateurs was opgelegd je goed van pas kwam; dàt was de reden waarom je, zodra het bericht van dat veto je bereikte, geaccepteerd had te gaan

getuigen: dàt was de reden waarom je op die manier was binnengekomen, zonder Theofilojannakos of Hazizikis een blik waardig te keuren: om ruzie te zoeken en met luide stem te zeggen wat je in de rechtszaal van Koridallos had willen zeggen, namelijk dat de echte verdachten nu niet meer de schoften waren die gevonnist werden, maar degenen die uit eigenbelang het proces tegen hen voerden. Nou, dan kon ik alleen maar mijn adem inhouden en de explosie afwachten.

Je nam de pijp uit je mond. Je hief die op alsof het een speer was: 'Ik heb gevangen gezeten van 13 augustus 1968 tot 21 augustus 1973, mijnheer de voorzitter, en ik zal over nauwkeurige feiten spreken. Alleen over feiten, mijnheer de voorzitter, en feiten die overigens dit Hof al bekend zijn, want ik had de wisseling van regime niet nodig om de in deze rechtszaal aanwezige verdachten te beschuldigen: om tijd te besparen zou u alleen maar mijn aanklachten van zeven jaar geleden hoeven te lezen, die de magistraten in dienst van Papadopoulos natuurlijk niet wilden aanhoren. Die aanklachten bevinden zich in het dossier dat voor uw neus ligt. Maar ik stel een voorwaarde om die feiten te herhalen: dat u mij beleefd aanspreekt, met gebruik van mijn naam en achternaam, mij mijnheer noemt, of liever mijnheer de afgevaardigde, en dat u mij uitlegt waarom u de fotografen en televisie-reporters verboden heeft om aanwezig te zijn bij mijn getuigenis. Heeft uw minister van Defensie Evangelis Averoff u dat voorgeschreven?' 'Getuige!!!' Zich niet bekommerend om die schreeuw gaf de pijp tweemaal een tik in de lucht: 'Ik herhaal mijn vraag, mijnheer de voorzitter. Is het uw minister van Defensie Evangelis Averoff die het u heeft voorgeschreven?' 'Getuige!!! Ik ben het die de vragen stelt!!!' 'En ik zal u antwoorden op voorwaarde dat u zich rechtvaardigt.' 'Getuige! U vergeet waar u bent!' 'Ik vergeet het niet. Ik ben in een militair gerechtshof om te getuigen ten aanzien van de misdrijven van mannen die ik zeven jaar lang heb bestreden terwijl magistraten zoals u hen dienden. Ik ben in een rechtszaal waar de folteraars gevonnist worden wier slachtoffers u veroordeelde door de wetten van de dictatuur toe te passen. Een rechtszaal waar ik met minder respect word behandeld dan mij door de magistraten van Papadopoulos werd voorbehouden.' 'Zwijg!' 'U zegt weer jij tegen mij, mijnheer de voorzitter.' 'Zwijg!' 'U blijft jij tegen mij zeggen, net als de magistraten van Papadopoulos. En als je jij tegen mij zegt, kleine averofaki, dan zal ik ook jij tegen je zeggen: net als tegen de magistraten van Papadopoulos.' De geüniformeerde rechters luisterden met steeds groeiende verbazing, hun wenkbrauwen meer fronsend bij iedere zin. De beklaagden leken wel versteend en hun verdedigers eveneens. De journalis-

ten schreven, schreven, in alle staten van opwinding, en ik vroeg mij af wanneer het tot een wapenstilstand zou komen. Maar de wapenstilstand kwam niet. In een overschreeuwen van elkaars stemmen, de jouwe galmend, die van de voorzitter schel, in een kruisvuur van gekrijs, van geblaf als van honden, ging de ruzie door. De slag die je had voorbereid en afgewacht. 'Getuige! Ik wil horen wat er gebeurd is na je arrestatie! Dat en niets anders!' 'Niet voor je hebt uitgelegd, averofaki, waarom je de toegang hebt ontzegd aan de fotografen en aan de TV. Niet voordat je hebt opgehouden jij tegen mij te zeggen!' 'Ik heet niet Averofaki! Wat betekent Averofaki?' 'Dat weet je heel goed, averofaki! Het betekent knecht van Averoff!' 'Het Hof wordt beledigd. Stilte!' 'Stilte tegen mij, averofaki? Zij hebben mij niet tot zwijgen kunnen brengen met hun martelingen, met hun executiepeloton, en jij zou mij de muilkorf willen aandoen? Jij?!?' 'Ik doe je de muilkorf niet aan, ik ondervraag je volgens de procedure!' 'De procedure voorziet in het gebruik van u en niet van jij, averofaki.' 'De feiten! Ik wens de feiten!' 'Herlees ze maar in het dossier, averofaki!'

Hij gaf toe. Misschien omdat hij je niet kon arresteren zonder de goedkeuring van het Parlement of omdat het schandaal schadelijk voor hem zou zijn, misschien omdat hij moe begon te worden en er zich rekenschap van begon te geven dat hij het nooit zou winnen, op het laatst gaf hij toe. Hij nestelde zich in zijn stoel en weer u tegen je zeggend smeekte hij: 'Kom, bedaart u, mijnheer Panagoulis, ik verzoek het u. Windt u zich er niet zo over op, weest u zo vriendelijk mij te zeggen wat ik u gevraagd heb. Alstublieft.' En jij aanvaardde de capitulatie, zag er vanaf hem te laten bekennen waarom hij de fotografen en de TV de toegang had verboden, want wat je had willen zeggen was toch gezegd, en terwijl je de pijp liet zakken, de hand uit je zak haalde, begon je op te sommen wat je tussen 13 augustus 1968 en 21 augustus 1973 had doorstaan. Maar op een uitgebluste, verveelde toon, alsof je een rol voordroeg waar je de noodzaak niet van inzag, en je deed het in minder dan dertig minuten. Anderen hadden vijf, zes uren gesproken, bijzonderheden illustrerend, stilstaand bij kleinigheden, onbenulligheden; jij daarentegen vatte in minder dan dertig minuten de lijdensweg samen van achttienhonderdtweeëndertig dagen en achttienhonderdtweeëndertig nachten toen de hoop te kunnen spreken zoals je nu sprak, voor een rechtbank degenen te kunnen beschuldigen die vandaag achter je zaten, het enige was wat je in leven kon houden. Je verspilde in minder dan dertig minuten de vurig begeerde gelegenheid, en je zei bijna niets van wat je tegen mij zei zodra de herinnering de koorts deed ontbranden, en de koorts het

delirium bracht, wanneer je met een in vlam gezet hoofd en bevroren benen in mijn armen huilde totdat mijn gezicht het gezicht van Theofilojannakos werd of van Hazizikis of van de arts die de martelingen bijwoonde en mij, als ik je smeekte kalméér-ik-ben-het, kijk-me-aan-ik-ben-het, wegduwde onder het schreeuwen van hou-op-nee-hou-op, moordenaar, moordenaars, help. Zelfs over de meest afschuwelijke mishandelingen sprak je slechts even, onverschillig en ze als onbeduidend voorstellend, alsof ze toebehoorden aan een zo vèrverwijderd verleden dat ieder spoor ervan in je was uitgewist, en Theofilojannakos en Hazizikis en de anderen daarachter je, die op een paar meter afstand van je zaten, miljoenen en miljoenen mijlen ver weg waren: opgelost in de ruimte en in de tijd. Namen, achternamen, data, droge informaties en meer niet. Zweepslagen, stokslagen, dolksteken, sigarettenbrandwonden op de geslachtsdelen en over het hele lichaam, 'falanga', verstikkingen met een deken en zonder deken, sexuele martelingen. Na de twee woorden sexuele martelingen deed je er het zwijgen toe. 'Gaat u door, alstublieft' moedigde de voorzitter je aan met een nieuwe, bijna liefdevolle stem. 'Nee, zo is het voldoende.' 'Is het zó voldoende?!' 'Ja, heren, ik heb er niets anders aan toe te voegen.'

Er viel een ongelovige stilte. Allen, van de rechters tot de beklaagden, van de advocaten tot de journalisten, leken gekristalliseerd van verrassing. Is het mogelijk dat men eeuwen op een glas water wacht en het dan weigert? 'Misschien heeft u nog iets vergeten' opperde de voorzitter. 'Ik vergeet nooit iets. Maar ik herhaal dat het nu zó voldoende is.' En de stilte viel opnieuw. 'Wenst iemand vragen te stellen aan mijnheer de getuige?' stamelde de voorzitter. Na eindeloos lang wachten werd de uitnodiging alleen aangegrepen door een beklaagde in kapiteinsuniform: 'Ik zou graag willen dat de heer Panagoulis zegt hoe ik was tijdens de ondervragingen.' Misschien hoopte hij dat je hem zou uitsluiten van de een of andere verantwoordelijkheid, misschien had hij zich werkelijk beter gedragen dan de anderen en verdiende hij wat toegevendheid. Maar je stelde hem niet tevreden en terwijl je nauwelijks je hoofd omdraaide en langs Theofilojannakos en Hazizikis heen keek, antwoordde je raadselachtig: 'Zoals nu.' Voor de derde maal viel de stilte weer in. 'Wenst niemand anders mijnheer de getuige vragen te stellen?' herhaalde de voorzitter. En toen bewoog Theofilojannakos zich. Moeizaam, alsof het hem een onbeschrijflijke inspanning kostte, stond hij op, met de handen steunend op de rugleuning van de bank waarop zijn vrouw in toga zat. Hij leek heel groot toen hij stond, heel sterk: met de brede schouders van een bokser en

de korte stierenek van een gewichtheffer. En toch was er iets breekbaars in hem, iets smartelijks, of iets berustends, dat een groot medelijden opwekte ook al wilde men het niet. Hetzelfde wat men voelt bij het zien van een dode olifant, een gevelde rinoceros. 'Alekos...' Nog steeds vastgeklemd aan de rugleuning en de toga van zijn vrouw aanrakend die hem geërgerd ik weet niet wat toefluisterde, richtte hij zijn vochtige ogen op je rug, schraapte zijn keel, en met schorre stem, doordrenkt van droefheid, herhaalde hij je naam: 'Alekos...' Meer dan een naam, een smeekbede. Je bleef onbeweeglijk, doof. 'Ik moet een verklaring afleggen, Alekos.' 'Verklaringen legt men af voor het Hof en niet voor de getuigen' vermaande de voorzitter. Theofilojannakos boog het hoofd zonder zijn blik af te wenden van jou die, dat wist ik, hem tegen je rug voelde drukken met het gewicht van een loden deksel. Maar je draaide je niet om en je zou je niet omdraaien. 'Vooruit, wat is uw verklaring?' hernam de voorzitter. 'Deze, heren. Alekos... de afgevaardigde Panagoulis heeft niet alles verteld wat hij had kunnen vertellen. En alles wat hij verteld heeft is waar. Ik verzoek hem te geloven dat het mij spijt, dat het ons spijt, hem te hebben behandeld zoals wij hem behandeld hebben. Ik verzoek hem te geloven dat ik erg veel respect voor hem heb, dat ik altijd respect voor hem gehad heb, dat ik ook toen respect voor hem had, dat wij veel respect voor hem hadden. Want...' Hier brak zijn stem, om zich echter meteen te herstellen, krachtig en zeker. 'Want, heren, hij is de enige die ons het hoofd geboden heeft! De enige die zich nooit voor ons heeft gebogen!'

Je bewoog geen spier van je gezicht, van je lichaam. Je knipperde niet met je ogen, je gaf niet het minste teken het gehoord te hebben. In die houding wachtte je tot het Hof je wegzond en toen het ogenblik aanbrak om weg te gaan, wendde je je naar de kant tegenovergesteld aan die van Theofilojannakos zodat je hem de rug bleef toekeren of hem alleen je profiel toonde. Vervolgens, met dezelfde flegmatiek van eerst, dezelfde cadans, de linkerarm in een rechte hoek tegen je hart gevouwen waar je hand de pijp omklemde, de rechterarm die je als de slinger van een klok heen en weer bewoog om je voetstap te begeleiden, en je hoofd onbeweeglijk, de ogen strak gericht, verliet je de rechtszaal. Eén, twee. Eén, twee. Eén, twee.

En Zakarakis? Nu de Berg zich van het nut van de komedie had overtuigd, volgden de processen elkaar aan de lopende band op. Zodra

er één beëindigd was begon men een ander dat een uitbreiding of een herhaling van het eerste, van het tweede, van het derde was, zodat ook degenen die in het begin over het hoofd waren gezien omdat ze niet belangrijk genoeg waren in de beklaagdenbank terecht kwamen. Zo kwam dus de beurt aan Zakarakis, en ik dacht dat je je tegenover hem anders zou gedragen. Het was toch niet mogelijk dat je het hoongelach vergeten was van de nacht waarin hij je verrast had met de helft van je lichaam buiten en de helft van je lichaam binnen het gat in de muur? Het was toch niet mogelijk dat je de glimlach vergeten was waarmee hij je de graftombe met het cipresje had getoond, en het in beslag nemen van je schoenen, van de pen, van het papier, de mishandelingen, het dwangbuis? Het was mogelijk. Het was voldoende voor je om zijn dikke, botte gezicht, zijn varkensoogjes weer te zien, om je in de eerste plaats de belofte te herinneren die je hem gedaan had nadat hij ontdekte dat X niet voor Xania stond, dat Y niet voor Yemen stond, dat Z niet voor Zürich stond, en je de rode en blauwe ballpoints had gebracht om het probleem van Fermat op te lossen: 'Luister, Zakarakis. Je bent een ongelooflijke smeerlap, maar je kunt het niet helpen. En wanneer je in de beklaagdenbank zult zitten, wanneer ik tegen je zal komen getuigen, zal ik precies dit zeggen: dat je een ongelooflijke smeerlap was, maar dat je het niet kon helpen.' Het was van jou dan ook meer een verdedigingspleidooi dan een getuigenis. 'Ja, wat ik in Boiati geleden heb dank ik aan Zakarakis. Hij was het die mij wekenlang geboeid liet, die mij sloeg en bevel gaf mij te slaan, die mij de boeken en de kranten en de pennen en het papier afnam, die mij beledigde en mij vervolgde met gemene plagerijen. Maar ik was evenmin het toppunt van vriendelijkheid. Zijn beledigingen beantwoordde ik met hoon, zijn plagerijen met provocaties. Eénmaal beval hij mij kaal te scheren en ik zei tegen hem: 'Alles of niets, Zakarakis. Je kan niet mijn hoofd kaalscheren zonder mij ook onder mijn oksels en bij mijn kloten te scheren. Als je mij niet ook onder mijn oksels en bij mijn kloten scheert ga ik weer in hongerstaking. Mijn hongerstakingen waren een obsessie voor hem, hij bezweek voor de chantage. Hij stuurde een soldaat om mij onder de oksels en bij mijn kloten te scheren. Ik weigerde hem: 'Nee, Zakarakis moet mij inzepen, die is een flikker en die vindt het fijn.' Ik noemde hem altijd flikker of stommeling. 'Je bent zó stom, Zakarakis, dat je schedel na je dood als spuugbakje zal dienen voor de leerlingen van de militaire scholen.' U moet dus niet te streng oordelen, heren rechters, te meer omdat men Zakarakissen onder alle regimes kan vinden, het zijn krengen die niet meetellen. Het zijn lui die als men

hen zegt leve Papadopoulos te roepen, leve Papadopoulos roepen, leve Joannidis, en zij roepen leve Joannidis, leve de koning en zij roepen leve de koning. Als Theofilojannakos een staatsgreep had uitgevoerd zou hij ook leve Theofilojannakos hebben geroepen. Mensen zoals hij zijn als de wol van de blatende kudde die gaat waarheen de baas die op dat ogenblik de dienst uitmaakt wil. Mensen die alleen maar gehoorzamen, die alleen onder de hak van een gezagdrager op hun gemak zijn. De straten zijn er vol van, en de pleinen waar men politieke bijeenkomsten houdt. Als ik op uw plaats was, zou ik hem alleen een week opsluiting in mijn cel opleggen zodat hij zal weten hoe men zich daarbinnen voelt.' 'Luistert u niet naar hem!' schreeuwde Zakarakis wanhopig. 'Ik ben geen stommeling, ik ben geen idioot die niet meetelt! Ik ben de directeur, ik was de directeur, het hoofd! Het hoofd! Ik neem mijn verantwoordelijkheid op me, ik wil beoordeeld worden naar mijn verantwoordelijkheden!' Maar, dankzij jouw pleidooi, werd hij vrijgesproken. En het spreekt vanzelf dat jij je nu tegenover allen op die manier gedroeg. Het leek alsof je plotseling niet meer geloofde in de dingen waar je altijd in geloofd had, in de principes die altijd de grondslag van je politieke moraal waren geweest: de cultus van het individu, de weigering om wie de kogel van de M 16 produceert omdat de industrieel het zo wil, en die vervolgens afschiet omdat de generaal het zo wil, vrij te spreken, de minachting voor iedereen die zich achter het refrein ik-volg-de-bevelen-op verschuilt. Je gaf het in iedere getuigenis cadeau, dat refrein. 'Het is waar dat korporaal Zus en Zo eraan meedeed mij te martelen, maar hij volgde de bevelen op. En op Egina, toen ik erop wachtte gefusilleerd te worden, wierp hij zich op de knieën, vroeg mij om vergiffenis.' 'Het is waar dat sergeant Zus en Zo mij bijna doodsloeg, maar hij volgde de bevelen op. En in Boiati bracht hij berichten aan mijn moeder over, bracht mijn gedichten in veiligheid.' Tenslotte deed je het zelfs aan Theofilojannakos cadeau. Met de gevolgen die eruit voortkwamen.

Zijn cassatieverzoek werd besproken en ditmaal was de voorzitter een beste man, in 't geheel niet onderworpen aan de draak. Hij had geen enkel verbod uitgevaardigd tegen de fotografen, tegen de televisieoperateurs, en hij behandelde je zelfs met een respect dat grensde aan eerbetoon: zonder er de vermaning feiten-geen-opinies aan toe te voegen, zonder je te berispen omdat je meer opinies dan feiten gaf, en je bovendien aansprekend met mijnheer-de-afgevaardigde. 'Zegt u het maar, mijnheer de afgevaardigde.' 'Ik zeg, beste voorzitter, dat men de schuld van de soldaten moet onderscheiden van de schuld van de officieren. Ik zeg dat de soldaten vrijgesproken moeten worden

omdat zij niet kunnen weigeren bevelen op te volgen. Overigens kunnen ook de officieren niet weigeren bevelen op te volgen. Weigerde u soms verzetsstrijders te veroordelen toen u de Junta diende en deel uitmaakte van een Krijgsraad?' Een onrechtvaardige opmerking, een op niets berustende belediging. En hij verweet het je met grote waardigheid: 'U vergist u, mijnheer de afgevaardigde. Ik heb nooit de Junta gediend, ik heb nooit enig verzetsstrijder veroordeeld.' 'Oh nee? En waarom hebben ze je dan de graad van generaal gegeven, averofaki?' Een ogenblik van verwarring, toen een schreeuw: 'Bravo Alekos! Gefeliciteerd, Alekos!' Het was Theofilojannakos die dat geschreeuwd had. Hij zag er die dag dan ook niet uit als een gevelde rinoceros. Opgeblazen van onbeschaamdheid, boordevol energie, dronk hij je woorden in als godennectar en toen je weggezonden werd schoot hij op je af. 'Mag ik je mijn vrouw voorstellen, Alekos?' Met een glimlach sarcastischer dan ooit op de geverfde lippen, versperde de blondine je de doorgang en stak je haar rechterhand toe. Een ogenblik van aarzeling, toen nam je die aan: 'Aangenaam.' En voordat je beseffen kon wat er gebeurde, voelde je in plaats van de zachte vingers van haar de harde van Theofilojannakos: 'Beste Alekos, sta me toe dat ook ik je de hand druk.'

'En jij hebt die gedrukt!' 'Ik heb die gedrukt. Ik heb hem geantwoord: nou ja, het is niet de eerste keer dat ik een vuilak aanraak. En toen heb ik die gedrukt.' 'Oh, nee!' 'Oh, ja. Wij hebben elkaar ook omhelsd. Of liever, hij heeft mij omhelsd. Dat woord heb je zo dikwijls tegen mij herhaald, zei hij, dat ik daarvoor vereelt ben. En toen heeft hij mij omhelsd.' 'Oh, nee!' 'Oh, ja.' 'Maar waar was het voor nodig... Ik begrijp je niet, Alekos. Ik begrijp je niet meer.' 'Omdat je strijdende mannen niet begrijpt. Lees Sartre er nog eens op na.' 'Wat heeft Sartre ermee te maken?!' *Vuile handen.* Laatste bedrijf, vijfde tafereel, derde scène. Ik heb het uit m'n hoofd geleerd: 'Wat ben je op je reinheid gesteld, jongen! Wat ben je bang je handen vuil te maken! Nou, blijf dan rein! Waar zal het toe dienen? En waarom kom je naar ons toe? De reinheid is een denkbeeld voor fakirs, voor monniken. Jullie, de intellectuelen, de burgerlijke anarchisten, zien het als een goed excuus om niets te doen. Niets doen, onbeweeglijk blijven, de ellebogen tegen het lijf drukken, handschoenen dragen. Mijn handen zijn vuil tot aan de ellebogen. Ik heb ze in het vuil en in het bloed ondergedompeld.' 'Maar jouw handen zijn altijd schoon geweest, Ale-

kos, altijd!' 'Ik heb dan ook altijd verloren.' 'Alekos, wat voer je in je schild?' 'Niets wat ik niet al lang geleden besloten had. Hoewel ik nu alleen kijk, alleen luister. Tja! Er worden interessante dingen gezegd tijdens deze processen, er gebeuren interessante dingen.' En er ging een flits door je boze oog. Maar het was niet nodig zich af te vragen waarom. Het was zo duidelijk. Zoals een orkaan wordt aangekondigd door het duister worden van de hemel, het onderdrukte huilen van de wind, en zich na lang broeden op de onbeweeglijkheid der dingen werpt, overstromend, takken afbrekend, bomen ontwortelend, daken afrukkend, zó bereidde jij je erop voor om los te breken: je duizend gezichten te condenseren in één enkel gezicht. Het gezicht van Satan die, teleurgesteld over God, tegen zijn dictatuur rebelleert en met de illusie te kunnen winnen verkiest een demon te worden. De helse corrida met de zwarte Cadillac, het verdedigen van Papadopoulos, het rechtvaardigen van Joannidis, het vrijspreken van Zakarakis, het drukken van de hand van Theofilojannakos waren slechts een voorspel geweest. Een duister worden van de hemel, een onderdrukt huilen van de wind.

VIJFDE DEEL

HOOFDSTUK I

Alle vlaggen, ook de nobelste, de reinste, zijn bezoedeld met bloed en met vuil. Wanneer je naar de roemrijke vaandels kijkt, tentoongesteld in de musea, in de kerken, vereerd als kostbare relikwieën waarvoor men zou moeten neerknielen in naam van de idealen, van de dromen, maak je dan geen illusies: die bruine vlekken zijn geen roestvlekken, het zijn resten bloed, resten vuil, en vaker vuil dan bloed. Het vuil van de overwonnenen, het vuil van de overwinnaars, het vuil van de goeden, het vuil van de slechten, het vuil van de helden, het vuil van de mens die uit bloed en uit vuil bestaat. Waar het ene is, is helaas ook het ander, het ene heeft het andere nodig. Natuurlijk hangt veel af van de mate van het vergoten bloed, van het gespoten vuil: als het eerste het tweede overtreft worden lofliederen gezongen en richt men monumenten op: als het tweede het eerste overtreft schreeuwt men zijn verontwaardiging uit en vinden genade afsmekende riten plaats. Maar de verhouding vaststellen is onmogelijk, aangezien het bloed en het vuil mettertijd dezelfde kleur aannemen. En bovendien zijn de meeste vlaggen ogenschijnlijk heel schoon: om de waarheid te kennen zouden wij de doden moeten ondervragen die in naam van de idealen, van de dromen, van de vrede zijn vermoord, de schepsels die beledigd, gehoond, bedrogen zijn onder het voorwendsel de wereld mooier te maken, om aan de hand van deze getuigenissen een statistiek samen te stellen van de laagheden, van de barbaarsheden, van de smerigheden verkocht als deugd, goedertierenheid, reinheid. Er bestaat geen onderneming in de geschiedenis van de mens waarvoor geen prijs betaald is met bloed en met vuil. In de oorlog, of je nu strijdt aan de zogenaamd rechtvaardige kant (rechtvaardig voor wie?) of strijdt aan de zogenaamd verkeerde kant (verkeerd voor wie?) vuur je geen anjers af. Je vuurt kogels af, gooit bommen, en doodt onschuldigen. In vredestijd is het net zo, elke grote daad zaait meedogenloos slachtoffers, en pas op voor de helden die tegen de draak strijden, pas op voor de dichters die tegen de windmolens strijden: zij zijn de ergste beulen want, gewijd aan het offer, bestemd voor de marteling, aarzelen zij niet het offer en de marteling op te leggen aan de anderen; alsof een ontwortelde boom minder ontworteld, een afgerukt dak minder afgerukt, een gebroken hart minder gebroken zou zijn omdat het doel

goed is en het resultaat positief. Dat is wat ik vergat toen de orkaan losbrak en de vrees materialiseerde die door het wachten of door de hoop in slaap gesust was. En niet in staat het ware motief dat mij zo van streek bracht, het motief dat ik na je dood begrijpen zou, te vatten, wendde ik mij vol afschuw van je af.

De herfst viel en ik was naar Athene teruggekeerd zonder enthousiasme: aangetrokken door een brief, niet door een verlangen. De trauma's van de laatste reis drukten nog op mij als onverteerbaar eten, de warboel van excessen en van misverstanden die ik had bijgewoond kwelde mij met duizend twijfels, en er was iets in mij kapot gegaan. Te dikwijls was ik het in die veertien maanden van samenleven moe geworden door jouw woestijn te lopen, jouw eenzaamheid te verlichten zonder de mijne te verminderen; te dikwijls had de persoonlijkheid die ik liefhad zich verbrokkeld in andere persoonlijkheden, om zich soms weer samen te voegen tot een onverklaarbaar en onherkenbaar individu. Je schreef geen gedichten meer, je bladerde de boeken door in plaats van ze te lezen, in plaats van discussies aan te gaan maakte je je er vanaf met gemakkelijke leuzen, je bekommerde je niet meer om het Parlement waar je alleen op verstrooide of ironische toon op zinspeelde: niets interesseerde je nu meer behalve je belofte en je draak. Je sprak alleen maar over hem, over de bewijzen die je tegen hem moest verzamelen, je wilde van geen enkel ander probleem iets weten, van geen enkele andere realiteit, en als ik over iets anders sprak, kortom als ik zei, Averoff is toch niet het middelpunt van het heelal, de dossiers van de ESA kunnen toch niet de enige belangstelling, de enige taak zijn die je hebt, werd je er kwaad om: 'Je begrijpt het niet, je wilt het niet begrijpen!' Alsof dat nog niet voldoende was gingen die lusteloze nachten door: graadmeter van iedere ontevredenheid, iedere wanhoop van je. Niet langer besloten tussen de lawaaierige grenzen van de bouzouki, was de kring van nymfen rondom Dionysos groter geworden en sloot nu ook beklagenswaardige schepsels in met wie je je met een, naar het leek, pervers plezier verlaagde. Gewoonlijk ging het om wat je noemde een-duik-en-weg, met het horloge in de hand om de snelheid ervan te meten, maar soms bracht de duik verwikkelingen die je meetrokken in onverkwikkelijke situaties, spinnewebben waaruit je je niet kon bevrijden, en dat alles verlaagde je in mijn ogen, benam mij zelfs het verlangen om bij je te zijn. 'Wanneer kom je?' 'Ik weet het niet.' 'Dan kom ìk.' 'Nee, wacht nog. Ik moet naar Londen, naar Parijs, naar New York.' Het was alsof ver van je verwijderd zijn mij hielp de crisis te overwinnen, een liefde die wankelde te beschermen. Van een afstand kon ik je namelijk

bekijken door de filter van de herinnering, de fouten en de gebreken wegdenken, de persoonlijkheid terugvinden die ik bewonderde en die, herhaalde ik ontgoocheld bij mijzelf, bezig was uiteen te vallen. In het begin had je je er geen rekenschap van gegeven en, primitieve mannelijke trots tentoonspreidend, was je begonnen mij te beschuldigen van een, voor mij ondenkbaar, bedrog; na je handdruk met Theofilojannakos en de polemiek over de vuile handen had je echter begrepen dat ik er niet door een rivaal toe gebracht werd je te mijden maar omdat ik het moe was en, met het instinct van een dier dat in gevaar verkeert, had je mij een onweerstaanbare brief gezonden: getekend 'Unamuno' (Eénminéén) en helemaal uit Eénminéén zinnen samengesteld. 'Dat ik hem zo ontvlucht, geloof mij, is omdat ik hem liefheb. Ik vlucht van hem weg en toch zoek ik hem. Wanneer hij bij mij is en ik zijn ogen zie en ik naar zijn stem luister, dan zou ik hem blind willen maken, stom willen maken, maar zodra ik van hem gescheiden ben zie ik twee trillende vlammetjes die in het diepst van de nacht schijnen als verloren sterren. Het zijn z'n ogen, z'n woorden gelouterd door de afwezigheid. Zijn ziel is zoveel te dichter bij mij als zijn lichaam ver weg is. P.S.: wanneer kom je?' Ik was bezweken. Ik was toegesneld, maar vergezeld door een voorgevoel van kwaad dat, toen ik je op de luchthaven van Athene ontmoette, niet verminderd was maar eerder toegenomen als een koorts waarvan men de oorzaak niet kan raden. En nu, terwijl wij ineengestrengeld op bed lagen, keek je mij sinds enige minuten aan alsof je iets wilde zeggen, en ik voelde dat de oorzaak op 't punt stond onthuld te worden door woorden die ik liever niet had willen horen.

Het begon zó: 'Die schorpioen. Hij, hij was geen man, hij was een schorpioen. Nee, hem zou ik geen hand geven, zelfs niet al zou het dienen om het paradijs op aarde te brengen. Er zijn tenslotte grenzen, ook voor vuile handen, en bovendien hoe zou je een schorpioen de hand kunnen drukken? Een schorpioen heeft geen handen, hij heeft scharen!' 'Maar over wie heb je het?' 'Over Hazizikis heb ik het. Over de heer majoor Nikolaos Hazizikis. Theofilojannakos was een engeltje vergeleken bij hem. Want bij Theofilojannakos kon ik mij verdedigen, of klagen, schreeuwen, flauwvallen, Theofilojannakos sloeg mij alleen maar, hij mishandelde alleen maar mijn lichaam. Maar die schorpioen! Hij stak zijn angel uit, stak die in mijn ziel, en – prik! Hij spoot mij het gif in!' 'Alekos! Waarom denk je aan die dingen terug, Alekos?' 'En zoals hij de draak met me stak nadat ze mij ter dood veroordeeld hadden. Goedendag, Sokrates. Of moet ik je Demosthenes noemen? Nee, de vergelijking met Sokrates lijkt me juister! Ik kreeg de

neiging tot huilen. En hoe meer ik bij mijzelf zei, ik moet niet huilen, niet in zijn bijzijn, hoe meer de tranen mij in de ogen sprongen.' 'Alekos! Wat doet het er nu nog toe, Alekos?' 'En op een bepaald moment slaagde ik er niet meer in ze tegen te houden. En dat was iets verschrikkelijks: huilen als een kind in het bijzijn van een schorpioen. Het was verschrikkelijk ook omdat hij zijn ironie verdubbelde: wie-zou-gezegd-hebben-dat-je-in-staat-was-om-te-huilen, en dergelijke dingen. Ik raakte buiten mijzelf. Ik schreeuwde tegen hem: ik zal niet sterven, Hazizikis, en op een dag zal ik jou laten huilen, want op een dag zal jij in de gevangenis komen, en terwijl jij in de gevangenis zal zitten zal ik je vrouw naaien, Hazizikis, ik zal haar naaien en nog eens naaien tot zij bloed zal plassen, tot zij haar darmen zal verliezen, en jij zal er niets tegen kunnen doen, Hazizikis, niets behalve huilen zoals ik nu huil.' 'Alekos, alsjeblieft!' 'En hij begon te lachen. Hij antwoordde mij dat hij niet getrouwd was.' 'Alekos, wil je mij zeggen waarom je zo opeens aan die dingen terugdenkt?' In al die maanden had je nooit over Hazizikis gesproken. Nooit. 'Omdat... Weet je nog dat ik toen tegen je zei dat tijdens de processen interessante dingen gebeurden?' 'Ja.' 'Kijk, ik had begrepen dat de sleutel bij hem gezocht moest worden. Zijn advocaten gedroegen zich met te veel onbeschaamdheid. Zij dreigden steeds met onthullingen, zwaaiden met papieren die zij vervolgens niet ter inzage gaven, niet bij de stukken voegden. Daarom stelde ik een onderzoekje in en kwam te weten dat hij in de gevangenis met bijzonder ontzag werd behandeld. Radio, televisie, bezoek van familieleden en vrienden, met inbegrip van een zekere Kuntas die werkt voor een miljardair die de fascisten financiert. En ieder van hen kwam binnen met pakken vol fotokopieën die mijnheer de majoor bestudeerde, bestudeerde... Het waren de fotokopieën van de ESA-dossiers. Het zijn de documenten die ik hebben wil.' 'Ah!' 'En ik zal ze hem afnemen.' 'Weet je waar hij ze bewaart?' 'Nee, maar ik weet wie ze bewaart.' 'Wie dan?' 'Zijn vrouw.' 'Je zei dat hij niet getrouwd was.' 'Dat was hij ook niet, nu is hij het wèl. Getrouwd en verliefd. Het schijnt een knap meisje te zijn. Veel jonger dan hij. De dochter van een verzetsstrijder, stel je vóór. Zij hebben elkaar leren kennen toen haar vader in de gevangenis zat, zij zijn drie of vier jaar geleden getrouwd.' 'Ken je haar?' 'Nee, nooit gezien.' 'Dus?' 'Dus, eenvoudig: ik zal haar leren kennen.' 'En als zij je niet wil leren kennen?' 'Zij zal het wel willen, zij zal het wel willen.' 'En als zij je niet zou willen zeggen waar zij de documenten bewaart?' 'Zij zal het mij zeggen, zij zal het mij zeggen. Er ontbreekt een uitspraak aan de derde scène van het vijfde tafereel van het laatste bedrijf van het

toneelstuk van Sartre: in het vuil en in het bloed kan de lul beter binnendringen dan de handen.' 'Alekos!' 'Wat, in nette taal uitgedrukt, betekent: niets is onwaardig wanneer het doel waardig is.' 'Alekos!' 'Precies wat het personage van Sartre bedoelt.' 'Alekos!' 'Hm. Tja, er wacht mij een mooi karweitje. Ik moet je zeggen, er is maar één ding waar ik mij zorgen over maak bij dit karweitje: dat ik geen vervoermiddel heb om mij wanneer het nodig is te kunnen verplaatsen, dat ik altijd mijn toevlucht moet nemen tot taxi's of geleende auto's. Zelfs jouw Don Quichot ging niet te voet. Ik heb dus een paard nodig, ik bedoel een auto. Geef je mij een auto cadeau?'

De luchthaven was bijna leeg. De meeste vluchten waren afgelast door een staking die sinds de dag tevoren aan de gang was en in de vertrekhal wachtten alleen drie Arabieren gehuld in hun witte boernoesen, vijf of zes geërgerde westerlingen en twee nonnen met hun rozenkrans in de hand. Bij de aanmeldingsbalie hadden de employés geprobeerd mij te ontmoedigen door te zeggen dat er weinig kans was dat ik zou kunnen vertrekken, dat het beter was het vertrek tot morgen uit te stellen, maar ik had volgehouden dat het noodzakelijk was diezelfde avond Rome te bereiken en zij hadden mij een vlucht uit Azië aangeraden die een tussenlanding zou maken in Athene, maar wie weet hoe laat want die had grote vertraging. Dat doet er niet toe, had ik gezegd, en na het passeren van de politiecontrole was ik naar de vertrekhal gegaan. Ik had mijn toevlucht gezocht in de koffiebar, waar een Amerikaan tevergeefs geprobeerd had een gesprek aan te knopen. Wachtte ik ook op de Jumbo-jet uit Bangkok? 'Yes.' Wat vervelend, hè? 'Yes.' Hinderde het mij erover te praten? 'Yes.' Ik had er behoefte aan alleen te zijn, ongestoord te mediteren over wat er gebeurd was vanaf het moment waarop je gezegd had: 'Geef je mij een auto cadeau?' Er was niets gebeurd waardoor je had kunnen vermoeden wat een aardbeving je in mij teweeggebracht had. Zonder te antwoorden was ik naar een vlek op het plafond blijven kijken, een vochtplek die al gauw een vuile veeg van slijmerig sperma was geworden, en een paar minuten lang was ik niet in staat geweest iets anders te denken dan: het lijkt een vuile veeg van slijmerig sperma. Want ook dat, ik heb het vergeten te zeggen, is te vinden op de vlaggen die smerig zijn van bloed en van vuil, op de roemrijke vaandels die in de musea, in de kerken tentoongesteld zijn: het sperma van de helden die voor de vrijheid, voor de waarheid, voor de mensheid, voor de rechtvaardig-

heid strijden. In naam van die mooie dromen, van die mooie woorden, doe je je broek uit en loost sperma. Weet jij hoeveel schepsels er op die manier beledigd, gewond, vermoord zijn? Er zijn lui die op die manier de geschiedenis hebben gemaakt. Toen was ik met een ruk opgestaan, jouw blik vermijdend die mij verbouwereerd ondervroeg, ik was begonnen te praten over dingen die niets met auto's en met de archieven van de ESA te maken hadden, met een voorwendsel was ik uitgegaan. Een paar uur lang had ik doelloos door de stad gezworven, terwijl ik probeerde mijzelf te kalmeren, mijzelf ervan te overtuigen dat een dergelijke reactie overdreven was, niet passend voor een moderne vrouw: wij hadden toch de discussie over de vuile handen gehouden, ik had toch je wanhopige verscheurdheid gezien toen je mij opnieuw de scène van Meletos en van Sokrates vertelde, mij opnieuw je haat voor de schorpioen uitlegde. Maar het redeneren, het ronddwalen hadden slechts gediend om mij de enige mogelijke keuze aan te wijzen: vertrekken. Ik moest vertrekken en tegelijkertijd vermijden om met je onder vier ogen te blijven. Om niet te discuteren. Toen ik thuiskwam had ik op kantoor twee journalisten aangetroffen, dat had mij geholpen en ik had hen op de lunch gehouden. Op die manier waren wij zelfs geen minuut alleen gebleven en het uur was aangebroken waarop je naar het Parlement moest gaan om deel te nemen aan een debat over ik weet niet welke wet. 'Ga je met mij mee?' 'Het spijt me, ik kan niet meegaan.' En de journalisten: 'Wij gaan met je mee!' Samen met hen was je weggegaan en had gezegd dat wij elkaar na zes uur terug zouden zien, het debat zou tegen zes uur afgelopen zijn. 'Goed.' 'En vanavond zullen we gaan eten zonder getuigen zoals jij graag wilt.' 'Goed.' 'En zonder het laat te maken.' 'Goed.' 'Wat heb je? Is er iets wat je hindert?' 'Nee, waarom?' De lift was piepend gezakt, door het glas heen had je tegen mij geglimlacht, en pas toen had ik getwijfeld, een opwelling gevoeld om je na te rennen, je snor tegen mijn wang te voelen, te bekennen: ik ga weg, ik hou het niet meer uit. Maar ik was onbeweeglijk blijven staan, had nauwelijks een koel 'dàg' uitgesproken.

Ik keek op de klok: vijf uur. Ik stelde me voor hoe je in de parlementszaal zat, bezig het debat te volgen zonder het te volgen, nerveus, verward door mijn halfslachtig gedrag, en ik kreeg een aanvechting tot huilen. Ik schraapte m'n keel met een kuch die òpklonk in de stilte van de halfverlaten hal. Een non draaide zich om, de Amerikaan wierp mij een vreemde blik toe. Het was een buitengewoon knappe man, lang en slank, met grijs haar en blauwe ogen, krachtig en fijnbesneden zoals sommige raspaarden zijn, en ik wierp een blik terug,

bedenkend hoeveel moeilijker het zou zijn als jij grijs haar en blauwe ogen, een lang en slank postuur, de fijnbesnedenheid van een raspaard had. Paradoxaal genoeg was ik niet verliefd op je. Ik was het nooit geweest, zelfs niet gedurende de zeven dagen van geluk of in de periode van het huis in het bos, tenminste niet in de zin die men gewoonlijk aan die term geeft. Ik spreek over het fysieke verlangen dat de blik benevelt en de adem beneemt alleen al bij het kijken naar de geliefde persoon, over de rilling die je doet verstijven en week worden alleen al bij het aanraken van een hand, een wang, zodat alles van hem uniek en onvervangbaar wordt, zelfs de lucht van zijn adem, het zweet van zijn huid, zelfs zijn gebreken die je in plaats van gebreken verrukkelijke eigenschappen lijken: je hebt hem nodig als de lucht, als het water, als het voedsel, en in die slavernij sterf je duizend doden, maar steeds om te herrijzen, om opnieuw slaaf ervan te zijn. Die symptomen kende ik, maar eerlijkheidshalve kon ik niet zeggen dat ik ze ooit voor jou gevoeld had. Je lichaam bijvoorbeeld vond ik niet aantrekkelijk, ik begreep de vrouwen niet die het mooi vonden en er hopeloos verliefd op werden, die hun man bedrogen, zich vernederden om vijf minuten tegen een muur of op een bed geworpen te worden, om aan de anderen of aan zichzelf te kunnen vertellen je te hebben aangeraakt; vanaf het eerste ogenblik had ik je tamelijk lelijk gevonden en dat bleef ik je vinden. Die kleine oogjes, onderling verschillend van vorm en van plaats, één hoger en één lager, één meer gesloten en één meer geopend, die weinig krachtige neus, die korte en geringschattende kin, die wangen die te vol waren zodra je wat dikker werd. Die grove en vettige haren die je nooit kamde, dat gedrongen lichaam met te ronde schouders, te korte armen, te dikke handen, met afgebroken in plaats van afgeknipte nagels. In de gevangenis waar je geen schaar bezat had je geleerd ze af te breken, en je bleef ze afbreken ondanks mijn protesten van afschuw. En dan, hoeveel dingen van je ergerden mij niet! Je wijze van eten om één ding te noemen: zo ongemanierd, gulzig. Je stopte happen in je mond die zelfs een paard niet zou kunnen inslikken. Je wijze van baden om iets anders te noemen. Baden betekende voor jou je in 't water koesteren als een eend, uren en uren in het bad liggen dutten zonder zeep te gebruiken, er dan plotseling uitspringen om nat in bed te kruipen, mij kletsnat te maken, tevreden te roepen ik-heb-'t-koud, ik-heb-'t-koud! En je overdreven vitaliteit, je gulzige, kribbige sexualiteit die, wanneer die aanviel met zijn katachtige opwellingen, in mij een aandrang tot vluchten teweeg bracht: ik moest mij in bedwang houden, liegen, zodat jij niet zou begrijpen dat mijn deelname een handeling van de

hersens was, ondersteund door een mysterieuze, hartverscheurende en smachtende tederheid, een vervoering die ik weet niet waaruit ontsproot, maar zeker niet uit de zinnen. Ik herinnerde mij nog goed de angstige beklemming die ik gevoeld had toen ik je heen en terug had horen lopen achter de matglazen deur, toen je aarzelde of je binnen zou komen of niet, ik herinnerde mij nog goed de ijzige koude die mij had doen verstijven toen ik je vingers door het glas heen op de deurknop zag, en mijn opluchting toen die vingers zich hadden teruggetrokken. Het was toch niet mogelijk dat alleen te wijten aan het voorgevoel van een toekomstige tragedie? Evengoed herinnerde ik mij de onrust die mij doorboorde op de avond waarop ik was teruggekomen om je in het ziekenhuis op te zoeken, de heimelijke ontmoediging bij de gedachte dat het mij ten deel viel een leegte van vijf jaar op te vullen, een vraatzucht waaraan zolang niet voldaan was te ondergaan. Nee, ook op de betovering van de eerste nacht hadden de zinnen geen invloed gehad, het zou oneerlijk zijn te zeggen dat jouw hartstocht de mijne had opgeroepen, en ook later was het zo geweest: in de meest uitzinnige of allertederste omhelzingen was het niet je lichaam dat ik zocht maar je ziel, je gedachten, je gevoelens, je dromen, je gedichten. En misschien is het waar dat liefde bijna nooit een lichaam als voorwerp heeft, dikwijls kiest men of aanvaardt men een persoon door een onverklaarbare beheksing waarmee deze ons overvalt, of voor wat hij in onze ogen, voor onze overtuiging vertegenwoordigt; maar het werktuig van een liefdesverhouding blijft het lichaam en als dat je niet verleidt moet iets anders je toch wel verleiden. Het karakter bij voorbeeld, de wijze van leven of het gedrag. En mettertijd had ik ontdekt dat ook je karakter mij niet erg beviel: met zijn onmatigheid, zijn felheid, zijn lelijke en zinloze woedeuitbarstingen, zijn dronkenschappen van het eerste, het tweede, het derde stadium, zijn rotsvaste hardheid, zijn oesterachtige geslotenheid. Hoe meer ik probeerde de oester te openen om de parel eruit te halen, zoveel te meer bood hij mij weerstand door er een zwart vocht uit te laten druppelen, hoe meer ik in de rots delfde op zoek naar robijnen en smaragden, zoveel te meer stenen en steenkool vond ik. Je bos was vol dor struikgewas, vol doornen, zodra ik een bloem plukte kreeg ik een schram, een bloedende wond. En de arrogantie die het deed voorkomen of alles je geoorloofd was, de gemakzucht waarmee je je van situaties en problemen afmaakte, de tegenstrijdigheden waarin je verviel. Allemaal jammerlijke gebreken in mijn ogen. Maar waarom had ik dan die opwelling gekregen om je achterna te rennen, je te omhelzen, je snor tegen mijn wang te voelen, waarom moest ik nu mijn keel schra-

pen en mijn tranen terugdringen?

Ik keek opnieuw op de klok: half zes. Als het debat werkelijk om zes uur eindigde, zou de flat in de Kolokotronistraat dadelijk trillen van je druk op de bel en jij zou je neus platdrukken tegen het smeedijzer van het deurraampje in afwachting het door mij te zien openen en feestelijk aan te kondigen: 'Hier ben ik! Ik ben het!' Het deurraampje zou gesloten blijven en de stilte zou je antwoorden, en in het eerste ogenblik zou je er niet op letten. Overtuigd dat het een grap was, zou je met jouw sleutel naar binnen gaan, op je tenen om mij te overvallen, op je tenen zou je in elke kamer kijken: 'Waar heb je je verstopt?' En je zou mij niet vinden. Dan, teleurgesteld, zou je een briefje zoeken met de mededeling ik-ben-uit-ik-kom-zo-terug, zoals ik dikwijls deed, maar ook dat zou je niet vinden. Ik had niets geschrevens achtergelaten, ik had er de voorkeur aan gegeven uitleg te geven door elk spoor van mij uit te wissen. Nadat de lift die je wegvoerde met de twee journalisten, naar beneden was gezakt, had ik al mijn spullen uit de laden gehaald, al mijn ondergoed uit de kast, ik had twee grote koffers en een doos gevuld, ze verborgen in de muurkast samen met de meest onbeduidende voorwerpen, bijna lege parfumflesjes, borsteltjes, haarspelden, pincetten, met zoveel zorg dat er zelfs geen haar was blijven liggen, tenslotte had ik het meest noodzakelijke in een reistas gestopt, de sleutels op het bed gelegd om te tonen dat ik ze niet meer nodig had en... Een kramp van misselijkheid sloot mijn maag af. En toch voelde ik geen fysieke jaloezie. Die had ik nooit gevoeld, zelfs niet in het begin toen ik gemerkt had dat begeerten opwekken je ijdelheid streelde, zelfs later niet toen je Dionysos-achtige riten geëxplodeerd waren en ik je op de pijp had zien bijten terwijl je naar de olifantvrouw en de dorre verwijfde jongeling staarde die op de bouzouki-muziek dansten. Ik spreek over de jaloezie die het bloed doet stollen bij de gedachte dat het geliefde wezen in het lichaam van een ander doordringt, de jaloezie die de knieën doet knikken, de slaap verdrijft, de lever ziek maakt, doorwroet in de gedachten, de jaloezie die het verstand vergiftigt met vragen, argwaan, angst, en de waardigheid vernedert door navorsingen, geklaag, valstrikken, waardoor je je beroofd, belachelijk voelt, waardoor je verandert in de politieagent inquisiteur cipier van het geliefde wezen. Misschien had ik door verstandelijkheid, coherentie aan het beginsel dat de liefdesverhoudingen weer opnieuw ontdekt moeten worden, en bovenal bevrijd van de droesem, van de ballast die ze op den duur verstikkend maken, mijzelf altijd verboden onder dergelijke gevoelens ten opzichte van jou te lijden. Je begeerd te weten vleide mij juist, je te zien openstaan voor

verleidingen amuseerde me, soms stimuleerden die twee dingen zelfs het genoegen je te betwisten aan een begeerte die ik zelf koesterde omdat ik je vriendin was. Pas deze laatste tijd hadden je excessen mij gekrenkt, en niet door het feit dat ik mij voor een uur of voor een nacht vervangen wist, maar door het onrecht dat je jezelf aandeed door je bloot te stellen aan kletspraatjes, door de gewoonten te aanvaarden van een maatschappij die je wilde veranderen, door mee te doen aan het zedenbederf van een subcultuur waarvan de cultus van het verdorvene de intelligentie vernedert. Toch had ik zelfs toen niet toegegeven aan een verontwaardiging die doet verstommen en die ertoe brengt de deur achter ons dicht te doen na de sleutels op het bed te hebben laten liggen. Waarom was het dus vandaag wèl gebeurd?

Voor de derde maal keek ik op de klok: zes uur. De intuïtie zei mij dat het debat werkelijk om zes uur beëindigd was en dat je op weg was naar huis, of zelfs al met de lift naar boven ging, zelfs al aanbelde, zelfs al op je tenen naar binnen ging om mij te verrassen, en ik zag je in elke kamer kijken, een briefje zoeken dat er niet was, het voorhoofd fronsen, de laden openen, ze leeg vinden, merken dat alles weg was, tenslotte de muurkast openen, de twee koffers en de doos ontdekken, verbleken als versteend door de zekerheid. De mond stijf dicht, de kaken opeengeklemd, de neusgaten wijd open. En de blik? Die van een wolf op het punt te verscheuren of die van een hond die schoppen heeft gekregen omdat hij een plasje op het tapijt heeft gedaan? Een duizeling hulde de Amerikaan met het grijze haar, de nonnen met de rozenkrans, de in witte boernoesen geklede Arabieren in een nevelspiraal. Ik greep mij aan het tafeltje vast, stak met bevende handen een sigaret aan. Misschien was ik niet verliefd op je, of wilde het niet zijn, misschien was ik niet jaloers, of wilde het niet zijn, misschien had ik mijzelf een massa waarheden en leugens voorgehouden, maar één ding was zeker: ik hield van je zoals ik nooit van enig sterveling ter wereld gehouden had, zoals ik nooit van iemand zou houden. Ik had eens geschreven dat de liefde niet bestaat, en àls die bestaat oplichterij is: wat betekent liefhebben? Het betekende dat wat ik nu voelde terwijl ik mij voorstelde hoe je daar versteend stond, god-nog-aan-toe, met de blik van een hond die schoppen heeft gekregen omdat hij een plasje op het tapijt heeft gedaan, god-nog-aan-toe! Ik hield van je, god-nog-aan-toe. Ik hield zó van je dat ik het idee niet kon verdragen je te kwetsen ook al was ik zelf gekwetst, je te verraden ook al was ik zelf verraden, en omdat ik van je hield, hield ik van je gebreken, van je fouten, van je vergissingen, van je leugens, van je verfoeilijkheden, van je zwakheden, van je ordinaire gewoonten, van

je tegenstrijdigheden, van je lichaam met zijn te ronde schouders, zijn te korte armen, zijn te dikke handen, zijn afgebroken nagels. En natuurlijk is het voorwerp van de liefde geen lichaam, maar ook wanneer wij gescheiden waren door een oceaan nam ik dat lichaam met mij mee naar bed, in de herinnering omhelsde ik het zoals toen wij in het huis in het bos woonden en wij ons in de winter, wanneer het 's nachts koud was zó warmden, mijn hoofd tegen jouw hoofd, mijn buik tegen jouw buik, de benen ineengestrengeld, of zoals toen wij 's zomers ontspannen in de kamer van de Kolokotronistraat lagen, de middagen waren drukkend heet en wij lieten elkaar lachend los, weg-warm-ding, maar er was altijd een ogenblik waarin je eigenaardige oogjes, het ene hoger, het andere lager, het ene meer gesloten, het andere meer geopend, mij dronken maakten van tederheid, zodat ik mij vooroverboog om je dikke oogleden, die vleesamandeltjes, te kussen, met de top van mijn wijsvinger je dwaze neus te liefkozen, je stekelige snor, je door zoveel rimpeltjes doorkerfde lippen, lippen van een oude man zei je, en met mijn vinger over je kin strijkend, vervolgens over de kaak vervolgens over het jukbeen, ging ik heel langzaam omhoog naar je oren, die volmaakt waren, mooi getekend, en jij onderging het tevreden dat ik tenminste je oren bewonderde: 'Wat 'n mooie oren! Wat 'n mooie oren!' En misschien beviel je karakter mij niet, en evenmin de manier waarop je je gedroeg, maar ik had je lief met een liefde die sterker was dan het verlangen, blinder dan de jaloezie: zó onverbiddelijk, zó ongeneeslijk, dat ik mij nu het leven zonder jou niet meer kon voorstellen. Je maakte er evenzeer deel van uit als mijn adem, mijn handen, mijn hersens, en jou opgeven betekende mijzelf opgeven, mijn dromen die jouw dromen waren, jouw illusies die mijn illusies waren, jouw verwachtingen die mijn verwachtingen waren, het betekende het leven opgeven! En de liefde bestond, het was geen bedrog, het was eerder een ziekte, en van die ziekte kon ik alle kenmerken, alle verschijnselen, opsommen. Als ik over je sprak met mensen die je niet kenden of die zich niet voor je interesseerden, spande ik mij in om uit te leggen hoe buitengewoon en geniaal en groot je was; als ik langs een winkel van dassen en overhemden kwam, stond ik instinctief stil om de das te zoeken die jij mooi zou vinden, het overhemd dat goed bij een bepaald jasje zou staan; als ik in een restaurant at koos ik zonder het te bemerken de gerechten waar jij de voorkeur aan gaf en niet die waar ik de voorkeur aan gaf; als ik de krant las merkte ik steeds het nieuws op dat jou het meest zou interesseren, ik knipte het uit en stuurde het je op; als je mij in 't holst van de nacht wakker maakte met een verlangen of met

een telefoontje veinsde ik even wakker te zijn als een vroeg in de ochtend zingende vink. Ik gooide woedend mijn sigaret weg. Maar een dergelijke liefde was niet alleen een ziekte, het was een kanker!

Een kanker. Als een kanker die langzaamaan de organen binnendringt met zijn celvermeerdering, met zijn maretakachtig plasma, en hoe meer hij groeit hoe meer je het feit beseft dat geen enkel medicijn hem kan tegenhouden, dat geen enkele operatieve ingreep hem kan wegnemen, misschien zou het mogelijk geweest zijn toen het een zandkorreltje, een rijstkorrel was, een stem die egò s'agapò roept, een omhelzing terwijl de wind tussen de olijftakken ritselt, nu is het echter niet meer mogelijk omdat hij elk orgaan, elk weefsel van je steelt, je zó verslindt dat je niet meer jezelf bent maar een mengsel dat met hem versmolten is, één enkel deeg dat alleen met de dood uiteen kan vallen, met zijn dood die ook jouw dood zou zijn, zó was je in mij binnengedrongen en was je bezig mij te verslinden, te vermoorden. Kankerpatiënten vertonen een lugubere eigenaardigheid: zodra ze begrijpen dat hij gewonnen heeft of aan het winnen is, houden zij ermee op hem te bestrijden met medicijnen, met operatiemessen, met hun wilskracht en laten zich met onderworpenheid doden, zonder hem te vervloeken, zelfs zonder hem het martelaarschap dat hij eist te verwijten. Mijn-kwaal, noemen zij hem met liefdevolle toegevendheid, alsof het een vriend was, een baas, of een bezit waar zij niet buiten kunnen, en dat 'mijn' weerklinkt soms met een lieflijk accent: hetzelfde dat in mijn keel opborrelde zodra ik jouw naam uitsprak. Kijk, in dat stadium was ik gekomen doordat ik je niet had uitgerukt toen je een zandkorreltje, een rijstekorrel was, ondanks het feit dat mijn instinct mij gewaarschuwd had dat iedereen die in jouw invloedssfeer kwam voor altijd zijn rust verloor. En toch waren de gelegenheden om je te ontvluchten er geweest, ik had ze bij handenvol kunnen grijpen in de periode die voorafging aan het tochtje naar de tempel van Sounion en de taak die ik samen met de twee stukjes trotyl had aanvaard. Maar ik had die gelegenheden steeds verworpen en zó had de kanker zijn opmars voortgezet om mij te tonen dat liefhebben lijden betekent, dat de enige manier om niet te lijden is niet lief te hebben, dat je in de gevallen waarin je er niet van buiten kunt lief te hebben, voorbestemd bent eraan ten onder te gaan. Met andere woorden, mijn probleem was niet op te lossen, het overleven was voor mij niet mogelijk, en de vlucht diende nergens toe. Nergens toe? Ik hief het hoofd op. Ergens diende het toe: voor het redden van mijn waardigheid. Je kunt niet tegen de persoon die van je houdt en van wie je houdt zeggen: ik zal de vrouw van die en die naaien, ik zal

haar naaien en nog eens naaien tot zij bloed plast en haar ingewanden verliest, voor dat karwei heb ik een paard nodig, geef je mij een auto cadeau? En al je heldendaden, je wanhoop, je genialiteit, je gedichten zouden niet voldoende geweest zijn om de afkeer uit te wissen die ik gevoeld had toen ik je de meer dan stoffige leuze niets-is-onwaardig-als-het-doel-het-waard-is, had horen herhalen, het versleten verhaal over de noodzaak. De noodzaak waarop de generaals een beroep doen die hun soldaten naar de slachting sturen om toch maar dat spoorwegknooppunt, die heuvel te bezetten, want daarna stuurt men dan wel een mooi telegram: geachte heer, geachte mevrouw, het spijt ons u te moeten meedelen dat uw zoon tijdens de gevechten is omgekomen. De noodzaak naar voren gebracht door de revolutionairen die revolverschoten lossen op wie het toevallig treft, en die verwoesten en vermoorden zoals de piloten van de bombardementsvliegtuigen, want daarna componeert men wel een mooi marsje over de opofferingen die het kost om de gelijkheid te veroveren en de tsaren te vellen. De noodzaak die altijd al werd toegekend aan de strijdende mannen, die in naam van hun vermaledijde strijd iedere gemeenheid mogen begaan, Briseïs uitwisselen, Kassandra tot slavernij brengen, Ifigeneia offeren, Ariadne op een onbewoond eiland achterlaten nadat ze je geholpen heeft de Minotauros te overwinnen. Want het hart van een vrouw breken, de buik van een andere verscheuren, zijn onbenulligheden in vergelijking met de Geschiedenis en de Revolutie, nietwaar? Genoeg. Men heeft mooi praten als men zegt dat de vredigheid in slaap sust, dat het geluk je afstompt, dat het lijden je daarentegen doet ontwaken en inventief maakt. Het lijden verlamt, dooft de intelligentie, doodt. En met jou had ik werkelijk te veel geleden. Met uitzondering van kleine oases van vreugde, korte hagelbuien van vrolijkheid, was onze verbintenis een stroom van angsten, gevaren, dwaasheden, neurosen geweest: samen zijn met jou was hetzelfde als aan de frontlijn staan. Het was een voortdurende regen van raketten, granaten, napalm, een eeuwig delven van loopgraven, patrouille lopen op ondermijnde paden, in de aanval gaan, verwonden en gewond worden, schreeuwen, snikken, roep de man met de draagbaar, stuur mij de ladingmeester, commandant ik kàn niet meer. Men kan niet eeuwig aan het front verblijven, eeuwig in het drama leven. Men eindigt ermee het gevoel van maat te verliezen.

Half zeven. De luidspreker kraakte, een fluwelige stem kondigde aan dat het vliegtuig uit Bangkok was geland. Gelukkig, dadelijk zouden wij aan boord gaan en ook als het bij je op zou komen mij hier te zoeken, zou je niet op tijd komen om mij nog te vinden. Of wèl?

Plotseling condenseerde de angst zich in beelden die elkaar met een krankzinnige snelheid opvolgden. Je zag de sleutels op het bed, begreep het. Je greep ze, ging naar buiten om een taxi te zoeken, stapte in de taxi, zei tegen de chauffeur je naar de luchthaven te brengen, kwam aan, ging naar binnen, meldde je bij de politiecontrole en toonde je pasje van parlementslid, bereikte de brede trap die naar de vertrekhal voert, richtte je naar de koffiebar en naar de zuil waarachter ik mij verstopt had, en hoe meer ik weigerde het te geloven, des te meer voelde ik dat het gebeurde, het leek mij zelfs toe dat ik het geluid van jouw zware, maatvaste, meedogenloze stap opving, één-twee, één-twee, één-twee. Ik hield dan ook het hoofd gebogen en vroeg mij af of het niet beter zou zijn om op te staan, in de rij te gaan staan met de Arabieren en de nonnen en de Amerikaan die al bij de uitgang voor de startbaan stonden, maar ik slaagde er niet in mij te bewegen en nu weerklonk de stap werkelijk, steeds duidelijker, steeds dichterbij, één-twee, één-twee, één-twee, nu hield die stil, en onder mijn ogen stonden twee stoffige schoenen die ik goed kende want je poetste ze nooit, boven de schoenen was een pantalon die ik even goed kende, gekreukeld, zonder vouw, boven de pantalon het geruite jasje, dat jasje waaraan de laatste knoop ontbrak. Van streek, maar ook vastbesloten geen acht op je te slaan, keek ik niet verder dan de draadjes die daar in plaats van de knoop zaten, en deed alsof ik je niet had gezien. Maar als een oorlogsfanfare rinkelden de sleutels die ik op het bed had laten liggen dicht bij mijn oor en je stem klonk rauw op: 'Wat heb ik gedaan?' Meteen hief ik het hoofd op om je blik te zoeken. Nee, het was niet die van een hond die schoppen heeft gehad, het was die van een wolf gereed om te verscheuren. En de lippen van de wolf trilden, vreemd rood, bij elke trilling toonden ze de tanden, opeengeklemd in zo'n ijskoude woede dat ik er een ogenblik bang van werd. 'Kreng. Ik weet niet wat ik met een auto van jou zou moeten doen. Ik, ik wil die auto van jou niet. Ik, ik heb niets en niemand nodig. En sta op wanneer ik tegen je spreek!' Ik bleef je zitten aanstaren. Door de luidspreker kondigde de fluwelige stem het vertrek van de vlucht aan, verzocht de passagiers nogmaals zich aan boord te begeven en ik moest gaan. Maar voor niets ter wereld zou ik je gehoorzamen door op te staan. Je werd bleek. Je hield mij de bos sleutels voor. 'Als je je durft te bewegen, als je dat vliegtuig neemt, dan vermoord ik je.' Toen stond ik op. Ik pakte mijn reistas, ik verbrak de stilte: 'Dat ik vervloekt mag zijn, dat jij samen met mij vervloekt mag zijn als ik ooit weer een voet in deze smerige stad zet.' Vervolgens keerde ik je de rug toe, en ik was slechts weinige stappen

verwijderd van de groep voor mijn vlucht, toen een hevige vuistslag mij tegen een long trof: 'Geen stap verder.' Ik bleef doorlopen en meteen kwam de tweede vuistslag, tegen dezelfde long, zó hard, moordlustig deze keer, dat mijn adem stokte en ik mij achterover boog en één van de nonnen ontsteld mompelde: 'Jezus!' De Amerikaan daarentegen werd rood en maakte een gebaar om naar voren te springen en tussenbeide te komen. Ik hield hem met een wenk tegen, ik keek jou onderzoekend aan. Zweetdruppels parelden op je voorhoofd, op je neus, op je snor, je ogen waren twee poelen van ontreddering. Glanzend, heel glanzend. Men zou zeggen dat je op het punt stond in huilen uit te barsten. Zo gingen er een paar seconden voorbij voordat ik er in slaagde die woorden uit te spreken. Maar tenslotte sprak ik ze uit: 'Val dood.' En met deze verwensing ging ik van je weg zonder mij om te keren.

Toen ik, acht maanden later, het lijkengebouwtje binnenging om jouw lichaam te zoeken, en mijn wanhopig verdriet de onderdrukte, onafgebroken schreeuw van een gewond dier was, verscheurde de herinnering aan het feit dat ik je, al was het slechts met een banale uitroep, de dood had toegewenst, mijn geweten tot het er doof van werd en begon mij vanaf dat moment te kwellen als de druppel van een lekkende kraan: 'Val dood, val dood, val dood, val dood.' Natuurlijk waren er andere beschuldigingen, andere veroordelingen waarmee ik mijzelf geselde; en spoedig zal je begrijpen welke. Maar dat 'val dood' vatte ze allemaal samen en daarmee kastijdde ik mij, vervloekte mij, stelde mij de vraag: waarom had ik zó overdreven die dag, door je te verlaten en je elke uitleg te weigeren? Hoe was het mogelijk dat de onschuldige aankondiging van je plan gevolgd door het argeloze verzoek van de auto mij tot zo'n overdreven en definitieve reactie hadden gebracht? En niet in staat mijzelf vrij te spreken, tegelijkertijd aangespoord door de noodzaak dat wèl te doen, gaf ik mijzelf antwoorden cadeau die ik meteen erna weer ontkende. Ja, ik had mij beledigd gevoeld, ik had toegegeven aan de menselijke noodzaak om in opstand te komen, mij te bevrijden van een juk dat te zwaar was geworden, maar had ik je niet altijd getoond open te staan voor het feit dat je vrij was van vooroordelen? En tot wie had je je kunnen wenden als het niet tot mij was, je kameraad? Nee, de werkelijke reden voor die reactie moest een andere geweest zijn, weggezonken en begraven in het duister van mijn onderbewustzijn. Een angst,

dat moest het zijn, een bijgelovigheid die ik niet wilde bekennen of waarvan ik mij geen rekenschap gaf. Iets in mij moest losgesprongen zijn toen ik luisterde naar die redenering over de noodzaak: een losspringende veer die een vonk had ontstoken. En die vonk had andere vonken aangestoken en een kettingreactie teweeg gebracht gelijk aan die van mijnen die met elkaar verbonden zijn en vastgemaakt aan dezelfde ontsteker zodat, als er één explodeert, ze allemaal exploderen. De mijn van de gewonde trots, van de niet opgebiechte jaloezie, van de gekneveldе verveling; die maandenlang, jarenlang werkloos waren blijven liggen zonder dat een expert ze demonteerde. Toen, op een nacht, was het plotseling duidelijk: de auto. Ik haatte auto's, ik had die altijd zo gehaat dat ik er geen bezat, maar de haat had monsterlijke afmetingen aangenomen sinds ik jou had leren kennen, want van het begin af aan was er een nachtmerrie in ons leven geweest: de auto. De auto die ons op Kreta had aangevallen door naast ons te rijden en ons naar de rand van de weg te duwen om ons naar beneden te gooien. De auto die ons bij de terugkeer van Ischia voor het restaurant had opgewacht om onze taxi aan te rijden. De auto die bommen gooide naar de Technische Hogeschool, de zwarte Cadillac die voor mij het toppunt geworden was van elke verschrikking die ik met een auto door de schuld van een auto beleefd had. Zonder nog de auto mee te tellen die je in de lucht had proberen te laten vliegen, de Lincoln van Papadopoulos, en waar je je onder had proberen te werpen aan het eind van de week van geluk. Kortom, de Dood met het voorkomen van een auto; de koplampen in plaats van de lege oogkassen, de motorkap in plaats van de schedel, de wielen in plaats van de vleesloze ledematen. En jij had mij gevraagd je de Dood cadeau te doen. Dàt was de veer, de eerste vonk. Maar waarom had je die aan mij, juist aan mij, gevraagd? Je had mij niet nodig om een auto te kopen. En bovendien, waarom had je een auto nodig om het te pakken krijgen van de documenten tot een goed einde te brengen? Wat had de auto te maken met de archieven van de ESA en de vrouw van Hazizikis en de bewijzen tegen Averoff? Het hàd ermee te maken, en hoe. Dat zou ik maar al te goed merken. Overigens gaat de held uit het sprookje nooit de laatste tweekamp aan zonder zijn paard: het paard heeft een bijna religieuze functie in zijn laatste uitdaging. 'En hij steeg te paard en ging op zoek naar het monster.' 'En hij gaf het paard de sporen en ging de papyrusrollen van de koning halen.' Zelfs in de mythen van het antieke Griekenland, het natuurlijke weefsel van je cultuur, is altijd het paard aanwezig. Want zonder het paard kan de held het Dodenrijk niet binnengaan: het is het behekste voorwerp,

het geschenk dat onmisbaar is om te sterven. En degene die dat geschenk overhandigt, dat fatale voorwerp, dat werktuig van de dood, is altijd hij of zij die de held liefheeft.

Men begrijpt het altijd te laat, vooropgesteld dat het op tijd begrijpen zou kunnen dienen om het al geschreven noodlot tegen te werken. En natuurlijk dacht ik niet dááraan toen ik in het vliegtuig stapte dat mij ver van je weg zou brengen, toen ik vervolgens naast de Amerikaan ging zitten die geprobeerd had mij te hulp te komen en die nu tevergeefs probeerde een gesprek aan te knopen. Hij kende New York goed, kende ik New York? Ja, ik kende New York. Hij woonde in New York, had ik ooit in New York gewoond? Ja, ik had een flat in New York. Really, werkelijk? How nice, wat een leuk toeval. Dus ik ging ook naar New York? Nee, ik ging niet naar New York. Ik ging er daarentegen wèl heen, zonder het tegen iemand te zeggen, overtuigd dat het de enige plaats was waar je mij niet zou kunnen vangen. Alleen al het idee om je terug te zien leek mij die middag namelijk een onuitsprekelijke ramp, een angstaanjagende dreiging.

De vondst die je uitwerkte om mij weer te vangen, mij te gebruiken als werktuig voor je dood, was buitengewoon. Later zou ik mij ongelovig afvragen door welke aanval van verdwaasdheid ik mij zó goed door je had kunnen laten beetnemen. Des te meer omdat ik als geen ander je slimheid kende, je bekwaamheden als komediant in staat tot iedere schijnvertoning. Alsof dat niet voldoende was had ik er geen spijt van gekregen een oceaan tussen ons in te hebben gelegd: New York versterkte elke dag meer het voornemen om je zonder je een kans op hoger beroep te geven uit mijn bestaan te verwijderen. Ik werkte er, ontmoette er mensen van een wereld die mij toebehoorde en die jou uitsloot, sprak een taal die jou onbekend was en mij vertrouwd, hervond er gewoonten en landschappen waarin ik mij altijd op mijn gemak had gevoeld. 's Avonds, wanneer ik thuiskwam en door de ramen van de tiende verdieping naar de van licht fonkelende stad, de mooie wolkenkrabbers, de mooie bruggen over de East River keek, en terwijl ik ernaar keek de balans opmaakte van een dag die voorbij was gegaan zonder de kwelling van die namen, Hazizikis, Theofilojannakos, Averoff, voelde ik je gemis niet. En evenmin 's nachts, wanneer ik in mijn comfortabele bed lag en dacht wat een opluchting om alleen te slapen, slechts door een elektrische deken verwarmd. Het gebeurde wel dat jouw beeld mij overviel, opgeroepen

door een naam of door een geluid of door een gerecht, zelfs door een neonreclame, Alexander, Acropolis, Olympic, Greek Restaurant, maar om het terug te dringen was de herinnering voldoende aan die twee stompen tegen mijn long. Zij deden nog pijn, als brandwonden van sigaretten. Het gebeurde zelfs dat de aanblik van de ring die ik met Kerstmis met je gewisseld had, nu van mijn linker ringvinger afgenomen en in een laatje gelegd, een prop in mijn keel veroorzaakte; maar om die weg te schrapen was wat redeneren voldoende: in een woestijn waarin elke plant een luchtspiegeling is, elk zuchtje wind een illusie, de woestijn van de utopieën, hadden wij elkaar ontmoet en vergeten te vragen wie wij waren en waar we heen wilden gaan; honden zonder penning hadden wij elkaar bij de hand genomen, en struikelend in de zandduinen, vallend, weer opstaand, opnieuw struikelend, hadden wij elkaar gezelschap gehouden, verbonden door de misleidende riem van de liefde. Maar nu was die riem gebroken, en o wee als ik hem weer vast zou knopen met proppen in de keel; o wee als ik inbreuk liet maken op mijn evenwicht, mijn verwijdering. Er was één enkele mogelijkheid dat dit kon gebeuren, en die bestond uit het risico je stem te horen. Die stem verleidde mij, ving mij als een beheksing. Meer dan een mogelijkheid zelfs, een vrees. Hoewel het vliegtuig dat je mij had willen beletten te nemen Rome als bestemming had en niet New York, zou je niet veel moeite hoeven te doen om te ontdekken dat ik hier naar toe gegaan was. Eén telefoontje zou voldoende zijn. Die vrees had echter slechts een week geduurd, en de tweede week geloofde ik er al niet meer in. Een ernstige vergissing. De zon ging op over de zeventiende dag na mijn vlucht toen de telefoon rinkelde: 'Hallo! Met mij! Ik ben het!'

Er zit iets intimiderends in de verrassing, iets onliberaals, iets gewelddadigs zelfs. Of zij goed of kwaad is, zij betekent altijd een inbreuk, een opdringerigheid, een overmacht. Omdat het een evenwicht verbreekt en degene die haar ontvangt genoodzaakt is haar te aanvaarden: of hij het leuk vindt of niet, of hij erop voorbereid is of niet. En jij had een voorliefde voor verrassingen. De onverwachte aanval, de improvisatie die verstomd doet staan, het onvoorziene gebaar, waren je specialiteiten: dat was ik vergeten. In goede en in kwade zin overviel je de anderen als een bliksemschicht, als een kind dat een kamer binnenvalt en een gesprek of een werk of een rust verstoort: dat was ik vergeten. Jij was daarentegen helemaal niet vergeten dat ik, door een verrassing overvallen, weerloos werd, je had er wel degelijk rekening mee gehouden dat je mij, als je de eerste week opbelde, op mijn hoede zou vinden maar mij, door later te bellen, zou overvallen:

'Hallo! Met mij! Ik ben het!' Die stem. De wanden van de kamer begonnen te draaien met de hevigheid van een centrifuge, het bed zakte weg in een meer van verlorenheid, en de mooie wolkenkrabbers, de mooie bruggen over de East River, de fonkelende stad, de wereld die mij toebehoorde en die jou uitsloot, alles loste plotseling op. De lichte barrière van wantrouwen die ik tegen je opwierp was nutteloos, bijna grotesk: 'Wat wil je? Waar ben je?' 'Ik ben hier, in Madrid! Luister naar me! Ik zit in moeilijkheden! Ik heb hulp nodig!' In Madrid? In moeilijkheden? 'Dat geloof ik niet.' 'Je moet het geloven, kataraméne Christé! Het is waar, waar, waar! Lelijke moeilijkheden, ernstige moeilijkheden! Waarom zou ik je anders opbellen, denk je dat ik het leuk vind je op te bellen, luister naar me!' 'Wie heeft je gezegd dat ik in New York was?' 'Niemand, ik dacht het, ik heb het geprobeerd! Verdoe geen tijd met kletsen, kataraméne Christé! Mijn minuten zijn geteld, luister naar me!' 'Goed, ik luister.' 'De kwestie is dat ik met mijn valse paspoort gekomen ben, begrijp je? En ik ben mijn portefeuille met het echte paspoort bij de politiecontrole vergeten, begrijp je?' 'Maar wàt, voor den duivel, zeg je?!' 'Dàt zeg ik, val me niet in de rede, kataraméne Christé, dàt zeg ik! En ik had niet gemerkt dat ik het daar had laten liggen, begrijp je?! Ik heb het gemerkt toen ze mij over de luidspreker geroepen hebben en een politieagent is hier in de hal gekomen waar je op de vliegtuigen moet wachten!' 'Oh, nee!' 'Oh, ja! En hij had mijn portefeuille in zijn hand! En ik, wat moest ik doen, moest ik die soms bij hem laten? Ik heb die natuurlijk teruggenomen, maar als ze niet stom zijn weten ze nu dat ik ìk ben en dat ik mij hier bevind, begrijp je? En mijn vlucht is geannuleerd wegens een defect, ik moet op een andere wachten; zij hebben ons aangeboden terug te gaan naar de stad, maar met welk paspoort ga ik daar terug, het is beter dat ik hier blijf.' 'Oh, nee!' 'Oh, ja! Nu zeg ik je wat je moet doen.' 'Ik? Alekos, wat kan ik doen vanuit New York? Geef je je er rekenschap van dat de Atlantische Oceaan tussen Madrid en New York ligt?! 'Ik geef me er rekenschap van, kataraméne Christé, ik weet het, het kan me niet schelen, laat mij uitspreken, luister naar me!' 'Goed, ik luister.' 'Je moet absoluut, ik zeg absoluut, het eerste vliegtuig nemen dat naar Europa vertrekt en een tussenlanding maakt in Madrid. Vanuit New York zijn er veel vluchten die een tussenlanding maken in Madrid. Ik ga niet uit deze hal weg, als ze mij tenminste niet arresteren. Ik reken op de verwarring. Er is een grote verwarring. Dat zal tot morgenochtend duren want zij annuleren andere vluchten, ik heb niet begrepen waarom. De vertrekhal is ook de transit-hal. Jij stapt uit en komt de transit-hal

binnen. Je komt onopvallend naar mij toe en geeft mij jouw transitkaart. Wanneer het vliegtuig weer vertrekt, stap ik in jouw plaats in. Intussen ga jij naar het toilet en komt er niet uit tot het ogenblik waarop het vliegtuig vertrokken is. En je doet alsof je de instapkaart verloren hebt en je doet een beetje wanhopig. Begrepen?' 'Het lijkt mij een dwaasheid.' 'Een dwaasheid?!?' 'Ja. Om mij uit New York te laten komen. Waárom zoek je niet iemand in Madrid?!' 'Wie in Madrid, wie?!' 'In Europa dan.' 'Wie in Europa, wie?!' 'Waarom neem je niet het eerste het beste vliegtuig?' 'Waarom, waarom! Lijkt het je 't moment om vragen te stellen, kataraméne Christé?! Hoe dikwijls moet ik je dezelfde dingen herhalen, wil je dat ik in de gevangenis terecht kom?!' 'Nee, Alekos, ik kom.' 'Meteen!' 'Meteen.' 'Als je mij niet vindt, compromitteer je dan niet. Dat wil dan zeggen dat ze mij gearresteerd hebben. Dan zet je de reis voort, je gaat naar Rome, je rent naar mijn ambassade, en van daar uit laat je Athene waarschuwen, begréééépen?' 'Ja, maar wat voor zin heeft het zich tot de ambassade in Rome te wenden als ze je in Madrid arresteren? Zou het niet beter zijn als...' 'Niet discussiëren, kataraméne Christé, niet discussiëren, als ik je zeg dat je het zó moet doen betekent het dat je het zó moet doen! Ik kan niet langer praten! Ik heb al te veel gepraat! Als je mij niet vindt, compromitteer je dan niet, reis dan door naar Rome! Alsjeblíeeft!' 'Goed, dàg. Ik kom.'

Ik legde de hoorn neer ten prooi aan tegenstrijdige gedachten. Aan de ene kant leek het mij onwaarschijnlijk en aan de andere kant heel goed mogelijk. Laten we aannemen dat je na het trauma van mijn vertrek besloten had de jacht op de documenten op te geven. Plotseling, zoals je het plan van de Akropolis had opgegeven. Dat zou een verschrikkelijke leegte in je hebben te weeg gebracht en de noodzaak hebben opgeroepen om meteen iets anders te ondernemen. Maar niet in Griekenland, en niet in de politiek van de politici, maar in een werkelijkheid waarin het wit wit was en het zwart zwart en het rood rood, dat wil zeggen in een land onder de druk van een dictatuur. Spanje. Spanje was daarvoor ter beschikking, en je had een rekening te vereffenen in Spanje: een belofte die terugging tot de dagen waarin de Basken jouw aanslag op Papadopoulos geïmiteerd en geperfectioneerd hadden door de auto van Carrero Branco in de lucht te laten vliegen. Je had het niet prettig gevonden dat de Basken erin waren geslaagd terwijl het jou mislukt was. Doof voor mijn pogingen om je te troosten, zij-waren-met-velen-en-jij-was-alleen, zij-hadden-een-organisatie-en-jij-niet, had je je opgesloten in de jaloezie en: 'Het was mijn plan, het was mijn plan.' Toen had je gezegd dat je hun wel eens

zou laten zien of je minder handig was dan zij. Zou je dus naar Madrid gegaan zijn om revanche te nemen? Maar nee: Francisco Franco lag op sterven, men voorzag een terugkeer naar de democratie en jouw afwijzing van geweld was nu al te gekristalliseerd. Je overtuiging dat iedere imbeciel in staat is om een trekker over te halen en dat de echte bommen de ideeën zijn. Als ik er goed over nadacht sloot ik zelfs uit dat je zou hebben afgezien van de documenten-onderneming: je moest naar Spanje gegaan zijn voor iets dat te maken had met de archieven van de ESA. Het een of andere papier dat in veiligheid gebracht was in Madrid misschien, de een of andere persoon die naar Madrid gevlucht was met medewerking van Averoff en van de KYP. Dat verklaarde de bijzonderheid van het valse paspoort, je vrees om door de Spaanse politie ontdekt te worden: natuurlijk kon je, nu je parlementslid was, een vertegenwoordiger van de legaliteit, je niet laten betrappen bij het te werk gaan volgens de oude methoden. Ja, je moest geholpen worden om weg te komen van die luchthaven. Met een oceaan ertussen of niet, je moest uit die moeilijke situatie verlost worden. En terwijl mijn fantasie galoppeerde, twijfel, onzekerheid, ongelovigheid vertrappend, zocht ik een vliegtuig met bestemming Rome en een tussenlanding in Madrid. Ik vond het. Ik pakte snel mijn koffer. Ik stak de briljanten trouwring weer aan mijn ringvinger. En enkele uren later zat ik in het vliegtuig: ik kom er aan, Don Quichot, ik kom er aan, Sancho Panza is nog jouw Sancho Panza, en zal het altijd zijn, je kunt altijd op mij rekenen, hier ben ik, agàpi, hier ben ik! Pas toen ik boven de Atlantische Oceaan was kregen mijn ingedommelde hersens een helder ogenblik: het was ongetwijfeld wel een vreemd idee mij te noodzaken om van de andere kant van de aarde te komen voor een instapkaart, dat wil zeggen voor een opdracht die wie dan ook in Madrid in een paar uur had kunnen afhandelen! Zou het een voorwendsel zijn om mij terug te laten komen? Je was overal toe in staat, jij, ook om mij een paradoxale poets te bakken. En die zwaarwegende verdenking deed mij het bloed naar de wangen stijgen. Maar omdat ik er nu toch niets meer aan kon doen, onderdrukte ik die en schonk mijzelf een bevrijdende slaap die duurde totdat het vliegtuig Madrid bereikte.

In de transit-hal was je niet, en er was geen enkel teken van de verwarring waarop je gezinspeeld had. Er was echter een ongebruikelijke activiteit van politieagenten, en dat maakte mij zenuwachtig: ik vroeg aan een hostess of er in de loop van de nacht enig incident voorgevallen was. De hostess keek mij onderzoekend aan, met een vreemd licht in haar ogen. Incident? Wat voor soort incident? Zij

moest informatie geven over de vluchten en meer niet. Ja, ik begreep het, zij moest mij mijn nieuwsgierigheid niet kwalijk nemen: muchas gracias, adios. En ik zette de reis voort, en kwam twee uur later in Rome aan. Als je werkelijk gearresteerd was, zoals geconcludeerd zou kunnen worden uit het vreemde licht dat in de ogen van de hostess was verschenen, moest ik je instructies één voor één opvolgen. Een kort oponthoud in het hotel en dan wèg, naar je ambassade. Ik haastte mij naar ons hotel en ik was zó moe, zó uit m'n evenwicht, dat ik geen acht sloeg op de woorden van de receptionist en vervolgens van de portier. Zoiets als dubbele sleutels of aangekomen pak. Welk pak? Ik verwachtte geen enkel pak. Mechanisch ging ik naar boven naar de kamer, dezelfde die zij ons altijd gaven sinds de luxe van de suite geëindigd was. Ik ging naar binnen. De gordijnen waren dicht maar in het halfduister ontwaarde ik een grote mand roze rozen, die in knop waar ik zo van houd, en een mooie mand fruit: appels, peren, sinaasappels, trossen druiven, geconfijte vruchten. Wie kon mij een dergelijk huldeblijk gestuurd hebben, aangezien niemand van mijn aankomst wist? Ik fronste mijn voorhoofd. En meteen bewoog een gedaante in het bed zich, die stem klonk als een belletje: 'Vind je het een leuke verrassing?'

Nu de mand rozen tegen de muur gevlogen was en neergevallen in een regen van vernederende bloemblaadjes, en de appels, de peren en de sinaasappels verspreid over het bed lagen samen met een schoen die het doel gemist had, en een druiventrosje je voorhoofd sierde als een Bacchuskrans, en de plagende grijns, die je lippen scheefgetrokken had toen ik met de bloemen en het fruit smeet, uitgeblust was om plaats te maken voor een engelachtige glimlach, en mijn droge keel geen enkel geluid meer gaf omdat de woede overging in een berustende onmacht, kon ik naar je rechtvaardigingen luisteren. 'Laat maar eens horen!' Je haalde de tros druiven van je hoofd, begon die kalm leeg te plukken. 'Nummer één, ik ben werkelijk in Madrid geweest: met een vals paspoort. Daar ligt het. Ik wilde bepaalde Spanjaarden uit het Verzet ontmoeten, iets te weten komen over een bepaalde fascistische groep die gelijktijdig in Griekenland, in Spanje, in Duitsland en in Italië opereert. Een groep gesticht door Otto Skorzeny, degene die Mussolini bevrijdde. Ik hoopte het aanknopingspunt te vinden van een kluwen dat mij niet overtuigt. Nummer twee, ik heb werkelijk de portefeuille met het echte paspoort en het geld vergeten.

Ik was moe, boos omdat ik niets had gevonden, daardoor heb ik die op de politiebalie laten liggen. Zij hebben mij werkelijk via de luidspreker geroepen en hij is mij werkelijk teruggegeven door een politieagent. Nummer drie, mijn vlucht was werkelijk geannuleerd en ik heb je werkelijk vanaf het vliegveld opgebeld: terwijl ik op een andere vlucht wachtte. Ik zat daar, ik vroeg mij af wat ik had kunnen bedenken als de kwestie hun niet was ontgaan, en ik ben op dat idee gekomen. Het leek mij werkelijk aardig, en ik heb het gebruikt om je terug te laten komen. Nummer vier, als ik het niet gebruikt had zou je nu niet hier zijn. En ik heb je nodig.' 'Om een auto te kopen?' 'Nee. Voor veel, veel meer.' 'Spoedig zal ik ze allemaal op mijn nek hebben, rechts, links, midden: die documenten zullen voor niemand gunstig zijn. Naar het schijnt is hij niet de enige die gecollaboreerd heeft; tussen de verraders is ook een zwijn uit mijn partij. Ik zal dus meer alleen zijn dan ooit en...' 'Heb je haar leren kennen?' 'Ik heb haar minnaar leren kennen. Tja! Ze heeft een minnaar!' 'En haar, wanneer zal je haar leren kennen?' 'Spoedig, zodra ik terugkom in Athene. Maar ik moet oppassen, sinds een dag of tien gebeuren er vreemde dingen. Ik heb de indruk, zie je, dat ik bijzonder in de gaten word gehouden, dat ik dikwijls iemand achter mij aan heb die weet waar ik mee bezig ben. Een lelijke geschiedenis.' 'En ben je van plan om toch door te gaan?' 'Natuurlijk. Dat is het probleem niet. Het probleem, zei ik al, is dat ik op niemand zal kunnen rekenen, ook niet op de partij, en dat ik eenzamer zal zijn dan ooit.'

En op dat punt verdween elke wrok bij mij. Ik raapte de rozen die mijn furie overleefd hadden op om ze in een vaas te schikken, het fruit om het weer in de mand te leggen, toen zei ik: 'Laten we ons met de auto bezighouden.' En met die woorden nam ik weer de rol op mij die de goden voor mij gekozen hadden voordat wij elkaar ontmoetten: het werktuig van jouw noodlot te zijn, dus medeplichtig aan je dood.

HOOFDSTUK II

Als een stuk hout dat op drift geraakt is, niet in staat zich te verzetten tegen de stroom van de rivier, onwetend of het water het op de oever zal werpen òf het zal meesleuren tot in de zee, zo verging het mij in jouw bestaan gedurende die herfst. Mijn veldslag tegen de liefde, de kanker, was nu eenmaal verloren. Mijn vlucht was een schot in de lucht geweest. En tevergeefs, gebukt onder het gevoel een vergissing zonder remedie te hebben begaan, vroeg ik mij af wáár ik het verkeerd had gedaan. Het begrijpen zou mij overigens weinig geholpen hebben: de auto was voor jou een niet meer weg te denken realiteit geworden. Je had je zelfs wijsgemaakt dat het te pakken krijgen van de documenten afhing van het feit of je wel of niet een eigen auto had: 'Ik kan toch geen taxi gebruiken om bij het huis van Hazizikis te posten of om zijn advocaat Alfantakis te schaduwen! Taxichauffeurs zijn dikwijls tipgevers van de politie.' Ofwel: 'Ik kan er toch niet mee doorgaan auto's van anderen te lenen, of ze te huren. En ik moet mij voortdurend verplaatsen, van het ene eind van de stad naar het andere reizen!' Waarschijnlijk zou je, als ik niet gezegd had laten-we-ons-met-de-auto-bezighouden, er niet meer aan gedacht hebben. Maar nu ik het idee bij je opgefrist had, hield het je op een obsederende manier bezig: elk gesprek van ons eindigde met de woorden cylinderinhoud, proefrit, inrijden, internationaal rijbewijs, wegenbelastingkaart, verzekeringsbewijs, registratie, kenteken, douaneverklaring, kleur. Vooral de kleur. Je wilde een Fiat 132, en het kleurengamma was tamelijk uitgebreid, maar je vond nooit de kleur die geschikt voor je was: bijna elke dag ontsproten twistgesprekken over de deugden en de ondeugden van donkerblauw, van metaalgrijs, van melkwit, van donkerrood, van mosgroen en van appelgroen. Het enige punt waarover wij het eens waren was het verwerpen van appelgroen. Ik uit bijgeloof, omdat appelgroen herinneringen in mij opwekte verbonden aan angstige of onaangename gevoelens, jij wegens je onverbeterlijke antipathie tegen Andreas Papandreou die tijdens de verkiezingscampagne groen als partijkleur had gekozen. En moest men bovendien soms geen rekening houden met het feit dat het voor auto's een nieuwe kleur was, dat er in Athene nog geen appelgroene Fiats bestonden, dat je met een appelgroene auto gemakkelijker gevolgd kon worden door

degenen door wie je je op de hielen gezeten voelde? Beter een grijze of bruine kleur, of een donkerblauw dat 's nachts in de duisternis opgaat. Kortom, het argument hield ons op zo'n overdreven manier bezig, dat wij samen over niets anders spraken, en minder dan ooit over het drama waarin je verstrikt raakte en waar ik overigens niets van afwist want, trouw aan mijn verwensing dat-ik-vervloekt-mag-zijn-en-dat-jij-samen-met-mij-vervloekt-mag-zijn-als-ik-ooit-weer-een-voet-zet-in-deze-smerige-stad, ging ik niet meer naar Athene. Jij was het die naar Italië kwam, en als ik zo nu en dan vroeg hoe-gaan-de-dingen-daarginds, zei je ontwijkend: 'Op het geschikte moment zal ik je erover vertellen, nu wil ik er niet aan denken.' De enige keer dat je erop zinspeelde was de middag waarop de discussie over de noodzaak weer opbloeide. Wij wandelden over de Via Veneto en het was het uur waarop de vogels gaan slapen in de bomen die langs de straat geplant zijn. Zij kwamen bij duizenden, in de violette lucht vormden zij een soort zwarte wolk, en wij stonden stil om te kijken. Eén voor één, zich uit de wolk losmakend als waterdruppels uit een pijp, beschreven zij een wijde boog en vielen dan in duikvlucht neer op een lindeboom: steeds dezelfde. Bij het neervallen schreeuwden zij schel hun triomf, en samen met het voortdurend vleugelgeklap veroorzaakte dat een oorverdovend lawaai: boosaardig. Wat de meeste indruk maakte was echter niet het lawaai: het was de onmacht van de lindeboom die, hoog en krachtig, maar vastgenageld in zijn onbeweeglijkheid, gelyncht scheen te worden, een martelaarschap scheen te ondergaan. Het eindigde nooit, dat martelaarschap, hij werd nooit kleiner, die wolk. Onuitputtelijk bleef het vogels druppelen die zich op hem wierpen als met de vraatzucht van pirana-visjes die een rund afkluiven, en zijn takken krioelden er op een bepaald moment zó van dat een enkele, onder het buitensporige gewicht, doorboog en zelfs brak. Het trottoir eromheen was een tapijt van vernielde bladeren. 'Alekos!' Je knikte met een mysterieuze glimlach: 'Daar zie je nu een voorbeeld van noodzakelijke perfiditeit. Zij weten dat ze hem verwonden, misschien te gronde richten, en zij kunnen niet anders.' 'Ja, zij zouden wèl anders kunnen, er zijn andere lindebomen in de Via Veneto.' 'Maar die andere dienen hen niet, déze dient hen. Dat kan ik het beste weten.' 'Wat wil je daarmee zeggen?' 'Daarmee wil ik zeggen dat ook Joannidis zou hebben wat ik zoek: denk je soms dat het ex-hoofd van de ESA geen kopie van de archieven van de ESA voor zich apart gehouden heeft? Ook Theofilojannakos, of liever de vrouw van Theofilojannakos heeft die. En ook haar collega Alfantakis. Maar zij zouden mij die nooit geven. Daarom moet ik mij werpen op wie ze mij

geeft, afkluiven wie ze mij geeft.' 'Ik begrijp het, het "karwei" is begonnen.' 'Laten we zeggen dat het goed op gang begint te komen.' 'Alekos, voel je je niet slecht op je gemak wanneer je met mensen omgaat die je eerst in hun gezicht gespuugd zou hebben?' 'Tja! Ik veronderstel dat Bakoenin hetzelfde gevraagd had, de dag toen Nekajev hem antwoordde: 'In de politiek is alles geoorloofd als het noodzakelijk is. Een verbond aangaan met bandieten, met corrupten, met dieven; verleiden, verraden. In de politiek is iedereen en met des te meer reden een vijand die nuttig is, een kapitaal om uit te geven.' Toen veranderde je van onderwerp en ik haalde het niet opnieuw op. Misschien omdat ik, door steeds de woorden cylinderinhoud, proefrit, internationaal rijbewijs, wegenbelastingkaart te horen, ervan overtuigd was dat je in een voorgeborchte zweefde waarin je dromen de afmetingen van een auto hadden.

En de Auto kwam. Hij viel ons leven binnen met de vrieskou van de winter. Iemand had je het idee aan de hand gedaan hem tegen gereduceerde prijs te kopen, al ingereden, al voorzien van een kenteken, en van de fabriek belden zij ons op om te waarschuwen dat ze er twee hadden tegen gereduceerde prijs. Bijna nieuw, een echte occasion. Enig probleem, de kleur: de ene was maïsgeel en de andere appelgroen. Terwijl je het appelgroen beslist van de hand wees, begon je de deugden van het maïsgeel te beschrijven, dat hetzelfde geel van de taxi's in Athene was en niets-is-onopvallender-dan-een-geel-dat-het-geel-van-de-taxi's-is, vind-je-niet, laten we gaan! We gingen. En ik stond tegen je te zeggen dat het werkelijk de geschikte kleur was, eerder een beschaafd en bescheiden crême dan maïsgeel, toen ik een vreugdevolle kreet hoorde en je zag wegschieten naar een grote groene vlek die in het halfduister fonkelde. Fosforescerend, agressief, zichtbaarder dan een in de nacht aangestoken lantaren. 'Mijn Lente! Mijn wei! Met mei zullen de madeliefjes, de viooltjes, de primula's op deze wei bloeien! Ik wil deze!' Binnen een paar minuten was hij van jou. 'En nu moet 't maar afgelopen zijn met de praatjes, met de bijgelovigheden, als hij van veraf te zien is, dan is daar niets aan te doen, laten we hem meteen meenemen, over een uur vertrekken we, zie je wat een mooie lucht, die heb ik voor mijn Lente besteld, ik heb een telegram naar de wolken gestuurd, ik heb ze gezegd te verdwijnen wanneer ik met mijn Lente rijd.' De rest is een opeenvolging van beelden, geluiden, kleuren die in het geheugen branden als een verse

wond. Jij die het koopcontract tekent, jij die achter het stuur gaat zitten, die de koffers in de bagageruimte gooit, die de autobaan oprijdt, en het is een ochtend boordevol zon, aan weerszijden van de weg snellen de velden ons tegemoet om zich snel te verliezen in groene strepen identiek aan het groen van je Lente, zodat je zingt: 'Groen op groen! Leve het leven!' Wij gingen naar Toscane, om Kerstmis door te brengen in het huis op de top van de heuvel waar wij al onze Kerstdagen hadden doorgebracht, maar de herinnering aan jouw laatste Kerstmis en aan de dagen die erop volgden is niet tussen die muren, in die bossen: het is in die groene auto. Je kon niet van hem vandaan blijven. 'Laten we een ritje maken! We moeten de motor warm laten lopen!' Je reed zonder een bepaald doel, nooit moe, en ieder ogenblik was goed, iedere weg, als er maar ruimte was voor vier wielen en voor jouw tomeloosheid. Je stopte alleen wanneer je een benzinestation ontdekte of een winkel waar ze poppen verkochten. Je kocht er armenvol van: kleine, grote, van stof, van plastic. En ik begreep niet waarom. 'Maar wat bezielt je, Alekos? Aan wie wil je ze cadeau doen?' 'Aan kinderen, aan volwassenen, aan de mensen.' 'Aan de mensen?! Om ermee te spelen?' 'Poppen zijn niet om ermee te spelen. Ze zijn om degene die ze geeft niet te vergeten.' Toen, op de zevende dag, vroeg je mij je te vergezellen naar Athene. 'Je zult Athene toch niet van je landkaart willen vegen!' Ik liet mij overhalen, en met die dwaze lading poppen, opnieuw uren en uren in de groene auto, gingen wij naar Brindisi om ons met hem in te schepen op de boot met bestemming Patras, de volgende avond met hem van boord te gaan in Patras, met hem de weg af te leggen die van Patras naar Korinthe voert en van Korinthe naar Athene. Dezelfde weg, deze laatste, die Michael Steffas vier maanden later zou afleggen met zijn Peugeot. Om je te gaan vermoorden, geholpen door twee medeplichtigen in een rode BMW.

Je was vrolijk geweest gedurende de reis, praatziek. Op het schip had je grapjes gemaakt, op vrolijke toon met de officieren en de kapitein geconverseerd, éénmaal was je zelfs in het ruim afgedaald om-je-Lente-goedendag-te-zeggen-anders-voelt-die-zich-eenzaam, maar zodra wij op die weg waren deed een onverwachte melancholie je verstommen. Je reed vreemd in gedachten verzonken, het hoofd overhellend naar de linkerschouder, en zo nu en dan strekte je je hand uit om, zuchtend, mijn hand te strelen. 'Wat is er, Alekos, ben je moe?'

'Nee, nee.' 'Voel je je niet goed?' 'Nee, nee.' 'Wat is er dan?' 'Ik weet het niet. Ik ben treurig.' 'Waarom?' 'Ik weet het niet. Misschien de duisternis, de weg.' 'Wat is er met de weg?' 'Niets. Het is alsof... niets.' Je was ook toen wij in de Kolokotronistraat aankwamen slecht gehumeurd, en nadat je de auto scheef op het trottoir geparkeerd had, begon je de poppen uit te laden: op een manier alsof het feit dat je teruggekeerd was je hinderde of het bezit van de groene auto je nu bezorgd maakte. Samen met de slechtgehumeurdheid, een soort berustende onverschilligheid. Ondanks hetgeen je in Rome gezegd had, ik-heb-de-indruk-dat-ik-bijzonder-in-de-gaten-word-gehouden, sloeg je er dan ook geen acht op dat de lift zich niet op de benedenverdieping bevond, en bij het binnen gaan van de woning had je niet de gebruikelijke voorzichtige manier van doen. 'Je bent van methode veranderd!' 'Hm! Het dient toch nergens toe. Wat gebeurt moet zo zijn, wat zal gebeuren zal zo moeten zijn.' Pas in de werkkamer leefde je op en haalde, nadat je het rolgordijn had neergelaten, uit een geheim laatje van de boekenkast een plat metalen doosje te voorschijn, ongeveer zo groot als een portefeuille. Vervolgens stak je er een draad in die met een soort knoop eindigde, liet de draad door de linkermouw van je jasje glijden, maakte de knoop vast aan de manchet van je overhemd, stopte het vreemde instrument in de binnenzak van het jasje en: 'Zeg me nu eens of het te zien is dat ik een microcassetterecorder bij me draag!' 'Nee, maar met wie...' 'Ik moet hem leren gebruiken, hij is erg gevoelig, hij heeft echter al zijn vruchten afgeworpen.' 'Met wie?' Zonder te antwoorden ging je terug naar het laatje, nam hieruit een met een beschaafd en duidelijk handschrift geschreven brief, gedateerd 24 februari 1975. 'Van wie is die?' 'Van Hazizikis. Aan zijn vrouw. Morgen zal ik er een fotokopie van maken, dan kan jij die in Italië houden.' 'Is hij zó belangrijk?' 'Ja.' En je vertaalde hem voor mij. Hij luidde: 'Mijn liefste, ik schrijf je uit de gevangenis om je in te lichten over de feiten waarvan ik beschuldigd word en om je uit te leggen dat ik het slachtoffer ben van een politiek belang. Een belang van korte duur overigens, omdat mijn arrestatie ernstige schade zal toebrengen aan degene die deze bevolen heeft. De omzichtigheid waarmee ze mij behandelen, de goede zorgen waarmee ze mij omringen, wijzen erop dat degene die besloten heeft mij een proces aan te doen de vèrstrekkende onaangename gevolgen die het voor hem zal hebben kent. Men begreep dat trouwens ook uit het gezicht van de officier van justitie toen hij het mij meedeelde, en ik heb tegen hem gezegd: "Dat je een vergissing begaat is aan je bleke gezicht te zien. Bekijk jezelf eens in de spiegel, dáár hangt een spie-

gel." Daarnet heeft de televisie bekend gemaakt dat enkele eenheden hier op het Attische schiereiland zich in staat van alarm bevinden en dat enkele officieren zich gereed maken om in opstand te komen tegen de regering. Zijn gebruikelijke stijl volgend heeft Averoff verklaard dat het percentage van de halsstarrigen, zo noemt hij hen, minder dan vijf procent is. Averoff weet heel goed dat zijn woorden voor honderd procent vals zijn. Averoff is een oplichter, niet voor niets heeft hij de goede weg verlaten voor de slechte. Hij handelt steeds op dezelfde manier. Na ons bedrogen te hebben, bedriegt hij het volk. Ik kan er mij met een brede veiligheidsmarge van verzekeren dat de luitenant-kolonels en kolonels voor meer dan zestig procent de opstand zouden begunstigen, dat onder de kapiteins het percentage tachtig procent bedraagt, onder de luitenants en de onderofficieren negentig procent. Aangezien de zaken er zó voor staan is het duidelijk dat, als ik vrij was, een bepaald iemand niet rustig zou slapen. Dat is de reden waarom ze mij zo haastig en zonder de regels in acht te nemen hebben gearresteerd, afgezien van de wraakzucht die in hem, en in smerige politici zoals hij, meespeelt. Maar ik hoop snel het moeras waarin ze proberen mij te isoleren uit te komen...'

De poging tot een staatsgreep waarvan je de draak beschuldigd had in het artikel van elf maanden geleden. De banden die hij gehad zou hebben dank zij de zogenaamde brugpolitiek. Zijn vrees om Hazizikis en de andere vertegenwoordigers van de Junta te arresteren. En dit was slechts het begin, de zwakke proloog van wie weet wat voor wespennest. Hoe was je erin geslaagd je die brief te laten geven? Had zij je die gegeven of haar minnaar? In beide gevallen zou wie, zo niet jij, er de prijs voor betalen? Mijn adem stokte als ik eraan dacht. En zonder mij te bekommeren om de rolgordijnen die je neergelaten wilde houden deed ik het raam wijd open, keek vanaf het balkon naar buiten. Maar dat diende alleen om de onrust te vergroten: op het trottoir van de Kolokotronistraat leek je scheefgeparkeerde, lichtgevende Lente ook een alarmkreet. Nee, ik had die niet moeten kopen. Ik had de goden niet moeten uitdagen door terug te keren naar Athene. 'Alekos...' Je kwam naast mij staan, je sloeg met liefdevolle ironie een arm om mijn schouders: 'Kom! Als je er zó onder lijdt vertel ik je niets meer!' 'Laten wij het dan zó doen, Alekos. Vertel mij niets meer, tenzij het onvermijdelijk is. Ik wil niets meer weten.'

Of het werkelijk dit was waardoor mijn verwoede ongeïnteresseerd-

heid voor het bemachtigen van de documenten rijpte is moeilijk te zeggen want, samen met de trauma's van die dag, wogen ook de consequenties mee van de crisis die geëxplodeerd was met mijn vlucht naar New York. Grote liefdes zijn ook indigesties die bij tussenpozen weggewerkt moeten worden met vasten: men kan niet eeuwig schotels hazen, snoeken, fazanten, kreeften, patrijzen, kapoenen, geitebout, gevulde kalfsborst verstouwen zoals in een banket uit de tijd van de renaissance waar de honden blaffen, de genodigden boeren laten, de tamboers doof maken, de harpen en de violen de liederen van de troubadours begeleiden. Om niet te bezwijken onder zo'n overvloed, zo'n pantagruelische voeding, moet men enkele schotels overslaan; weer op adem komen door de zaal uit te gaan. En de zeventien dagen die ik in New York had doorgebracht waren beslist niet voldoende voor mij geweest om weer op adem te komen, de indigestie te verwerken, gezien het feit dat het banket meteen weer was aangevangen met hetzelfde ritme en hetzelfde menu. Zo hadden in de herfst waarin ik in jouw bestaan voortdobberde als een stuk hout dat op drift geraakt is, berustend en mij ervan bewust mijn veldslag tegen de kanker verloren te hebben, die consequenties zich in al hun onvermijdelijkheid geopenbaard, oprispingen van vermoeidheid voedend, kiemen van nieuwe revoltes, zelfs de ontdekking dat jou liefhebben tijd en ruimte wegnam voor iedere andere verplichting. Was het mogelijk, herhaalde ik bij mijzelf, dat alles uitsluitend om jouw ondernemingen draaide, om jouw manier om de droom te vertalen? Was het mogelijk dat, sinds wij elkaar ontmoet hadden, zelfs mijn werk op de tweede plaats was gekomen? En door die ontdekking had ik de alarmbellen van mij afgeschoven: het kopen van de poppen om-cadeau-te-doen-aan-kinderen-aan-volwassenen-aan-de-mensen-om-niet-vergeten-te-worden, de mysterieuze treurigheid die je overvallen had op de weg tussen Korinthe en Athene, zelfs het gevoel van angst dat ik ondervonden had toen ik de Lente in de Kolokotronistraat geparkeerd zag staan, om niet te spreken over de gerechtvaardigde angst die mijn adem had doen stokken toen je de brief van Hazizikis vertaalde, zijn beschuldigingen tegen de draak. Resultaat, Sancho Panza was nooit zo ver verwijderd van zijn Don Quichot als in de twee maanden waarin je de laatste uitdaging verwezenlijkte. Ik vroeg je nooit hoever je gevorderd was, ik ontweek handig jouw pogingen om het mij te vertellen, ik las de papieren niet die je mij geleidelijk aan toevertrouwde. Het originele afschrift van de dialoog die je had opgenomen gedurende de ontmoeting met Fany, de vrouw van Hazizikis bij voorbeeld. Voordat ik het weer in de roze map legde, wierp ik er nauwelijks een blik op.

Hier is het, op vier bladzijden doorslagpapier, met wat open stukken erin doordat sommige zinnen door een minder goed functioneren van de micro-cassetterecorder onverstaanbaar waren, maar toch voldoende om het plan te begrijpen dat je volgde. Het draagt 16 januari 1976 als datum en de Tsatsos waarover je spreekt is de gedeputeerde Dimitrios Tsatsos, lid van jouw partij, neef van de president van de Republiek. 'Zeg me eens, Fany, ben je met Hazizikis getrouwd in 1972?' 'Nee, in 1971.' 'Toen hij bij de Infanterieschool was?' 'Nee, daar was hij van september tot december tweeënzeventig.' 'En de Krijgsschool, wanneer ging hij daarheen?' 'In drieënzeventig.' 'Was Spanov er ook?' 'Hij was onderbevelhebber van de EAT.' 'Dus toen je in Kalkida woonde was Hazizikis al opperbevelhebber van de EAT?' 'Ja, 's ochtends ging hij naar de Krijgsschool en 's avonds na tien uur ging hij naar de EAT.' 'Ik heb horen zeggen dat in die tijd Theofilojannakos een regering wilde die uit politici was samengesteld.' 'Nee, dat was hij niet die dat wilde, dat was Hazizikis.' 'Zeg me eens, Fany, degene waarover je mij daarstraks sprak en die in het centrum...' 'Dimitrios Kamonas.' 'Een autoparkeerplaats heeft?' 'Ja, hier dichtbij. Waarom vraag je me dat?' 'Zomaar, om het te weten. En Fotakos, weet je ook of die hem alleen maar uit vriendschap helpt?' 'Ja, alleen uit vriendschap. Zoals Potamianos en de anderen.' 'Hm! Ik zal een onderzoek naar hem instellen. Vertel me over Hazizikis, Fany: hoe maakte hij het de laatste keer toen je hem in de gevangenis opzocht? Heeft hij alleen over jullie persoonlijke kwesties gesproken?' 'Ja, over de andere dingen heeft hij niets gezegd.' 'Het is duidelijk dat hij geen vertrouwen meer in je heeft en dat hij over bepaalde dingen niet meer met je zal spreken. En verder wil hij de optimist spelen.' 'Wat bedoel je?' 'Ik heb de indruk dat hij iets aan het voorbereiden is waarvan ook de anderen die in de gevangenis zitten op de hoogte zijn.' 'Dat, ik... *(onverstaanbaar)*.' 'Ah! En de vrouw van Theofilojannakos, zie je die wel eens?' 'Daar spreek ik niet mee ook al zou ik haar zien.' 'Zij zeggen dat Alfantakis haar het hof maakt.' 'Dat wist ik niet. Hij werpt zich op alle vrouwen.' 'En Dimitrios Tsatsos, wat weet je van hem? Weet je of zijn brieven aan Hazizikis zich bij de documenten bevinden? Of zijn die ergens anders terechtgekomen?' 'Tsatsos... *(onverstaanbaar)*. En dan noemt hij de naam van Pantelis, van Kostantopoulos.' 'Fany, eerder vertelde je mij dat je aanwezig was op de dag waarop Tsatsos de studenten aangaf.' 'Ja, maar... *(onverstaanbaar)*. En híj heeft wèl informaties over Tsatsos!' 'Maar ook toen Hazizikis en jij gingen dineren met Tsatsos, was hij het die jullie uitnodigde?' 'Ja, met zijn vrouw.' 'Is het waar dat zijn vrouw vroeg breinaalden

mee te brengen om een kous te breien?' 'Ja, op een avond hebben wij ook de lamp verwisseld zodat zij beter zou kunnen zien. Dat was de avond waarop Tsatsos... *(onverstaanbaar).*' 'Zei hij dat vóór of ná de Junta?' 'Erna, erna.' 'Zeg mij dan niet dat je zeker weet niets in huis te hebben, Fany! Die neef van hem, Kountas, woont hier in Athene, nietwaar?' 'Ja, maar...' 'Luister, Fany, jij zou niet gecompromitteerd worden. En als iemand een staatsgreep voorbereidt moet je hem niet beschermen.' 'Maar ik...' 'Luister, Fany, in deze kwestie ben ik vastbesloten. Ik zal fotokopieën maken, de documenten zullen blijven waar ze zijn en niemand zal weten dat ik ze van jou heb gekregen. Als er iets ten nadele van je man in staat, beloof ik je dat ik het niet zal gebruiken. Tenslotte is hij tot éénendertig jaar veroordeeld, en wat willen ze van hem? Eenvoudig dat hij vijf of zes jaar in de gevangenis blijft en eruit komt wanneer er geen gevaar voor een staatsgreep meer zal zijn. De Staat heeft er noch zin in noch belang bij om hem er éénendertig jaar in te houden, men is er niet op uit zich te wreken. Zich te wreken, daar zijn zij op uit die, zoals jij gezegd hebt, vertellen dat zij in het Verzet geweest zijn en die zich daarentegen belachelijk hebben gemaakt. Alleen zij hebben er belang bij dat bepaalde mensen in de gevangenis blijven: zij zijn haatdragend omdat zij zich schamen over zichzelf. Je moet deze kwestie van alle kanten bezien, Fany, je moet begrijpen waarom het noodzakelijk is dat ik de documenten heb waaruit hun verantwoordelijkheid blijkt. Documenten die hen niet noodzakelijkerwijs zullen aanklagen: documenten die aantonen wie de mannen zijn die hoge staatsfuncties bekleden of zullen bekleden. Die documenten bestaan, en wij moeten bewijzen dat bepaalde mensen niet de capaciteiten hadden voor de moeilijke ogenblikken, dat zij, toen ze op de proef gesteld werden, niet eens hun eigen waardigheid wisten te redden. Zij zijn het, zeg ik je, die er mee door zullen gaan haat te kweken tegen een groep officieren zoals tegen jouw man. Officieren die volgens mij misdaden tegen het land begingen, maar voor wie wij toch begrip moeten hebben. Ja, wij zullen de moed moeten hebben om begrip op te brengen en om clement voor hen te zijn teneinde te voorkomen dat deze situatie voortduurt.' 'Maar ik...' 'Luister, meisje: ik geloof werkelijk dat ik die papieren kan bekijken zonder je problemen te bezorgen en zonder dat iemand er ooit iets van te weten komt. En één dezer dagen, het zou zondagochtend kunnen zijn... Zondagochtend heb ik juist een bijeenkomst om elf uur. Hoe laat gaat je schoonmoeder naar de kerk?' 'Om negen uur, half tien.' 'En hoe laat komt ze terug?' 'Om half twaalf.' 'Hm! Anderen? Geef mij het juiste adres. Is nummer 20 in de richting van Patissia of in de

richting van Kifissia?' 'In de richting van Patissia.' 'Goed, ik zal het wel vinden. En ik herhaal het je, ik zal niets gebruiken wat de positie van Hazizikis moeilijker zou kunnen maken. Nu breng ik je naar huis en daar zet ik je af, want om zeven uur heb ik een afspraak.'

Ik las evenmin de twee bladzijden met het afschrift van de dialoog tussen jou en de minnaar van Fany. Zonder datum, maar het was duidelijk dat die had plaatsgevonden na de eerste ontmoeting met haar en nadat je papieren bemachtigd had die je niet hadden bevredigd. Hier is het: 'Maar wat heeft ze tegen je gezegd, dat er daar in huis geen andere documenten waren?' 'Zij heeft gezegd dat... *(onverstaanbaar).*' 'Hoe dan ook, als zij oprecht is in haar voornemen mij te helpen kan zij hier komen.' 'Als je een afspraak met haar maakt zal zij morgen komen.' 'Morgen moet ik weg, ik heb iets te doen.' 'In elk geval kan zij na elf uur 's ochtends.' 'Accoord, maar vertel me nu hoe zij op de kwestie gereageerd heeft en wat jij tegen haar gezegd hebt.' 'Ik heb haar gezegd wat je mij gezegd had te zeggen: dat er een stuk of tien mensen gekomen zijn, dat de hele wijk bezet was, dat ze de telefoondraden hebben doorgesneden, dat ze allemaal tegelijk naar binnen zijn gegaan, dat een paar minuten later ook Panagoulis aangekomen is en mij gezegd heeft niet bang te zijn omdat hij mij zou beschermen als ik hem op de een of andere manier zou helpen.' 'Goed, maar er is een punt dat opheldering verlangt. Om half negen, hoe lang is zij dan niet bij je geweest?' 'Wij zijn samen naar beneden gegaan en wij zijn tot de hoek gelopen, daar heb ik gemerkt dat ik iets vergeten had en... *(onverstaanbaar).*' 'Luister, jongen, ook al heb ik geen poot meer om op te staan, ik zal deze geschiedenis grondig onderzoeken. Dus het probleem is in welke mate jij oprecht geweest bent. Om half negen zijn een meisje en een jongeman het huis uitgekomen, zeg ik je, en het meisje had alle kenmerken van Fany, de jongeman leek precies op jou. Zij droegen een reistas. Zij zijn naar de Taxiarkasstraat gelopen, zij zijn een huis binnengegaan. Als jij die jongeman was, kunnen we beter open kaart spelen.' 'Maar ik... *(onverstaanbaar).*' 'En het is beter om morgen tegen Fany te zeggen om op te passen als zij andere documenten in huis mocht hebben. Natuurlijk heb ik mijn voorzorgsmaatregelen genomen: zowel voor het geval dat het huis in 't oog gehouden wordt, als voor het geval dat de kwestie bekend zou worden door onachtzaamheid of door kletspraatjes. Begrepen?' 'Ja, maar ik vraag me af, Alekos; is het mogelijk dat hij daar in huis zoveel documenten heeft achtergelaten?' 'Het is mogelijk als jij me zegt dat Fany daar de fotokopieën heeft weggenomen en ze aan Kountas heeft gegeven.' 'Fany heeft de fotokopieën niet aan

Kountas gegeven.' 'Ze heeft ze wèl gegeven. Wat jouw twijfel betreft, jij die zo vaak bij haar thuis geweest bent, was je helemaal niet nieuwsgierig om te kijken of er minstens naar te vragen?' 'Ja, maar zij zei dat ik mij er niet voor moest interesseren, daarom vroeg ik niets. Er komen altijd een hoop mensen in dat huis, en toch ga ik niet vragen wie dat is en wie die andere is. Ik weet alleen dat hij er op de Krijgsschool pakken vol van had, en dat hij ze in mappen opborg.' 'Hoe laat is zij gisteren Hazizikis in de gevangenis gaan opzoeken?' 'Gisteren was het donderdag en zij is er om zeventien voor twaalf naar toe gegaan. Ik weet het omdat ik op haar ben blijven wachten in een café. Waarom vraag je mij dat?' 'En hoe laat ben je naar haar huis gegaan?' 'Gisteren ben ik er helemaal niet heengegaan, zei ik je al. Zij heeft tegen twaalf uur opgebeld en zei tegen mij: "Jannis, mijn ouders komen tussen half één en één uur aan. Wat vind je, zal ik toch gaan?" "Ja, ga toch maar" heb ik geantwoord. "Breng mij er dan heen" zei ze. Daarom ben ik haar gaan halen en... *(onverstaanbaar).*' 'Luister, jongen: zeg me niet dat de auto de mijne was. En zeg me niet dat je bepaalde dingen niet prettig vindt. Je weet heel goed dat ik, zolang deze geschiedenis niet opgehelderd is, elke beweging van je zal volgen.' 'Alekos, waarom praat je op een dergelijke manier tegen me?' 'En ik voeg eraan toe: die papieren over Averoff... *(onverstaanbaar).*' 'Geloof je werkelijk dat hij bij de KYP was?!? De autoriteiten... *(onverstaanbaar).*' 'Jongen, de autoriteiten zijn niet op de hoogte. Als ik geweten had dat de archieven dáár waren, zou ik er de procureur-generaal naar toe gestuurd hebben, dat zei ik je al. Maar ik heb erbij gezegd dat, zoals de zaken er nu voor staan, een dergelijke stap niet geschikt meer is. En daar vandaan heb je mij zelfs geen enkel papier gebracht.' 'Maar het is Fany die...'. 'Als Fany is zoals jij zegt, als zij werkelijk zorgt dat haar man het niet ontdekt, als zij werkelijk zó te werk gaat dat niemand iets bemerkt, en als zij in mij een broer kan zien...'

Wat de brieven van Hazizikis aan Fany betreft, steeds talrijker na die eerste welke je mij in Athene had toevertrouwd, zelfs het in bewaring hebben ervan hinderde mij en ik was niet in staat ze aan te raken zonder het gevoel van onbehagen dat voortkomt uit een onwillekeurig medelijden. De beknopte vertaling die je er op een dag lachend van gegeven had, was voldoende voor mij geweest om vast te stellen dat alleen de eerste nieuws van politieke aard bevatte: de andere waren slechts hartverscheurende smeekbeden van een verliefde echtgenoot, tot alles bereid om een vrouw die hem in de steek wil laten vast te houden. Ik begreep ook niet waarom je ze zo zorgvuldig

verzamelde: wraak jegens de schorpioen die je ziel had gemarteld, die je ook na het doodvonnis had uitgelachen? Trouw aan de eed die je voor jezelf had afgelegd in die verschrikkelijke nacht? En ik zou mijn oren niet geloofd hebben als je mij gezegd had dat nu noch wraak noch eden je meer interesseerden, dat je in de zinnen die dropen van wanhoop, onmacht, mijn-schat-ga-niet-weg, meisje-van-me-verlaat-mij-niet, uitsluitend materiaal voor je strategie zag. Kortom, je bediende je ervan met absolute onverschilligheid, met de ijzige kilheid die voortkwam uit het principe niets-is-onwaardig-wanneer-het-doel-het-waard-is, je las ze om er nieuws, conclusies, uit te halen. Ten eerste: als hij er mee doorging haar te smeken, had zij nog niet besloten te scheiden. Ten tweede: als zij niet besloot te scheiden, bleven de documenten die hij haar had toevertrouwd zijn bezit en behield hij de controle erover. Ten derde: om hem het bezit en de controle erover te doen verliezen, was het noodzakelijk dat de scheiding een feit werd. Daarom werd je dus de grote regisseur van hun tragedie, de grote marionettenspeler die aan de touwtjes van zijn poppen trekt om ze naar zijn believen te laten dansen; daarom ging je dus op Korfou haar ouders opzoeken die, zo blijkt uit de brieven, de scheiding voorstaan; daarom stelde je advocaten voor en juridische spitsvondigheden, voerde aan hoe wreed het zou zijn de stakker gebonden te houden aan een echtgenoot die dertig jaar in de gevangenis moet blijven; daarom begon je de minnaar te bewerken met beloften en voorstellen, zijn vuur aan te wakkeren, hem in te blazen met haar en met het kind dat uit het huwelijk geboren was naar het buitenland te vluchten. En wanneer je merkt dat hij een slappeling is, een stakker die niet in staat is zich te verzetten tegen de invloed die Hazizikis nog op zijn jonge vrouw uitoefent, dan val je aan op de smakelijkste prooi: geeft haar raad, blijft in haar nabijheid, maakt haar het hof, verleidt haar tot elk overblijfsel van de echtelijke band is opgelost, en diezelfde minnaar afgedankt omdat die nu toch niet meer van nut is. Dat alles in de twee maanden waarin ik bezig ben met het verteren van de indigestie van hazen, snoeken, fazanten, kreeften, patrijzen, kapoenen, geitebout, gevulde kalfsborst, en ten opzichte van die vervloekte documenten die verwoede ongeïnteresseerdheid ten toon spreid, je pogingen om mij in vertrouwen te nemen ontwijkend, je verzoeken om hulp afwijzend. 'Weet je, ik moet naar Korfou gaan. Kom alsjeblieft met mij mee! Dan lijkt het een vakantie.' 'Korfou? Nee, ik heb er geen zin in, ik kan niet weg.' 'Je moet mij helpen, ik heb een probleem: drie Grieken in Italië onderbrengen. Een paartje en een kind.' 'Wie zijn die mensen? Wie is dat kind?' 'Raad eens.' 'Oh nee!

Ik denk er niet over!' 'Ik ben zenuwachtig, weet je, het lukt mij niet dat huis binnen te gaan. Ik had gehoord dat zij een baby-sitter zocht en ik had mijzelf wijsgemaakt dat ik haar een kindermeisje kon laten aannemen dat ik ken, maar zij heeft haar niet genomen. En als ik eens met was een afdruk van het deurslot maakte?' 'Ik wil het niet weten!'

De enige maal dat ik je aandacht schonk was toen je mij de vangst van de eerste pakken beschreef, die plaats had gevonden dank zij de medeplichtigheid van de jongeman. En onnodig te zeggen dat de dingen zich niet afgespeeld hadden zoals hij, in opdracht van jou, aan Fany verteld had en zoals jij in april aan de pers zou vertellen. Helemaal geen bezette wijk, helemaal geen doorgesneden telefoondraden, helemaal geen commando van tien personen die vóór jou binnenvallen. In je eentje was je naar binnen gegaan, om negen uur 's avonds, op de vierde verdieping, de deur rechts van de lift, in je eentje had je de kamer gevonden, de eerste links, de eetkamer, en het juiste meubel, een soort buffet met een opbouw, en had de pakken opgespoord die op de bovenste plank verborgen waren. In je eentje had je ze in meerdere etappes gestolen, en elke etappe was een doodsangst, want in het begin had je gedacht dat er niemand in huis was, maar toen had je gemerkt dat in de kamer aan het eind van de gang de oude moeder van Hazizikis sliep. Je had haar horen snurken. Overstuur bij de gedachte dat zij wakker zou kunnen worden, was je dus sneller te werk gegaan, met ingehouden adem en het leek je toe dat de reis van de kamer naar de trap, van de trap naar de auto, van de auto naar de trap, van de trap weer naar de kamer, nooit zou eindigen. Je hart sloeg met het doffe gedreun van een kanon, je lichaam spuwde koud zweet, je beefde, en bij de derde reis was het pak met een zware klap op de grond gevallen. De oude vrouw was wakker geworden: 'Jannis, ben jij het Jannis?' Je was stil blijven staan met je hersens in vlam. Nu staat ze op, had je gedacht, als zij opstaat herkent ze mij, als ze mij herkent, wat doe ik dan? 'Ben jij het Jannis?' Antwoorden of niet? En als ik antwoord, en zij bemerkt dat mijn stem niet de stem van Jannis is? Een lange zucht en toen: 'Ja, ik ben het.' 'Ah! Maak geen lawaai, Jannis. Ik wil slapen.' Later had je je daardoor ziek gevoeld, 's nachts had je een nachtmerrie gekregen. Je had van een octopus gedroomd. Van alle zeedieren was het de octopus die in jouw ogen meer dan enig ander het ongeluk en de dood symboliseerde: een octopus kan je niet ontvluchten, zei je, waar je ook heen vlucht, hij bereikt je en grijpt je. En deze octopus was immens groot, monsterachtig, hij had een kop zo groot als een plein, tentakels zo lang als de lanen van de stad, hij

bevond zich namelijk niet in de zee: hij bevond zich middenin de stad. De zuignappen vastgeplakt aan de muren van de gebouwen, vulde hij elke leegte, alles opslokkend wat zich tegen zijn expansie verzette, auto's, lichamen, karretjes, autobussen, en intussen brulde hij. Een somber, woedend gebrul, een soort aanroeping die ten hemel steeg en vervolgens weer neerviel als een regen die een woord vormde dat je niet begreep. Een woord dat tegelijk vreugde en verdriet bracht. 'Het leek, stel je voor, op het woord leven, zoì. Of op leeft, zì. En toch scheen het mij toe dat ik dood was.' Maar ook aan die droom hechtte ik geen waarde.

De kwestie is dat men nooit op tijd bemerkt wat belangrijk is en wat niet. Zolang het geliefde wezen je onderdrukt met zijn eisen, zijn valstrikken, voel je je aan jezelf ontstolen en het lijkt dat voor hem van een werk of een reis of een avontuur afzien, onrechtvaardig is; openlijk of in 't geheim broed je duizend rancunes uit, en vrijheidsdromen, zie je verlangend uit naar een bestaan vrij van gevoelens van genegenheid waarin je je zal kunnen bewegen als een meeuw die in een gouden motregen vliegt. Wat een ongehoorde foltering de ketenen te dragen waarmee het geliefde wezen je vastbindt en je belet de vleugels uit te slaan, wat een eindeloze rijkdom, die ruimte waarvan hij, met dezelfde ketenen, de deuren voor je afsluit. Wanneer hij er echter niet meer is, en die ruimte zich oneindig voor je opent, zodat je naar believen in de gouden motregen kunt vliegen als meeuw zonder gevoelens van genegenheid en zonder banden, voel je een angstwekkende leegte. En het werk of de reis of het avontuur dat je met zo'n tegenzin opofferde verschijnen je in al hun nutteloosheid, je weet niet wat je met de herwonnen vrijheid moet doen; als een hond zonder baas, een schaap zonder kudde, draai je rond in die leegte, huilend om de verloren slavernij en je zou je ziel geven om het over te kunnen doen, om de eisen van je cipier opnieuw te beleven. Want de wroeging wurgt je. De wroeging is een ongeneeslijke kwaal. Tevergeefs probeer je die te genezen met verzachtende omstandigheden, rechtvaardigingen, als-ik-het-geweten-had, als-ik-het-geraden-had, tevergeefs probeer je die uit de weg te gaan door vast te stellen dat jij niet méér in gebreke gebleven bent jegens hem dan hij jegens jou in gebreke bleef, dat de rekening dus vereffend is. Voor een ogenblik lijkt de kwaal te genezen en een litteken te worden, zich op te lossen, maar er is altijd een ogenblik waarin een geluid of een geur of een kleur, de aanblik van een vel papier, van een groene auto die voorbij rijdt, het litteken weer openbreekt met nieuwe schuldgevoelens, zelfbeschuldigingen, het niet mis te verstane feit dat hij dood is en dat jij in leven bent, dat

de rekening dus niet vereffend is. Evenmin zinspeel ik alleen op de wroeging niet begrepen te hebben dat in die documenten jouw dood geschreven was. Ik zinspeel ook op de wroeging niet begrepen te hebben dat om jou heen alles aan 't instorten was, om je terug te werpen in de afschuwelijke eenzaamheid van de jaren waarin je begraven was in Boiati.

Het woord alles houdt ook de illusie in dat er in de politiek der politici plaats zou zijn voor jou. De archieven van Hazizikis bevonden zich nu in jouw handen en de wrede onderneming was geëindigd op een wrede manier toen je tot de overtuiging kwam dat er, desondanks, in de politiek der politici geen plaats was voor je en dat de grootste vergissing geweest was: tot een partij toe te treden. Een individualist met fantasie en zelfrespect kan niet tot een partij behoren. Om de eenvoudige reden dat een partij een partij is, dat wil zeggen een organisatie, een kliek, een mafia, in het beste geval een secte die haar volgelingen niet toestaat de eigen persoonlijkheid, de eigen creativiteit uit te drukken. Integendeel, zij vernietigt die in hem of buigt die op z'n minst. Een partij heeft enkelingen met persoonlijkheid, creativiteit, fantasie, zelfrespect niet nodig: zij heeft bureaucraten, functionarissen, knechten nodig. Een partij functioneert als een bedrijf, een industrie waarvan de hoofddirecteur (de partijleider) en het hoofdbestuur (het partijbestuur) een onbereikbare en ondeelbare macht in handen houden. Om die in handen te houden nemen zij alleen gehoorzame managers aan, dienstvaardige employés, yes-men, dat wil zeggen mensen die geen mensen zijn, automaten die altijd ja zeggen. In een bedrijf, in een industrie, weten de hoofddirecteur en het hoofdbestuur niet wat zij beginnen moeten met de mannen en de vrouwen die nee zeggen, en dit om een reden die zelfs hun arrogantie te boven gaat: door te denken en te handelen vormen de mannen en de vrouwen die nee zeggen een element van dwarsdrijverij en van sabotage, zij strooien zand in het raderwerk van de machine, worden stenen die in de mand de eieren breken. Kortom, de structuur van een partij en van een bedrijf is die van een leger waarin de soldaat gehoorzaamt aan de korporaal die op zijn beurt gehoorzaamt aan de sergeant die op zijn beurt gehoorzaamt aan de kapitein die op zijn beurt gehoorzaamt aan de kolonel die op zijn beurt gehoorzaamt aan de generaal die op zijn beurt gehoorzaamt aan de Generale Staf die op zijn beurt gehoorzaamt aan de minister van Defensie: pastoors, monseigneurs, bis-

schoppen, aartsbisschoppen, Curie, Paus. Wee degene die de illusie heeft een persoonlijke-bijdrage-met-discussie-en-uitwisseling-van-gedachten te geven: hij eindigt ermee uitgestoten of gedegradeerd of gestenigd te worden, zoals dat gebeuren moet met iemand die niet in staat is te begrijpen of doet alsof hij niet begrijpt dat het in een partij, een bedrijf alleen toegestaan is te discussiëren over bevelen die al gegeven zijn, keuzen die al gedaan zijn. Mits, dat staat stilzwijgend vast, de discussie niet afwijkt van twee heilige principes: gehoorzaamheid en trouw. Natuurlijk neemt dat alles verschillende nuances aan al naar gelang de partij. Het is duidelijk dat een partij met een vastomlijnde ideologie, een gekristalliseerde theorie de meest meedogenloze is in het eisen van gehoorzaamheid en trouw, in het onderdrukken van de creatieve bijdrage van het individu: hoe strenger een kerk is hoe meer zij de protesterenden weigert en de ketters tot de brandstapel veroordeelt. Paradoxaal genoeg hebben echter de misbruiken en laagheden die een dergelijke kerk begaat jegens haar volgelingen een zin, een rechtvaardiging: de kracht van haar geloof, de tenminste ogenschijnlijke nobelheid van haar programma's en doelstellingen. Ik-verpletter-je-want-ik-wil-op-aarde-het-Rijk-der-Hemelen-scheppen, en-omdat-ik-het-wil-scheppen-dankzij-het-dogma-van-het-historisch-materialisme. Een partij daarentegen die geen theorie heeft en evenmin een ideologisch model, een partij die niet weet wat hij wil en evenmin hoe hij het wil, kan ter verontschuldiging niet eens ideële motieven aanvoeren. Dientengevolge worden zijn misbruiken en zijn laagheden en zijn eisen van gehoorzaamheid, van trouw, ingegeven door persoonlijke eerzucht, privé-ambities. Klieken binnen de kliek, mafia's binnen de mafia, kerken binnen de kerk, en met de bezwarende omstandigheid van een ziekte die in de partijen zonder doctrine besmettelijk is als de pest: de omkoopbaarheid en de corruptie van de yes-men. Met andere woorden, terwijl de doctrinaire partij met zijn principes verplettert wie protesteert of wie ongehoorzaam is, werpt de partij die niet weet wat hij wil en evenmin hoe hij het wil, als een vreemd lichaam diegene uit die zich niet aanpast aan het gebrek aan principes, dat wil zeggen aan zijn leugens, aan zijn huichelachtigheid, aan zijn clientèle.

Welnu, juist van dit soort was de partij waarvan je gedacht had dat die jouw fantasie, jouw zelfrespect, jouw persoonlijkheid, jouw creativiteit gastvrijheid zou kunnen verlenen. En alsof dat nog niet voldoende was, had zich bij deze vergissing de eentonige, oude illusie gevoegd waaraan wij ons overgeven bij gebrek aan keuze of uit onmacht, wij allen die geloven in de luchtspiegeling van een wereld die

verandert: in de mogelijkheid nog te strijden met de steun van de barricade die Links heet. Met uitzondering van de korte periode van de verkiezingscampagne, van de verkiezingstoespraken waarin je de Papandreou's, de hoofddirecteuren, de hoofdbesturen van het officiële links voor leugenaars had uitgemaakt, en met uitzondering van die reis naar Moskou waarvan alleen je vrienden iets wisten, had je niet veel gedaan om eraan te herinneren dat de smerigheid rechts, links en in het centrum identiek is. Ik bedoel: je had nooit veel gedaan om de strijd tegelijkertijd op meer fronten te voeren. Integendeel, je had de strategie verkozen om één vijand tegelijk te bestrijden, je had je energie uitsluitend tegen rechts geconcentreerd, uitsluitend tegen de draak. 'Nu moet ik me met hem bezighouden. Daarna, als ik dan nog leef, zal ik mij bezighouden met de anderen.' Kortom, je had er doelbewust van afgezien om te handelen volgens je overtuiging en om rekening te houden met het feit dat links de beste geallieerde van rechts is, dat zij in de landen waar zij aan de macht is het rotsblok op de top van de Berg vertegenwoordigt, dat zij in de landen waar zij het niet is dat rotsblok, de Averoffs, steunt, door het spel van rechts te imiteren of zich naar zijn systeem te voegen. Dezelfde politiekbedrijvers, dezelfde eerzuchtigen, dezelfde opportunisten in vredestijd, dezelfde verraders of dezelfde lafaards dikwijls, in oorlogstijd. En zo had je je gedragen alsof de draak geen draak met twee koppen was, alsof je niet wist dat het geen zin heeft de eerste kop af te hakken als men niet ook de tweede afhakt, dat men alleen door een dubbele en gelijktijdige onthoofding bereikt dat het monster verdwijnt en men een nieuwe boom kan planten. Aangenomen natuurlijk dat een nieuwe boom goede vruchten geeft, dat de luchtspiegeling van een wereld die verandert wat groen en wat water in zich bergt. Is het soms niet waar dat de menselijke wezens niet veranderen, dat alleen de scenario's veranderen vanwaar de luchtspiegeling ons verblindt? Sinds duizenden jaren volgen wij de luchtspiegeling, huilend, stervend, en daarna bevinden wij ons steeds weer op hetzelfde punt. Hoogstens met nòg een vakbond of een partij erbij, nòg een ideologie of een technische ontdekking, om de bagage van onze perfiditeit en imbeciliteit te verzwaren. Om te blijven waar wij nu al honderdduizend jaar waren, met een tweekoppige draak. De kwestie is dat het, toen je je herinnerde dat de draak twee koppen had, al te laat was om terug te keren en de enig mogelijke strijd weer van voren af aan te beginnen: die welke gelijktijdig op meerdere fronten plaatsvindt. Het enige wat je kon doen was de rug toekeren aan de politiek van de politici, aan het bedrijf waar je je in begeven had vergetend dat het gehoorzame managers, dienst-

vaardige employés, yes-men in dienst neemt, nooit mannen en vrouwen die nee zeggen en die zand in het raderwerk van de machine strooien. En dat deed je. Je zag af van iedere steun, je herwon je onafhankelijkheid. Op die manier keerde je echter ook terug naar de eenzaamheid die je zou blootstellen aan het logische besluit van je sprookje: fysiek en moreel te worden vermoord door allen, dat wil zeggen door de hand van huurlingen van de ene en van de andere kant.

Dit proces rijpte, of liever gezegd werd versneld, door de bewijzen over de collaboratie van die Dimitrios Tsatsos, gedeputeerde, neef van de president van de Republiek, lid van jouw partij, en met de onvermijdelijke indolentie die je partij ertegenover stelde. Fany had niet gelogen die avond waarop je haar ondervraagd had met de microcassetterecorder verborgen in je jasje en de microfoon in de manchet van je overhemd. Nog niet tevreden met het dikwijls op bezoek gaan bij en voor het diner uitnodigen van de beide echtgenoten, had Dimitrios Tsatsos ook studenten van de oppositie aangegeven. Wie hij was bleek overigens uit de briefjes aan Nikolaos Hazizikis en aan de chef van de folteraars in de Baboulinasstraat. 'Beste Nikolaos, de rede van Papadopoulos ter gelegenheid van de lunch voor de pers was schitterend! Het is werkelijk een schande dat bepaalde lui die met modder smijten het niet erkennen!' 'Mijn vriend, mijnheer Daskapoulos! Ik heb vernomen dat u promotie gemaakt heeft en ik wil de eerste zijn om u geluk te wensen! Dat een man van uw cultuur en van uw beschaving promotie maakt is een uitzonderlijk geval in dit land van middelmatigen, en uw functie als hoofd van de politie is een hoop voor de toekomst! Uw Dimitrios Tsatsos.' Je vroeg dus om het bijeenroepen van de partijraad, en met gerichte lans wierp je je onvervaard in het toernooi: wat voor een rotzooi was dit, wat voor lui?! Je zocht bewijzen tegen Averoff en daarbij vond je er nota bene één tegen iemand van jouw partij?! Hij moest er onmiddellijk, zonder aarzeling, uitgegooid worden. 'Of hij weg of ik weg.' En daar kwamen de klieken binnen de kliek, de mafia's binnen de mafia, de kerken binnen de kerk, de clientèle, de leugens, de schijnheiligheid, het opportunisme: kalm aan, jongen, kalm aan! Laten we niet dramatiseren, laten we erover nadenken. Zachtjes aan, jongen, zachtjes aan, laten we zien waarover het gaat, laten we de kwestie bestuderen. Om zó, op staande voet, een partijlid weg te jagen die niet mijnheer Niemendal was maar

een belangrijke man, gedeputeerde, hoogleraar aan de universiteit, neef van de president: wat drommel! Aangenomen dat je beschuldigingen juist waren, wat had deze man uiteindelijk misdaan? Hij had getoond zwak te zijn: het is toch niet verplicht als held geboren te worden? En wat betekende bovendien deze geschiedenis van de geheime archieven van de ESA? Wie had je toestemming verleend je neus te steken in zo'n delicate zaak? Wanneer men bij een partij behoort kan men maar niet handelen op eigen initiatief zonder de partij ervan in kennis te stellen! Discipline, verduveld, discipline! Bezwarende documenten over Averoff? Tja! Laten we ze bestuderen, laten we het voor en het tegen overwegen. Ze zouden de partij kunnen baten maar ze zouden die ook kunnen schaden. De meest weerzinwekkenden waren de leden van de raad van bestuur: de hoofden van de kerkjes, van de stromingen, van de fracties. Enigen van hen aanvaardden bovendien gelden van de Duitse Sociaal Democratische Partij. En Dimitrios Tsatsos was één van de beschermelingen van de Duitse Sociaal Democratische Partij, gedurende de Junta was hij in Düsseldorf geweest als gast van de Duitse Sociaal Democratische Partij: hem aanvallen betekende riskeren die gelden kwijt te raken. En zeg nou zelf of, wanneer er tussen een rechtschapen persoon en een mooie hoop marken gekozen moet worden, een dergelijke partij ooit de rechtschapen persoon kiest.

'Begrijp je wat ze mij geantwoord hebben?! Begrijp je wat ze ermee zouden doen, met mijn documenten?! Ze zouden die verbergen!' 'Alekos, waarom verbaas je je erover? Zo doen partijen altijd: documenten willen ze hebben om die te verbergen en om er, bij gelegenheid, gebruik van te maken als chantagemateriaal. Als-jij-dat-niet-aan-mij-geeft-krijg-ik-je-wel-door-openbaar-te-maken-dat-je-hebt-verraden-dat-je-hebt-gestolen-dat-je-een-flikker-bent. Elke partij zou je op dezelfde manier geantwoord hebben. Zelfs een meer serieuze partij dan de jouwe. We-moeten-zien-of-de-partij-ermee-gebaat-is, zouden ze je gezegd hebben. En jouw partij...' 'Het is mijn partij niet meer. Ik heb een stoel op de tafel kapotgeslagen, ik heb het lidmaatschap opgezegd.' 'Oh! En hebben ze het aanvaard?' 'Nee, ze hebben het afgewezen. Maar dat verandert niets. Voor zover het mij betreft is het afgelopen.' 'Ik begrijp het. En nu?' 'Nu blijf ik in het Parlement als onafhankelijke van links.' 'Zonder een partij als ruggesteun. Erger nog: met vijanden binnen de partij die zich als de partij waar jij bijhoort blijft beschouwen.' 'Het kan mij niet schelen.' Maar terwijl je dat zei lag er in je ogen een schaduw van angst: je wist heel goed dat zonder een partij als ruggesteun en met vijanden binnen de partij die

jou had moeten steunen alles dubbel moeilijk zou worden. Op wat voor manier moest je, bij voorbeeld, die papieren gebruiken waarvoor je zoveel geleden had en had laten lijden? Ze overdragen aan de magistratuur zodat die ze naast zich neer kon leggen? Ze cadeau doen aan een Parlementscommissie zodat die ze in de doofpot zou stoppen? Ze publiceren? Ze publiceren, zeker. Maar waar? Welke krant zou er de moed toe hebben? 'Hm. Ik weet het. Ik zou een eigen krant moeten hebben. En als ik eens een krant op zou richten? Een krantje. Een weekblad of een tweewekelijkse uitgave die drie of vier maanden duurt: de tijd die nodig is om te publiceren wat ik heb. Ik heb een massa, weet je! En wat ik nog niet heb zal ik spoedig krijgen. Behalve de archieven van de ESA zijn er de archieven van de KYP. En ik heb een vriend ontdekt bij de KYP. Een democratische, eerlijke officier. De man van een meisje dat mij ten tijde van de aanslag hielp. Hij heeft tegen mij gezegd: ik geef je er een hutkoffer vol van, vol documenten! Stel je eens voor: de papieren over de staatsgreep op Cyprus, over de CIA! Over de betrekkingen tussen de KYP en de CIA! Tussen Averoff en de KYP en de CIA! Dat is nog eens wat anders dan de briefjes van Tsatsos aan Daskalopoulos en Hazizikis! Als ik erin zou slagen aan te tonen dat Averoff van de staatsgreep op Cyprus afwist, dat hij in samenwerking met de KYP en van de CIA zelfs Joannidis erin liet lopen... Het probleem is om de hutkoffer weg te halen. Ik wil mijn vriend de officier geen narigheid bezorgen. Hij, hij is geen beul of een begerig hoertje!' 'Alekos...' 'Ja, een krant. Op de voorpagina de documenten over Averoff: enkele die ik al in mijn bezit heb en andere die ik in de hutkoffer zal vinden...' 'Alekos, vergeet die hutkoffer. Weet je wat het betekent om een krant op te richten? Weet je hoeveel dat kost? Alleen wie macht heeft, financiële of politieke macht, kan een krant oprichten. Er is veel geld nodig om een krant te laten drukken, heel veel.' 'Ik zal mij in de schulden steken.' 'Bij wie Alekos? Wie geen geld heeft kan geen schulden maken. Schulden zijn een luxe van de rijken. Geen enkele papierfabriek zal je papier verkopen. Geen enkele journalist zal voor je schrijven. Geen enkele drukkerij zal voor je drukken, wetend dat je geen geld hebt.' 'Ik zal het vinden.' 'Waar? Bij dezelfden die je bestrijdt? Een partij zou je moeten helpen, je zou je tot een andere partij moeten wenden...' 'Een partij zal ik nóóit meer hebben! Nóóit! Ik walg van het woord partij!' En nu was de angst in je ogen niet alleen maar een schaduw: hij druppelde met lange tranen, maakte je wangen, je snor nat, doorweekte je das.

Enkele dagen later hoorde ik dat je onbeschermde isolement zijn vruchten al had afgeworpen. Tot tweemaal toe waren mysterieuze

nachtelijke bezoekers de flat in de Kolokotronistraat binnengekomen waar je, enigszins onverantwoordelijk, de fotokopieën van de documenten bewaarde. Eénmaal waren ze binnengekomen terwijl je in een restaurant buiten de stad dineerde, en éénmaal terwijl je in het huis met de tuin met sinaasappel- en citroenbomen in Glyfada sliep. Ze hadden niets gevonden, want alles bevond zich in de kamer die op slot was en zij waren niet in staat geweest het slot ervan te forceren. Ze hadden het kantoor echter helemaal overhoop gehaald en een briefje met beledigingen achtergelaten. 'Hoe denk je je te verdedigen, Alekos?' 'Op geen enkele manier, alitaki. Wat moet zijn, zij zo. Wat zal moeten gebeuren, zal gebeuren. Ik zal eenvoudig proberen om deze zaak tot een goed einde te brengen.' En het was toen dat mijn liefde voor jou weer ten volle herleefde en het dwaze banket van hazen snoeken kreeften patrijzen geitebout kalfsborst gevuld met wanhoop, weer begon. Hand in hand zouden wij het achtentwintig dagen lang vieren. De laatste achtentwintig dagen die de goden ons toestonden.

HOOFDSTUK III

Er was iets vreemds gebeurd. Je was plotseling in Rome komen opdagen zonder mij te hebben gewaarschuwd en: 'Ik heb iemand gevonden die de documenten voor mij publiceert!' 'Wie?' 'Een middagkrant, Ta Nea.' 'Wanneer?' 'Spoedig. Binnen een paar weken. De journalist van Ta Nea werkt er al aan.' 'De hemel zij dank! Maar wat doe je hier in Italië?' 'Ik ben gekomen om het boek te schrijven.' 'Het boek? Welk boek?' Eénmaal, dat is waar, had je gezegd dat je graag een boek zou willen schrijven over de aanslag en het proces en Boiati, maar het was mij meer als een wens voorgekomen dan als een plan. Het was toch niet mogelijk dat je plotseling, en terwijl je tot over je oren in de zaak van de documenten zat, dat idee weer had opgevat? 'Het boek waar ik je toch over gesproken heb! Na het accoord met Ta Nea heb ik gedacht: de documenten publiceren is niet voldoende. Het onderwerp moet uitgewerkt worden, om uit te leggen waarom een man die met bommen begon ermee eindigt te strijden met aanslagen van papier. Verder heb ik gedacht, verdraaid, al die mensen die boeken schrijven zonder dat zij iets te vertellen hebben, ik heb een geschiedenis te vertellen, een geweldige geschiedenis, en ik heb die nog niet geschreven! Ik heb mijn koffer gepakt en ik ben hierheen gekomen: om naar Florence te gaan.' 'Florence?' 'Jazeker, om rust te hebben. Ik kon toch niet in de Kolokotronistraat of in Glyfada gaan zitten schrijven! Te veel problemen, te veel afleiding.' 'Ja, maar...' 'Denk je dat ik er niet toe in staat zal zijn? Je vergist je. Ik heb het heel duidelijk in mijn hoofd, mijn boek, verdeeld in hoofdstukken en al, eigenlijk heb ik mij altijd een schrijver gevoeld. Ik weet zelfs hoe ik zal beginnen: met de scène van de aanslag. Ik, terwijl ik probeer de in de war geraakte draad weer aan elkaar te knopen, hij, terwijl hij uit zijn villa in Lagonissi komt, en de golven die op de klippen kapot breken... En als ik met moeilijkheden zit zal jij mij helpen.' 'Ja, maar...' 'De tijd? Acht maanden, aan acht maanden heb ik genoeg. In mei zal ik verlof aanvragen bij het Parlement en in november zal ik het manuscript afleveren. Het belangrijkste is dat ik meteen begin en dat niemand mij lastig valt, dat wil zeggen dat niemand weet waar ik ben. Als ik morgenochtend begin en ik werk er drie, vier weken aan, dan kan ik een pauze nemen wanneer de documenten gepubliceerd

worden en...' 'Morgenochtend?' 'Ja, morgenochtend vertrekken we.' 'Alekos, morgenochtend kan ik niet. Ik wist niet dat je zou komen en ik heb een paar afspraken.' 'Je wilt me toch niet alleen laten vertrekken?! Als ik raad, een suggestie nodig heb! Zou je weigeren mij raad, een suggestie te geven?' 'Nee, natuurlijk niet, maar wat heeft al die haast voor zin?' 'Ik kan niet wachten, ik blaak van werklust. Bovendien wil ik mij niet in Rome laten zien. Anders zoeken ze mij op, leiden mij af. Niemand moet het weten dat ik hier ben, zeg ik je nog eens!' Het was niet mogelijk geweest je er vanaf te brengen. Zonder je te bekommeren om mijn protesten, om mijn programma's, volhoudend dat de inspiratie zich niet laat dwingen, dat mijn aanwezigheid onontbeerlijk voor je was, dat ik je die niet kon weigeren, had je mij genoodzaakt samen met jou te vertrekken. 'En vraag aan de portier plaatsen voor ons te bespreken op een vlucht naar Parijs, dan denken ze dat ik naar Parijs ga.'

Iets vreemds, ja, werkelijk vreemd. Maar ik gaf mij niet over aan gissingen of twijfel nu je, opgesloten in het huis in het bos, je met ernst en standvastigheid aan het boek wijdde: als men je over die papieren gebogen zag, zou iedereen geloven dat het boek het enige doel van je reis naar Italië was, dat niets anders je ertoe gedreven had om jezelf tussen die vier muren te verbannen. 's Ochtends werd je vroeg wakker, legde op de tafel het papier, de ballpoints, de pijpen, de tabak, de aansteker naast elkaar, vervolgens vroeg je mij je alleen te laten en bleef daar schrijven met de ijver van een schooljongen die zich voorbereidt op het examen. Je schreef langzaam en zonder bedenkingen, met het gemak van wie eerder toegeeft aan een opwelling om zijn hart te luchten dan aan een inspiratie; je vroeg nooit om de raadgevingen waarvoor je mij had meegesleept naar Florence, en 's avonds waren er altijd twee of drie bladzijden aan toegevoegd, volgeschreven in een nauwkeurig handschrift, bijna zonder doorhalingen. Het bewijs dat je niet geluierd had, en telkens opnieuw verbaasde ik mij erover. Zou het door het huis in het bos komen? Je had het altijd fijn gevonden er terug te keren, er de atmosfeer en de voorwerpen weer te vinden die terugvoerden naar een verleden van intimiteit en van tederheid; de schommelstoel, de Tiffany-lamp, de grote kast waarin zich de bomen spiegelden zodat de vogels kwamen aanvliegen om zich op een niet bestaande tak neer te zetten. Ook de nare herinnering aan de nachten waarin zij ons zo hinderden met de zaklantaren, aan de nacht waarin je hen te lijf wilde gaan en wij het kind verloren hadden omdat ik het je wilde beletten, was er nooit in geslaagd de betovering die dat toevluchtsoord op je uitoefende te ver-

minderen. Zelfs in Athene dacht je met heimwee aan het park met de dennebomen en de cipressen en de kastanjebomen die tot het balkon reikten en kastanjes aanboden om te plukken en te strelen, en de laurierheggen, de rozenpergola's, de seringenstruiken. Maar waarom ging je dan nooit een eindje wandelen, waarom keek je nooit een ogenblik uit het raam, waarom hield je de blinden altijd dicht? Iedere keer deed ik ze, voordat ik uitging, wijd open; iedere keer, wanneer ik thuiskwam, vond ik ze dicht. En hoewel ik er in het begin niet al te veel aandacht aan schonk, of liever, concludeerde dat een open raam een uitnodiging is waaraan men moeilijk weerstand kan bieden – het heroïsme van het schrijven terwijl de zon ons roept, vraagt een discipline die beroepsschrijvers hebben maar schooljongens niet – werd ik er spoedig door gealarmeerd, want ik zag andere vreemde bijzonderheden. 's Avonds waren ook de luiken hermetisch gesloten en de gordijnen dichtgetrokken met zoveel zorg dat er geen straaltje licht naar buiten filterde: de enige lamp die brandde was de lamp op je schrijftafel. En dan de telefoon. Je beantwoordde nooit de telefoon, jij die voor de telefoon die cultus had, die hartstocht. Als ik mij, wanneer ik ergens anders was, met je in verbinding wilde stellen, had ik geen andere keuze dan naar huis terugkeren. 'Alekos, ik heb je de hele middag opgebeld, verdorie! Je hebt niet éénmaal de hoorn opgenomen!' 'En wie zei mij dat jij het was die belde? Hadden we niet afgesproken dat niemand moet weten dat ik hier ben?' En dan de geschiedenis van de sleutel. Het huis in het bos had een nadeel: de deur viel bij het dichtgaan niet in het slot, maar moest op zó'n primitieve manier gesloten worden dat, wanneer het aan de buitenkant gebeurde, degene die zich binnen bevond in de val bleef zitten. Tenzij men over een tweede sleutel beschikte. De tweede sleutel had je in Athene laten liggen en de dag waarop ik gezegd had er een kopie van te willen laten maken had je er tegenin gebracht: 'Nee! Eén sleutel is genoeg. Ik heb hem toch niet nodig. Hou jij die en doe de deur goed op slot wanneer je uitgaat.' 'En als jij zou willen uitgaan?' 'Ik zal niet uitgaan.' 'En als er iemand zou komen?' 'Er moet niemand komen.' 'Laten we aannemen dat er toch iemand komt.' 'Als die komt, dan ben ik niet in de verleiding om open te doen. En vermijd nare ontmoetingen.' Ten slotte de manier waarop je je gedroeg als het tijd was voor het avondeten. In een restaurant eten was voor jou altijd een genoegen geweest waar je niet van af wilde zien; van restaurants hield je om de keuze van de gerechten, om de tijd die je doorbracht tussen de ene gang en de andere, het geroezemoes, de mensen, en nu hinderde dat je plotseling: je wilde thuis eten. 'Ik blijf liever hier, het is zo fijn om hier te blijven.' 'Heb je er geen behoefte

aan wat beweging te nemen, wat mensen te zien, wat afleiding te hebben?' 'Nee.' 'Nou goed dan, des te beter.'

Des te beter. Niets is egoïstischer dan de liefde, dat is bekend. Soms, om ons toch maar te kunnen afzonderen met het geliefde wezen, zouden wij onze toevlucht nemen tot iedere leugen tegenover onszelf, tot iedere verblindheid; het is een bijna gemene vreugde hem uitsluitend voor onszelf te hebben, en ik had je tè lang met anderen gedeeld. Overigens verveelden wij ons nooit zonder de anderen: de ontmoeting tussen twee eenzamen is ook de ontmoeting tussen twee fantasieën en onze fantasie kon elke stilte vullen, elke leegte. Wat werd de kamer wijd wanneer je 's avonds ophield met schrijven en jezelf rust gunde! Als je een grammofoonplaat opzette, werd hij een zaal met een orkest; als je de televisie aanzette werd hij een theater; als je de tafel verzette werd hij een dansvloer; als je die voor de kast met de spiegels zette werd hij een zaal waar twee duplicaten van ons aten en dansten en lachten, zodat jij kon doen alsof je protesteerde: 'Naäpers, stommelingen!' Er waren avonden waarop ik een soort dankbaarheid voelde voor die dwaze ballingschap en zijn onbekende oorzaken, een heimelijke hoop dat het zo lang mogelijk zou duren, en dat waren de avonden waarop ik in mijn verblindheid afgleed naar de afgronden van de onnozelheid. Het zou voldoende geweest zijn om het onderwerp te brengen op de archieven of op het meningsverschil met je partij of op de mysterieuze nachtelijke bezoekers van de Kolokotronistraat om te begrijpen dat je verscheurd werd door een doodsangst die even heimelijk als wanhopig was: het wachten op iets vreselijks wat je niet nauwkeurig kon bepalen, maar dat in elk geval bestond uit het wachten op een dodelijke nederlaag. De kwestie is dat ook jij nooit over die argumenten sprak, alles wat je zei draaide om het boek, dat wil zeggen om de uiterste poging gestalte te geven aan iets concreets voordat je zou sterven: zo zou wat je geleden had niet volledig verloren gaan. Je deed niets anders dan erover discussiëren om de knopen te ontwarren die in je geest samenklitten, om grondig de episoden en de personages en de problemen te bestuderen waaraan je reliëf moest geven zonder iemand te bevoordelen, zonder iemand in de kaart te spelen. Het proces bij voorbeeld, dat je wilde tonen als symbool van alle processen die de tirannieën van rechts en van links voeren, gebruik makend van valse getuigenissen, verzonnen bewijzen, bedreigde getuigen, bang gemaakte verdedigers, bevreesde journalisten, zodat de beklaagde niets anders overblijft dan de trots om zijn eigen veroordeling over zich af te roepen. En gevangenbewaarders zoals Zakarakis die, zonder dat zij bemerken zelf gevangenen te

zijn, evengoed slachtoffers zijn als hun eigen slachtoffers, en in wie al de domheid is samengevat van de kudde die zwijgt of gehoorzaamt aan de macht. En het probleem van het geweld dat verzet biedt tegen het geweld en dus aanvankelijk gewettigd lijkt, maar waarvan je vervolgens ontdekt dat het verkeerd is omdat het een misbruik door een misbruik vervangt, een nieuwe heerser op de plaats van de oude heerser voorbereidt. En het evenwijdig lopen van de ideologische barricaden die het groteske fanatisme van voetbalteams in zich dragen en die dezelfde uitbuiting van het individu, van de mens, ten doel hebben. Je geloofde er zó in, in dat boek, dat het leek alsof je net als ik de hoofdrolspelers van je laatste grote inspanning vergeten was. Je was hen, daarentegen, helemaal niet vergeten.

Op de tiende dag vertraagde het ritme van je werk. De dagelijkse drie bladzijden werden er twee, hoewel ze veel voller waren, geschreven met een veel kleiner handschrift. Toen werd het er één, hoewel die nòg voller was, geschreven met een nòg kleiner handschrift. Toen een halve en op dat punt gooide je bijna alles weg om weer opnieuw te beginnen, maar gewoonlijk zonder de logische ontwikkeling van het verhaal te volgen. 'Vandaag heb ik een scènetje geschetst dat ik na zes of zeven hoofdstukken zàl inlassen.' 'Waarom?' 'Zomaar.' 'Vandaag heb ik aantekeningen gemaakt voor een dialoog waarvan ik niet weet waar ik die zal onderbrengen.' 'Waarom?' 'Zomaar.' 'Wil je dat ik je help, Alekos? Wil je dat we het een tijdje samen schrijven?' 'Nee, want ook als ik dicht in elkaar schrijf zouden we er te vlug aan toekomen.' 'Zouden we wààr te vlug aan toekomen?' 'Dan bladzij drieëntwintig.' 'En waarom voor de duivel wil je niet aan bladzij drieëntwintig toekomen?!' 'Omdat... ik een droom gehad heb.' 'Wat voor een droom?!' 'Ik heb gedroomd dat ik een boek schreef. En in de droom werd het boek onderbroken bij bladzij drieëntwintig.' 'Ik begrijp het niet.' 'Het werd onderbroken omdat ik bij bladzij drieëntwintig stierf.' 'Maar dat is belachelijk!' 'Tja!' 'En daarom heb je bijna alles weggegooid en treuzel je nu en gaat niet door?' 'Wat het doorgaan betreft, ik ga wel door. Maar het heeft geen zin, ik voel dat ik nooit verder zal komen dan tot bladzij drieëntwintig.' 'Nummer de bladzijden niet, dan merk je niet dat je bij bladzij drieëntwintig komt.' 'Goed, ik zal het proberen.' Je probeerde het. Maar toen ik twee dagen later thuiskwam, verraste ik je in bed in plaats van je achter de schrijftafel te vinden. En alle lichten waren aangestoken, alle ramen opengegooid. Op de grond lagen, ineengefrommeld en half verscheurd in een opwelling van woede, de beschreven bladzijden. Ik raapte ze op, ik telde ze. Het waren er drieëntwintig. 'Alekos! Word wakker, Alekos!' 'Ik ben wakker.' 'Wat heb je gedaan?'

'Ik ben aan 't eind gekomen.' 'Je bent niet aan 't eind gekomen, je hebt ze genummerd!' 'Ik heb ze niet genummerd. Maar het lukte mij niet om door te gaan, toen heb ik ze geteld en heb ontdekt dat ik bij bladzij drieëntwintig was gekomen.' 'Nou even serieus! En wat dan nog?' 'Dan nog heb ik niets meer te zeggen, er is niets meer te zeggen.' 'Dwaasheid.' Ik reikte je de laatste bladzij aan. 'Lees deze, vertaal het.' 'Nee.' 'Alsjeblieft.' 'Ik heb nee gezegd.' 'Waarom nee? Is hij slecht gelukt, is hij lelijk?' 'Nee, hij is heel goed gelukt, hij is mooi. Het is de mooiste van allemaal.' 'Nou, wat voor reden heb je dan om die niet te lezen?' 'De reden dat hij mij doet voelen... mij doet voelen...' 'Zie je, je weet het zelf ook niet. Doe het voor mij, kom.' Je pakte hem zuchtend aan, trok het kussen achter je rug recht om tijd te winnen, om zo lang mogelijk het gevoel van misselijkheid uit te stellen dat je klaarblijkelijk kreeg als je er een blik op sloeg. 'Kom, begin. Op welk punt van de geschiedenis is het?' 'Bij het begin. Het is nog het begin van de ondervraging, wanneer ze denken dat ik Georgios ben en ze mij half dood slaan om me te laten zeggen wie mij de explosieven heeft gegeven.' 'Goed. Ik luister naar je.' Je aarzelde een beetje en ten slotte vertaalde je.

'Er waren veel officieren. Zij waren binnengekomen tegelijk met de fourier die Malios en Babalis de koffie bracht. Zij behoorden niet tot de ESA. Sommigen hadden de onderscheidingstekenen van de stoottroepen, anderen die van een infanterieregiment, weer anderen die van de Marine. Zij leken ten prooi aan een furieuze woede. Theofilojannakos grinnikte: "Zie je, luitenant? Het hele leger is buiten zich zelf. Als ik je overdroeg aan de een of andere kazerne, zouden ze je aan stukken scheuren." Plotseling spoog een officier op mij, en dat was het startsein voor de lynchpartij. Zij wierpen zich allemaal tegelijk bovenop mij: om op mij te spugen, om mij te slaan, om mij te beledigen. Muren van uniformen verdichtten zich om het smalle bed waarop ik was vastgebonden. De deur was wijd open en zij bleven komen, steeds talrijker, als wespen aangetrokken door een pot honing. Ik in plaats van de honing. Hoeveel het er waren weet ik niet. Hoelang het duurde herinner ik mij niet. Maar ik herinner mij dat ik bij zowat elke klap antwoordde met een uitroep van verachting. Ik deed het mechanisch, mijn gedachten waren ergens anders. In plaats van de muur van uniformen zag ik de woeste zee weer, de draad van de lont die in elkaar is gedraaid en niet uit de knoop gaat, de vlokken zeeschuim die mij nat maken, de auto van Papadopoulos die naderbij komt, de explosie, de vlucht. En het onder water zwemmen terwijl de adem mij in de steek laat en mij dwingt boven te komen. Dat rennen over de klippen naar de boot die zich verwijdert evenals de maanden;

de desillusies, de tevergeefs doorstane inspanningen. Tevergeefs door een draad die in de knoop geraakt en te kort geworden is. Een vergissing in de berekening voor een te korte draad, een fractie van een seconde meer, en de tiran gaat voorbij. Levend. Ik daarentegen word gegrepen om hier midden tussen de wespen te eindigen, terwijl een gier zijn revolver grijpt, die op mij richt, tegen mij schreeuwt: "Waarom hebben ze je nog niet afgemaakt, schoft?" Dan duwt Theofilojannakos, zichtbaar bevreesd dat hij zal schieten, zijn hand weg. Op hetzelfde moment wringt iemand zich er tussendoor, begint mij aan te kijken, vraagt mij: "Heb je er tenminste berouw van?" "Nee. Het spijt me alleen dat het mij niet gelukt is." Het is mijn stem die antwoordt. Wat een vreemde, verre stem. Waar komt die vandaan? Uit een andere wereld? Ook de beleefde officier lijkt vreemd ver. Waar komt hij vandaan? Komt hij ook uit een andere wereld? Nu verwijdert hij zich zwijgend, en nauwelijks is hij het vertrek uitgegaan of de uniformen beginnen zich weer boos te maken. Bozer, steeds bozer. Zij slaan mij op m'n voetzolen, op m'n ogen. Ik herhaal: "Het spijt me alleen dat het mij niet gelukt is." Ja, het spijt me alleen dat het mij niet gelukt is. Dan een verschrikkelijke klap. Van wat, van wie? Ik voel hoe een onwaarschijnlijk grote kracht mijn maag indrukt, en hoe mijn hals mijn borst mijn hart ingedrukt worden, alsof zij breken, allemaal tegelijk, en exploderen. En ik onderscheid niets meer. Ik houd mijn ogen dicht en...'

Het was de scène van je dood, zoals die een maand later zou plaatsvinden, in de Vouliagmenistraat, toen je longen en je lever en je hart allemaal tegelijk zouden exploderen in de botsing, en je voor altijd de ogen zou sluiten. Ik stamelde: 'Het is een doodsscène.' Je knikte: 'Ik weet het.' 'Is het werkelijk dat wat er tijdens de mishandeling gebeurde?' 'Het lijkt me niet, ik geloof het niet.' 'Waarom heb je het dan geschreven?' 'Ik begrijp het niet. Op een bepaald ogenblik hebben de woorden zichzelf gevormd. Het was alsof mijn vingers zich onafhankelijk van mijn wil bewogen. Ik ben onderaan de bladzij gekomen en toen heb ik gemerkt dat ik niet verder kon gaan omdat iedere gedachte eindigde met die laatste vier regels.' 'Streep ze door en ga verder.' 'Onmogelijk.' 'Ik zal je helpen.' 'Het zou nergens toe dienen. Ook de droom eindigde daar.' 'Maar je bent geen droom aan het schrijven, je bent jouw geschiedenis aan het schrijven!' 'Misschien zal mijn geschiedenis zó eindigen.' Toen stond je op, stak je pijp aan, ging het balkon op verlicht door de lampen waarvan het schijnsel tot aan het grasveld reikte. Op het grasveld tekende zich jouw, met geen andere te verwarren, schaduw af. Men kon zelfs de contour van je profiel

herkennen met de pijp in de mond: iedereen had die schaduw kunnen herkennen. Maar het was duidelijk dat het je nu niet meer kon schelen gezien en herkend te worden, want je wist dat het eind niet hier op je wachtte, maar ergens anders, en dat je je in geen enkel geval zou kunnen verzetten tegen de gebeurtenissen, tegen het noodlot; het noodlot is een rivier die door geen enkele dam wordt tegengehouden op zijn weg naar de zee. Het enige wat van ons afhangt is de manier waarop we hem bevaren, zijn stroomversnellingen bestrijden, ons niet laten meeslepen als een ontwortelde boomstam. 'Niets aan te doen.' 'Niets aan te doen wàt?' 'Jij zult het voor mij schrijven. Daar hadden we trouwens al over gesproken.' 'Hou op, Alekos!' 'Beloof het me!' 'Hou op, Alekos!' 'Beloof het me!' 'Goed dan, ik beloof het.' 'Goed, waar zullen we vanavond gaan eten? Ik wil naar een gezellig restaurant, met veel geroezemoes en veel mensen. En ik wil heel, heel, heel veel wijn drinken.'

Je leegde de tweede fles en bestelde de derde. 'Jammer, ik had graag oud willen worden, mijn nieuwsgierigheid ernaar bevredigen. En bovendien heb ik altijd gedacht dat de ouderdom de gelukkigste levensperiode van alle is. De kindertijd is een ongelukkige periode. Ze doen niet anders dan je verbieden in je kindertijd, je tiranniseren. Hoeveel klappen heb ik niet gehad als kind! Mijn moeder had altijd de bezem in haar hand. Maar ondersteboven: ik kreeg het hout te voelen. Om aan haar te ontsnappen liet ik mij op een keer uit het raam zakken. Ik sneed een laken aan repen, maakte er een touw van, en liet mij zakken. Toen ik echter het trottoir bereikte vond ik haar daar staan wachten: met de bezem in de hand, ondersteboven. Hm! Bij vluchtpogingen heb ik nooit geluk gehad. Maar mijn vader sloeg me niet. Nooit. Zelfs niet toen wij in dat huis met de bioscoop woonden. 's Zomers gaf de bioscoop de voorstellingen buiten en vanaf het balkon van de slaapkamer kon je alles zien. Daarom nodigde ik de kinderen van de buurt uit en liet ze het kaartje betalen. Met reductie, hè?! Het eindigde ermee dat de directeur van de bioscoop het merkte en schadevergoeding vroeg aan mijn vader. En mijn vader betaalde zonder mij te slaan. Hij was lief, mijn vader. Omdat hij oud was. Oude mensen zijn altijd toegeeflijker, liever. Omdat zij oud zijn, en hun conclusies hebben getrokken. Oud worden is de enige manier om je conclusies te trekken.' 'Alekos, houd op met drinken.' 'Ook de puberteit is een ongelukkige periode. Misschien slaan ze je wanneer je een

opgroeiende jongen bent minder dan wanneer je een kind bent omdat je als opgroeiende jongen in opstand komt. Maar ze begaan andere vormen van machtsmisbruik tegen je die erger zijn dan stokslagen. Je moet dìt worden, zeggen ze tegen je, je moet dàt worden, ook al heb je helemaal geen zin om iets te worden, want je wilt alleen maar leven. En om je dìt te laten worden, om je dàt te laten worden, sturen ze je naar school waar je je vreselijk ongelukkig voelt. Want op school studeer je en je wordt verliefd. Ik werd verliefd toen ik veertien jaar was. Het was een meisje van mijn klas, blond, en ze zei dat ik op James Dean leek. Weet je wie James Dean was? Eentje die in een auto stierf. Ik leek werkelijk op hem. Dezelfde mond, dezelfde ogen, hetzelfde haar, dezelfde lichaamsbouw. Maar ik antwoordde haar nooit wanneer ze zei dat ik op James Dean leek. Want ik wilde geen afspraakje met haar maken voordat ik een lange broek had. En een lange broek gaven ze mij nooit. Ten slotte pakte ik die van Georgios. En ik nam haar mee in een bootje en ik kuste haar. De dag erna joegen ze mij van school, ik herinner me niet waarom. Maar ik herinner mij het verdriet, want ik eindigde op een andere school en zag haar niet meer terug. Toen hoorde ik dat ze gestorven was. In een auto, net als James Dean. Wat heb je als je opgroeit veel verdriet! Ik denk dat je, als je oud bent, veel minder verdriet hebt, ook al sterf je. Omdat de dood als je oud bent iets normaals is. Vergis ik me? Ik zal het nooit weten of ik me vergis. Om te weten of ik mij vergis zou ik oud moeten worden en ik zal nooit oud zijn. Jammer.' 'Alekos, hou op met drinken.' Je leegde de derde fles en bestelde de vierde. 'Maar de allerongelukkigste periode is de latere jeugd. Want het is in je latere jeugd dat je de dingen begint te begrijpen en dat je merkt dat de mensen niets waard zijn. De mensen interesseren zich noch voor de waarheid, noch voor de vrijheid, noch voor de rechtvaardigheid. Dat zijn lastige dingen en de mensen voelen zich op hun gemak bij de leugen en bij de slavernij en bij het onrecht. Ze wentelen er zich in rond als varkens. Ik merkte het zodra ik aan politiek ging doen. Je moet aan politiek gaan doen om te merken dat de mensen niets waard zijn, dat voor hen de charlatans en de hypocrieten en de draken best zijn. Iemand begint vol hoop aan politiek te doen, met prachtige bedoelingen, vindt dat de politiek een plicht is, een manier om de mensen beter te maken, en ontdekt dan dat het precies omgekeerd is, dat niets ter wereld zo corrupt maakt als de politiek, dat niets ter wereld slechter maakt. Op een dag, ik was twintig jaar, ging ik naar de politicus die ik het meest bewonderde. Hij was een bekende socialist en ze zeiden dat hij de enige was die schone handen had. Ik ging naar hem toe om hem de smeerlapperijen van

bepaalde kameraden van hem te vertellen, ik dacht dat hij er niets van wist. Hij wist het daarentegen heel goed. Hij begon te lachen en antwoordde mij: jongeman, je denkt toch niet dat je aan politiek kunt doen met idealen? En toen zei hij mij dat ik een verkeerde keuze had gedaan. Die dag huilde ik, ik bedronk mij en ik huilde. Daarvóór had ik mij nooit bedronken, ik hield niet van wijn. Ik hield meer van sinas. Ook nu nog houd ik meer van sinas. Maar op mijn twintigste leerde ik wijn drinken, leerde ik mij bedrinken, omdat je als je dronken bent beter kunt huilen. Je verdraagt het feit beter dat de mensen niets waard zijn, dat het moeilijker is om van ze te houden naarmate je ze meer begrijpt. Het lukt mij van de mensen te houden wanneer zij kinderen zijn of wanneer zij oudjes zijn. Kinderen vind ik aardig, oudjes vind ik aardig, ik zou graag aan politiek hebben gedaan alleen voor de kinderen en voor de oudjes. Want voor hen doet de politiek nooit iets. De politici trekken zich van de kinderen en van de oudjes niets aan: de kinderen en de oudjes gaan niet eens stemmen. En omdat ik kind geweest ben had ik ook graag een oude man willen zijn. Een knappe oude man met een witte snor, en een oudemannenhoest. Ook toen ze mij moesten fusilleren speet mij dát: niet oud te worden. Want het is niet waar dat oud worden vervelend is. Oud worden is een genoegen. En dat is rechtvaardig. Iedereen zou oud moeten worden, die nieuwsgierigheid ernaar moeten kunnen bevredigen. Ober, nog een fles.' 'Alekos, hou op met drinken.' Je dronk met de koele vastberadenheid, die naar het derde stadium voert, en je ogen waren heel glanzend, je lippen heel rood, je tong heel dik. Maar je brein bleef helder. 'Alekos, alsjeblieft, hou op, laten we naar huis gaan.' 'Nee, ik wil drinken.' 'We moeten hier weg, kijk, het restaurant is leeg.' 'Maar ik moet je vertellen waarom men ook op volwassen leeftijd ongelukkig is, waarom het hele leven ongelukkig is.' 'Morgen, je kunt het mij morgen vertellen.' 'Nee, nu! Laten we ergens anders heengaan.' 'Het is laat, Alekos, erg laat.' 'Het is nooit te laat om een beetje meer te leven. Ook al is men ongelukkig.'

Om een beetje meer te leven, ook al is men ongelukkig, was er een plek waar je van hield. Het was een cafeetje op Piazzale Michelangelo, waar we na het eten heengingen toen je in Florence in ballingschap was. Wij gingen er heen om op het plein te blijven staan, dat een enorm, boven de stad gelegen balkon is, tussen de bomen en de hemel. 's Nachts een visioen van een betoverende weemoed. De rivier ontrolt zich als een lichtend lint, door het licht van de lantarens die zich in het water weerspiegelen, iedere lantaren een gesprankel van gouden en zilveren vonken, en over de rivier heen de regenbogen van

de bruggen, aan deze en aan gene zijde de daken die zich uitstrekken in tapijten van rode dakpannen, en vanaf die tapijten richten zich de klokketorens, de verdedigingstorens omhoog, zwellen de door de schijnwerpers verlichte koepels op tegen de zwarte hemel. Zodat jij, als je daar aankwam, blij stil bleef staan om het te bewonderen en zei dat de hemel de sterren over de aarde had uitgestrooid, de schoonheid bestaat alleen wanneer de hemel die over de aarde uitstrooit waar men er naar kan kijken zonder er een stijve nek van te krijgen. Ditmaal keek je er helemaal niet naar. Meteen trok je mij mee, het cafeetje in en: 'Twee glazen ouzo, grote, dubbele.' 'Goed, mijnheer.' Met ironische dienstbaarheid zette de kellner de vier glazen ouzo naast elkaar, buitensporig groot, buitensporig dubbel. Twee ervan sloeg je dadelijk achterover, terwijl aan de tafel naast ons iemand grinnikte, en meteen gleed een traan langs je neus om te verdrinken in de snor. 'Niet huilen, Alekos. Waarom huil je?' 'Omdat ik alles verkeerd heb gedaan. Ik heb de mensen vertrouwd, ik heb alles verkeerd gedaan. Ik heb gedacht dat zij het zouden begrijpen. Ik heb alles verkeerd gedaan. Waartoe dient het te lijden, te vechten, als de mensen het niet begrijpen, als het de mensen niet kan schelen? Ik heb alles verkeerd gedaan.' 'Zwijg, Alekos. Zwijg!' 'Ik had niet uit mijn cel moeten komen. Zodra ze mij uit mijn cel zetten had ik er in terug moeten keren. En er wéér in terugkeren, en er opnieuw in terugkeren. Dan zouden zij het begrepen hebben. Toen ik in mijn cel zat begrepen zij het. Later begrijpen ze het niet meer, als je niet sterft. Om mij nu te doen begrijpen zou ik moeten sterven.' 'Zwijg, Alekos. Zwijg!' 'Een begrafenis, er zou een mooie begrafenis nodig zijn. Ze zouden van het platteland komen, en van de eilanden, zij zouden de straten verstoppen, ze zouden op de daken zitten als raven. En zij zouden het begrijpen. Ze zouden het tenminste één dag lang begrijpen. En zij zouden in beweging komen.' 'Zwijg, Alekos. Zwijg!' 'Ook jij zou het eindelijk begrijpen. Want jij begrijpt het evenmin, zie je. Je hebt mij niet lief en je begrijpt mij niet. Om begrepen te worden moet men soms sterven. Ook om liefgehad te worden moet men soms sterven.' 'Zwijg, Alekos, wat zeg je nou allemaal?! Zwijg! Ze kijken naar je, ze luisteren naar je.' Ze keken werkelijk naar je, ze luisterden werkelijk naar je, en van de tafeltjes naast ons kwam gefluister: 'Dronken, hij is dronken.' 'En wat dan nog? Denk je dat ik mij iets aantrek van vier idioten die morgen zullen vertellen dat ze mij hebben zien huilen in een café? Wat weten zij ervan, van mijn huilen, van mijn drinken? Ze hebben te veel auto's. En weet je waar hun auto's voor dienen? Om hen naar voetbalwedstrijden te brengen. Weet je wat die lui zullen doen, op de

dag van mijn begrafenis? Zij zullen naar een voetbalwedstrijd gaan. En tussen het ene doelpunt en het andere zullen ze zeggen: raad eens wie er dood is! En na de voetbalwedstrijd zullen zij misschien naar een verkiezingsbijeenkomst gaan, de verkiezingsbijeenkomst van de één of andere jakhals die in het doel heeft geschoten zonder te vechten, zonder te lijden. En zij zullen enthousiast voor hem applaudisseren. Voor hen dient het zelfs niet om te sterven. Zij begrijpen alleen voetbalwedstrijden en auto's. Ik haat hen en hun auto's. Nou pis ik op hun auto's.' Je stond wankelend op. Je wierp een bankbiljet op tafel om voor de ouzo te betalen. Je ging naar buiten en liep op de auto's af die op het plein geparkeerd stonden. Ik probeerde je tegen te houden, maar je rukte je van mij los en bereikte ze. Toen knoopte je zonder haast je broek los. Je trok, zonder haast, de penis te voorschijn. Je hield die vast als een vlaggestok en kalm, vastbesloten, begon je de zijkanten, de motorkap, de raampjes van de auto's met urine te besproeien. Ik trok aan je, smeekte je om alsjeblieft op te houden, maar hoe meer ik trok, hoe meer ik smeekte, des te meer weerstand bood je, en die straal ging door, aanhoudend, onbeschaamd, de straal van een fontein, alsof je blaas een onuitputtelijk waterreservoir was, en iedere druppel je bevrijdde van een wanhoop die elke grens overschreden had, een obsessie die elke beheersing vergeten was, en terwijl je dit deed declameerde je dat gedicht van je over hen die nooit ongehoorzaam zijn, die zich nooit compromitteren, die nooit iets riskeren. 'Jullie, wandelende graven/ levende beledigingen van het leven/ moordenaars van jullie denkvermogen/ ledenpoppen in menselijke gedaante/ Jullie die de beesten benijden/ die de gedachte van de schepping beledigen/ die toevlucht vragen bij de onwetendheid/ die als gids de angst accepteren/ Jullie die het verleden vergeten zijn/ die het heden zien door troebele ogen/ die geen belangstelling hebben voor de toekomst/ die ademen alleen om te sterven/ Jullie die handen hebben alleen om te applaudisseren/ en die morgen zullen applaudisseren/ harder dan allen, zoals altijd/ en zoals gisteren en zoals vandaag/ Weet dan/ levende excuses van elke tirannie/ dat ik evenzeer de tirannen haat/ als ik walging voel voor jullie/ En voor jullie vervloekte auto's.'

Eerst verlegen, toen zenuwachtig, waren de lui van de tafel naast de onze op de drempel van het café komen kijken en namen het toneel verbijsterd in ogenschouw. Vanuit je ooghoek bemerkte je het heel goed en je gaf je er rekenschap van dat, als één zich bewoog, de anderen hem zouden volgen om je aan te vallen met hun verontwaardiging. Maar dat diende alleen om je minachting, je onbeschaamd-

heid, te versterken, en terwijl de groep aarzelde had je alle tijd om het gedicht tot het einde toe te declameren, je blaas tot de laatste druppel te ledigen, je penis op te bergen, je broek dicht te knopen, je op de hakken om te draaien. Er ging een taxi voorbij. Ik hield die aan, duwde je erin: 'Vlug, weg!' Op hetzelfde ogenblik bereikte ons een schreeuw: 'Hou hem tegen, grijp hem!' Maar de taxichauffeur begreep dat hij je moest redden en gaf gas, om in enkele minuten het huis in het bos te bereiken. Hij bood zelfs aan je de trappen op te helpen, omdat je nu heen en weer zwaaide als een lappenpop. 'Wilt u dat ik u help? Voelt u zich maar niet bezwaard, hoor! Het doet me altijd plezier om iemand te helpen die op de auto's van smeerlappen pist.' Maar ik antwoordde hem nee dank je en in m'n eentje sleepte ik je naar boven, naar de derde verdieping, elke trede een berg, in m'n eentje liet ik je op het bed vallen waar je met een geknor van zaligheid in kroop: 'Ik heb ze goed gewassen, hè? Ik heb ze gedoopt. In de naam van de Vader, en de Zoon, en de Heilige Geest.' Maar het voorgeborchte van de vergetelheid, het derde stadium, was nog ver weg. Je boerde, schaterlachte, bromde verwarde protesten tegen de medeplichtigen van de moordenaars die doden zonder hun handen vuil te maken, vervolgens tegen mij die jou niet echt wist lief te hebben, die het nooit gekund had omdat ik niet jòu liefhad maar mijn beeld van jou, en om mij te doen begrijpen dat jij jíj was en niet mijn beeld van jou, was het nodig dat je stierf, als je dood was zou ik volmaakt van je houden: 'Ga weg. Ik wil je hier niet. Wèg, heb ik gezegd, wèg.' Ten slotte was ik tot wanhoop gebracht. Het was zo troosteloos je in die toestand te zien, het maakte zelfs het idee om in hetzelfde bed te moeten slapen onverdraaglijk voor mij. En toen je begon te snurken ging ik werkelijk weg. Toen ik de volgende ochtend thuiskwam, vond ik de kamer half verwoest.

Het leek alsof een cycloon door de ramen naar binnen was gebroken om zich op de dingen te werpen, die als bomen te ontwortelen, te verscheuren, te versplinteren. De kostbare Tiffany-lamp lag aan scherven, de schrijftafel was omvergeworpen, de schommelstoel omgekeerd en ook de andere stoelen. Een schilderij was van de muur gevallen, een ander hing schuin te bungelen, en de roze mappen met de documenten lagen overal verspreid. Wat jou betreft, je lag op de grond, onbeweeglijk, bij de telefoon waar de hoorn naast lag. Had er een worsteling plaatsgevonden, hadden ze je vermoord? Denkend dat

ze je vermoord hadden, bleef ik als versteend naar je staren tot je het goede oog opensperde, en je mond opendeed. 'Het spijt me van de lamp. Die is vanzelf gevallen.' Ik antwoordde niet. Ook al had ik willen antwoorden, je willen vragen wat er gebeurd was en waarom, dan had ik het niet gekund: een ingehouden snik verlamde mijn stembanden. Met die ingehouden snik zette ik de telefoon weer op zijn plaats, de stoelen, de schommelstoel, begon de glasscherven op te rapen, de treurige resten van de Tiffany-lamp, eens een meesterstuk van gratie en harmonie. Ik gooide ze in de vuilnisbak. Steeds onbeweeglijk op de grond liggend, volgde je met het goede oog mijn gebaren en een flits van belangstelling scheen erin op te lichten toen ik de roze mappen verzamelde. Je stond op. Je bleke en gezwollen gezicht, je ongekamde haar, het gekreukelde en met braaksel bevlekte pak vertelden van een drama op de rand van de waanzin. 'Waar ben je geweest?' 'In een hotel. Je hebt tegen mij gezegd ga wèg. Je was dronken.' 'Gelukkig maar. Ik had jou ook iets aan kunnen doen na dat telefoongesprek.' 'Welk telefoongesprek?' 'Ik heb Athene opgebeld. De publikatie in Ta Nea is uitgesteld. Zij zeggen uitgesteld.' 'Tot wanneer?' 'Tot nooit, als ik niet terugga. Ik moet vertrekken.' 'Ik dacht dat je weg wilde blijven uit Griekenland.' 'Dat wilde ik ook. Maar ik heb geen keus.' 'Ik vertrek samen met jou.' 'Nee, je bent mij hier meer van dienst.' 'Hier?' 'Ja, want als mij iets overkomt zal jij die documenten moeten gebruiken.' 'Ik weet niet eens waar het over gaat.' Je zette de schrijftafel overeind die nog ondersteboven lag, en: 'Je zult het gauw weten.'

Je zat voor de roze mappen, om mij eindelijk te zeggen wat zij bevatten, en je leek nu een man die niet door emoties overvallen kon worden, die één en al rationaliteit was. Met een geschoren gezicht, gekamd haar, de huid ontspannen door een goed bad, schone kleren, leek je een professor die zich opmaakt om zijn leerling te onderwijzen. Of een notaris die zich voorbereidt om zijn eigen testament op te maken? Er was een glimp van smartelijke spot in je ogen, maar je stem was vast toen je zei: hier zijn ze, die vervloekte papieren waarvoor je zoveel maanden van jouw leven en van het mijne, het bestaan van andere schepsels, perfide of dom, maar toch schepsels, in de war had gestuurd. Wat vertelden ze? Niets anders dan de bekende geschiedenis van het rotsblok dat van de berg valt om op de berg terug te keren: net als eerst en onwrikbaarder dan eerst. De gebruikelijke

geschiedenis van de Macht, de eeuwige macht die nooit sterft, en ook wanneer het lijkt dat hij valt niet valt, ook wanneer het lijkt dat hij verandert, niet verandert: alleen zijn vertegenwoordigers vallen, alleen zijn vertolkers, en de hoeveelheid of de kwaliteit van de onderdrukking. Het is altijd zo geweest, het zal altijd zo zijn, de geschiedenis van de mensheid is een eindeloze lelijke grap van regimes die omvergeworpen worden en blijven zoals eerst: in iedere eeuw en in ieder land zouden of zullen de papieren om het aan te tonen min of meer zoals deze zijn, met als enige verschillen de data en de namen en de taal. Ja, zelfs in gezonde en sterke democratieën, aangenomen dat er een gezonde en sterke democratie bestaat: alle democratieën zijn zwak en ziek omdat ze democratieën zijn, dat wil zeggen systemen die zich baseren op het minst slechte. Ja, zelfs in landen waar een revolutie geweest is: elke revolutie draagt de kiemen in zich van wat hij omvergeworpen heeft en toont zich mettertijd de voortzetting van wat hij omvergeworpen heeft. Uit iedere revolutie wordt of wordt weer een imperium geboren. Kijk maar naar de Franse Revolutie, het voorbeeld dat de wereld vergiftigd heeft met zijn leugens Liberté-Egalité-Fraternité, Vrijheid-Gelijkheid-Broederschap. Stromen van bloed en van dromen, zeeën van wreedheden en van hersenschimmen, en dan? Napoleon Bonaparte en het Keizerrijk, privileges identiek aan de privileges van eerst, hoogstens geperfectioneerd, misbruiken identiek aan de misbruiken van eerst, hoogstens bezegeld door een wetboek, geschreven volgens principes van logica. Kijk maar naar de Russische Revolutie, nieuw voorbeeld van nieuwe vergiften, nieuwe stromen van bloed en van dromen, nieuwe zeeën van wreedheden en van hersenschimmen. En dan? Een imperium van kleine tsaren gelijk aan de uit de weg geruimde tsaar, privileges identiek aan de privileges van eerst, hoogstens geperfectioneerd, misbruiken identiek aan de misbruiken van eerst, hoogstens bezegeld door een doctrine geformuleerd volgens wetenschappelijke maatstaven. Filosofische, wiskundige, medische wetenschap: een psychiater verklaart je gek omdat je ongehoorzaam bent geweest. Daar verwoesten ze niet alleen je lichaam met de gevangenis en met het executiepeloton, ze verwoesten ook je geest met amenzoïne. Kijk maar naar Amerika, het Amerika dat geboren werd uit de wanhopigen op zoek naar vrijheid en naar geluk, dat in opstand kwam tegen Engeland omdat het geen kolonie wilde zijn. En dan? Het vond de slavernij uit, menselijk vlees als rundvlees per gewicht verkocht, het vermorzelde andere wanhopigen op zoek naar vrijheid en naar geluk, het maakte ten slotte van de halve planeet zijn eigen kolonie. Kijk maar naar de landen die in

Europa het Verzet leidden en die nu met dezelfde regimes leven die de weg baanden voor het fascisme en het nazisme: dezelfde gezagsdragers, dezelfde politie. Als, om dat af te leiden, de bewijzen die men met het blote oog ziet niet voldoende zouden zijn, hoefde je alleen maar de geheime papieren van hun ministeries te lezen. Waarom zou je dan lijden, waarom zou je vechten, waarom zou je riskeren getroffen te worden door de windstoot die van de berg komt en die je naar beneden werpt op de bodem van de put tussen de vissen? Maar omdat het de enige manier is om te bestaan wanneer je een man bent, een vrouw, een persoon, niet een schaap uit de kudde, god-nog-aan-toe! Als een mens een mens is, niet een schaap uit de kudde, is er in hem een overlevingsinstinct dat hem ertoe brengt te vechten ook wanneer hij begrijpt voor niets te vechten, ook wanneer hij weet dat hij zal verliezen: Don Quichotte stort zich op de windmolens zonder er zich om te bekommeren dat hij alleen is, juist trots dat hij alleen is. En het is niet belangrijk of hij voor zichzelf handelt of voor de mensheid, gelovend in het volk of er niet in gelovend, het is niet belangrijk of zijn offer wel of geen resultaten heeft: zolang hij strijdt en op het moment waarop hij fysiek ten onder gaat is híj het Volk, is híj de Mensheid. En misschien heeft het toch een resultaat: dat ligt opgesloten in het feit dat hij zich verwijdert van de kudde, dat hij weigert bij de wolstroom te behoren, dat hij de kudde voor een uur of voor een dag van streek maakt. Soms is het voldoende dat een man, een vrouw, zich van de kudde verwijdert opdat de kudde zich een beetje verspreidt, opdat de wolstroom zijn voortkabbelen langs het pad dat door de berg gebaand is onderbreekt. Dat ik mij dit moest herinneren, dat ik ze goed moest gebruiken, deze povere papieren die een regel herhaalden zo oud als de wereld oud is, zo wijd als de wereld wijd is. Dat ik ze niet aan de ene of aan de andere barricade cadeau moest geven, dat wil zeggen aan de bedrijfsdirecteuren, aan de valse fabrikanten van valse revoluties, aan de opportunisten dus, aan de salon-revolutionairen. Dat ik ze aan de arme christussen moest geven die in hun eentje strijden, vrij van schema's en vrij van doctrines, van theologische navorsingen en van onnodig geweld. Dat zij die moesten verzamelen, jouw kleine waarheid, ditmaal opgespoord en gevonden in een klein land dat niet telde, dat niemand interesseerde, dat nu alleen nog een handvol eilanden aan te bieden had, verspreid in de grote blauwe zee, en zijn achterhaalde legenden, zijn vergeten wijsheid, zijn doden. 'Alekos! Waarom zeg je me deze dingen?' 'Omdat... Laten we beginnen.'

Je koos een brief gedateerd 5 januari 1968. 'Dit is het bewijs dat ik

maanden achtereen aan Averoff gevraagd heb en dat Averoff mij altijd geweigerd heeft. Het is de bevestiging dat Georgios door de Israeli's werd verkocht in ruil voor wat raad om andere stervelingen te vermoorden. Het slaat niet op de heer minister van Defensie, of het slaat op hem alleen in zoverre het aantoont hoeveel waarde hij eraan hechtte de officieren van de Junta te beschermen, hen op sleutelposities te behouden door dezelfde misdrijven als zij te begaan, door samen met hen een regering te beschermen die in negentienachtenzestig geen diplomatieke betrekkingen met Griekenland had en die toch Georgios aan de Junta verkocht voor een paar stuivers. Hm! De politiek van het wereldevenwicht. In die zin is deze brief een juweel.' Toen vertaalde je: 'Aan de Generale Staf van het Leger. Dringend. Geheim. In opdracht van de Eerste Minister en minister van Defensie Georgios Papadopoulos zal de afdeling van zesenvijftig officieren bestemd voor de taak van adviseurs van de speciale Israëlische afdelingen welke tegen de Palestijnse commando's strijden met een speciaal vliegtuig naar Tel Aviv vertrekken op 13 januari aanstaande. De officieren zijn speciaal getraind in sabotage-activiteiten dank zij de ervaringen die door ons leger zijn opgedaan tijdens de oorlog van 1946-49. Zij zullen ook gebruik maken van de ervaring die in dit soort strijd door het Israëlische leger is opgedaan en zij zullen een nauwkeurig rapport bijhouden over hun activiteiten. Aan de commandant van de afdeling, kolonel Antinor Bitsakin, zijn de noodzakelijke instructies gegeven opdat hij de missie en de opdrachten welke hem gedurende het verblijf van de Griekse officieren bij het Israëlische leger toevertrouwd zullen worden, geheimhoudt. Om protesten van de zijde van de Arabische landen, van de communistische landen, van de publieke opinie in het algemeen, te voorkomen, zijn strenge maatregelen genomen die de volstrekte geheimhouding zullen garanderen. De Eerste Minister en minister van Defensie Georgios Papadopoulos heeft kolonel Antinor Bitsakin eveneens opgedragen aan de competente Israëlische geheime diensten de welgemeende dank van de Griekse regering over te brengen voor de nauwe samenwerking die plaats heeft gevonden in het geval van luitenant Georgios Panagoulis. Hij heeft hem bovendien opgedragen de belofte te hernieuwen dat deze samenwerking steeds verder versterkt zal worden in het wederzijds belang van de twee landen. Getekend: F. Roufogalis, onder-directeur van de KYP.'

Je vertrouwde mij die toe met een licht beven van je handen, toen zocht je andere papieren. 'Maar deze slaan op hem. Zij tonen aan dat Evangelis Tossitsas Averoff, nog voordat hij met de kolonels konkelde

en zijn brug-politiek in elkaar zette om de teugels van het land in handen te nemen, al een schooier was. Het is namelijk niet waar dat hij in de jaren veertig de nazi-fascisten bestreden heeft: hier is, compleet met stempel en handtekening, de aanklacht die op 29 augustus 1944 is ingediend door een zekere Ziki Niksas. Daaruit blijkt dat in 1941 de huidige minister van Defensie toetrad tot het beruchte Roemeense Legioen en begon te collaboreren met de Italiaanse bezettingstroepen. Hier is ook de aanklacht die op 23 september 1944 ingediend is door een zekere Elias Skiliakos, advocaat te Larissa, waaruit blijkt dat Averoff in dezelfde periode de bezetter hielp door te proberen een Grieks-Italiaanse alliantie tot stand te brengen met consul Giulio Vianelli en de toenmalige eerste minister Tsalakoglou. Op zijn landgoed in Jannina zorgde hij er zelfs voor dat de geweren opgespoord werden, om die over te dragen aan de Italiaanse bezettingstroepen en zo het Verzet tegen te gaan. Hier is ten slotte een serie brieven en aanklachten die andere fraaiigheden uit zijn jeugd, uit wat hij mijn verleden-als-anti-fascist noemt, illustreren. Op een zeker moment werd hij gevangen genomen en naar het kamp Fieramonte in Italië gestuurd. Hier werd hij onmiddellijk een met ontzag behandelde gast: kip of kalkoen in plaats van het gewone rantsoen, een comfortabele privé-cel waaruit hij wegging en waarin hij terugkwam naar eigen verkiezing terwijl hij gebruik maakte van de auto van de directeur, vrijheid had om te benaderen wie hij wilde. En weet je waarom? Omdat hij als spion optrad. Zij vroegen hem de lijst van de communistische krijgsgevangenen en hij bezorgde ze die. Zij vroegen hem de lijst van de andere gevaarlijke gevangenen en hij gaf ze die. Vervolgens brachten zij hem van Fieramonte over naar Arezzo en daar werd hij niet eens in een kamp ondergebracht: hij ging in een eerste-klas hotel wonen. Hij was werkelijk een bijzondere krijgsgevangene. Niemand kon uit Griekenland meer dan honderd lire per maand ontvangen, hij ontving er iedere keer duizend, en meerdere keren per maand. Niemand kon de lire kopen voor minder dan driehonderd of vierhonderd drachmen, maar hij kocht die voor acht drachmen. Als beloning voor zijn diensten hadden de Italianen hem ook opgedragen de banden te onderhouden met de Zwitserse ambassade en het Internationale Rode Kruis: hij was het dus die de pakketten of het geld moest uitdelen. En hij deed dat door alleen degenen die collaboreerden te begunstigen. Ten slotte ging hij naar Rome. Hij huurde een flat dicht bij Piazza Venezia en installeerde er zich samen met een advocaat uit Samos, Nikolarezos, die vertrouwensman was van de spionage-afdeling van de Italiaanse autoriteiten in Griekenland. Samen met Nikolarezos slaagde hij erin

de terugkeer naar het vaderland te beletten van driehonderd krijgsgevangenen omdat zich daaronder honderdtien patriotten bevonden van de groep Vrijheid of Dood. Natuurlijk stopte de overheid deze aanklachten in de doofpot. De-wet-is-gelijk-voor-iedereen. Maar Hazizikis, met zijn vooruitziende blik, hield ze toen hij ze bij de ESA vond apart. Alles kan nuttig zijn in geval van chantage, ook het kattekwaad. Wij zijn pas bij het kattekwaad, herhaal ik, bij de vergeeflijke zonden. Het ernstige komt later, het begint bij de documenten die betrekking hebben op zijn arrestatie in 1973, toen de opstand van de Marine mislukte en Hazizikis, die wist dat hij er tot over zijn oren bij betrokken was, hen ophaalde en naar de ESA bracht. En daar was het niet eens nodig hem angst aan te jagen, want meteen, uit vrije wil, onthulde de toekomstige minister van Defensie naam en toenaam, adressen, data, ontmoetingen, verantwoordelijkheden waar de ESA geen bewijzen van had, zelfs de manier waarop in Kreta, in Larissa, in Epiros, het Verzet georganiseerd was. De geheime aanklacht is vervat in twee verweerschriften die hij zelf geschreven heeft. Hier zijn ze.'

Je vertaalde voor mij het deel dat het tweede verweerschrift inleidde: 'Op de dag van mijn arrestatie voelde ik mij niet goed. Dit werd ook door de commandant van de EAT-ESA vastgesteld. 's Middags viel ik flauw op zijn kantoor, waar ze mij hulp verleenden, en alleen dank zij zijn zorgen voelde ik mij beter. Mijn gezondheidstoestand bleef echter labiel en ik luisterde dus naar de vragen van de commandant, naar zijn beschuldigingen, naar zijn verzoeken om verklaringen te geven, met een geest die niet helder was. Ik begreep namelijk niet dat de ondervraging zich ook uitstrekte tot het politieke aspect van hetgeen gebeurd was en dat het ging om de verantwoordelijkheid van veel Marine-officieren, niet alleen van degene met wie ik in contact was geweest. Zo beperkte ik er mij dus, op grond van mijn erewoord, toe te ontkennen dat ik de feiten die de commandant noemde niet kende. Maar vandaag voel ik mij beter, ook als gevolg van de medicijnen die de commandant zo vriendeljik was mij te verstrekken, van de wandelingen in de buitenlucht die hij zo goed was mij toe te staan, en ik denk dat ik niet meer gebonden ben aan mijn erewoord. Anderen hebben gesproken, details verschaft, zodat ik bekennen kan dat het niet te kwader trouw was, maar dat ik door de korte duur van onze gesprekken niet alle details met de noodzakelijke nauwkeurigheid heb uitgelegd. Ik doe dat nu, overtuigd dat het mijn recht en mijn plicht is jegens het land en jegens degenen die bij deze kwestie betrokken zijn. En ik trek mijn verweerschrift van de 7e dezer in om de gehele waarheid te zeggen over de gebeurtenissen die mij bekend zijn.' Je

nam op goed geluk een bladzijde om een andere passage te vertalen: 'Ik vroeg hem toen wat hij van plan was te doen in geval van een mislukking. Hij antwoordde mij dat zij naar een vreemde mogendheid zouden gaan en dat zij daar de schepen zouden laten opdat die welke niet rechtstreeks aan de samenzwering hadden deelgenomen aan Griekenland teruggegeven zouden kunnen worden. De andere schepen zouden daarentegen onder de bescherming van een vreemde mogendheid blijven. Ik maakte hem er op attent dat zij er in dat geval wijzer aan zouden doen om Cyprus te kiezen, en ik lichtte hem in over het feit dat Leonidas Papagos juist teruggekeerd was uit Italië waar hij de koning had ontmoet die reserves geuit had over de onderneming. Er ging enige tijd voorbij voordat wij een nieuwe ontmoeting hadden en tegen half mei besloot ik opnieuw met hem te spreken. Ik zond de heer Foufas naar het huis van Papadogonas en deze maakte een afspraak voor de ochtend van 21 mei, bij het meer van Marathon. Een reden waarom ik de afspraak met Papadogonas wenste was dat Konstantinos Karamanlis twee boodschappen had gezonden om mij te zeggen dat zij met hem over de kwestie gesproken hadden en dat het niet om een serieuze zaak ging, dat men ervan af moest zien. De andere reden was dat Papadogonas mij de mogelijke dagen van de opstand had onthuld. Eén van die data was nabij en ik vreesde dat men op het punt stond een ernstige vergissing van politiek-tactische aard te maken. Ik vreesde bovendien dat het geheim zou uitlekken. Uit bepaalde woorden van de industrieel Christos Stratos had ik namelijk geconcludeerd dat hij van alles op de hoogte was. Papadogonas bevestigde het mij: hijzelf had een ontmoeting gehad met Stratos, die een kleine financiële hulp had beloofd aan de gezinnen van de onderofficieren die aan de opstand zouden deelnemen. Stratos was zelfs op de hoogte van de gekozen datum: de nacht van 22 op 23 mei. Maar het startsein was gegeven, de voorbereidende handelingen op gang gebracht, en herroepen zou onmogelijk geweest zijn.'

'Alsjeblieft.' Je reikte mij het pak met de twee verweerschriften aan, voegde er een brief aan toe: 'Doe deze er ook bij.' Het was een met de hand geschreven brief, gedateerd 26 juli 1973 en gericht aan de hoogedelgestrenge Heer Majoor Nikolaos Hazizikis, commandant van de EAT-ESA. Hij was getekend met-grote-eerbied-Evangelis Averoff, en hij bedankte Hazizikis voor de goedheid om hem zeven nummers van de fascistische krant *Estias* te zenden. Ik pakte die aan, en alleen al door het aanraken ervan beleefde ik het onaangename gevoel weer van de dag waarop de ogen van de draak de mijne hadden ontmoet om die een lang, wreed ogenblik te doorvorsen, toen hadden

zijn handen de mijne gevangen genomen als tussen de helften van een schelp, en er was een rilling door mijn lichaam gegaan want het waren handen gladder dan de handen van een jong meisje, maar de aanraking ermee veroorzaakte een gevoel van afkeer. Hetzelfde wat men ondervindt bij het aanraken van brandnetelbladeren, die in een eerste moment zacht zijn, en juist wanneer je denkt ze zijn zacht voel je een gemene steek. En toch was het niet de aanraking van zijn handen geweest die mij een gevoel van onbehagen gaf, en evenmin de klank van zijn stem die soms ineens schreeuwerig werd en metalige barstjes kreeg, en evenmin de vochtige en glibberige blik van zijn ogen, rond en zwart als olijven die in de olie gedompeld zijn: het was zijn toespeling op de brug-politiek geweest. Je raadde bij intuïtie wat ik dacht: 'Ja, nu komen we aan de brug-politiek, nu komen we daar aan toe. Wij komen nu ook toe aan het bewijs dat ik geen ongelijk had om hem in het Parlement aan te vallen over het probleem van de reserve-officieren, om te zeggen dat hij de democratische officieren in reserve hield omdat ze hem in dezelfde mate hinderden als zij Papadopoulos en Joannidis hinderden. Hier is het.' En je toonde mij twee papieren met briefhoofd: zijn naam bovenaan links gedrukt, Evangelis Tossitsas Averoff, de tekst getypt, een met de hand geschreven nota in zijn handschrift. Vervolgens vertaalde je: 'Athene, 21 januari 1974. Aan Generaal Fedon Gizikis, President van de Republiek, alhier. Edelhoogachtbare Heer President, ik heb de eer u de bijgesloten nota voor te leggen. Als ik die niet onderteken en die in de derde persoon schrijf, is dat omdat u die waarschijnlijk aan anderen zult willen tonen zonder te zeggen wie u die voorgelegd heeft. Het gaat er echter niet om op enigerlei wijze de verantwoordelijkheid ervoor te ontkennen, en u kunt dan ook zien dat dit papier mijn naam draagt. De nota die ik bijsluit is een samenvatting die in het eerste gedeelte beperkt is tot algemene maar toch essentiële lijnen. Hij raakt en analyseert niet alles. Aangezien dit de indruk kan wekken dat ik een bevooroordeelde houding heb ten opzichte van de huidige regering, onderstreep ik dat: 1) De verwijdering van talrijke reserve-officieren van de hoogste administratieve functies geheel correct en voor vele aspecten juist en nuttig is. 2) De regering op niet orthodoxe maar op de best mogelijke wijze de dramatische kwestie van onze eerwaarde kerk tegemoet is getreden. Ik geloof dat de poging vruchtbaar zal blijken te zijn. 3) Ik met instemming het weer instellen van de raad voor de benoeming van de prefecten begroet. 4) De onderdrukking van de misbruiken in de mate waarin die plaats heeft en op objectieve gronden nuttig is. En ontvang hiermee, edelhoogachtbare Heer President, de uitdrukking

van hoogachting van uw steeds oprecht toegenegen Evangelis Tossitsas Averoff.' Er volgde een post-scriptum van 1 februari 1974: 'Na tevergeefs een aan ons beiden bekend persoon gezocht te hebben die deze brief van mij en de bijgesloten nota's wilde afgeven, breng ik die zelf naar uw huis. Het is ook mogelijk dat ik u via de post een kopie zend. Gezien de omstandigheden waaronder ik deze zend, zou ik u dankbaar zijn indien u uw adjudant opdracht gaf de ontvangst te bevestigen.' Onder het post-scriptum nog drie aantekeningen, klaarblijkelijk door iemand anders geschreven, misschien door een adjudant van Gizikis, op de over de post gezonden kopie: 'De wachthebbende brigadier bij het paleis op de post in de Plankediasstraat 51-53 heeft geweigerd dit stuk in ontvangst te nemen. Het is de volgende dag, 2 februari 1974, door de heer Zizis Foufas afgegeven aan de heer Spiropoulos, secretaris van de president der Republiek, in Stisikoroustraat 17 om 9 uur dertig.' 'Maandag 4 februari 1974. Om 8 uur dertig heeft een telefonische mededeling van de heer Bravakos het kantoor van de heer Atanasakos laten weten dat de President de envelop ontvangen heeft.' Ten slotte de slotkanttekening: 'De heer Bravakos van het bureau van de President van de Republiek heeft het kantoor opgebeld om te bevestigen dat de President de brief ontvangen heeft.'

'Alsjeblieft.' Je vertrouwde mij ook de brief aan Gizikis toe en een geamuseerde glimlach deed je snor trillen. 'Tja! Eigenlijk is Averoff een genie. Een provinciaals genie, maar toch een genie. Als hij in plaats van geboren te worden in een klein land dat niet meer meetelt geboren was in Rusland of in Amerika of in China, dan zou hij op dit moment beslissen of de Derde Wereldoorlog wel of niet moet uitbreken. En als hij op z'n minst in een centraler gelegen en rijker land was geboren, zou hij op de een of andere manier in de geschiedenisboeken terechtkomen. Arme Averoff, hij heeft pech gehad: geboren te zijn in het Griekenland van de twintigste eeuw. Hoe dan ook, het bewijs dat Averoff een genie is, een provinciaals genie maar toch een genie, heb ik hier.' En je zwaaide met de acht dichtbeschreven bladzijden van de Bijgesloten Nota. 'Dit is een klein meesterwerk. Het begint met vage toespelingen op het liberalisme, voorzichtige protesten tegen de risico's die de regering loopt, dan gaat hij over tot vleierij door te zeggen dat een gevoel van vreugde, van levendig optimisme voor de toekomst, van warme genegenheid voor de Strijdkrachten Griekenland had beheerst op 25 en 26 november 1973, dat wil zeggen in de dagen die volgden op het bloedbad bij de Technische Hogeschool, toen Joannidis Papadopoulos opzij schoof; dan gaat hij van de vleierij over op

het analyseren van de situatie, en luister goed. Want de handigheid waarmee hij zich aanbiedt als redder van het vaderland, als de door het lot uitverkoren man zelfs, is eenvoudig diabolisch.' Je zocht bladzij twee, je vertaalde: 'Dat aan het Hoofd van de Strijdkrachten eerlijke mannen staan, iets waarvan degene die dit schrijft overtuigd is, telt niet. Het volk blijft toch het voornemen zien om voor onbepaalde tijd een oligarchie te laten voortduren die uitsluitend steunt op de Strijdkrachten. Zò komt het dat het alleen al door het zien van uniformen geïrriteerd is, en velen die vroeger met trots het uniform droegen, vertonen er zich nu slechts voorzichtig mee in het openbaar. Dit is treurig en gevaarlijk, mijnheer de president, op deze manier zal de jeugd iedereen volgen die tegen het regime is. En helaas weten wij dat wie tegen het regime is slechts zelden gezonde gedachten heeft: in de laatste maanden is de Griekse communistische partij actief geworden, en de anarchistische gedachte, incoherent en vernietigend, begint veel gemakkelijk te beïnvloeden jongeren te verleiden, die proberen op een gewelddadige manier te handelen. Men glijdt af naar links, naar bijzonder gevaarlijke vormen van verderfelijke anarchie voor de jongeren die in de nabije toekomst het land zullen moeten besturen. En in het buitenland is het Griekse communisme bijzonder actief, actiever dan ooit. Volgens betrouwbare bronnen zijn er alleen al in Duitsland, waar de Italiaanse communistische partij twee arbeidersfederaties heeft gesticht, één met een hoofdkantoor in Keulen en één in Stuttgart, twee sterke Griekse communistische groepen: de ESAK en de EESKEI die samenwerken. Tijdens het voorbereidend congres van Stockholm, waar emigranten van alle nationaliteiten het vorig jaar bijeengekomen zijn en waar besloten is om in maart 1974 een congres in Kopenhagen te houden, waren de Grieken de meest strijdlustige vertegenwoordigers.' Hier onderbrak je de vertaling: 'Er volgt een vage analyse van de economische toestand en daarna komt het beste. Want wat Averoff voorstelde aan Gizikis om de problemen van de kolonels op te lossen is precies dat wat er gebeurde in juli 1974 toen iedereen geloofde dat de Junta gevallen was. Met andere woorden, deze papieren zijn het bewijs dat de Junta aftrad op raad van Averoff en volgens het systeem dat Averoff wilde: door de macht ogenschijnlijk over te dragen aan de politici, maar die in werkelijkheid te behouden door middel van hem, die op het moment dat hij de post van minister van Defensie aanvaardde, de erfgenaam en de vertolker zou worden van het vorige regime of tenminste van diens belangen. Ben ik duidelijk? Ik wil zeggen dat in januari 1974 de Macht niet meer wist wat te doen met de kolonels, er was een aflossing van de wacht

nodig, een formele democratie bij voorbeeld waarvan de sleutelorganen in handen zouden zijn van de meest reactionaire rechtsen, en dat kon alleen gebeuren door de terugkeer van een Karamanlis, gekozen en opgelegd door een Averoff die inmiddels de baas was van het leger waaruit de democratische officieren weggezuiverd waren. Ik vergiste mij dus toen ik geloofde dat Averoff zijn strijd op het laatste nippertje gewonnen had met het misleiden van Kanellopoulos en Mavros, door tegen hen te zeggen wij-zien-elkaar-straks-ik-ga-een-plasje-doen. Het plasje deed hij werkelijk, misleiden deed hij hen werkelijk, maar wat op 23 juli gebeurde was al sinds maanden besloten. Het enige waarin Averoff faalde was de misleiding met de 'relatieve partijen'. De misleiding bestond uit een vondst waartoe de monarchie van 1963 tot 1967 haar toevlucht had genomen om rechts aan de macht te houden, en het werkte zó: iedere partij moest zich 'relatief' aan een andere partij verklaren, dat wil zeggen aan de partij die hem ideologisch het naast was, en alleen de 'relatieve partijen' konden onderling een coalitie aangaan om deel te nemen aan een regering. Geen enkele partij wilde zich echter 'relatief' beschouwen ten opzichte van de communistische partij; dat verminkte de linksen en dwong hen altijd met rechts een coalitie aan te gaan. Alleen Georgios Papandreou was ertegen in verzet gekomen door een volksfront te vormen waardoor links als geheel zich verenigd had met het centrum. En rechts had geantwoord met de staatsgreep van Papadopoulos. Maar ook al faalde hij in de kwestie van de 'relatieve partijen', Averoff wist dat hij zou winnen. Hij wist namelijk dat hij zou kunnen rekenen op Karamanlis, op de nauwgezetheid waarmee Karamanlis het plan, vervat in de brief aan Gizikis, zou uitvoeren. Het plan was het volgende.' En je begon weer te vertalen.

'Ten eerste: de president van de Republiek zal een persoon kiezen die bekwaam is en in staat vertrouwen te wekken. Dat wil zeggen een oude officier of een oude politicus of een technocraat. Ten tweede: de president van de Republiek zal aan die persoon de post van Eerste Minister toevertrouwen en deze Eerste Minister zal zich via de televisie voorstellen met de aankondiging van het programma, maar niet van de regeringsformatie. Ten derde: het programma zal de belangrijkste richtlijnen, die niet in aanmerking komen voor veranderingen, respecteren. Details en kleine veranderingen zullen in beschouwing genomen worden na een brede gedachtenwisseling. Hier volgen de belangrijkste richtlijnen: a) De nieuwe Eerste Minister deelt mee dat de Strijdkrachten aan hem, middels de president van de Republiek, het herstel van de democratische legaliteit hebben toevertrouwd; b)

De nieuwe Eerste Minister betuigt eer aan de Strijdkrachten, en legt er de nadruk op dat zij voortkomen uit het volk, respect hebben voor het volk, steeds de binnenlandse en buitenlandse veiligheid van het land verdedigen; c) De nieuwe Eerste Minister verklaart dat hij met opzet de nieuwe regering nog niet gevormd heeft. (Zie bijgesloten Top Secret.)' Bijgesloten Top Secret: '*Eén:* het is niet gewenst dat dit bekend wordt, maar wij zullen overeenstemming moeten bereiken over de ministeries van Defensie en van Publieke Veiligheid, opdat deze aan respectabele, invloedrijke personen gegeven zullen worden en het vertrouwen zullen bezitten van de president van de Republiek evenals van de Eerste Minister. *Twee:* men moet zorgen dat geen geloof wordt gehecht aan wie beweert dat de verkiezingen gehouden worden onder toezicht van de plaatselijke autoriteiten die door de Junta benoemd zijn en die in staat zijn psychologische druk uit te oefenen ten gunste van de Junta. *Drie:* het moet vermeden worden om de plaatselijke verkiezingen te houden vóór de algemene verkiezingen. Dat niet te doen zou om vele redenen gevaarlijk zijn, maar vooral omdat men op enkele plaatsen zou riskeren gemeenteraden te krijgen in staat om de verkiezingen te beïnvloeden ten gunste van links. *Vier:* men zal de buitenlandse en binnenlandse opinie ervan moeten overtuigen dat het nieuwe regime de verkiezingen voert op een eerlijke wijze. (Zie hoofdtekst.) Alleen zó kan men de benoeming van subversieve kandidaten uitsluiten. *Vijf:* de artikelen van de verkiezingswet zullen duidelijk moeten maken dat iedere partij de plicht heeft bij de Hoge Raad een verklaring te deponeren die zijn basisprincipes bevat en zijn "relatieve partijen" noemt; dat iedere partij alleen als "relatief" aan een andere beschouwd zal worden als deze de soortgelijkheid van principes zal accepteren; dat de partijen die niet "relatief" aan andere partijen zijn, niet zullen kunnen deelnemen aan de regeringsformatie en die evenmin kunnen steunen; dat een afgevaardigde niet van de ene partij naar een andere kan overgaan als de partij die hij verlaat niet "relatief" is aan die naar welke hij overgaat. *Zes:* de Griekse communistische partij kan gelegaliseerd worden uitsluitend op voorwaarde dat degenen die zich achter het ijzeren gordijn begeven niet naar Griekenland terugkeren en schuldig geacht worden het bloed van hun broeders te hebben doen vloeien om aan de macht te komen. *Zeven:* aangezien het een delicaat onderwerp betreft zal het probleem van de monarchie besproken kunnen worden door een assemblée die erin voorziet de grondwet te wijzigen. Maar hoe moet dat opgelost worden, nu degene die op actieve manier aan het referendum werkte waardoor de republiek ingesteld werd, dit referendum als

vals definieert? Om redenen die niets met deze nota te maken hebben, beschouwt de schrijver dezes een Constituerende Assemblée als de beste uitweg uit het dilemma. Maar dat vereist een mondelinge toelichting.'

'Alsjeblieft.' Het bijgesloten stuk werd bij de andere papieren gevoegd en je stem trilde even van woede: 'Er kwàm een mondelinge toelichting. De komedie speelde zich af zoals Averoff had vastgesteld in het draaiboek dat hij voor Gizikis geschreven had: de façade van de macht aan Karamanlis, de werkelijke macht aan zich, de status quo bijna geheel intact. Het enige wat hem niet lukte was zich te bevrijden van Joannidis en van de verschillende Hazizikissen, van de verschillende Theofilojannakossen, zonder hen in de gevangenis te stoppen: onnodig te zeggen dat die processen niet opgenomen waren in de accoorden van de genoemde mondelinge toelichting. En dat werd zijn Achilles-hiel; daarom aarzelde hij hen te arresteren. Hij vond echter een oplossing voor het probleem. Op directe of indirecte manier riep hij ze één voor één bij zich en bood hen aan naar het buitenland te vluchten: òf jullie gaan weg òf ik ben gedwongen jullie te arresteren, te berechten. De meesten weigerden: soms uit trots, soms omdat zij zich de illusie maakten weer aan de macht te komen met een staatsgreep van de Geddafi-volgelingen. Anderen accepteerden daarentegen. En dit papier toont het aan.' Je zwaaide met een met de hand geschreven brief, gericht aan Karamanlis en ondertekend door iemand van de grenspolitie van Evzoni. Die droeg het protocolnummer 2499 en bleek verstuurd te zijn op 6 december 1974, ontvangen de 17de. Hij luidde: 'Mijnheer de President, ondergetekende acht het noodzakelijk de volgende feiten onder uw aandacht te brengen. Tussen 15 en 20 november van dit jaar kwam de onderbevelhebber van de paspoortencontrole op een ochtend tegen half zes bovengenoemd kantoor binnen. Dit terwijl hij gewoonlijk om negen uur komt. De onderbevelhebber zei niets over de aankomst van een autobus en toen de autobus om ongeveer zes uur aankwam, zagen wij dat die geëscorteerd werd door de directeur van de Vreemdelingenpolitie van Saloniki. De directeur droeg burgerkleding. Het werd ons niet toegestaan de autobus binnen te gaan, zelfs niet voor de valuta-controle. De chauffeur van de bus bracht de paspoorten aan de desbetreffende officier die de passagiers moest bekijken. Vervolgens vertrok de autobus onmiddellijk en reed het Joegoslavische grondgebied binnen. Volgens zeer betrouwbare informaties zat ook de oud-luitenant van de KYP, Michael Kourkoulakos, in de bus en reisde met een vals paspoort. Ik verzoek u, Mijnheer de President, overtuigd te zijn van de juistheid

van deze brief. Met de meeste hoogachting.' Een bittere glimlach: 'Geen klein visje, deze Kourkoulakos. Hij was ook agent van de CIA te Saloniki en hij werd ervan beschuldigd twee verzetsstrijders te hebben laten doden, Tsaroukas en Kalkidis. Het schijnt dat hij nu in München of in een andere Duitse stad is en dat hij zich bezig houdt met een fascistische organisatie die in 1960 gesticht werd door Otto Skorzeny, degene die Mussolini bevrijdde bij Gran Sasso. Een organisatie die "Die Spinne", de Spin, heet. Arakni in het Grieks. Het schijnt dat hij ook dikwijls Panajotis Christos, minister van Onderwijs ten tijde van Joannidis, ontmoet en Evangelos Sdrakas, een ander kopstuk uit de Junta, en bovendien een vriend van Averoff. Hij gaf les aan de universiteit van Jannina, de stad van Averoff. Ook Sdrakas is gevlucht, met die bus veronderstel ik. Hm! Een mooie zet, die bus, een mooie zet. Wat de Spin, Arakni, Die Spinne, betreft, het schijnt dat die overal in Europa vestigingen heeft: in Duitsland, in Spanje, in Engeland, in Frankrijk, in Italië. Wacht maar tot ik de hand leg op de hutkoffer die de officier van de KYP mij beloofd heeft en dan zal je wat horen: ik zeg je dat de toekomstige dictator van Griekenland Averoff zou kunnen heten als niet iemand hem bijtijds ontmaskert. Iemand of iets. Een dictator in burger, één van diegenen die een lang leven hebben, zoals Salazar. Ja, het is werkelijk nodig dat ik de hand leg op die hutkoffer. Als ze mij er maar de tijd voor laten...' En, grinnikend, zwaaide je met het laatste vel papier. 'Hier is de Koh-i-noor diamant.' 'De... wàt?' 'De Koh-i-noor diamant, de diamant der diamanten, het juweel van de juwelen. Iets wat mij al een paar weken belet te slapen, iets wat mij zelfs aan het zonlicht een hekel doet hebben. Het bewijs dat hij voor de Junta spioneerde. Het komt uit het archief van Hazizikis natuurlijk, degene die lijsten maakte van de inlichtingen en oordelen over de personen die in het kaartsysteem van de ESA voorkwamen.' Ik wierp er een blik op en ditmaal was het niet nodig dat je het vertaalde. Alles was angstwekkend duidelijk. In de eerste kolom links stonden de namen onder elkaar, voorafgegaan door een nummer. In de tweede kolom de beroepsaanduiding. In de derde de ideologische kenmerken. In de vierde, het commentaar. Er waren zeven namen, de nummers liepen van zeventien tot drieëntwintig. Op de drieëntwintigste plaats las je: 'Evangelis Averoff – Oud-parlementslid – Volgeling van de brug-politiek tussen de nationale regering en de oud-politici – Werkt al samen en wordt gedirigeerd door hoge vertegenwoordigers van de KYP, met resultaten die tot dusver zeer positief zijn.'

Er ligt een mysterieuze uitdrukking op het gezicht van hen die weten dat zij gaan sterven, een schaduw die zich concentreert in de ogen en die zich uitdrukt in de gebaren. Je ziet die bij voorbeeld bij zieken die het ziekenhuis verlaten om in hun eigen bed te sterven, of bij soldaten die vertrekken voor een gevecht vanwaar men niet terugkeert. En op het moment zelf is het moeilijk het duidelijk vast te stellen, meer dan het te zien, voel je het: pas na de dood, in de herinnering, verschijnt het helder voor je als een goed afgedrukte foto, en plotseling begrijp je wat het was. Het was het verlangen naar een toekomst die niet zal komen, het plotselinge besef dat, nu de toekomst ontbreekt, zelfs het heden een illusie is, en alleen het verleden het bestaan. Welnu, precies die uitdrukking lag in jouw ogen op de dag waarop je voor altijd het huis in het bos verliet. De volle koffers waren al in de taxi geladen, de taxi wachtte, de trein zou spoedig vertrekken, en jij bleef, met de linkerhand weggestopt in de zak van je winterjas, de rechterhand opgeheven om de pijp vast te houden die je tussen je tanden geklemd hield, het hoofd opzij gebogen naar je schouder, heen en weer lopen door de kamer, zwijgend, in gedachten verzonken, elk voorwerp in je opnemend met de uitdrukking van wie het wil vastleggen op de bodem van zijn geheugen, het wil vasthouden samen met het heimwee naar een stuk van zijn leven, de ogenblikken van een periode waarvan het leek dat die eeuwig zou duren. Een schommelstoel, een asbak, een schilderij die je niet terug zult zien. Ik stond te popelen van ongeduld: 'Wat zoek je, Alekos, wat wil je? Kom nou mee, we zijn laat, we moeten gaan.' Maar jij antwoordde niet, alsof het je niet kon schelen de trein te missen, tijd te verdoen waarvan je een overvloed had omdat je spoedig de eeuwigheid ter beschikking zou hebben. En op een bepaald moment ging je op het bed zitten, je lippen geplooid tot een mysterieuze glimlach, weemoedig gemaakt door een schaduw die over je hele gezicht trok en de borstelige wenkbrauwen zwart maakte; toen haalde je de pijp uit je mond, streelde het hoofdkussen, mompelde: 'We hebben het hier goed gehad. We hebben hier geleefd.' 'We zullen hier terugkomen, Alekos, kom, wij moeten gaan.' 'Ja, we moeten gaan.' Maar je sprak die woorden uit, dat zou ik een maand later begrijpen, op de toon van de zieke die weet dat zijn einde gekomen is en die je antwoordt tegen degene die zegt je-zult-genezen-mijn-beste-je-zult-genezen, op de toon van de soldaat die weet dat hij deelneemt aan een gevecht waarvan men niet terugkeert en ja antwoordt tegen degene die zegt je-zult-het-wel-halen, je-zult-het-wel-halen:

Er gebeurden trouwens ook andere vreemde dingen die dag, dingen die zich de volgende dagen herhaalden en verhevigden. Aarzeling, besluiteloosheid, uitstel. 'Binnen vierentwintig uur wil ik in Athene zijn, dus wij blijven niet langer dan één nacht in Rome. Ik maak niet eens de koffers open' zei je in de trein. In Rome aangekomen pakte je ze daarentegen meteen uit en besprak niet eens het vliegtuig. 'Alekos, we moeten het vliegtuig bespreken.' 'Morgen.' En de volgende dag: 'Overmorgen.' En overmorgen: 'Er is nog tijd genoeg.' Het was een voortdurend uitstellen van het vertrek, alsof het probleem van Ta Nea niet meer bestond, en elk voorwendsel was geschikt om de koffers niet weer in te pakken, om het vliegtuig niet te bespreken. Het eerste voorwendsel was de komst uit Athene van een bevriende kleermaker die een handel in stoffen wilde beginnen tussen Italië en Griekenland. Het tweede was een uitnodiging voor Capri ter gelegenheid van de verjaardag van een tachtigjarige dame, de moeder van één van je bewonderaars. Het derde was een party op de Griekse ambassade waar je nog nooit een voet gezet had. Het vierde was een afspraak met de uitgever aan wie je het boek beloofd had. En natuurlijk kon de bevriende kleermaker je weinig schelen, de verjaardag van de tachtigjarige nog minder, de party op de ambassade helemaal niets, terwijl de afspraak met de uitgever geen enkele zin had aangezien je weigerde door te gaan met het schrijven van het boek. Desondanks ontmoette je de kleermaker, ging naar de oude dame, woonde de party bij, sprak de uitgever, zonder ooit een toespeling te maken op de noodzaak van een terugkeer naar Athene om aan te dringen op de afgesproken publikatie, integendeel: je was afgeleid door een onverwachte en onverklaarbare luchthartigheid. De wanhopig makende beklemming die je bij bladzij drieëntwintig had tegengehouden was over, de sombere melancholie die de apocalyptische dronkenschap en de urinestraal op de auto's veroorzaakt had was verdwenen, de plechtige dramatiek van de ochtend waarop je mij de documenten over de draak had voorgelezen en toevertrouwd was vervluchtigd, het leek dat die episoden nooit hadden plaatsgevonden, dat de toekomst een lange belofte was die zonder haast en zonder angst genoten kon worden, dat de plicht die je op je genomen had om de waarheid te onthullen niet urgent meer was. Van de ontmoeting met de uitgever kwam je zelfs opgewonden terug, en beweerde dat je van gedachte veranderd was, dat je opnieuw zou beginnen te schrijven vanaf bladzij drieëntwintig, dat je hem vóór augustus de helft van het manuscript zou doen toekomen, vóór het eind van het jaar het hele boek. 'Weet je wat ik doe? Die vakantie van het Parlement neem ik zodra ik in Griekenland aankom. Ik blijf daar

twee weken, dan kom jij naar me toe, en wij keren hier terug met mijn Lente.'

Ik was er blij om en tegelijkertijd geïrriteerd. Aan één kant verheugde ik mij erover je schoongewassen te zien van het lugubere verdriet dat het huis in het bos half vernield had en zegende ik die dagen van welverdiende rust; aan de andere kant trok ik er de conclusie uit dat je problemen dan toch niet zo ernstig waren als je gezegd had; dus welke gril of hysterische aanval had je er deze keer toe gedreven mij tot martelares te maken van je beklemmende angsten, je theatrale scènes, de dwangmatige lectuur van uiterst vervelende archiefstukken? En zo dobberde ik voort in die tweeslachtigheid van gevoelens, terwijl ik soms weigerde je te volgen in je absurde afspraken, en soms medeplichtig werd aan je tijdverdrijf van nietsdoen, maar nooit vermoedend dat je de reis naar Athene uitstelde omdat plotseling het instinct van het overleven je hartstocht voor de uitdaging overtrof. Ik begon pas te vermoeden dat de zaken heel anders lagen toen je zei: 'Het wordt tijd dat ik afzie van elk verder uitstel.' Op hetzelfde ogenblik waarop je dat zei veranderde namelijk je humeur en gebeurde er iets heel vreemds. Wij stonden op het punt de Via Veneto over te steken en het voetgangerslicht sprong op rood. Ik stond stil, heel goed wetend hoe het je irriteerde mij bij rood licht te zien oversteken, en meteen wierp een brute duw mij midden tussen het verkeer: 'Vooruit! Waar ben je bang voor? Wie niet bereid is bij rood licht over te steken is niet bereid om te sterven, wie niet bereid is om te sterven is niet bereid om te leven!' Toen liet je mij, op het trottoir aan de overkant, in de steek en pas laat in de nacht kwam je terug in het hotel, met een gescheurd jasje, ontvelde en bebloede handen: alsof je op de vuist gegaan was met alle bomen van de laan. Maar het waren niet de bomen die je geslagen had: het was een arme souteneur die je een prostituée aanbood. Je had hem met zoveel kracht geraakt dat politieagenten toegesneld waren en je hadden willen arresteren. 'Alekos, je hebt weer gedronken!' 'Nee, zelfs geen druppel.' 'Waarom heb je het dan gedaan, waarom?' 'Ik weet het niet, ik zweer je dat ik het niet weet. Het overviel me als een verlangen om hem te doden, een noodzaak om de woede die ik in mij heb uit te leven.' Toen sloot je je minstens een uur in de badkamer op en toen ik, gealarmeerd door de stilte, ging kijken of je niet goed was geworden, vond ik je half ondergedompeld in de badkuip met gesloten ogen en de armen over de borst gekruist: de houding van de doden in de kist. 'Wat ben je aan 't doen, god-nog-aan-toe?!' 'De proef, ik neem de proef. Weet je, het is niet gezegd dat de dood akelig is. Tenslotte is

de dood een vriend van wie moe is. En hij is ook een grote bondgenoot van de liefde. Geen enkele liefde ter wereld is duurzaam als de dood niet tussenbeide komt. Als ik lang zou leven, zou je ermee eindigen mij te haten. Maar omdat ik gauw zal sterven, zal je voor altijd van mij houden.'

En toen kwam de laatste dag die wij samen doorbrachten, de dag die mijn geheugen maanden- en jarenlang het meest zou doorvorsen op zoek naar elk detail, elk ogenblik, alsof dat ertoe zou dienen mij een druppel terug te geven van wat ik verloren had, maar zonder erin te slagen; ik werd daarentegen verward door het verbijsterende gevoel van onmacht dat ons overvalt wanneer we wakker worden uit een droom die we ons niet herinneren. Het was een belangrijke droom en toch herinnert men zich die niet, het doek is gevallen over te veel bijzonderheden, een sluier van schemering die de beelden, de geluiden heeft verhuld en die men niet kan wegrukken, zelfs niet dunner maken. Tevergeefs jagen we de echo van een geluid, van een gebaar na, tevergeefs maken we ons de illusie die gevangen te hebben; op hetzelfde ogenblik waarop het ons toeschijnt die vastgegrepen te hebben lost hij op en moeten we erin berusten: de droom is werkelijk verdwenen. In de één of andere put van mijn onderbewustzijn moet de film liggen van alle dingen die wij deden, van alle dingen die wij zeiden, maar de vergetelheid sluit de put met een duisternis die zwaarder weegt dan een marmeren plaat. Een duisternis die van het aanbreken van de dag tot zonsondergang reikt. De herinnering aan de laatste nacht is namelijk heel helder, hij licht op als een vuurwerk, samen met de muziek van je mooie stem die het sprookje vertelt van de sterren, opgezogen door de zwarte gaten van de kosmos. Wij zijn in het restaurant waar je het meest van houdt, met uitzicht op een pleintje van het oude Rome, en het zaaltje is smal, met een booggewelf, verwarmd door een houtvuur dat brandt met paarse vlammen, de tafeltjes zijn verlicht door kaarsen die in groene flessen gestoken zijn waarop de was smelt en bizarre reliëfs, witte stalactieten, vormt. Wij zitten in een hoek die afgescheiden is door een balustrade en verborgen door een zuil, de kaars maakt je witte gezicht nog witter en vergroot je voorhoofd dat hoger lijkt dan ooit, je snor lijkt dikker dan ooit, en in de linkerkant van de snor zitten drie grijze haren. Ik had ze nooit opgemerkt, ze waren er eerst niet: wanneer zijn ze grijs geworden? Ook het grijze plukje haar bij de slaap is grijzer geworden. Vreemd, wanneer is het grijzer geworden? Ik doe alsof ik het wil uittrekken, je verweert je door het hoofd te buigen met een liefdevolle beweging. Je bent lief vanavond en je blik is zacht. 'Morgen vertrek je

echt' fluister ik. 'Ja.' 'Ik zou met je mee willen gaan.' 'Nee. Je bent hier nuttig voor me, dat zei ik je al. En verder zullen we elkaar gauw terugzien, wij zullen elkaar met Pasen terugzien. Dan breng ik mijn Lente mee en wij zullen de kleur veranderen. De kleur moet veranderd worden. Als iemand mij iets zou willen aandoen...' Een messteek in het hart: door de laatste zin of door het macabere en schrikaanjagende beeld dat de auto in mij oproept? Vreemd, sinds de vooravond van Nieuwjaar, sinds drie maanden, heb ik die niet teruggezien en er niet naar gevraagd: of hij 't goed doet, of slecht, of hij je nog bevalt. Integendeel, iedere keer wanneer je zijn naam uitsprak ben ik van onderwerp veranderd: alsof het mij hinderde aan het bestaan ervan herinnerd te worden, aan het feit dat ik niet meer naar Athene ben teruggekeerd na die reis met de boot die ons in Patras van boord liet gaan. Ben ik er niet meer teruggegaan om de niet gehouden eed of om de auto? 'Wij zouden donkerblauw kunnen kiezen of grijs of bruin' zeg je juist. En de messteek herhaalt zich: ja, het is om de auto. Ik kan niet verdragen dat je erover spreekt. Ik kan wel je redeneringen over de dood aanhoren, daar ben ik zo langzamerhand aan gewend, je doet niet anders dan over de dood praten, maar niet je redeneringen over de auto. Gelukkig, daar breken ze af, onwetend verander je van onderwerp. Je vertelt mij op jouw manier, al fantaserend, de geschiedenis van de sterren die opgezogen worden door de zwarte gaten in de kosmos. De theorieën van de astronomen interesseren je niet, zeg je, maar wàt nucleaire verdichting, maar wàt aantrekking door de zwaartekracht, jíj weet wat de zwarte gaten in de kosmos zijn! Het zijn echte gaten, scheuren in de oneindigheid, en het zijn ontzettend kleine gaatjes, met de diameter van een glas, het lijkt onvoorstelbaar dat een ster erin kan want een ster is onmetelijk groot, is een wereld, maar om erin te kunnen krimpt zij in elkaar, in de loop van millioenen en miljarden jaren verdicht zij zich en krimpt in elkaar tot zij zo klein wordt als een vuist, als een citroen, als een kiezelsteentje, en de beheksing voltrekt zich. Het noodlot. Er steekt een harde wind op, en meer dan een wind is het een monsterlijke wervelstorm die haar roept, haar aanroept, haar smeekt om haar naar het zwarte gat te lokken. De ster wil niet. Gedurende miljoenen, miljarden jaren heeft zij geleefd alleen om dat gat binnen te gaan, het is daarom dat zij zich verdicht heeft en in elkaar gekrompen is tot een vuist, een citroen, een kiezelsteentje, en nu het ogenblik daar is wil zij niet. Want zij zou oud willen worden, in vrede willen uitdoven, terwijl zij zich mee laat vœren. Angstig wijst zij de uitnodiging af, verzet zich ertegen met heel haar wilskracht, heel de kracht van haar gewicht dat monsterach-

tig groot is, geconcentreerd en monsterachtig groot. Zij vlucht. Zij verwijdert zich met de allerwijdste banen, tot aan de randen van het heelal, zij verbergt zich achter de sterren die niet door de wind geroepen worden, verdedigt zich, weigert, alsof zij onwetend was van het noodlot dat haar in de ban houdt sinds zij geboren is, of alsof de moed haar ontbrak. Maar de wind is onweerstaanbaar, in staat het meest mateloze gewicht te overwinnen, de meest koppige wilskracht, zodat de vlucht van de ster steeds zwakker wordt, haar banen steeds enger worden, steeds dichter bij elkaar in de richting van het gat, en op een bepaald ogenblik verkleint de eindeloze ruimte zich tot een nauwe en diepe maalstroom, een draaikolk waarin het oneindige naar beneden glijdt met de stilte, een stilte die draait en zich in zichzelf wikkelt om te stollen rondom een mysterie, en plotseling wordt dat gat een tunnel zonder licht, zonder uitgang. Of misschien bestaat de uitgang, maar zó ver weg dat die zelfs niet te onderscheiden is. En de ster, uitgeput, berustend, overwonnen, laat zich opslokken: valt voorover in het duister, in het mysterie dat haar wie weet waarheen zal voeren. Aan de andere kant, zeg me, wat is daar?

Je ogen schitteren in angstige spanning bij het schijnsel van de kaars, je stem trilt: 'Aan de andere kant, wat is daar?' De messteek treft me opnieuw en ik ril. En toch heb je ditmaal niet over de auto gesproken, je hebt alleen een wetenschappelijke theorie poëtisch geïnterpreteerd om er een sprookje van te maken, en jíj bent het toch niet, de ster die vlucht. 'Het is een prachtig sprookje' stamel ik. 'Nee, het is een verschrikkelijke werkelijkheid' antwoord je. 'Dat hangt af van de manier waarop je het interpreteert, Alekos.' 'Er is maar één manier om het te interpreteren: de zwarte gaten zijn de Dood.' 'Als de zwarte gaten de Dood waren zou elke ster erin vallen. Maar zij slokken enkele sterren op en andere niet. Waarom?' 'Omdat niet alle sterren gestraft hoeven te worden. De zwarte gaten slokken alleen de sterren op die gestraft moeten worden.' 'Gestraft voor wat?' 'Voor het zoeken naar andere werelden, waarin iedereen iemand is en waar de rechtvaardigheid bestaat, de vrijheid, het geluk.' 'Het is geen misdaad om andere werelden te zoeken, waarin iedereen iemand is en waar de rechtvaardigheid bestaat, de vrijheid, het geluk.' 'Nee, maar het is een luxe die de dictatuur van God niet kan gedogen, en de Berg evenmin. God wil ons doen geloven dat het zijne het enig mogelijke heelal is, de Berg wil ons doen geloven dat het zijne het enig mogelijke systeem is. En wie rebelleert eindigt in een zwart gat.' 'Je spreekt alsof je in God gelooft.' 'Ik geloof in hem. Ik weet niet wat hij is, maar ik geloof in hem. En ik vergeef hem omdat hij geen keus heeft, dus hij heeft geen

schuld. Het zijn de mensen die een keus hebben, dus zij hebben schuld.' Ik glimlach: 'Eens heb ik iemand gekend die precies het tegenovergestelde zei. De mensen zijn onschuldig, zei hij tegen mij, omdat het mensen zijn.' 'Wie was hij?' 'Een Vietcong-gevangene.' 'Dan had hij nooit voor een executie-peloton gestaan. Toen zij op het punt stonden mij te fusilleren, vergaf ik ook God. En wanneer ik sterf zal ik hem opnieuw vergeven.' Het lukt mij niet meer te glimlachen. Je merkt het en je streelt mijn hand. 'Trek het je niet aan.' Dan roep je met je gebruikelijke gebaar de bloemenverkoopster die binnengekomen is met een mand rozen en je koopt alle rozen en werpt ze mij op mijn schoot. Wij gaan naar buiten, de stervende sterren vergetend, je plaagt mij omdat de grote bos rozen me in mijn bewegingen belemmert. Wij lopen door de steegjes met de roetzwarte muren en hier stelt de herinnering zich samen uit gedempte geluiden, verspreide beelden, gewaarwordingen die slechts een oogwenk duren. Onze stappen die weerklinken op het plaveisel, een hond die kwispelstaartend voorbij komt, je duim die in de holte van mijn hand kriebelt terwijl je fluistert: 'Toch is het mooi, het leven. Het is mooi zelfs wanneer het lelijk is. En zij weet het niet.' Zij is een prostituée die verveeld heen en weer wandelt. 'Geef mij een roos.' Ik geef je die, je reikt haar die aan, met het resultaat dat je beledigd wordt: 'Ach, halve gare! Ben je wel goed snik?' Al lopend zijn we in de Via Veneto aangekomen, onder de boom waar op de middag van de auto de vogels bij honderden indoken. Zij zijn er ook vandaag ingedoken, dicht op elkaar als bessen slapen ze op de takken. 'En Nekajev?' 'Die probeert te ontsnappen aan de wind.' 'En Satan?' 'Satan is in het paradijs.' Wij gaan het hotel binnen en in de lift vermaak je je door op alle knoppen te drukken: 'Ik bestuur het vliegtuig dat ons naar het Paradijs brengt!' In de gang steel je de hele bos rozen van me en steekt een roos achter iedere deurknop. Op de kamer kom je tot rust. Je kleedt je met nadenkende traagheid uit, gaat op bed liggen, kruist de armen achter je nek, blijft onbeweeglijk naar het plafond staren. 'Maar aan de andere kant, wat is daar?' 'Hou op, Alekos, hou op!' 'Geef me antwoord: aan de andere kant, wat is daar?' Ik antwoord: 'Als de opgeslokte sterren betere werelden zoeken, zou er aan de andere kant een betere wereld moeten zijn.' 'Nee, er is niets. De ergste straf voor wie betere werelden zoekt is het niets. Maar misschien is het geen straf, maar een beloning. Het kost zoveel moeite te zoeken wat niet bestaat, dat ten slotte de behoefte komt om uit te rusten in het niets.' Dan een flits: 'Zullen we spelen?' En meegesleept door een tomeloze vrolijkheid sla je je benen om mij heen en zegt dat je geen ster bent, maar

een komeet en deze benen zijn de staart van de komeet, en omdat het licht van de komeet verblindend is, is het niet nodig de lamp aan te laten. Je doet die uit en wij hebben elkaar lief zoals wij elkaar in een verre augustusnacht liefhadden in de kamer met de rode en versleten fauteuils, met de schalen pistachenootjes op de tafeltjes, terwijl de wind tussen de olijftakken zong. Dezelfde gebaren, dezelfde gewaarwordingen. Uit een verleden dat door de jaren niet is aangetast komen de harmonieuze omhelzingen terug, de zijdeachtige liefkozingen, de vreugde samen te verdrinken in een stroom van tederheid die verblindt, opnieuw en nog eens, en nog eens en nog eens, alsof het voor altijd zou kunnen duren, zich herhalen tot aan de ouderdom. Mijn ouderdom, jouw ouderdom. En het zal daarentegen alleen deze laatste nacht duren. 'Vergeet mij niet. Vergeet mij nooit. Je mag mij niet vergeten!' mompelt een stem die ik niet herken, rauw en hartstochtelijk, terwijl jouw lichaam zich om mijn lichaam wikkelt. Heel veel later, wanneer onze tragedie in de verscheurende wanhoop die ongeneeslijk leek beëindigd zal zijn, en er in plaats daarvan een litteken zal zijn dat pijn doet ook al raak je het niet aan, een andere en ergere eenzaamheid, waarin ik mij nodeloze en absurde vragen stel, waarom de ouderdom niet voor iedereen komt, en wat de dood is, vooral de dood die overvalt voordat de ouderdom komt, en waarom je op de dood zo verliefd was, wel bevreesd maar toch verliefd, zó erdoor verleid dat je er mij jaloers mee maakte alsof het een persoon was, een vrouw, zal de herinnering aan de laatste avond en aan de laatste nacht mij aangrijpen met de kracht van een openbaring. Er is geen twijfel aan, je wist het. Je had de mathematische zekerheid dat de draaikolk begonnen was en dat het zwarte gat op 't punt stond je op te slokken.

We verlieten het hotel om drie uur 's middags, en je vliegtuig vertrok om vier uur. De taxi was gammel, kwam slechts wanhopig langzaam vooruit, en jij spoorde de chauffeur aan: 'Wat harder, alstublieft, anders mis ik mijn vlucht.' Maar hij antwoordde onhebbelijk: 'Vlugger dan zó kan ik niet, dan had u maar eerder weg moeten gaan!' Plotseling, in een buitenwijk van de stad, begon de motor te kuchen en sloeg toen af. 'De benzine is op.' 'De benzine is op?! U neemt een rit naar het vliegveld aan zonder genoeg benzine?' Ik kwam tussenbeide om ruzie te voorkomen: 'Kijk, iets verderop is een benzinepomp, probeert u er te komen.' Onder gebrom en gevloek, schakelen en woedende trappen op het gaspedaal, bereikten wij het en tankten.

Maar tevergeefs. 'Hij doet het toch niet. Hij is kapot.' 'Kapot?!' Ik keek naar jou, en vreesde een woedeuitbarsting: nadat de smeekbeden, de aanbevelingen uitgeput waren had je de scène in stilte gevolgd en dàt ging gewoonlijk vooraf aan woedeuitbarstingen. Maar nee, plotseling stond je daar zo rustig alsof het je niet aanging: zou je het niet begrepen hebben? 'Alekos, hij zegt dat hij kapot is.' 'Des te beter.' 'Des te beter? Wil je niet meer vertrekken?' 'Hm!' 'Zeg nou wat, want als je wilt vertrekken moeten we iets doen!' 'Hm!' Steeds onhebbelijker onderbrak de chauffeur de discussie: 'Of u vertrekt of niet vertrekt, ik kan u niet hier houden! Ik zal nu een andere taxi bellen.' 'Als u wilt!' Hij wou. Hij ging weg, telefoneerde, kwam terug: 'Niet te vinden, er is er geen. Wat zal ik doen, er één aanhouden die langskomt?' 'Als u wilt!' Hij wou. Snuivend ging hij midden op de weg staan, maar er kwam geen enkele taxi voorbij en het was bijna half vier. 'Alekos, laten we teruggaan naar het hotel, vertrek morgen.' 'Misschien heb je gelijk.' Maar juist terwijl je dat zei en ik een onevenredig grote opluchting voelde, een overdreven blijdschap, niet zozeer omdat je nog een avond zou blijven als wel omdat er in dit vertrek iets was dat me niet beviel, kwam er een lege taxi voorbij. En onze chauffeur hield die, weer vriendelijk geworden, aan, laadde, weer vriendelijk geworden, de koffers voor ons over, deed het portier voor ons open en zei: vlug, zijn motor is in orde, hij rijdt hard. Wij sloegen de weg naar het vliegveld weer in, het was nu al kwart voor vier. 'Alekos... moet ik hem uitleggen dat je nog maar een paar minuten tijd hebt?' 'Ach nee, waarom wil je de dingen, het noodlot forceren? Wat zijn moet ìs, wat zal moeten zijn, zal zijn. Als er geschreven staat dat ik met dat vliegtuig meega, zàl ik daarmee gaan, ook al kom ik na vieren aan. Als er geschreven staat dat ik er nìet mee ga, zal ik er niet mee gaan, ook al kom ik op tijd aan.' Toen sloeg je een arm om mijn schouders, zei ernstig: 'Je zou graag willen dat we nog een dag bij elkaar bleven, ik weet het. Ik zou het ook graag willen, maar een dag meer of een dag minder, een maand meer of een maand minder, wat voor verschil maakt het? Wij hebben veel gehad wij tweeën, en het is niet met een dag langer of een maand langer dat wij kunnen krijgen wat wij niet hebben gehad.' 'Waarom zeg je dat?!' 'Omdat je een goede vriendin geweest bent. De enig mogelijke vriendin.'

Wij bereikten het vliegveld precies om vier uur. De vlucht was gesloten, het vliegtuig stond op het punt om op te stijgen. Een functionaris van de luchtvaartmaatschappij herkende je echter en gaf opdracht op je te wachten. Toen nam hij zorgzaam, opgewonden, de

bagage, overhandigde je de instapkaart, duwde je naar de paspoortcontrole: vlug, hollen, vlug. Jij volgde hem zonder haast, treuzelend bij elke stap, alsof nu jíj het noodlot wilde forceren, de wet van wat-moet-zijn-ìs, wat-zal-moeten-zijn-zàl-zijn, alsof het je nu tegenstond naar Athene terug te keren, en bij de glazen deur waar voorbij alleen de passagiers worden toegelaten bleef je zelfs staan om met je koboloi te spelen. 'Tot ziens dan' zei ik en stak je mijn hand toe. In het openbaar omhelsden wij elkaar nooit. Je sloot die lang tussen jouw handen, terwijl je mijn blik ontweek. 'Dag, alitaki.' De functionaris stond te popelen van ongeduld: vlug, hollen, vlug. Je knikte en bereikte de paspoortcontrole, toen passeerde je de politiecontrole. Je liep enkele meters voort zonder je om te wenden, je was bijna bij het passagiershek. En daar, plotseling, met de vastberadenheid van wie gehoorzaamt aan een impuls die men niet kan afwijzen, keerde je terug. 'Wat doet u, waar gaat u heen?!' schreeuwde de functionaris. Twee politieagenten schoten erop af, probeerden je tegen te houden. 'Dat mag niet!' Je ontweek hen zonder hen aan te kijken, zonder naar hen te luisteren, hooghartig, je was opnieuw op de drempel van de glazen deur, je stond bij mij. Je drukte mij tegen je aan in een lange, innige, zwijgende omhelzing. Je kuste mij op de mond, op het voorhoofd, op de slapen. Je nam mijn gezicht tussen je handen: 'Ja, een goede vriendin. De enig mogelijke vriendin.' Toen, steeds hooghartiger, steeds flegmatischer, liep je weer tussen de onthutste politieagenten en de stomverbaasde functionaris door. Het laatste beeld dat ik van je heb is dat van een snor die zwart afsteekt tegen een marmerachtige bleekheid en twee glanzende, strakke, verbijsterende ogen die mij aanstaren en vanuit de verte doordringen in de mijne. Levend zou ik je nooit meer terugzien.

ZESDE DEEL

HOOFDSTUK I

De dood is een dievegge die zich nooit bij verrassing vertoont, dat is het wat ik je tot nu toe heb proberen te zeggen. De dood kondigt zich altijd aan met een soort geur, met ongrijpbare gewaarwordingen, stille geluiden. De dood hoort men aankomen. Ook toen je mij in de luchthaven omhelsde wist ik dat ik je niet meer levend zou terugzien. Overigens had je haar te dikwijls het hof gemaakt met je uitdagingen, bezongen met je gedichten, aangeroepen met je beklemmende angsten, om haar niet te herkennen, te ruiken, er niet zeker van te zijn dat zij in aantocht was. Maar, dat is het punt, de andere keren had je haar afgewezen of ontweken een ogenblik voordat zij je greep; maar na die omhelzing ging je haar tegemoet als een ongeduldige verliefde, die ernaar verlangt door haar ontvoerd te worden. Uit berekening, het leven moe, het verliezen moe? De drie dingen tezamen. De berekening wordt geboren uit het levensmoe zijn; de levensmoeheid wordt geboren uit het verliezen moe zijn: de nacht waarin je de woning in het bos vernielde had je heel goed begrepen dat elke etappe van je sprookje eindigde met een nederlaag. Het was voldoende òm te zien om vast te stellen dat de vloek van het falen op je bestaan rustte met de onafwendbaarheid van een tumor, het was voldoende de weg van die acht jaar in omgekeerde richting af te leggen, om te bemerken dat je enige overwinning geweest was voor niets en voor niemand te capituleren, niet toe te geven, zelfs niet in de ogenblikken van wanhoop of van twijfel. De aanslag op Papadopoulos was geaborteerd; de lijdensweg van de arrestatie, van het proces, van het vonnis had Griekenland niet in beweging gebracht. De ontvluchtingen uit de gevangenis waren mislukt, om de zon terug te zien had je de clementie van de tiran moeten gedogen. Het plan van de Akropolis was een fantasie gebleven, je clandestiene reizen naar Griekenland hadden er slechts toe gediend je te doen lijden, de hoop een gewapend verzet te organiseren had schipbreuk geleden. En de terugkeer naar het dorp een vernedering, de keuze je in de politiek van de politici te begeven een vergissing; de verkiezingscampagne een ramp; de activiteit als afgevaardigde alles behalve een succes. Evenals de inspanning om je aan te passen bij een partij, de pretentie de onwaardige mensen eruit te jagen; evenals de poging om een boek te schrijven. Wat je grote

intuïtie betreft dat de ideologieën zich niet staande kunnen houden omdat iedere ideologie doctrine wordt en iedere doctrine in botsing komt met de realiteit van het leven, de oncatalogiseerbaarheid van het leven, of wat je grote ontdekking betreft dat de schema's rechts en links geen betekenis hebben, dat ze hoogstens tegen elkaar opwegen omdat zij beide overeind gehouden worden door een vals alibi en beide bestemd zijn voor precies hetzelfde eindpunt, de Macht die verplettert, je was niet in staat geweest dat te formuleren in termen van een gedachte, noch het rigoureus te staven met de feiten. Door het de ene keer samen te vatten in poëtische leuzen, de andere keer ongedaan te maken door toe te geven aan de smerige chantage van de tegenoverliggende barricade, dat wil zeggen door je te scharen aan de kant van de leugenaars die de onderbroeken met het woord Volk dragen maar die met volk de applaudisserende menigte bedoelen, je had die verbannen naar de ijskast van de geschetste ideeën of van de onmogelijke ondernemingen. Alleen door middel van jouw, te unieke, persoonlijkheid had je weten uit te drukken dat elk menselijk wezen een niet te generaliseren schepping is, niet terug te brengen tot het begrip van massa, dat de redding dus gezocht moet worden in het individu die de revolutie in zichzelf teweeg brengt.

Kortom, wat je ook ondernomen had, het was steeds als zand door je vingers gegleden, en alles was misgelopen voor je, alles: als dynamitard en als samenzweerder, als volksleider en als denker, als politicus en als leader. Ook als leader, aangezien er om je aan te horen altijd slechts enkele volgelingen waren geweest, onder het juk van je bekoring, niet aangetrokken door je boodschap, aangezien alleen op de middag van de optocht wat mensen je gevolgd hadden, in het kielzog van een verkeerd begrepen gebaar. Nooit een discipel, een echte medeplichtige om op te steunen. De enige gesprekspartner die naast je had gestaan in de woestijn van die jaren was ik, die de band echter baseerde op de dubbelzinnige fundamenten van de liefde en die, dat had je mij dan ook verweten, je niet liefhad om wat je wàs maar om wat ik wilde dat je zou zijn en niet was, Nguyen Van Sam en Huyen Thi An en Chato en Julio en Marighela en pater Tito de Alencar Lima, de schema's van mijn verleden geleefd volgens schema's, zodat ik elke keer als een schema brak teleurgesteld wegvluchtte, en voorwendsels naar voren bracht, in opstand kwam, afwezig was juist wanneer ik je nabij had moeten zijn. En de eenzaamheid bleef je enige werkelijke metgezellin. Accoord, dat is het noodlot van Don Quichotte, het noodlot van de helden, van de dichters. Maar er komt altijd een dag waarop een man, al is hij nòg zo'n held, al is hij nòg zo'n dichter, het niet

meer aankan om alleen rond te dwalen in de woestijn. Er komt altijd een ogenblik waarop hij het leven moe is omdat hij het verliezen moe is, waarop hij door walging overvallen bij zichzelf zegt ik-moet-tenminste-één-keer-winnen, en dat zeggend denkt hij aan de dood (nu dichtbij met haar geur, vlakbij) alsof het een winnende kaart zou zijn. Een joker in je mouw, een premie. Oud worden, waarom? De inspanning die bestaan heet voortzetten, waarom? Om dezelfde nederlagen te blijven ondergaan, dat wil zeggen om zich te herhalen, of om zich aan te passen en te verwelken in de grauwheid van het opgeven, van de aanpassing aan de normaliteit? 'Hij is geen krankzinnige anarchist meer, een rusteloze, een rebel, hij is verstandig geworden, hij is volwassen geworden.' 'Ik geloof dat ik hem herken, is hij het niet die de bom plaatste en de archieven van de ESA stal?' Door te sterven daarentegen zou je een betekenis geven aan de opofferingen, aan je lijden, aan je mislukkingen. En de mensen zouden eindelijk naar je luisteren, je eindelijk begrijpen. Al zouden zij zich slecht uitdrukken, met bloemen en vlaggen en geschreeuw, zijn-holocaust, zijn-voorbeeld, zij zouden mèt je zijn, zij zouden hebben getoond dat de kudde ook géén kudde kan zijn, dat de doctrines uiteenvallen tegenover het initiatief van de enkeling, de ongehoorzaamheid van de enkeling, de moed van de enkeling, dat iedereen iemand is als hij het maar wil, dat de redding ligt in het individu die in zichzelf de revolutie teweeg brengt. En misschien zou de Berg een beetje beven, misschien zou het rotsblok op zijn top wat heen en weer schommelen. Geen enkele levende held is zoveel waard als een dode held, dat zeiden ook de Grieken uit de oudheid. De helden uit de mythen worden trouwens nooit verteerd door ouderdomsgebreken, zij sterven nooit aan een kwaal in een ziekenhuisbed: ze gaan heen in de bloei van hun jeugd, op een gewelddadige manier, en bijna altijd is de laatste acte van hun avontuur feitelijk een zelfmoord, uitgevoerd door wie hen vermoordt. Sterven om niet te sterven, zich laten doden om tenminste éénmaal te winnen, ziedaar de afschuwelijke en geniale berekening die je, door zelfverloochening en eigenliefde, altruïsme en egoïsme, je goede oog en je boze oog te vermengen, maakte toen je, zonder er op het laatste moment vandoor te gaan, je afspraak in Samarcand accepteerde, door je cadeau te doen aan de Dood in een zelfmoordomhelzing.

Hij rijpte in de loop van een maand, de afschuwelijke en geniale berekening. De maand april. Bewust of niet? De grenslijn die het bewuste van het onbewuste scheidt is dikwijls zo'n dunne grenslijn. Toen je terugkwam in Athene, zou ik later horen, leek je uitgehold, futloos, gedegradeerd door een mysterieuze willoosheid. Je bracht een

groot deel van de tijd op kantoor door waar de secretaresse je steeds weer verraste met die wazige blik, die opeengeklemde mond, de armen over elkaar geslagen, en daar zittend met het gezicht van wie een obsederende gedachte najaagt. Je bewoog zelfs je ogen niet wanneer de telefoon rinkelde of wanneer zij tegen je sprak, zij moest naar je toegaan en je aan een mouw trekken, en dan antwoordde je, met een schok: 'Wie is het, wat is er?' Wanneer de jongen van het café beneden binnenkwam met de warme koffie, merkte je noch hem op noch het kopje dat hij op de tafel zette en later, wanneer je het zag staan, keek je er verbaasd naar: hoe was het daar gekomen, wie had het gebracht? Soms stond je, heel langzaam, zuchtend op en begon door de kamers te lopen. De handen in de zakken, gekromde schouders, gebogen hoofd, drie stappen vooruit en drie terug zoals in Boiati. Als de stappen je tot voor het bureau van de secretaresse brachten hield je stil om haar aan te staren zonder haar te zien, en je ogen waren zó glazig dat zij er bang van werd: 'Mijnheer Panagoulis! Voelt u zich niet goed, mijnheer Panagoulis?' Je voelde je niet goed. Je zei het tegen iedereen. Je maag deed pijn, je benen deden pijn, je sliep niet. 'Ik heb een extra zware slaaptablet genomen en het heeft niets geholpen.' Ofwel: 'Ik ben om vijf uur in slaap gevallen en om zeven uur was ik alweer wakker.' Ofwel: 'Ik kan niet op mijn benen staan en mijn slokdarm doet pijn. Het lukt me niet om te slikken.' Je at heel weinig, overdag nooit, plotseling was je opgehouden met drinken en beweerde dat de geur van wijn je tegenstond. Je leste je dorst met sinas en je maaltijden waren niet meer het vrolijke symposium bestemd om uit te lopen op dronkenschap, maar voorwendsels om je een beetje te voeden, een beetje in iemands gezelschap te zijn. Van een voorbijkomende vriend of een opdringerige vleier of een begerige nymf. Maar ook met hen toonde je je zwijgzaam, verstrooid, alsof je geest duizenden mijlen ver was of omgeven door een nevel die een geheim verhulde. En, schrikwekkende bijzonderheid, tegenover je Lente spreidde je nu een soort van onverklaarbare haat ten toon. Je sloeg hard met de portieren, je reed met boosaardigheid, je amuseerde je ermee de koppeling te laten schrapen, de banden tegen de trottoirbanden te schuren, slecht te parkeren, dat wil zeggen hem bloot te stellen aan het verkeer en aan aanrijdingen van andere auto's, je maakte hem met wellust vuil. Aan de buitenkant was hij altijd stoffig, smerig, van binnen een verzamelplaats van papieren, lappen, peuken, kranten, allerhande rommel. Je leende hem trouwens uit aan iedereen die het je vroeg en legde een absolute onverschilligheid aan de dag als ze hem terugbrachten met nieuwe krassen of nieuwe deuken: alsof hij

het symbool was geworden van je ziel die bezig was kapot te gaan.

Ik wist het niet, ik vermoedde het niet eens, dat je ziel bezig was kapot te gaan. Ik dacht dat je rustig en tevreden was omdat je Ta Nea had overgehaald niet langer te talmen en de documenten vóór het eind van de maand te publiceren. De enige keer dat ik mij in de eerste tien dagen van april zorgen maakte was toen je opbelde om te zeggen dat ze opnieuw bij je in huis geweest waren, dat ze opnieuw geprobeerd hadden de documenten van je te stelen. 'Hallo, met mij, ik ben het. Raad eens wat er is gebeurd. Vannacht, toen ik thuiskwam, heb ik iemand in huis gevonden.' 'Iemand in huis?!' 'Ja, ik verraste hem toen hij probeerde de deur van de slaapkamer te forceren.' 'En wat heb je gedaan?!' 'Ik ben bovenop hem gesprongen en ik heb hem een pak slaag gegeven. Vervolgens heb ik hem vastgebonden, gevangen genomen, en ik heb hem opgesloten in een kelder. Ik ben hem aan 't ondervragen.' 'En wie is het, wie heeft hem gestuurd?' 'Dat is wat ik probeer te ontdekken, op dit moment kan ik je alleen zeggen dat hij Erodotou heet.' 'Misschien is het alleen maar een dief, Alekos.' 'Nee, het is niet alleen maar een dief. Hij wist dat de fotokopieën zich in de slaapkamer bevinden.' 'Wàt? Bewaar je ze daar nog steeds? Heb je ze nog niet op een veilige plaats opgeborgen?' 'En waar wil je dat ik ze bewaar? In de villa van Averoff?' 'Luister naar me, Alekos...' 'Geen preken, tot ziens.' Behalve bezorgd was ik ook verbijsterd: hoe was het mogelijk dat je je kostbare bezit in die woning, in die kamer bleef bewaren, overgeleverd aan wie dan ook? En was het niet vreemd dat je over die alarmerende episode bijna met luchthartigheid sprak, raad-eens-wat-er-gebeurd-is, vannacht-heb-ik-iemand-in-huis-gevonden, ik-heb-hem-gevangen-genomen-en-ik-heb-hem-in-een-kelder-opgesloten? Naar de toon van je stem te oordelen zou men zeggen dat het je amuseerde. Of vergiste ik mij? Om mij ervan te overtuigen wachtte ik een paar uur en belde je toen terug. Maar ditmaal verraadde je stem een troosteloze berusting: 'Ja, ik ben het, wat heb je mij te vertellen?' 'Ik niets, Alekos. Jij bent het die mij iets moet vertellen!' 'Waarover?' 'Waaròver?? Over die Erodotou die je in de kelder hebt opgesloten. Heeft hij gepraat?' 'Oh, ja. Hij heeft gepraat.' 'En wie had hem gestuurd?' 'Wat zeur je, door de telefoon kan ik daar niet over spreken. Wat doet het er overigens toe, het is niet belangrijk.' 'Is het niet belangrijk?! Een onbekende komt 's nachts je huis binnen, je verrast hem terwijl hij de deur van de slaapkamer aan 't forceren is, je belt mij op om het mij te laten weten, en vervolgens is-het-niet-belangrijk?' 'Het is niet belangrijk omdat het geen verschil maakt. Wat hem betreft, hij is alleen maar een stuk ongeluk, het spijt me

zelfs dat ik hem geslagen heb. Stakker, hij is één en al blauwe plekken.' 'En draag je hem niet over aan de politie?' 'Nee.' 'Breng je er de kranten niet van op de hoogte?' 'Nee.' 'Alekos, ik begrijp je niet.' 'Tja! Misschien ben ik bezig verstandig te worden. Het leven is al zo vermoeiend, waarom moeten we het ingewikkelder maken met nutteloze dingen? Ik heb hem gepakt, ik ben te weten gekomen wat ik wilde weten, ik heb besloten dat het mij niet kan schelen. Uit.' En met die zin sloot je een argument af waaraan je vroeger stromen van woorden, oceanen van woede gewijd zou hebben. Evenmin zou ik er ooit in slagen je mijn overtuiging te doen delen dat het om een uiterst ernstige kwestie ging. Integendeel, op die pogingen zou je met zo'n onbeschofte ruwheid reageren dat ik daaruit de conclusie trok dat je, ondanks de betovering van die achtentwintig dagen en de omhelzing op de luchthaven, bezig was je van mij los te maken. 'Geen nieuws over je gevangene?' 'Welke gevangene?' 'Erodotou natuurlijk.' 'Schei uit over Erodotou, wat wil je dat Erodotou er toe doet.' 'Hij doet ertoe, Alekos, hij doet ertoe.' 'Als hij ertoe doet, is dat mijn zaak.' 'Wat is dat voor een manier van antwoorden?' 'De manier van iemand wie het de keel uithangt. Je hangt me even erg de keel uit als Erodotou. Dààg, ik kan niet naar je blijven luisteren. En bel niet op voor iedere kleinigheid! Als je eens wist wat een problemen ik heb!'

Die had je. Om te beginnen de partij. Nadat je opzegging afgewezen was had je met de partij een soort wapenstilstand bereikt. In de daaropvolgende dagen waren er echter nieuwe bewijzen over de collaboratie van Tsatsos aan het licht gekomen en de oorlog was hervat, verhevigd door het feit dat hij de onbeschaamdheid had gehad voor te stellen je het voorzitterschap van de jeugdafdeling te ontnemen en dat hij, om zich te redden, steun was gaan zoeken bij de groep die door de Duitse sociaal-democraten gefinancierd werd in ruil voor een uiterst gematigde en neutrale politiek. Bij de inspanning van de strijd voegde zich dus de verontwaardiging dat je juist door die kliek van politiekbedrijvers zonder idealen, van 'yes-men' zonder gewetensbezwaren aangevallen werd. Verder waren er de narigheden met Ta Nea, de obstakels die je niet voorzien had. Eén ervan betrof de reclameteksten die de radio en de televisie weigerden aan te nemen uit angst zich te compromitteren; het andere de volgorde waarin de archieven gepubliceerd moesten worden. Jij hield, terecht, vol dat de documenten over Averoff de serie moesten openen omdat die de meest bezwarende waren en omdat hij in het tegenovergestelde geval de tijd zou hebben om er een stokje voor te steken met de een of andere juridische

krijgslist. De journalist aan wie je het redactionele werk had toevertrouwd, Jannis Fazis, hield echter vol dat die documenten als laatste moesten verschijnen omdat het wachten erop ze kostbaarder en dramatischer zou maken. Fazis, die je graag mocht, werd gesteund door een directeur die je zó haatte dat je hem mijnheer Malaka, mijnheer Stront, noemde en dat alles verhevigde je slechte humeur, je gebrek aan eetlust, je slapeloosheid. Het waren echter niet die problemen die je ongeïnteresseerdheid in Erodotou en je verwijdering ten opzichte van mij veroorzaakten: het was de mysterieuze willoosheid waar je in wegschool als een slak die in elkaar kruipt in zijn huis om in zichzelf te slapen. Feitelijk datgene wat met de stervenden gebeurt in de fase die voorafgaat aan de toestand van coma. Er is een fase, voordat de toestand van coma intreedt, waarin zij zich opsluiten in een bijna mystiek isolement: door de personen die zij liefhebben af te wijzen, de dingen die hen hartstochtelijk interesseren niet te willen weten, zich te ontdoen van de genegenheid, van de nieuwsgierigheid, van de verlangens, van alles wat een brug met het leven vormt. Het is echter niet de beslissende fase want, op hetzelfde moment waarop zij zich bevrijd wanen van iedere band, overblijfsel van de verleiding, barst in hen een woedende snik los, bijna een heimwee naar het leven dat mooi is ook wanneer het lelijk is; in het leven is er zon, is er wind, is er het groen, is er het blauw van de lucht; er is het genoegen van een gerecht, van een drank, van een kus, er is de vreugde die opweegt tegen de tranen, er is het goede dat opweegt tegen het kwade, er is het alles, het tegendeel van het niets. En dan komt het verlangen terug om lief te hebben, om te begeren, te strijden. Vooral strijden. Het is een verlangen dat duister, smartelijk, kwetsbaar is als kristal. En heel kort. Maar voor een held is het voldoende om de laatste inspanning te volbrengen.

De laatste inspanning begon in de week waarin het noodlot zich nog eens een keer van mij, moer van het raderwerk, schakel van de ketting, bediende. Het was half april, Pasen naderde met data die in mijn land en in het jouwe verschilden, het katholieke feest zou vallen op de 18de en het orthodoxe op de 25ste, toen de telefoon rinkelde om mij je oude feestelijke stem cadeau te doen: 'Hallo, met mij, ik ben het, kalimera, goedemorgen, alitaki!' 'Gelukkig. Vandaag ben je opgewekt. Gaat het goed?' Ja, antwoordde je, het ging schitterend want je had je voor een tweede keer uit de gehate partij teruggetrokken en

voor altijd: met de politiek van de politici had je nu niets meer te maken. 'Werkelijk?' Werkelijk, en je keel deed pijn omdat je hen doofgeschreeuwd had, je voelde je een Demosthenes door de dingen die je hen gezegd had. Wàt een toespraak, nee, wàt een spektakel. Tegen de parlementaire groep bovendien, zodat ook de anderen het hoorden. Eerst had je Tsatsos de mond gesnoerd door hem zijn brieven aan Daskalopoulos en zijn verklikkingen aan Hazizikis in zijn smoel te smijten; vervolgens had je de mond van zijn trawanten gesnoerd door het interview met Brandt voor te lezen waarin Brandt toegaf hun parochie te financieren; ten slotte had je gevraagd over welk socialisme deze Unie van het Centrum, die over socialisme praatte, het had. Over het ongrijpbare en ondefinieerbare socialisme van de Duitse sociaal-democratie? Over het kletspraat- en leugensocialisme van de demagoog Papandreou? Over het totalitaire en sectarische socialisme van de fanatici die Cambodja in Europa wilde brengen? Allemaal socialisten, god-nog-aan-toe. Afgezien van het Christendom bestond er geen munt die meer gedevalueerd was dan het socialisme. Zó gedevalueerd, zó verknipt, zó aan de kaak gesteld, dat al het goud van Fort Knox niet voldoende zou zijn om het wat waarde en wat gezag terug te geven. En het afschuwelijkste was dat niemand, ook al hield hij het in zijn portefeuille, ook al gaf hij het met gesloten ogen uit voor elke verneukerij, wist wat het nou eigenlijk betekende, behalve wat erover geschreven was in een boek dat alleen door een handjevol experts was gelezen. En aangenomen dat het betekende wat jij hoopte, een droom om verder te gaan en de wereld een beetje vrijer, een beetje schoner te maken, was het op deze manier dat ze het wilde gebruiken? Door zich voor een handjevol marken te verkopen, door een smeerlap te houden omdat hij een neef van de president van de Republiek was, door jou het leven zuur te maken, jou die het smerige rechts, het rechts van de Averoffs wilde aanklagen? 'Daarna heb ik mijn stoel kapot geslagen op de tafel en de tafel vernield, ben de deur dichtsmijtend naar buiten gelopen en heb het slot ontwricht.' 'Ah!' 'Men zegt dat ik uitgestoten zal worden omdat uittredingen niet gelden.' 'Ah!' 'En nu haten ze mij unaniem: rechts, links, centrum, extreem rechts, extreem links, en extreem centrum. Een plebisciet.' 'Ah!' 'Dus als ik vannacht aan mijn einde kom, overreden door een vrachtwagen of vergiftigd door een gerecht met champignons, vraag je dan niet af wie mij vermoord heeft. Ze hebben mij unaniem vermoord: rechts, links, centrum, extreem rechts, extreem links, en extreem centrum.' 'Ah!' 'Ik ben gelukkig.' 'Gelukkig?!' 'Ja, want ik houd van het leven. In het leven is er zon, is er wind, is er het groen,

is er het blauw van de lucht, er is het genoegen van een gerecht, van een drank, van een kus, er is de vreugde die opweegt tegen de tranen, er is het goede dat opweegt tegen het kwade, er is het alles, en ik houd van je.' 'Ik ook.' 'En verder is er de radio die op dit ogenblik de reclameteksten van Ta Nea uitzendt: Alexander-Panagoulis-onthult-de-geheime-documenten-die-de-regering-niet-heeft-kunnen-vinden.' 'Alekos, dàt is pas goed nieuws! Het is je dus gelukt! Wanneer begint het feest?' 'Over drie dagen, zondag. Hm! Jammer dat ik zondag niet in Athene zal zijn. Ik kom naar Italië, zondag. Ik kom met mijn Lente en ik blijf tot donderdag of vrijdag.' 'Alekos...' 'Dan blijf ik uit de buurt van de herrie en ik verander de kleur van mijn Lente, ik laat hem donkerblauw spuiten. Donkerblauw ziet men niet in het duister, en als wij dan zijn naam moeten veranderen, dan is daar niets aan te doen. Dan zullen we hem maar Herfst noemen.' 'Alekos...' 'Bespreek de slaapwagen naar Brindisi, ik neem de boot in Patras, ik ga in Brindisi van boord, wij ontmoeten elkaar bij de haven en we reizen samen verder naar Rome en Florence.' 'Alekos!' 'Wat is er? Wil je niet naar Brindisi komen?' 'Nee, Alekos, Brindisi heeft er niets mee te maken. De kwestie is dat ik zondagavond of maandagochtend vertrek. Ik ga naar Amerika.' 'Maar zondag is het Pasen, het katholieke Paasfeest! En maandag is het Paasmaandag!' 'Ja, Alekos.' 'Wij hebben Kerstmis en Pasen altijd samen doorgebracht, altijd!' 'Ja, Alekos, maar deze keer was het stilzwijgend afgesproken dat we Pasen niet samen zouden doorbrengen omdat ik naar Amerika moet gaan! We hadden 't erover gehad, Alekos!'

We hadden erover gesproken en dikwijls. Op 18 of 19 april, had ik tegen je gezegd, zou ik naar New York gaan en van daar naar Massachusetts om aan een universiteit een lezing te houden. Het onderwerp van de lezing was de journalistiek en de vorming van het politieke bewustzijn in Europa door middel van de pers en, na een paar sceptische opmerkingen, had je geconcludeerd dat het een goed onderwerp was: je had mij zelfs gesuggereerd mij ook te documenteren over de rondreizende berichtgevers die in de zestiende eeuw van leen naar leen trokken met hun perkamentrollen met politieke informaties. 'Herinner je je het niet, Alekos?' 'Ik herinner het mij zó goed dat ik heb gezegd: ik kom zondag de 18de aan en ik blijf bijna een week. Je lezing is op de 26ste, Je hebt alle tijd om de 24ste of de 25ste of desnoods de 23ste te vertrekken.' 'Nee, Alekos, nee, want de dagen ervóór heb ik veel afspraken gemaakt in New York: daar hebben we 't ook over gehad!' 'De afspraken in New York zeg je af, heel eenvoudig.' 'Onmogelijk, Alekos.' 'Niets is onmogelijk behalve niet sterven.'

'Luister naar me, Alekos: waarom kom je niet meteen, met het vliegtuig? Dan blijven we samen tot zondagavond of maandagochtend en...' 'Nee. Als ik kom, kom ik om bijna een week te blijven. Als ik kom, kom ik met mijn Lente om zijn kleur te veranderen. En om hem hier weg te halen, om niet in de verleiding te zijn hem te gebruiken tijdens de herrie.' 'Nou goed dan, breng hem mee. Wij zien elkaar dan voor vierentwintig uur en...' 'Nee, niet voor vierentwintig uur.' 'Wees redelijk, Alekos. Probeer je eens éénmaal aan te passen aan wat ik doen moet. Wees niet onredelijk.' Jíj bent onredelijk. Jij-bent-het, ik-ben-het, het-is-jouw-schuld, het-is-mijn-schuld: wanneer wij afgleden in dergelijke twistgesprekken brak onze vijandigheid los en geen van de twee wilde toegeven. Ten slotte schreeuwde je dat ik gerust naar Amerika kon gaan, naar de maan, naar de hel, want je zou niet komen, je zou geen enkele kleur veranderen, je zou je Lente in Athene houden, en je verbrak de verbinding, mij achterlatend met het beeld van een grote groene kop die voortsnelt met twee enorme brandend gele ogen, achtervolgd door andere gele ogen. Het gebruikelijke, vermenselijkte, sinistere beeld van de Dood met het uiterlijk van een auto. Toen begon ik tegen mijzelf te zeggen dat ik misschien werkelijk de afspraken in New York zou kunnen afzeggen, zes dagen later vertrekken, kortom je tevreden stellen, en 's avonds laat belde ik je weer op om te zeggen je-hebt-gewonnen, lieve, het-is-goed, ik-heb-mijn-programma-veranderd. Maar de telefoon rinkelde tevergeefs: je was je woede gaan uitleven in een bouzouki-gelegenheid. Je was er naartoe gegaan met een Griek uit Zürich en die vertelt dat je losgeslagen leek, je deed niets anders dan rozen en gardenia's kopen, die naar het orkestje werpen om ze het lied dat je twee jaar eerder obsedeerde te laten spelen, het-leven-is-kort, heel-heel-heel-kort, en op een bepaald ogenblik wilde je twee prostituées meeslepen, ze meenemen naar de Kolokotronistraat. Je nam ze er niet mee naartoe omdat de Griek uit Zürich het je belette: 'Je bent òp, rust uit, wil je doodgaan?' En jij: 'Hm! Weet je wat voor een begrafenis ze mij zouden geven als ik nù dood zou gaan? Een miljoen mensen op z'n minst. En zelfs Papandreou zou zich bukken om mijn kist te kussen, zelfs Tsatsos zou zeggen dat het hem spijt. De enige die, misschien, zou zwijgen, zou Averoff zijn.' Je was echter niet dronken, je sprak over Camus, over Epikouros, over het geluk dat men in de genoegens, in de wijn, in de prostituées zoekt, vergetend dat het geluk alleen bestaat in de ataraxia, dat wil zeggen in de afwezigheid van leed, en aangezien de dood afwezigheid van alles is, is die ook afwezigheid van leed en dus geluk. 'Het geluk van de stenen, zegt Camus.' Je scheen geobsedeerd te zijn

door die uitspraak, het geluk van de stenen. Elk gesprek van je kwam terug op het geluk van de stenen.

Maar ik wist het niet, dat je nu zover was dat je het geluk van de stenen wenste, niets had mij tot die verdenking kunnen brengen, en het feit dat ik je niet thuis trof irriteerde mij. Bij het aanbreken van de dag hield ik op met telefoneren, zwoer dat ik mij aan het Amerikaanse programma zou houden, en wij spraken elkaar pas weer op 18 april. Het is vanaf dat ogenblik dat onze telefoontjes belangrijk worden, onontbeerlijke leidraad om het mozaïek van je laatste krachtsinspanning in elkaar te passen. Een zo wrede, zo bovenmenselijke krachtsinspanning, dat je geheugen en je geest erdoor beneveld werden. 'Hallo, met mij, ik ben het.' 'Je bent werkelijk niet gekomen, hè? Je bent kwaad gebleven.' 'Het is zo beter, alitaki, het is zo beter. Je kunt je niet voorstellen wat een werk ik hier heb, wat een zorgen. En dan, als ik gekomen was had ik mijn Lente meegebracht, en mijn Lente heb ik hier nodig want ik slaap niet meer in de Kolokotronistraat: ik slaap in Glyfada. Hoe zou ik mij tweemaal per dag moeten verplaatsen tussen Athene en Glyfada zonder auto?' 'Dáárom heb ik je dus eergisternacht niet getroffen! Je had het me ook kunnen zeggen, vind je niet?' 'Ik heb het je gezegd!' 'Wanneer?' 'Gisteren.' 'Maar als wij elkaar gisteren niet gesproken hebben!' 'Tja, dat is waar ook.' 'Hoe dan ook, waarom slaap je in Glyfada? Weer een Erodotou?' 'Nee, uit voorzorg. Weet je, Ta Nea is uitgekomen. Er is een lang artikel verschenen vandaag. De hele eerste pagina over mijn documenten. Maar de grote dag is morgen. De echte en werkelijke publikatie begint morgen.' 'Met de documenten over Averoff?' 'Nee, helaas niet. Mijnheer Malaka heeft niet toegegeven, hij doet het in zijn broek van angst. Het begint met het dagboek van Hazizikis.' En meteen erna, de mist. 'Weet je waarom ik opbel?' 'Om mij vrolijk Paasfeest te wensen en om mij excuses te vragen dat je kwaad gebleven bent.' 'Nee, om je te zeggen dat wij het orthodoxe Paasfeest samen zullen doorbrengen, volgende zondag! In Parijs!' 'In Parijs?!' 'Ja, vrijdag de 23ste moet ik naar Parijs gaan om deel te nemen aan een congres van Chileense ballingen en... Had ik het je niet gezegd? Vreemd, ik dacht dat ik het je gezegd had. In ieder geval heb ik beloofd erheen te gaan en jij komt dan naar me toe in Parijs. Wij blijven er tot maandag of dinsdag en dan gaan we naar Cyprus.' 'Naar Cyprus?!' 'Ja, ik moet er iets ophalen wat... Over de telefoon kan ik het niet uitleggen, maar je kunt het wel begrijpen. Goederen van de beste kwaliteit.' 'Alekos...' 'Bevalt het idee van Parijs en van Cyprus je? Hè? Bevalt het je?' 'Alekos... morgen ga ik naar Amerika. Ben je dat vergeten?' 'Naar Amerika?!' 'Ja,

lieve, naar Amerika. Hebben we daar drie dagen geleden soms geen ruzie over gemaakt?' 'Hm. Tja. Nu herinner ik het mij.' 'Nu-herinner-je-je-het?!' 'Ja, ik was het vergeten. En wat ga je in Amerika doen?' 'Alekos! Wat is er met je aan de hand? De lezing aan de universiteit van Massachusetts, ben je dat ook vergeten?' 'Hm. Tja. Nu herinner ik het mij. Je gaat dus niet met mij mee naar Parijs.' 'Nee, lieve, nee!' 'En ook niet naar Cyprus.' 'Nee, lieve, nee.' 'Jammer!' 'Alekos, voel je je wel goed, Alekos?' 'Ja, ja. Wanneer kom je terug uit Amerika?' 'De 4de of de 5de mei.' 'Hm. Tja. Nu herinner ik het me. Dus dan zien wij elkaar op 5 mei. Ik kom op 5 mei naar je toe. Nee, jij zult op 5 mei naar mij toe komen. We spreken af op 5 mei. De dag van de 5de mei blijft vaststaan.' Je herhaalde de datum van 5 mei als een kapotte grammofoonplaat die steeds hetzelfde fragment speelt, alsof het je vreselijke moeite kostte om het vast te houden en zelfs denken een doodsstrijd was. En toch bleef anders ook in de ogenblikken van de grootste spanning je geest helderder dan een schoongemaakte spiegel en voor data had je een fantastisch geheugen. Tijdens de ruzie bij voorbeeld had je je heel goed herinnerd dat mijn lezing in Massachusetts op 26 april was. Vreemd. Werkelijk vreemd, zei ik bij mijzelf. En ik legde de hoorn neer ten prooi aan een onrust die zelfs de verbazing overtrof.

Ik zou veel minder verbaasd geweest zijn als ik geweten had dat je, door ermee accoord te gaan de publikaties juist met het dagboek van Hazizikis te laten beginnen, de belofte had geschonden die je aan Fany had gedaan: 'Als er iets in staat ten nadele van je echtgenoot, verzeker ik je dat ik het niet zal gebruiken. Geloof me, meisje, ik ben er zeker van de archieven te kunnen wegnemen zonder je moeilijkheden te bezorgen en zonder dat iemand ooit iets te weten komt...' Maar, nog meer dan dat, was er het feit dat je juist in die dagen in bezit was gekomen van het document dat ik na je dood zou ontvangen: een papier aangeduid met het protocolnummer 98975. Bovenaan links, getypt: 'Van het hoofdkwartier van de KYP aan de minister van Defensie Evangelis Averoff. Volstrekt geheim. Persoonlijk, urgent.' Bovenaan rechts, met de hand geschreven: 'Ontvangen op 6 april 1976 om 9.30 uur.' In het midden, eveneens met de hand geschreven: 'Bureau Heer minister. 463.' En er stond: 'Wij hebben de eer u mee te delen dat op grond van uw mondelinge opdracht van de afgelopen dagen kolonel Konstantinos Kostantopoulos en een andere officier van het hoofdkwartier zich bij onze groep op Cyprus zullen voegen om de geheime documenten van de EAT-ESA van Athene terug te krijgen die zich in handen bevinden van een collaborateur van de

afgevaardigde Panagoulis. Dit bureau stelt zich tot uw beschikking en laat u weten dat het nadere opdrachten van u verwacht.'

Het was na dat papier en de keuze die door Ta Nea gedaan was dat de dingen snel ernstiger werden. Allereerst met dreigende telefoontjes: 'Als je niet verstandig wordt, Panagoulis, dan zal het je berouwen. Als je het hoofd niet buigt, Panagoulis, dan zal je er voor boeten.' Verder door de halsstarrige tegenstand van de overheid die zich bij monde van een rechter genaamd Giouvelos tegen de publikatie verzette. Giouvelos, een ambitieuze vent vol initiatieven, had al tekenen van alarm gegeven toen de reclame over de radio was uitgezonden. Hij had dan ook onmiddellijk Ta Nea opgebeld om te weten te komen waar het over ging, en het spreekt vanzelf dat jij hem niet ernstig had genomen. 'Ik acht het uitgesloten dat hij het ons werkelijk wil verhinderen' had je tegen Fazis gezegd. 'Je zult zien dat hij zal bedaren.' Op zondag 18 april echter, dat wil zeggen de dag waarop de serie werd ingeluid, die de dag erop zou openen met het dagboek van Hazizikis, daar belde hij opnieuw: om je te waarschuwen ervan af te zien. Zo ook op maandag de 19de, zo ook op dinsdag de 20ste. Ditmaal om je op zijn kantoor te ontbieden, samen met Fazis. En toch stond er niets sensationeels in dat dagboek, niets dat één of ander lid van de regering in een kwade reuk bracht; ondanks de dramatiek waarmee het werd aangekondigd deed het niets anders dan de systemen uitleggen waarmee de KYP iedere dag aan de ESA de kaarten met gegevens overlegde van degenen die onder speciaal toezicht stonden. De lezers waren er zelfs door teleurgesteld: 'Is dàt alles?' Wat de kaarten aangaat die Fazis en zijn directeur als voorbeeld hadden uitgezocht, die betroffen personen die geheel en al met hun geweten in het reine waren, verzetsmensen zoals Mavros en Kanellopoulos. De uitnodiging van 20 april ergerde je dus. Waarom trok Giouvelos het zich zo aan? Waar was hij bang voor? Misschien om kaart nummer drieëntwintig te zien: 'Evangelis Averoff – oud parlementslid – volgeling van de brugpolitiek tussen de nationale regering en de oud-politici – werkt al samen en wordt gedirigeerd door hooggeplaatste vertegenwoordigers van de KYP, met resultaten die tot dusver zeer positief zijn.'? De ergernis werd echter verontwaardiging toen je opmerkte dat Giouvelos je ontbood voor twee dagen later, 21 april, de verjaardag van de staatsgreep van Papadopoulos. 'Giouvelos! Wil je de 21ste april vieren, Giouvelos?' was de schreeuw waarmee je hem antwoordde. En

dat hij je niet hoefde te verwachten, je zou op zijn uitnodiging niet ingaan, als hij met je wilde praten moest hij naar jou toekomen, maar met pantserwagens want je zou de deur zelfs niet voor hem opendoen, je zou hem niet ontvangen. Toen vroeg je aan Fazis hetzelfde te doen. Daarom begaf Giouvelos zich op donderdag 22 april naar de krant. Hij sprak met Fazis en met de directeur, legde zijn eisen op tafel: dat Ta Nea onmiddellijk met de publikatie moest stoppen en dat de documenten uit de archieven aan hem moesten worden overgedragen. Dat eiste ook de minister van Defensie die, als verantwoordelijke van de ESA en van de KYP, de enige was die voor de verspreiding van dergelijke stukken toestemming kon geven. En als Ta Nea niet zou gehoorzamen zou hij overgaan tot inbeslagname door een bevel daartoe uit te vaardigen. Dat ze jou ervan op de hoogte moesten brengen. Ze brachten jou ervan op de hoogte en je antwoord was keihard: 'Zeg tegen Giouvelos dat hij zijn gat kan afvegen met zijn bevel.'

Ja, je strijdlust was weer opgeleefd. Maar tegen welke prijs. Wie bij je waren zeggen dat het voldoende was naar je te kijken om te begrijpen wat een inspanning het je kostte, door welk een spanning je verteerd werd. Je kon niet stilzitten; dàn trok je je jasje uit mopperend ik-heb-het-warm, dàn trok je het weer aan mopperend ik-heb-het-koud, dàn deed je je das losser, dàn knoopte je je overhemd open, dàn klaagde je over maagpijn: 'Ik heb koorts. Ik voel me ziek. Ik ben oud. Ach, wat ben ik oud!' Het gebeurde ook dat je de huizen van de Kolokotronistraat aanwees en zei: 'Hm! Uit één van die ramen zouden ze werkelijk goed op me kunnen schieten. Hm!' De gedachte dat iemand je wilde vermoorden verliet je namelijk geen seconde. Was dat het wat de verwarde gemoedstoestand veroorzaakte die je geest verblindde? De nacht van woensdag op donderdag, in Athene al donderdagochtend, toen ik je opbelde vanuit New York leek het alsof je in een mist zweefde: 'Ben je al aangekomen, goed zo! Bravo! Ik kom morgen, om twee uur in de middag, met de Olympic. Kom je mij op het vliegveld afhalen?' 'Op het vliegveld, Alekos?! Welk vliegveld?!' 'Hoe bedoel je, welk vliegveld? Dat van Parijs toch? En vandaar gaan we dan naar Cyprus en...' 'Alekos! Waar denk je dat ik ben, Alekos?!' Stilte. Dan een wanhopige zucht: 'Waar ben je? Vanwaar bel je?' 'Uit New York, Alekos! Ik ben in New York!' 'Oh, néé! Ik dacht dat je in Parijs was.' 'Alekos, hoe kan je dat nou zeggen! Heb ik je gisteren niet ook uit New York opgebeld?!' 'Hm! Tja! Maar wat doe je in New York? Waarom ben je in New York? Moesten we elkaar niet in Parijs ontmoeten, samen het orthodoxe Paasfeest vieren, maandag naar Cyprus gaan?' Ik kon wel huilen. 'Nee, Alekos, nee. Je bent het wéér

vergeten!' 'Tja. Ik ben het wéér vergeten.' 'Wat is er met je aan de hand, Alekos?' 'Alles. Ik ben moe, ik ben zó moe. Ik kan niet meer. Hij haalt de grond onder m'n voeten weg, weet je, hij haalt de grond onder m'n voeten weg. Weet je wat ik je zeg? Als deze geschiedenis de wereld uit is verlaat ik ook het Parlement. En ik ga weer wiskunde studeren. In plaats van weer het boek te gaan schrijven, ga ik weer wiskunde studeren. Boeken schrijven dient trouwens toch nergens toe. Ook in het Parlement zitten dient nergens toe. Oh, wat een hoofdpijn, wat een hoofdpijn. Heb je de fotokopie van dat papier ontvangen?' 'Welke fotokopie, welk papier?' 'Die ik twee dagen geleden naar Florence gestuurd heb.' 'Alekos, als ik in New York ben, hoe kan ik dan een fotokopie ontvangen hebben die je twee dagen geleden naar Florence gestuurd hebt?' 'Dat is zo. Je hebt gelijk. Zie je hoe moe ik ben. Breng het naar de bank zodra je het ontvangt.' 'We zullen het er samen naar toe brengen, Alekos, wanneer ik terugkom.' 'Ja, wanneer je terugkomt. Maar wanneer kom je terug?' 'De 5de mei, Alekos, dat weet je! We hebben het er honderdmaal over gehad!' 'Hm! Ja, dat is waar. De 5de mei. Wij zien elkaar op de 5de mei. En de drie nummers van Ta Nea, heb je die ontvangen?' 'Wáár ontvangen?!' 'Ach! Ik vergat het weer, je kunt ze niet ontvangen hebben, ik heb ze naar Florence gestuurd. Dat is maar beter. Er staat toch niets in. Zij gaan ermee door futiliteiten te publiceren, ik ben in handen van imbecielen gevallen. Dáág, wij spreken elkaar morgen. Morgen ben ik in Parijs, in Hotel Saint Sulpice. Nee, niet in het Saint Sulpice, in het Louisiana. In het Saint Sulpice of in het Louisiana? Zelfs dàt herinner ik mij niet, kataraméne Christé! Dat stuk ongeluk van een Giouvelos maakt even erg mijn geheugen in de war als hij me de keel uithangt.'

Het bevel van Giouvelos werd uitgevaardigd op vrijdag 23 april. 'Aangezien de Krijgsraad een onderzoek heeft geopend over de documenten van de ESA, aangezien een krant bezig is deze documenten te publiceren, aangezien degenen die ze zich hebben toegeëigend ze niet afdragen aan de magistratuur ook al zijn ze daar met de wettige formaliteiten toe uitgenodigd, aangezien het ons niet mogelijk was ze te vorderen, aangezien deze publikatie het werk van de justitie kan belemmeren, hebben wij besloten deze vanaf heden te verbieden.' De tekst bereikte Ta Nea terwijl jij naar Parijs vloog, onwetend van het feit dat de bedreiging verwezenlijkt was, zelfs ervan overtuigd dat die niet verwezenlijkt zou worden. Gedurende de reis, zou de passagier die naast je had gezeten, een zakenman en vriend van Karamanlis, mij vertellen, leek je ontspannen. Je converseerde evenwichtig en vriendelijk, terwijl je de onbestendigheid van de jongeren becritiseerde, het

gezonde verstand van de ouderen loofde, spreekwoorden aanhaalde. Enkele keren haalde je dat van Mao Tse Toeng aan: 'Wanneer je met een vinger naar de Maan wijst om de Maan aan te duiden, kijken de stommelingen in plaats van naar de Maan naar je vinger.' Dat je op die dag niet uit je humeur was en niet verward van geest, bevestigen bovendien de twee Grieken die je op Orly opwachtten, een paartje uit je Dionysos-achtige kennissenkring. 'Een beetje bleek, dat wel, en met kringen onder zijn ogen. Een beetje moe omdat, zei hij, de passagier die naast hem zat hem te veel had laten praten. Maar bijna vrolijk. Aan tafel at hij met eetlust en lachte terwijl hij vertelde over het paar Giouvelos-Averoff. Je was trouwens ook helder van geest en vrolijk toen je mij opbelde om te laten weten dat het hotel het Louisiana Hotel was, niet het Saint Sulpice: je maakte zelfs grapjes over de eerdere vergeetachtigheid. 'Ik wed dat je in New York bent!' Zaterdag zweefde je daarentegen weer in de nevel en de apathie. Het was in Parijs zeven uur toen ik je uit New York opbelde om je een prettig Paasfeest te wensen, en ik dacht niet eens dat ik je zou treffen. Om deze tijd, dacht ik, zal je op het congres van de Chileense ballingen zijn. Je was niet op het congres, een stem zwaar van slaap antwoordde mij: 'Ja, ik sliep... ik slaap.' 'Om zeven uur 's avonds? En de Chilenen?' 'De Chilenen zitten in Chili.' 'Wat ben je hartelijk! Prettig Paasfeest.' 'Er is geen Paasfeest voor mij, er is niets meer voor mij. Hij heeft het bevel uitgevaardigd, hij heeft de publikatie belet. Gisteren.' 'En wat ga je nu doen?' 'Dat weet ik niet. Ik zal maandag beslissen, ik ga maandag naar huis.' 'Zonder naar Cyprus te gaan?' 'Dat heeft geen zin meer.' Je had geen zin om te praten, ik slaagde er niet in een gesprek op gang te brengen, je weigerde het adres op te schrijven van de universiteit waar ik de volgende avond zou zijn. 'Daar bel ik je toch niet op, te ingewikkeld. Bel jij mij maar op. En als je mij niet kunt opbellen, maak je dan niet ongerust: wij zien elkaar terug op de 5de mei. De 5de mei blijft afgesproken.' Het was het enige wat nooit onderging in de schemering van de vergeetachtigheid, de datum van de 5de mei. 'Maar wat heeft de 5de mei met het adres van de universiteit te maken? De 5de mei is nog ver weg, Alekos.' 'Die is dichtbij daarentegen. Heel dichtbij.' 'Accoord, hij is dichtbij. Dàg, Alekos, tot morgen.' Maar de volgende dag, toen ik je weer opbelde, zei de portier van het Louisiana Hotel dat je vertrokken was. Vertrokken? Oui, madame, monsieur est parti. En had hij geen boodschap achtergelaten voor mij? Non, madame, pas de message pour personne. Geen enkele boodschap, voor niemand. Monsieur était pressé, très pressé. Mijnheer had haast, erg veel haast.

HOOFDSTUK II

De zondag is zo rustig en verontrustend in New York. De wereld lijkt stil te staan, het leven lijkt afgegleden in een toestand van verlamming. De mensen zwijgen, de straten zijn verlaten, het enige geluid dat de stilte beweegt is het gedempte geruis van de wielen over het asfalt, een auto, een vrachtwagen, of het gemopper van een helicopter die over de stad vliegt. Wie zei er dat men 's zondags in New York relaxt en uitrust? Integendeel, het lijkt een dag geschapen om na te denken, om de optelsom van onze vergissingen en onze spijt te maken, dat wil zeggen om ons te kwellen. Verstijfd in die leegte, in die nauwelijks door geritsel, gemompel bewogen stilte, bleef ik mijn hersens verscheuren met verwijten, twijfel, vraagtekens, en het gevoel een tragische vergissing te hebben begaan door een oceaan tussen ons te plaatsen groeide van minuut tot minuut. Accoord, de lezing die ik de volgende dag moest houden had niet afgezegd kunnen worden zonder een onvergeeflijke lompheid te begaan; accoord, je had meerdere malen gezegd dat ik ver van Griekenland nuttiger voor je was; accoord, mijn aanwezigheid in Athene zou waarschijnlijk hinderlijk geweest zijn. Maar elke keer als wij spraken leek je zó alleen, zó treurig, zó verward, en hoe had ik je op een dergelijk moment kunnen verlaten? Wij hadden elkaar al vierentwintig dagen niet gezien. Plotseling leken het vierentwintig maanden, vierentwintig jaren. Wij hadden nooit vierentwintig dagen voorbij laten gaan zonder elkaar te zien, nooit. De langste onderbreking was die van mijn vlucht geweest; zeventien dagen. En je maakte het toen goed: zo goed als een Satan die tegen de dictatuur van God rebelleert, als een Dionysos omkranst met genoegens en wijnranken. Ditmaal daarentegen: 'Er is geen Paasfeest voor mij, er is niets meer voor mij.' 'Monsieur est parti. Monsieur était pressé, très pressé.' En dat papier dat je naar Florence gestuurd had? Wat voor een papier was dat? Waar ging het over, over wie? En dat vaarwel, die omhelzing in het openbaar, die plechtige zin: 'Je bent een goede vriendin geweest. De enig mogelijke vriendin.' Waarom had je in de verleden tijd gesproken? En waarom dacht ik nu aan die groet als aan een vaarwel? Onzin. De melancholie van een zondag in New York. Wij zouden er op de 5de mei over spreken. 'Wij zien elkaar op 5 mei.' 'De afspraak blijft voor 5 mei.' Elk

gesprek van je eindigde met de woorden 5 mei, de datum 5 mei. Het was een obsessie aan 't worden deze 5de mei. Alsof er iets bijzonders of zelfs iets akeligs zou moeten gebeuren op de 5de mei. En over dagen gesproken, waarom was je een dag eerder uit Parijs vertrokken? Ik telefoneerde naar Athene, er antwoordde niemand. En toen kwam ik in opstand: het moest afgelopen zijn met de schuldcomplexen, de angsten, de beklemmingen: ook als ik mij aan het andere eind van de aarde bevond, in een omgeving die je niet toebehoorde, in een werkelijkheid die je buitensloot, slaagde je erin mijn bestaan te beïnvloeden, het te bepalen, het op te slokken. Mij van je bevrijden, mij bevrijden! Ik zou meteen naar Amherst gaan. Ik pakte mijn koffer, en drie uur later was ik in Amherst, het stadje van de universiteit.

Goed gemaaide, frisse gazons. Dichtbebladerde, groene bomen. Rode huizen met een portiek van witte zuiltjes en een dak van blauwe lei. En voor het raam van mijn kamer een schitterende bloeiende perzik, een roze wolk, die bedwelmt door zijn geur. Welkom bij ons, welkom, kijk eens hoe teder de wereld bij ons is, hoe gemakkelijk. Geen archieven van de ESA, geen dagboeken van Hazizikis, geen heroische ondernemingen, geen hartstochten. Wij, wij hebben alles overwonnen, ook het leed. Wij lijden nooit honger, wij lijden nooit kou, de theologische controversen interesseren ons niet, aan het noodlot, aan het bijgeloof, aan de voorgevoelens geloven wij niet, Wij, wij zijn logisch, rationeel. En ook aardig, gastvrij, beschaafd, ondanks een enkele oorlog en een enkel geweigerd visum. Kom, rust bij ons uit, wij zullen je een beetje verdoven. Een mooi amfitheater met pluche stoelen, een ronde muur van onbeweeglijke gezichten die luisteren. Een luidspreker die een stem verspreidt met een metalen klank, een taal die je eindelijk uit mijn gedachten wegvaagt. Good evening, ladies and gentlemen, it's a pleasure to be here with you. Goedenavond, dames en heren, het is een genoegen hier bij u te zijn. The subject of this lecture will be the art of journalism and, through the press, the formation of the political consciousness in Europe. Het onderwerp van deze lezing zal de kunst van de journalistiek zijn en de vorming van het politieke bewustzijn in Europa door middel van de pers. Athene, waar ligt dat? Sancho Panza, wie is dat? En Ismaël? Later, in het hotel, staat er een telefoon naast mijn bed. Het zou voldoende zijn de hoorn op te nemen, een kengetal en een nummer te draaien, je te zeggen: 'Aangezien ik over political consciousness, politiek bewustzijn, gekletst heb en de liefde erbuiten heb gelaten, waarom ben je een dag eerder uit Parijs vertrokken?' Ik nam de hoorn op en: 'Hallo, may I have a coke? Kan ik een coca-cola krijgen?' Wat een

opluchting deze vette vrede van de welvaart, gevoerd met vergetelheid. Would you like to stay one day more, two days more? Zou u nog één of twee dagen willen blijven? Yes, thank you! Thank your very much. Oh, ja! Dank u! Dank u vriendelijk. De kwellingen uitstellen, opschorten. Nog wat uitrusten, deze heerlijke narcose van de ziel vierentwintig uur langer laten duren. Bereidt men zich zó voor op de pijn die men uitschreeuwt wanneer men uit de verdoving ontwaakt? Want intussen kwam, aan de andere kant van de oceaan, de dood naderbij. De onweerstaanbare wind die de ster naar zich toe zuigt en haar in de draaikolk zuigt, elk overblijfsel van hoop, van illusie wegvagend. Er restten je nu nog slechts vijf dagen om te leven.

Maandag 26 april, op vijf na de laatste dag. Je leek een vogel die rondfladdert in een kamer zonder deuren en ramen, zou Fazis mij vertellen. Je liep op en neer, op en neer, wanhopig, woedend, op zoek naar een uitweg, en die uitweg bestond niet. Toen je de avond tevoren thuiskwam uit Parijs had je Giouvelos opgebeld en een gebrul had de Kolokotronistraat doen schudden: 'Giouvélòòòs! Ben jij ook een knecht van Averoff, Giouvélòòòs? Neem jij ook van die flikker van een Averoff bevelen aan, Giouvélòòòs?' Maar Giouvelos had, ijskoud, geantwoord dat hij alleen van de justitie bevelen aannam en dat het recht zijn beloop zou hebben. Toen had je de officier van de KYP opgebeld. De hutkoffer met de documenten over Cyprus, de hutkoffer! Hij moest die onmiddellijk wegbrengen, er was geen tijd te verliezen! Dat hij je die zo gauw mogelijk moest sturen. Of liever dat hij meteen naar je kantoor moest komen: je moest hem uitleggen wat er gebeurde. In paniek had de officier gestameld: nee, het was niet meer mogelijk, het was nu tè riskant om zich met jou te laten zien: Averoff verdacht hem, maakte zich op om hem naar een kazerne aan de grens van Turkije over te plaatsen. Overplaatsing?! Naar een kazerne aan de grens van Turkije?! Men wilde dus niet alleen de grond onder je voeten weghalen, men wilde je ook vleugellam maken, doofstom! Trillend van woede had je de officier een adres toegefluisterd: dat hij daar naar je toe moest komen. De officier was naar je toegekomen en jullie hadden urenlang gediscussieerd, maar op het moment dat jullie elkaar verlieten hadden jullie niets bereikt. Erger nog, terwijl je in het donker over de weg die naar Glyfada voert reed, leek het je toe dat je gevolgd werd door twee auto's: een heel lichtgekleurde, bijna wit, en een rode. Het 'leek' je omdat, als de ene te voorschijn kwam, de

andere verdween, maar toch was de twijfel zó gering dat het bijna zekerheid was. Met deze gedachte was je het huis van je moeder binnengegaan en ook daar had, drie keer, de telefoon gerinkeld: 'Als je niet verstandig wordt, Panagoulis, zal het je berouwen.' 'Als je het hoofd niet buigt, Panagoulis, zullen wij het je betaald zetten.' 'Wij controleren elke beweging van je, Panagoulis, elke verplaatsing. Je zal ons niet ontkomen.' Ze hadden je geen oog laten dichtdoen. En nu, uitgeput door slaap en door onmacht, een vogel die rondfladdert in een kamer zonder deuren en ramen, sloeg je tevergeefs de vleugels tegen de muur en het plafond van je kantoor in de Kolokotronistraat. Als je maar niet zo alleen geweest was! Als er maar een partij achter je gestaan had! Als de partijen maar een serieuze zaak, een waardige zaak geweest waren! Als het woord links maar een betekenis had! Als er in plaats van de politiek van de politici, van de politiekmakers, van de politiekbedrijvers, van de carrière-makers, van de demagogen, van de volksleiders, van de klote-revolutionairen, echte mannen geweest waren, bereid om te strijden, om je te helpen! Als het volk volk geweest was, als jij het had kunnen toespreken, oproepen: kameraden, vrienden, broeders, help! Help, god-nog-aan-toe! En toch moest er een uitweg zijn: je was Boiati ontvlucht, je zou ook dit wespennest ontvluchten. Je zou, ja, je zou met Karamanlis spreken om hem te zeggen wat je over Averoff in handen had en van hem wist, en dat Averoff een samenzwering tegen je beraamde: geheime dienst, rechterlijke macht, disciplinaire maatregelen die je vrienden troffen. Je zou Karamanlis twee oplossingen voorstellen: òf interveniëren bij zijn minister van Defensie opdat die je met rust zou laten en bij Giouvelos opdat die het bevel zou intrekken, òf in het Parlement door je worden aangevallen: in grote verlegenheid gebracht worden door zich de bewijzen te zien overhandigen van wat je beweerde. Het gefladder van de waanzinnig geworden vogel bedaarde. Je ging aan het bureau zitten, je telefoneerde Moliviatis: de privésecretaris en raadsman van Karamanlis. Je vroeg hem een afspraak te maken met de Eerste Minister: heel ernstige redenen, zei je, maakten dat de ontmoeting urgent was. Moliviatis antwoordde dat de Eerste Minister erg bezet was in die dagen: problemen met Turkije, met de NAVO. De mogelijkheden om hem te ontmoeten waren gering. Hij zou het echter proberen en je iets laten weten.

Was het Moliviatis die Averoff op de hoogte bracht? Op maandag 26 april leek Averoff heel goed op de hoogte van je pogingen om Karamanlis te ontmoeten. 's Middags bevond hij zich in Goudi, in het militaire kamp van Dionysos, voor de plechtigheid die na Pasen

plaatsvindt, en hij praatte met een officier. Op een bepaald moment sprak deze jouw naam uit, en het was alsof er een lont werd aangestoken. Elke weekheid, elke gladheid was verdwenen, Averoff ontstak in een woede-aanval waartoe niemand hem in staat had geacht; hij vergat zelfs dat honderden mensen naar hem keken, naar hem luisterden, en met bloeddoorlopen oogjes schreeuwde hij: 'De onbeschaamde! De vervloekte! Ik zal hem verpletteren! Hem verpletteren, hem verpletteren! Exonthòso, exonthòso, exonthòso!' Vurige tongen en gebrul, hysterische slagen met de staart, afgeslagen hoofden en afgekloven skeletten: de overblijfselen van wie het waagde de brug die zijn rijk beschermt te naderen en een pijltje af te schieten, een steentje naar de berg te werpen. Op de knieën, booswichten, op de knieën jullie allemaal die degene die beveelt, die telt, durft uit te dagen! Exonthòso, exonthòso, exonthòso! Allen hoorden hem dat woord uitschreeuwen. En de officier die ongewild de scène veroorzaakt had was zó in verlegenheid gebracht dat hij met een rood hoofd zei: 'Excellentie, staat u mij toe dat ik u de rug toekeer om een glimlach te tonen. Anders zal men denken dat u mìj wilt verpletteren.'

Dinsdag 27 april, op vier na de laatste dag. Je kwam het kantoor binnen klagend dat je weer een helse nacht had doorgebracht: slapeloos en met veel hoofdpijn. Het was je niet gelukt te slapen ook omdat, toen je naar Glyfada reed, de rode auto en de lichtgekleurde-bijna-witte auto weer verschenen waren in het donker en in de Vouliagmenistraat, ter hoogte van het benzinestation, had die rode je bijna geraakt. Een rode BMW met twee mannen erin. Politieagenten met de opdracht je bewegingen na te gaan òf huurlingen betaald om je te molesteren, misschien om je een les te geven? Vroeg of laat zou je op hen af gaan om je nieuwsgierigheid te bevredigen; je zou van vervolgde achtervolger worden en hen dwingen te stoppen. Nu niet, nu had je belangrijker dingen om je zorgen over te maken. De afspraak met Karamanlis in de eerste plaats. De telefoon rinkelde, gespannen nam je die op: Moliviatis? Nee, de gebruikelijke spottende stem: 'Wij weten altijd waar je naar toe gaat en waar je bent, Panagoulis. Ga zo door en je zal eens zien wat een feest.' De secretaresse hoorde je schreeuwen: 'Stuk stront! Malaka! Kom hier, kom het mij in m'n gezicht zeggen als je de moed hebt!' Zij kwam tussenbeide: 'Bedáár, mijnheer Panagoulis! Wie was het, mijnheer Panagoulis?' 'De gebruikelijke idioot die mij bang denkt te maken.' En Moliviatis?

De telefoon rinkelde weer, weer nam je gespannen op. Nee, Moliviatis was het niet. Het was Fazis die je de scène van Averoff in het Dionysos-kamp vertelde. 'Heeft hij werkelijk exonthòso, ik-zal-hem-verpletteren, gezegd?' 'Ja, Vele malen.' 'Hé! Wie zou dat gedacht hebben? Hij bevalt me, hij heeft meer lef dan ik dacht. Nou zal ik hem pas goed gek maken. En jij zult op het laatst heel wat te schrijven hebben, Fazis! Een roman, m'n beste, een roman!' Alsof de zaak je amuseerde. Maar bij het neerleggen van de telefoon keek je op je horloge, ongeduldig. En Moliviatis? Waarom belde Moliviatis niet op? Nog een paar minuten en dan zou jij hem opbellen. Je belde hem op. Oh, zei hij, hoogdravend en onderdanig, je was hem een ogenblik vóór geweest. Hij stond op het punt je te bellen, om je te zeggen dat hij het gisteren juist gezien had: de agenda van mijnheer de Eerste Minister liep óver van afspraken. Er was geen enkele pauze waar een afspraak met jou ingevoegd kon worden. Ach, Turkije! Ach, de NAVO! Het speet hem. Je moest wachten. 'Ik kan niet wachten, mijnheer Moliviatis! Ik moet niet wachten! Ik wil niet wachten!' 'Maar probeer het te begrijpen, mijnheer Panagoulis, staatszaken...' 'Ook mijn probleem is een staatszaak. Meldt u dat, kataraméne Christé!' 'Ik zal het melden, ik zal het proberen.' Probeerde hij het werkelijk? Had hij het geprobeerd? Enkele maanden na je dood sprak ik met de zakenman en vriend van Karamanlis die met jou naar Parijs gevlogen was, en ik vertelde hem de episode, ik verzocht hem Karamanlis te vragen waarom hij je die week niet ontvangen had. De zakenman voldeed aan mijn verzoek en toen ik hem weer ontmoette, zwoer hij mij dat Karamanlis oprecht leek toen hij antwoordde nooit geweten te hebben dat jij hem te spreken gevraagd had en zo had aangedrongen. Of hij de waarheid zei weet ik niet, maar ik weet dat die weigering de genadeslag voor je was. Je liet je voorover vallen op je bureau en herhaalde: 'Er is niemand, ik heb niemand. Ik ben alleen, alleen, alleen! Ik kan het niet meer aan. Ik kàn niet meer.'

Dat ziet men ook op de foto die ze die avond van je namen in een restaurant. De foto van een man die zich nog maar moeizaam aan het leven vastklampt. De wangen zijn zó ingevallen dat de jukbeenderen meer uitsteken dan de kaken; de kringen onder de ogen zijn zó donker dat het lijkt of je vuistslagen hebt gekregen, de neus is zó dun dat hij niet meer dezelfde vorm heeft, de dubbele kin is verdwenen, en de hals is zó uitgeteerd dat hij in het overhemd verdrinkt. Je praat met twee mensen die ernstig naar je luisteren, en uit de manier waarop je je handen beweegt is het duidelijk dat je een vreselijke zenuwspanning probeert te bedwingen. De twee anderen hebben gegeten, hun

borden zijn leeg, jouw bord daarentegen is nog vol. En je glas wijn is onaangeroerd. Nee, je kòn werkelijk niet meer. Want welke kant je ook opkeek, alle wegen werden voor je afgesloten en de toekomst viel bovenop je met het gewicht van een huis dat instort.

Woensdag 28 april, op drie na de laatste dag. Niet alleen had Moliviatis de belofte niet gehouden om Karamanlis te laten weten dat jij hem wilde ontmoeten, hij hield zich nu ook onvindbaar. Goed dan: je zou je strijd verplaatsen naar het Parlement. Je pakte pen en papier, schetste een eerste ontwerp voor de supervraag die je Karamanlis zou stellen. 'Waarom houdt de Eerste Minister in zijn regering en op een post van kapitaal belang zoals het ministerie van Defensie, de heer Evangelis Tossitsas Averoff, dat wil zeggen een figuur die heeft gecollaboreerd met de Junta, die onder Papadopoulos voor de KYP spionneerde, die onder Joannidis de Marine verried door aan zijn ondervragers elk detail van de opstand te onthullen, die na het aftreden van de Junta de misdadigers van het regime hielp ontvluchten?' Vervolgens datgene wat je zou zeggen terwijl je naar de zetels liep waar de leden van de regering zich bevinden en hen het pak zou overhandigen. 'Ik draag aan de Eerste Minister de bewijzen over van wat ik verklaard heb: de archieven van de EAT-ESA die Evangelis Tossitsas Averoff met behulp van de geheime dienst in handen wilde krijgen en waarvan hij de publikatie heeft onderbroken door zich van de rechterlijke macht te bedienen. Hier zijn ze, en het Parlement is mijn getuige.' Je vertelde het mij toen ik, wakker geworden uit de narcose van de ziel, de verdoving van Amherst, terugkwam in New York en je opbelde. 'Ik ben iets belangrijks, iets erg belangrijks aan het schrijven.' 'En dat is?' 'Een supervraag aan Karamanlis. Ik lees hem je voor, luister.' 'Betekent het dat je aan hem de documenten zal overdragen?!' 'Ja. De volgende week ontploft de bom. In het Parlement ditmaal, en je zal zien dat hij meer lawaai zal veroorzaken dan die welke ik acht jaar geleden aan Papadopoulos cadeau gaf.' 'Vertel het aan niemand, Alekos.' 'Integendeel, voor iets dergelijks moet reclame gemaakt worden.' Vervolgens vertelde je mij over de telefonische bedreigingen en over de twee auto's die je, daaraan twijfelde je niet meer, 's nachts achtervolgden. De kwelling om steeds in het spiegeltje te moeten speuren, een auto te zoeken die er soms is en er soms niet is, die soms rood is en soms licht-van-kleur-bijna-wit, zodat je je op bepaalde momenten afvraagt of er iets mis is met je ogen, je op andere momen-

ten bij jezelf zegt dat er niets mis mee is, en je je de ene keer een woedend wild zwijn voelt, de andere keer een vlieg die in een spinneweb terechtgekomen is. 'Iedere avond, god-nog-aan-toe, iedere avond wanneer ik naar Glyfada rijd. Weet je, mijn Lente zie je ook in het donker. Dat vervloekte fosforescerende groen.' 'Alekos, is het werkelijk nodig dat je iedere avond naar Glyfada gaat?' 'Beter dan in de Kolokotronistraat blijven. Daar heb ik toen iemand gevonden die het slot van de slaapkamerdeur aan het forceren was, herinner je je?' 'En wie begeleidt je 's avonds wanneer je naar Glyfada gaat?' 'Niemand, wie zou mij moeten begeleiden? Ik ben Zijne Excellentie Papandreou niet, ik heb geen lijfwachten zoals hij!' 'Alekos, wie denk je dat het ditmaal is?' 'Wie wil je dat het is? Iemand die op me gesteld is.' 'Alekos, ik kom naar je toe. Hier heb ik gedaan wat ik moest doen en ik wil liever niet tot de 5de mei wachten.' 'Nee, wij zien elkaar op de 5de mei.' 'Maar waarom houd je zo aan de 5de mei vast?!' 'Omdat het afgesproken is, toch? Het is zeker. Je zult zien dat wij op de 5de mei samen zullen zijn.' 'Maar je stem klinkt zo gedeprimeerd...' 'Tja! Wat zou ik er niet voor geven om te kunnen terugkeren; naar mijn cel in Boiati.'

Dat dunne stemmetje. De berusting waarmee dat dunne stemmetje doordrenkt was. Want wat op woensdag 28 april gebeurde was: het in 't niet verdwijnen van je verzet, het uiteenvallen van je onverwoestbaarheid, het opkomen van de berusting. De laatste inspanning duurt niet lang. Op een bepaald moment komt de levensmoeheid terug, lichaam en ziel verslappen in de berusting die achterom kijkt: de opwellingen, de schreeuwen, de supervragen die je niet zal stellen zijn onvrijwillige opflikkeringen. Dat zegt ook het gedicht dat je die nacht toen je in de Kolokotronistraat thuiskwam schreef. Gedachten van een man die vanuit de ballingschap terugverlangt naar het verleden, aangezien het verleden het enige steunpunt is om zich aan vast te klampen en terug te denken aan de tijden waarin de eenzaamheid een cel zonder ruimte en zonder licht was, een krankzinnig verlangen om met iemand te spreken, waarin er voor de toekomst echter nog hoop was. Hier is het, op vier blaadjes van je blocnote. Wat een krampachtig, verwrongen handschrift. Van vers tot vers wordt het krampachtiger, verwrongener, alsof het in de hand houden van de pen je een vreselijke inspanning kostte. 'Zoals in het verleden / de dichters rondgingen / en zoals zij hun waarheden declameerden / ten doop gehouden waarheden bekleed met / schone woorden van de verhalen / zo ging ook ik rond / in oorden onbekend / maar even mooi als de onze / en ik wilde geloven / dat ik niet de wereld de rug toekeerde / Ik reis

niet / zeg ik bij mijzelf / door de bossen de bergen de dalen / ik reis niet / het zijn de landschappen / die voortsnellen / en mijn herinnering verbonden met mijn vrienden / die op de één of andere plaats / wachtten / om mij plotseling te zien opduiken / in de verre dagen waarin wij / met de dromen als enige kracht / hoop opbouwden / en de smart ons altijd overal begeleidde / Bomen bergen valleien reizen / en ik / verbonden met hen die leden omdat ik leed / die huilden omdat ik huilde / die om tralies riepen omdat ik achter de tralies was / alleen / Er zijn jaren voorbij gegaan en ik / zonder de smart te vergeten / maar zonder onrechtvaardig te worden door die weer op te roepen / loop langs dezelfde wegen / wegen alleen gekend door wie geleden heeft / en met heimwee verlang ik vurig naar mijn cel / als ik eraan denk dat ik in die dagen iets gaf / wat allen begrepen / En wanneer ik denk aan wat ik weet / wat nu gebeurt / nu nog meer dan toen / zonder dat de anderen erin slagen het te begrijpen / en het zelfs niet bij intuïtie vermoeden / zeg ik: / mijn einde zal komen op de manier waarop degenen die de macht hebben dat willen.'

Ik zou het achtenveertig uur later vinden onder je hoofdkussen, samen met een vijfde blad waarop je de woorden had overgeschreven die Sokrates zegt voordat hij zich doodt. *'Het uur is aangebroken om te gaan. Ieder van ons volgt zijn eigen weg: ik om te sterven, jullie om te leven. Wat beter is dat weet God alleen.'*

Donderdag 29 april, de voorlaatste dag. Je kwam het kantoor binnen zonder iemand aan te kijken en zei tegen de secretaresse dat je niet gestoord wilde worden: je moest telefoneren. Het was het telefoongesprek met Averoff, de uiterste poging om de overplaatsing van de officier van de KYP te voorkomen. Je had zelfs de raad van een advocaat hierover gevraagd, en samen waren jullie tot dezelfde conclusie gekomen: het had geen zin in te gaan op de bedreigingen die Averoff maandagmiddag in Goudi had geschreeuwd, dat zou alleen dienen om een overplaatsing te bespoedigen. Het was beter te doen alsof je niets van de episode afwist en tot een compromis te komen, het was beter om zijn gebruikelijke tactiek te imiteren. De Averoff die altijd won was niet die van maandagmiddag, het was een beleefde, rationele heer, een meester in de kunst van de hypocrisie: en die vocht niet met het blote wapen maar met het vergif van de intelligentie. Men moest dus precies hetzelfde doen. Je draaide het nummer van de minister van Defensie. Je vroeg naar zijne excellentie. Zijne excellentie hield

zich niet weg: 'Beste vriend! Waarde collega! Wat een genoegen u te horen, wat een eer!' In de honingzoete stem trilde heel duidelijk het sarcasme. Maar je liet je niet ontmoedigen. Dank u, excellentie, zijne excellentie was werkelijk vriendelijk, je hoopte dat je hem niet lastig viel. 'Maar wat zegt u daar, mijn waarde! Hoe kunt u zoiets denken?! Lastig?' Ja, lastig, herhaalde je. Ook omdat je opbelde om een gunst te vragen en gunsten zijn altijd vervelend. 'Zegt u het maar, beste vriend! Zegt u het maar! Waar gaat het om?' Het ging om een officier wiens lot je aan het hart ging, zei je, een officier van de KYP. Zijn vrouw was namelijk een vriendin die je erg goed geholpen had in negentienachtenzestig toen je naar Cyprus gevlucht was. In die tijd werkte zij op de ambassade van Cyprus. 'Ik begrijp het, beste vriend, ik begrijp het.' Deze dame was, als een echte Atheense, dol op haar stad en kon daar niet buiten, en zijne excellentie had nu juist opdracht gegeven om de officier van de KYP over te plaatsen naar een dorp op de grens van Turkije. 'Gaat u verder, beste vriend, gaat u verder.' Wat was dus het dilemma van de dame? Athene verlaten en haar man volgen naar het dorp op de grens van Turkije of in Athene blijven en ver van haar man wonen? Dat zou overigens wreed zijn, want de twee hielden veel van elkaar. 'Dat is duidelijk, beste vriend, dat is duidelijk. En waarmee kan ik u van dienst zijn, beste vriend? Zegt u het maar.' Je verbleekte. 'Dat zei ik u al, excellentie. Ik vroeg u om de officier niet over te plaatsen.' 'En ik antwoord u dat ik steeds klaar sta om u tevreden te stellen, beste vriend, waarde collega. Ik zal de officier plaatsen waar u wenst. Waar wenst u dat ik hem plaats, beste vriend, waarde collega?' Het spel van kat en muis. Hij de kat en jij de muis. En spel dat je niet wist te spelen. Ook met Hazizikis had je bijna altijd gefaald want je hield vol, doorstond het en dan, plotseling, barstte je los. Dat je op 't punt stond om los te barsten zag men trouwens aan de bleekheid van je gezicht en aan het paarsrood opzwellen van het litteken op je linkerjukbeen. Je probeerde je te beheersen: 'Ik wens dat hij blijft waar hij altijd geweest is en nog is, excellentie: op zijn kantoor van de KYP, in Athene.' Een gepiep: 'Mijn waarde! Wie zou u een dienst durven weigeren? Uw wensen zijn bevelen voor mij. Athene is onmogelijk, vrees ik, maar zegt u mij waarheen u wenst dat hij overgeplaatst zal worden en ik zal u gehoorzamen.' Je legde de hoorn op het bureau, sloot de ogen, dwong jezelf op adem te komen. Nog een laatste inspanning, mijn-god, een laatste poging. Laat het mij gelukken. Je nam de hoorn weer op: 'Misschien heb ik mij niet goed uitgedrukt, excellentie. Ik vroeg u om... Kortom, ik wil niet dat de officier wordt overgeplaatst. Naar geen enkele plaats.' 'Wilt u dat

niet, mijn waarde? Wilt u dat niet?' 'Nee.' 'En waarom, wilt u zo goed zijn te zeggen waarom, als ik niet te indiscreet ben?' 'Omdat, zoals ik zei, de vrouw van deze officier...' En hier braken de dijken door, de kwetsbare dammen die de oceaan van je woede tegenhielden. Zij braken door met een schreeuw die de ramen deed rinkelen, in de kamer ernaast rilde iedereen, de secretaresse maakte een kruisteken. 'Averofakííí! Kleine Averòòòff! Akoúsa, Averofaki, skoulikaki! Luister, kleine Averoff, kleine worm! Den isse t'afendikò tis Elladas! Je bent niet de baas van Griekenland! En je zult het niet worden! Ke den tha ginis! Want ik, ik, ik zal het je beletten! Vanuit mijn graf zal ik het je beletten, vanuit mijn gràf!!!' En toen gaf ook Averoff, elke voorzichtigheid vergetend, toe aan de woede die hem in Goudi overweldigd had. En dezelfde woorden herhalend, er andere, ergere aan toevoegend, ook hij schreeuwend, schreeuwend: 'Egò tha s'exonthoso, Panagoulis! Ik zal je verpletteren, Panagoulis! Egò tha se katastrepso, Panagoulis! Katastrepso. Ik zal je vernietigen, Panagoulis! Ik zal je vernietigen!'

Ik kwam het onmiddellijk erna te weten, toen wij opnieuw met elkaar spraken en ik de stem herkende. Het was niet jouw stem, je mooie, sensuele, diepe, volle stem; het was een soort vreemdsoortig gepiep dat uit een spelonk van miljoenen en miljoenen lichtjaren ver weg scheen te komen. Bijna een echo van de herinnering. Zo nu en dan verdween hij dan ook, leegtes van stilte achterlatend, en: 'Hallo, Alekos, hallo! Ik hoor je niet, hoor je mij?' 'Hij heeft mij...' 'Hallo, Alekos, hallo!' 'Ik zal vernietigen... ik zal verpletteren...' 'Hallo, Alekos, hallo! De lijn functioneert niet, verdorie!' 'Nee, de lijn functioneert. Ik ben het die niet meer functioneer.' 'Waarom, Alekos, waarom? Wat heb je, Alekos, zeg het me, voel je je ziek, heb je koorts?' 'Nee. Ja.' 'Ja of nee? Leg het uit, maak me niet bang, je maakt me bang! En ik ben hier, ik kan niets voor je doen, hallo!' 'Ja, ik voel me ziek. Heel, heel ziek...' 'Waar? Waardoor?' 'Omdat ik heel, heel, heel treurig ben. Heel, heel, heel bezorgd.' 'Alekos, het moet afgelopen zijn met deze geschiedenis, afgelopen! Je bent jezelf aan 't vermoorden, zij zijn je aan 't vermoorden! Ik kom naar Athene, ik kom meteen, onmiddellijk. Ik wil je zien, ik wil je meenemen, ik wil...' 'Kom als je wilt, maar je kunt niets doen, agàpi. Niets. Wij zullen elkaar de eerste mei zien, je zult mij de eerste mei zien. Dààg.' En je verbrak de verbinding, mij verbijsterd achterlatend. De eerste mei. Had ik het goed begrepen? Had je de eerste mei gezegd? Ja, de eerste mei: niet vijf mei. Nu herinnerde je je niet eens de datum van onze afspraak, mijn-god. Of was je van gedachte veranderd en wilde je dat

ik werkelijk de eerste mei, dat wil zeggen overmorgen aankwam? Ik moest je opnieuw opbellen. Nee, het had geen zin je op te bellen. Ze dienden alleen om mij verdriet te doen, deze telefoontjes, en ik wilde die stem die niet jouw stem was niet opnieuw horen. Ik zou werkelijk de eerste mei komen, dat zou ik doen. Ik zou morgen vertrekken, dat zou ik doen. En ik deed het. Ik stapte in het vliegtuig precies op hetzelfde ogenblik waarop jij stierf. Om zes uur achtenvijftig, vrijdag 30 april. In Athene één uur achtenvijftig, zaterdag één mei. Ik was namelijk precies om zeven uur aan boord, ik keek op mijn horloge verbaasd door de stiptheid van een vlucht die gewoonlijk vertraging had. Tijdens de reis was ik onrustig, terneergeslagen door een nervositeit waarvoor ik geen verklaring kon vinden. De nervositeit nam toe toen er een film geprojecteerd werd die een slecht voorteken leek: de geschiedenis van een dwaze en moedige dichter, onbegrepen door iedereen en steeds in onmogelijke avonturen gestort, steeds nagezeten door de dood die hem lokt, bedekt door een wit lijkwaad en met de zeis in de hand. Zo nu en dan verscheen de zeis breed uit op het doek en de dichter moest ontsnappen. Om te ontsnappen nam hij zijn toevlucht tot nieuwe ondernemingen, nieuwe dwaasheden, waaruit hij wonderbaarlijk genoeg ongedeerd te voorschijn kwam. Aan het eind werd hij het ontsnappen, het niet toegeven aan wie hem met zo'n vasthoudendheid wenste, echter moe en hij ging de dood tegemoet, en liet zich doden. En hij en de dood verwijderden zich samen, zingend, dansend op een groot grasveld, groen als het groen van jouw Lente.

De gelijktijdigheid van de handelingen is alleen ogenschijnlijk een gestold mysterie van toevallige en op zichzelfstaande episoden. In feite is het een weefsel samengesteld uit episoden die elkaar nodig hebben en onderling nauw verbonden zijn. Het is een goed geoliede machine. Daar zou ik mij van overtuigen bij het reconstrueren van de gebeurtenissen die de laatste dag van je leven vormden, toen alles samenviel en bijdroeg tot het oliën van de machine, tot het ineenvlechten van de parallel lopende wegen van jouw handelingen en de handelingen van Steffas, opdat het nu niet meer te keren proces van je dood zich zou afspelen zonder vergissingen of vertragingen of hindernissen en afgesloten zou worden op een bepaald punt, dat wil zeggen al geplaatst in de ruimte en in de tijd. Het zwarte gat onder de garage met het opschrift Texaco, om één uur achtenvijftig, zaterdag één mei negentienhonderdzesenzeventig.

De laatste dag van je leven brak aan bij een grijze, loodkleurige hemel. Gedurende de hele week was er een zomerse zon geweest en zelfs geen wolk had het hemelblauw verduisterd. Maar de avond tevoren was de horizon plotseling donker geworden bij een ijzig licht en er was een harde wind opgestoken, de zee was woest en sloeg op de kust, en de storm had gewoed van Athene tot Korinthe. Gedurende de hele nacht, als in een twist tussen in toorn uitgebarste goden, hadden de bliksemschichten de lucht verscheurd, de regen had de wegen onder water gezet, en pas bij het aanbreken van de dag was de rust neergedaald met die grijze, loodkleurige hemel, boodschapper van rampen. Je werd vroeg wakker. Vreemd genoeg had je goed geslapen, en toen je moeder je de koffie bracht was je al op om in gedachten verzonken naar de tuin te kijken, naar de schade die de planten geleden hadden. De storm had de rozen onthoofd en de bomen verminkt, sinaasappels en citroenen lagen op een tapijt van takken en afgerukte bladeren, ook de bos knoflook die vastgebonden was aan een uitsteeksel van de palmboom om het ongeluk af te wenden was gevallen. Bij de val was hij losgegaan en had de bolletjes over het paadje en over de modderige graszoden uitgestrooid, sommige bolletjes waren opengesprongen: de teentjes leken stukjes van een kapotgevallen ketting. 'Je knoflook!' riep je uit. Zij keek uit het raam, zag het, bromde vol afschuw: het was nog nooit gebeurd dat de bos gevallen was, ook toen ze je ter dood veroordeeld hadden was hij blijven hangen. Gealarmeerd zette ze het blad met de koffie neer, holde naar buiten om knoflookbolletje na knoflookbolletje, teentje na teentje op te rapen, toen ging zij het huis weer binnen, maakte een andere, grotere bos klaar, bond die stijf vast met het touw, ging hem opnieuw aan het uitsteeksel van de palmboom vastbinden. Zij bond hem heel goed vast, maar zodra zij terug liep ging de knoop los en de bos viel een tweede maal en strooide weer bolletjes, weer teentjes uit, alsof de duivel zich amuseerde met het blijven tonen van ongelukstekenen. Voor het raam staand keek je oplettend naar haar en een onverklaarbare glimlach krulde om je lippen. 'Het zal je nooit lukken, zelfs niet al spijker je hem vast' zei je terwijl zij, halsstarrig, de bolletjes weer ging oprapen en in een bos binden. Je stem was helder die ochtend, de mooie stem waar ik van hield, en het hoge voorhoofd was vrij van rimpels. Je leek uitgerust, fris. Een mysterieuze kalmte had plotseling de plaats ingenomen van de wanhoop waarin je je tot vóór enkele uren te gronde richtte.

Je waste je en kleedde je goed, met zorg, alsof je naar een feest ging. Je koos het beste ondergoed uit, het mooiste overhemd, en het pak waar je de voorkeur aan gaf, jasje en broek van nootkleurige gabardi-

ne. Met nauwgezette aandacht schoor je je, knipte je snor bij, vulde je zakken met de voorwerpen die je altijd bij je droeg: pijp, sigaartjes, tabak, pennen, agenda's, blocnote, schaartje, krantenknipsels. In de binnenzak verborg je een document over Averoff waarvan je geen fotokopie durfde laten maken. Je had het ook tegen één van je schildknapen gezegd: 'Het is tè belangrijk. Er een fotokopie van laten maken is riskant. Het is beter dat ik het bij mij draag.' Je bewoog je zonder haast, in gedachten verzonken, met de kalmte van wie heeft opgehouden het bestaan met de wijzertjes van zijn horloge af te meten. Toen je klaar was begon je heen en weer te lopen door het huis alsof de lust om uit te gaan je ontbrak of alsof je iets zocht. Heimwee naar iets, een herinnering? Voortsloffend en terwijl ze haarspelden in de door de war zittende haren stak, kwam je moeder verbaasd achter je aan: 'Ti teles? Wat wil je?' 'Tipote, niets. Ik dacht. Er ontbreken een maand en twee dagen aan mijn verjaardag. Zevenendertig jaar, op 2 juli. Ik ben oud.' Ten slotte ging je de deur uit en wierp een blik op de bos knoflook die nu stevig aan het uitsteeksel van de palmboom hing. Bij het hek gekomen stond je echter stil, keerde op je schreden terug en rukte hem met een besliste beweging af, smeet hem op de grond: 'We moeten niet bijgelovig zijn!' Zij mopperde nog, ontsteld, verontwaardigd, toen je achter het stuur van je Lente ging zitten, vertrok, en de Vouliagmenistraat insloeg: de laan die je duizenden malen had gereden en waarvan je elke meter, elke bocht, elk gat kende. Draaide je je om bij de garage met het opschrift Texaco? Als ik erbij was draaide je je altijd om, brommend dat de afwezigheid van een muurtje die afrit gevaarlijk maakte, een valkuil om je nek te breken. Je wees dan op het bord boven de afrit, Kalon Taxidi, Goede Reis, en: 'Goede reis met een gebroken nek!' Om negen uur was je in de Kolokotronistraat en parkeerde je Lente, precies voor de winkel van weefmachines, die naast jouw ingang, met de wand en de ramen langs dezelfde gang die naar de lift leidde. De winkel was open, er was al een klant binnen: een jongeman met een rond gezicht, ontsierd door pukkels. Hij was dezelfde die in juli vijfenzeventig met de Griekse nazi naar Florence was gekomen om er een week te blijven: juist de week waarin je uit Athene vertrokken was zeggend dat je naar Florence ging en daarentegen naar Cyprus was gegaan. Dezelfde die in Florence zo had opgeschept over zijn kamikaze-ondernemingen, over de gecompliceerde manoeuvres waartoe hij met zijn Peugeot in staat was: kopstoot, staartstoot en de andere auto schiet weg als een projectiel. Dezelfde die tijdens de Junta op het atelier van Despina Papadopoulos had gewerkt, en veel gereisd had in de landen waar de ballin-

gen van de oppositie geschaduwd moesten worden, maar vooral in Canada waar hij had deelgenomen aan wedstrijden op een open circuit, de afschuwelijke wedstrijden waaraan men deelneemt om de andere auto's met kop-staart manoeuvres te vernielen, en waar de winnaar degene is die het meest het hoofd koel houdt, die het snelst reageert. Kortom Michael Steffas. Op dit moment Papandreou-socialist, in dienst van een modezaak, Heim Fashion, en eigenaar van een zilverwitte Peugeot 504. En kijk eens hoe toevallig: in de winkel van weefmachines was hij al enkele malen geweest in die dagen.

Je ging je kantoor binnen en hier wachtte de advocaat op je. Je vertelde hem de ruzie met de draak en: 'Zoals je ziet heb ik je raad opgevolgd, maar tot overeenstemming komen is onmogelijk. Ik heb nu geen andere keus meer dan tot het bittere eind toe door te gaan met deze geschiedenis, tot elke prijs. Maandag stel ik Karamanlis de supervraag.' 'Je zult weinig bereiken.' 'Ik weet het. Karamanlis kan zich niet veroorloven hem aan de kant te zetten en er is niemand die mij steunt. Niemand.' 'Dus?' 'Dus niets. Er zijn gevallen waarin men, om te winnen, ook de adem moet verliezen.' 'En na de supervraag?' 'Dan zal ik een paar dagen naar Italië gaan, van daaruit naar Cyprus.' De advocaat nam je met verbazing op: je was zo bedaard die ochtend, zo zeker. Zelfs bij het verslag over de beledigingen die je met Averoff had uitgewisseld. Je stem verraadde geen enkele hartstocht. Maar wat bedoelde je met de zin er-zijn-gevallen-waarin-men-om-te-winnen-ook-de-adem-moet-verliezen? Met een ingeving van argwaan bracht de advocaat het gesprek op de telefonische bedreigingen, de achtervolgingen door de auto's, de ongewenstheid om iedere nacht alleen over de verlaten wegen te rijden, je naar Glyfada te begeven. 'Wat zijn jullie allemaal eentonig' antwoordde je hem, 'zou jij ook willen dat ik met een lijfwacht reisde, dat ik mij belachelijk maakte?' Toen nam je de hoorn op van de telefoon die rinkelde en sprak met iemand, de lippen in een verveelde glimlach geplooid. Wat een bezoeking. Een zekere mevrouw Sougioulzoglou nodigde je uit voor het diner uit naam van haar zwager Viktor Nolis, een Griek uit Melbourne. Je had hem in achtenzestig in Rome leren kennen, deze Nolis, en een paar maanden geleden had hij weer iets van zich laten horen door middel van mevrouw Sougioulzoglou, een zuster van zijn vrouw. Hij was nu in Athene en hij wilde je mee uit eten nemen samen met de twee vrouwen. 'Uitgerekend vandaag! Het laatste wat ik zou willen is de avond doorbrengen met drie zeurpieten.' 'Ga met mij eten. Ik kom je met de auto halen en daarna breng ik je naar Glyfada, dan rijd je voor één keer 's nachts niet alleen' stelde de advocaat voor, en bracht zó het

gesprek weer op het punt waar het door het telefoontje van mevrouw Sougioulzoglou onderbroken was. 'Nee, dank je. Als ik niet met hen ga moet ik dineren met de directeur van de Olympia Express, dat blijft hetzelfde. Wij zien elkaar morgen weer.' 'Accoord, wij zien elkaar morgen, maar ik herhaal tegen je: rij 's nachts niet alleen rond, en ga zo weinig mogelijk naar Glyfada. De geschiedenis van die twee die je volgen zodra het donker is bevalt mij niet.' 'Wat zijn moet ìs, wat moet gebeuren zal gebeuren.' Jullie verlieten elkaar met die woorden en later belde je Nolis terug: dat hij 's middags om vijf uur maar bij je moest komen en daarna, als het je lukte de afspraak met de directeur van de Olympia Express af te zeggen, zou je met hem, zijn vrouw en zijn schoonzuster dineren. Intussen had Michael Steffas de winkel van weefmachines verlaten en was met een taxi naar de Heim Fashion-zaak gegaan. Hij maakte gebruik van een taxi omdat hij sinds een maand zijn Peugeot niet in Athene had, zou hij zeggen. Hij hield die in Korinthe, bij het huis van zijn ouders, want het nummerbord was nog een Frans nummerbord en hij moest een nieuw kenteken hebben. Een maand eerder had hij, in Athene, door dat nummerbord een zware boete geriskeerd.

Je ging van kantoor weg tegen half drie, kwam terug om half vier om de afspraak met de directeur van de Olympia Express af te zeggen, en het is op dat moment dat de gelijktijdigheid van jouw handelingen met de handelingen van Steffas begint. Om vijf uur kwam Nolis en je zei hem ja, je zou hem ontmoeten voor het diner, maar jij was het die hem en zijn vrouw en zijn schoonzuster uitnodigde in een restaurant in Glyfáda. Op hetzelfde ogenblik, om vijf uur, deed Steffas het ijzeren rolluik van Heim Fashion naar beneden en was gereed om zijn rol te spelen. Om zes uur nam je afscheid van Nolis en sprak af hem vóór etenstijd op te halen in de Alkionisstraat 8 waar hij woonde en op hetzelfde ogenblik, om zes uur, ging Steffas naar Basilio Jorgopoulos: zijn vriend en alibi. Om negen uur telefoneerde mevrouw Sougioulzoglou je omdat haar auto kapot was: kon je, voordat je naar de Alkionisstraat ging, bij haar langsrijden in de Androtzoustraat 15A? Op het zelfde ogenblik, om negen uur, stapte Steffas op de bus naar Korinthe om de Peugeot te gaan halen en die naar Athene te brengen. (En het Franse nummerbord, het kenteken dat veranderd moest worden? En het risico om een boete op te lopen? Jorgopoulos, zou hij zich rechtvaardigen, had hem voorgesteld de eerste mei met twee meisjes door te brengen op Egina, en dat had hem elke voorzichtigheid doen verliezen. Maar is Egina dan geen eiland? Gaat men niet met de boot naar Egina? Wat voor zin heeft het zich met de bus van Athene naar

Korinthe te haasten, daar de Peugeot zonder Grieks kenteken te halen, die naar Athene te brengen, op de boot te zetten, ermee van boord te gaan, weer aan boord te brengen, weer van boord te gaan, de volgende dag weer terug te brengen naar Korinthe? Geen enkele zin, dat is duidelijk. Maar wie zegt dat de Peugeot werkelijk dient voor een tocht met de meisjes naar Egina? Hij zou voor iets heel anders kunnen dienen, voor een dienst bij voorbeeld, voor een gunst die een koel hoofd, een snel reagerende blik, behendigheid in de kop-staart manoeuvres, zelfs een verleden als kamikaze getraind op de banen van Canada in de wedstrijden met open circuit vraagt, en een stevige auto, beter bestand tegen stoten dan een zekere lichtgekleurde-bijna-witte auto die de afgelopen dagen heeft bewezen niet voor de taak berekend te zijn.) Om half tien verliet je de Kolokotronistraat om bij mevrouw Sougioulzoglou langs te rijden en naar het echtpaar Nolis te gaan. Om tien uur was je in de Alkionisstraat bij het echtpaar Nolis dat je even op bezoek hield voor een aperitief, een whisky die je echter niet lekker vond en onopgedronken in het glas liet staan. Om kwart over tien ging je met hen uit. Het was tien uur toen Steffas met de bus in Korinthe aankwam, uitstapte en naar het plein holde waar hij de Peugeot had staan. Het was kwart over tien toen hij het plein bereikte, vlug in de Peugeot stapte. Het was vijf voor half elf toen hij de snelweg opreed die van Korinthe naar Athene voert. Het was precies op dezelfde tijd dat je de Lente voor Tsaropoulos parkeerde; toen ging je met het echtpaar Nolis en mevrouw Sougioulzoglou naar binnen daar bij Tsaropoulos, het restaurant dat je drie jaar geleden had uitgekozen voor ons, de avond waarop ik bij je was teruggekeerd en je zo vrolijk, weer tot leven gewekt, uit de kliniek was ontsnapt, en mij het gedicht cadeau had gegeven, en de week van geluk was begonnen.

Je bestelde, opgewonden, het diner. Plotseling had de kalmte waarmee je je 's ochtends had bewogen, de vredige evenwichtigheid, de afwezigheid van hartstochten, het veld geruimd voor een onverwachte levensvreugde. Je leek opgewonden. Je praatte onafgebroken, schertste, vertelde lachend over de archieven en over Averoff en over Tsatsos, over de supervraag die je maandag aan Karamanlis zou stellen, over de aardbeving die je teweeg zou brengen bij het overdragen van de door Giouvelos verboden papieren. Je vertrouwde er zelfs op een boek te kunnen schrijven, je was er al mee begonnen, zei je, door de problemen had je het onderbroken, in de maand mei zou je er echter mee doorgaan om het voor het eind van het jaar af te maken. 'Ik zal er in de zomer en in de herfst onafgebroken aan werken, daarvoor ga ik naar Italië, ik zal bij het Parlement verlof aanvragen.

Het is een boek dat met de aanslag op Papadopoulos begint en eindigt met de documenten. Het is de geschiedenis van een moeizame onderneming, de geschiedenis van een man.' Je beloofde ook een reis naar Australië te maken: 'Ja, ik wil wat rondreizen, de wereld leren kennen. Als het boek af is, kom ik werkelijk eens naar Australië.' Het leek alsof er een eindeloze toekomst voor je lag, vol beloften en successen en vreugde: het leek alsof je afschuwelijke plan, je onbewuste berekening, sterven om te leven, vergeten was. En je ogen straalden, je handen trilden, alles beviel je. Het gezelschap van de drie oudjes, het eten, de mensen. De twee dames keken je stilzwijgend in vervoering aan, Nolis luisterde geboeid naar je. Wat was hij opgewekt, deze man, wat een gloed, wat een vuur! Je had er zelfs geen behoefte aan te drinken om dat vuur aan te wakkeren: één fles met z'n vieren. Op een bepaald ogenblik, toen je het glas naar je mond bracht, zei je dat je verstandhouding met de wijn verslechterd was: je had de deugden van sinas weer ontdekt. 'En dat spijt me niet want het donker is vol valstrikken, vol op de loer liggende schaduwen. Men moet een heldere geest hebben en snelle reflexen.' Intussen vloekte Michael Steffas onder het rijden omdat het tussen Korinthe en Megara weer hard was gaan regenen, de regen verhinderde hem zo hard te rijden als hij zou willen. Maar toch reed hij nog vrij hard, aangezien hij tien minuten vóór middernacht opnieuw bij het huis van Jorgopoulos was, zijn alibi tot half twee. (Vreemd, deze terugkeer van hem om middernacht, om zich van minuut tot minuut getuigen te verschaffen.) En de rode BMW? Die was er ook, die was er, en hij had ook niet op de Peugeot van Steffas gewacht om je tegemoet te gaan. Na je tot aan het restaurant te hebben gevolgd, had hij zich verwijderd om de juiste tijd af te wachten zonder op te vallen en hij had een ernstige vergissing begaan. Het was ongeveer middernacht toen een ontstelde burger zich bij de politie meldde om er aangifte van te doen dat in de Vouliagmenistraat een donkerrode BMW hem een paar kilometer lang op een afstand had gevolgd en toen plotseling op hem afgekomen was, hem zijdelings had geraakt met de duidelijke bedoeling hem van de weg af te gooien. Hij had een ongeluk kunnen voorkomen door het stuur in bedwang te houden, zodra het mogelijk was te stoppen, en nee: het was geen toeval geweest. Hij kon het bewijzen omdat, terwijl hij op adem stond te komen en zich afvroeg wat de reden van de agressie was, de BMW weer was verschenen. En gestopt was. En de twee die erin zaten hadden hem goed aangekeken, toen hadden zij zich een teleurgesteld gebaar laten ontglippen: alsof zij zich in de persoon vergist hadden of zichzelf voor imbecielen uitmaakten. Zich

herinnerden dat je, als ze je hadden achtergelaten bij Tsaropoulos, niet nu al in de Vouliagmenistraat kon zijn. De ontstelde burger had een snor en een groene auto. Geen appelgroen, maar in het donker bijna dezelfde kleur als de jouwe.

Je verliet Tsaropoulos kort na één uur in de ochtend, en op de drempel van het restaurant ontstond een kleine discussie: jij wilde je gasten thuisbrengen en zij stonden erop een taxi te nemen. Je overnachtte in Glyfada en, herhaalden ze alle drie, het restaurant was in Glyfada, het was dwaas om naar de Alkionisstraat en de Androtzoustraat beide in verafgelegen wijken, te rijden, om vervolgens weer terug te keren naar Glyfada. Je dwong hen tòch in je Lente te stappen, eerste etappe de Alkionisstraat, en het was in een zijstraat van de Alkionisstraat, na het echtpaar Nolis goedenacht te hebben gezegd, dat er iets vreemds gebeurde: een taxi haalde je in en sloot de doorgang voor je af door midden op de weg te remmen. Jij remde ook en stapte uit terwijl je zei: 'Nu ook de taxi's nog! Ik wil wel eens zien wie het is.' Toen liep je op de chauffeur af en mevrouw Sougioulzoglou zag je een paar minuten met hem redetwisten. Maar toen je terugkwam leek je opgelucht: 'Nee, hij volgde mij niet. Hij is uit Glyfada, ik ken hem.' Je startte weer en draaide de Poseidonosstraat in. 'De kwestie is dat ik nu zo argwanend geworden ben tegenover auto's.' 'Waarom?' riep mevrouw Sougioulzoglou uit. Je antwoordde haar niet. Misschien hoorde je haar niet eens. De lippen op elkaar geklemd, het voorhoofd gefronst, keek je in het spiegeltje. Plotseling: 'Helena, heeft u zin om even mee te gaan naar een bouzouki-gelegenheid? Alleen om even een glas sinas te drinken en een beetje naar de muziek te luisteren. Er is er één hier vlakbij, een eindje terug.' Mevrouw Sougioulzoglou begreep het niet, sloeg het af. Nee, dank je, het was laat, op haar leeftijd gaat men niet naar bouzouki-gelegenheden met knappe jongemannen. 'Kòm, Helena.' 'Nee, dank je, werkelijk.' 'Jammer.' En met de blik die gericht bleef op het spiegeltje, gaf je gas en reed met grote snelheid de Leoforos Sigroustraat in. Bij de bierfabriek aangekomen remde je plotseling, excuseerde je haastig: het was niet je gewoonte om dames 's nachts op het trottoir achter te laten, maar de Androtzoustraat was vlakbij en nummer 15A van de Androtzoustraat was om de hoek, vond zij het erg om hier uit te stappen en verder te lopen? Opnieuw begreep mevrouw Sougioulzoglou het niet. Pas na je dood zou zij er zich rekenschap van geven dat je niet de nauwe en donkere Androtzoustraat wilde inrijden, en dat je erg ongeduldig was om alleen te blijven. Zij antwoordde nee, zij vond het helemaal niet erg, toen stapte zij uit zonder dat jij het gebaar maakte

om dat ook te doen. Met één hand aan het stuur en de andere aan de koppeling, hield je je gereed om weg te schieten. 'Dank u, Helena. Neem mij niet kwalijk, Helena.' 'Ik dank jou, Alekos. Maar waarom ga je niet in de Kolokotronistraat slapen? Dat is hier vlakbij, en is het de moeite om nog twintig minuten te rijden naar Glyfada?' 'Het is beter om vier uur in Glyfada te slapen dan acht uur in de Kolokotronistraat.' 'Tot ziens dan...' 'Tot ziens.' Je wachtte zelfs niet tot zij overstak om het tegenoverliggende trottoir te bereiken. Je reed onmiddellijk weg. En het was vijf over half twee, hoogstens tien over half twee, zou mevrouw Sougioulzoglou zeggen. Zij zou uitleggen dat te kunnen zeggen omdat ze om kwart voor twee thuis was: om de tweehonderd meter af te leggen die haar van Androtzoustraat 15A scheidden, de buitendeur open te doen, de lift te bellen, kon zij niet minder dan acht of tien minuten nodig gehad hebben. Accoord, maar om 's nachts, met de bijna verlaten straten, van dat punt van de Leoforos Sigroustraat tot het punt in de Vouliagmenistraat waar ze je vermoordden te rijden, zijn vijf of zes minuten voldoende. En het klokje van je Lente zou bij de botsing stil blijven staan op twee minuten voor twee: de tijd die door de getuigen bevestigd is. Tussen het ogenblik waarop je mevrouw Sougioulzoglou goedenacht zei en het ogenblik van de botsing is er dus een leemte van achttien tot drieëntwintig minuten, laten we zeggen twintig minuten, die niemand ooit heeft kunnen of willen verklaren. Het zijn de twintig minuten van de corrida met je moordenaars.

Ze kwamen precies tegelijk tevoorschijn, alsof ze een nauwkeurige afspraak hadden. Ze kwamen meteen tevoorschijn, zodra je in de Diakoustraat keerde. Een rode BMW en een zilvergrijze Peugeot. En je was er zeker niet verbaasd over: dat het gebeuren zou had je al in de Poseidonosstraat begrepen, toen je terug wilde keren en wilde stoppen met het excuus van de bouzouki-gelegenheid, vervolgens had je je er van overtuigd in de Leoforos Sigroustraat toen je je van mevrouw Sougioulzoglou had bevrijd. Overigens zeiden de getuigen die niet door de politie van de Macht gehoord waren of die tot zwijgen waren gebracht (behalve één die zich nooit heeft laten intimideren, een chauffeur die Mandis Garoufalakis heet) de volgende ochtend dat achter de appelgroene Fiat niet alleen de Peugeot reed: er was ook een roestkleurige of granaatrode auto bij, misschien een Jaguar of misschien een BMW. Je zat tussen die twee in als een muis in de val, en

het is mogelijk dat je op het eerste ogenblik wilde ontsnappen. Maar meteen kwam de onweerstaanbare impuls op om hen tegemoet te gaan, hen in 't gezicht te zien, te ontdekken wie het waren, kortom, te vechten op dezelfde manier waarop je op Kreta en in Rome en in Athene gevochten had en alle keren dat ze geprobeerd hadden je met een auto angst aan te jagen of te provoceren of te doden; de levensmoeheid die veroorzaakt wordt door het feit het verliezen moe te zijn kwam weer boven, de behoefte dus om tenminste als dode te winnen, de onbewuste berekening dat geen levende held zoveel waard is als een dode held, en de corrida begon. Die welke soms de rollen omdraait en de vervolgde in vervolger verandert, ze soms weer herstelt zodat de vervolger weer vervolger wordt, en wat de arena van deze corrida was vóór de Vouliagmenistraat weet ik niet, maar door de wegen van je doodsstrijd na te gaan zou ik tot de conclusie komen dat de route alleen de route geweest kon zijn van de Diakoustraat, de Anarafseosstraat, de Logouinoustraat, de Mousouroustraat, de Imittoustraat, de Ilioupoleosstraat, dat wil zeggen eerst in de richting van het kerkhof en vervolgens om het kerkhof heen, omdat, als je vanuit de Leoforos Sigroustraat niet meteen de Vouliagmenistraat ingaat en de verboden richting inslaat, je gedwongen bent die wegen te nemen, en die wegen leiden naar het kerkhof, en bij het kerkhof aangekomen kan je niet anders doen dan er omheen rijden, met de draaiende beweging van de ster in de greep van de draaikolk die haar het zwarte gat in zal zuigen. Ik zie je, over het stuur gebogen, bleek, jij die hen achtervolgt terwijl zij jou achtervolgen, die hen aanvalt terwijl zij jou aanvallen, in een waanzinnige opeenvolging van slippen, gas geven, remmen, botsingen. De botsingen, de stoten beschreven in het verslag van de deskundige dat door de gerechtsautoriteiten van de Macht niet zou worden aangenomen, de sporen van rood-bruine lak die ook roestkleurig of granaatrood kon zijn, en op welk ogenblik voelde je de nutteloze impuls om te blijven leven, het wegschieten van de ster die probeert zich los te rukken uit de maalstroom en zich daardoor overlevert aan de draaikolk? Op welk moment dacht je eraan je naar de Vouliagmenistraat te richten om het huis en de tuin met sinaasappel- en citroenbomen, de enige uitweg te bereiken? Daar ontsnap je plotseling aan de afschuwelijke rondedans, schiet dezelfde straat in waar je vandaan gekomen was, de Anarafseosstraat, rijdt de Vouliagmenistraat in, want de getuigen waar ik het over had zullen vertellen dat zij een groene en een rode auto en een zilverwitte hebben zien voorbijschieten. Vier getuigen: een taxichauffeur die zich tweehonderd meter achter je bevond, de passagier die hij bij zich had, een tweede taxi-

chauffeur die vóór jullie reed, een derde die stilstond bij een kruising. Zij zullen zich uit eigen beweging bij de politie melden en het vertellen, en in het begin zal de politie niet eens hun namen vragen; vervolgens zullen die hen wèl gevraagd worden, en dan wijzigen drie van hen het verhaal, zij vergeten de rode auto. Alleen Mandis Garoufalakis zal het volhouden, maar men luistert niet naar hem of raadt 't hem àf of bedreigt hem, met de journalisten die er meer van willen weten praat hij dan ook steeds minder graag en met de tegenzin die het product van de angst is. 'Ja, een rode en een witte... Wit, nee, beige... Nee, grijs.' Beurtelings haalden ze je rechts en links in en sneden je, bleven vlak vóór jou die ze beide moest ontwijken om ze op jouw beurt voorbij te rijden, en zodra je erin geslaagd was herhaalden ze de manoeuvre. Methodisch, nauwkeurig, met perfecte gelijktijdigheid. 'Maar-ik-weet-niets, heren, ik-heb-niets-gezien, om-'s-hemels-wil. Ik wil geen narigheid, ik heb een vrouw en kinderen, ik heb een gezin, laat mij er buiten. Als u mij er buiten laat, als u zweert mijn naam niet te zullen noemen, dan zeg ik u dat de groene auto steeds gevangen was tussen de rode auto en de lichtgekleurde auto, in de rode auto zaten twee personen, en op een bepaald moment deed de rode auto het ergste: hij reed de groene auto aan precies tegen het nummerbord. Toen slingerde de groene auto, trok zich wonder boven wonder weer recht, bleef hard doorrijden in de richting van Glyfada. Maar-ik-weet-niets, heren, ik-heb-niets-gezien, ik-heb-niets-gezegd, om-'s-hemels-wil.' Ze reden alle drie heel hard. Honderdtien, honderdtwintig, honderddertig, en met die snelheid kwam je bij de Sint Dimitrios-kerk: voorbij die kerk staan er geen huizen meer en de weg loopt met een kleine bult omhoog. Voorbij de bult verbreedt de Vouliagmenistraat zich in een dubbele laan in tweeën gedeeld door een middenberm. Vijftig meter verder, aan de rechterkant, staat de garage met het opschrift Texaco.

Het was ter hoogte van de Sint Dimitrios-kerk dat de rode auto je van achteren, tegen het nummerbord, aanreed. En het was na de bult dat hij je voor de laatste maal voorbijreed om zich te verwijderen, om in het donker te verdwijnen. Maar gebruikten de twee in de rode auto, terwijl ze je voorbij reden om zich te verwijderen en in het donker te verdwijnen, de verdovingsrevolver, of gebruikten ze die niet? Een revolver precies gelijk aan die welke de rechter van instructie in augustus zo achteloos in het archief stopte. Wapennummer 159789, made in West Germany; korte loop, ingekorte handgreep. De lader bevat vijf cilindervormige projectielen, vijf metalen capsules met een klein gat waaruit een gas stroomt dat, bijna zonder sporen na te laten,

verdampt. (En als die sporen er waren deed men bij het lijkengebouwtje geen moeite die op te zoeken. Men maakte geen enkele analyse die diende om sporen van verdovende stoffen, van vervluchtigende verdovingsmiddelen te vinden.) Dus, en opnieuw: gebruikten ze die of niet, deze verdovingsrevolver? De omstandigheden maakten het mogelijk aangezien je reed met een bijna helemaal geopend linkerraampje; je Lente werd trouwens ook gevonden met een bijna helemaal geopend linkerraampje. En als ze die niet gebruikten, als die rechter van instructie geen fout beging door de revolver met het wapennummer 159789 zo achteloos in het archief te stoppen, wat was het dan wat je verdoofde en je in een zweetdoek van verbijstering en van slaap wikkelde? Wat was het dan wat je gezichtsvermogen en je wil benevelde? Je slingerde en slipte toen de Peugeot je bereikte, je begon de macht over het stuur al te verliezen, zodat Steffas er niet veel moeite mee had het werk af te maken. Eerst reed hij met de rechtervoorbumper je linkerachterbumper aan, toen kleefde hij zich vast aan je linkerzijkant en sleepte je een paar meter mee, toen maakte hij zich met een bruuske zwenking los en bracht je de dodelijke slag toe: een klap met de achterkant tegen je linkervoorbumper. En je schoot weg als een projectiel terwijl hij, met een manoeuvre van grote kamikaze, van killer getraind op de open circuits van Canada, met een bijna rechte hoek omzwenkte om de doorgang in de middenberm die de Vouliagmenistraat in tweeën deelt in te draaien. Je schoot schuin weg, reed het brede trottoir op, de open ruimte naast de garage met het opschrift Texaco, miste op enkele meters een lantaarnpaal en, dwars door de zweetdoek van verbijstering, van slaap heen trachtte je tevergeefs vaart te minderen door te remmen. Je Lente was nu losgeraakt van de grond. Hoog en vastberaden, niet te beteugelen, vloog hij naar de afrit die naar de garage voert, de valkuil met het bord Goede Reis, Kalon Taxidi, en niets had hem kunnen stoppen. Misschien had je, als de vlucht twee meter langer geweest was, over de leegte van de afrit heen kunnen springen en opnieuw landen in de wereld der levenden: misschien had dat je kunnen redden. Maar dat lag niet in de plannen van de goden, van jouw al geschreven noodlot, en al spoedig verloor hij hoogte, richtte zijn kop naar beneden mikkend op een muur die men een ogenblik eerder niet zag en nu plotseling zag, die met een krankzinnige snelheid tegen je aanviel, ophield een muur te zijn om een uitbarsting te worden, de klap van een bom die explodeert, het einde. En terwijl jij de armen ophief als teken van overgave, van overwinning en van overgave, terwijl je handpalmen de toegang tot het niets aanraakten, gebeurde alles zoals het gebeuren moest, zoals

jij voorzien had dat het gebeuren zou in je onbewuste berekeningen, in je helderziendheid, in de laatste regels van het bij bladzijde drieëntwintig onderbroken boek. 'Het spijt me alleen dat het mij niet gelukt is. Het is mijn stem die antwoordt. Wat een vreemde, verre stem. Waar komt die vandaan? Uit een andere wereld? Ook de beleefde officier lijkt vreemd, ver. Waar komt hij vandaan? Komt ook hij uit een andere wereld? Nu verwijdert hij zich zwijgend, en nauwelijks is hij het vertrek uitgegaan of de uniformen beginnen zich weer boos te maken. Bozer, steeds bozer. Zij slaan mij op m'n voetzolen, op m'n ogen. Ik herhaal: Het spijt me alleen dat het mij niet gelukt is. Ja, het spijt me alleen dat het mij niet gelukt is. Dan een vreselijke klap. Van wat? Van wie? Ik voel een waanzinnig grote kracht die mijn maag indrukt, en mijn hals en mijn borst en mijn hart die ingedrukt worden, alsof zij breken, allemaal tegelijk, en exploderen, en ik onderscheid niets meer. Ik sluit mijn ogen en...'

De eerste die toesnelde was de chauffeur van de taxi met de passagier, en het eerste ogenblik zag hij niets anders dan een heel dichte wolk. Op het moment van de botsing was een grote stofwolk opgestegen en hulde alles in duisternis. De chauffeur liep wankelend, in het duister, de wolk in, en toen hij op de rand van de valkuil stond sloeg hij ongelovig en met afgrijzen de handen voor zijn gezicht: het leek onmogelijk dat zo'n grote auto zich in zo'n kleine ruimte gewrongen had. Maar precies als een ster die sterft en die, om zich door haar zwarte gat te laten opslokken, inkrimpt en zich in elkaar drukt tot zij zo klein als een vuist, als een citroen, als een kiezelsteentje wordt, zo had jouw Lente zich in elkaar geperst en samengedrukt en klein gemaakt tot er slechts een prop van verwrongen ijzer, uitééngerukte staalplaten, gebroken glas was overgebleven. Temidden daarvan lag je, nog in leven, en ogenschijnlijk niet verminkt. Je deed je ogen open, bewoog je lippen: 'Ime... ik ben... Mon echoun... ze hebben mij...' 'Stil, stil' smeekte de chauffeur zonder je te herkennen. 'Isan... Zij waren...' 'Stil, stil, we halen je eruit.' En met behulp van de passagier trok hij je uit de warboel van het wrak, sleepte je langs de afrit omhoog, legde je op het trottoir. Daar herkende hij je en bemerkte dat je wèl gewond was: het bloed stroomde, niet te stelpen, uit de wonden en vormde een plas op het asfalt. 'Naar het ziekenhuis, vlug, naar het ziekenhuis!' stamelde hij. 'Naar het ziekenhuis of naar het lijkenhuisje?' antwoordde de passagier. En zonder overtuiging tilden ze je op bij

de armen die uit het lid hingen, bij de benen die gebroken waren, legden je neer op de achterbank van de taxi. Twee nu al blinde ogen. Twee lippen die tevergeefs probeerden te bewegen om iets te zeggen. Het ziekenhuis was erg ver weg, en het diende toch nergens meer toe. Halverwege bewoog je voor een laatste maal je lippen en deed duidelijk verstaanbaar de aanroeping: 'Oh Theòs! Theòs mou! Oh God! Mijn God!' Toen slaakte je een lange, diepe zucht, en je hart brak.

HOOFDSTUK III

Zeventien uur later kwam ik aan. Voor het lijkengebouwtje stond een grote zwijgende menigte. Ik werd een groot vertrek binnengeduwd, flauw verlicht door een lampje dat aan een draad bungelde, de bewaarruimte met de koelcellen, en meteen verblindde de lichtflits van een flash mij, een kort bevel verstoorde de stilte: 'De fotografen naar buiten! Iedereen naar buiten! Doe de luiken voor de ramen!' Toen ontsloot iemand een deurtje, wierp een blik naar binnen en bromde: 'Né, aftòs. Ja, deze.' Het was het laatste deurtje links beneden, ernaast waren twee andere en erboven drie andere. Glimmend, glad, van metaal. Het leken de deurtjes van een brandkast. 'Etìmi, klaar?' vroeg een stem. Ik knikte, het deurtje ging wijd open en blies een ijskoude luchtstroom naar buiten. Daarbinnen ontwaarde men een witte bundel, op een plaat gelegd die ook van metaal was. 'Sigouri, zeker?' vroeg dezelfde stem. Ik knikte opnieuw en de plaat gleed naar mij toe, werd een met bloed bevlekt laken waarin een lichaam gewikkeld was. Jouw lichaam. Men onderscheidde duidelijk de vorm van het hoofd, van de op de borst gekruiste handen, van de voeten. Ze tilden het laken op en ik zag je. Je rende. Je stak het strand over en rende, met je benen maaiend als een gelukkig veulen, je broek sloot strak om je stevige heupen, je truitje spande om je sterke schouders, en je haar waaierde een beetje uit in zwart zijden golven. De afgelopen nacht hadden wij elkaar voor het eerst in een bed liefgehad, het huwelijk sluitend tussen jouw en mijn eenzaamheid, en 's middags waren wij naar zee gegaan waar de zomer brandde in een glorie van zon, van hemelblauw. Overstroomd door zon, door hemelblauw, riep je, gelukkig, uit: 'I zoì, i zoì! Het leven, het leven!' Ik knielde om naar je te kijken, ongelovig. Van de lies tot aan de hals hadden ze je opengemaakt om het hart, de longen, de ingewanden van je te stelen, toen dichtgenaaid met zwarte lussen die je ontsierden als kevers die aan de huid waren vastgehecht, in de rij gezet om je te verslinden. Een weerzinwekkende snee legde de rechterarm open van de elleboog tot aan de pols, een monsterlijke opzwelling misvormde het dijbeen dat door het gebroken bot kapot gestoten was. Het gezicht was echter ongeschonden, alleen maakte een blauwe schaduw bij de slaap het bleek. Ik riep je verlegen, ik raakte je aarzelend aan. Verstijfd in de

hooghartige en minachtende onbeweeglijkheid van de doden, wees je trots elk woord en elk liefdesgebaar af: ik moest mijn angst je te beledigen overwinnen om je ijskoude voorhoofd, je ijskoude wangen, je stekelige snor bedekt met rijp te liefkozen. Ik overwon die, om je een beetje te verwarmen. Maar het was net alsof men een marmeren beeld wilde verwarmen: van jou bleef alleen een marmeren beeld over met de vormen, de trekken en de herinnering aan wat je tot zeventien uur geleden geweest was, en een machteloze woede doorboorde mij, een zekerheid die de smaak van de haat had: ze hadden je niet toevallig gedood, ze hadden je niet per vergissing gedood, ze hadden je gedood opdat je geen last meer zou geven. Ik stond op. Iemand bedekte je weer met het laken en gaf met zijn voet een duw tegen de plaat die ruisend weer het duister ingleed. Het deurtje sloot zich opnieuw achter je, met weer een ijskoude luchtstroom, toen een bons.

Buiten was het nacht. De mensen, wier nieuwsgierigheid langs mij veegde als slakkenslijm, zeiden: 'Ze huilt niet!' In de Kolokotronistraat was je gedicht: 'Het einde zal komen op de wijze waarop degenen die de macht hebben dat willen.' Er waren de woorden van Sokrates: 'Het uur is aangebroken om te gaan. Ieder van ons volgt zijn eigen weg: ik om te sterven, jullie om te leven. Wat beter is dat weet God alleen.' Er was het verdriet dat eindelijk losbarst in een schreeuw als van een gewond dier. Er was mijn inspanning om te leven en mijn belofte die gehouden moest worden. 'Jij zult het voor mij schrijven, beloof het!' Er was het wachten op de 5de mei, de dag die vastgesteld was voor de begrafenis. 'Wij zullen elkaar op 5 mei zien, wij zullen op 5 mei bij elkaar zijn.' Er was het leed van de ochtend waarop ik naar het lijkengebouwtje zou terugkeren om je aan te kleden, een tweede maal de ringen uit te wisselen, de octopus tegemoet te treden die zi, zi, zi brult. En intussen bleef de berg onwankelbaar op zijn plaats, intussen maakten de gieren zich gereed om een banket te houden op je lijk, zwaaiend met onderbroeken met het woord Volk, het woord Vrijheid, laten wij de nobele kameraad groeten, laten wij buigen voor de nobele tegenstander. En in Korinthe begaf Michael Steffas zich naar zijn stamcafé om zijn vrienden te ontmoeten bij een lekker kopje Turkse koffie en een schaal gebakjes.

Het was, na de dodelijke slag, niet gemakkelijk geweest òm te draaien en de doorgang in de middenberm met de bloemperken in te zwenken om zich ìn te voegen op de andere rijbaan van de Vouliagmenistraat,

om van daar in tegenovergestelde richting te vluchten, dat wil zeggen in de richting van het stadscentrum. Het was niet gemakkelijk geweest omdat de tamelijk nauwe doorgang diende voor de van Glyfada komende auto's die van richting wilden veranderen om terug te keren via de rijbaan bij de garage met het opschrift Texaco. Aan de auto's die aan deze kant reden vertoonde de doorgang zich dus als een omgekeerde bocht waar men alleen tegen de draad in kon ìndraaien door over de elleboogpunt van het bloemperk te rijden. Door er overheen te rijden of door er langzaam omheen te draaien, aangezien iemand die er met grote snelheid inreed zeker zou riskeren òm te slaan. En toch was de Peugeot, hoewèl hij honderddertig per uur reed, niet omgeslagen. Door met een serpentinebocht te manoeuvreren was Michael Steffas erin geslaagd de doorgang in te rijden met de geoefendheid van een skiër die bij een slalomwedstrijd de paaltjes omzeilt, met de nauwkeurigheid van een acrobaat die na het uitvoeren van een salto de stok van de trapeze weer grijpt om van voren af aan te beginnen, en steeds met diezelfde snelheid was hij erin geslaagd tussen de twee paaltjes die de opening aan het eind van de doorgang nauwer maakten dóór te glippen, vervolgens een tweede maal te zwenken om de Olgastraat te nemen. Een dubbele slalom dus, een dubbele salto. Iets voor een circus. Of voor een huurling gewend aan dergelijke ondernemingen en geholpen door een buitengewone koelbloedigheid? Dezelfde koelbloedigheid die hij in de volgende dagen en maanden zou tonen tegenover de politie, tegenover de pers, tegenover iedereen. Na in de Olgastraat drie kruispunten te hebben overgestoken was hij uitgestapt om de schade die de Peugeot had opgelopen te bekijken, toen had hij lopend de Vouliagmenistraat bereikt en bovenaan het heuveltje was hij stil blijven staan om een kijkje te nemen, zich rekenschap te geven van wat er gebeurde. Er gebeurde wat gebeuren moest, in de grote stofwolk ontwaarde men twee personen die een levenloos lichaam voortsleepten en een derde die schreeuwde: 'Hij gaat dood, hij is dood, hij gaat dood!' Men ontwaarde ook een taxi en ramen waarachter het licht werd aangestoken, mensen die van de balkons keken en vroegen wie er doodging, wie er dood was. Dat had hem helemaal niet van zijn stuk gebracht en na verloop van twee of drie minuten was hij op zijn schreden teruggekeerd, was weer achter het stuur van de Peugeot gaan zitten. Zijn Peugeot had zich werkelijk goed gedragen: de opgelopen schade was niet ernstig, alleen een paar deuken in de rechtervoorbumper en een paar krassen op de zijkant. Niets wat hem belette terug te keren naar Korinthe. (En het reisje naar Egina? En Jogopoulos die hem, met de twee meisjes,

's ochtends verwachtte? Alles vergeten, alles laten schieten?) Om half vier in de ochtend was Steffas weer in Korinthe aangekomen. Hij had op de gewone plaats geparkeerd, toen was hij naar bed gegaan en meteen ingeslapen. Hij was om één uur 's middags wakker geworden, had gegeten, nog een beetje geslapen en nu was hij op weg naar zijn stamcafé om zijn vrienden te ontmoeten bij een lekker kopje Turkse koffie en een schaal gebakjes. Hij moest zich laten zien, het bewijs leveren dat hij in de stad was.

Hij kwam tegen zeven uur bij het café aan en zette zich aan een tafeltje waaraan al enkele vrienden zaten: de zoon van de burgemeester, een ander die Dimitrios Nikolaou heette, en toevallig ook Christos Grispos en Notis Panaiotis, de twee studenten die hem, samen met de nazi Takis, in Florence gastvrijheid hadden verleend. Hallo, kijk eens wie daar zijn, jullie zijn hier zeker voor de Paasvakantie. Ja, en jij, Michael, waarom hield je je verborgen. Helemaal niet verborgen, ik ben net gisteren met de bus uit Athene gekomen, ik ben hier sinds gisteren. Zij praatten ook over het weer, dat nu opgeklaard was zodat ze morgen naar zee zouden kunnen gaan, en toen kwam de broer van Grispos: 'Hé, hebben jullie naar de radio geluisterd?' 'Nee, waarom?' 'Ze hebben Panagoulis vermoord.' 'Panagoulis? Vermoord?' 'Jongens, ze hebben Panagoulis vermoord!' Steffas, daarentegen, hield zijn mond. 'Wie heeft hem vermoord, wie?' 'Dat weten ze niet. Ze zijn op hem ingereden en hebben hem met zijn auto van de weg af gedrukt. Met z'n tweeën naar het schijnt: een witte Mercedes en een rode Jaguar.' 'Waarom naar het schijnt?' 'Omdat sommigen zeggen dat de Jaguar geen Jaguar was en de Mercedes geen Mercedes. In elk geval is hij terechtgekomen in een garage van de Vouliagmenistraat. Morsdood. Op slag. Of bijna. De lever in negentien stukken gescheurd, de rechterlong is een vod geworden, en zijn hart is geëxplodeerd als een bom. Bèng!' Steffas bleef zijn mond houden, rustig, alsof het bericht hem niet interesseerde. Twee maanden later zouden Grispos en Panaiotis mij zeggen dat zij op z'n gezicht of in z'n gebaren geen enkele reactie hadden gezien. Hij leek totaal onverschillig, ja normaal, eerder een beetje verveeld. Hij geeuwde. 'Hebben ze niemand gearresteerd?' 'Nee, ze tasten volledig in 't duister.' 'Maar is het een ongeluk geweest of niet?' 'Maar wàt ongeluk, ze hebben hem uit de weg geruimd, dat zeg ìk je.' 'En de kranten, wat zeggen de kranten?' 'De kranten verschijnen vandaag niet. Het is vandaag toch één mei?' 'Dat is waar ook.' 'Maar wie kan het geweest zijn?' 'Geen idee!' En met dat 'geen idee' sloten ze het argument af, begonnen weer te praten over het uitstapje naar zee: 'Dus we gaan morgen naar

zee?' 'Natuurlijk. We gaan naar Loukatris.' 'En wie brengt ons erheen?' 'Steffas brengt ons erheen, met de Peugeot. A propos, Michael, waar is de Peugeot?' Steffas verbrak zijn stilzwijgen en zijn stem was die van altijd: 'Hier, waar anders? Op het plein, op de parkeerplaats.' 'Waarom ben je dan komen lopen? Is ie kapot? Heb je een ongeluk gehad?' 'Een ongeluk, welnee, het is om het nummerbord. Ik rijd er al een maand niet meer mee door het nummerbord. Je weet wat een boete ik krijg als ze mij betrappen zonder Grieks kenteken.' 'Wie let er op een kenteken tijdens de feestdagen? Van hier tot aan Loutrakis...' 'Nee, ik kan het niet doen.' 'Kòm!' 'Ik heb gezegd dat ik het niet doen kan.' 'Nou goed, dan breng ik jullie, ik heb ook een auto' bood de zoon van de burgemeester aan. 'Wie gaat er mee?' 'Ik wèl' zei Grispos. 'Ik ook' zei Nikolaou. 'Ik heb al een afspraak' zei Panaiotis. 'Jij, Michael, ga jij mee?' 'Natuurlijk' zei Steffas. 'Nou, jongens, dan zien wij elkaar morgenochtend om tien uur.' 'Ja, om tien uur.' En zo gebeurde het. Een vrolijke tocht, heel plezierig, zou Grispos mij vertellen. Zowel op de heen- als op de terugweg was Steffas in een uitstekend humeur geweest, de ziel van het gezelschap. Hij lachte, schertste, praatte over auto's, over kleding, over vrouwen, vooral over vrouwen. Hij maakte nooit enige toespeling op je dood. En evenmin maakten de anderen er toespelingen op.

Hij keerde terug naar Athene tegen vier uur in de middag van zondag 2 mei, en volgens zijn verklaringen ging hij naar de bioscoop, en toen naar huis. Maar wie hij ontmoette en wat hij daarna deed weet men niet, wie hem aanspoorde of hem aanraadde of hem dwong zich vierentwintig uur later bij de politie te melden. Alleen één feit is zeker: niemand, absoluut niemand, verdacht hem. Men zocht bovendien een Mercedes, geen Peugeot. Maar het gerucht dat ze je niet per ongeluk gedood hadden, dat ze je niet per vergissing gedood hadden, dat je expres en in opdracht vermoord was, zwol aan als een rivier die dreigend wast: dat moest tegengegaan worden. En maandagmiddag diende Steffas zich aan bij de politie, met zijn advocaat, een zekere Kaselakis die in negentiendrieënzestig een zekere Nikos Moundis had verdedigd: beschuldigd van het doden van een Engelse journaliste, Anne Chapman, die bezig was met een onderzoek naar de banden tussen de Junta en de CIA. Ook in die zaak had de moordenaar zich op een presenteerblaadje aangeboden, ook in die zaak had Kaselakis de rechters ervan kunnen overtuigen dat het niet om een politieke misdaad ging: hij was er namelijk in geslaagd aan te tonen dat Nikos Moundis Anne Chapman had gedood na haar verkracht te hebben, in de greep van een aanval van geestelijke gestoordheid. En niets aan te

doen als hij, na het vonnis, de bekentenis had ingetrokken herhalend leugens, leugens, hij had de schuld op zich genomen omdat ze hem hadden betaald en hij geld nodig had, of zo iets dergelijks. Steffas, zei Kaselakis, meldde zich gewoon als getuige en uit pure liefde voor de waarheid, dat wil zeggen om te zorgen dat men ophield met zinspelen op een politieke misdaad. Het was een doodgewoon ongeluk geweest, typisch het soort ongeluk waarvoor het slachtoffer alle verantwoording draagt, het scheelde niet veel of hij had er ook het leven bij ingeschoten. Hij reed rustig over de Vouliagmenistraat, arme Steffas, toen een groene Fiat was begonnen te slingeren en hem, rechts passerend, overvallen had. Hij had dan ook nauwelijks de tijd gehad, arme Steffas, om het stuur om te gooien en zich te redden door tegen de rijrichting in de doorgang van de middenberm in te slaan. Daarna had hij een klap gehoord en, terugkerend, had hij een grote stofwolk bespeurd, twee mannen die een bewegenloos lichaam voortsleepten, maar hij had niet gedacht dat hij werkelijk een lijk achter zich had gelaten. Dat de ander dood was en het lijk dat van Panagoulis, was hij pas maandagochtend te weten gekomen toen hij de kranten las. Nee, noch vóór noch ná het ongeluk was er een rode auto geweest, dat waren verzinsels van wie er belang bij had de lezing van de politieke misdaad staande te houden, er was geen ander rood aanwezig dan hij, Michael Steffas, vroeger symphatisant van de communisten, nu socialistisch papandreïst, en kon het ooit bestaan dat een socialist, een kameraad van links, Panagoulis zou hebben willen vermoorden? De politie toonde zich erdoor overtuigd, en in plaats van hem te arresteren plaatste die hem onder bescherming. Men liet zelfs toe dat hij een persconferentie hield, gedurende welke hij verbijsterde door zijn zelfbeheersing, zijn zekerheid. Er was geen vraag die erin slaagde hem in verlegenheid of tenminste uit zijn evenwicht te brengen. Hij was zelfs niet uit zijn evenwicht gebracht toen iemand hem eraan herinnerde dat de dynamische wetten universeel en onveranderlijk zijn: als Panagoulis de aanrijder was geweest in plaats van de aangeredene, dan zou hij, Steffas, van de weg af gereden zijn. Tegenover de redenering stelde hij twee onverstoorbare, koude ogen, en antwoordde dat zij er dan maar zó over moesten denken: dynamiek of geen dynamiek, hij had zich niets te verwijten. Ze moesten nadenken, verdorie, ze moesten hun hersens gebruiken: als hij zich iets te verwijten had zou hij zich niet bij de politie hebben gemeld, waar of niet? Hij vertrok geen spier ook toen een ander antwoordde dat hij zich wel degelijk iets te verwijten had aangezien hij niet de moeite had genomen de stervende die hij had achtergelaten hulp te bieden. Waarom had hij geen hulp

geboden? 'Omdat de gewonde al in een taxi gelegd was, ze hadden mij helemaal niet nodig.' En Korinthe, waarom was hij teruggegaan naar Korinthe in plaats van de taxi te volgen of in de stad te blijven? 'Omdat ik overvallen werd door een soort paniek en door het begrijpelijke verlangen om terug te keren naar Korinthe. Logisch, is het niet?' En de dag erna moest hij toch naar Egina gaan? 'Het is duidelijk dat ik geen zin meer had om naar Egina te gaan, dat Egina mij niets meer kon schelen.' En de rode auto, waarom gaf hij zich zoveel moeite om de aanwezigheid van de rode auto te ontkennen, zonder er rekening mee te houden dat enkele getuigen die gezien hadden. 'Omdat ik die niet gezien heb en omdat, zoals ik al zei, deze geschiedenis van het politieke misdrijf, het beraamde misdrijf, mij irriteert.' Wacht eens even: als zijn onschuld zo volkomen was en als hij een socialist was, een papandreïstische socialist, een kameraad van links, waarom ergerde het hem dan zo te horen zeggen dat het ging om een politiek misdrijf, een beraamd misdrijf? Waarom had hij zich, om dat toch maar tegen te kunnen spreken, aangegeven? Een logische, juiste en gevaarlijke vraag. Maar ook in dit geval redde hij zich eruit zonder van de wijs te raken, door er integendeel een gelaatsuitdrukking vol ergernis tegenover te stellen: 'Ik ben hier niet om door jullie gevonnist te worden, en jullie vergeten dat ik mij helemaal niet heb aangegeven: ik heb mij als getuige gemeld. Ik ben dan ook zelfs niet in staat van arrest.' En dan: 'Ik weet altijd wat ik zeg en wat ik doe.' Zelfs toen die speciale verdenkingen te voorschijn kwamen: zijn baan bij het atelier van Despina Papadopoulos, zijn bekwaamheden als autobestuurder, zijn sportieve ondernemingen in Canada, bleef hij herhalen: 'Jullie zullen zien dat ik mij eruit red. Ik weet altijd wat ik zeg en wat ik doe.'

Hij wist het. Of hij het wist! De magistratuur van de Macht hield namelijk geen enkele rekening met het expertise-rapport dat door Italiaanse deskundigen gemaakt was en waaruit onweerlegbaar bleek dat je door de Peugeot geraakt was met een kop-staart manoeuvre en bovendien van achteren aangereden door een andere auto met twee stoten die sporen van roestbruine of donkerrode lak hadden achtergelaten. Men hield geen enkele rekening met het verleden van Steffas en met de bijzonderheid dat hij ook op de ochtend van vrijdag 30 april in de winkel van weefmachines in de Kolokotronistraat geweest was. Men hield geen enkele rekening met het feit dat hij zich in juli negentien-

vijfenzestig met de nazi Takis naar Florence begeven had en er gebleven was met het gezicht iets of iemand te zoeken die niet te vinden bleek. Men hield geen enkele rekening met de verklaring die ik gedurende elf achtereenvolgende uren aflegde voor de rechter die met het onderzoek belast was en waarin ik hem meedeelde wat ik van Christos Grispos en Notis Panaiotis gehoord had, de lijst opsomde van de bedreigingen en de kwellingen die je drie jaar lang ondergaan had, de pogingen om je te ontvoeren of je met een auto te doden op Kreta en in Rome en in Athene, de dingen die je mij tijdens de laatste telefoongesprekken gezegd had, de documenten die je de laatste dagen bemachtigd had. Wat de inhoud daarvan betreft, besloot ik, behield ik mij het recht voor die te onthullen voor het hof van justitie. Men hield geen enkele rekening en liquideerde met opmerkelijke haast de geschiedenis van een zekere Georgios Leonardos, een vroeger veroordeelde uit Thessaloniki, volgens wie in de nacht van 16 op 17 april, op het Omonia-plein van Athene, vier leden van de fascistische groep Arakni, de Spin, dezelfde waarover je mij gesproken had na de documenten te hebben voorgelezen en voordat je met het juweel der juwelen, de Koh-i-noor diamant zwaaide, elkaar ontmoet hadden. Zij hadden elkaar ontmoet en zij hadden besloten Panagoulis een les te geven zodat hij het hoofd zou buigen en zijn bek zou houden, zei Leonardos; het had dan ook alleen maar een les moeten zijn: ongelukkig genoeg waren de dingen uit de hand gelopen. Terwijl hij dat vertelde verschafte hij data en namen, nauwkeurige bijzonderheden, en bij die namen was die van Basilios Kaselas, arts, rechts extremist, agent van de CIA te Thessaloniki, verder die van Antonios Mikalopoulos, een andere vroeger veroordeelde uit Thessaloniki, destijds betrokken bij de moord op de communistische afgevaardigde Lambrakis, en bovendien eigenaar van een rode BMW. In zijn getuigenverklaring voor de rechter van instructie zei Leonardos heel wat. Hij legde er zelfs de nadruk op dat Kaselas enkele dagen na je dood naar Londen vertrokken was, op dat ogenblik een toevluchtsoord voor veel fascisten. Hij leverde zelfs één van de verdovingsrevolvers in die de knokploegen van Arakni gebruikten om hun slachtoffers te verdoven. Om precies te zijn de revolver made in West Germany, wapennummer 158789. Maar Kaselas en Mikalopoulos schreeuwden dat het laster was, antwoordden dat Leonardos een exhibitionist was, een gek, een berucht kwaadspreker, veroordeeld wegens laster, en hij werd bang. Hij trok alles in. Of lieten ze hem alles intrekken? En toch hadden enige journalisten wel degelijk vastgesteld dat hij zo gek nog niet was, dat hij niet zo'n kwaadspreker was: de Arakni bestond inderdaad, naar

Londen was Kaselas inderdaad gegaan, en op de doorreis ook naar München waar hij Sdrakas had ontmoet, de oud-minister die met Kourkoulakos bij Evzoni over de grens gevlucht was. Andere journalisten hadden ook vastgesteld dat Mikalopoulos inderdaad een rode BMW had. En zij waren hem gaan opzoeken in Thessaloniki, zij hadden hem gevraagd waar die rode BMW was. En hij had geantwoord dat hij die verkocht had. Toen hadden zij hem gevraagd aan wie hij die verkocht had en hij had geantwoord, nou ja, hij had hem niet precies verkocht: hij had hem cadeau gegeven. Zij hadden hem gevraagd aan wie hij die cadeau gegeven had en hij had geantwoord, nou ja, aan een instituut van nonnen. Zij hadden hem gevraagd aan welk instituut van nonnen en hij had geantwoord dat hij 't zich niet herinnerde: weg, ellendelingen, weg! Nee, de magistratuur hield er geen enkele rekening mee, de magistratuur van de Macht. Ook zogenaamd links hield er geen enkele rekening mee, dit niet te omschrijven links, dat nooit luistert naar wie er tegen protesteert of aanklaagt of bekritiseert, en dat, om zich te vernieuwen alleen de pistoleros à la John Wayne heeft weten te baren, de klote-revolutionairen. En zo werd, met de stelling van het auto-ongeluk alleen Steffas berecht en veroordeeld. In eerste instantie tot drie jaar voorwaardelijk wegens dood door schuld. In beroep tot een boete van vijfduizend drachmen wegens het niet verlenen van hulp. Vijfduizend drachmen die hij zonder moeite kon betalen aangezien hij intussen medeëigenaar was geworden van de winkel van Heim Fashion, hij was rijk geworden. Vijfduizend miserabele drachmen.

En zo, terwijl er andere luchthartige dingen gebeuren, terwijl rechter Giouvelos de apostel van de moed en van de democratie werd door de documenten uit de archieven openbaar te maken die hij jou verboden had te publiceren, natuurlijk alleen de documenten die niet de draak en de metgezellen van de draak raakten, geen enkele toespeling op de nota die hij aan Gizikis gezonden had, geen enkele toespeling op de kaart met het nummer drieëntwintig; terwijl jouw partij zich haar maagdelijkheid teruggaf door Tsatsos uit te stoten, dat wil zeggen door post mortem jouw eis in te willigen; terwijl Papandreou je lijk adopteerde zoals men een onbeschermd weeskind adopteert en het op politieke bijeenkomsten als een vod voor vlagvertoon gebruikte, terwijl jouw vrienden en kameraden en bloc bij hem terechtkwamen in ruil voor een zeteltje in het Parlement; terwijl de fascisten met primitieve woede Fazis in elkaar sloegen, zijn schedel en zijn geheugen kapotsloegen; terwijl ook ik met brieven en telefoontjes bedreigd werd, probeer-bepaalde-dingen-eens-te-schrijven-en-dan-zal-

je-eens-zien-wat-er-gebeurt; terwijl het volk dit, opnieuw, accepteerde, opnieuw, lijdzaam onderging, opnieuw blind en doof en zwijgend, opnieuw gebukt uit gehoorzaamheid of uit gemakzucht of uit onmacht; terwijl niemand durfde te zeggen: moordenaars jullie allemaal, rechts, links, centrum, jullie hebben hem allemaal samen vermoord, smerige moordenaars die leven bij het alibi van de Orde en van de Wet, van de Gematigdheid en van het Evenwicht, van de Gerechtigheid en van de Vrijheid; terwijl de walvis van het kwaad, Moby Dick, zich ongedeerd verwijderde en de wateren zacht, week, in vergetelheid tot rust kwamen boven de draaikolk van je verdronken stem, behaalde de Macht weer eens een overwinning. De eeuwige Macht die nooit sterft, die valt alléén om te herleven, gelijk aan zichzelf, alleen verschillend van kleur. Maar jij had heel goed begrepen dat het op deze wijze zou eindigen en, als je ooit een twijfel had gekoesterd, dan verdween die op het ogenblik waarop je de diepe zucht slaakte die je naar de andere kant van de tunnel zoog: in de put waarin met nauwgezetheid degenen geworpen worden die de wereld zouden willen veranderen, de Berg omvèr werpen, stem en waardigheid geven aan de kudde die blaat in zijn wolstroom. De ongehoorzamen. De onbegrepen enkelingen. De dichters. De helden van de waanzinnige sprookjes maar zonder welke het leven geen enkele zin zou hebben, want strijden wetend te verliezen zou pure dwaasheid zijn. Toch begreep een dag lang, de dag die telt, die vrijkoopt, die misschien komt wanneer men het niet meer hoopt, en bij het komen een microscopisch klein zaadje in de lucht achterlaat waaruit een bloem zal ontbloeien, ook de kudde het die in zijn wolstroom blaat. Geen kudde meer, die dag, maar octopus die wurgt en brult zi, zi, zi! Alekos zi, zi, zi! Alekos leeft, leeft, leeft! Het was daarom dat je zo mysterieus glimlachte nu je in de grafkuil zakte waar de Hoge Priester bedekt met goud en kettingen, saffieren smaragden robijnen, symbool van elke huidige en vroegere en toekomstige macht, grotesk in viel, het glas brak, op het marmeren beeld trapte, en dacht dat alleen dàt overbleef van een droom, van een man.

oriana fallaci

een man

Het is een erg ingewikkeld boek, een boek vol boeken. Kijk, ik zou kunnen zeggen dat het een ideologische roman is: veel mensen die het gelezen hebben vinden dat het vooral een ideologische roman is. En dat klopt, het is ongetwijfeld een ideologische roman. Ik zou kunnen zeggen dat het een 'roman vérité' is: bijna alle mensen die het gelezen hebben definiëren het als een roman vérité. En dat klopt, het is ongetwijfeld ook een roman vérité. Ik zou kunnen zeggen dat het een roman is over de Macht en de anti-Macht: er zijn mensen die het zien als een roman over de Macht en de anti-Macht. En ook dat klopt. Maar ja, anderen zien er een klassieke roman in, opgebouwd als een negentiende-eeuwse, Engelse roman; weer anderen een moderne roman met elementen uit de Griekse tragedie... Het komt er op neer dat een boek - net als iedere andere inspanning, ieder ander werk - wanneer het eenmaal af is, een eigen leven gaat leiden. En dan wordt het wat anderen er in zien. Het is niet meer wat de auteur wilde dat het zou worden.

En wat wilde jij dat het zou worden?

Een boek over de eenzaamheid van het individu, die weigert in een hokje gestopt te worden, weigert een etiket opgeplakt te krijgen en beknot te worden door modes en ideologieën, door de maatschappij en de Macht. Een boek over de tragedie van de dichter die geen massamens wil zijn en dat ook niet is, geen instrument in handen van hen die verordonneren, van hen die beloften doen, van hen die angst aanjagen; of die nu rechts zijn, of links, of van het centrum of extreem rechts of extreem links of extreem centrum. Een boek over de held die alleen strijdt voor de vrijheid en de waarheid, zonder zich ooit over te geven en daarom sterft, door allen vermoord: door de meesters en de knechten, door de gewelddadigen en door de onverschilligen.

Uit een interview met Oriana Fallaci

uitgeverij bert bakker